

Dennis Fox & Isaac Prilleltensky

ΚΡΙΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

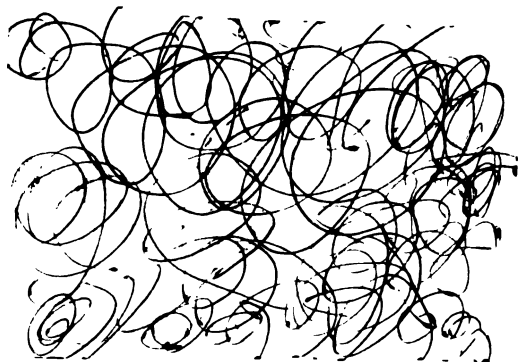
Εισαγωγή

Επιστημονική επιμέλεια

Γρηγόρης Α. Ποταμιάνος

ΚΡΙΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Isaac Fox
είναι αναπληρωτής
καθηγητής Νομικών
και Ψυχολογίας
του Πανεπιστημίου Illinois
στο Springfield (ΗΠΑ).

Isaac Fox
είναι αναπληρωτής
καθηγητής Ψυχολογίας
του Πανεπιστημίου Wilfrid
Laurier (Καναδάς).

Γρηγόριος Γεωργιάδης
είναι καθηγητής Ψυχολογίας
του Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Τίτλος πρωτοτύπου: *Critical Psychology: An Introduction*,
Edited by Dennis Fox & Isaac Prilleltensky

Editorial arrangement and Preface © Dennis Fox and Isaac Prilleltensky 1997
Chapter 1 © Isaac Prilleltensky and Dennis Fox 1997
Chapter 2 © Benjamin Haris 1997
Chapter 3 © Louise H. Kidder and Michelle Fine 1997
Chapter 4 © Laura S. Brown 1997
Chapter 5 © David Nightingale and Tor Neilands 1997
Chapter 6 © Tod Sloan 1997
Chapter 7 © Rachel T. Hare-Mustin and Jeanne Marecek 1997
Chapter 8 © Zack Z. Cernovsky 1997
Chapter 9 © Erica Burman 1997
Chapter 10 © S. Mark Pancer 1997
Chapter 11 © Isaac Prilleltensky and Geoffrey Nelson 1997
Chapter 12 © Fathali M. Moghaddam and Charles Studer 1997
Chapter 13 © Celia Kitzinger 1997
Chapter 14 © Dennis Fox 1997
Chapter 15 © Maritza Montero 1997
Chapter 16 © Sue Wilkinson 1997
Chapter 17 © Frank C. Richardson and Blaine J. Fowers 1997
Chapter 18 © Ian Parker 1997
Chapter 19 © Julian Rappaport and Eric Stewart 1997

All rights reserved.
SAGE Publications Ltd
6 Bonhill Street
London EC2A 4PU

SAGE Publications Inc.
2455 Teller Road
Thousand Oaks, California 91320

SAGE Publications India Pvt Ltd
32, M-Block Market
Greater Kailash – 1
New Delhi 110 048

Σειρά: ΚΡΙΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ
Διευθυντής σειράς: Γρηγόρης Α. Ποταμάνος

Επιμέλεια μετάφρασης: Χρύσα Ξενάκη, Παναγιώτης Χονδρός
Διόρθωση: Όλγα Παπακώστα
Σελιδοποίηση: Μαρίνα Μπίτσικα
Εξώφυλλο: Κώστας Χουχουλής

Copyright © 2003 «ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ»
για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμιά διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Επισημαίνεται πάντως ότι κατά το Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με το Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Εκδόσεις «ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ»
Εμμ. Μπενάκη 59, 106 81 Αθήνα. Τηλ.: 210 3891800 - Fax: 210 3836658
web:www.ellinikagrammata.gr

Βιβλιοπωλεία

- Γ. Γενναδίου 6, 106 78 Αθήνα. Τηλ.-Fax: 210 3817826
- Στοά Ορφέως, Στοά Βιβλίου, Πεσμαζόγλου 5, 105 59 Αθήνα.
Τηλ.: 210 3211246

Κεντρική διάθεση

- Ζωοδ. Πηγής 21 & Τζαβέλλα 1, 106 81 Αθήνα.
Τηλ.: 210 3302033 - Fax: 210 3817001
- Μοναστηρίου 183, 54 627 Θεσσαλονίκη.
Τηλ.: 2310 500035 - Fax: 2310 500034
- Μαιζώνος 1 & Καρόλου 32, 262 23 Πάτρα.
Τηλ.: 2610 620384 - Fax: 2610 272072

ISBN 960-406-411-8

Περιεχόμενα

Σημείωμα του διευθυντή σειράς	9
Σημείωμα στην ελληνική έκδοση	13
Πρόλογος	17

Μέρος Πρώτο: Κριτικές Επισκοπήσεις

1. Εισαγωγή στην κριτική ψυχολογία: αξίες, υποθέσεις και το status quo	29
<i>Isaac Prilleltensky και Dennis Fox</i>	
2. Επαναπροσδιορίζοντας την πολιτική της ιστορίας της ψυχολογίας	60
<i>Benjamin Harris</i>	
3. Η ποιοτική έρευνα στην ψυχολογία: μια ριζοσπαστική παράδοση	85
<i>Louise H. Kidder και Michelle Fine</i>	
4. Η δεοντολογία στην ψυχολογία: Ποιος ωφελείται;	118
<i>Laura S. Brown</i>	
5. Κατανοώντας και ασκώντας την κριτική ψυχολογία	148
<i>David Nightingale και Tor Neilands</i>	

Μέρος Δεύτερο: Ο Κριτικός Στίβος

6. Θεωρίες προσωπικότητας: ιδεολογία και πέρα από αυτήν	179
<i>Tod Sloan</i>	
7. Ψυχολογία των αποκλινόντων και κλινική ψυχολογία: η πολιτική της τρέλας	209
<i>Rachel T. Hare-Mustin και Jeanne Marecek</i>	
8. Μια κριτική ματιά στην έρευνα για τη νοημοσύνη	240
<i>Zack Z. Cernovsky</i>	
9. Η αναπτυξιακή ψυχολογία και οι ελλείψεις της	264
<i>Erica Burman</i>	

10. Κοινωνική ψυχολογία: η κρίση συνεχίζεται	293
<i>S. Mark Pancer</i>	
11. Κοινοτική ψυχολογία: επαναδιεκδίκηση της κοινωνικής δικαιοσύνης	320
<i>Isaac Prilleltensky και Geoffrey Nelson</i>	
12. Διαπολιτισμική ψυχολογία: οι υποσχέσεις, οι δυνατότητες και οι αποτυχίες ενός «ματαιωμένου οίστρου»	351
<i>Fathali M. Moghaddam και Charles Studer</i>	
13. Ψυχολογία των ομοφυλόφιλων ανδρών και γυναικών: μια κριτική ανάλυση	381
<i>Celia Kitzinger</i>	
14. Ψυχολογία και δίκαιο: η παρεκτροπή της δικαιοσύνης	408
<i>Dennis Fox</i>	
15. Πολιτική ψυχολογία: μια κριτική θεώρηση	439
<i>Maritza Montero</i>	

Μέρος Τρίτο: Κριτικές Θεωρίες

16. Φεμινιστική ψυχολογία	461
<i>Sue Wilkinson</i>	
17. Κριτική θεωρία, μεταμοντερνισμός και ερμηνευτική: θεωρήσεις της κριτικής ψυχολογίας	494
<i>Frank C. Richardson και Blaine J. Fowers</i>	
18. Η ψυχολογία του λόγου	529
<i>Ian Parker</i>	

Μέρος Τέταρτο: Κριτικοί Στοχασμοί

19. Ένα κριτικό βλέμμα στην κριτική ψυχολογία: επεξεργασία των ερωτημάτων	559
<i>Julian Rappaport και Eric Stewart</i>	

Βιβλιογραφικές αναφορές	591
-------------------------------	-----

Σημείωμα του διευθυντή σειράς

ΕΙΝΑΙ ΜΕΓΑΛΗ χαρά και τιμή το γεγονός ότι οι συνάδελφοι Fox και Prilleltensky μου εμπιστεύθηκαν τη μετάφραση και επιστημονική επιμέλεια ενός πονήματος στο οποίο έχουν συμβάλει με τα δοκίμιά τους γνωστοί και έγκριτοι ψυχολόγοι τόσο από τις ΗΠΑ όσο και από την Ευρώπη. Η παρούσα έκδοση της «Κριτικής Ψυχολογίας» είναι μια προσπάθεια να εξοικειώσει τον Έλληνα αναγνώστη και το φοιτητή με το πλέον ενδιαφέρον, ριζοσπαστικό και προοδευτικό ρεύμα της ψυχολογίας γνωστό ως «κριτική ψυχολογία». Γνήσιο τέκνο του Μάη του '68, η κριτική ψυχολογία πρωτοεμφανίζεται στη Γερμανία στις αρχές της δεκαετίας του 1970 με κύριο εμπνευστή τον Klaus Holzkamp. Δεν είναι τυχαίο βέβαια ότι έχει τις ρίζες της στη φιλοσοφική παράδοση της «Κριτικής Θεωρίας» και στη «Σχολή της Φραγκφούρτης».

Η κριτική ψυχολογία δεν αποτελεί έναν ακόμη κλάδο ή ειδικότητα της ψυχολογίας. Σύμφωνα με γνωστούς πλέον κριτικούς ψυχολόγους (Parker, 1999· Austin & Prilleltensky, 2001), *«...η κριτική ψυχολογία είναι κίνημα το οποίο αμφισβητεί την παραδοσιακή και επικρατούσα άποψη της σύγχρονης ψυχολογίας τόσο στους επιμέρους κλάδους της όσο και στο σύνολό της. Η κριτική ψυχολογία υιοθετεί την άποψη ότι η ψυχολογία οφείλει να δρα με στόχο την απελευθέρωση/χειραφέτηση των ατόμων και την κοινωνική δικαιοσύνη, και να αποτρέπει τη χρήση του συγκεκριμένου επιστημονικού κλάδου για τη διαίωνιση της καταπίεσης και της αδικίας...»*. Στο ίδιο πνεύμα, οι Prilleltensky (1999) και Walkerdine (2001) ορίζουν την κριτική ψυχολογία ως *«...μια στρατηγική με βασικό στόχο την πολιτικοποίηση όλων των κλάδων της ψυχολογίας. Είναι (η κριτική ψυχολογία) ένας μετα-επιστημονικός κλάδος στο βαθμό που επιτρέπει στον κλάδο της ψυχολογίας να αξιολογεί κριτικά τις ηθικές και πολιτικές του επιπτώσεις...»*.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η κριτική ψυχολογία συνδέεται άμεσα με τα «απόνερα» του Μάη του '68 και με τη γενικότερη αμφισβήτηση της δεκαετίας του 1960. Παράλληλα όμως με την Ηπειρωτική Ευρώπη (Γερμανία, Γαλλία κ.λπ.) ο «αγγλοσαξονικός άξονας» (κυρίως η Μεγάλη Βρετανία και οι ΗΠΑ) δημιουργεί το δικό του πόλο αντίστασης απέναντι στην παραδοσιακή, α-πολιτική, ανιστόρητη, «βιολογίζουσα», «γνωστικίζουσα», απάνθρωπη, αντικειμενική (*ακριβής διατύπωση*) ψυχολογία. Μια ψυχολογία η οποία ξεγυμνώνει τον άνθρωπο ως ιστορικό υποκειμένο από την πολιτική, πολιτισμική, κοινωνική και ιστορική του ταυτότητα, τον απομονώνει στο πειραματικό εργαστήριο και τον μελετά προκειμένου να βγάλει συμπεράσματα για τα κίνητρα, την «παθολογία», την κοινωνική του συμπεριφορά και την εν γένει ύπαρξή του.

Όσοι είχαμε την τύχη να ζούμε στη Βρετανία κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1970 θυμόμαστε πολύ καλά το κίνημα της αντι-ψυχιατρικής, με βασικούς εκπροσώπους τους τους Laing, Cooper και Esterson, καθώς και τον ενθουσιασμό με τον οποίο οι αριστεροί και ριζοσπάστες νεολαίοι υποδέχονταν τα έργα και τις ομιλίες τους. Δεν μπορεί κανείς να ξεχάσει τη συναισθηματική και διανοητική ένταση που δημιουργούσαν στους φοιτητικούς κύκλους έργα όπως το *Towards a Marxist Psychology* του Phil Brown, το *The Science and Politics of I.Q.* του Leon Kamin, το *Psychopolitics* του Peter Sedgwick, το *Ceremonial Chemistry* του Thomas Szasz, και τόσα άλλα τα οποία πραγματεύονταν μια σειρά ζητήματα, ξεκινώντας από την έλλειψη ήθους και πολιτικής διάστασης που διακρίνει τη σύγχρονη ψυχολογία και φθάνοντας έως τον άκριτο και άκρατο νεοθετικισμό που ενέχει η μεθοδολογία της και τα φασιστοειδή ιδεολογήματα των Eysenck και Jensen περί κατωτέρων νοητικά φυλών (π.χ. οι Αφροαμερικανοί και οι ισπανόφωνοι των ΗΠΑ) και περί ανωτερότητας (διανοητικής και όχι μόνο) των λευκών Βρετανών και Αμερικανών.

Η «κριτική ψυχολογία» εμφανίζεται σε μια ενδιαφέρουσα αλλά και δύσκολη περίοδο για τα ελληνικά ψυχολογικά δρώμενα. Ελπίζω το παρόν πόνημα να αποτελέσει το έναυσμα για περαιτέρω προβληματισμό και δράση προς μια «κριτική κα-

τεύθυνση». Είναι ίσως ελπιδοφόρο και άξιο αναφοράς το γεγονός ότι σεμινάρια και μαθήματα που αναφέρονται στην κριτική ψυχολογία έχουν κάνει ήδη την εμφάνισή τους στα τμήματα ψυχολογίας της χώρας μας.

Κλείνοντας το εισαγωγικό αυτό σημείωμα δράττομαι της ευκαιρίας να ευχαριστήσω θερμά για άλλη μία φορά τους Χρύσα Ξενάκη, Ρούλα Αθανασίου, Μαρίνα Μπίτσικα, Όλγα Παπακώστα και Κώστα Χουχουλή, πολύτιμους συνεργάτες των «Ελληνικών Γραμμάτων», καθώς και τον Παναγιώτη Χονδρό για την καθοριστική συμβολή τους στο παρόν πόνημα.

Ευχαριστώ επίσης τους Γ. Αδάμου, Γ. Αρχόντα, Ν. Βουλαλά, Ι. Γεωργαλεδάκη, Α. Κοπανάρη, Η. Λαμπίρη, Φ. Μπέη, Ρ. Μπούμη, Β. Παντελή, Μ. Παπαδάτου και Ε. Ραρή για την ουσιαστική συμμετοχή τους στη μετάφραση του βιβλίου.

ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ

Φεβρουάριος 2003

Βιβλιογραφία

- Austin, S. & Prilleltensky, I. (2001). Diverse origins, common aims: The challenge of critical psychology. *Radical Psychology*, (2) 2, 1-14.
- Parker, I. (1999). Critical psychology: critical links. *Annual Review of Critical Psychology*, 1, 3-20.
- Prilleltensky, I. (1999). Values in community psychology: A framework for review and renewal. *American Journal of Community Psychology* (paper submitted for publication).
- Walkerdine, V. (2001). Editorial. *International Journal of Critical Psychology*, 1, 9-15.

Σημείωμα στην ελληνική έκδοση

ΜΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ λίγων ετών είναι αρκετή για να επιφέρει μεγάλες αλλαγές στον κόσμο των ιδεών. Μόλις δέκα χρόνια πριν ήταν δύσκολο να βρεθούν βιβλία που να ασχολούνται αμιγώς με την κριτική ψυχολογία. Οι φοιτητές, ιδιαίτερα εκείνοι που για πρώτη φορά έρχονταν σε επαφή με τις κριτικές ιδέες, δυσκολεύονταν ιδιαίτερα να βρουν αντίστοιχες μελέτες. Οι επισημονικές επιθεωρήσεις κριτικής ψυχολογίας και τα σχετικά συνέδρια σπάνιζαν.

Πολλά άλλαξαν με την έλευση της νέας χιλιετίας. Σήμερα η κριτική ψυχολογία διδάσκεται στην Αυστραλία (Σίντνεϊ και Μελβούρνη), στο Ηνωμένο Βασίλειο (Μάντσεστερ), στη Νότιο Αφρική (Ντέρμπαν), στις Ηνωμένες Πολιτείες (Βοστόνη και Μοντερέι), στη Γερμανία (Βερολίνο) και σε άλλα μέρη του κόσμου, όπου το βιβλίο *Κριτική Ψυχολογία: Εισαγωγή* χρησιμοποιείται ως διδακτικό εγχειρίδιο. Είμαστε ευτυχείς που η μετάφρασή του στα ελληνικά – η πρώτη μετάφραση από την αγγλική γλώσσα – θα επιτρέψει σε περισσότερους διδάσκοντες να το χρησιμοποιήσουν και σε περισσότερους ψυχολόγους και φοιτητές ψυχολογίας να μελετήσουν την κριτική ψυχολογία. Εκτιμούμε ιδιαίτερα την καθοριστική συμβολή του καθηγητή Γρηγόρη Ποταμιάνου στην πραγματοποίηση αυτής της μεταφραστικής προσπάθειας.

Συμβαδίζοντας με την αύξηση του αριθμού των βιβλίων κριτικής ψυχολογίας, τα σχετικά συνέδρια έχουν επίσης αυξηθεί σε συχνότητα, το ίδιο και το εύρος των ζητημάτων που καλύπτουν. Τα πιο πρόσφατα συνέδρια κριτικής ψυχολογίας πραγματοποιήθηκαν στο Σίντνεϊ, το Μάντσεστερ και το Μοντερέι, και άλλο ένα αναμένεται σύντομα στο Βερολίνο. Το 1999 εκδόθηκε για πρώτη φορά το *Annual Review of Critical Psychology* (Ετήσια Ανασκόπηση Κριτικής Ψυχολογίας) και το 2000 το *International Journal of Critical Psychology* (Επιθε-

ώρηση Κριτικής Ψυχολογίας). Σήμερα οι ενδιαφερόμενοι φοιτητές και ψυχολόγοι είναι πολύ πιο εύκολο να εντοπίσουν «προκλητικές» μελέτες και να συμμετάσχουν σε αντίστοιχες επιστημονικές συναντήσεις από ό,τι στο πρόσφατο παρελθόν.

Στο μεγαλύτερο μέρος τους οι αντιδράσεις για το βιβλίο ήταν αναζωογονητικά θετικές. Πολλοί συνάδελφοι έγραψαν υποστηρικτικά σχόλια, ενώ οι φοιτητές δηλώνουν ότι εκτιμούν το προσιτό του ύφος (δημοσιευμένες κριτικές παρουσιάζονται στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://people.uis.edu/dfox1/critpsy/book.html>).

Θα θέλαμε το βιβλίο να συμπεριλάμβανε μελέτες περισσότερων συγγραφέων από διάφορους χώρους. Θα θέλαμε επίσης να είχαμε ασχοληθεί εκτενέστερα με κάποια από τα θέματα που θίγονται στο βιβλίο. Εάν λοιπόν προχωρήσουμε σε δεύτερη έκδοση, θα συμπεριλάβουμε αυτές τις αλλαγές. Θα παραθέσουμε επίσης περισσότερα παραδείγματα (υπάρχουν πια τόσα πολλά!) για τον τρόπο με τον οποίο οι κριτικοί ψυχολόγοι εφαρμόζουν τις αρχές τους στο καθημερινό τους έργο.

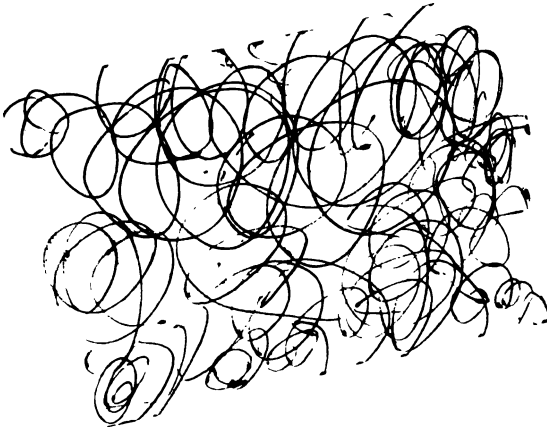
Οι συνάδελφοι και οι φοιτητές μάς πληροφορούν ότι η επαφή με συγγενή πνεύματα στην κριτική ψυχολογία είναι αναζωογονητική και ενίοτε απαραίτητη για τη διανοητική και την πολιτική επιβίωση. Το βιβλίο επιδιώκει κατά κάποιον τρόπο να φέρει σε επαφή τους κριτικούς συγγραφείς και αναγνώστες σε όλο τον κόσμο. Ένας άλλος τρόπος να έρθει κανείς σε επαφή με τις ιδέες της κριτικής ψυχολογίας είναι μέσω του Διαδικτύου (Internet). Το Radical Psychology Network (<http://www.radpsynet.org/>), στο οποίο συμμετέχουν πολλοί από τους συγγραφείς κεφαλαίων του παρόντος βιβλίου, παρέχει μια ηλεκτρονική βάση επικοινωνίας των εξελίξεων που συντελούνται στο συγκεκριμένο πεδίο. Προσφέρει επίσης στο χρήστη τη δυνατότητα να εντοπίσει ομοϊδεάτες συναδέλφους στο άμεσο – γεωγραφικά – περιβάλλον του.

Η πρόθεσή μας όταν συγγράψαμε αυτό το βιβλίο ήταν να δημιουργήσουμε ένα σημείο αναφοράς για τους ψυχολόγους που επιζητούν την κοινωνική δικαιοσύνη. Είμαστε βέβαιοι ότι οι αναγνώστες της ελληνικής έκδοσης θα συμβάλουν στην

προσπάθεια να καταστεί η ψυχολογία ένα μέσο χειραφέτησης και συνεργασίας.

Dennis Fox
fox@uis.edu

Δεκέμβριος 2002
Issak Prilleltensky
Isaac.prilleltensky@vu.edu.au

Πρόλογος

Η ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ των δυο μας έγινε λίγα χρόνια πριν, όταν ανακαλύψαμε ο ένας τα δημοσιευμένα άρθρα του άλλου, τα οποία παρουσίαζαν συγκλίνουσες και συμπληρωματικές κριτικές θεωρήσεις της ψυχολογίας και της κοινωνίας. Όπως και πολλοί από τους συγγραφείς αυτού του βιβλίου, και οι δυο μας επικρίναμε την ψυχολογία για την υποστήριξή της σε κοινωνικούς θεσμούς που διακονίζουν την αδικία και προάγουν τον ατομικισμό. Παρότι τα σημεία στα οποία δίναμε έμφαση ήταν κάπως διαφορετικά, ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίσαμε το έργο μας είχε κάτι κοινό πέραν της ουσίας των κριτικών μας: αντί να γράφουμε μόνο σε δυσνόητα πολιτικά επιστημονικά έντυπα απευθυνόμενοι κυρίως σε ανθρώπους που ήδη συμφωνούσαν μαζί μας, οι περισσότερες δημοσιεύσεις μας γίνονταν σε συμβατικές επιθεωρήσεις ψυχολογίας. Κατ' αυτό τον τρόπο ελπίζαμε να διεγείρουμε τον κριτικό προβληματισμό των ψυχολόγων, οι οποίοι συνήθως δεν διαβάζουν επιθεωρήσεις που υιοθετούν κριτική στάση απέναντι στις βασικές παραδοχές και στα πρότυπα του κλάδου. Θεωρούσαμε αυτό τον προβληματισμό ζωτικής σημασίας προκειμένου η ψυχολογία να ξεπεράσει την πολιτική της αθωότητα και να καταστεί ένας περισσότερο πεφωτισμένος και υπεύθυνος πρωταγωνιστής της δημόσιας ζωής. Στόχος μας δεν ήταν απλώς να γκρινιάζουμε στις παρυφές του επιστημονικού πεδίου, αλλά να αλλάξουμε το κατεστημένο του.

Ένα δεύτερο κοινό μεταξύ μας στοιχείο ήταν η γενικότερη πρακτική μας να παραθέτουμε αποσπάσματα από το έργο παλαιότερων, πιο καταξιωμένων κριτικών ψυχολόγων, οι οποίοι είχαν καταδείξει πώς οι κοινωνικοί θεσμοί δυσχεραίνουν την κοινωνική δικαιοσύνη. Παρότι κάτι τέτοιο σαφώς δεν αποτελούσε μια γενικευμένη τάση, φαίνεται ότι υπήρχε μια παράδοση καταξιωμένων ηγετών της οργανωμένης ψυχολογίας οι ο-

ποίοι προβληματίζονταν για τη σταδιοδρομία τους και κατέληγαν στο συμπέρασμα ότι τα πρότυπα που είχαν ακολουθήσει στο μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους δεν θα μπορούσαν να επιφέρουν την κοινωνική αλλαγή. Έτσι, εφόσον δεν ξεκινούσαμε από το μηδέν, μπορούσαμε πάντοτε να ξαναφέρνουμε στο προσκήνιο προηγούμενες κριτικές θεωρήσεις και να βασιζόμαστε σε αυτές.

Από τη στιγμή που επισημάναμε τις ομοιότητες των προσεγγίσεών μας, αρχίσαμε να αναρωτιόμαστε αν θα μπορούσαμε να επιχειρήσουμε κάτι περισσότερο από την παρουσίαση παλαιότερων επιχειρημάτων στο ίδιο κοινό το οποίο τα είχε κατ' αρχήν απορρίψει. Η κριτική από το εσωτερικό του κλάδου είχε τα πλεονεκτήματά της, αλλά δεν έμοιαζε αρκετή. Όπως είναι αναμενόμενο, η παράδοση των λίγων σεβαστών και καταξιωμένων ψυχολόγων που ασκούν κριτική στην κυρίαρχη τάση έχει απέναντί της μια άλλη παράδοση, αυτήν της πλειονότητας, που ακούει ευγενικά τους κριτικούς ψυχολόγους, ενίοτε μάλιστα δημοσιεύει τις απόψεις τους και τους επιβραβεύει, αλλά συνεχίζει να εργάζεται με τον ίδιο κλασικό τρόπο. Αναρωτιόμασταν λοιπόν πώς θα μπορούσαμε να αλλάξουμε ουσιαστικά τα πράγματα, αντί να γράφουμε απλώς για την ανάγκη αλλαγής.

Οι αναζητήσεις μας μας οδήγησαν να διοργανώσουμε, στο πλαίσιο του συνεδρίου του Αμερικανικού Ψυχολογικού Συλλόγου (American Psychological Association – APA) το οποίο πραγματοποιήθηκε το 1993, μια συζήτηση με το ακόλουθο θέμα: «Θα δώσει η ψυχολογία σημασία στους δικούς της ψυχολόγους που ασκούν ριζοσπαστική κριτική;». Οι περίπου είκοσι πέντε ψυχολόγοι που έλαβαν μέρος σε αυτή τη συζήτηση (αρκετοί από τους οποίους ήταν μεταπτυχιακοί φοιτητές) δημιούργησαν το Δίκτυο Ριζοσπαστικής Ψυχολογίας (Radical Psychology Network/RadPsyNet), το οποίο έκτοτε συντονίζουμε εμείς οι δύο. Η ομάδα παραμένει μικρή, με περίπου εκατό μέλη σε όλο τον κόσμο. Η ιστοσελίδα μας στο Διαδίκτυο (Internet) <http://uts.cc.utexas.edu/~neilands/radpsy/> φιλοξενεί τις ανακοινώσεις μας και ομάδες συζητήσεων. Οι κριτικοί ψυχολόγοι του κυρίαρχου ρεύματος έχουν τη δυνατότητα να συνα-

νηθούν εκεί, να ανταλλάξουν απόψεις και ανησυχίες και να προτείνουν στα άλλα μέλη προγράμματα στα οποία μπορούν να εργαστούν από κοινού.

Καθώς το RadPsyNet αναπτυσσόταν, έγινε σαφές ότι ειδικά οι φοιτητές μέλη του δικτύου εξέφραζαν το έντονο ενδιαφέρον τους για τον τρόπο με τον οποίο θα επιτύγχαναν να συνδυάσουν τις πολιτικές τους αρχές με τα συμφέροντά τους ως ψυχολόγων. Αρκετοί είχαν ελπίσει ότι η ψυχολογία θα τους επέτρεπε να αλλάξουν κατά κάποιον τρόπο τον κόσμο, ένιωθαν όμως απογοητευμένοι από τις παραδοσιακές απαιτήσεις των καθηγητών τους, των εποπτών τους και των πιθανών μελλοντικών εργοδοτών τους. Μερικοί εύχονταν να υπήρχε αυτό το δίκτυο την εποχή που είχαν ξεκινήσει τις σπουδές τους. Αυτό θα τους είχε βοηθήσει να επιλέξουν μια ειδικότητα ή ένα μεταπτυχιακό πρόγραμμα που να εστιάζει περισσότερο στην κοινωνική αλλαγή ή να τους φέρνει σε επαφή με την κριτική βιβλιογραφία, κάτι το οποίο παρέλειπαν τα προγράμματα που παρακολουθούσαν.

Έτσι και οι δυο συνειδητοποιήσαμε ότι οι κριτικοί ψυχολόγοι έπρεπε να προσπαθήσουν περισσότερο να συναντηθούν τόσο με φοιτητές όσο και με άλλους ψυχολόγους που δεν είχαν ακόμη αρχίσει παραδοσιακού τύπου σταδιοδρομίες. Παρότι με τα κείμενά μας απευθυνόμασταν σε κοινό που ακολουθούσε το κυρίαρχο ρεύμα, συνειδητοποιήσαμε ότι δεν είχαμε κάνει αρκετά ώστε οι φοιτητές και όσοι δεν διάβαζαν τις επιστημονικές επιθεωρήσεις να έρθουν σε επαφή με τις κριτικές προσεγγίσεις. Το βιβλίο *Κριτική Ψυχολογία: Εισαγωγή* (Critical Psychology: An Introduction) είναι αποτέλεσμα αυτής της συνειδητοποίησης. Όπως εξηγούμε λεπτομερώς και στο κεφάλαιο 1, το βιβλίο παρουσιάζει μια γενική θεώρηση της κριτικής ψυχολογίας και απευθύνεται σε αναγνώστες που είχαν περιορισμένη επαφή με τις κριτικές προσεγγίσεις. Προσπαθήσαμε να συνθέσουμε ένα κείμενο κατανοητό από τους φοιτητές. Πρόκειται για το είδος του βιβλίου που θα ευχόμασταν να είχαμε διαβάσει όταν ξεκινούσαμε τις δικές μας σπουδές στην ψυχολογία πριν πολλά χρόνια.

Εκτός από τους φοιτητές, πιστεύουμε ότι το παρόν βιβλίο

θα φανεί χρήσιμο και σε δύο άλλες ομάδες: στους εργαζόμενους ψυχολόγους που αναρωτιούνται για την πιθανή χρησιμότητα της κριτικής ψυχολογίας στη δουλειά τους, και σε εκείνους που ήδη θεωρούν εαυτόν κριτικό ψυχολόγο και θέλουν να μάθουν τις κριτικές προσεγγίσεις που ασκούνται σε άλλες περιοχές της ψυχολογίας. Καλύπτοντας ένα ευρύ φάσμα πεδίων και ζητημάτων, το βιβλίο αναδεικνύει συσχετισμούς και κοινά θέματα που θα μπορούσαν να παραβλεφθούν από στενότερα εστιασμένα (και πιο σύνθετα διατυπωμένα) ακαδημαϊκά άρθρα.

Ένα σημείο το οποίο τονίζουμε στο κεφάλαιο 1 είναι το γεγονός ότι οι προσωπικές αξίες, οι παραδοχές, τα ενδιαφέροντα και το υπόβαθρο επηρεάζουν τις αποφάσεις που παίρνουν οι ψυχολόγοι στη δουλειά τους. Αυτό ισχύει σίγουρα στη δική μας περίπτωση. Ο καθένας από εμάς μεταφέρει στην κριτική ψυχολογία το πάθος και την προσωπική του ιστορία.

Εγώ (*Dennis*), μεγαλώνοντας σε σχετικά προνομιούχες εργατικές και μεσοαστικές γειτονιές του Brooklyn, ήμουν για πολλά χρόνια απίστευτα αδαής σε ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης. Νεαρός αποδεχόμουν απλώς το «δεδομένο» ότι το να είμαι λευκός, Εβραίος και μεσοαστός ήταν καλύτερο από το να είμαι μαύρος ή ισπανόφωνος και φτωχός (τις μόνες δηλαδή κατηγορίες ανθρώπων με τις οποίες ερχόμουν σχετικά συχνά σε επαφή), όπως ακριβώς ήξερα και ότι το να είμαι Αμερικανός και άνδρας ήταν καλύτερο από οτιδήποτε άλλο. Μεγαλώνοντας η αποδοχή αυτής της κοινότοπης γνώσης μετατράπηκε βαθμιαία σε καχυποψία. Θυμάμαι την έκκληση του John Kennedy στους νέους να σκέφτονται πέρα από τον εαυτό τους: θυμάμαι το φόβο του αφανισμού όταν μαθαίναμε στο σχολείο τις τεχνικές επιβίωσης μετά από πυρηνικό πόλεμο· θυμάμαι τις δολοφονίες των πρώτων αγωνιστών για τα κοινωνικά δικαιώματα. Ως έφηβος ασπάστηκα το ιδεώδες των σοσιαλιστών Σιωνιστών, οι οποίοι προσπαθούσαν να δημιουργήσουν στο Ισραήλ κοινότητες βασισμένες στις αρχές του ανθρωπισμού και της ισότητας, ενώ παράλληλα επιδίωκαν να μην καταδυναστεύουν τους Παλαιστίνιους. Ο σιωνισμός μου ξεθώριασε με το πέρασμα του χρόνου, διατήρησα όμως για πάντα την επί-

γνωση των δυσκολιών που αντιμετωπίζει κανείς προσπαθώντας να ισορροπήσει ανάμεσα σε αντικρουόμενες αξίες και συμφέροντα. Η εμπειρία μου στα ισραηλινά kibbutz συνέχισε επίσης να με επηρεάζει. Το ουτοπικό όραμα του συστήματος των kibbutz — η δέσμευση των μελών τους να εργαστούν για έναν ουσιαστικά καλύτερο κόσμο, ακόμη και όταν γνωρίζουν ότι η προσπάθειά τους δεν πρόκειται ποτέ να επιτύχει σε όλη της την έκταση — ενέπνευσε τη μετέπειτα συμμετοχή μου σε πληθώρα κοινωνικών κινήματων τα οποία αντιστέκονταν στην ποικιλόμορφη εξουσία της άρχουσας τάξης. Καθοδήγησε εν πολλοίς το συγγραφικό και διδακτικό μου έργο στην ψυχολογία και, πιο πρόσφατα, στις διεπιστημονικές νομικές σπουδές. Με ώθησε επίσης να προτείνω στον Isaac την οργάνωση του Δικτύου Ριζοσπαστικής Ψυχολογίας. Σήμερα, μέσα από τους ρόλους μου ως ακτιβιστή, καθηγητή, πατέρα και συζύγου, αγωνίζομαι να αποφύγω την τόσο κοινή μακαριότητα της μέσης ηλικίας. Προσπαθώ, όπως και ο Isaac, να επιλύσω ζητήματα που αφορούν τη δική μου ισχύ και υποκρισία, παρά το αναπόφευκτα περιορισμένο όραμά μου και τις περιορισμένες δυνατότητες και ευαισθησίες μου.

Για μένα (*Isaac*) η απόφαση να ακολουθήσω την κριτική ψυχολογία σχετίζεται επίσης σε μεγάλο βαθμό με το προσωπικό μου υπόβαθρο. Η Αργεντινή είναι ένας τόπος κατάλληλος για να αναπτύξει κανείς την κοινωνική του συνείδηση. Από την άλλη, το Ισραήλ είναι ένας τόπος στον οποίο αισθάνεται κανείς διχασμένος ανάμεσα στις αξίες της αυτοδιάθεσης και της δικαιοσύνης. Σε αυτά τα δύο μέρη μεγάλωσα, στις δύο άκρες του κόσμου. Σε ένα τρίτο μέρος γερνάω: ο Καναδάς είναι ο τόπος στον οποίο νιώθει κανείς προνομιούχος. Οι τρεις αυτές χώρες και η προσωπική μου ιστορία συγχωνεύονται και δίνουν ώθηση σε σχέδια και ιδανικά. Οι δικτατορίες και οι εξαφανίσεις ατόμων στην Αργεντινή καθιστούσαν την αδικία και την ατιμωρησία πολύ απτές, ενώ η ζωή στο Ισραήλ με εξανάγκασε να μάχομαι με δύο εθνικές ταυτότητες: του καταπιεστή και του καταπιεζόμενου. Η εγκατάστασή μου στο Καναδά όξυνε την αντίθεση ανάμεσα στον «Πρώτο» και τον «Τρίτο» κόσμο, οι οποίοι χωρίζονται από έτη φωτός. Ως Εβραϊόπουλο

στην Αργεντινή, οι άλλοι φρόντιζαν να μη με αφήνουν ποτέ να νιώσω ευπρόσδεκτος. Ως μετανάστης στον Καναδά, μπορούσα να συμπάσχω με όσους βρισκονταν στην ίδια κατάσταση, οι οποίοι, όπως κι εγώ, δεν ήταν πάντα καλοδεχούμενοι. Αλλά η ευαισθητοποίηση που γεννούν αυτές οι εμπειρίες ενίοτε λησμονείται τις στιγμές που νιώθει κανείς προνομιούχος. Έχω επίγνωση των προνομίων που απολαμβάνω εξαιτίας της μόρφωσής μου. Ως καθηγητής, έχω επίγνωση της εξουσίας που ασκώ στους φοιτητές μου. Ως πατέρας, έχω επίγνωση του ελέγχου που ασκώ στο γιο μου. Ως κοινοτικός ψυχολόγος, έχω επίγνωση της επιρροής που ασκώ στο πλαίσιο της κοινότητας. Όσο όμως και να θέλω να μην κάνω κατάχρηση αυτής της εξουσίας μου, δεν έχω πάντα την ακεραιότητα που προσδοκώ από τον εαυτό μου και από τους άλλους, μια συνειδητοποίηση που με ταπεινώνει κάθε φορά που έχω το θάρρος να την αντιμετωπίσω. Δεν υπάρχει τρόπος να αποφύγω την αμφισβήτηση της δικής μου ηθικότητας, πράγμα που στην καλύτερη των περιπτώσεων αποτελεί μια επώδυνη διαδικασία. Πιστεύω ότι η υποκρισία πρέπει να αποκαλύπτεται. Οι επαγγελματίες και οι κυβερνήσεις που πρεσβεύουν έντιμες μεν αξίες αλλά ενεργούν καταπιεστικά είναι επικίνδυνοι, γιατί καλύπτουν τα προσωπικά τους συμφέροντα πίσω από έναν μανδύα τιμιότητας. Θεωρώ ότι το έργο μου ως κριτικού ψυχολόγου είναι να συμβάλω στην αποκάλυψη της υποκρισίας που υπάρχει στις προσωπικές σχέσεις, στο επάγγελμά μου, στη δημόσια ζωή – και στον εαυτό μου.

Το υπόβαθρό μας, οι αξίες μας και οι περιορισμοί μας αντικατοπτρίζονται στις επιλογές που κάναμε καθώς οργανώσαμε και επιμελούμασταν αυτό το βιβλίο, επιλογές τις οποίες περιγράφουμε στο κεφάλαιο 1. Όταν για πρώτη φορά συζητήσαμε το ενδεχόμενο επιμέλειας ενός βιβλίου, οι άλλοι μας προειδοποίησαν για τις πολλές πιθανές «παγίδες». Εάν ισχυριζόμασταν ότι δεν ήρθαμε ποτέ αντιμέτωποι με καμιά από αυτές, θα ήμασταν μάλλον εκτός πραγματικότητας. Οποιοσδήποτε έχει ποτέ αναλάβει την επιμέλεια ενός βιβλίου γνωρίζει ότι δεν είναι δυνατόν να τηρήσει πιστά τις χρονικές προθεσμίες. Γνωρίζει επίσης ότι όλες οι προτάσεις του για αλλαγές και τροποποι-

ήσεις των κειμένων δεν γίνονται αποδεκτές με ενθουσιασμό. Οι προσπάθειές μας να καλύψουμε πλήρως όλες τις κύριες περιοχές απέτυχαν, όπως επισημαίνεται στο κεφάλαιο 19 σε σχέση με ζητήματα που αφορούν τη φυλή και την εθνότητα (μια αποτυχία που πρέπει να λάβουν υπόψη τους οι επιμελητές μελλοντικών σχετικών εκδόσεων). Αλλά εάν εξαιρέσουμε αυτές τις δυσκολίες, όντως αποφύγαμε πιο σοβαρές περιπλοκές. Και παρά τις αναπόφευκτες σκοτούρες της επιμέλειας (που, αφού πλέον γνωρίζουμε, θα τις αντιμετωπίσουμε διαφορετικά την επόμενη φορά!), θεωρούμε ότι αυτό το βιβλίο υπηρετεί τους σκοπούς που εξ αρχής θέσαμε: αφενός εκθέτει την ανίερη συμμαχία ανάμεσα στην ψυχολογία και στους κοινωνικούς κανόνες που ωφελούν τους ισχυρούς και βλάπτουν τους αδυνάτους, και αφετέρου προσφέρει εναλλακτικές προτάσεις χειραφέτησης. Νιώθουμε ιδιαίτερα ικανοποιημένοι που η μεταξύ μας φιλία όχι απλώς άντεξε στις περιστασιακές διαφωνίες και στους διαφορετικούς ρυθμούς μας, αλλά και δυνάμωσε ουσιαστικά μέσα από τη διαδικασία της συνεργασίας. Τόσο το σύνολο του βιβλίου όσο και το κεφάλαιο της εισαγωγής μάλλον αντικατοπτρίζουν αυτή την κοινή διαδικασία, και όχι τις «πρωταρχικές» προσπάθειες του καθενός μας, όπως μπορεί να υποδηλώνει η σειρά παρουσίασης των συγγραφέων.

Το βιβλίο δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς τη βοήθεια αρκετών ανθρώπων. Οφείλουμε τα περισσότερα στους συγγραφείς των κεφαλαίων και μάλιστα όχι μόνο για όσα έγραψαν, αλλά και για την ενθουσιώδη τους ανταπόκριση στην αρχική μας πρόταση, τη διαρκή τους συνεργασία και τις υποδείξεις τους. Οι περισσότεροι από αυτούς έχουν γράψει ή επιμεληθεί δικά τους βιβλία, για τούτο και εκτιμούμε ιδιαίτερα την ανεκτικότητα τους απέναντι στις ενίοτε αδέξιες προσπάθειές μας να βάλουμε τα πράγματα σε τάξη. Εκτός από το τελευταίο κεφάλαιο, όλοι οι συγγραφείς έγραψαν δύο ή και περισσότερα προσχέδια των κεφαλαίων τους, λαμβάνοντας υπόψη τους τις ενοχλητικές μας απαιτήσεις για βελτιώσεις των κειμένων με σχεδόν απόλυτα καλή θέληση. Ευχαριστούμε ακόμη και εκείνους που μας δυσκόλεψαν.

Ο ενθουσιασμός του Ziyad Magar ήταν ο βασικός λόγος

που αποφασίσαμε να επιλέξουμε τον εκδοτικό οίκο Sage. Το γεγονός ότι συμφώνησε αμέσως στην αναγκαιότητα ύπαρξης ενός τέτοιου βιβλίου επιβεβαίωσε τη δική μας, μάλλον μεροληπτική, εκτίμηση και οδήγησε σε έναν ευχάριστο εργασιακό διακανονισμό. Η υποστήριξη των Pascale Carrington, Brian Goodale, Lucy Robinson, Kiren Shoman και Jackie Griffin του οίκου Sage έκανε τη συνεργασία μας με τον εκδοτικό απείρωσ μικρότερο πρόβλημα απ' ό,τι θα μπορούσε να είναι. Θα θέλαμε επίσης να ευχαριστήσουμε την Linda Potter, από τη Γραμματεία του Τμήματος Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Wilfrid Laurier του Καναδά, για τη βοήθειά της στην προετοιμασία των χειρογράφων.

Εκτιμούμε ιδιαίτερα την οικονομική υποστήριξη του Πανεπιστημίου του Illinois στο Springfield, το οποίο (όταν ακόμη ονομαζόταν Sangamon State University) έδωσε στον Dennis το χρόνο να εργαστεί με τον Isaac πάνω στο σχεδιασμό του βιβλίου. Ακόμη σημαντικότερο είναι ότι το πανεπιστήμιο χορήγησε στον Dennis ακαδημαϊκή άδεια ενός έτους, η οποία του επέτρεψε να ασχοληθεί αποκλειστικά με το βιβλίο.

Για να διασφαλίσουμε ότι το βιβλίο θα ήταν κατανοητό, ζητήσαμε από αρκετούς φοιτητές να διαβάσουν τα διάφορα κεφάλαια και να εντοπίσουν το υλικό που ήταν ασαφές, επαναλαμβανόμενο ή χρειαζόταν επανεξέταση για οποιονδήποτε λόγο. Οι Stephanie Campbell, Milo Fox και James Taylor έκαναν εξαιρετες παρατηρήσεις, τις οποίες συμπεριλάβαμε στις διορθώσεις που ζητήσαμε από τους συγγραφείς των κεφαλαίων. Θυμάσαμε ιδιαίτερα την προθυμία των φοιτητών μας να επισημάνουν ό,τι δεν καταλάβαιναν από τα γραπτά μας, αναγκάζοντάς μας έτσι να επαναδιατυπώσουμε καλύτερα ορισμένα θέματα. Το γεγονός ότι κάποια σημεία του βιβλίου εξακολουθούν να είναι δυσνόητα οφείλεται κυρίως στο ότι δεν συμμορφωθήκαμε με τις παρατηρήσεις τους σε όλες τις περιπτώσεις.

Ευχαριστούμε επίσης τις συζύγους μας, Elizabeth Caddick και Ora Prilleltensky, για τη μελέτη και το σχολιασμό των άπειρων προσχεδίων του κάθε κεφαλαίου καθώς και άλλου υλικού. Περισσότερο τις ευχαριστούμε που μας επέτρεψαν να μοιρα-

στούμε μαζί τους τόσο τον κόπο όσο και τον ενθουσιασμό αυτού του έργου. Δεν είναι δυνατόν να επικεντρωθεί κανείς απόλυτα σε ένα έργο τέτοιας έκτασης χωρίς να ταλαιπωρήσει την οικογένειά του με διάφορους τρόπους. Γι' αυτό και νιώθουμε ευγνωμοσύνη που οι σύντροφοί μας ήταν πρόθυμες να προσαρμοστούν στα προγράμματά μας, στις εμμονές μας και κυρίως στη ζωή μας, η οποία για μεγάλο χρονικό διάστημα κύλησε μπροστά στην οθόνη ενός υπολογιστή· ευγνωμοσύνη όμως νιώθουμε και για το ότι κάποιες στιγμές μάς υποχρέωναν να σταματούμε.

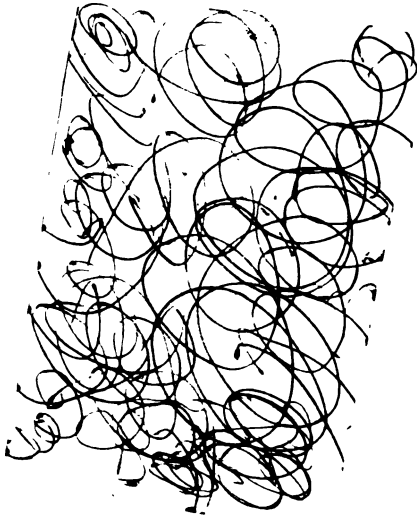
Αυτό το βιβλίο βρίσκεται σε αναζήτηση ενός καλύτερου κόσμου. Το αφιερώνουμε στα παιδιά μας που θα μπορούσαν ίσως να ζήσουν σε αυτόν. Όταν βλέπουμε τα μεγαλύτερα σε ηλικία παιδιά μας, Avram Safran Fox και Milo Safran Fox, μόνα τους «εκεί έξω», θυμόμαστε ότι δεν έχουμε ακόμη βρει τις λύσεις τις οποίες αναζητούσαμε από τότε που εκείνα ήταν μικρά. Η καθημερινή μας επαφή με τα μικρότερα παιδιά μας, Emily June Fox Caddick και Matan Prilleltensky, ανανεώνει τη δέσμευσή μας να συνεχίσουμε την προσπάθεια.

Dennis Fox

Isaac Prilleltensky

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΕΙΣ

Εισαγωγή στην κριτική ψυχολογία: αξίες, υποθέσεις και το status quo

Isaac Prilleltensky και Dennis Fox

Σημείωμα των επιμελητών: Η κριτική ψυχολογία και η παραδοσιακή ψυχολογία διαφέρουν θεμελιωδώς. Σε αυτό το κεφάλαιο εξηγούμε τι εννοούμε με τον όρο «κριτική ψυχολογία» και περιγράφουμε το αντικείμενο του παρόντος βιβλίου. Εξετάζουμε τις αξίες, τις υποθέσεις, τους προβληματισμούς και τους σκοπούς της παραδοσιακής ψυχολογίας σε αντιδιαστολή με τις αξίες, τις υποθέσεις, τους προβληματισμούς και τους σκοπούς μιας κριτικής ψυχολογίας που δίνει έμφαση στην κοινωνική δικαιοσύνη και την ανθρώπινη ευημερία. Όπως εξηγούμε στο παρόν κεφάλαιο, πιστεύουμε ότι οι παραδοσιακές πρακτικές και οι κανόνες της ψυχολογίας εμποδίζουν την εδραίωση της κοινωνικής δικαιοσύνης σε βάρος των ατόμων και των κοινοτήτων γενικά και σε βάρος των καταπιεσμένων ομάδων ειδικότερα.

Το κεφάλαιο αυτό αναδεικνύει τα επίμαχα ζητήματα τα οποία αναπτύσσονται στα επόμενα κεφάλαια με διάφορους τρόπους. Δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει αυτή τη διαμάχη, καθώς η κριτική ψυχολογία δεν είναι ανεξάρτητη και απαλλαγμένη από αξίες, το αντίθετο μάλιστα. Στόχος της είναι να αλλάξει την κοινωνία αλλά και την ψυχολογία. Όπως όμως θα ανακαλύψετε διαβάζοντας αυτό το βιβλίο, και η παραδοσιακή ψυχολογία συναρτάται απόλυτα με κάποιες αξίες. Επιδιώκει να διατηρήσει την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων, υποστηρίζοντας τους κοινωνικούς θεσμούς που ενισχύουν την αδικία και τις μη ικανοποιητικές συνθήκες ζωής.

Η ψυχολογία δεν είναι, και δεν μπορεί να είναι, ένα ουδέτερο εγχείρημα κάποιων επιστημόνων και θεραπευτών το οποίο βρίσκεται πέρα και έξω από τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Οι ψυχολόγοι ζουν σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια. Επηρεάζονται από ποικίλα συμφέροντα και από περίπλοκες

δυνάμεις εξουσίας. Οι παραδοσιακοί ψυχολόγοι αποφεύγουν συχνά τις όποιες ηθικές, κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις προκύπτουν από την άσκηση του έργου τους. Το παρόν βιβλίο σας ζητά να αναλογιστείτε αυτές τις επιπτώσεις καθώς θα εμβαθύνετε στη μελέτη του αντικειμένου της ψυχολογίας. ■

ΣΤΟ ΛΕΞΙΚΟ το λήμμα *κριτικός* έχει πολλές σημασίες. Ο ίδιος όρος στο παρόν βιβλίο χρησιμοποιείται για να περιγράψει μια προσέγγιση η οποία θέτει υπό αμφισβήτηση πολλές κοινές θεωρίες και πρακτικές στο πεδίο της ψυχολογίας. Οι συγγραφείς των είκοσι πέντε κεφαλαίων διαφέρουν σε σημαντικό βαθμό μεταξύ τους. Όλοι μας όμως έχουμε κάτι κοινό: εξετάζουμε και αξιολογούμε τις θεωρίες και τις πρακτικές της ψυχολογίας σύμφωνα με το κατά πόσο συντηρούν μια άδικη και μη ικανοποιητική καθεστηκία τάξη. Ταυτόχρονα δίνουμε ιδιαίτερη σημασία στην ευημερία των καταπιεσμένων και ευάλωτων ατόμων και ομάδων. Πεποίθησή μας είναι ότι η ψυχολογία έχει τη δυνατότητα να συμβάλει στη δημιουργία ενός πολύ καλύτερου κόσμου εάν τηρήσει την ηθική της αποστολή, δηλαδή την προαγωγή της ανθρώπινης ευημερίας. Πολύ συχνά ωστόσο συμβιβάζομαστε με πολύ λίγα.

Στο βιβλίο αυτό αντιπαραβάλλουμε τις προσεγγίσεις κριτικών ψυχολόγων προς τις αντίστοιχες που συνήθως υιοθετούν οι παραδοσιακοί ψυχολόγοι. Με τον όρο *παραδοσιακή ή κυρίαρχη ψυχολογία* αναφερόμαστε στις ψυχολογικές θεωρίες που διδάσκονται συχνότερα στα πανεπιστήμια και υιοθετούνται από τους κλινικούς, τους ερευνητές και τους συμβούλους. Είναι η ψυχολογία η οποία σκιαγραφείται ως επιστήμη, με αντικειμενικούς ερευνητές και θεραπευτές που αποκαλύπτουν την αλήθεια για την ανθρώπινη συμπεριφορά και βοηθούν τα άτομα να προσαρμοστούν στις απαιτήσεις της σύγχρονης ζωής. Μερικοί παραδοσιακοί ψυχολόγοι, αναγνωρίζοντας τις κοινωνικές πηγές πολλών προβλημάτων, προτείνουν μικρής έκτασης μεταρρυθμίσεις των κοινωνικών θεσμών που βοηθούν τα άτομα να λειτουργήσουν αποδοτικότερα. Κατά κανόνα, όταν κάποιος γίνεται ψυχολόγος, προσδοκά ότι θα κάνει καλό στους άλλους. Και συχνά το καταφέρει.

Οι κριτικοί ψυχολόγοι βλέπουν τα πράγματα κάπως διαφορετικά. Όπως τονίζουν οι συγγραφείς αυτού του βιβλίου, η παραδοσιακή ψυχολογία ενισχύει το απαράδεκτο κατεστημένο της δυτικής κοινωνίας, ακόμη και όταν κάποιοι ψυχολόγοι προτείνουν ψευδομεταρρυθμίσεις των κοινωνικών θεσμών. Πράγματι, το ίδιο το πεδίο της ψυχολογίας συνιστά έναν κυρίαρχο κοινωνικό θεσμό ο οποίος έχει τις δικές του αρνητικές συνέπειες. Βεβαίως, αν οι υπάρχοντες θεσμοί εξασφάλιζαν την κοινωνική δικαιοσύνη και την ευημερία των ανθρώπων, τότε ίσως αρκούσαν μερικές μικρές αλλαγές για τη διόρθωση των ατελειών. Κατά την άποψή μας όμως, οι θεμελιώδεις αξίες και θεσμοί των σύγχρονων κοινωνιών (κυρίως αλλά όχι μόνο των καπιταλιστικών) ενισχύουν τις αποπροσανατολιστικές προσπάθειες για την επίτευξη αυτοπραγμάτωσης την ίδια στιγμή που συντηρούν την ανισότητα και την καταπίεση (Fox, 1985, 1996· Fox & Prilleltensky, 1996· Prilleltensky, 1994a). Επειδή η ψυχολογία από τη γέννησή της ως πεδίου μελέτης στηρίζει με τις αξίες, τις υποθέσεις και τις νόρμες της τους κυρίαρχους κοινωνικούς θεσμούς, συνεισφέρει και αυτή, με το κυρίαρχο ρεύμα της, στην κοινωνική αδικία και εμποδίζει τις προσπάθειες για ευημερία (Albee, 1986, 1996· Baritz, 1974· Chesler, 1989a· Jacoby, 1975· Kamin, 1974· Sarason, 1981).

Αναγνωρίζουμε ότι η δική μας προσέγγιση δεν είναι η μόνη που μπορεί να χαρακτηριστεί ως «κριτική». Οι κριτικοί ψυχολόγοι χρησιμοποιούν αυτό τον όρο για να περιγράψουν μια ποικιλία προσεγγίσεων που διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τις φιλοσοφικές αιτιολογήσεις, την ορολογία, την πολιτική στρατηγική και τις βασικές προτεραιότητες. Η κατάσταση περιπλέκεται ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι πολλοί κριτικοί ψυχολόγοι δεν χρησιμοποιούν καν τον όρο *κριτική ψυχολογία*. Συνεπώς, όταν απευθυνθήκαμε σε μελετητές ζητώντας τους να πάρουν μέρος σε αυτό το βιβλίο, δεν τους επιλέξαμε σύμφωνα με μια στενή οπτική που «δικαιούται» να ονομάζεται κριτική. Αντίθετα, απευθυνθήκαμε σε ένα ευρύ σύνολο επιστημόνων επικεντρώνοντας την προσοχή μας στα βασικά θέματα που αφορούν την επιδίωξη της κοινωνικής δικαιοσύνης, την προώθηση της ευημερίας των κοινοτήτων γενικά και των καταπιε-

σμένων ομάδων ειδικότερα, καθώς και την αλλαγή του κατεστημένου στην κοινωνία και την ψυχολογία. Κάποιοι άλλοι επισημονικοί επιμελητές ίσως να είχαν υιοθετήσει διαφορετικές οργανωτικές αρχές. Στο δικό μας βιβλίο οι κριτικοί ψυχολόγοι προσεγγίζουν αυτά τα ζητήματα με ποικίλους τρόπους, αλλά διατηρούν την εστίασή τους στην ουσιαστική αλλαγή της καθεστηκυίας τάξης.

Αναγνωρίζουμε επίσης ότι για διάφορους λόγους πολλοί αναγνώστες θα αντιταχθούν στα επιχειρήματα που προβάλλει το βιβλίο. Τα μαθήματα της παραδοσιακής ψυχολογίας κατά κανόνα δεν εξετάζουν αναλυτικά τις κοινωνικές, ηθικές και πολιτικές επιπτώσεις της ψυχολογικής έρευνας, θεωρίας και πρακτικής. Η κριτική που ασκεί αυτό το βιβλίο συνολικά, εν μέρει επειδή απορρίπτει κάποιες βασικές αρχές που διδάσκονται σε αυτά τα παραδοσιακά μαθήματα ψυχολογίας, θα εκληφθεί από μερικούς αναγνώστες ως υπερβολικά «πολιτική» ή «ιδεολογική». Η κριτική σε θεσμούς τους οποίους διδαχθήκαμε να θεωρούμε κατά βάση έγκυρους μπορεί να είναι αρκετά δυσάρεστη. Δυστυχώς, ο αυξανόμενος κατακερματισμός και η υπερειδίκευση της ψυχολογίας περιορίζουν την έκθεση των μελετητών της σε πεδία όπως η πολιτική θεωρία, η φιλοσοφία και η ανθρωπολογία, όπου η κριτική στο status quo και τα παραδείγματα εναλλακτικών προς αυτό προτάσεων είναι πιο συνήθη. Η μελέτη κριτικών απόψεων προκαλεί μεγαλύτερη αμηχανία στους φοιτητές που προτίθενται να εργαστούν ως ψυχολόγοι και στους ψυχολόγους που ήδη ασκούν το επάγγελμα, επειδή μπορεί να θεωρήσουν ότι η κριτική που ασκούμε στις παραδοσιακές νόρμες έχει στόχο τους ίδιους. Κατά ειρωνικό τρόπο, η αποδοχή των θεσμών μας όπως αυτοί υφίστανται και η δικαιολόγηση του ρόλου μας και του μέλλοντος αυτών των θεσμών αντανakλούν πολιτικές ή ιδεολογικές αξίες που αποτελούν μέρος του συνολικού προβλήματος το οποίο εξετάζει η κριτική ψυχολογία.

Ελπίζουμε ότι θα μελετήσετε αυτό το βιβλίο με ανοιχτό μυαλό. Θα ανακαλύψετε ότι οι κριτικοί ψυχολόγοι δεν ισχυρίζονται πως έχουν όλες τις απαντήσεις και συχνά διαφωνούν μεταξύ τους για τον τρόπο επίλυσης κάποιων σημαντικών προ-

βλημάτων. Θα ανακαλύψετε επίσης ότι οι περισσότεροι από εμάς κατέχουμε παραδοσιακές θέσεις στην ψυχολογία ως θεραπευτές, αξιολογητές, σύμβουλοι, ερευνητές, δάσκαλοι, μεταπτυχιακοί φοιτητές και υπερασπιστές ομάδων. Στη δουλειά μας όμως, όπως και σε αυτό το βιβλίο, προσπαθούμε να θέσουμε ερωτήματα σχετικά με το τι κάνουμε, τόσο εμείς όσο και άλλοι, προκειμένου να γίνουμε φορείς κοινωνικής αλλαγής και όχι παράγοντες κοινωνικού ελέγχου. Στην προσπάθειά μας αυτή κατανοούμε ότι δεν μπορούμε πάντα να πετυχαίνουμε, ούτε μπορούμε να γνωρίζουμε με σιγουριά ποιο αποτέλεσμα πρέπει να θεωρείται επιτυχές. Οι προσπάθειές μας είναι γεμάτες ανακολουθίες. Γι' αυτούς και για άλλους λόγους χρειαζόμαστε τη βοήθειά σας προκειμένου να επιλύσουμε τα διλήμματά μας και, ακόμη σημαντικότερο, να κάνουμε την ψυχολογία καταλύτη και όχι τροχοπέδη της κοινωνικής αλλαγής.

Σε αυτό το κεφάλαιο κατά πρώτον εξηγούμε εν συντομία τα κύρια θέματα με τα οποία ασχολείται η κριτική ψυχολογία, όπως παρουσιάζονται σε αυτό το βιβλίο. Εν συνεχεία περιγράφουμε με γενικούς όρους το πώς αντιλαμβανόμαστε την κριτική ψυχολογία, αναδεικνύοντας τα θέματα που θα αναλυθούν παρακάτω με περισσότερες λεπτομέρειες (οι αναφορές σε κεφάλαια παραπέμπουν στα κεφάλαια του βιβλίου). Τέλος περιγράφουμε πιο συγκεκριμένα τι μπορείτε να περιμένετε από αυτό το βιβλίο, τι ζητήσαμε από τους συγγραφείς και πώς οργανώσαμε τα κεφάλαια.

Τα κύρια θέματα

Οι κριτικοί ψυχολόγοι αμφισβητούν τις κυρίαρχες κοινωνικές αξίες και τους θεσμούς που αυτές ενισχύουν για διάφορους λόγους και με διάφορους τρόπους. Μέσα από αυτή την ποικιλότητα όμως θα διακρίνετε ότι τα κύρια ζητήματα που απασχολούν τους συγγραφείς των κεφαλαίων είναι τριών ειδών.

Ατομικισμός και νόημα

Το βασικό ζήτημα που θέτουμε είναι ότι η παραδοσιακή ψυχολογία ενδυναμώνει τις αξίες και τους θεσμούς που εμποδίζουν πολλούς ανθρώπους να ζήσουν μια γεμάτη νόημα ζωή. Στις δυτικές κοινωνίες, για παράδειγμα, οι κοινωνικοί και οικονομικοί θεσμοί ενθαρρύνουν τους ανθρώπους να αναζητήσουν το νόημα στη ζωή τους μέσα από ατομικές δραστηριότητες, όπως είναι το κυνήγι της επαγγελματικής επιτυχίας, η παρακολούθηση τηλεόρασης, η ενασχόληση με τον υπολογιστή, το κούρεμα του γκαζόν και οι αγορές καταναλωτικών ειδών. Αυτές οι δραστηριότητες ωφελούν οικονομικά όσους ελέγχουν τους θεσμούς του επιχειρηματικού καπιταλισμού και τα μέλη των σχετικών προνομιούχων ομάδων (Galbraith, 1996· Korten, 1996· Saul, 1995). Από την άλλη πλευρά παρεμβαίνουν στο είδος της αλληλεπίδρασης, της επικοινωνίας και της αγάπης που λείπει από τη ζωή πάρα πολλών ανθρώπων – συμπεριλαμβανομένων εκείνων που απολαμβάνουν αυτές τις ατομικές ενασχολήσεις και νομίζουν ότι έχουν όλα όσα τους είναι απαραίτητα. Αυτές οι δραστηριότητες ακυρώνουν οποιαδήποτε προσπάθεια να έρθουν οι άνθρωποι σε επαφή μεταξύ τους προκειμένου να επιλύσουν τα προβλήματα της κοινότητάς τους, και συνεπώς επιτρέπουν στις πολιτικές και οικονομικές ελίτ να λαμβάνουν αποφάσεις για λογαριασμό των υπολοίπων. Επιπρόσθετα, απομακρύνουν από το οπτικό μας πεδίο τα αποτελέσματα που έχουν οι πράξεις μας τόσο στους καταπιεσμένους όσο και στο περιβάλλον και σε εμάς τους ίδιους (Fox, 1985, 1993a). Όπως θα περιγράψουμε παρακάτω και σε ολόκληρο το βιβλίο, η έμφαση που δίνει η παραδοσιακή ψυχολογία στον ατομικισμό επιδεινώνει το πρόβλημα.

Καταπίεση και ανισότητα

Ένα ειδικότερο βασικό ζήτημα είναι ότι οι αρνητικές συνέπειες των κοινωνικών αξιών και των καθιερωμένων κανόνων δεν επιμερίζονται εξίσου σε όλα τα τμήματα του πληθυσμού. Τα μέλη σχετικά αδύναμων ομάδων κατά κανόνα υποφέρουν πε-

ρισσότερο και με περισσότερους τρόπους από ό,τι τα μέλη των ισχυρών ή κυρίαρχων ομάδων. Με άλλα λόγια, πιστεύουμε ότι η ανισότητα και η καταπίεση είναι πιο συνήθεις από όσο ισχυρίζονται αυτοί που στηρίζουν το status quo. Παρά τις επίσημες εγγυήσεις σε πολλές χώρες για πολιτική ισότητα και ισονομία, οι περισσότερες κοινωνίες παραμένουν διαιρεμένες με διαχωριστικές γραμμές εξουσίας. Μερικές φορές η καταπίεση που πηγάζει από αυτό το φαινόμενο είναι προφανής, οπότε είναι σχετικά εύκολο να την εντοπίσουμε και (τουλάχιστον για όσους από εμάς βρισκόμαστε σε ασφαλή απόσταση) να αντιταχούμε. Άλλοτε όμως έχει θεσμοθετηθεί με δυσδιάκριτο τρόπο, γεγονός που δυσχεραίνει τόσο την κατανόηση του μηχανισμού λειτουργίας της όσο και την αντιμετώπισή της (Prilleltensky & Gopnick, 1996). Σε κάθε περίπτωση πάντως οι κυρίαρχοι (είτε πρόκειται για άτομα είτε για ομάδες) διατηρούν την εξουσία τους εις βάρος των άλλων στις οικογένειές τους, στο χώρο εργασίας, στα πολιτικά και νομικά συστήματα, στην εκπαίδευση, στη θρησκεία και σε άλλους θεσμούς. Αυτό συμβαίνει ακόμη και όταν πιστεύουν ότι οι πράξεις τους είναι «φυσιολογικές» και «συνηθισμένες», και όχι άδικες και καταπιεστικές. Άλλωστε, σε πολλές κοινωνίες η ανισότητα και η καταπίεση αποτελούν «φυσιολογικά και συνήθη» φαινόμενα. Η καταπίεση λοιπόν συνιστά βασική έννοια της κριτικής ψυχολογίας και του παρόντος βιβλίου, δεδομένου ότι είναι ένα διαβρωτικό φαινόμενο που υπονομεύει την ευημερία αναρίθμητων ανθρώπων σε όλο τον κόσμο.

Προθέσεις, επιπτώσεις και διλήμματα

Όπως ακριβώς πολλοί καταπιεστές δεν βλέπουν έτσι τον εαυτό τους, έτσι και η παραδοσιακή ψυχολογία ενισχύει τους καταπιεστικούς θεσμούς ακόμη και όταν οι ψυχολόγοι δεν έχουν αυτό το στόχο κατά νου. Γενικά οι ψυχολόγοι θέλουν να προσφέρουν βοήθεια. Υπάρχουν βεβαίως μερικοί οι οποίοι εν γνώσει τους χρησιμοποιούν τις δεξιότητες και το κύρος τους ως επαγγελματιών προκειμένου να βοηθήσουν ορισμένα τμήματα της ελίτ να διατηρήσουν τον έλεγχο και άρα να διασφαλίσουν ότι οι κατα-

πιεζόμενοι θα συνεχίσουν να καταπιέζονται. Το πιο συνηθισμένο πρόβλημα ωστόσο είναι ότι οι ψυχολόγοι προσδιορίζουν το έργο τους με υπερβολικά στενούς όρους: επιδιώκουν να βοηθήσουν το μεμονωμένο πελάτη σε ατομική βάση ή να αυξήσουν τις αποδεκτές μορφές της επιστημονικής γνώσης χρησιμοποιώντας παραδοσιακές ερευνητικές νόρμες (Doherty, 1995). Ή μπορεί επίσης να υποστηρίζουν σχετικά μικρές μεταρρυθμίσεις, τις οποίες θεωρούν «υπεύθυνες» και «πρακτικές», όπως συμβαίνει όταν οι επαγγελματίες τους σύλλογοι εισέρχονται στον πολιτικό στίβο προκειμένου να υπερασπιστούν κάποια δημόσια πολιτική. Έχοντας αυτό τον κυρίαρχο προσανατολισμό η ψυχολογία παρουσιάζει ένα μειονέκτημα που είναι σύνθηρες και σε άλλα επαγγελματικά πεδία, όπως η διδακτική παιδαγωγική, η νομική και η ιατρική: τα πρότυπά της αντανακλούν συνήθως τις αξίες, τις υποθέσεις και τα συμφέροντα των επαγγελματιών της μέσης και ανώτερης τάξης, ιδιαίτερα των λευκών ανδρών. Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι η ψυχολογία υποστηρίζει ένα κατεστημένο το οποίο αντανακλά τις αξίες των ίδιων των ψυχολόγων.

Δεν αμφισβητούμε λοιπόν το γεγονός ότι πολλοί ψυχολόγοι έχουν καλές προθέσεις. Αλλά οι καλές προθέσεις δεν αρκούν. Για τους κριτικούς ψυχολόγους το βασικό δεν είναι οι προθέσεις, αλλά οι συνέπειες των πράξεων. Έτσι ρωτούμε: Μπορεί μια παραδοσιακή στάση να μας παραπλανά τόσο ώστε να χαρακτηρίζουμε τα προβλήματα ως καθαρά ατομικά; Μήπως οι παρεμβάσεις που μας περιορίζουν σε όσα είναι άμεσα πρακτικά μάς εμποδίζουν να αποκομίσουμε σημαντικότερα οφέλη τόσο για το άτομο όσο και για την κοινωνία; Μήπως η αποτυχία μας να αναζητήσουμε πιο ριζικές λύσεις μετατρέπεται σε μια αυτοεκπληρούμενη προφητεία, αποθαρρύνοντας τις όποιες προσπάθειές μας για αποτελεσματικότερες αλλαγές; Με τέτοια δύσκολα ερωτήματα καταπιάνονται οι συγγραφείς αυτού του βιβλίου.

Οι κριτικοί ψυχολόγοι αντιμετωπίζουν διλήμματα τα οποία μπορούν να χαρακτηριστούν ειρωνικά. Ασκούμε, για παράδειγμα, κριτική στις νόρμες της παραδοσιακής ψυχολογίας επειδή ενισχύουν ένα άδικο κατεστημένο, αλλά μερικές φορές χρησιμοποιούμε και εμείς τις ίδιες αυτές νόρμες προς όφελος

ατόμων που ανήκουν σε σχετικά αδύναμες ομάδες (βλ. ιδιαίτερα τα κεφάλαια 13, 14 και 16). Και παρότι η αμφισβήτηση αυτών των παραδοσιακών προτύπων ενδέχεται να αποδειχθεί επικίνδυνη για όσους αμφισβητούν τους καθηγητές, τους επόπτες ή τους εργοδότες τους (κεφάλαιο 5), οι κριτικοί ψυχολόγοι συχνά κερδίζουν τα προνόμια — και τους συνακόλουθους περιορισμούς — μιας επαγγελματικής ταυτότητας. Κατά συνέπεια, η κριτική ματιά μπορεί να μας βοηθήσει να επιλύσουμε κάποια ζητήματα, εγείρει ωστόσο άλλα, εξίσου δυσεπίλυτα.

Ένα όραμα για την κριτική ψυχολογία

Σε αυτή την ενότητα παρουσιάζουμε μια θεώρηση της κριτικής ψυχολογίας η οποία βασίζεται στις κύριες θεμελιώδεις αξίες και υποθέσεις που σχετίζονται με τα προαναφερθέντα ειδικότερα θέματα. Η θεώρησή μας είναι γενικά σύμφωνη με τις διάφορες προσεγγίσεις που παρουσιάζονται στα επόμενα κεφάλαια του βιβλίου, παρά τις διαφορές στην ορολογία, το ύφος και το φιλοσοφικό πλαίσιο. Είναι αλήθεια ότι οι συγγραφείς του βιβλίου δεν έχουμε επιτύχει μια συναίνεση αναφορικά με τα παραπάνω. Αλλά ακόμη και αν το είχαμε κατορθώσει, πάλι δεν θα συμφωνούσαμε σε κάθε λεπτομέρεια. Είναι χαρακτηριστικό ότι εμείς οι δύο επιμελητές του βιβλίου έχουμε κάπως διαφορετικές προσεγγίσεις στα θέματα. Αυτές οι διαφορές όμως δεν μας απομακρύνουν από το κοινό μας ενδιαφέρον, το οποίο έχει να κάνει με την αμφισβήτηση της καθεστηκυίας κατάστασης που ωφελεί τους ισχυρούς και βλάπτει τους αδυνάτους. Γι' αυτό πιστεύουμε ότι είναι απαραίτητο να υπερασπιστούμε κάποιες αξίες και μορφές πολιτικής δράσης αντί να προσπαθήσουμε να φανούμε αντικειμενικοί μόνο και μόνο για να νομιμοποιηθούμε (Fox & Prilleltensky, 1996). Συμφωνούμε με το σχόλιο της Jean Pettifor μετά την εκλογή της ως προέδρου του Καναδικού Ψυχολογικού Συλλόγου (Canadian Psychological Association):

Η επιστήμη της ψυχολογίας κινείται πέρα από το μύθο της

αμερόληπτης ουδετερότητας, για να ανακαλύψει την αρετή και να αναγνωρίσει την πολιτική ως τη δύναμη που καθορίζει τη δεοντολογική συμπεριφορά... Η έννοια της ατομικής προσωπικής δεοντολογίας πρέπει να επεκταθεί στο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον, επειδή το περιβάλλον επηρεάζει τη δεοντολογική συμπεριφορά των ψυχολόγων και την ποιότητα ζωής όλων των πολιτών. Μια ηθικά υπεύθυνη οπτική αναγνωρίζει στους ψυχολόγους έναν πολιτικό ρόλο ο οποίος εμπεριέχει στρατηγικές για τη διαμόρφωση αυτού του περιβάλλοντος (1996: 1).

Βασικές αξίες

Γενικά οι κριτικοί ψυχολόγοι αντιλαμβάνονται ως πρωταρχικές κάποιες αξίες, είτε με ρητό είτε με άρρητο τρόπο. Μερικοί αναλυτές εστιάζουν σε μία μόνο πρωταρχική αξία η οποία δικαιούται όλη την προσοχή τους, όπως είναι η κοινωνική δικαιοσύνη ή η ενίσχυση των αδύναμων ατόμων και ομάδων. Άλλοι τονίζουν εμφατικά την αλληλόδραση δύο ή περισσότερων συγκρουόμενων μεταξύ τους αξιών, όπως είναι ο ατομικιστικός αυτοκαθορισμός και η αμοιβαιότητα ή η παροχή φροντίδας στο συνάνθρωπο. Κανένας κατάλογος όλων αυτών των αξιών δεν μπορεί να ανταποκριθεί στα ζητήματα των κριτικών ή να καλύψει τις ανάγκες των ανθρώπων σε διάφορα πολιτιστικά και ιστορικά περιβάλλοντα. Παρά ταύτα, πολλοί κριτικοί ψυχολόγοι συμφωνούν ότι αξίες όπως εκείνες που εξετάζονται στο κεφάλαιο 11 έχουν κομβική σημασία. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται η *κοινωνική δικαιοσύνη*, ο *αυτοκαθορισμός* και η *συμμετοχή*, η *παροχή φροντίδας* και η *συμπόνια*, η *υγεία* και η *διαφορετικότητα* (βλ. και Prilleltensky, υπό έκδοση· Prilleltensky, 1994b· Prilleltensky & Gonick, 1994). Τέτοιες αξίες καθοδηγούν την κριτική μας για τις παρούσες κοινωνικές δομές και το όραμά μας για μια καλύτερη κοινωνία. Αυτές στρέφουν την προσοχή μας στους θεσμικούς φραγμούς που συντηρούν τις καταπιεστικές πρακτικές.

Έως ένα σημείο αυτές οι αξίες δεν φαίνονται ιδιαίτερα αντιφατικές. Στο κάτω κάτω, η παροχή φροντίδας, η διαφορε-

τικότητα, η υγεία, ο αυτοκαθορισμός, η συμμετοχή και η κοινωνική δικαιοσύνη, όλες φαίνονται ορθές. Η δυσκολία ανακύπτει όταν προσπαθήσουμε να τις ορίσουμε και να τις υλοποιήσουμε. Στον πραγματικό κόσμο τα άτομα και οι κοινωνίες πρέπει να επιλέγουν ανάμεσα σε ανταγωνιστικές αξίες. Έτσι, κάθε κοινωνία που επιδιώκει να προάγει τόσο τον αυτοκαθορισμό όσο και την αναδιανεμητική δικαιοσύνη θα πρέπει να αποφασίσει αν είναι καλύτερο τα μέλη της να μοιράζονται εξίσου όσα η κοινωνία μπορεί να προσφέρει ή να επιτρέψει σε κάποιους μόνο να πλουτίσουν σε βάρος άλλων που θα παραμείνουν φτωχοί. Ομοίως, η προτεραιότητα στη λήψη συλλογικών αποφάσεων έρχεται σε σύγκρουση με τις νόρμες που επιτρέπουν στα ισχυρά άτομα να κάνουν κατάχρηση της ικανότητάς τους να επηρεάζουν τη ζωή των άλλων. Όσοι πιστεύουν ότι οι δικές τους πολιτισμικές νόρμες και αξίες είναι οι καλύτερες, και ότι οι υπόλοιποι πρέπει να υιοθετήσουν αυτό που είναι «ξεκάθαρο» ανώτερο, δεν σέβονται την ανθρώπινη διαφορετικότητα.

Ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζουμε τις αξίες συναρτάται με τρία βασικά ενδιαφέροντά μας. *Πρώτον, χρειάζεται να προωθήσουμε τις αξίες με ισορροπημένο τρόπο.* Οι κοινωνικοί θεσμοί που καλλιεργούν μια αξία σε βάρος κάποιας άλλης παρεμποδίζουν την ευημερία των ανθρώπων. Οι κριτικοί κοινωνικοί επιστήμονες έχουν από καιρό υποστηρίξει ότι στις κοινωνίες δυτικού τύπου, στις οποίες ζουν οι περισσότεροι αναγνώστες, παρουσιάζεται συχνά μια ιδιαίτερα σημαντική ανισορροπία: δίνεται υπερβολική έμφαση στον αυτοκαθορισμό και στην εστίαση στο άτομο, ενώ αντίστοιχα υποτιμώνται αξίες όπως η συνεργασία, η παροχή φροντίδας και η κοινωνική δικαιοσύνη. Όπως προαναφέραμε και όπως καταδεικνύουν πολλά κεφάλαια σε αυτό το βιβλίο, η παραδοσιακή ψυχολογία συμβάλλει σε αυτή την ανισορροπία των αξιών αφενός υποστηρίζοντας τον *ατομικισμό* και αφετέρου δίνοντας πολύ λίγη σημασία στις αξίες που σχετίζονται με την αμοιβαιότητα, τη δημιουργία στενών σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων και την ψυχολογική αίσθηση της κοινότητας (Bakan, 1966· Doherty, 1995· Fox, 1985, 1993a· Sarason, 1974· Wallach & Wallach, 1983). Το ίδιο ισχύει

και για την υγεία: η ψυχολογία απευθύνεται κυρίως σε όσους μπορούν να αντέξουν το κόστος μιας θεραπείας σε ατομική, οικογενειακή ή ομαδική βάση, και αποκλείει πολλούς με λιγότερους πόρους. Γενικά οι ψυχολόγοι ταιριάζουν με άνεση σε ένα καπιταλιστικό σύστημα το οποίο προβαίνει σε ομολογίες πίστωσης στην ελευθερία και την ισότητα, αλλά στην πράξη υποστηρίζει την αξία της ελεύθερης αγοράς έναντι της ισότητας της διανεμητικής δικαιοσύνης (Baritz, 1974· Fox, 1985, 1996· Pilgrim, 1992). Βεβαίως, μια κοινωνία που θα «απάλειφε» τον αυτοκαθορισμό θα περιορίζε σε πολύ μεγάλο βαθμό την προσωπική ελευθερία και την αυτοπραγμάτωση. Ο στόχος είναι να επιτύχουμε τη σωστή ισορροπία. Στις δυτικές κοινωνίες αυτό σημαίνει να ενισχύσουμε τις αξίες που σχετίζονται με την αμοιβαιότητα και την κοινωνική υπευθυνότητα.

Δεύτερον, ο συγκεκριμένος συνδυασμός αξιών ο οποίος απαιτείται για την ευημερία των ανθρώπων διαφέρει από κοινωνία σε κοινωνία, από ομάδα σε ομάδα και από εποχή σε εποχή. Τα μέλη μιας συγκεκριμένης ομάδας μπορεί να αντιμετωπίσουν τόσους πολλούς περιορισμούς στην προσωπική τους ελευθερία και τόσες πολλές απαιτήσεις για προσωπικές θυσίες ώστε να έχουν ανάγκη περισσότερων ευκαιριών για αυτοκαθορισμό και αυτονομία. Άλλοι μπορεί να εκτέθηκαν σε τόσο έντονο ατομικισμό ώστε να έχουν χάσει εντελώς την αίσθηση της κοινότητας και να έχουν απομονωθεί. Οι εμπειρίες της καταπίεσης και της δυσαρέσκειας προέρχονται από διάφορες πηγές, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό καθορίζονται από το κοινωνικό και το πολιτικό πλαίσιο. Καθώς οι συνθήκες στην κοινωνία αλλάζουν, τα κατάλοιπα παλαιότερων αξιών στους πολιτικούς και τους νομικούς θεσμούς παρεμποδίζουν τη δημιουργία βελτιωμένων θεσμών, περισσότερο κατάλληλων να ανταποκριθούν στις διαφοροποιημένες πλέον περιστάσεις (Prilleltensky & Gonick, 1996).

Τρίτον, μερικές αξίες είναι δύναμι πιο εύκολο να μεταμορφώσουν την κοινωνία απ' ό,τι άλλες. Έτσι, παρόλο που η παροχή φροντίδας και η συμπόνια για το συνάνθρωπο είναι θεμελιώδεις αξίες, η εφαρμογή τους σε ατομική βάση δεν επαρκεί για να αλλάξει μια κοινωνία που υπονομεύει συνεχώς τη συμπόνια προάγοντας τον ανταγωνισμό. Η διανεμητική δικαιο-

σύνη, από την άλλη πλευρά, διασφαλίζει ότι η αγάπη μας φτάνει στους καταπιεσμένους και τους περιθωριοποιημένους: μια δίκαιη κατανομή των επιβαρύνσεων και των πόρων βοηθά στην καλή υγεία, στην προαγωγή της μοναδικής ατομικής ταυτότητας και στην επιδίωξη των στόχων. Κατά παρόμοιο τρόπο ίσως ενισχύσουμε τον αυτοκαθορισμό των αδυνάτων και παράλληλα μειώσουμε τον αυτοκαθορισμό των ισχυρών, μια πρακτική που ακολουθούν οι υποστηρικτές των φεμινιστικών ιδεών οι οποίοι ενισχύουν τη δύναμη των γυναικών στις σχέσεις τους με τους συγκριτικά ισχυρότερους άνδρες.

Όσο περισσότερο μαθαίνουμε τις συνέπειες των επιλογών μας ως ατόμων και ως ψυχολόγων, τόσο πιο πολύ είμαστε σε θέση να μειώσουμε αποτελεσματικότερα τις καταπιεστικές πρακτικές και να ενισχύσουμε την ευημερία των ατόμων. Αλλά η επιλογή των ενεργειών μας, ακόμη και όταν έχουμε λάβει σχετική εκπαίδευση αναφορικά με τις κάθε είδους αξίες, δεν είναι πάντα προφανής. Δεν υπάρχει έτοιμη λύση για τα ηθικά και πολιτικά μας διλήμματα. Ως κλινικοί μπορεί να εκφράζουμε το ενδιαφέρον μας για τους πελάτες μας, αλλά πώς θα εκτεινουμε αυτό το ενδιαφέρον και τη συμπόνια μας στις καταπιεσμένες κοινότητες; Επινεύουμε ψυχολογικές παρεμβάσεις για να ενισχύσουμε την ψυχική υγεία των ανθρώπων, αλλά πώς θα αποφύγουμε να προκαλέσουμε την εξάρτησή τους από τις επαγγελματικές μας συμβουλές; Πώς μπορούμε να προάγουμε την αυτονομία των ανθρώπων χωρίς να διαβρώνουμε την έννοια της κοινότητας και της αμοιβαιότητας; (Για μια ανάλυση αυτών των διλημάτων βλ. Doherty, 1995· Mack, 1994.) Αυτά τα ερωτήματα απαιτούν την προσεκτική εξέταση των αναγκών όλων των ανθρώπων που εμπλέκονται σε μια συγκεκριμένη πράξη, καθώς και την επίγνωση του ποιες αξίες συνδράμουν ή παρεμποδίζουν οι πράξεις μας. Η σύγκρουση ανάμεσα στα συμφέροντα των καταπιεσμένων πληθυσμών και στους περιορισμένους πόρους που διαθέτουμε περιπλέκουν το έργο μας. Πρέπει να θυμόμαστε ότι μπορεί να είναι απαραίτητος ένας διαφορετικός συνδυασμός αξιών με διαφορετικούς πληθυσμούς και σε διαφορετικές εποχές καθώς ελίσσεται στον ηθικό λαβύρινθο της υλοποίησης των αξιών (Kane, 1994).

Βασικές υποθέσεις

Οι κριτικοί ψυχολόγοι δεν διαφέρουν μεταξύ τους μόνο ως προς τις προτεραιότητες των αξιών· διαφέρουν επίσης και ως προς τις βασικές υποθέσεις ή πεποιθήσεις που υιοθετούν. Δεν δίνουν όλοι ανεξαιρέτως οι κριτικοί την ίδια έμφαση σε κάθε υπόθεση. Παρόμοιες διαφορές χαρακτηρίζουν και τους παραδοσιακούς ψυχολόγους, αν και πιστεύουμε ότι οι περισσότεροι ενστερνίζονται κάποια κοινά αξιώματα. Ο πίνακας 1.1, παρόλο που δεν εκθέτει όλες τις λεπτές διακρίσεις που υπάρχουν τόσο στην παραδοσιακή όσο και στην κριτική ψυχολογία, σκιαγραφεί τις ενστάσεις στις υποθέσεις και στα επαγωγικά συμπεράσματα της παραδοσιακής ψυχολογίας καθώς και τις εναλλακτικές προτάσεις που υποβάλλει η κριτική. Στον πίνακα περιγράφονται λεπτομερώς οι θέσεις μας σε έξι περιοχές: *στη γνώση, στη φύση των ορισμών και των λύσεων των προβλημάτων, στις έννοιες της Καλής Ζωής, στις έννοιες της Καλής Κοινωνίας, στα ζητήματα της εξουσίας και στην επαγγελματική δεοντολογία*. Τα κεφάλαια που ακολουθούν εστιάζουν σε μία ή περισσότερες από αυτές τις διαστάσεις, όπως σημειώνονται στον πίνακα. Εδώ επεξεργαζόμαστε τις πολιτικές συνέπειες δύο κεντρικών υποθέσεων: εκείνων που σχετίζονται με τους ορισμούς και τις λύσεις των προβλημάτων και εκείνων που σχετίζονται με τις έννοιες της Καλής Κοινωνίας.

Ορίζοντας το επίπεδο των προβλημάτων και των λύσεων. Οι παραδοσιακοί ψυχολόγοι εξηγούν συχνά ότι η ψυχολογία εξετάζει το άτομο, σε αντίθεση με άλλες κοινωνικές επιστήμες όπως η κοινωνιολογία και η ανθρωπολογία, οι οποίες εξετάζουν μεγαλύτερες ομάδες. Παρότι αυτή η εξήγηση έχει κάποιο νόημα, ο τρόπος με τον οποίο υπεραπλουστεύει τόσο την ψυχολογική μελέτη όσο και την ανθρώπινη συμπεριφορά έχει αρνητικές συνέπειες, ιδιαίτερα για τα σχετικά αδύναμα τμήματα του πληθυσμού (Caplan & Nelson, 1973· Hall, 1983· Ryan, 1971).

Η συμπεριφορά ενός ατόμου μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο στο πλαίσιο της αλληλεπίδρασής του με άλλους ανθρώπους εντός των κοινωνικά κατασκευασμένων θεσμών. Οι ψυ-

Πίνακας 1.1. Οι θέσεις της κριτικής έναντι της παραδοσιακής ψυχολογίας

Οι σχετικές υποθέσεις (και η σύνδεσή τους με τα αντίστοιχα κεφάλαια)	Οι θέσεις της παραδοσιακής ψυχολογίας	Οι εναλλακτικές προτάσεις της κριτικής ψυχολογίας
<p>Έρευνα και γνώση</p> <p>- Ποιες αντιλήψεις περί γνώσης υιοθετούνται;</p> <p>- Ποιος είναι ο στόχος της έρευνας;</p> <p>(κεφ. 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14 και 18)</p>	<p>Η γνώση θεωρείται συσσωρευση αντικειμενικών δεδομένων χωρίς προσωπικά και πολιτικά συμφέροντα. «Η επιστήμη που είναι απαλλαγμένη από αξίες μπορεί να επιλύσει όλα τα ανθρώπινα προβλήματα».</p>	<p>Η γνώση θεωρείται ότι διαπερνάται από πολιτικές σκοπιμότητες και από την υποκειμενικότητα των δημιουργών της. Η έρευνα υπηρετεί τις ηθικές αξίες της παροχής βοήθειας στους καταπιεσμένους πληθυσμούς.</p>
<p>Ορισμός και επάυση των προβλημάτων</p> <p>- Τι περιλαμβάνει και τι αποκλείει ο ορισμός των προβλημάτων;</p> <p>- Ποια επίπεδα παρέμβασης και ποιες λύσεις επιλέγονται;</p> <p>(κεφ. 6, 7, 10, 11, 14 και 15)</p>	<p>Τα προβλήματα ορίζονται με όρους ενδοπροσωπικής και διαπροσωπικής ανεπάρκειας. Οι σχέσεις εξουσίας τυπικά αποκλείονται από αυτό τον ορισμό. Οι συνήθειες παρεμβάσεις απευθύνονται σε μεμονωμένα άτομα, αγνοούν τα κοινωνικά συστήματα και επιρρίπτουν το σφάλμα στα θύματα της καταπίεσης.</p>	<p>Τα προβλήματα ορίζονται ολιστικά, με όρους ψυχολογικών και κοινωνικών παραγόντων που σχετίζονται με τις συνθήκες αποδυνάμωσης και καταπίεσης των ανθρώπων. Οι παρεμβάσεις περιλαμβάνουν και την προσωπική και την κοινωνική διάσταση, επιχειρούν να ισορροπήσουν τις σχέσεις εξουσίας και μάχονται για τη δίκαιη και ισότιμη πρόσβαση στους πόρους.</p>
<p>Η Καλή Ζωή</p> <p>- Ποιες αντιλήψεις προωθούνται για την Καλή Ζωή;</p> <p>(κεφ. 14, 15 και 17)</p>	<p>Η Καλή Ζωή βασίζεται στον ατομικισμό και στη συσσωρευση πλούτου και υλικών πόρων.</p>	<p>Η Καλή Ζωή βασίζεται στον αμοιβαίο αυτοκαθορισμό, με τον οποίο οι άνθρωποι προάγουν τα συμφέροντά τους λαμβάνοντας υπόψη τις ανάγκες των άλλων.</p>
<p>Η Καλή Κοινωνία</p> <p>- Ποιες αντιλήψεις προωθούνται για την Καλή Κοινωνία;</p> <p>(κεφ. 2, 12, 14 και 17)</p>	<p>Η Καλή Κοινωνία βασίζεται στις αρχές του καπιταλισμού που ευνοούν την πρόοδο των ισχυρών.</p>	<p>Η Καλή Κοινωνία βασίζεται στην αμοιβαιότητα, τη δημοκρατία και τη διανεμητική δικαιοσύνη.</p>
<p>Ισχύς/εξουσία στις σχέσεις</p> <p>- Τι συγκροτεί τη νόμιμη ισχύ και πώς πρέπει να κατανέμεται η εξουσία;</p> <p>(κεφ. 4, 7, 8, 9, 11, 13, 15 και 16)</p>	<p>Η ισχύς που αποκτάται μέσω της επαγγελματικής κατάρτισης και της γνώσης θεωρείται νόμιμη. Η θέση του εμπεριωγμένου μειώνει στο ελάχιστο την ανησυχία για επιμερισμό της εξουσίας.</p>	<p>Η ισχύς πρέπει να μοιράζεται εξίσου. Η νομιμότητα προκύπτει από μια δημοκρατική διαδικασία η οποία απουσιάζει τόσο από την επαγγελματική ψυχολογία όσο και από την κοινωνία.</p>
<p>Επαγγελματική δεοντολογία</p> <p>- Τα συμφέροντα ποιων εξυπηρετεί η επαγγελματική δεοντολογία;</p> <p>(κεφ. 4, 11 και 17)</p>	<p>Η δεοντολογία διατυπώνεται σε μια γλώσσα που εξυπηρετεί πρωτίστως τους επαγγελματίες, δεν αμφισβητεί την αυθεντία και αποκλείει τη φωνή των πελατών και των συμμετεχόντων στην έρευνα.</p>	<p>Οι χρήστες των υπηρεσιών και οι συμμετέχοντες στις έρευνες πρέπει να έχουν λόγο στον προσδιορισμό των συμπεριφορών δεοντολογίας και στον καθορισμό των ομάδων των οποίων τα συμφέροντα εξυπηρετούνται από τις αρχές της δεοντολογίας.</p>

χολόγοι που επιδιώκουν να κατανοήσουν το λόγο για τον οποίο ένα άτομο συμπεριφέρεται με συγκεκριμένο τρόπο έρχονται αναπόφευκτα αντιμέτωποι με την επίδραση των άλλων ανθρώπων πάνω σε αυτό το άτομο. Αυτή η αλληλεπίδραση με τους άλλους καθ' όλη τη ζωή μας διαμορφώνει τις αξίες, τους στόχους μας και την εικόνα που έχουμε για τον εαυτό μας. Κάθε προσπάθεια να προσδιορίσουμε τις πηγές της σημαντικής συμπεριφοράς αποκλειστικά μέσα στο άτομο παραβλέπει τον αιτιώδη ρόλο της αλληλεπίδρασης. Εξίσου σημαντικό, παραβλέπει τον αιτιώδη ρόλο των ευρύτερων κοινωνικών θεσμών μέσα στους οποίους είναι ενσωματωμένες αυτές οι αλληλεπιδράσεις (βλ. ιδιαίτερα τα κεφάλαια 6 και 7).

Η εστίαση αποκλειστικά στο άτομο έχει σημαντικές συνέπειες τόσο για το ίδιο όσο και για την κοινωνία στο σύνολό της. Αυτό φαίνεται ίσως πιο ξεκάθαρα κατά την εξέταση των προβλημάτων που οδηγούν τους ανθρώπους στους ψυχολόγους. Για παράδειγμα, ένα άτομο μπορεί να αντιμετωπίζει άγχος που σχετίζεται με τις συνθήκες της εργασίας του και να αναζητά βοήθεια από έναν κλινικό ψυχολόγο. Τι πρέπει να κάνει εδώ ο ψυχολόγος; Πώς θα πρέπει να αναλύσει αυτό το άγχος; Μήπως ο στόχος του είναι να διδάξει στον «πελάτη» ή τον «ασθενή» κάποιες τεχνικές διαχείρισης του άγχους; Μήπως πρέπει να διερευνήσει τι ακριβώς είναι αυτό που υπάρχει στον εσωτερικό κόσμο του πελάτη και του προκαλεί την προφανή αδυναμία να αντιμετωπίσει με επιτυχία τις συνήθεις απαιτήσεις ενός επαγγέλματος; Ή μήπως πρέπει να εξετάσει τη φύση του εργασιακού περιβάλλοντος, σε μια προσπάθεια να αλλάξει τις συνθήκες του χώρου εργασίας; Αυτές οι προσεγγίσεις διαφέρουν μεταξύ τους. Ο ψυχολόγος που προσφέρει βοήθεια (ή διεξάγει έρευνα ή διδάσκει σε φοιτητές αυτό το θέμα) επιλέγει την πλευρά του προβλήματος που κατά τη γνώμη του αξίζει να λάβει πρωτεύουσα προσοχή. Είναι σαφές ότι ο ρόλος του ψυχολόγου και οι απαιτήσεις της κατάστασης επηρεάζουν αυτή την επιλογή. Υπάρχουν και άλλα ερωτήματα: Μήπως ο ψυχολόγος παρακολουθεί σε ατομική βάση έναν επαγγελματία της αστικής τάξης που αντιμετωπίζει προβλήματα με τους υφισταμένους του; Μήπως πάλι εργάζεται σε ένα κέντρο ψυχι-

κής υγείας και καλείται να προσφέρει τη βοήθειά του σε μια γραμματέα η οποία αντιμετωπίζει πάμπολλα εργασιακά προβλήματα, ανήκει στην εργατική τάξη και έχει σχετικά λίγες επιλογές; Μήπως τέλος εργάζεται σε ένα εργοστάσιο, στο οποίο προσελήφθη από τους ιδιοκτήτες για να βοηθά τους εργάτες να προσαρμόζονται στο γρήγορο ρυθμό της γραμμής παραγωγής; Οι διαφορετικοί ρόλοι του ψυχολόγου οδηγούν λοιπόν σε διαφορετικές ερμηνείες του προβλήματος, και συνεπώς σε διαφορετικές λύσεις.

Οι κριτικοί ψυχολόγοι υιοθετούν διαφορετική στάση. Στην περίπτωση του εργασιακού άγχους, για παράδειγμα, ο κριτικός ψυχολόγος μπορεί να κάνει ένα βήμα πίσω από την άμεση κατάσταση και να αναρωτηθεί γιατί τόσοι άνθρωποι στην κοινωνία μας αντιμετωπίζουν το ίδιο πρόβλημα. Στο κάτω κάτω, δεν είναι μόνο ο συγκεκριμένος πελάτης που υποφέρει από άγχος λόγω των συνθηκών της εργασίας του, αλλά και οι συνάδελφοι του πελάτη – ίσως και ο θεραπευτής του πελάτη! Αυτό λοιπόν που δημιουργεί αναπόφευκτα άγχος μπορεί να είναι η φύση της εργασίας στη σημερινή κοινωνία. Όταν χιλιάδες ή και εκατομμύρια άνθρωποι αντιμετωπίζουν τα ίδια κατά βάση προβλήματα, τότε ο προσδιορισμός αυτών των προβλημάτων ως «ατομικών» είναι υπεραπλουστευτικός και αγγίζει το σημείο του παραλόγου (Albee, 1990).

Πέρα από το παράλογο της υπόθεσης βρίσκεται φυσικά η πολιτική. Μια φιλοσοφία του ατομικισμού, που εξηγεί τα προβλήματα ως απολύτως ατομικά, οδηγεί στην αναζήτηση αμιγώς ατομικών λύσεων. Αυτή η έρευνα για ατομικές λύσεις μπορεί να βοηθήσει κάποιους ανθρώπους μέχρι ενός σημείου. Αλλά καταδικάζει πολλούς άλλους σε μια εφ' όρου ζωής αναζήτηση, δεδομένου ότι αν τα προβλήματα είναι εγγενή στην κοινωνία μας και έχουν τις αιτίες τους μέσα σε αυτήν, τότε η αναζήτηση ατομικών λύσεων είναι βέβαιο ότι θα αποτύχει. Δεν είναι απορίας άξιο που η εμμονή στις ατομικές λύσεις επηρεάζει με τον πιο σκληρό τρόπο τμήματα του πληθυσμού τα οποία έχουν ιστορικά καθοριστεί ως κατώτερα (Albee, 1986, 1996· Bulhan, 1985· Prilleltensky & Gonick, 1996). Η προτροπή στις γυναίκες, στους μαύρους, στους φτωχούς και στην εργατική τάξη να

ορίσουν τα προβλήματά τους ως ατομικά διασφαλίζει ότι οποιοδήποτε από αυτούς θα προσπαθήσει να αλλάξει τον εαυτό του και όχι την κοινωνία. Το αποτέλεσμα είναι η περιοσμένη προσπάθεια αλλαγής του κατεστημένου, μιας καθεστηκυίας τάξης που ωφελεί μόνο τους προνομιούχους (βλ. Fox, 1985· Prilleltensky, 1994a). Ο Αμερικανός δικαστής David Bazelon παρουσίασε κάποτε ένα παρόμοιο επιχείρημα σε μια ομάδα ψυχολόγων οι οποίοι εργάζονταν σε σωφρονιστικά καταστήματα: «Αναλογιζόμενος τα κίνητρα που μας ώθησαν να σας προσφέρουμε έναν ρόλο, νομίζω ότι καλό θα ήταν να σκεφτείτε κι εσείς πόσο λιγότερο κοστίζει να προσλάβουμε χίλιους ψυχολόγους από το να κάνουμε έστω και την παραμικρή αλλαγή στην κοινωνική και οικονομική δομή» (αναφ. στο Carlan & Nelson, 1973: 210).

Τα διαφορετικά επίπεδα στα οποία προσδιορίζουμε τα προβλήματα και αναζητούμε τις λύσεις τους μας ωθούν να εξετάσουμε το ρόλο της *ιδεολογίας*. Η ιδεολογία έχει διαφορετικές σημασίες σε διαφορετικά πλαίσια (βλ. τα κεφάλαια 6, 14, 15, 17). Αρχικά ο όρος αναφερόταν στις πεποιθήσεις που οι πολιτικές ελίτ επέβαλλαν στις μάζες προκειμένου να δικαιολογήσουν τις κοινωνικές ρυθμίσεις. Για παράδειγμα, η πεποιθήση ότι οι άνθρωποι παθαίνουν πάντα αυτό που τους αξίζει, ότι η κυβέρνηση κάνει πόλεμο μόνο όταν έχει σοβαρό λόγο, και ότι οι άνθρωποι είναι φτωχοί επειδή δεν εργάζονται σκληρά αποτελούν παραδείγματα ιδεολογικών πεποιθήσεων που αμβλύνουν την κριτική στο status quo. Πολλοί κριτικοί ψυχολόγοι έχουν εξετάσει τις αρνητικές συνέπειες αυτής της *ψευδούς συνείδησης*, της ευρέως αποδεκτής πίστης σε ανακριβείς πολιτισμικές υποθέσεις που συντηρούν το υφιστάμενο σύστημα. Με την πάροδο του χρόνου η χρήση του όρου «ιδεολογία» διευρύνθηκε, ακόμη και αντιστράφηκε. Συνδέθηκε με κάθε δήλωση στο δημόσιο διάλογο που φαίνεται να έχει κριτική πολιτική χροιά, επιτρέποντας έτσι στους υπερασπιστές του status quo να αποπέμπουν τις αμφισβητήσεις από την Αριστερά ως «ιδεολογικές». Αργότερα οι κοινωνικοί επιστήμονες διεύρυναν περισσότερο τον όρο και τον χρησιμοποιούσαν για να αναφερθούν σε οποιοδήποτε σύστημα πεποιθήσεων και αξιών το

οποίο δεν διέφερε από μια γενική «κοσμοθεωρία». Σύμφωνα με αυτή την αμερόληπτη, αποπολιτικοποιημένη εκδοχή του όρου, ο καθένας έχει μια ιδεολογία.

Δεν είναι στις προθέσεις μας να προκρίνουμε ως ορθό έναν από αυτούς τους ορισμούς. Είναι όμως σημαντικό να κατανοήσουμε τις διαφορετικές σημασίες της «ιδεολογίας» προκειμένου να ερμηνεύσουμε τις αντικρουόμενες χρήσεις του όρου. Πολλοί κριτικοί ψυχολόγοι χρησιμοποιούν τον όρο με την αρχική κριτική του σημασία, πιστεύοντας ότι η ψευδής συνείδηση είναι ένα σύνηθες φαινόμενο. Θεωρούμε ότι οι παραδοσιακοί θεσμοί, όπως τα σχολεία, τα θρησκευτικά σώματα, τα δικαστήρια, τα πολιτικά κόμματα και τα ΜΜΕ, αποπροσανατολίζουν με μεγάλη επιτυχία την κοινή γνώμη από τη θεμελιώδη κριτική του κατεστημένου, διδάσκοντας ότι αυτά τα προβλήματα έχουν εγγενή ατομική φύση και όχι κοινωνική ή πολιτική. Λόγω αυτού του ισχυρισμού μας όμως το κυρίαρχο ρεύμα συχνά κατηγορεί την κριτική μας ως ιδεολογική, και άρα κατά κάποιον τρόπο ύποπτη και αβάσιμη, παρόλο που και η εστίαση του κυρίαρχου ρεύματος στον ατομικισμό είναι εξίσου ιδεολογική.

Αναζητώντας την Καλή Κοινωνία. Το όραμά μας για την κριτική ψυχολογία ξεκινά με την πεποίθηση ότι η προαγωγή της ευημερίας των ανθρώπων απαιτεί μια προσπάθεια για τη δημιουργία μιας καλύτερης κοινωνίας — αυτό στο οποίο οι φιλόσοφοι αναφέρονται συχνά ως «Καλή Κοινωνία» (Galbraith, 1996· Sandel, 1996). Όπως αναφέρεται σε όλο αυτό το βιβλίο, οι παραδοσιακοί ψυχολόγοι κατά κανόνα αποδέχονται την κοινωνία όπως είναι, διατηρούν άνετη σχέση με τους κοινωνικούς θεσμούς και επιδιώκουν να προσφέρουν βοήθεια εντός των ορίων της κατεστηκυίας τάξης (Anderson & Travis, 1983· Braginsky, 1985· Danziger, 1990· Dawes, 1994· Fox, 1985, 1993b· Herman, 1995· Howitt, 1991· Napoli, 1981· Prilleltensky, 1994a· Samelson, 1979· Sampson, 1983· Sarason, 1981· Sullivan, 1984). Ο ρόλος της ψυχολογίας στη δημόσια πολιτική, την οποία επηρεάζει όλο και περισσότερο, αντανακλά και ενισχύει αυτή τη σχέση (Herman, 1995· βλ. επίσης τα κεφάλαια 2 και 14).

Συγγραφείς από όλο το πολιτικό φάσμα παρουσιάζουν τη δική τους εκδοχή για έναν καλύτερο κόσμο· τόσο οι φιλελεύθεροι όσο και οι συντηρητικοί ισχυρίζονται ότι ευνοούν την «ελευθερία», τις «οικογενειακές αξίες» ή την «ισότητα», διαφωνούν ωστόσο ως προς το πώς πρέπει να οριστούν αυτές οι έννοιες. Για ένα συντηρητικό πολιτικά άτομο, η ουτοπία της ελεύθερης αγοράς, όπου κυριαρχεί ο καθαρός καπιταλισμός υποτίθεται προς όφελος όλων, διαφέρει σημαντικά από την εκδοχή των ριζοσπαστών οπαδών της ισότητας οι οποίοι επιδιώκουν τη θεμελιώδη οικονομική εξίσωση όλων των ανθρώπων. Μερικοί φτάνουν μέχρι του σημείου να υποστηρίξουν ότι οι δυτικού τύπου, τεχνολογικές, υλιστικές κοινωνίες είναι οι μόνες ιδανικές, και απορρίπτουν τους υπαινιγμούς για το αντίθετο ως αντιπατριωτικούς ή απειλητικούς (Sandel, 1996· Saul, 1995). Οι κριτικοί ψυχολόγοι, όντας απελευθερωμένοι από την υπόθεση ότι οι υφιστάμενες κοινωνίες είναι είτε ιδανικές είτε αναπόφευκτες, μπορούν να αρχίσουν να οραματίζονται καλύτερες κοινωνίες, που θα είναι οργανωμένες κατά τέτοιο τρόπο ώστε να προάγουν τις αξίες τις οποίες η κριτική ψυχολογία θεωρεί βασικές.

Ωστόσο, ο εκ των προτέρων καθορισμός όλων των λεπτομερειών ενδέχεται να είναι δύσκολος, ακόμη και αδύνατος. Οι κριτικοί ψυχολόγοι διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τις λεπτομέρειες, και οι περισσότεροι στις αναλύσεις τους δεν αναφέρονται ρητά στην «Καλή Κοινωνία». Όλοι όμως έχουν την έντονη επιθυμία να αλλάξουν θεμελιωδώς την πάγια κατεστημένη κατάσταση, μια διάθεση που συχνά αναζωπυρώνουν απόψεις από άλλα επιστημονικά πεδία, όπως η φιλοσοφία, η ανθρωπολογία και η πολιτική επιστήμη. Οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι, για παράδειγμα, έχουν αποδείξει ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά είναι ιδιαίτερα ευμετάβλητη. Οι διαφορετικές κουλτούρες δημιουργούν διαφορετικά μοτίβα συμπεριφοράς και διαφορετικούς κοινωνικούς θεσμούς. Η ανατροφή των παιδιών, η κατανομή των πόρων, τα δίκτυα συγγένειας, η λήψη πολιτικών αποφάσεων – αυτά και πολλά άλλα διαφοροποιούνται σε τόσο μεγάλο βαθμό ώστε ελάχιστα στοιχεία σχετικά με την ανθρώπινη αλληλεπίδραση να φαίνονται αναπόδραστα.

Ένα πρωταρχικό καθήκον των κριτικών ψυχολόγων είναι ο προσδιορισμός των συνεπειών αυτών των πολλαπλών δυνατοτήτων και η υπεράσπιση των εναλλακτικών απόψεων. Αν και οι παραδοσιακοί ψυχολόγοι συχνά απορρίπτουν το συγκεκριμένο προβληματισμό ως απέλπιδη ενατένιση μιας ουτοπίας, το βέβαιο είναι ότι ακόμη και ένας «μη πρακτικός» προβληματισμός εξυπηρετεί δύο πολύ σημαντικούς στόχους: μας κατευθύνει προς μακροπρόθεσμους σκοπούς, τους οποίους μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε για να εκτιμήσουμε το δυνητικό όφελος των ενδιάμεσων διακανονισμών και μας οδηγεί να εξετάσουμε ποιο είναι αυτό το χαρακτηριστικό των κοινωνιών μας που μας εμποδίζει να βελτιώσουμε την κατάσταση (Fox, 1985).

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι διαφορετικές κουλτούρες, φιλοσοφικές παραδόσεις και συνθήκες απαιτούν διαφορετικά οράματα περί Καλής Κοινωνίας, όπως ακριβώς η ανισότητα και η καταπίεση λαμβάνουν διαφορετικές μορφές σε διαφορετικές κοινωνίες. Ένα ειδοποιό χαρακτηριστικό της Καλής Κοινωνίας μπορεί να είναι ακόμη και η άρνησή μας να δεχτούμε ότι μπορεί ποτέ να υπάρξει κάτι παρόμοιο, μια υπόθεση η οποία θα οδηγήσει σε διαρκή αναθεώρηση και συνεχιζόμενη κοινωνική αλλαγή. Αυτό το εγχείρημα πρέπει να προχωρήσει με δημοκρατικό και συνεργατικό τρόπο μαζί με τα μέλη της κοινωνίας, αντί να είναι κάτι που οι ειδικοί ψυχολόγοι θα συμβουλεύσουν τις πολιτικές ελίτ ώστε να το εφαρμόσουν στον κόσμο. Οι κριτικοί ψυχολόγοι όμως διατηρούν τη δέσμευση να σταθμίζουν τις διαφορετικές προσεγγίσεις και να θέτουν τις προτεραιότητες ακόμη και όταν διαφωνούν για το ποιες όψεις της Καλής Κοινωνίας και ποιες όψεις της ψυχολογίας αξίζουν μεγαλύτερης προσοχής. Αυτό που παραμένει κρίσιμο είναι οι κυρίαρχες σθεναρές απόψεις οι οποίες περιορίζουν τη φαντασία μας και εμποδίζουν τις προσπάθειές μας για τη δημιουργία μιας καλύτερης κοινωνίας.

Σχετικά με την υποκειμενικότητα

Διαβάζοντας το βιβλίο θα παρατηρήσετε ότι εμείς οι κριτικοί

ψυχολόγοι αναγνωρίζουμε συχνότερα από τους παραδοσιακούς την υποκειμενική φύση των προσπαθειών μας. Θα δείτε πώς η θεωρία και η πρακτική της κριτικής ψυχολογίας σχετίζονται με τις αντιλήψεις των συγγραφέων αναφορικά με τις αρμόζουσες αξίες. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τα παραδοσιακά κείμενα, όπου φαίνεται ότι οι ψυχολόγοι πολλές φορές υποτιμούν ή αγνοούν το βαθμό στον οποίο οι δικές τους ηθικές αξίες, οι πολιτικές και επαγγελματικές τους πεποιθήσεις, οι προσωπικές τους εμπειρίες και άλλοι παρόμοιοι παράγοντες επηρεάζουν τις επιλογές τους και τις θέσεις που παρουσιάζουν. Η παραδοσιακή στάση συμμορφώνεται με την *επίφαση* της αντικειμενικότητας που είναι κομβική στις επικρατούσες απόψεις για την επιστήμη.

Από την άλλη πλευρά, η κριτική ψυχολογία περιλαμβάνει στην «ημερήσια διάταξη» της την πρόθεση να δείξει ότι αυτές οι επιλογές δεν είναι ποτέ εντελώς αντικειμενικές ή απαλλαγμένες από υποκειμενικές αξίες, υποθέσεις και προκαταλήψεις. Επειδή ακριβώς αναγνωρίζουμε πώς μας επηρεάζουν οι αξίες και οι εμπειρίες μας, υποβάλλουμε το έργο μας σε ένα είδος εξονυχιστικής έρευνας το οποίο αποφεύγουν όσοι εργάζονται στον πιο παραδοσιακό χώρο. Σε τελική ανάλυση, πιστεύουμε ότι οι ψυχολόγοι *θα έπρεπε* να αναλαμβάνουν εργασίες που μπορούν να δικαιολογηθούν ηθικά. Η έκφραση «θα έπρεπε» αποτελεί από μόνη της μια ηθική δήλωση. Είναι όμως εξίσου προφανές ότι η άποψη πως οι ψυχολόγοι «δεν θα έπρεπε» να λαμβάνουν υπόψη τους αξίες και «θα έπρεπε» να συμμορφώνονται με τα πρότυπα της «αντικειμενικής επιστήμης» αποτελεί επίσης μια ηθική θέση.

Στη δική μας περίπτωση η προσέγγιση που υιοθετούμε σχετικά με την οργάνωση αυτού του βιβλίου είναι συνεπής με τις έως τώρα εμπειρίες μας, οι οποίες διαμόρφωσαν τις αξίες μας πολύ προτού γίνουμε ψυχολόγοι και μελετήσουμε το υλικό που στηρίζει τις απόψεις μας. Αυτό συμβαίνει παρόλο που εμείς οι δύο μεγαλώσαμε σε διαφορετικές ηπείρους, κατά τη διάρκεια διαφορετικών δεκαετιών, μιλώντας διαφορετικές γλώσσες και έχοντας ζήσει σε διαφορετικούς πολιτισμούς. Οι εμπειρίες του Isaac στην Αργεντινή, σε μια επικίνδυνη περίοδο που η χώρα

βίωνε έντονη πολιτική καταπίεση, είναι πολύ διαφορετικές από την έκθεση του Dennis στο αντιπολεμικό κίνημα και την αντικουλτούρα των ΗΠΑ κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970. Παρ' όλα αυτά μοιραζόμαστε μια κοινή κληρονομιά. Είμαστε και οι δύο απόγονοι Ευρωπαίων εβραϊκής καταγωγής που άφησαν τον τόπο γέννησής τους για να διαφύγουν από απειλητικές για τη ζωή τους καταστάσεις. Και οι δύο μας επίσης ήρθαμε σε επαφή με το ισραηλινό σύστημα των kibbutz, τους εοικισμούς που βασιζονται στον κοινοτισμό, τον οικονομικό κολεκτιβισμό και την αναζήτηση της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Αναμφίβολα η ιστορία του λαού μας έχει μεγάλη σχέση με την ατομική κριτική που ασκούμε στη σύγχρονη κοινωνία. Όσοι βρίσκονται σε περιθωριακή ή μειονοτική θέση αντιμετωπίζουν συχνά τις αδικίες του κατεστημένου που εξίσου συχνά περνούν απαρατήρητες από τα μέλη της πλειονότητας. Παρομοίως, οι εμπειρίες μας από ένα κίνημα το οποίο επανεφήρε τους κοινωνικούς θεσμούς επηρέασαν τις απόψεις μας σχετικά με το είδος της εφικτής κοινωνίας – και επιπλέον μας έφεραν σε επαφή με την αμφισημία των συγκρουόμενων ισχυρισμών περί δικαιοσύνης και των διαφορετικών θεωρήσεων της ιστορίας. Αλλά η κριτική, το όραμα και η προσπάθειά μας να ξεκαθαρίσουμε αυτές τις αμφισημίες δεν είναι μοναδικά· είναι παρόμοια με τις κριτικές, τα οράματα και τις προσπάθειες πολλών ατόμων της δικής μας γενιάς, προερχόμενων από πολύ διαφορετικά περιβάλλοντα, που έφθασαν λίγο-πολύ στην ίδια θέση: σε μια δέσμευση να αντισταθούν στους θεσμούς που προστατεύουν τους ισχυρούς και καταπιέζουν τους αδυνάτους, ιδιαίτερα εκείνους τους θεσμούς των οποίων αποτελούμε μέρος.

Χρησιμοποιώντας αυτό το βιβλίο

Τα κεφάλαια του παρόντος βιβλίου συμπληρώνουν το ένα το άλλο αντανακλώντας τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους οι κριτικοί ψυχολόγοι έχουν αναλύσει θέματα και διλήμματα όπως τα παραπάνω. Το κάθε κεφάλαιο παρουσιάζει ένα διαφορετικό κομμάτι από το παζλ ή έναν διαφορετικό τρόπο θέα-

σης της όλης εικόνας. Για παράδειγμα, είναι πιο εύκολο να κατανόησουμε μερικές από τις μεροληπτικές νόρμες της ψυχολογίας εστιάζοντας σε ζητήματα σεξουαλικών σχέσεων και φύλου, γεγονός που καθιστά ιδιαίτερα κατάλληλη τη φεμινιστική ανάλυση. Πράγματι, ο φεμινισμός έχει σημαντική συνεισφορά στη διαμόρφωση και τη θεμελίωση της κριτικής ψυχολογίας (Fine, 1992a· Unger & Crawford, 1992· βλ. ιδιαίτερα τα κεφάλαια 3, 4, 7, 9, 13 και 16 σε αυτό το βιβλίο). Από την άλλη πλευρά, η νεομαρξιστική ψυχολογία μερικές φορές σχετίζεται πιο άμεσα με ζητήματα οικονομικών τάξεων και εξουσίας (Nahem, 1981· Newman, 1991· Sloan, 1996a· Tolman, 1994), θέματα τα οποία αναλύονται κυρίως στα κεφάλαια 2, 5, 10, 11 και 14. Άλλες φιλοσοφικές παραδόσεις περιλαμβάνουν τη γερμανική κριτική ψυχολογία (Tolman, 1994), τη νοτιοαμερικανική ψυχολογία της απελευθέρωσης (Martín-Baró, 1994· Montero, 1991· βλ. και κεφάλαιο 15), τον κοινωνικό κονστρουξιονισμό (Gergen, 1985a· βλ. και κεφάλαιο 17), την ψυχολογία των αποκλινόντων (Parker, 1992· βλ. και κεφάλαιο 18), το μεταμοντερνισμό (Kvale, 1992· βλ. και κεφάλαιο 17) και γενικότερα τις μεταθετικιστικές προσεγγίσεις (Sullivan, 1984· βλ. και κεφάλαια 17 και 18). Όλα αυτά έχουν θέση μέσα στην κριτική ψυχολογία όπως την ορίζουμε, στο βαθμό που στοχεύουν να εξαλείψουν την καταπίεση, να προάγουν την κοινωνική δικαιοσύνη και να επανακαθορίσουν τις αξίες της κοινωνίας.

Όπως δεν έχουμε το μονοπώλιο στον ορισμό του αντικειμένου της κριτικής ψυχολογίας, έτσι ακριβώς δεν έχουμε καλύψει πλήρως όλο το σημαντικό κριτικό έργο που προηγήθηκε της προσπάθειάς μας (βλ. για παράδειγμα Braginsky & Braginsky, 1974· Bulhan, 1985· Cohen, 1990, 1994· Dryden & Feltham, 1992· Prilleltensky, 1994a· Sampson, 1983· Sarason, 1981· Sullivan, 1984· Wallach & Wallach, 1983). Ήμασταν όμως υποχρεωμένοι να κάνουμε δύσκολες επιλογές για να μη δημιουργήσουμε ένα βιβλίο υπερβολικά ακριβό στην αγορά του, υπερβολικά πυκνό στη μελέτη του και υπερβολικά βαρύ στη μεταφορά του. Έτσι, απουσιάζουν κεφάλαια τα οποία αφορούν σημαντικές περιοχές, όπως η φυλή και η εθνοτική ομάδα, η βιομηχανική-οργανωτική ψυχολογία, η γνωστική ψυχολογία

και οι θεωρίες μάθησης. Αυτά τα θέματα εξετάζονται ως σχετικά σε άλλα κεφάλαια. Για άλλες πηγές που περιλαμβάνουν την οπτική της κριτικής ψυχολογίας σε αυτά τα ζητήματα βλ. τις παραπομπές σε όλο το βιβλίο και στο Prilleltensky (1994a). Τελικά, επιλέξαμε να δημιουργήσουμε ένα ευπρόσιτο έργο, το οποίο επιτρέπει στους αναγνώστες να συμμετέχουν στα επίμαχα θέματα της κριτικής ψυχολογίας και τους κατευθύνει στην εκτενή βιβλιογραφία. Συμπεριλάβαμε τόσο παραδοσιακά όσο και νεότερα πεδία έρευνας που εγείρουν ζητήματα τα οποία είναι πιθανό να αντιμετωπίσουν οι φοιτητές και οι θεραπευτές.

Γνωρίζουμε ότι η αναδίφηση σε νέες βιβλιογραφικές πηγές, οι οποίες πολλές φορές είναι διατυπωμένες σε εξειδικευμένη και ασαφή γλώσσα, μπορεί να αποβεί αποθαρρυντική. Ένα από τα προβλήματα στην εξάπλωση του μηνύματος της κριτικής ψυχολογίας είναι η τάση που έχουμε ως συγγραφείς να απευθυνόμαστε σε άλλους ειδικούς οι οποίοι είναι εξοικειωμένοι με το ειδικό λεξιλόγιο και το ύφος της ακαδημαϊκής επιχειρηματολογίας. Αν και χρήσιμο, ένα τέτοιο έργο περιορίζεται σε σχετικά μικρό αριθμό αναγνωστών. Κατά τη γνώμη μας, ένας από τους στόχους της κριτικής ψυχολογίας θα πρέπει να είναι η διεύρυνση της επίγνωσης των επιδράσεων που ασκεί το κατεστημένο της ψυχολογίας. Αν αυτό το μήνυμα δεν διαδοθεί ιδιαίτερα στους φοιτητές, θα παραμείνει κτήμα ενός ελάχιστου αριθμού ακαδημαϊκών με περιορισμένη επιρροή στην επιστήμη τους και στην κοινωνία. Γι' αυτό και στο παρόν βιβλίο προσπαθήσαμε να περιορίσουμε στο ελάχιστο τη σκοτεινή γλώσσα, προκειμένου να καταστήσουμε την ουσία του όσο το δυνατόν πιο ξεκάθαρη. Παραδεχόμαστε ότι κάποιες φορές στάθηκε αδύνατον να αφαιρέσουμε τους ειδικούς όρους χωρίς να αλλοιώσουμε ταυτόχρονα και το νόημα. Η νέα ή εξειδικευμένη ορολογία ενίοτε μεταφέρει τις ειδικές απόψεις με μεγαλύτερη ακρίβεια απ' ό,τι κάποια εναλλακτική της. Έτσι, μερικοί συγγραφείς χρησιμοποιούν καινοφανείς όρους, ενώ η μελέτη κάποιων κεφαλαίων είναι πολύ απαιτητική. Τα κεφάλαια ποικίλλουν επίσης ως προς τη θεωρητική τους προσέγγιση, το εύρος της κάλυψης των θεμάτων και το ύφος που

υιοθετούν (βλ. το κεφάλαιο 5 για κάποιους βασικούς ορισμούς).

Μέσα σε αυτή την ποικιλία όμως υπάρχουν κοινοί στόχοι. Καθώς θα διαβάσετε το παρόν βιβλίο, καλό είναι να έχετε κατά νου τι προσπαθούν να επιτύχουν οι συγγραφείς του. Μερικοί κλήθηκαν να εξετάσουν γενικότερα θέματα, τα οποία διαπερνούν την ψυχολογία στο σύνολό της, ενώ κάποιοι άλλοι κλήθηκαν να αναλύσουν ένα σχετικά περιορισμένο τμήμα. Δεν ζητήθηκε όμως από τους συγγραφείς να προβούν σε μια περιεκτική και ολοκληρωμένη παρουσίαση του τομέα της ειδικότητάς τους ή σε μια πλήρη ιστορική ανασκόπηση. Απεναντίας, λόγω του περιορισμένου χώρου, τους ζητήσαμε να προσδιορίσουν και να αποσαφηνίσουν τα κεντρικά ζητήματα του πεδίου τους, παρέχοντας μια ευρεία κριτική επισκόπηση την οποία οι αναγνώστες μπορούν να χρησιμοποιήσουν ως βάση για περαιτέρω διερεύνηση. Θέσαμε πέντε γενικά ερωτήματα, τα οποία μπορείτε και εσείς να προσπαθήσετε να απαντήσετε σε σχέση με το δικό σας πεδίο ενδιαφερόντων:

1. Προάγει ο συγκεκριμένος επιστημονικός τομέας το κοινωνικό κατεστημένο;
2. Προάγει ο συγκεκριμένος επιστημονικός τομέας την κοινωνική δικαιοσύνη ή την κοινωνική αδικία, είτε για έναν ειδικό πληθυσμό είτε για την κοινωνία γενικότερα;
3. Υπάρχει επίγνωση του αντίκτυπου που έχουν στην κοινωνία οι θεωρίες και πρακτικές του τομέα, ή ο τομέας αγνοεί τις δυνάμει αρνητικές συνέπειές του;
4. Δηλώνουν οι ερευνητές, οι θεωρητικοί και οι επαγγελματίες τις αξίες τους, ή υποθέτουν ότι αυτό που κάνουν δεν επηρεάζεται από αξίες;
5. Ποιες είναι οι δικές σας πολιτισμικές/ηθικές/αξιακές δεσμεύσεις και πώς επηρεάζουν την κριτική σας;

Στη συνέχεια δώσαμε στους συγγραφείς έναν εκτενέστερο κατάλογο με συγκεκριμένα σημεία, που σχετίζονται πρωτίστως με τις υποθέσεις του πίνακα 1.1, και τους ζητήσαμε να τα επεξεργαστούν. Τους ζητήσαμε επίσης να δώσουν συγκεκριμένα παραδείγματα όχι μόνο του τρόπου που το κυρίαρχο ρεύμα της

επιστήμης ενισχύει το κατεστημένο, αλλά και του τρόπου με τον οποίο το πεδίο τους θα μπορούσε να συνεισφέρει σε μια αξιολογη κοινωνική αλλαγή. Έτσι, παρά την ποικιλία των προσεγγίσεων, των εστιάσεων και των ορολογιών, όλοι οι συγγραφείς «παλεύουν» με τα ίδια θεμελιώδη ερωτήματα.

Όπως δείχνει το επιχείρημα που αφορά την παροχή θετικών παραδειγμάτων, πιστεύουμε ότι μπορούν να γίνουν πολλά για να αλλάξει η κοινωνία και να γίνει πιο προοδευτική η επιστήμη μας. Δεδομένου ότι η κριτική ψυχολογία διαπερνά όλες τις λειτουργίες μας ως ψυχολόγων, είναι προφανές ότι μπορούμε να ενσωματώνουμε την κριτική σε κάθε εργασία μας. Μπορούμε να δώσουμε μεγαλύτερη σημασία στη φωνή των φοιτητών, των πελατών και των συμμετεχόντων στην έρευνα· να πάψουμε να υποθέτουμε ότι η εκπαίδευσή μας μας κάνει ειδικούς στα προβλήματα των άλλων ανθρώπων· να σχεδιάσουμε την έρευνα έτσι ώστε να προάγει τα συμφέροντα των αδύναμων ομάδων· να γράψουμε επιστολές και να βοηθήσουμε στην οργάνωση άμεσων διαμαρτυριών που στηλιτεύουν εσφαλμένες πεποιθήσεις και πολιτικές. Όλα αυτά είναι κριτικά καθήκοντα που προωθούν την κριτική ψυχολογία. Θα βρείτε συγκεκριμένα παραδείγματα σε όλο το βιβλίο, μαζί με προτάσεις για έρευνα και δράση που μπορούν να εφαρμόσουν τόσο οι φοιτητές όσο και οι θεραπευτές (βλ. κεφάλαιο 5).

Το κύριο μήνυμά μας εδώ είναι ότι δεν χρειάζονται χρόνια εκπαίδευσης στην κριτική ψυχολογία για να αρχίσει κανείς να την ασκεί. Τόσο ο μύθος ότι δεν μπορούμε να μιλήσουμε αν δεν γνωρίζουμε τα πάντα για ένα πεδίο όσο και η εμμονή του κυρίαρχου ρεύματος ότι «απαιτείται περαιτέρω έρευνα» συχνά εμποδίζουν την εποικοδομητική δράση (Fox & Prilleltensky, 1996). Πόσες επιπλέον έρευνες για τις καταστροφικές συνέπειες της καταπίεσης χρειαζόμαστε προτού την τερματίσουμε; Πιστεύουμε ότι γνωρίζουμε πλέον αρκετά για την καταπίεση και για τους τρόπους με τους οποίους οι καταναλωτικές κοινωνίες διαβρώνουν την αίσθηση της κοινότητας και της προσωπικής νοηματοδότησης. Έχει ήδη περάσει ένας αιώνας διαχείρισης των μεταβλητών στα εργαστήρια και ο τομέας μας δεν έχει αμφισβητήσει το κατεστημένο. Αυτό που χρειαζόμαστε επομέ-

ως είναι η έρευνα που θα μας διδάξει πώς να αλλάξουμε εκ θεμελίων τις πραγματικές κοινωνίες. Και ακόμη χρειαζόμαστε δράση που προχωρεί πολύ πιο πέρα από την έρευνα.

Η οργάνωση των ζητημάτων

Το βιβλίο έχει οργανωθεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε να φανεί χρήσιμο στους καθηγητές, τους φοιτητές, τους ερευνητές και τους θεραπευτές. Το πρώτο μέρος, με τίτλο «Κριτικές επισκοπήσεις», εισάγει σε γενικά ζητήματα, ορίζει τις βασικές έννοιες και δίνει μια ιδέα για το πώς οι φοιτητές και οι αρχάριοι στην κριτική ψυχολογία μπορούν να προχωρήσουν. Το δεύτερο μέρος, με τίτλο «Ο κριτικός στίβος», περιγράφει με περισσότερες λεπτομέρειες τη θέση της κριτικής ψυχολογίας σε συγκεκριμένα επιμέρους πεδία. Το τρίτο μέρος, με τίτλο «Κριτικές θεωρίες», εξερευνά ποικίλες θεωρητικές οπτικές εντός της κριτικής ψυχολογίας. Το τελευταίο μέρος, με τίτλο «Κριτικοί στοχασμοί», αποτιμά την ίδια την κριτική ψυχολογία. Η συγκεκριμένη οργανωτική στρατηγική έχει ορισμένα πλεονεκτήματα. Ένα από αυτά είναι ότι οι διδάσκοντες μπορούν να χρησιμοποιήσουν το βιβλίο είτε ως συμπληρωματικό εγχειρίδιο σε εισαγωγικά μαθήματα είτε ως βασικό κείμενο σε μαθήματα κριτικής ψυχολογίας. Ένα δεύτερο πλεονέκτημα είναι ότι οι αναγνώστες που ζητούν υλικό το οποίο σχετίζεται με τα άμεσα ενδιαφέροντά τους μπορούν να διαβάσουν συγκεκριμένα κεφάλαια αντί για όλο το βιβλίο.

Από την άλλη πλευρά, αυτή η οργανωτική στρατηγική εμφανίζει και ένα σημαντικό μειονέκτημα: συντηρεί τις διακρίσεις ανάμεσα στα διαφορετικά πεδία της ψυχολογίας, διακρίσεις που οι κριτικοί ψυχολόγοι υποστηρίζουν ότι είναι τεχνητές. Ο διαχωρισμός του αντικείμενου στους επιμέρους τομείς που διακρίνονται στο βιβλίο κάνει δύσκολο τον εντοπισμό των πραγματικών συνδέσεων ανάμεσα στα διαφορετικά πεδία, όπως για παράδειγμα ανάμεσα στην κοινωνική ψυχολογία και την ψυχολογία της ανάπτυξης ή ανάμεσα στις ερευνητικές μεθόδους και την επαγγελματική δεοντολογία. Εξαιτίας αυτής της κάπως αυθαίρετης οριοθέτησης ήμασταν υποχρεωμένοι να

κάνουμε δύσκολες επιλογές σε σχέση με τους συγγραφείς στους οποίους θα αναθέταμε τη συγγραφή των κειμένων, αλλά και σε σχέση με τον ορισμό του αντικειμένου των κεφαλαίων μας. Ελπίζουμε ότι θα λάβετε υπόψη σας αυτό το ζήτημα καθώς θα διαβάζετε το βιβλίο, ειδικά όταν διαπιστώνετε ότι διαφορετικοί συγγραφείς εξετάζουν παρόμοια θέματα.

Στο υπόλοιπο του πρώτου μέρους, τέσσερα κεφάλαια εισάγουν το υλικό που ακολουθεί εστιάζοντας στο υπόβαθρο της ψυχολογίας και στη φιλοσοφία. Στο κεφάλαιο 2 ο Benjamin Harris εξετάζει πώς οι παραδοσιακοί ψυχολόγοι ερμηνεύουν την ιστορία της ψυχολογίας. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι το κυρίαρχο ρεύμα δεν έχει δώσει παρά ελάχιστη σημασία στο συμμορφωτικό κοινωνικό ρόλο του επαγγέλματος και στο πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε το πεδίο. Γι' αυτό και οι παραδοσιακές εκδοχές της ιστορίας της ψυχολογίας αποδέχονται μύθους σχετικά με τη θεωρητικά αξιακή ουδετερότητα της επιστήμης και εξυμνούν την υποτιθέμενη αναπόφευκτη πρόοδο του πεδίου.

Στο κεφάλαιο 3 οι Louise H. Kidder και Michelle Fine εξετάζουν τις μεθόδους έρευνας στην ψυχολογία. Κατά παράδοση η ψυχολογική έρευνα χρησιμοποιεί ποσοτικές πειραματικές μεθόδους για να καταδείξει την επιστημονικότητά της. Οι Kidder και Fine ωστόσο υποστηρίζουν ότι οι ποιοτικές ερευνητικές μέθοδοι είναι καταλληλότερες για την κατανόηση της διαφορετικής οπτικής πληθυσμών των οποίων η φωνή δεν έχει ακουστεί αρκετά. Έχοντας επηρεαστεί έντονα από τις φεμινιστικές προσεγγίσεις στη γνώση, η ποιοτική μεθοδολογία επιτρέπει στους κριτικούς ψυχολόγους να αμφισβητήσουν ένα μη ικανοποιητικό κατεστημένο τόσο στην ψυχολογία όσο και στην κοινωνία.

Όπως σημειώνει η Laura S. Brown στο κεφάλαιο 4, στο οποίο εξετάζεται η επαγγελματική δεοντολογία στην ψυχολογία, οι παραδοσιακοί ψυχολόγοι ορίζουν κατά παράδοση τη δεοντολογία με νομικίστικους και διαδικαστικούς όρους, αποκλείοντας την εμπειριστατωμένη ανάλυση των δυναμικών ισχύος τόσο εντός όσο και εκτός της πρακτικής της ψυχολογίας. Γι' αυτό και οι κώδικες επαγγελματικής δεοντολογίας παρέ-

χουν κατά κανόνα περισσότερη προστασία στους επαγγελματίες από ό,τι στους πελάτες ή στους χρήστες των υπηρεσιών. Η Brown αμφισβητεί τις θεμελιώδεις υποθέσεις που διέπουν τους κώδικες δεοντολογίας στην έρευνα και την πρακτική, και δείχνει με ποιο τρόπο αποκλείονται συστηματικά από τις συζητήσεις για τη δεοντολογία τα ζητήματα της καταπίεσης, της διάκρισης και της κοινωνικής αλλαγής.

Στο τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους οι David Nightingale και Tor Neilands συνδέουν τη θεωρία της κριτικής ψυχολογίας με την πρακτική της, ορίζοντας στην πορεία κάποιους από τους όρους που χρησιμοποιούν άλλοι συγγραφείς μέσα στο βιβλίο. Εξερευνώντας μερικά από τα εμπόδια τα οποία αντιμετωπίζουν οι ακαδημαϊκοί, οι επαγγελματίες και οι φοιτητές που προσπαθούν να ζήσουν σύμφωνα με τις αξίες της κριτικής ψυχολογίας στον πραγματικό κόσμο, το κεφάλαιο ερευνά την πραγματολογία της υιοθέτησης και διατήρησης μιας κριτικής οπτικής στο πλαίσιο των κατεστημένων θεσμών που ασκούν εξουσία στη ζωή μας.

Στο δεύτερο μέρος οι συγγραφείς εξερευνούν δέκα επιμέρους τομείς της ψυχολογίας. Σε αυτούς περιλαμβάνονται τα παραδοσιακά πεδία της θεωρίας προσωπικότητας (Tod Sloan), της ψυχολογίας των αποκλινόντων και της κλινικής ψυχολογίας (Rachel T. Hare-Mustin και Jeanne Marecek), της έρευνας της νοημοσύνης (Zack Z. Cernovsky), της αναπτυξιακής ψυχολογίας (Erica Burman) και της κοινωνικής ψυχολογίας (S. Mark Pancer). Τα κεφάλαια εξετάζουν επίσης νεότερους επιμέρους τομείς: την κοινοτική ψυχολογία (Isaac Prilleltensky και Geoffrey Nelson), τη διαπολιτισμική ψυχολογία (Fathali M. Moghaddam και Charles Studer), την ψυχολογία των ομοφυλοφίλων (Celia Kitlinger), την ψυχολογία που ειδικεύεται σε θέματα δικαίου (Dennis Fox) και την πολιτική ψυχολογία (Maritza Montero). Κάθε κεφάλαιο ασκεί κριτική στην παραδοσιακή μελέτη μιας σημαντικής περιοχής, καταδεικνύοντας τη σύνδεση της συνήθους ψυχολογικής πρακτικής με τη δυσάρεστη κατεστημένη κοινωνική κατάσταση. Οι συγγραφείς επικεντρώνουν την κριτική τους σε μία ή περισσότερες από τις βασικές υποθέσεις που παρουσιάστηκαν στον πίνακα 1.1. Έτσι, μερικοί αναλύουν τις συ-

ντηρητικές χρήσεις της έρευνας, κάποιοι διερευνούν τις καταπιεστικές διαστάσεις της απόδοσης χαρακτηρισμών (ετικετοποίησης) και επιβολής μερικών ειδών θεραπευτικής αντιμετώπισης, ενώ άλλοι εξετάζουν τον τρόπο με τον οποίο ζητήματα εξουσίας και ισότητας διαγράφονται από την «ατζέντα» της ψυχολογίας. Πολλοί συγγραφείς σε αυτό το τμήμα επικρίνουν την υποταγή του εκάστοτε τομέα στις ατομικιστικές αντιλήψεις για την Καλή Ζωή. Οι συγγραφείς παρουσιάζουν τόσο τις υποσχέσεις όσο και τα διλήμματα της κριτικής ψυχολογίας.

Στο τρίτο μέρος επανερχόμαστε στην ψυχολογία ως όλον. Τα τρία κεφάλαια περιγράφουν τις διαφορετικές θεωρητικές οπτικές, οι οποίες έχουν την αντανάκλασή τους στα προηγούμενα κεφάλαια. Η κάθε θεώρηση παρέχει στους κριτικούς ψυχολόγους μια εναλλακτική πρόταση στις παραδοσιακές προσεγγίσεις. Η Sue Wilkinson επισημαίνει τις δυνατότητες της *φεμινιστικής ψυχολογίας* να αναδομήσει κριτικά την επιστήμη, και αποσαφηνίζει τις διακρίσεις ανάμεσα στις διαφορετικές παραδόσεις εντός της φεμινιστικής ψυχολογίας. Οι Frank C. Richardson και Blaine J. Fowers εξετάζουν το πεδίο της *κριτικής θεωρίας*, του *μεταμοντερνισμού* και της *ερμηνευτικής*, αναδεικνύοντας τη σημασία που έχουν για την κριτική ψυχολογία οι προσεγγίσεις οι οποίες βασίζονται στην ερμηνεία. Και ο Ian Parker υπερασπίζεται μια προσέγγιση που ονομάζεται *ανάλυση του ψυχολογικού λόγου* για να βοηθήσει τους ψυχολόγους να ερμηνεύσουν το λόγο, τους τρόπους με τους οποίους η κουλτούρα μεταφέρει τα νοήματα.

Τέλος, στο τέταρτο μέρος οι Julian Rappaport και Eric Stewart επιχειρούν μια ανασκόπηση της κατάστασης της κριτικής ψυχολογίας όπως παρουσιάζεται στο παρόν βιβλίο. Οι συγγραφείς επισημαίνουν τις συνεχείς προκλήσεις που όλοι πρέπει να αντιμετωπίσουν προκειμένου η κριτική ψυχολογία να ανταποκριθεί στις δυνατότητες που προτείνει αυτό το βιβλίο.

Σημείωση

Ευχαριστούμε για τα σχόλια τους: Elizabeth Caddick, Stephanie Campbell, Milo Fox, Ian Parker, Ora Prilleltensky, Tor Neilands, Alan Tomkins και Sue Wilkinson.

Επαναπροσδιορίζοντας την πολιτική της ιστορίας της ψυχολογίας

Benjamin Harris

Σημείωμα των επιμελητών: Οι κριτικοί ιστορικοί επισημαίνουν ότι οι ιστορικές αφηγήσεις δεν είναι ουδέτερες. Αυτό σημαίνει ότι ένας ιστορικός θα επιλέξει τα γεγονότα που θα αφηγηθεί και θα διαλέξει ανάμεσα σε αντιτιθέμενες αναλυτικές ερμηνείες. Θα κάνει υποκειμενικές επιλογές σχετικά με το τι είναι σημαντικό και τι όχι, και αυτές οι επιλογές του θα επηρεάσουν τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τόσο το παρόν όσο και το παρελθόν. Για παράδειγμα, η ιστορία που διδάσκεται στα σχολεία εστιάζει την προσοχή της σε κάποιες ιστορικές λεπτομέρειες και ερμηνείες, ενώ παραλείπει ή προσπαθεί να δικαιολογήσει άλλες. Αυτή η διαδικασία συνήθως ενισχύει την παραδοσιακή πίστη στις αξίες και στους μύθους της ευρύτερης κοινωνίας και στην τρέχουσα δημόσια πολιτική.

Όπως καταδεικνύει ο Benjamin Harris σε αυτό το κεφάλαιο, οι παραδοσιακές εκδοχές της ιστορίας της ψυχολογίας διαδραματίζουν παρόμοιο ρόλο: ενισχύουν το κατεστημένο της ψυχολογίας και αποθαρρύνουν την αμφισβήτηση των κυρίαρχων απόψεων. Εξαίροντας την ψυχολογία ως ένα αυστηρώς επιστημονικό γνωστικό αντικείμενο το οποίο εξελίσσεται με γραμμικό τρόπο και επιχειρεί να βοηθήσει την κοινωνία μέσα από έρευνα που είναι απαλλαγμένη από αξίες, αυτές οι ιστορικές εκδοχές αγνοούν το ρόλο των ιδεολογικών και πολιτικών παραγόντων στην εξέλιξη της ψυχολογίας. Ο Harris χρησιμοποιεί χαρακτηριστικά παραδείγματα – μερικά από τα οποία εμφανίζονται και σε άλλα κεφάλαια – για να περιγράψει την άλλη πλευρά του νομίσματος. Δείχνει πώς η έρευνα και η γνώση είναι διαποτισμένες από πολιτικά συμφέροντα, πώς το κοινωνικό περιβάλλον διαμορφώνει τα θέματα της έρευνας, πώς οι αντιλήψεις για την Καλή Ζωή και την Καλή Κοινωνία καθοδηγούν την πρακτι-

κή και πώς οι δυναμικές της εξουσίας επηρεάζουν την εξέλιξη του αντικειμένου της ψυχολογίας.

Υιοθετώντας έναν προειδοποιητικό τόνο, ο Harris απευθύνεται στους κριτικούς ψυχολόγους για να επισημάνει επίσης τους κινδύνους που ενέχει η υπερβολική απλούστευση προς την αντίθετη κατεύθυνση. Αν και μπαίνουμε στον πειρασμό να κατηγορήσουμε συγκεκριμένα άτομα για τις αδικίες στο πεδίο της ψυχολογίας, και ειδικά κάποιους ψυχολόγους των οποίων το έργο στο μεγαλύτερο μέρος του θα πρέπει να υποβληθεί σε κριτική, η αδικία είναι αποτέλεσμα κοινωνικών δυνάμεων πολύ πιο ισχυρών από οποιοδήποτε άτομο. Ευτυχώς, οι πρόσφατες εκδοχές διέπονται από τα χαρακτηριστικά αυτού που ο Harris αποκαλεί «Νέα Ιστορία της Ψυχολογίας». Στο εν λόγω πεδίο μελέτης περιλαμβάνεται η σημαντική συνεισφορά στοχαστών που υποστηρίζουν τις φεμινιστικές θέσεις και βλέπουν με κριτικό βλέμμα τις παραδοσιακές εκδοχές της ιστορίας οι οποίες υποτιμούν τις εμπειρίες των γυναικών. Παρόμοιες επιρροές του φεμινισμού στην κριτική ψυχολογία επισημαίνονται και από άλλους συγγραφείς αυτού του βιβλίου. ■

Οι ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΟΙ φοιτητές συναντούν την ιστορία της ψυχολογίας δύο φορές κατά τη διάρκεια των σπουδών τους. Στην αρχή διδάσκονται μια ιστορική εισαγωγή στο πεδίο της ψυχολογίας. Αντί καλωσορίσματος, οι καθηγητές χρησιμοποιούν την ιστορία για να εισαγάγουν τους φοιτητές στην επιστήμη της ψυχολογίας και να τους μεταδώσουν τη σοβαρότητα και την ειλικρίνεια των ανθρώπων που εργάζονται ήδη στο χώρο. Παρόμοια με μια γρήγορη ξενάγηση σε ένα εργαστήριο ή ένα κατάστημα, η ιστορική ανασκόπηση σηματοδοτεί τα όρια του επιστημονικού πεδίου και παρουσιάζει τα θέματα της έρευνας καθώς και τις δόκιμες και επωφελείς μεθόδους της.

Μετά από μερικά χρόνια, τη στιγμή που ολοκληρώνουν τις σπουδές τους, οι φοιτητές της ψυχολογίας έχουν μια δεύτερη σημαντική συνάντηση με την ιστορία. Σε ένα μάθημα που αποκαλείται «Ιστορία και Συστήματα» οι φοιτητές μαθαίνουν για τις θεωρητικές διαμάχες που διαίρεσαν τους ψυχολόγους σε αντιμαχόμενες φατρίες: συμπεριφοριστές, οπαδούς της ψυχο-

λογίας Gestalt, οπαδούς της φαινομενολογίας και ούτω καθ' εξής. Προκειμένου να μελετήσουν αυτές τις διαμάχες που συνέβησαν κατά το 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα, οι φοιτητές διαβάζουν παλαιομοδίτικα έργα συγγραφέων όπως ο Hermann Ebbinghaus, ο William James, ο Edward Thorndike και ο John Watson. Η έκθεση στις αντιλήψεις των προηγούμενων γενεών για την ψυχολογία παρέχει στο φοιτητή με κριτικό πνεύμα τη δυνατότητα να υποβάλει σε εξέταση τη συναινετική ιδεολογία που μεταφέρουν σήμερα τα προπτυχιακά μαθήματα. Για τη μεγάλη πλειονότητα των φοιτητών όμως η μελέτη της ιστορίας και των συστημάτων έχει ως αποτέλεσμα την ενίσχυση, αντί την αποδυνάμωση, του κυρίαρχου παραδείγματος στην ψυχολογία.

Για να μπορέσει η ιστορία της ψυχολογίας να εξυπηρετήσει το status quo, αρχικά περιορίστηκε σε μια στενή εξιστόρηση των *διανοημάτων*. Αποσυνδεδεμένη από τα εθνικά και παγκόσμια γεγονότα, μετατρέπεται σε μια ιστορία διανοητικών συζητήσεων ανάμεσα σε ομάδες της ελίτ όπως οι καθηγητές των πανεπιστημίων. Οι ανακαλύψεις των ψυχολόγων, ακόμη πιο απομακρυσμένες από την καθημερινή ζωή, παρουσιάζονται ως προϊόντα ατομικής έμπνευσης, το κίνητρο της οποίας είναι η αέναη αναζήτηση της γνώσης.

Δεδομένου ότι τα συνηθισμένα μαθήματα της ιστορίας και των συστημάτων εξετάζουν την περίπου εκατονταετή ιστορία της ψυχολογίας, οι φοιτητές μαθαίνουν πώς οι ιδιοφυείς μεγάλοι ψυχολόγοι σχεδίασαν σπουδαία πειράματα και βάσει των αποτελεσμάτων τους κατασκεύασαν σημαντικές θεωρίες (Roback, 1961). Οι φοιτητές μαθαίνουν ότι όταν οι θεωρίες αυτές συγκρούονται, το αποτέλεσμα είναι ο ανταγωνισμός για τη μεγαλύτερη δυνατή επιστημονική ακρίβεια, που διευθετείται σε ορθολογική και όχι σε ιδεολογική ή πολιτική βάση. Εάν σε αυτή την εξιστόρηση των ανακαλύψεων της ψυχολογίας υπεισέρχεται το κοινωνικό πλαίσιο, τότε θεωρείται ότι η διεξαγωγή των πειραμάτων υποκινείται από το κοινωνικό ενδιαφέρον των επιστημόνων. Ο σχεδιασμός και η επιτυχία αυτών των πειραμάτων όμως υποτίθεται ότι καθορίζονται από διανοητικά και λογικά κριτήρια, και όχι από παράγοντες όπως η κοινωνι-

κή τάξη, το φύλο ή η πολιτική. Ή μπορεί να γίνεται αναφορά σε μια γραμμή έρευνας η οποία συμβαδίζει με το εκάστοτε πνεύμα των καιρών, αλλά αυτή η κοσμοθεωρία λέγεται ότι λειτουργεί μέσω της ιδιοφυΐας του επιστήμονα-ατόμου, ακολουθώντας μια διαδικασία που προσομοιάζει περισσότερο στην τηλεπάθεια παρά στην κοινωνική ψυχολογία (Schultz, 1969).

Πανηγυρική ιστορία

Σε τέτοιες εκδοχές της ιστορίας της ψυχολογίας υπονοείται η καθυσχυαστική ιδέα της σταδιακής κίνησης από την άγνοια στην πεφωτισμένη γνώση. Σύμφωνα με την ορολογία των επαγγελματιών ιστορικών, αυτού του είδους η ιστορία είναι «whiggish»*, «επηρεασμένη από τις προκαταλήψεις του παρόντος» και «πανηγυρική». Όπως οι πολιτικές ιστορίες που γράφθηκαν στην Αγγλία όταν στην εξουσία βρισκόταν το κόμμα των Ουίγων, έτσι και οι «πανηγυρικές» ιστορίες της ψυχολογίας υποθέτουν ότι το παρόν κατεστημένο συνιστά ένα λογικά υπολογισμένο αποτέλεσμα της ιστορικής προόδου. Καθοδηγούμενος από αυτή την εσφαλμένη υπόθεση, ο «πανηγυρικός» ιστορικός εξετάζει τα γεγονότα σύμφωνα με τις αξίες και τις προκαταλήψεις του παρόντος, δημιουργώντας μια κατ' ουσίαν μη ιστορική και βασισμένη αποκλειστικά στο παρόν θεώρηση του παρελθόντος.

Ιδιαίτερα σχετικές με την κριτική ψυχολογία, οι «πανηγυρικές» ιστορίες αποτυγχάνουν να εκτιμήσουν την εγκυρότητα των προηγούμενων επιστημονικών ρευμάτων αν αυτά συγκρούονται με τη σημερινή «ορθόδοξη» επικρατούσα άποψη. Αντί να αποτιμούν τις προηγούμενες εκδοχές της ψυχολογίας με τα κριτήρια της εκάστοτε εποχής, οι εν λόγω ιστορικοί τις κατηγοριοποιούν ανάλογα με το αν βοηθούν ή εμποδίζουν την επικράτηση των αποδεκτών, κατά την παρούσα χρονική στιγ-

* Σ.τ.ε.: Από το αγγλικό «Whig», ονομασία του κόμματος των Ουίγων στην Αγγλία. Ο όρος «Whiggish» είναι μεταφορικός και στα ελληνικά αποδίδεται ως πανηγυρικός, δοξαστικός, εορταστικός, αλλά και ψευδής.

μή, ψυχολογικών θεωριών. Η ιστορία που προκύπτει εξετάζει το παρελθόν σύμφωνα με τις κατηγορίες που κυριαρχούν στη σύγχρονη εποχή, ενισχύοντας την ορθοδοξία του σήμερα και παρέχοντας σε όσους την ασκούν μια πανηγυρική αφήγηση της αναπόφευκτης ανόδου τους στην εξουσία (Samelson, 1974).

Ο μικρός Άλμπερτ και η ιστορία του συμπεριφορισμού

Πριν από είκοσι χρόνια, την εποχή που μόλις είχα διοριστεί στο πανεπιστήμιο, έμαθα από πρώτο χέρι για την πανηγυρική ιστορία. Καθώς προετοιμαζόμουν να διδάξω σε ένα μεταπτυχιακό σεμινάριο, διάβασα το άρθρο των Watson και Rayner (1920) στο οποίο περιέγραφαν την ανεπιτυχή τους προσπάθεια να θεραπεύσουν τη φοβία ενός παιδιού, που ονόμαζαν Άλμπερτ. Προς μεγάλη μου έκπληξη, η αφήγηση του επιστημονικού περιοδικού ερχόταν σε αντίφαση με την ιστορία του «μικρού Άλμπερτ» που ανέφεραν όλα τα εγχειρίδια της εποχής εκείνης, συμπεριλαμβανομένου και αυτού που χρησιμοποιούσα για τη διδασκαλία της εισαγωγής στην ψυχολογία. Σύμφωνα με τους συγγραφείς του εγχειριδίου, ο Watson προκάλεσε εύκολα στον Άλμπερτ μια φοβία για τους αρουραίους, η οποία στη συνέχεια γενικεύτηκε σε μια εφ' όρου ζωής φοβία για τα κουνέλια και τα κάθε είδους λευκά χνουδωτά αντικείμενα. Στην πραγματικότητα, η φοβία του Άλμπερτ στάθηκε δύσκολο να εγκατασταθεί, ήταν πρόσκαιρη και δεν σχετιζόταν με το χρώμα ή την υφή των αντικειμένων. Το πείραμα των Watson και Rayner ήταν αποτυχημένο και η έκθεσή τους το αναγνώριζε.

Όταν ερεύνησα πιο προσεκτικά τις ιστορίες των εγχειριδίων για τον Άλμπερτ, ανακάλυψα ότι η εργασία των Watson και Rayner με τον Άλμπερτ χρησίμευε ως ένας πανηγυρικός «μύθος καταγωγής» για τους συμπεριφοριστές, οι οποίοι επιθυμούσαν για την ειδικότητά τους ένα μακρόχρονο και πειστικό παρελθόν. Παρότι οι «ορθόδοξοι» και οι νεοσυμπεριφοριστές ψυχολόγοι παρουσίαζαν την ιστορία του Άλμπερτ με ελαφρώς διαφορετικές λεπτομέρειες, όλες οι εκδοχές άφηναν να εννοηθεί ότι ο John B. Watson είχε επιβάλει την ισχύ του συ-

μπεριφορισμού ως θεωρίας και ως τεχνικής μεθόδου. Υπονοούσαν ότι αυτός είχε κάνει το πρώτο βήμα στο δρόμο του σύγχρονου συμπεριφορισμού και ότι ο υπόλοιπος επιστημονικός τομέας υιοθέτησε μια συμπεριφοριστική θεώρηση καθώς αυξάνονταν οι έρευνες που την υποστήριζαν (Harris, 1979).

Στην πραγματικότητα, μεγάλο μέρος της επιρροής του Watson προήλθε από την ικανότητά του στις «πωλήσεις». Ο Watson έδειξε στους συναδέλφους του πώς να προωθούν την ψυχολογία στους οικονομικά και κοινωνικά ισχυρούς, ανεξάρτητα από τη θεωρητική ή την πρακτική της αξία (Harris, υπό έκδοση). Σύμφωνα με την άποψη των «πανηγυρικών» συμπεριφοριστών όμως, η επιτυχία του συμπεριφορισμού οφείλεται στη συμβατότητά του με τις *σημερινές* αξίες της πειραματικής ψυχολογίας: με τον εμπειρισμό και την εννοιολογική του φειδώ. Από αυτή την υπόθεση αποκλείονται παράγοντες όπως η δεινότητα στις πωλήσεις, τα οικονομικά συμφέροντα και ο χειρισμός των ενδείξεων για τη δημιουργία μιας εικόνας.

Η πολιτικώς αποκαθαρμένη ιστορία της ψυχολογίας

Όπως ο John Watson εργάστηκε με στόχο το προσωπικό του όφελος και την προώθηση του επιστημονικού του αντικειμένου, έτσι πολλοί διακεκριμένοι ψυχολόγοι έχουν εργαστεί για την κοινωνική δικαιοσύνη. Ένα τέτοιο κίνητρο, η βελτίωση της κοινωνίας, παραλείπεται από τις παραδοσιακές ιστορίες της ψυχολογίας, στις οποίες η επιθυμία για την αλήθεια αποσυνδέεται από την επιθυμία για μια καλύτερη κοινωνία. Στα εγχειρίδια και στις ιστορίες της πειραματικής ψυχολογίας, επί παραδείγματι, μπορεί κανείς να διαβάσει για το «φαινόμενο Asch»: την ανακάλυψη ότι ένα μεμονωμένο άτομο θα συμμορφωθεί με την εσφαλμένη αντίληψη μιας ομάδας για την πραγματικότητα, αλλά αν υπάρξει έστω και ένας σύμμαχος, τότε το άτομο αυτό θα μπορέσει να αντισταθεί. Αυτό που λείπει από τις αφηγήσεις είναι το αντιφασιστικό υπόβαθρο της μελέτης του Asch (1951): ότι δηλαδή μια μικρή ομάδα μπορεί να αντισταθεί στην παράλογη συναίνεση της πλειονότητας. Αυτό που επίσης απουσιάζει από την παραδοσιακή ιστορία της ψυχολογίας είναι η εμπειρία

της αλληλεγγύης που βίωσε ο Solomon Asch με μια μικρή πολιτική μειοψηφία – τους κομμουνιστές καθηγητές του Κολεγίου του Brooklyn – και το πώς αυτό μπορεί να συνέβαλε στη σημαντική ψυχολογική του ανακάλυψη (Holmes, 1989).

Δεν είναι όμως μόνο οι δεσμοί του Asch με την Αριστερά που δεν αναφέρονται. Το ίδιο ισχύει και για το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας των ριζοσπαστών και των κοινωνικών αναθεωρητών στην ψυχολογία, που οι ιστορίες των εγχειριδίων συσκοτίζουν. Στα βιβλία οι ιστορικές μορφές απογυμνώνονται από τις πεποιθήσεις που τους έδωσαν το κίνητρο για τη διεξαγωγή των ερευνών τους: την πίστη τους ότι η ψυχολογία μπορεί να διευκολύνει τη ριζοσπαστική κοινωνική αλλαγή. Οι φοιτητές δεν μαθαίνουν τίποτε σχετικά με τις μάχες μεταξύ των ριζοσπαστών και των αντιδραστικών για τον έλεγχο του επαγγέλματος και τη γενική πολιτισμική αυθεντία.

Η ιστορία των ριζοσπαστών στην ψυχολογία είναι πιο εύκολο να σκιαγραφηθεί στη Βόρειο Αμερική κατά την περίοδο της Μεγάλης Ύφεσης. Δεδομένου ότι κατά τη δεκαετία του 1920 η ψυχολογία είχε επεκταθεί με ταχύτατους ρυθμούς, στις αρχές της δεκαετίας του 1930 τα πανεπιστήμια είχαν πλέον φθάσει να παράγουν έναν ασυνήθιστα μεγάλο αριθμό κατόχων μεταπτυχιακών και διδακτορικών τίτλων, τους οποίους έστελναν κατευθείαν στις στρατιές των ανέργων. Αντιμέτωποι με την έλλειψη ευκαιριών, το βιομηχανικό ανταγωνισμό σε όλη τη χώρα και την άνοδο του φασισμού στην Ευρώπη, οι νέοι ψυχολόγοι συνειδητοποίησαν την ανάγκη για ριζοσπαστική, συλλογική δράση. Εμπνεόμενοι αφενός από την επιστήμη και το κοινωνικό κίνημα στη Βρετανία και αφετέρου από τους αντιφασίστες διανοούμενους της Γερμανίας και της Γαλλίας, οι ψυχολόγοι της Βορείου Αμερικής δημιούργησαν ομάδες όπως η Ένωση Ψυχολόγων (Psychologists League) και η Εταιρεία για την Ψυχολογική Έρευνα των Κοινωνικών Ζητημάτων (The Society for the Psychological Study of Social Issues) με στόχο να προαγάγουν μια νέα ψυχολογία της κοινωνικής αλλαγής.

Επειδή τα σοσιαλιστικά, κομμουνιστικά και τροτσκιστικά πολιτικά κόμματα παρείχαν μια αγωνιστική, διεθνιστική προοπτική σχετικά με τις κρίσεις της εποχής, πολλοί νέοι ψυχολόγοι

ταυτίστηκαν με αυτά και με τον ευρύτερο κύκλο των ευνοϊκώς διακεϊμένων και ανεξάρτητων ριζοσπαστών. Το αποτέλεσμα ήταν ένας έντονος διάλογος στο πλαίσιο των μεταρρυθμιστικών επιτροπών των ψυχολόγων. Για να αγωνιστούν ενάντια στην αυξανόμενη απειλή του φασισμού, οι ριζοσπάστες και οι μαρξιστές οργάνωσαν δημόσιες συζητήσεις και έγραψαν άρθρα για τις αντιδραστικές τάσεις στις κοινωνικές επιστήμες. Οι ευγονικές αντιλήψεις του ψυχολόγου της προσωπικότητας Raymond Cattell, για παράδειγμα, αποκηρύχθηκαν από την Ένωση Ψυχολόγων δεκαετίες προτού οι πολιτικές του πεποιθήσεις εξεταστούν από έντυπα και βιβλία του κυρίαρχου ρεύματος (Neff, 1938· Wojciechowski, 1994). Εξίσου σημαντική με την πολεμική ενάντια στις εσφαλμένες κατευθύνσεις της ψυχολογίας ήταν η ανάπτυξη μιας νέας, επαναστατικής επιστήμης του ανθρώπου. Αυτός ο στόχος περιλαμβανόταν στην «ατζέντα» τόσο των επιστημόνων όσο και των πολιτικών ακτιβιστών, που συζητούσαν δημόσια τις σχετικές συνεισφορές του Freud, του Marx, του Pavlov, της ψυχολογίας Gestalt και των άλλων διανοητικών τάσεων (Harris, 1990, 1993).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα χρησιμοποίησης της ψυχολογίας με στόχο την κοινωνική μεταρρύθμιση αποτέλεσε η έρευνα πάνω στην ψυχολογία των φυλών, στη νοημοσύνη και την προσωπικότητα, την οποία πραγματοποίησαν μέλη της Εταιρείας για την Ψυχολογική Έρευνα των Κοινωνικών Ζητημάτων. Κατά τις δεκαετίες του 1930 και 1940 εμφανίζονται μορφές όπως ο Otto Klineberg, ο οποίος χρησιμοποίησε την έρευνά του για να καταρρίψει την αντίληψη ότι οι μαύροι ήταν εκ φύσεως λιγότερο ευφυείς από τους λευκούς. Ακολούθησε μια έρευνα για την αυτοεκτίμηση των μαύρων από τους Mamie και Kenneth Clark (πρώην μαθητές του Klineberg), η οποία παρείχε στο Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ την επιστημονική αιτιολόγηση για την κατάργηση της φυλετικά διαχωρισμένης εκπαίδευσης (Kluger, 1976).

Η αποκάθαρση της ιστορίας της ψυχολογίας από το πολιτικό της περιεχόμενο, που συχνά επιβάλλεται με λεπτό και ανεπαίσθητο τρόπο, γίνεται κραυγαλέα όταν τη διενεργεί ένας θεσμός ο οποίος απειλείται από μια κριτική προοπτική. Ένα

πρόσφατο σχετικό παράδειγμα είναι η εμφάνιση δύο εκδοχών της ιστορίας της ψυχολογίας κατά τον εορτασμό της εκατοστής επετείου του Αμερικανικού Ψυχολογικού Συλλόγου. Στις εκδοχές αυτές απουσιάζουν τα κοινωνικά φαινόμενα που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της ψυχολογίας, όπως είναι η μεγάλη οικονομική ύφεση, ο ρατσισμός και ο αντισημιτισμός. Πιο εντυπωσιακή ακόμη είναι η έλλειψη αναφορών στους ψυχολόγους που μελέτησαν αυτά τα φαινόμενα και συνεισέφεραν σε κοινωνικές μεταρρυθμίσεις όπως η απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου στην υπόθεση *Μπράουν κατά Εκπαιδευτικού Συμβουλίου* (Brown v. Board of Education) (Harris, 1994).

Η αναθεωρητική ιστορία της ψυχολογίας

Κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες η πολιτική της ψυχολογίας αναθεωρήθηκε, και το ίδιο συνέβη με την ιστορία της. Ξεκινώντας την περίοδο του πολέμου στο Βιετνάμ, οι κριτικοί της παραδοσιακής ψυχολογίας ερεύνησαν την ιστορία αναζητώντας ενδείξεις ότι η ψυχολογία έχει πάρει λάθος κατεύθυνση. Μερικοί μελετητές βρήκαν παρόμοιες ενδείξεις στην επιστημονική βιβλιογραφία από το 1809 έως το 1930, βάσει των οποίων συνέταξαν σαφέστατα αναθεωρητικές αφηγήσεις. Με άλλα λόγια, οι συγγραφείς υιοθέτησαν μια «αντι-πανηγυρική» οπτική, συμπεριλαμβάνοντας στα κείμενά τους τις όχι και τόσο κολακευτικές λεπτομέρειες που παραλείπουν οι παραδοσιακές ιστορίες.

Καθώς οι περισσότεροι ψυχολόγοι του πλανήτη είναι συγκεντρωμένοι στις ΗΠΑ (μια κοινωνία η οποία έχει σε μεγάλο βαθμό εντάξει την ψυχολογία στις δομές της), η ανάπτυξη της συγκεκριμένης επιστήμης εκεί πρόσφερε πολλά στους αναθεωρητές ιστορικούς. Επιπλέον η ακαδημαϊκή ψυχολογία στη Βόρειο Αμερική είναι ένα εγχείρημα αρκετά μεγάλο ώστε να συμπεριλάβει στους κόλπους της εκατοντάδες ερασιτέχνες ιστορικούς – και αναθεωρητές. Γι' αυτούς τους λόγους η ιστορία της ψυχολογίας στις ΗΠΑ αποτέλεσε το διανοητικό πεδίο με τις μεγαλύτερες διαμάχες από τη δεκαετία του 1960. Παρόμοιες συζητήσεις με αντικείμενο την ψυχολογία αναπτύχθηκαν

και σε άλλες χώρες, όπως η Γερμανία, η Αυστρία, η πρώην Σοβιετική Ένωση, η Αγγλία και η Γαλλία (Ash & Woodward, 1987· Samelson, 1992). Αντίστοιχος διάλογος πραγματοποιήθηκε και για την ιστορία της ψυχιατρικής (Tomes, 1994).

Leon Kamin

Η αναθεωρητική ιστορία με τη μεγαλύτερη επιρροή κατά τη δεκαετία του 1970 γράφηκε από τον Leon Kamin, πειραματικό ψυχολόγο στο Πανεπιστήμιο του Princeton. Όπως συνηθίζεται με τους επιστήμονες που γίνονται αυτοδίδακτοι ιστορικοί, ο πρωταρχικός στόχος του Kamin ήταν να αμφισβητήσει ένα σύγχρονό του ρεύμα στην ψυχολογία. Στο επίκεντρο της κριτικής του βρέθηκε η άποψη ότι τα τεστ νοημοσύνης μετρούν τα αποτελέσματα της κληρονομικότητας και όχι του περιβάλλοντος. Αυτή η θεωρία, η οποία είχε αναπτυχθεί από τους ψυχολόγους Arthur Jensen και Richard Herrnstein, φάνηκε στον Kamin ερευνητικά αβάσιμη και πολιτικά αντιδραστική.

Η ιδέα ότι η ψυχολογία μπορεί να συνδέεται με την πολιτική δεν ήταν καινούρια για τον Kamin. Ήταν κάτι που είχε μάθει από την προσωπική του εμπειρία. Στα μέσα της δεκαετίας του 1940, ως προπτυχιακός φοιτητής στο Κολέγιο του Harvard, ο Kamin είχε εκδηλώσει το ενδιαφέρον του για την ανθρώπινη συμπεριφορά και το κοινωνικό της υπόβαθρο. Προκειμένου να ακολουθήσει τα ενδιαφέροντά του, ειδικεύτηκε στην ψυχολογία και εντάχθηκε στο μόνο πολιτικό κόμμα που κατά τη γνώμη του είχε το ιστορικό του αγώνα ενάντια στο φασισμό και τις επισημονικές απόψεις που χρειαζόνταν για να οδηγήσει τη χώρα προς ένα πιο δίκαιο για όλους και παραγωγικό μέλλον: το Κομμουνιστικό Κόμμα (CP). Όταν το 1949 αποφοίτησε από το Harvard, ο Kamin έγινε εκδότης της *Daily Worker*, της εφημερίδας των Κομμουνιστών στη Νέα Αγγλία, και συνέχισε να μελετά την ψυχολογία μόνος του. Το χειμώνα και την άνοιξη του 1950 όμως το Κομμουνιστικό Κόμμα ξεκίνησε μια φανατική εκστρατεία ενάντια σε όλες τις μορφές της ψυχολογίας που δεν ενέκρινε ο Ιωσήφ Στάλιν, κατακλύζοντας τα έντυπά του με σκληρές αντιψυχολογικές πολεμικές (Harris, 1995).

Απωθημένος από τον αντι-διανοητισμό και το δογματισμό του Κομμουνιστικού Κόμματος, ο Kamin παραιτήθηκε από τη θέση του στην *Daily Worker*, εγκατέλειψε το κόμμα και επέστρεψε στο Harvard για να εκπονήσει μια διδακτορική διατριβή στην ψυχολογία (US Congress, 1954). Κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών του σπουδών κλητεύθηκε από δυο διαφορετικές επιτροπές του Κογκρέσου οι οποίες κατηγορούσαν τα κολλέγια και τα πανεπιστήμια για καλλιέργεια συνομοσιών ανατροπής και αντιφρόνησης. Όπως ήταν φυσικό, ο Kamin αρνήθηκε να καταθέσει εναντίον των πρώην συντρόφων του, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την αποκήρυξη του από τους κυνηγούς μαγισσών του Κογκρέσου και κατ' επέκταση την αδυναμία του να βρει θέση διδάσκοντα στις ΗΠΑ παρά το διδακτορικό του και το εξαιρετο ιστορικό του. Έτσι κατέφυγε στον Καναδά, όπου το πολιτικό κλίμα ήταν λιγότερο εχθρικό. Εκεί ο Kamin έγινε ένας εξέχων ακαδημαϊκός και πανεπιστημιακός δάσκαλος. Το 1968 επέστρεψε στις ΗΠΑ – και στην Ivy League – ως καθηγητής και πρόεδρος του Τμήματος Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου του Princeton (Schrecker, 1986).

Έχοντας την εμπειρία του πολιτικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε η σύγχρονη ψυχολογία, ο Kamin ήταν κατάλληλα προετοιμασμένος για να ερευνήσει την πολιτική ατζέντα η οποία υπήρχε πίσω από την ανάπτυξη των τεστ νοημοσύνης κατά τη δεκαετία του 1920. Όπως αναφέρει στο βιβλίο του *The Science and Politics of I.Q.*, ο Kamin διαπίστωσε ότι τα κίνητρα των πρωτοπόρων των τεστ νοημοσύνης ήταν τόσο ο επιστημονικός ζήλος όσο και κοινωνικά ζητήματα. Από μια επισκόπηση των κειμένων που οι εν λόγω ερευνητές δημοσίευσαν κατά τη διάρκεια των ετών 1915-1935, ο Kamin έδειξε ότι ήταν προκατειλημμένοι απέναντι σε όλους, με εξαίρεση τους εύπορους, λευκούς άνδρες προτεστάντες των οποίων οι οικογένειες ζούσαν στις ΗΠΑ για πολλές γενιές. Παραθέτοντας αποσπάσματα των σημαντικών ψυχολόγων Lewis Terman, Robert Yerkes και H.H. Goddard, ο Kamin έδειξε ότι πίστευαν στη γενετική κατωτερότητα των μεταναστών, των μαύρων, των αυτόχθονων Ινδιάνων, των Εβραίων και των γυναικών.

Σύμφωνα με την ιστορική αφήγηση του Kamin, η προκατάληψη αυτών των ειδικών δεν αντικατοπτριζόταν μόνο στα επιστημονικά γραπτά τους, αλλά και στις απάνθρωπες κοινωνικές πολιτικές. Πρώτον υπήρχαν οι περιοριστικοί νόμοι για τη μετανάστευση κατά τη δεκαετία του 1920, τους οποίους δικαιολογούσαν τα παρερμηνευμένα από τους ψυχολόγους τεστ νοημοσύνης του Α' Παγκόσμιου Πολέμου. Βάσει αυτών των νόμων, υποστήριξε ο Kamin, κατά τη δεκαετία του 1930 οι ΗΠΑ απαγόρευαν την είσοδο των Εβραίων της Ανατολικής Ευρώπης στη χώρα, με αποτέλεσμα αυτοί οι άνθρωποι να φονευθούν από τους Ναζί. Δεύτερον υπήρχαν οι νόμοι της υποχρεωτικής στείρωσης που θεσπίστηκαν από πολλές πολιτείες για να εμποδίσουν την εξάπλωση της μικρόνοιας. Ο Kamin αποκάλυψε ότι αυτές οι διατάξεις για την υποχρεωτική στείρωση των ατόμων με νοητική υστέρηση συμφωνούσαν με τις ευγονικές απόψεις των Goddard, Yerkes και των άλλων υποστηρικτών των τεστ νοημοσύνης. Με αυτή την κριτική, αναθεωρητική ιστορία ο Kamin υποδείκνυε τη δύναμη κοινωνική αδικία που ενυπήρχε στις νέες θεωρίες για την κληρονομικότητα κατά τη δεκαετία του 1970.

Stephen J. Gould

Στη δεκαετία που ακολούθησε το βιβλίο του Kamin, η πιο αξιοσημείωτη αναθεωρητική ιστορία της ψυχολογίας είχε τον εύστοχο τίτλο *The Mismeasure of Man*. Συγγραφέας της ήταν ο Stephen Jay Gould, παλαιοντολόγος στο Πανεπιστήμιο Harvard και δημοφιλής συγγραφέας επιστημονικών έργων. Όπως συνέβη και με τον Kamin, το κίνητρο του Gould ήταν το μακροχρόνιο ενδιαφέρον του για την κακή χρήση της επιστήμης από την πολιτική. Ο ίδιος κατά τη διάρκεια του πολέμου του Βιετνάμ αποτελούσε σημαντικό μέλος της ομάδας ακτιβιστών Science for the People.

Στο *Mismeasure of Man* ο Gould (1981) υποστήριξε ότι οι απόψεις που εκφράστηκαν τον 20ό αιώνα σχετικά με την κληρονομικότητα της ευφυΐας δεν ήταν καινοφανείς. Απεναντίας, οι θεωρίες για την κληρονομικότητα που είχαν διατυπωθεί κα-

τά τις δεκαετίες του 1920 και 1970 απηχούσαν προσπάθειες του 19ου αιώνα να συνδεθούν τα χαρακτηριστικά της ανθρωπίνης προσωπικότητας με τη βιολογία. Ερευνώντας αυτό το βιολογικό αναγωγισμό που διήρκεσε σχεδόν 150 χρόνια, ο Gould διαπίστωσε ότι η λογική του Arthur Jensen πρωτοεμφανίστηκε στην Ευρώπη κατά την περίοδο 1830-1900. Εκεί οι μεν οπαδοί της κρανιομέτρησης εκτιμούσαν την ευφυΐα με βάση το μέγεθος του κρανίου, οι δε φυσιολογιστές εκτιμούσαν την εγκληματικότητα με βάση το σχήμα μερών του σώματος. Ανοίγοντας ουσιαστικά το δρόμο για τους πρωτεργάτες του δείκτη νοημοσύνης κατά τη δεκαετία του 1920, αυτοί οι Ευρωπαίοι ειδικοί στην ανθρωπίνη ποικιλομορφία υποστήριξαν ότι είχαν βρει ποσοτικές ενδείξεις για την πνευματική κατωτερότητα των γυναικών, των μαύρων και των μη δυτικών εθνοτήτων.

Επεκτείνοντας την εξέτασή του στις ΗΠΑ των αρχών του 20ού αιώνα, ο Gould μπόρεσε να εμπλουτίσει την ιστορία του Leon Kamin για τις πολιτικές περιορισμού της μετανάστευσης βασιζόμενος στην παρερμηνεία των τεστ νοημοσύνης που χορηγούνταν στον αμερικανικό στρατό. Έδειξε επίσης ότι αυτά τα πρώιμα τεστ δεν είχαν σταθμιστεί επαρκώς, γεγονός που οδηγούσε στο παράλογο πόρισμα ότι ο μισός πληθυσμός των ΗΠΑ ήταν πνευματικά καθυστερημένοι. Ο Gould πρόσθεσε στο πορτρέτο του πρωτοπόρου του δείκτη νοημοσύνης H.H. Goddard (το οποίο είχε αρχικά σκιαγραφήσει ο Kamin) την ιστορία της περίφημης μελέτης του για μια δήθεν εκφυλισμένη οικογένεια αγροτών του New Jersey, την οποία ο ίδιος αποκαλούσε Kallikaks. Συνεπής με τις εκκλήσεις των ευγονιστών για στείρωση των απροσαρμόστων, ο Goddard είχε παρουσιάσει τους Kallikaks ως μικρόνοες, ανήθικους και εγκληματίες σε κάθε γενιά. Ενοχλημένος από την κοινωνική απαισιοδοξία που απέπνεε το βιβλίο του Goddard (1912), *The Kallikak Family*, ο Gould προέβη στην ανατύπωση μερικών εικόνων του βιβλίου και κατηγόρησε τον Goddard ότι είχε επεξεργαστεί τις φωτογραφίες κατά τέτοιο τρόπο ώστε οι εικονιζόμενοι να δείχνουν παράφρονες και εκφυλισμένοι.

Κλείνοντας την ιστορία του για τα σφάλματα των θεωριών της κληρονομικότητας, ο Gould αμφισβήτησε την ιδέα ότι η

νοημοσύνη είναι μία μόνο ιδιότητα, γνωστή ως «παράγοντας g». Όπως έδειξε, ο κύριος υποστηρικτής αυτής της άποψης στα μέσα του 20ού αιώνα ήταν ο ελιτιστής Βρετανός ψυχολόγος Cyril Burt. Ο Burt δεν ήταν μόνο ανέντιμος στην αντιμετώπιση όσων εξέφραζαν τις επιφυλάξεις τους για την έρευνά του· ο Gould θεωρεί επίσης ότι οι απαισιόδοξες απόψεις του για την κληρονομικότητα ευθύνονται για το εκπαιδευτικό σύστημα δύο ταχυτήτων που επιβλήθηκε στη Βρετανία – στο οποίο οι εργατικές τάξεις ήταν καταδικασμένες να φοιτήσουν σε επαγγελματικές σχολές και να ακολουθήσουν καριέρες «δεύτερης διαλογής». Παρότι την εποχή που ο Gould έγραφε την ιστορία του ο Burt είχε πλέον πεθάνει και οι απόψεις του είχαν χάσει το κύρος τους, ο Gould εξίσωσε τις θέσεις του με τα δόγματα του Arthur Jensen, του πλέον διαβόητου υποστηρικτή των θεωριών της κληρονομικότητας στη σύγχρονη ψυχολογία.

Αντι-αναθεωρητική ιστορία

Οι αναθεωρητικές ιστορίες των Kamín και Gould ήταν ευπρόσδεκτες από όσους ενδιαφέρονταν για την κοινωνική αδικία και τη χρήση της ψυχολογίας με σκοπό την καταπίεση. Οι ιστορίες αυτές αμφισβήτησαν τη συναινετική άποψη ότι η ψυχολογία είχε αναπτυχθεί για το καλό όλων και ότι παρέμενε ανεπηρέαστη από κοινωνικές προκαταλήψεις. Συμφωνούσαν επίσης με τις κριτικές ιστορίες της ψυχιατρικής και της κλινικής ψυχολογίας, οι οποίες ενίσχυσαν σε μεγάλο βαθμό το κίνημα της αντιψυχιατρικής.

Χαρακτηριστική των θετικών αντιδράσεων που απέσπασαν αυτές οι θεωρίες ήταν η ενθουσιώδης παρουσίαση από εμένα του βιβλίου του Kamín για την *International Socialistic Review* (Διεθνή Σοσιαλιστική Επιθεώρηση). Γράφοντας με ψευδώνυμο – καθώς ήμουν νέος διδάκτορας και εργαζόμουν σε περιφερειακό πανεπιστήμιο μιας νότιας πολιτείας – παρέθεσα τις ίδιες ρατσιστικές θέσεις των ψυχολόγων της εποχής του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου που είχε φέρει στο φως ο Kamín. Επανάλαβα επίσης την αποκήρυξη του αναφορικά με τα πρώιμα τεστ νοημοσύνης, τα οποία είχαν γίνει εν μέρει η αιτία για «τη

θανάτωση εκατοντάδων χιλιάδων θυμάτων από τους βιολογικούς θεωρητικούς των Ναζί» (Hudson, 1977: 12).

Σήμερα ξαναδιαβάζω αυτή μου την παρουσίαση με νοσταλγία για τον πολιτικό της ζήλο αλλά και με αμηχανία για την ιστορική της αφέλεια. Αυτό που δεν γνώριζα τότε ήταν το πόσο πολύ η ιστορική θεώρηση του Kamin συμμεριζόταν τις ατέλειες των «πανηγυρικών» ιστοριών που είχε προσπαθήσει να καταρρίψει. Ενώ οι πολιτικές πεποιθήσεις των αναθεωρητών κατά τις δεκαετίες 1970-1980 ήταν «χειραφετητικές», οι ιστορικές τους μέθοδοι και θεωρήσεις στην ουσία αφαιρούσαν κάθε όπλο από τον αναγνώστη που είχε την πρόθεση να αμφισβητήσει το κατεστημένο. Το πρώτο λάθος τους ήταν ότι εστίαζαν την προσοχή τους σε λίγους πρωτοπόρους του τομέα, τους οποίους έβλεπαν ως ομοϊδεάτες και κριτικά εμπλεκόμενους στις αποφάσεις της κοινωνικής πολιτικής. Το δεύτερο λάθος τους ήταν ότι απέδιδαν κακόβουλη πρόθεση οποτεδήποτε διέκριναν σημάδια κοινωνικής αδικίας. Τέλος, ανέμεναν ότι οι επιστήμονες παλαιότερων εποχών έπρεπε να λειτουργούν σύμφωνα με τα σημερινά κριτήρια των ενδείξεων και των αποδείξεων.

Πρέπει να σημειωθεί ότι τέτοιου είδους σφάλματα δεν επισημαίνονται μόνο στο έργο των Gould και Kamin. Τα κινήματα της αντιψυχιατρικής και της ριζοσπαστικής θεραπείας κατά τη δεκαετία του 1970 ενστερνίστηκαν εξίσου διάπυρες και αφελείς ιστορίες για την ψυχική νόσο. Αυτές οι προκατειλημμένες αφηγήσεις, οι οποίες προέρχονται από σημαντικές μορφές του χώρου όπως οι Thomas Szasz, David Rothman και Phyllis Chesler, χρησιμοποίησαν την ιστορία για να υποστηρίξουν ένα ευρύ φάσμα ιδεολογιών που κυμαίνονται από τον αριστερό φιλελευθερισμό και τη θεωρία της κοινωνικής αλληλεπίδρασης έως το νεομαρξισμό (Brown, 1973· Grob, 1994· Tomes, 1994).

Ευτυχώς, έχει εμφανιστεί ένα νέο είδος κριτικής ιστορίας της ψυχολογίας το οποίο θα πάρει τη θέση του προγενέστερου αναθεωρητικού ρεύματος. Οι υποστηρικτές του είναι ψυχολόγοι που στράφηκαν αποκλειστικά στην ιστορική έρευνα, καθώς και επαγγελματίες ιστορικοί με αντικείμενο μελέτης την ψυχολογία. Αυτοί πρωποστατούν στην καθιέρωση μιας ιστορι-

κής προσέγγισης που στέκεται κριτικά τόσο απέναντι στην πανηγυρική ιστορία όσο και απέναντι στον ανιστόρητο αναθεωρητισμό.

Η νέα ιστορία της ψυχολογίας

Αυτή η «νέα ιστορία της ψυχολογίας» γεννήθηκε με αφορμή τα κριτικά ρεύματα που σηματοδότησαν τη διδασκαλία της ιστορίας κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970, κυρίως της ιστορίας των γυναικών και της κοινωνικής ιστορίας. Όπως περιέγραψε ένας από τους κύριους υποστηρικτές της, το αποτέλεσμα είναι μια ιστορία της ψυχολογίας η οποία «ασχολείται περισσότερο με το κοινωνικό πλαίσιο, είναι πιο κριτική, πιο αρχαιακή και πιο περιεκτική, και λαμβάνει περισσότερο υπόψη το παρελθόν» (Furumoto, 1989: 30). Με άλλα λόγια, όσοι ασχολούνται με αυτήν εστιάζουν σε ομάδες που δεν ανήκουν στην ελίτ της ψυχολογίας, εκτιμούν τους «καταναλωτές» των ψυχολογικών πληροφοριών, χρησιμοποιούν αρχεία για να συμπληρώσουν την επίσημη βιβλιογραφία του επιστημονικού πεδίου και αναδημιουργούν το κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αναπτύσσονται τα διανοητικά ρεύματα. Στο ζήτημα του φύλου, για παράδειγμα, η νέα ιστορία της ψυχολογίας προχώρησε πολύ πιο πέρα από το απλό αναθεωρητικό καθήκον της αντικατάστασης των «μεγάλων ανδρών» της ψυχολογίας από τις ξεχασμένες «μεγάλες γυναίκες». Αντί να εστιάζει την προσοχή της σε μερικές γυναίκες που συνάντησαν εμπόδια στη σταδιοδρομία τους ή σε γυναίκες που αξίζει να συμπεριληφθούν στα ιστορικά κείμενα, η νέα ιστορία εξετάζει τους μηχανισμούς με τους οποίους ασκείται η εξουσία στο πεδίο της ψυχολογίας. Αυτοί οι μηχανισμοί απονέμουν λιγότερο κύρος σε ερευνητικά πεδία που θεωρούνται «γυναικεία» (ψυχολογία της εκπαίδευσης) και εξισώνουν την επιστημονική αυστηρότητα με παραδοσιακά ανδρικά χαρακτηριστικά, όπως η ικανότητα λήψης αποφάσεων που δεν επηρεάζονται από το συναίσθημα. Το αποτέλεσμα είναι μια ιστορία που επικεντρώνεται τόσο στο κοινωνικό περιβάλλον και την πολιτική ισχύ όσο και στη διανοητική ανακάλυψη και τα αντιμαχόμενα εγώ των μεγάλων ανδρών.

Εξετάζοντας την ανάπτυξη των τεστ νοημοσύνης, η νέα ιστορία της ψυχολογίας θεωρεί ότι οι ψυχολόγοι και οι κατασκευασμένες από αυτούς δοκιμασίες έπαιξαν στην καλύτερη περίπτωση περιφερειακό ρόλο στην ψήφιση των περιοριστικών νόμων για τη μετανάστευση κατά τη δεκαετία του 1920. Οι ρατσιστές πολιτικοί, καθώς φαίνεται, είχαν αποφασίσει πολύ καιρό πριν ότι οι άνθρωποι που προέρχονταν από την Ανατολική και τη Νότια Ευρώπη ήταν κατώτεροι· δεν χρειαζόταν να το πληροφορηθούν από τα τεστ νοημοσύνης του στρατού (Sampson, 1975). Εκτός αυτού, η ρατσιστική ομοφωνία που οι Gould και Kamin απέδωσαν στους ψυχολόγους είναι ανακριβής.

Όπως έδειξαν περισσότερο εμβριθείς μελέτες, επιστήμονες όπως οι Terman, Yerkes και Goddard διαφωνούσαν έντονα σε πάμπολλα ζητήματα, από τη στάθμιση των τεστ νοημοσύνης έως τη συσχέτιση του δείκτη νοημοσύνης με το έγκλημα και την παραβατική συμπεριφορά (Zenderland, 1987). Εξάλλου, υπήρχαν και πολλοί, λιγότερο γνωστοί, ψυχολόγοι οι οποίοι ουδέποτε αποδέχτηκαν τις ρατσιστικές απόψεις για τη νοημοσύνη. Επί παραδείγματι, πενήντα πέντε χρόνια προτού ο Gould συνδέσει τους οπαδούς της ψυχολογικής κληρονομικότητας με τους φυσιολογιστές του 19ου αιώνα, η Margaret Curti, αναπληρώτρια καθηγήτρια στο Κολέγιο Smith, προέβαλε σε άρθρα της το ίδιο επιχείρημα (π.χ. Curti, 1926).

Τέλος, ένα βασικό λάθος στο *Mismeasure of Man* ήταν ο ισχυρισμός του συγγραφέα του ότι ο Goddard είχε επεξεργαστεί τις φωτογραφίες σε ένα από τα βιβλία του προκειμένου να κάνει τα μέλη της οικογένειας Kallikak να δείχνουν ηλίθιοι. Όπως εξήγησε πρόσφατα ο Raymond Fancher (1988), εκτός του ότι η κατηγορία αυτή είναι ψευδής, βασίζεται στην άγνοια των κινήτρων και των μεθόδων του Goddard για την προώθηση του επαγγέλματος του ψυχολόγου. Ο Goddard υποστήριζε ότι οι μικρόνοες δεν ήταν πάντοτε δυνατόν να εντοπίζονται με μια επιφανειακή εξέταση, γι' αυτό και είναι απαραίτητες οι υπηρεσίες του ψυχολόγου. Ως εκ τούτου, ο Goddard ήταν ένας από τους λίγους ανθρώπους που είχαν συμφέρον οι Kallikak να δείχνουν *φυσιολογικοί*, αντί να διακρίνεται με την

πρώτη ματιά ότι είναι καθυστερημένοι ή φαύλοι. Αν κατανοήσουμε λοιπόν ότι ο Goddard ενδιαφερόταν περισσότερο για την επέκταση του επαγγέλματός του παρά για την καταπίεση των μη προνομιούχων, θα είμαστε σε θέση να αποτιμήσουμε καλύτερα το ρόλο του. Μπορούμε επίσης να καταλάβουμε πώς οι ψυχολόγοι απέκτησαν την εξουσία που έχουν *σήμερα*: πείθοντας ολόκληρες γενιές θεσμικών φορέων ότι η ψυχολογική εμπειρογνωμοσύνη θα κάνει την εργασία τους αποδοτικότερη.

Για τον μη ιστορικό ο οποίος ενδιαφέρεται για την κοινωνική δικαιοσύνη σήμερα, το σημαντικό σημείο είναι η συχνή διάζευξη μεταξύ κινήτρου και αποτελέσματος. Θα ήταν πολύ πιο εύκολο να βελτιωθεί ο κόσμος αν η μοχθηρία μιας επιστημονικής ελίτ μπορούσε να θεωρηθεί υπαίτια για τις καταστροφικές κοινωνικές δυνάμεις. Από την ιστορία της ψυχολογίας όμως φαίνεται ότι οι ψυχολόγοι σπάνια έχουν το μονοπώλιο της άγνοιας και της προκατάληψης. Θα λέγαμε μάλιστα ότι η κοινωνική προκατάληψη και η κοντόφθαλμη στάση των επιστημόνων και των κλινικών ψυχολόγων συνήθως δεν ξεπερνούν σε μέγεθος αυτές των πολιτικών, των δημοφιλών συγγραφέων ή των επιχειρηματιών. Αυτό είναι το μάθημα που η νέα ιστορία αντλεί από την ανάπτυξη των τεστ νοημοσύνης.

Ωστόσο, όσοι επιζητούν με ανυπομονησία την κοινωνική αλλαγή συχνά θεωρούν ότι το πεδίο τους κατέχει μοναδική κοινωνική ισχύ — και κατ' επέκταση ιδιαίτερη ευθύνη για τη θλιβερή κατάσταση του κόσμου. Φοβούμενοι τη δική τους αδυναμία, μερικοί ακτιβιστές είναι απρόθυμοι να δουν ότι οι συνάδελφοί τους σε προηγούμενες περιόδους άγονταν και φέρονταν από το κατεστημένο, αδυνατώντας να εμποδίσουν τα κοινωνικά δεινά από τα οποία υπέφεραν οι ασθενείς τους και οι ομάδες τις οποίες μελετούσαν. Όπως υπέδειξε ο Gerald Grob (1991) σε μια επισκόπηση της ιστορίας της ψυχιατρικής, μια τέτοια εγωκεντρική, απλουστευτική θεώρηση δυσχεραίνει αντί να διευκολύνει την κατανόηση της κοινωνικής αλλαγής και της ενδοεπαγγελματικής μεταρρύθμισης. Για παράδειγμα, οι αλλαγές στην περίθαλψη των ψυχιατρικών νοσοκομείων συχνά οφείλονταν σε μεταβολές των δημογραφικών χαρακτηριστι-

κών των ασθενών και της φύσης της οικογένειας – και όχι σε συνειδητές αποφάσεις των ψυχολόγων και των ψυχιάτρων.

Προς μια πραγματικά κριτική ιστορία της ψυχολογίας

Με δεδομένη αυτή την ιστορία των διαξιφισμών μεταξύ των ιστορικών, τι πρέπει να γίνει στη συνέχεια; Πώς μπορεί κανείς να διαμορφώσει μια κριτική οπτική μέσα από τις ανταγωνιστικές αξιώσεις των παραδοσιακών, των αναθεωρητών και των αντι-αναθεωρητών ιστορικών; Αν δεχθούμε ότι οι ψυχολόγοι δεν είναι εκ φύσεως κακόβουλοι, τότε πώς μπορούμε να εξηγήσουμε το γεγονός ότι η ψυχολογία χρησιμοποιήθηκε πολλές φορές για να στηρίξει άδικες κοινωνικές σχέσεις; Αν αποδεχθούμε ότι οι μέθοδοι των προγενέστερων ψυχολόγων δεν ήταν περισσότερο γελοίες από εκείνες των ιατρών ή των άλλων κοινωνικών επιστημόνων, θα χάσουμε την ικανότητά μας να ασκούμε κριτική στο συχνά «αβασάνιστο» εμπειρισμό που χαρακτηρίζει σήμερα το επιστημονικό πεδίο μας; Αν οι αναθεωρητές ιστορικοί παρανόησαν την πολιτική διάσταση της πρώιμης διαμάχης για το δείκτη νοημοσύνης, τότε πώς μπορούμε να ελπίζουμε σε μια πολιτική κατανόηση της ψυχολογίας κατά τον 21ο αιώνα;

Ευτυχώς, όσοι ασχολούνται με τη νέα ιστορία της ψυχολογίας παράγουν έργο το οποίο ασκεί κριτική στο κατεστημένο, αλλά ταυτόχρονα είναι αποτέλεσμα επαρκούς έρευνας και θεωρητικής επεξεργασίας. Δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι το *Constructing the Subject* του Kurt Danziger, το οποίο καλύπτει τις αρχές του 20ού αιώνα, και το *The Romance of American Psychology* της Ellen Herman, το οποίο καταπιάνεται με το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τα χρόνια που ακολούθησαν.

Στο *Constructing the Subject* ο Danziger (1990) προσεγγίζει το πεδίο της ψυχολογίας με μια επαναστατική νέα οπτική. Το καινούριο στοιχείο εδώ είναι η εστίαση του Danziger στον τρόπο με τον οποίο οι ψυχολόγοι κατασκεύασαν τα αντικείμενα της μελέτης τους. Στις παραδοσιακές εκδοχές βλέπουμε ψυχολόγους να ανακαλύπτουν νέες συσκευές ή νέες στατιστικές

τεχνικές για να μελετήσουν ενδιαφέροντα φαινόμενα (π.χ. την ανθρώπινη επιθετικότητα). Ο Danziger δείχνει ότι μεγάλο μέρος αυτού που φαίνεται απαραίτητο σε ένα ψυχολογικό πείραμα αποτελεί μια κοινωνική κατασκευή, που είναι τόσο αναγκαία όσο και ένα κομμάτι από τον εξοπλισμό του εργαστηρίου. Για παράδειγμα, η διχοτόμηση ανάμεσα στον «πειραματιστή» και το «υποκείμενο» είναι μια σχετικά πρόσφατη κατασκευή. Προτού γίνει καθεστώς στην ψυχολογική έρευνα, αναφέρει ο Danziger, υπήρχαν εναλλακτικές κοινωνικές σχέσεις που φαινόταν εξίσου φυσικές και παγιωμένες. Μόλις δημιουργήθηκε το «υποκείμενο», η ψυχολογική έρευνα οδηγήθηκε σε κατευθύνσεις που διαφορετικά θα ήταν αδύνατον να πάρει. Ο αντιδεοντολογικός χειρισμός των υποκειμένων και η αγνόηση των σκέψεών τους, για παράδειγμα, δεν θα υπήρχαν αν στο πείραμα δεν υπήρχε «υποκείμενο».

Μια άλλη κατασκευή των ψυχολόγων είναι το «αφηρημένο άτομο», το οποίο οι ψυχολόγοι διερευνούν και εξηγούν. Αυτό το μη αληθινό αλλά διαρκώς μελετούμενο άτομο, υποστηρίζει ο Danziger, «δεν είναι προϊόν ούτε της φύσης ούτε της κοινωνίας, αλλά της στατιστικής κατασκευής» (1990: 129). Η απόλυτη κατανόηση αυτού του «αφηρημένου» ατόμου ήταν η αιτία που κατέστησε την ψυχολογική γνώση τόσο πολύτιμη για όσους βρίσκονται στην εξουσία. Όπως περιγράφει ο Danziger, «οι Αμερικανοί ψυχολόγοι σημείωσαν ορισμένες πραγματικές επιτυχίες... παρέχοντας κάποιες γνώσεις που κίνησαν το ενδιαφέρον των εκπαιδευτικών, των στρατιωτικών διοικητών και των επικεφαλής ιδιωτικών ιδρυμάτων» (1990: 181). Με άλλα λόγια, η ψυχολογία ευδοκίμησε επειδή έγινε μια χρήσιμη «διοικητική επιστήμη» για θεσμούς κοινωνικού ελέγχου. Αυτό που η ψυχολογία προσφέρει στους εν λόγω θεσμούς δεν είναι τόσο τα μυστικά της χειραγώγησης συμπεριφορών, όσο κυρίως η αναδιανομή των κοινωνικών σχέσεων που οδηγεί στο «ανθρώπινο υποκείμενο» — ένα ον το οποίο έχει ανάγκη χειραγώγησης.

Η ανάλυση που κάνει ο Danziger σε σχέση με τους ψυχολόγους των αρχών του 20ού αιώνα, τους οποίους περιγράφει ως «παραγωγούς γνώσης», υποστηρίζεται από το πρόσφατο βι-

βλίο της Ellen Hegman *The Romance of American Psychology*. Από την εξέταση της περιόδου 1940-1975 η Hegman (1995) διαπιστώνει ότι οι ειδικοί της ψυχολογίας επιδίωκαν τόσο την επιστημονική επιτυχία όσο και την αναγνώριση της πολιτικής και πολιτισμικής τους αυθεντίας. Αυτό το έκαναν βοηθώντας όσους βρίσκονταν στην εξουσία να χειριστούν βασικά κοινωνικά ζητήματα: τον πόλεμο, τη φτώχεια, τη φυλή και το φύλο. Ένα από τα αποτελέσματα της προσπάθειάς τους ήταν η ψυχολογική διάσταση στην κοινωνική και πολιτική στρατηγική, από την απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου στην υπόθεση *Brown v. Board of Education* έως το Πρόγραμμα Camelot της CIA και την αναφορά του Επίτροπου Kerper για τη βία στα αστικά κέντρα. Ένα δεύτερο αποτέλεσμα ήταν ο περιορισμός των ψυχολόγων από το μεταπολεμικό πολιτικό καθεστώς, το οποίο τους φίμωσε ως πολιτικούς αντιφρονούντες έως και την εποχή που ξέσπασε η κρίση λόγω του πολέμου στο Βιετνάμ.

Σε αντίθεση με τις ιστορίες συνωμοσίας παλαιότερων εποχών, η οπτική της Hegman απορρίπτει τη διχοτομική θεώρηση της ψυχολογίας ως επιστήμης που είτε χειραγωγεί είτε ενισχύει την ελευθερία. Η συγγραφέας θεωρεί ότι η αύξηση της προσωπικής ελευθερίας και η «κοινωνική μηχανική» δεν αποτελούν πάντα διακριτές διαδικασίες. Όπως η ίδια παρατηρεί, παρότι θέλουμε να κάνουμε «διακρίσεις ανάμεσα στις δημοκρατικές και τις αντιδημοκρατικές χρήσεις της [ψυχολογίας], η γραμμή που τις χωρίζει έχει να κάνει πολύ περισσότερο με το κοινωνικό πλαίσιο των ιδεών παρά με εγγενείς παράγοντες της παραγωγής γνώσης» (1995: 11). Για τούτο και ένας από τους στόχους της Hegman, ως ιστορικού, είναι να δείξει πώς «οι αντίστοιχες γενεαλογίες του “ελέγχου” και της “ελευθερίας” συνδέονται τόσο όσο ασύνδετες είναι οι πολιτικές τους φήμες» (1995: 11-12).

Εξετάζοντας την ψυχολογική ειδίκευση, που φαίνεται ότι γίνεται όλο και πιο σημαντική μεταξύ των δεκαετιών του 1940 και του 1970, η Hegman δείχνει ότι η ψυχολογία είναι πολιτικά εύπλαστη και ότι εξυπηρετεί λειτουργίες που ενδέχεται να αποδειχθούν αντιφατικές. «Χρησίμευσε για να... συσκοτίσει την άσκηση εξουσίας στην πρόσφατη ιστορία των ΗΠΑ, πα-

ράλληλα όμως νομιμοποίησε καινοτόμες ιδέες και ενέργειες που αποσκοπούσαν να εξατομικεύσουν και να επεκτείνουν το εύρος της ελευθερίας» (1995: 15). Η πρώτη λειτουργία μπορεί να παρατηρηθεί στις περιπτώσεις του Βιετνάμ και της Χιλής, όπου η ψυχολογία πρόσφερε στην κοινωνική επιστήμη την εκλογίκευση που χρειαζόταν για να ασκήσει πολιτική καταπίεση.

Η δεύτερη, πιο απελευθερωτική λειτουργία μπορεί να διαφανεί μέσα από την εξέταση των κατά τόπους κοινωνικών πολιτικών που αφορούν τη φτώχεια και τις σχέσεις ανάμεσα σε άτομα διαφορετικών φυλών. Σε σχέση με το διαχωρισμό των σχολείων ανάλογα με τη φυλή, η ψυχολογία βοήθησε να κριθεί παράνομη αυτή η πρακτική στη δεκαετία του 1950 με τις καταθέσεις των ειδικών για τις τραυματισμένες προσωπικότητες που δημιουργούσε. Στη δεκαετία του 1960 οι ψυχολόγοι έστρεψαν την προσοχή τους στις ψυχολογικές βλάβες που προκαλούσε η φτώχεια και πρότειναν μεταρρυθμίσεις στο κράτος πρόνοιας. Όπως αναφέρει η Hegman, οι συγκεκριμένοι ψυχολόγοι ήταν πειστικοί για το λόγο ότι «η ασχήμια της ψυχολογικής παραμόρφωσης μπορούσε να δικαιολογήσει τη Μεγάλη Κοινωνία που ήταν πιο στερηρή ή τουλάχιστον πιο νέα από τις κουρασμένες και παλαιότερες αφηρημένες έννοιες της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης» (1995: 208).

Το βασικό επιχείρημα της Hegman δεν είναι ότι οι Επιστήμες του Ανθρώπου συνιστούν δεοντολογικά ουδέτερες τεχνολογίες που προσαρμόζονται στις πολιτικές του εκάστοτε χρήστη. Στην πραγματικότητα η ψυχολογία έχει χρησιμοποιηθεί με καταπιεστικό τρόπο, αλλά εμπεριέχει ένα απελευθερωτικό δυναμικό. Αυτό το δυναμικό προέρχεται από την ικανότητά της να απευθύνεται στην ανθρωπινή, υποκειμενική εμπειρία. Συνακόλουθα, η ψυχολογική γνώση μπορεί να προσδώσει μια ισχυρή διάσταση στα πολιτικά κινήματα, συμπεριλαμβανομένων αυτών της Αριστεράς.

Ένα τέτοιο κίνημα ήταν αυτό της απελευθέρωσης των γυναικών κατά τη δεκαετία του 1960. Όπως σημειώνουν οι ιστορικές της εποχής, ένα κύριο χαρακτηριστικό του δεύτερου κύματος του φεμινισμού ήταν η κριτική που άσκησε στις ανδρι-

κές προκαταλήψεις της παραδοσιακής ψυχολογίας. Πολύ λιγότερο έχουν αποτιμηθεί οι τρόποι με τους οποίους το ίδιο κίνημα ενσωμάτωσε την ανθρωπιστική ψυχολογία στη φιλοσοφία του και στις μεθόδους που χρησιμοποίησε για την κοινωνική αλλαγή. Οι φεμινιστικές ομάδες «αφύπνισης της συνείδησης», για παράδειγμα, θεωρούσαν ότι υπάρχει μια διαλεκτική σχέση μεταξύ της ψυχολογικής και της πολιτικής εμπειρίας και αρνούνταν να αποκλείσουν οποιαδήποτε από αυτές. Το αποτέλεσμα, βεβαιώνει η Hegman, ήταν ένα ισχυρότερο γυναικείο κίνημα.

Κατά ειρωνικό τρόπο, οι παραδοσιακές ιστορίες της πολιτικής και της επιστήμης και οι παραδοσιακές ιστορίες της ψυχολογίας μοιράζονται την ίδια αποστροφή για την υποκειμενική εμπειρία των μεμονωμένων πρωταγωνιστών. Αποκαθιστώντας αυτή τη διάσταση, η Hegman βελτιώνει την ιστορική μας θέαση. Προσφέρει επίσης ένα μάθημα στους ακτιβιστές που επιθυμούν να αποφύγουν τις αντι-ψυχολογικές υπερβολές που έβλαψαν την πολιτική Αριστερά κατά τις φάσεις της διάσπασης και του σχηματισμού της άκρας Αριστεράς (Harris, 1995). Απευθυνόμενη στους σημερινούς ακτιβιστές η Hegman εξηγεί: «Αν η ψυχολογική γνώση προτίθεται να κινητοποιήσει τους ανθρώπους για την προοδευτική αλλαγή, αντί να τους προσφέρει τα απαραίτητα εφόδια ώστε να υπομένουν νέες παραλλαγές παλαιών αδικιών, τότε η διχοτόμηση ανάμεσα στον εσωτερικό και τον εξωτερικό μετασχηματισμό θα πρέπει να απορριφθεί ως ψευδής και άχρηστη» (1995: 16).

Ένας οδηγός για τους φοιτητές σχετικά με την ιστορία της ψυχολογίας

Ποια είναι τα διδάγματα από τη συνοπτική αναδρομή στις κριτικές εκδοχές της ιστορίας της ψυχολογίας; Για το φοιτητή της ψυχολογίας το πρώτο δίδαγμα είναι ότι χρειάζεται να μάθει τόσο τις μεθόδους της ιστορικής διερεύνησης όσο και τις ερευνητικές μεθόδους στην ψυχολογία. Αν δεν τις γνωρίζουν εξίσου και τις δύο, τότε όσοι επιδιώκουν την κοινωνική μεταρ-

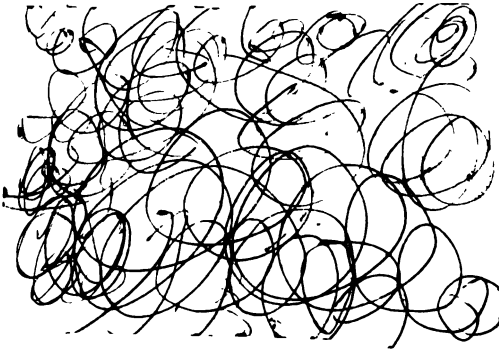
ρύθμιση εύκολα θα παρασυρθούν σε απλουστευτικές ιστορίες. Σε αυτές τις ιστορίες η κοινωνική αδικία διαπράττεται από αντιδραστικά, χωρίς επιστημονική ακεραιότητα άτομα, τα οποία είναι πιθανό να επηρεάζονται από προκαταλήψεις σχετικά με την κληρονομικότητα. Υποστηρίζω ότι αυτός ο αναγωγισμός δεν είναι λιγότερο επικίνδυνος στην ιστορία από ό,τι στην ψυχολογία ή την κοινωνιολογία.

Το δεύτερο δίδαγμα, ίσως πιο καθησυχαστικό από το πρώτο, είναι ότι μπορούμε να αναγνωρίσουμε και να διδάξουμε την καλή ιστορία. Επί παραδείγματι, όταν κάνω σεμινάρια με φοιτητές των τελευταίων ετών για την ιστορία των ψυχολογικών τεστ, τους ζητώ να διαβάσουν τρεις αφηγήσεις σχετικά με την ανάπτυξη του τεστ νοημοσύνης. Στην αρχή ο φλογερός αναθεωρητισμός του Stephen Jay Gould κερδίζει την εκτίμησή τους. Σύντομα ωστόσο μεταφέρουν την προτίμησή τους στις πιο λεπτές αφηγήσεις των Fancher (1985) και Sokal (1987): ένα κύμα από αισθήματα κατά του Gould σαρώνει τότε την αίθουσα. Έως το τέλος του εξαμήνου όμως πολλοί φοιτητές μετακινούνται από τον αντι-αναθεωρητισμό προς την κατανόηση των δυνάμεων που διαμορφώνουν όλες τις εκδοχές της ιστορίας, περιλαμβανομένων και εκείνων που τους αρέσουν περισσότερο. Συνειδητοποιούν ότι η ιστορία, όπως και τα κινήματα για κοινωνική αλλαγή, δεν είναι στατική.

Το τρίτο δίδαγμα μας λέει ότι η καλή ιστορία μπορεί να είναι απολαυστική. Όπως επεξηγείται στο *The Romance of American Psychology*, μπορεί να γίνει ένα ιδιαίτερα ελκυστικό ανάγνωσμα. Εξίσου ενθαρρυντικό είναι το γεγονός ότι η καλή ιστορία, όπως και η καλή μυθολογία, αμφισβητεί τους μη εμφανείς τρόπους σκέψης και κάνει τον κόσμο να φαίνεται διαφορετικός μετά την ανάγνωσή της. Όταν κανείς μελετά καλά παραδείγματα της νέας ιστορίας της ψυχολογίας, μαθαίνει να εκτιμά τη συχνή διάζευξη μεταξύ της πρόθεσης και του αποτελέσματος, καθώς και το ρόλο της ειρωνείας στην ιστορία. Ταυτόχρονα μπορεί να δει το πεδίο από κάτω προς τα πάνω αλλά και από μια κοινωνικά ενημερωμένη σκοπιά. Το αποτέλεσμα είναι μια εκτίμηση για τις συνεισφορές επιστημόνων που είχαν προηγουμένως αγνοηθεί, και για το ρόλο των κοινωνικοπολιτι-

κών δυνάμεων στη διαμόρφωση του έργου των ψυχολόγων, από τον Asch έως τον Zimbardo.

Τέλος, ο αναγνώστης με κριτική διάθεση ίσως δεν βρει εύκολα «μαθήματα από την ιστορία» τα οποία θα εφαρμόσει στη σημερινή ψυχολογική έρευνα. Μέσα από την ιστορική επίγνωση όμως θα του είναι ευκολότερο να αντιμετωπίζει κριτικά όσα συμβαίνουν σήμερα.

Η ποιοτική έρευνα στην ψυχολογία: μια ριζοσπαστική παράδοση

Louise H. Kidder και Michelle Fine

Σημείωμα των επιμελητών: Ο ισχυρισμός ότι η ψυχολογία αποτελεί γνήσια επιστήμη την ώθησε να υιοθετήσει τις εργαστηριακές μεθόδους και τις στατιστικές αναλύσεις των θετικών επιστημών. Ο «θετικιστικός» στόχος ήταν ο προσδιορισμός των σχέσεων αιτίας και αποτελέσματος ανάμεσα στις μεμονωμένες μεταβλητές που ο πειραματιστής μπορούσε να ελέγξει. Η επιτυχία αυτού του εγχειρήματος θα καθιστούσε την ψυχολογία ικανή να «προβλέπει και να ελέγχει» τη συμπεριφορά των ανθρώπων που όριζε ως «υποκείμενα» προς χειρισμό. Επιζητώντας τη νομιμοποίησή της, η ψυχολογία απέρριψε την παλαιότερη παράδοση των ποιοτικών, ερμηνευτικών της μεθόδων, που δεν είχαν σχέση με τα απτά μαθηματικά δεδομένα, και οι οποίες εξέταζαν τη συμπεριφορά στον πραγματικό κόσμο. Σε αυτό το κεφάλαιο η Louise H. Kidder και η Michelle Fine περιγράφουν το ιστορικό και τις δυνατότητες των ποιοτικών μεθόδων έρευνας.

Όπως επισημαίνεται σε διάφορα κεφάλαια αυτού του βιβλίου, οι παραδοσιακές ερευνητικές πρακτικές της κυρίαρχης ψυχολογίας μπορούν μερικές φορές να προάγουν τους στόχους της κριτικής ψυχολογίας, ποσοτικοποιώντας για παράδειγμα την υφιστάμενη ανισότητα. Ωστόσο, η στενά εστιασμένη, καθοδηγούμενη από υποθέσεις έρευνα παραβλέπει συχνά τις πηγές και τις συνέπειες της αδικίας τις οποίες φανερώνουν οι ανοιχτές ποιοτικές μέθοδοι. Αυτές οι ποιοτικές μέθοδοι, που επανεισήχθησαν στην ψυχολογία από τις φεμινίστριες και από άλλους ερευνητές κατά τις δύο προηγούμενες δεκαετίες, έχουν ανακτήσει ένα μέρος της προηγούμενης ελκυστικότητάς τους. Κυρίαρχες όμως παραμένουν οι θετικιστικές προσεγγίσεις. Στα περισσότερα πεδία της ψυχολογίας οι ερευνητές που επιθυμούν

να χρησιμοποιήσουν ποιοτικές μεθόδους οφείλουν πάντοτε να πείθουν τους δύσπιστους χρηματοδότες, τις αυστηρές επιτροπές διατριβών και πρόσληψης και τους επιστημονικούς επιμελητές που δεν είναι εξοικειωμένοι με εναλλακτικές προσεγγίσεις.

Οι ασχολούμενοι με την ποιοτική έρευνα δεν επιδιώκουν να χειραγωγήσουν τα «υποκείμενα», αλλά να ακούσουν τη φωνή των «συμμετεχόντων» οι οποίοι συνεργάζονται μαζί τους στην αναζήτηση της γνώσης και της δικαιοσύνης. Οι ερευνητές αυτοί ακούν όσα οι άνθρωποι έχουν να πουν, ρητά ή σιωπηρά, για τα προβλήματά τους, για την Καλή Ζωή και την Καλή Κοινωνία. Μεγεθύνοντας τη φωνή των συμμετεχόντων, οι ερευνητές προάγουν τις αξίες του αυτοκαθορισμού και της ανθρώπινης διαφορετικότητας. Μέσα από το διάλογο με τους συμμετέχοντες για τα νοήματα των δεδομένων, καλλιεργούν τη συνεργασία και τη δημοκρατική συμμετοχή. Προβληματιζόμενοι για την ευημερία των συμμετεχόντων, δείχνουν την αγάπη και τη συμπόνια τους για το συνάνθρωπο. Οι Kidder και Fine λοιπόν δεν τονίζουν μόνο τα πλεονεκτήματα των ποιοτικών προσεγγίσεων στην πλήρη και ακριβή περιγραφή της ανθρώπινης κατάστασης· δίνουν επίσης έμφαση στη δεοντολογία της έρευνας, ένα ειδοποιό χαρακτηριστικό της κριτικής ψυχολογίας. ■

Οι ποιοτικές μέθοδοι και η ψυχολογία έχουν ένα μακρόχρονο ιστορικό διακοπής και επανασύνδεσης των μεταξύ τους σχέσεων. Πρόκειται για μια διανοητική ερωτοτροπία, άλλοτε κρυφή και άλλοτε φανερή, άλλοτε ριψοκίνδυνη και άλλοτε ασφαλή. Οι σημερινές διαμάχες αναφορικά με το θετικισμό και το μεταμοντερνισμό δίνουν την εντύπωση ότι η ποιοτική εργασία αποτελεί μια νέα, οiwνεί επιστημονική απομάκρυνση από την παράδοση, ένα επικίνδυνο εγχείρημα για τους ψυχολόγους. Οι μεταπτυχιακοί φοιτητές αναρωτιούνται αν η εργασία τους θα παραμείνει «ψυχολογική» εφόσον χρησιμοποιήσουν μεθόδους που προσιδιάζουν περισσότερο στην «ανθρωπολογία». Σε αυτό το κείμενο τεκμηριώνουμε τη σχέση μεταξύ των ποιοτικών μεθόδων και της ψυχολογίας, και καταδεικνύουμε πώς οι πρώτες συνέβαλαν στη δημιουργία μιας κριτικής ψυχολογίας.

Οι ποιοτικές μέθοδοι και η κριτική ψυχολογία δεν ταυτίζονται. Η ποιοτική εργασία δεν αποφέρει αυτόματα κριτικές αναλύσεις και οι κριτικές αναλύσεις δεν απαιτούν τη χρήση ποιοτικών μεθόδων. Ταιριάζουν όμως καλά μεταξύ τους. Η ποιοτική εργασία βοηθά τους ψυχολόγους να κατανοήσουν με ποιο τρόπο η κοινωνική τάξη, η φυλή και το φύλο διαμορφώνουν τις βιωμένες εμπειρίες. Αναδεικνύοντας την υποκειμενικότητα ερευνητών και συμμετεχόντων, οι ποιοτικές μέθοδοι φέρνουν στο προσκήνιο τις σχέσεις της γνώσης, της δεοντολογίας και της οικειότητας που αναπτύσσεται μεταξύ των ερευνητών και των κοινοτήτων που μελετούν.

Τι θεωρείται «ποιοτικό»;

Το 1987 κάναμε μια διάκριση ανάμεσα σε δύο σημασίες του «ποιοτικού», την οποία εξακολουθούμε να θεωρούμε χρήσιμη:

Η Ποιοτική εργασία με «Π» κεφαλαίο είναι η επιτόπια εργασία, η έρευνα πεδίου, η συμμετοχική παρατήρηση ή η εθνογραφία· απαρτίζεται από ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο σύνολο ερωτήσεων χωρίς δομημένο σχέδιο. Το κεφαλαίο «Π» αναφέρεται στη μη δομημένη έρευνα, στην επαγωγική εργασία, στην παραγωγή υποθέσεων και στην ανάπτυξη μιας «στέρεης θεωρίας» (βλ. Glaser & Strauss, 1967). Η ποιοτική εργασία με «π» μικρό αποτελείται από ανοιχτές ερωτήσεις, ενταγμένες σε μια έρευνα ή σε ένα πείραμα που έχει δομή ή σχέδιο. Οι υποθέσεις και οι ερωτήσεις παραμένουν αμετάβλητες όσο η έρευνα προχωρά. Τα ίδια ερωτήματα τίθενται σε όλους.

(Kidder & Fine, 1987: 59)

Το καθήκον μας τώρα είναι να ανιχνεύσουμε τους δεσμούς ανάμεσα στην κριτική ψυχολογία και στις Ποιοτικές μεθόδους με «Π» κεφαλαίο*. Παραλείπουμε το μικρό «π» καθώς οι

* Σ.τ.ε.: Για την οικονομία (και την αισθητική) του κειμένου η ποιοτική εργασία και οι ποιοτικές μέθοδοι έρευνας θα γράφονται εφεξής με «π» μικρό.

ενέργειες περιορισμένης εμβέλειας, οι οποίες εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πείραμα ή έρευνα, δεν αποτελούν μέρος μιας ριζοσπαστικής παράδοσης και δεν προσφέρουν τις ίδιες ευκαιρίες για κριτική εργασία.

Η εργασία που αποκαλούμε «κριτική» και «ποιοτική» έχει ιστορία μεγαλύτερη των 60 χρόνων. Ο John Dollard κατά τη δεκαετία του 1930 πραγματοποιούσε ποιοτική εργασία η οποία βασιζόταν στην επιτόπια παρατήρηση των φυλετικών και ταξικών σχέσεων που κυριαρχούσαν σε μια πόλη του Νότου των ΗΠΑ (Dollard, 1937). Κατά τις δεκαετίες του 1940 και του 1950 ο Muzaffer Sherif και οι συνεργάτες του «βυθίστηκαν» κυριολεκτικά στις αντιζηλίες μιας θερινής κατασκήνωσης αγοριών προκειμένου να μελετήσουν τη σύγκρουση και τη συνεργασία (Sherif & Sherif, 1953· Sherif et al., 1956). Κατά τη δεκαετία του 1950 ο Leon Festinger και οι συνεργάτες του διείδυσαν σε μια λατρευτική αίρεση, που υποστήριζε ότι επίκειται η «ημέρας της συντέλειας του κόσμου», για να παρατηρήσουν τι συμβαίνει όταν δεν εκπληρώνονται οι προφητείες (Festinger et al., 1988). Σε αυτές τις κλασικές μελέτες οι κοινωνικοί ψυχολόγοι εισχώρησαν στη ζωή των υποκειμένων τους χωρίς δομημένα ερωτηματολόγια, προκαθορισμένες μεταβλητές ή σχέδια έρευνας, και κανείς δεν αμφισβήτησε ότι διεξήγαγαν ψυχολογική έρευνα. Οι άνθρωποι αυτοί έγιναν μεν γνωστοί από τα εργαστηριακά και τα πειραματικά τους ευρήματα, ξεκίνησαν όμως τη σταδιοδρομία τους με επιτόπια εργασία βασισμένη στις αρχές της ποιοτικής έρευνας. Συνέγραψαν δοκίμια και βιβλία στα οποία διερεύνησαν τις μεροληψίες τους, προβληματίστηκαν για τις σχέσεις τους και για τη δεοντολογία στην περιοχή της έρευνας, και απόλαυσαν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της επιτόπιας εργασίας.

Όταν όμως έγραψαν γι' αυτές τις πτυχές της ποιοτικής εργασίας, εξέφρασαν τον προβληματισμό τους μήπως οι μεροληψίες, οι ανησυχίες και οι σχέσεις τους με τους άλλους τους απομάκρυναν από την κοινωνική επιστήμη – και εντέλει αποτελούσαν φραγμούς στη μελέτη τους. Σήμερα αυτές οι ίδιες μεροληψίες, ανησυχίες και σχέσεις αναβιώνουν, με την πεποίθηση ότι βρίσκονται στην καρδιά και στην ψυχή, ότι συνιστούν

την ουσία της κριτικής κοινωνικής έρευνας. Τα προηγούμενα τριάντα με σαράντα χρόνια αυτή η ιστορία της ποιοτικής εργασίας διακόπηκε, θάφτηκε στο παρασκήνιο και στις υποσημειώσεις της ερευνητικής ψυχολογίας. Όσοι ανήκουμε στην κριτική παράδοση επαναφέρουμε με ευχαρίστηση αυτή την κληρονομιά της ποιοτικής έρευνας στο προσκήνιο της ψυχολογίας, που, από ό,τι φαίνεται, κλείνει έναν ανολοκλήρωτο κύκλο.

Τέσσερα χαρακτηριστικά της ποιοτικής εργασίας διευκολύνουν την κριτική ανάλυση:

1. *Η υιοθέτηση ανοιχτής στάσης.* Ξεκινώντας από ένα προαίσθημα, οι ερευνητές διαμορφώνουν δοκιμαστικά και αναδιαμορφώνουν τις υποθέσεις τους. Η αναθεώρηση των υποθέσεων όχι μόνο επιτρέπεται, αλλά θεωρείται και επιβεβλημένη. Οι εκπλήξεις είναι άφθονες.
2. *Η εξέταση της υποκειμενικότητας και των μεροληψιών.* Αντί να αντιμετωπίζουν την υποκειμενικότητά τους ως εμπόδιο, οι ασχολούμενοι με την ποιοτική εργασία ερευνητές τη θεωρούν δεδομένη. Εξετάζουν τη δική τους υποκειμενικότητα καθώς και εκείνη των ανθρώπων που ερευνούν, και παρατηρούν τον τρόπο με τον οποίο οι μεροληψίες και οι προσωπικές θέσεις και των δύο πλευρών επηρεάζουν την ανάλυση και τη συλλογή των δεδομένων.
3. *Η ανησυχία για τις σχέσεις.* Ακόμη και όταν ακολουθούν τις κατευθυντήριες γραμμές της δεοντολογίας και ζητούν την έγκριση των επιτροπών ελέγχου των ζητημάτων που σχετίζονται με τα ανθρώπινα υποκείμενα, οι ασχολούμενοι με την ποιοτική εργασία ερευνητές ανησυχούν για τις σχέσεις τους με τους ανθρώπους και τις κοινότητες που μελετούν. Κάθε μέρα στο πεδίο αποτελεί μια νέα δοκιμασία, ένα ακόμη ενδεχόμενο «να κλείσει μια πόρτα» και να ζητηθεί από τον ερευνητή να αποχωρήσει.
4. *Η ανάλυση των ανοιχτών ερωτήσεων και η συγγραφή «καλειδοσκοπικών» ερμηνειών.* Η εναρμονισμένη με την ποιοτική έρευνα στάση ξεκινά με ανοιχτές ερωτήσεις και εμμένει σε αναλύσεις που επιτρέπουν διάφορες, πολλαπλής επιλογής, τμηματικές και «καλειδοσκοπικές» ερμηνείες. Ό-

πως οι εικόνες ενός καλειδοσκοπίου αλλάζουν σε κάθε περιστροφή του κυλίνδρου, έτσι και η ανάλυση της ποιοτικής εργασίας μπορεί να οδηγήσει σε πολλά διαφορετικά πρότυπα ιδωμένα από διαφορετικές οπτικές γωνίες.

Η εναρμονισμένη με την ποιοτική εργασία στάση

Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 ο John Dollard έφυγε από το Τμήμα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου του Yale και κατευθύνθηκε προς το Νότο, προκειμένου να μελετήσει τον τρόπο λειτουργίας των φυλετικών σχέσεων στην κοινωνική ζωή μιας πόλης την οποία ονόμασε Southerntown. Η στάση του ήταν συνειδητά «ποιοτική». Τοποθέτησε τον εαυτό του στη θέση ενός Βόρειου λευκού ψυχολόγου από το Yale, ο οποίος αντιμετώπιζε με αφέλεια τις φυλετικές σχέσεις στο Νότο. Ο ίδιος αναγνώριζε ότι ήταν απαραίτητο να μάθει από τα δεδομένα του:

Η βασική μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε σε αυτή τη μελέτη ήταν η συμμετοχή στην κοινωνική ζωή της Southerntown. Αυτή η κοινωνική συναλλαγή πραγματοποιήθηκε σε δύο επίπεδα και απαιτούσε την ανάληψη δύο ρόλων: πρώτον, την κατά το δυνατόν άτυπη συμμετοχή ενός «yankee που ήρθε εδώ για να μελετήσει τους Νέγρους» και, δεύτερον, την πιο ουσιαστική συμμετοχή και τον πιο συγκεκριμένο ρόλο του ατόμου που καταγράφει τις ιστορίες ζωής των ανθρώπων... Το κύριο εργαλείο της έρευνας φαινόταν να είναι η παρατήρηση της ανθρώπινης διάνοιας που προσπαθεί να βγάλει νόημα μέσα από την εμπειρία και η εμπειρία ήταν γεμάτη από προβλήματα και αβεβαιότητα. Ίσως δεν αντέχει τη σύγκριση με εργαλεία που μοιάζουν πιο αντικειμενικά, όπως ένα ερωτηματολόγιο με ένα εκ των προτέρων καθορισμένο σύνολο ερωτήσεων, αλλά αυτό ο αναγνώστης μπορεί να το κρίνει από μόνος του. Η αξία του έγκειται στην προσφορά της πραγματικής, της φυσικής ανθρώπινης επαφής με όλα τα αληθινά αισθήματα που ήταν παρόντα και αυθόρμητα (1937: 18).

Στον πυρήνα αυτού που αποκαλούμε *στάση εναρμονισμένη με*

την ποιοτική εργασία (ή «ποιοτική» στάση) υπάρχει, όπως παραδέχεται ο Dollard, μια επιθυμία να κατανοήσουμε την εμπειρία με «όλα τα αληθινά αισθήματα που ήταν παρόντα και αυθόρμητα». Εν αντιθέσει με την «υποθετικο-επαγωγική στάση», στην οποία οι προκαθορισμένες υποθέσεις συνδέονται με ένα συγκεκριμένο σύνολο ερωτήσεων, η εναρμονισμένη με την ποιοτική εργασία στάση επιτρέπει στους ερευνητές να ανοίξουν νέους δρόμους εκεί όπου υπάρχουν μόνο αμυδρά προαισθήματα και όχι ξεκάθαρες προβλέψεις. Η στάση αυτή ενθαρρύνει την εκτεταμένη έρευνα σε διανοητικούς και κοινωνικούς χώρους που μπορεί να είναι «ξένοι» για τον ερευνητή και ανεξερεύνητοι στις άλλες μελέτες. Οι ερευνητές που χρησιμοποιούν μεθόδους ποιοτικής έρευνας, παρακινήμένοι από την επιθυμία τους να γνωρίσουν το άγνωστο, να αποσαφηνίσουν τις εκπλήξεις, να αφυπνιστούν από τον τρόπο σκέψης των ανθρώπων, ρίχνονται μερικές φορές σε μια μάλλον μοναχική και απρόβλεπτη διανοητική περιπέτεια.

Το παράδειγμα του Dollard φανερώνει ότι η εναρμονισμένη με την ποιοτική εργασία στάση επιτρέπει, αλλά δεν εγγυάται πάντοτε, μια κριτική ανάλυση που «κυματοδρομεί» ανάμεσα στο μικρο- και το μακρο-επίπεδο της ψυχολογίας. Δεδομένου ότι το πεδίο των μεταβλητών δεν έχει χαραχθεί εκ των προτέρων, το προϊόν της διανοητικής προσπάθειας ενδέχεται να μην περιοριστεί σε μια συγκεκριμένη περιοχή του επιστημονικού κλάδου. Οι φυλετικές, πολιτικές και οικονομικές ιεραρχίες του Νότου στις αρχές του 20ού αιώνα και οι προσωπικότητες του «Νέγρου» και του «Λευκού» θα μπορούσαν να συνδεθούν και να συνυφανθούν στη θεωρία και την έρευνα. Με άλλα λόγια, οι ασχολούμενοι με την ποιοτική έρευνα έχουν τη δυνατότητα να αναλύουν κατά μήκος ενός εκτεταμένου πεδίου τις αδιόρατες στρατηγικές με τις οποίες λειτουργεί η ισχύς μέσα από την ψυχολογία των ατόμων και των ομάδων. Καθώς δεν περιορίζεται από ένα προαποφασισμένο σύνολο μεταβλητών, τα κύρια αποτελέσματα και τις αλληλεπιδράσεις των οποίων καλείται να ανιχνεύσει, η ποιοτική εργασία πρώτα επιτρέπει την ευρύτερη εξέταση και εν συνεχεία επιβάλλει μια στενότερη εστίαση από τη στιγμή που έχει ξεκαθαρίσει το το-

πίο. Αυτός ο τρόπος εργασίας απαιτεί από τον ερευνητή να είναι πρόθυμος να παραδώσει τον έλεγχο· να μπορεί να προχωρήσει παράλληλα με τις εξελίξεις· να γνωρίζει ότι δεν μπορεί πάντοτε να οδηγεί εκείνος τα πράγματα· και ασφαλώς να κρατά καλές σημειώσεις.

Η παράδοση του ελέγχου

Οι ερευνητές που χρησιμοποιούν ποιοτικές μεθόδους μπορεί να φαντάζονται τον εαυτό τους σαν μια «μύγα στον τοίχο», η οποία δεν ελέγχει τίποτε από όσα θα ακολουθήσουν στη συνέχεια, αλλά καταγράφει ό,τι συμβαίνει. Ευτυχώς, τόσο η καθημερινή πραγματικότητα όσο και οι κατευθυντήριες γραμμές της ισχύουσας δεοντολογίας καθιστούν ουσιαστικά ανέφικτο το ρόλο της «μύγας», πολύ δε περισσότερο αυτόν του «κατασκόπου». Το παρελθόν όμως ήταν πολύ διαφορετικό.

Το 1956 ο Leon Festinger και οι συνεργάτες του εισχώρησαν μυστικά σε μια αίρεση προκειμένου να τη μελετήσουν. Όταν προσπάθησαν να αποκτήσουν τα χαρακτηριστικά της «μύγας», αναγκάστηκαν να παραδεχτούν την αποτυχία τους:

Έπρεπε να διενεργήσουμε όλη την έρευνα μυστικά, χωρίς να φανερώσουμε τους σκοπούς μας, προσποιούμενοι τους ενδιαφερόμενους που είχαν πειστεί για την ορθότητα του συστήματος των πεποιθήσεων, ενώ ταυτόχρονα έπρεπε να κρατήσουμε μια παθητική στάση που να μην επηρεάζει την ομάδα... [αλλά] η επιρροή μας στην ομάδα [ήταν] κάπως μεγαλύτερη από όσο θα θέλαμε (1956: 249).

Λόγω των διατάξεων για τα υποκείμενα της έρευνας, των κατευθυντήριων γραμμών της δεοντολογίας και των σύγχρονων προβληματισμών σχετικά με την ευθύνη των ερευνητών, όσοι επιθυμούν σήμερα να μελετήσουν μια ομάδα ή έναν τόπο είναι κατά κανόνα υποχρεωμένοι να δηλώσουν την ταυτότητά τους, να γνωστοποιήσουν τις προθέσεις τους και να λάβουν την άδεια για τη διεξαγωγή της έρευνας. Θα επιθυμούσαν ίσως να είναι αόρατοι, αλλά αυτό συνήθως δεν συμβαίνει· επομένως έχουν δίκιο να ανησυχούν για το βαθμό στον οποίο η παροι-

σία τους μπορεί να επηρεάσει τους ανθρώπους που παρατηρούν.

Ο χορός με τα δεδομένα

Σε κάποιες φάσεις της διαδικασίας συλλογής δεδομένων οι ερευνητές που χρησιμοποιούν ποιοτικές μεθόδους ενδέχεται να χάσουν τον έλεγχο· τον επανακτούν όμως καθώς «χορεύουν με τα δεδομένα» και αναλαμβάνουν να ηγηθούν του χορού. Στην υποθετικο-επαγωγική εργασία ο έλεγχος διασφαλίζεται όταν οι μεταβλητές στην έρευνα είναι περιορισμένες σε αριθμό, η δε ικανοποίηση προκύπτει εύκολα: «Το ήξερα! Οι προβλέψεις μου ήταν ορθές, οι υποθέσεις μου επιβεβαιώθηκαν». Στην πράξη βέβαια οι ερευνητές σπάνια επιβεβαιώνουν όλες τις υποθέσεις και τις προβλέψεις τους (από τεχνική άποψη, το μόνο για το οποίο μπορούν να πανηγυρίσουν είναι η μη διάψευση των υποθέσεών τους). Κατά κανόνα, όσοι διενεργούν πειράματα και όσοι διεξάγουν μελέτες διερεύνησης είναι πιθανότερο να βρουν ότι μία ή δύο από τις υποθέσεις τους είναι «ασφαλείς» (δεν διαψεύδονται)· με άλλα λόγια, «δεν απορρίπτουν τη μηδενική υπόθεση». Τα υπόλοιπα αποτελέσματα της διερεύνησης ή του πειράματος είναι συχνά ένα αδιευκρίνιστο σύνολο από σημαντικά ευρήματα που δεν είχαν προβλεφθεί και από μη σημαντικά ευρήματα που όφειλαν, με βάση τις προβλέψεις, να είναι σημαντικά. Τότε οι συγγραφείς, στην ενότητα της λεγόμενης «συζήτησης των αποτελεσμάτων», εκτελούν έναν περίπλοκο χορό προκειμένου να ερμηνεύσουν την απρόσμενη αλληλεπίδραση τριών παραγόντων ή να εξηγήσουν γιατί η προβλεφθείσα αλληλεπίδραση δύο παραγόντων δεν συνέβη ποτέ. Στη συγκεκριμένη ενότητα του κειμένου βρίσκει κανείς συχνά διάφορες εικασίες του συγγραφέα σχετικά με τις σκέψεις που μπορεί να έκαναν τα υποκείμενα, οι οποίες και οδήγησαν στην εμφάνιση αυτών των απρόβλεπτων αποτελεσμάτων. Η δημιουργία ενός νέου χορού κατά τη «συζήτηση των αποτελεσμάτων» της έρευνας μπορεί να αποδειχθεί ικανοποιητική όταν υπάρχει.

Στην ποιοτική έρευνα ο χορός αυτός αρχίζει νωρίς. Αν προ-

σέξετε, θα αντιληφθείτε ότι η απώλεια του ελέγχου εμφανίζεται νωρίτερα από ό,τι θα επιθυμούσατε. Τα δεδομένα φτάνουν στον ερευνητή με αρκετά απρόβλεπτο τρόπο, αναγκάζοντάς τον να χορέψει: να εγκαταλείψει ή να μεταβάλει προαισθήματα, υποθέσεις και αγαπημένες θεωρίες. Θα αναφέρω ένα παράδειγμα από την προσωπική μου εμπειρία (*Michelle*). Κατά τη διάρκεια μιας μελέτης συμμετοχικής παρατήρησης, η οποία πραγματοποιήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1980, βρέθηκα σε μια αίθουσα επειγόντων περιστατικών ενός νοσοκομείου μαζί με μια νέα γυναίκα, την οποία θα ονομάσω *Altamese*. Η *Altamese* είχε πέσει θύμα ομαδικού βιασμού από τα μέλη μιας συμμορίας. Εγώ ήμουν η «εθελόντρια υπεύθυνη για την παρέμβαση σε κρίση βιασμού». Εκείνη ήταν η «επιβιώσασα». Συζητούσαμε επί ώρες, με την *Altamese* να ανέχεται τις άγαρμπες και αγχώδεις προσπάθειές μου να αντιμετωπίσω το θέμα με χιούμορ. Σήμερα θυμάμαι με ντροπή τις απόπειρές μου να την «πείσω» να ακολουθήσει τους τρόπους αντιμετώπισης που γνώριζα. Γι' αυτόν το σκοπό τής απαρίθμησα όλα όσα ήξερα ότι θα της έκαναν «καλό», ως φεμινίστρια σύμβουλος, κοινωνική ψυχολόγος, λευκή, γυναίκα, πανεπιστημιακός...: «να τους καταγγείλεις στην αστυνομία, να το πεις στην κοινωνική λειτουργό, να μιλήσεις στην οικογένειά σου, να μην το κρατήσεις μέσα σου».

Σε κάποιο σημείο η *Altamese*, κουρασμένη από τις μητρικές – αν όχι «αποικιακής» νοοτροπίας – συμβουλές μου, με πληροφόρησε ευγενικά ότι εκείνη είχε τις δικές τις στρατηγικές. Δεν θα τους μίθυε, ούτε θα μιλούσε γι' αυτό στην οικογένειά της. Πρώτον, διότι η αστυνομία σπάνια πίστευε τις καταγγελίες μιας γυναίκας από την κοινότητά της (μια γειτονιά Αφροαμερικανών στη Βόρειο Φιλαδέλφια). Αν πάλι μιλούσε στους αδελφούς της για το βιασμό, αυτοί κατά πάσα πιθανότητα θα έβγαιναν στους δρόμους για να σκοτώσουν τους δράστες. Αν ζητούσε βοήθεια από μια θεραπεύτρια, ίσως να ανακουφιζόταν προς στιγμήν, αλλά ο πόνος θα συνέχιζε να υπάρχει μέσα της. Μόλις σταμάτησα να μιλώ και άκουσα την ιστορία της, μπόρεσα να αντιληφθώ τον τρόπο με τον οποίο νοσηματοδοτούσε εκείνη τα πράγματα: επιβίωνε σε έναν κόσμο όπου ούτε το σύστημα δι-

καίου ούτε οι δρόμοι ήταν πολύ αξιόπιστοι· σε έναν κόσμο όπου η προστασία της μητέρας, του αδελφού και των παιδιών ήταν πολύ πιο σημαντική από τις αφηρημένες ιδέες περί δικαιοσύνης.

Θα μπορούσα να συνεχίσω να της μιλώ ή να τη μελετώ έως ότου καταλήξω στο συμπέρασμα είτε ότι «αντιστεκόταν» είτε ότι «δεν μπορούσε να δεχτεί βοήθεια». Επιλέγοντας όμως να συνεχίσω να την ακούω, είδα να ξετυλίγεται, λίγο λίγο μπροστά στα μάτια μου, ο τρόπος με τον οποίο έβλεπε και βίωνε τον κόσμο· και τότε κατάλαβα πόσο λίγο τα φεμινιστικά μας προγράμματα τα οποία έχουν σχεδιαστεί με βάση τη «δική μας» εμπειρία, την εμπειρία της μεσαίας κοινωνικής τάξης, ανταποκρίνονται στις ανάγκες της Altamese. Οι στρατηγικές και οι θεσμοί που υπέθετα ότι μπορούσαν να «διασώσουν» εμένα, όπως είναι τα δικαστήρια, οι σύμβουλοι, οι άλλες γυναίκες ή η οικογένεια, το μόνο που θα κατάφεραν στην περίπτωση της Altamese θα ήταν να την εκθέσουν σε ακόμη μεγαλύτερο κίνδυνο. Για να την παρακολουθήσω, έπρεπε να εγκαταλείψω τα δικά μου μέτρα και σταθμά, και να αναγνωρίσω την έκταση στην οποία η φυλή και ο ρατσισμός, η φτώχεια και οι κοινωνικές διακρίσεις, οι προσωπικές και οι πολιτισμικές συνθήκες ζωής διαμορφώνουν τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους θα αντιδρούσαμε ή αντιδρούμε σε μια περίπτωση ομαδικού βιασμού. Εκ των υστέρων, η άγνοιά μου φαίνεται ανόητη και ρατσιστική, και με κάνει να ντρέπομαι. Εκείνη την εποχή όμως νόμιζα ότι μπορούσα να αντιμετωπίσω την ιστορία της Altamese σύμφωνα με τις φεμινιστικές θέσεις και τις κατηγοριοποιήσεις της ψυχολογίας που είχα διδαχτεί. Η Altamese μου δίδαξε έναν διαφορετικό χορό, και μόνο τότε απέκτησαν νόημα τα δεδομένα. Χωρίς την «ποιοτική» στάση δεν θα άκουγα ποτέ τη μουσική της. Θα υπέθετα ότι *εκείνη* έχανε το ρυθμό.

Η απώλεια της ισορροπίας

Η εναρμονισμένη με την ποιοτική εργασία στάση μπορεί να κάνει τον ερευνητή να αισθανθεί ότι έχασε την ισορροπία του, ειδικά όταν δίνει μεγάλη σημασία στο διανοητικό, τον πολιτικό

και το συναισθηματικό έλεγχο. Μπορεί να τον κάνει να νιώσει ότι δεν είναι επαρκώς εξοπλισμένος, ότι δεν έχει τους πόρους και τις δυνάμεις να «αντεπεξέλθει». Κάποτε έπαιρνα μέρος (*Louise*) σε μια συμμετοχική παρατήρηση η οποία αποσκοπούσε να μελετήσει κάποιες ομάδες γυναικών που έκαναν μαθήματα αυτοάμυνας. Στόχος μου ήταν να ανακαλύψω αν τα μαθήματα τρώμαζαν τις γυναίκες ή τις έκαναν να αισθάνονται ικανές να αντισταθούν σε μια επίθεση – λες και κάτι τέτοιο μπορούσε ποτέ να είναι τόσο ξεκάθαρο! Η απλή απάντηση στο παραπάνω απλό ερώτημα ήταν ότι αυτό εξαρτιόταν από τα συγκεκριμένα μηνύματα που μετέδιδαν στις γυναίκες οι εκπαιδευτές τους. Όταν οι εκπαιδευτές ήταν μια γυναίκα και ένας άνδρας οι οποίοι δήλωναν κατηγορηματικά ότι κανείς δεν έχει το δικαίωμα να «επεμβαίνει» στο σώμα των γυναικών, τότε και οι «μαθήτριες» ένιωθαν πιο δυνατές και ικανές να αντισταθούν. Όταν ο εκπαιδευτής ήταν άνδρας ο οποίος μετέδιδε ένα περισσότερο διφορούμενο μήνυμα σχετικά με το δικαίωμα αντίστασης των γυναικών, τότε και οι μαθήτριες ολοκλήρωναν τα μαθήματα νιώθοντας μεγαλύτερη αβεβαιότητα σε σχέση με αυτό το θέμα. Ωστόσο, η παρατήρηση των γυναικών μου δημιούργησε ένα πιο ανησυχητικό ερώτημα, το οποίο δεν είχα προβλέψει: Πώς μαθαίνουν οι γυναίκες να ορίζουν τον «κίνδυνο» όταν η συνήθης ετεροφυλική ερωτοτροπία ξεκινά στην αρχή με την «επιθετική δραστηριότητα από μέρους των ανδρών»; (*Goffman, 1977: 329*) Αν είχα προσεγγίσει τη μελέτη μόνο με ερωτηματολόγια δεν θα είχα αντιληφθεί τη σύγχυση που βίωναν οι γυναίκες. Η «ποιοτική» στάση, η παρουσία μου στη μελέτη, με όλη μου την προσοχή στραμμένη και «ανοιχτή» σε νέα ενδεχόμενα, η απώλεια της ισορροπίας, αποκάλυψε πρότυπα αντιδράσεων που έκαναν τις αρχικές μου υποθέσεις να μοιάζουν αφελείς και απλοϊκές (*Kidder, 1994*).

Υπάρχει μια παράδοξη αντίθεση ανάμεσα στη φαινομενική απλότητα της «ποιοτικής» στάσης και στη δυνατότητά της να αποκαλύπτει νοήματα και να αναδεικνύει περίπλοκα πρότυπα. Η παρουσία του ερευνητή στο πεδίο, η ετοιμότητά του να αποδεχτεί ό,τι μπορεί να συμβεί στη συνέχεια, η διάθεσή του να ακολουθεί ίχνη και προαισθήματα και να αναθεωρεί τις

υποθέσεις του διαφέρει σε μεγάλο βαθμό από τις μεθόδους του πειραματικού και ερευνητικού σχεδιασμού και ανάλυσης. Η πρώτη μοιάζει να υιοθετεί απλοϊκούς και ασυνεπείς χειρισμούς έρευνας, αλλά η απλότητά της είναι απατηλή. Η εργασία του ερευνητή χωρίς δομημένο ερωτηματολόγιο, χωρίς διαδικασία δειγματοληψίας ή τυπικό σχεδιασμό της έρευνας απαιτεί καθημερινές αποφάσεις σχετικά με το τι παρατηρεί, από ποιον παίρνει συνεντεύξεις, τι πρέπει να κάνει στη συνέχεια. Η δεύτερη είναι άκαμπτη, αυστηρή και μερικές φορές μοναχική.

Οι «μεροληψίες»

Στην «ποιοτική» στάση υπάρχει η ρητή αναγνώριση ότι εμείς, ως ερευνητές, εισάγουμε στις μελέτες μας τη δική μας οπτική, τις δικές μας «μεροληψίες». Μέσω αυτής της οπτικής φιλτράρουμε τα δεδομένα μας, όπως και τις ερμηνείες μας, οι οποίες συνεπώς είναι πάντοτε μεροληπτικές. Επισημαίνουμε ωστόσο ότι, παρότι όλες ανεξαιρέτως οι έρευνες διαμορφώνονται από τις υποκειμενικές απόψεις και τις προκαταλήψεις των ερευνητών, αυτό μόνο στην ποιοτική εργασία είθισται να αναγνωρίζεται, να μελετάται, να εξετάζεται και να καταγράφεται.

Πράγματι, οι ερευνητές που χρησιμοποιούν ποιοτικές μεθόδους παραδέχονται συχνά, με υπερηφάνεια και/ή ντροπή, ότι μεταφέρουν στο ερευνητικό τους έργο ένα σύνολο προσωπικών ταυτοτήτων, συμφερόντων και επενδύσεων (π.χ. Kidder, αναφ. στο Fine et al., 1996· Liebow, 1993). Ας δούμε ένα απόσπασμα από μια συνέντευξη με τη Harriet Mc Adoo για το πώς ανέπτυξε το πρόγραμμα έρευνάς της:

Ο John [Mc Adoo] και εγώ ήρθαμε στο Ann Arbor το φθινόπωρο του 1966, όταν η νεότερη κόρη μας, Άννα, ήταν προσχολικής ηλικίας. Κάθε φορά που μας φαινόταν φυσικό, προσπαθούσαμε να ενισχύσουμε, εν είδει παιγνιδιού, τη θετική στάση των παιδιών μας απέναντι στη φυλετική τους αυτοεικόνα· και αυτό ακριβώς κάναμε και με την Άννα. Μερικές φορές,

κατά την ώρα του μπάνιου, αφήνα το νερό να κυλήσει αργά από το σφουγγάρι έτσι ώστε να δημιουργηθεί ένα μικρό ρυάκι από τους ώμους έως τα δάχτυλα των ποδιών της. Τα μάτια μας ακολουθούσαν το ρυάκι, γελούσαμε και παίζαμε, κι εγώ μερικές φορές έλεγα: «Κοίτα το όμορφο μαύρο κοριτσάκι της μαμάς». Λίγο καιρό αφ' ότου φτάσαμε στο Ann Arbor, η Anna άρχισε να πηγαίνει στο νηπιαγωγείο. Ένα απόγευμα ο John και εγώ καθόμασταν στο κρεβάτι μας και βλέπαμε τηλεόραση, ενώ η Anna έκανε μπάνιο. Κάποια στιγμή όρμησε στο δωμάτιο και σκαρφάλωσε στο κρεβάτι ανάμεσά μας λέγοντας: «Μαμά, μπαμπά, ξέρω ότι είμαι ένα όμορφο μαύρο κοριτσάκι, αλλά μερικές φορές εύχομαι να ήμουν ένα λευκό κορίτσι». Δεν υπήρχε ανησυχία, λύπη ή ένταση στη φωνή της, αλλά ο John κι εγώ καταλάβαμε αμέσως ότι η μικρή μας, που σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις ήταν ένα γερό, υγιές και χαρούμενο παιδί, είχε γίνει αποδέκτης ρατσιστικών στάσεων οι οποίες διέφεραν σε μεγάλο βαθμό από τον τρόπο που έβλεπε η ίδια τον εαυτό της – ξέρετε, την αίσθηση της αυταξίας της. Λίγο αργότερα ολοκλήρωσα την εργασία του πρώτου έτους και ανέλυσα λεπτομερώς αυτό που επρόκειτο να γίνει το κύριο αντικείμενο μελέτης μου στο Michigan: την ανάπτυξη της ταυτότητας στα παιδιά, ιδιαίτερα στα μαύρα παιδιά, και πιο συγκεκριμένα τη μελέτη της αυτοεκτίμησης και των ρατσιστικών στάσεων.

(αναφ. στο Cross, 1991: 78)

Η γλαφυρή ιστορία της Mc Adoo περιγράφει τη γένεση και το σχεδιασμό της έρευνάς της. Ενώ λοιπόν κάποιοι ερευνητές αποσαφηνίζουν ρητά τις επενδύσεις τους και κάποιοι άλλοι επισημαίνουν τα «τυφλά» σημεία ή τα «πάθη» τους, οι περισσότεροι μένουν σιωπηλοί. Σε αντίθεση με αυτούς, οι ασχολούμενοι με την ποιοτική έρευνα αποκαλύπτουν συνειδητά το βιογραφικό τους υπόβαθρο στο πεδίο της έρευνας, καθώς είναι εξίσου πιθανό να κληθούν να απαντήσουν σε ερωτήσεις σχετικά με τον εαυτό τους όσο και να θέσουν οι ίδιοι ερωτήματα στους συμμετέχοντες. Πράγματι, μερικοί ερευνητές αναφέρουν ρητά ότι αισθάνονται υποχρεωμένοι, ή είναι πρόθυμοι.

να αφιερώσουν τον ίδιο περίπου χρόνο για να μελετήσουν τον εαυτό τους όπως και τα υποκείμενά τους (Visweswaran, 1994· Newton, 1993· Morawski, 1994). Ο αυτοστοχασμός και η αποδοχή της υποκειμενικότητας διαδόθηκαν ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1990. Είναι όμως σημαντικό να θυμόμαστε ότι η πρακτική αυτή εφαρμόστηκε από τον John Dollard πριν από εξήντα περίπου χρόνια, καθώς και από τον Muzaffer Sherif, ο οποίος στις αρχές της δεκαετίας του 1950 έγραψε για τις ταυτίσεις των ερευνητών με τις ομάδες των συμμετεχόντων, για τις μεροληψίες και την υποκειμενικότητά τους:

Ο άνδρας ερευνητής (*ακριβής διατύπωση*) έχει τις δικές του ταυτίσεις με την ομάδα. Παρατηρήσαμε ότι κάθε ομάδα αντιπροσωπεύει μια διαφορετική άποψη έναντι των άλλων ομάδων. Κάθε ομάδα διατηρεί τις δικές της ρητές ή άρρητες θεμελιώδεις πεποιθήσεις αναφορικά με τη φύση των ανθρωπινων σχέσεων και αναφορικά με τις κατευθύνσεις που πρέπει να ακολουθήσουν οι αξίες και οι στόχοι των σχέσεων της ομάδας. *Εάν ο ερευνητής δεν ξεκινήσει την εργασία του αναγνωρίζοντας ξεκάθαρα και σκόπιμα και εξουδετερώνοντας την προσωπική εμπλοκή και ανάμιξή του σε αυτά τα ζητήματα, τότε η έρευνα και η γενίκευση των αποτελεσμάτων είναι ευθύς εξαρχής καταδικασμένες να «αποκλίνουν» ή απλώς να δικαιολογήσουν τις απόψεις και τις θεμελιώδεις πεποιθήσεις της ομάδας με την οποία αυτός ταυτίζεται.* Εάν δεν επιτευχθεί αυτή η επώδυνη διεργασία της σκόπιμης αναγνώρισης και της εξουδετέρωσης της προσωπικής εμπλοκής, τότε ο «αυτισμός» του ερευνητή θα επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό το σχεδιασμό της μελέτης καθώς και τη συλλογή και επεξεργασία των δεδομένων.

(Sherif & Sherif, 1953: 11)

Σύμφωνα με τον Sherif, η λεγόμενη κατάσταση «αυτισμού» μπορεί επίσης να χαρακτηρίζει τα δεδομένα ενός συμμετοχικού παρατηρητή. Αυτή η συνειδητή αναγνώριση της «προσωπικής εμπλοκής» του ερευνητή καθώς και η ανάγκη της κριτικής εξέτασης των θέσεών του από τον ίδιο επισκίαστηκε στις περισσότερες ψυχολογικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν

κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980, στις οποίες κυριάρχησε η πεποίθηση ότι οι ερευνητές έπρεπε να είναι αμερόληπτοι. Όπως θα έλεγε η Donna Haraway, η κοινωνική επιστήμη θα έπρεπε τότε να γράφεται από «τον αμερόληπτο Θεό» (Haraway, 1988). Τέτοιες πεποιθήσεις είναι στην πραγματικότητα αρκετά επικίνδυνες εφόσον συσκοτίζουν ή εξουδετερώνουν τις τυπικά προνομιακές θέσεις από τις οποίες βλέπουν τα πράγματα οι ερευνητές. Μολονότι αυτές οι μεροληψίες δεν αναγνωρίζονται, υπάρχουν και είναι παρούσες στην έρευνα. Απλώς οι ερευνητές τις αρνούνται και τις διαστρεβλώνουν.

Εξάλλου, εάν εξετάσουμε την ιστορία της κοινωνικής ψυχολογίας, είναι βέβαιο ότι θα βρούμε εκείνες τις «μαύρες τρύπες» της μεθοδολογίας μέσα στις οποίες θάβονται, κρύβονται και αιτιολογούνται οι παραδοχές της «μεροληψίας» των ερευνητών. Ο David Rosenhan, ένας κοινωνικός ψυχολόγος ο οποίος εισήχθη ως δήθεν ασθενής σε ένα ψυχιατρικό νοσοκομείο, περιέγραψε στο περιοδικό *Science* πόσο πολύ εντυπωσιάστηκε βιώνοντας το βάθος της αποπροσωποποίησης που του προκάλεσε αυτή η σύντομη παραμονή στο ψυχιατρικό ίδρυμα. Λίγο μετά την εισαγωγή του ίδιου και μερικών μεταπτυχιακών βοηθών του σε κάποια ψυχιατρικά νοσοκομεία ο Rosenhan ανέφερε:

Ούτε η αφήγηση των εμπειριών ούτε τα «ποσοτικά» δεδομένα μπορούν να μεταφέρουν την εξουθενωτική αίσθηση της αδυναμίας που κατακλύζει το άτομο καθώς εκτίθεται συνεχώς στην αποπροσωποποίηση του ψυχιατρικού νοσοκομείου. Λίγη σημασία έχει ποιο νοσοκομείο είναι... (1973: 265)

Τόσο εγώ όσο και οι άλλοι «ψευδοασθενείς» στο περιβάλλον του ψυχιατρείου είχαμε χαρακτηριστικά αρνητικές αντιδράσεις. Δεν υποστηρίζουμε ότι περιγράφουμε τις υποκειμενικές εμπειρίες των αληθινών ασθενών. Αυτές μπορεί να είναι διαφορετικές από τις δικές μας, ειδικά με την πάροδο του χρόνου και την απαραίτητη διεργασία της προσαρμογής του ατόμου στο περιβάλλον του. Μπορούμε όμως να μιλήσουμε – και αυτό πράγματι κάνουμε – για τους σχετικά πιο αντικειμενικούς δείκτες της περίθαλψης μέσα στο νοσοκομείο. Θα ήταν λάθος.

και μάλιστα ιδιαίτερα ατυχές, να θεωρήσουμε ότι αυτό που συνέβη σε εμάς οφείλεται στη σκληρότητα ή την ηλιθιότητα του προσωπικού. Απεναντίας, η έντονη εντύπωση που σχηματίσαμε είναι ότι πρόκειται για ανθρώπους που νοιάζονται πραγματικά, που είναι υπεύθυνοι και ιδιαίτερα ευφρείς. Θα ήταν ακριβέστερο να αποδώσουμε την αποτυχία τους – αποτυχία με οδυνηρά αποτελέσματα κάποιες φορές – στο περιβάλλον στο οποίο βρισκόνταν, τόσο εκείνοι όσο και εμείς, παρά στην αδιαφορία ή στην αναισθησία τους (1973: 268).

Η εξομολόγηση του Rosenhan μοιάζει να αντιπροσωπεύει μια αποστασιοποίηση από την έρευνά του παρά να αποτελεί ένα συστατικό μέρος της. Σε αυτό το κείμενο ο συγγραφέας αποκαλύπτει την «έντονη εντύπωσή του», στοιχείο που διαψεύδει την αδυναμία των ερευνητών να βγάλουν τον εαυτό τους έξω από την έρευνα που διεξάγουν. Η προσωπική του εμπειρία δείχνει με γλαφυρό τρόπο τη δύναμη των θεσμικών ρυθμίσεων πάνω στην κατά τα άλλα «καλή κρίση» του προσωπικού και στην «ψυχική υγεία» των νοσηλευομένων. Χωρίς τις εμπειρίες του από «το εσωτερικό», η εργασία του Rosenhan, η οποία φέρει τον τίτλο «Η Εμπειρία τού να Είσαι Λογικός σε Παράλογα Μέρη», δεν είχε ούτε το πάθος ούτε την τεκμηρίωση που την καθιστά τόσο ελκυστική.

Οι Rosenhan, Sherif και Dollard εξέλαβαν τη συναισθηματική αντίδρασή τους στις έρευνές τους ως μια παροδική, προσωρινή απώλεια ελέγχου – ως μια απειλή και όχι ως μέρος των δεδομένων της κοινωνικής επιστήμης. Περιέγραψαν τις εμπειρίες τους με απολογητικό τόνο, ως εξομολογήσεις συναισθημάτων που δεν μπορούσαν να ελέγξουν, συναισθήματα τα οποία κινδύνευαν να μολύνουν τα δεδομένα. Εμείς αντιθέτως υποστηρίζουμε ότι η εξομολόγηση συμβάλλει στη διαμόρφωση, την κατανόηση και την ερμηνεία των δεδομένων. Πράγματι, όπως θα δούμε, οι εξομολογήσεις μιας γυναίκας μπορεί να μετατραπούν σε δεδομένα ενός άνδρα ή μιας άλλης γυναίκας.

Θα εξηγήσω τι εννοώ. Είκοσι χρόνια μετά τη συγγραφή των αποτελεσμάτων της επιτόπιας εργασίας μου (*Louise*) αναφορικά με τους πολίτες των δυτικών κοινωνιών που είχαν με-

τοικήσει στην Ινδία, μπορώ τώρα να δω πολύ πιο καθαρά τη θέση μου σε μια πρώην αποικία. Οι σημειώσεις από την έρευνά μου στο πεδίο περιλαμβάνουν ιστορίες από κοινωνικές εκδηλώσεις, εξορμήσεις για ψώνια και συζητήσεις οι οποίες ξεκινούσαν μετά την τυπική «ολοκλήρωση» της δομημένης συνέντευξης. Ανατρέχοντας σε εκείνες τις σημειώσεις, είμαι σήμερα σε θέση να μιλήσω με μεγαλύτερη σαφήνεια και ειλικρίνεια από ό,τι προηγουμένως για τα μετααποικιακά κατάλοιπα της συμπεριφοράς των λευκών τοποθετώντας τον εαυτό στο συγκεκριμένο πλαίσιο. Όταν γράφω όχι ως μια αποστασιοποιημένη αφηγήτρια αλλά ως ένα πρόσωπο που ήταν παρόν στο «σπίτι του αφεντικού», τότε αυτές οι εξομολογήσεις γίνονται δεδομένα:

Μια και βρισκόμουν στην Ινδία για πρώτη φορά, έτρεφα την πεποίθηση ότι μπορούσα να μην ενταχθώ σε μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη ή κάστα. Εγκατέλειψα αυτή την αφελή σκέψη πολύ σύντομα, όταν έναντι 100 δολαρίων το μήνα ο σύζυγός μου κι εγώ νοικιάσαμε ένα άνετο σπίτι και προσλάβαμε ένα ανδρόγυνο για να ψωνίζει, να μαγειρεύει, να φέρνει νερό, να πλένει τα ρούχα, να καθαρίζει και να σκουπίζει. Είχαμε όλοι την ίδια ηλικία, διανύαμε τη δεύτερη δεκαετία της ζωής μας, αλλά ο Bob κι εγώ ήμασταν γι' αυτούς ο «αφέντης» και η «κυρία», ενώ εκείνοι ήταν για μας ο «Jodi» και η «Sylvini». Είχαν μόλις παντρευτεί και η Sylvini ήταν έγκυος. Μια μέρα δεν εμφανίστηκαν, και έτσι καθάρισα μόνη μου την υπαίθρια τουαλέτα μας παρά τις συμβουλές των Ινδών φίλων μας ότι δεν πρέπει να κάνω βρόμικες δουλειές, που ταιριάζουν σε χαμηλές κάστες, σε υπηρέτες. Ο Jodi ήρθε την επόμενη ημέρα και, διαισθανόμενος τον εκνευρισμό μου, μου εξήγησε το λόγο για τον οποίο δεν είχε εμφανιστεί την προηγουμένη. Είπε απλά: «Κυρία, πέθανε το παιδί μου».

Ανακαλώ αυτή την ιστορία για να τοποθετήσω τον εαυτό μου μέσα στο πλαίσιο των όσων λέω σχετικά με τους άλλους εκπαιδισθέντες. Σε μερικές από τις ιστορίες που αφηγούνται σχετικά με τον εαυτό τους μοιάζουν να αισθάνονται ενοχές για την αλαζονεία που επέδειξαν και την κατάχρηση των προνο-

μίων τους την ίδια στιγμή που υποστηρίζουν σιωπηρά την αθωότητά τους. Οι όροι «ενοχή» και «αθωότητα» δεν χρησιμοποιούνται στις ιστορίες ή στις εξηγήσεις που οι άνθρωποι αυτοί δίνουν για τις πράξεις τους, βρίσκονται όμως ακριβώς κάτω από την επιφάνεια της εμπειρίας τους, μιας επιφάνειας που είναι αρκετά διάφανη.

(Kidder, αναφ. στο Fine et al., 1996)

Οι ερευνητές που ανατρέχουν στις δικές τους εμπειρίες μπορούν να ανακαλύψουν ερμηνείες που διαφορετικά δεν θα είχαν βρει. Όσοι κλινικοί αξιοποιούν την εμπειρία τους με προσοχή και ειλικρίνεια, όπως συμβαίνει κατά την αντιμεταβίβαση, είναι επίσης σε θέση να καταλήξουν σε ερμηνείες που ειδάλλως θα είχαν παραβλέψει. Υπάρχουν όμως και κάποιοι κίνδυνοι για τους ερευνητές που εξετάζουν τις εμπειρίες τους στο πεδίο ή στα γραπτά τους.

Ο Elliot Liebow στο βιβλίο του *Tell Them Who I Am* (1993) περιγράφει πώς αξιοποίησε προς όφελός του την ευάλωτη κατάσταση υγείας στην οποία βρισκόταν. Ο ερευνητής αυτός είχε εισχωρήσει στον κόσμο των άστεγων γυναικών και προσείλκυσε το ενδιαφέρον τους όσο έγραφε γι' αυτές. Την εποχή που τους σέρβριζε τα γεύματα και τις συνόδευε στα δικαστήρια και στις κρατικές υπηρεσίες, οι γυναίκες έμαθαν ότι η ζωή του ήταν επισφαλής επειδή έπασχε από καρκίνο. Η αποκάλυψη αυτή δεν ήταν ένας πειραματικός χειρισμός αλλά μια ειλικρινής εξήγηση για τις πράξεις και τις απουσίες του.

Μερικές από αυτές τις γυναίκες θα με χαρακτήριζαν πιθανώς ως φίλο, αλλά δεν είμαι βέβαιος πόσο βαθύ ή σταθερό θα μπορούσε να είναι αυτό το αίσθημα της φιλίας. Μια μέρα η Regina και εγώ συζητούσαμε για την επικείμενη δίκη της, που θα επρόκειτο να γίνει μετά από δύο μήνες. Είχα ήδη συμφωνήσει να τη συνοδεύσω στο δικαστήριο ως σύμβουλός της, αλλά η Regina ήθελε περαιτέρω εγγυήσεις.

«Θα είσαι εκεί, έτσι;» ρώτησε.

Σαν να ήθελα με κάποιο τρόπο να επισημάνω ότι τίποτε στη ζωή δεν είναι σίγουρο, της αποκρίθηκα αστειευόμενος: «Δεν εξαρτάται από εμένα, αλλά από Εκείνον».

«Καλά», μου είπε τότε, «αν πεθάνεις πριν τη δίκη, θα πεις σε κάποιον από τους φίλους σου να με βοηθήσει;» Την κοίταξα προσπαθώντας να καταλάβω αν μιλούσε σοβαρά ή αστεία. Δεν αστειευόταν. Απλώς καθόριζε τις προτεραιότητες (1993: ix).

Οι ερευνητές που υιοθετούν ποιοτικές μεθόδους μπορεί να τοποθετούν τον εαυτό τους μέσα στο πεδίο μελέτης και να δίνουν προσοχή τόσο στα δικά τους συναισθήματα όσο και σε αυτά των ανθρώπων με τους οποίους εργάζονται. Δεν υπάρχουν σαφείς και ιεραρχημένοι κανόνες για το κατά πόσο ο ερευνητής πρέπει να επικεντρώνεται στον εαυτό του έναντι των άλλων, για την έκταση στην οποία πρέπει να αυτοαποκαλύπτεται, για το πώς να σέβεται τα όρια και πώς να «μην προξενεί βλάβη». Για τους ασχολούμενους με την ποιοτική έρευνα όλα τα παραπάνω είναι συνεχείς προβληματισμοί και όχι προσδιορισμένοι κανόνες. Τα ερωτήματα αυτά εμφανίζονται διαρκώς και εμμένουν πεισματικά καθ' όλη τη διάρκεια της ποιοτικής εργασίας. Δεν είναι δυνατόν πλέον να θάβονται σε υποσημειώσεις.

Στην επιτόπια εργασία ο ερευνητής αποτελεί συνειδητά μέρος του πλαισίου. Οι συμμετοχικοί παρατηρητές είναι ορατοί και ευάλωτοι. Σαν τους ηθοποιούς που δεν μπορούν να ακολουθήσουν ένα όμοιο και προκαθορισμένο σενάριο, οι ερευνητές δρουν και μιλούν αυθόρμητα, χωρίς ποτέ να είναι απόλυτα σίγουροι ότι έκαναν τη σωστή κίνηση. Όταν έρχονται αντιμέτωποι με πρόσωπα ή καταστάσεις για τα οποία δεν είναι προετοιμασμένοι, αυτοσχεδιάζουν. Καμιά μέρα και καμιά συνάντηση δεν είναι πανομοιότυπη με τις άλλες. Ούτε οι συμμετέχοντες στην έρευνα είναι όλοι ίδιοι μεταξύ τους. Αυτό που ενδιαφέρει τον ερευνητή είναι οι μεταξύ τους διαφορές. Επιπλέον, ο ερευνητής πρέπει σε κάθε περίπτωση να αποφασίζει πώς να θέσει τα ερωτήματα, τι να απαντήσει όταν ερωτηθεί αυτός, και τι να πράξει στη συνέχεια. Όσοι ασχολούνται με τη συμμετοχική έρευνα είναι ευάλωτοι: ανά πάσα στιγμή μπορεί να υποχρεωθούν να μείνουν ή να φύγουν· να αντιμετωπίσουν προσωπικές ερωτήσεις ή να αγνοηθούν παντελώς· να τεθούν στο επίκεντρο της προσοχής όλων ή να περιθωριοποιηθούν. Δεν είναι απλώς ηθοποιοί στο πεδίο της έρευνας. Οι πράξεις

τους και οι συμπεριφορές τους αναμένεται να χαρακτηρίζονται από υπευθυνότητα. Η κοινωνιολόγος Joyce Ladner διατύπωσε έναν τέτοιο ισχυρισμό όταν έγραφε:

Εξ ορισμού, η σχέση ανάμεσα στον ερευνητή και στα υποκείμενά του μοιάζει με αυτήν μεταξύ του καταπιεστή και του καταπιεζόμενου, δεδομένου ότι ο πρώτος είναι αυτός που καθορίζει το πρόβλημα, τη φύση της έρευνας και, μέχρι ενός σημείου, την ποιότητα της αλληλεπίδρασής του με τα υποκείμενά του. Αυτή η ανικανότητά τους να κατανοήσουν και να ερευνήσουν το θεμελιώδες πρόβλημα – τη νεοαποικιοκρατία – δεν επιτρέπει στους περισσότερους κοινωνικούς ερευνητές να παρατηρήσουν με ακρίβεια και να αναλύσουν τη ζωή και την κουλτούρα των μαύρων και τις επιπτώσεις που έχουν σε αυτούς ο ρατσισμός και η καταπίεση (1971/1987: 77).

Απηχώντας τα επιχειρήματα που διατύπωσε η Joyce Ladner σχεδόν τριάντα χρόνια πριν, οι φεμινίστριες ψυχολόγοι αναβιώνουν σήμερα το αίτημα για στοχασμό και υπευθυνότητα στην ψυχολογική έρευνα. Οι ίδιες αναφέρονται στο *πώς* – και όχι στο *εάν* – η υποκειμενικότητά μας διαμορφώνει τόσο τις ιστορίες που αφηγούμαστε όσο και αυτές που δεν αφηγούμαστε.

Για τους ψυχολόγους που ακολουθούν πιστά τις αρχές της θετικιστικής παράδοσης αυτό μπορεί να ηχεί σαν ένα «παράφωνο κάλεσμα». Έχουμε διδαχτεί ότι η υποκειμενικότητα του ερευνητή δεν έχει θέση στην έρευνα, ότι πρέπει να περιορίζεται, να παρακολουθείται, να εξαλείφεται. Ο επιστήμονας είναι αντικειμενικός, αποστασιοποιημένος και χωρίς πάθη (για μια εξαιρετική ανάλυση αυτής της θέσης βλ. Morawski, 1994). Παραδόξως όμως υπάρχουν κάποιοι, ανάμεσά τους κι εμείς, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι οι ερευνητές που διερευνούν, αντί να παραβλέπουν, τις προσωπικές τους επενδύσεις, τις σκέψεις, τα συναισθήματα και τις σχέσεις τους με όσους μελετούν είναι δυνατόν να καταλήξουν σε πιο ξεκάθαρες και αληθινές θεωρήσεις.

Ζητήματα δεοντολογίας

Η ανοιχτή, βασισμένη στη διαίσθηση, διερευνητική στάση αυτών που εφαρμόζουν ποιοτικές μεθόδους έρευνας, καθώς και η εμπλοκή τους στη ζωή μιας κοινότητας ή μιας ομάδας γεννούν δεοντολογικά προβλήματα διαφορετικά από εκείνα που εμφανίζονται στα πειράματα ή στις έρευνες με ποσοτικές μεθόδους. Στην πρώτη περίπτωση ούτε οι «πληροφοριοδότες» ούτε οι άνθρωποι που λαμβάνουν μέρος στη συμμετοχική παρατήρηση είναι ανώνυμοι. Όλοι τους είναι γνωστοί στον ερευνητή (και το αντίστροφο), γεγονός που καθιστά ευάλωτα αμφότερα τα μέρη, και μάλιστα κατά τέτοιο τρόπο ώστε καμιά εγγύηση περί τήρησης του απορρήτου δεν μπορεί να εξαλείψει εντελώς (βλ. Liebow, 1993). Οι άνθρωποι των οποίων οι κοινότητες και οι κοινωνικές σχέσεις καταγράφονται κινδυνεύουν τόσο από τον τρόπο με τον οποίο θα παρουσιαστούν αυτά τα δεδομένα όσο και από την κακή χρήση που θα τους γίνει από ένα εχθρικό ακροατήριο. Ακόμη και στις περιπτώσεις όπου ο ερευνητής ξεκινά με την πρόθεση να κάνει καλό, οι επιπτώσεις της έρευνάς του είναι δύσκολο να αντιμετωπιστούν, η δε δημοσίευση των αποτελεσμάτων είναι δυνατόν να επηρεάσει με απρόβλεπτο τρόπο τα μέλη μιας κοινότητας.

Είναι χαρακτηριστικά τα λόγια του Kenneth Clark, ο οποίος εξετάζει τα ευρήματα της έρευνάς του πάνω στην αυτοεικόνα των μαύρων παιδιών:

«Τα ευρήματά μας μας αναστάτωσαν στ' αλήθεια», θυμάται ο Kenneth Clark, «και τα μελετούσαμε επί αρκετά χρόνια. Αυτό που μας εξέπληξε ήταν ο βαθμός στον οποίο τα παιδιά υπέφεραν από αυτοαπόρριψη, με ό,τι καταστροφικό συνεπαγόταν κάτι τέτοιο για την προσωπικότητά τους, καθώς και το πόσο νωρίς εμφανιζόταν σε αυτά η διαβρωτική επίγνωση του διαφορετικού τους χρώματος. Δεν νομίζω ότι έως τότε είχαμε συνειδητοποιήσει την έκταση και την ένταση της σκληρότητας του ρατσισμού». Οι συνεντεύξεις και οι δοκιμασίες αποδείχθηκαν για τον Clark μια συγκινητική και μορφωτική εμπειρία. «Μερικά από τα παιδιά, κυρίως εκείνα που προέρχονταν

από το Βορρά, άρχισαν να κλαίει όταν τους έδειξα τις [μαύρες] κούκλες και τους ζήτησα να ταυτιστούν μαζί τους. Με κοίταζαν σαν να ήμουν ο διάβολος, που τους διάβαζα τη θανατική τους καταδίκη. Σας λέω, αυτή ήταν και για μένα μια τραυματική εμπειρία».

(Kluger, 1975: 400, αναφ. στο Cross, 1991: 29)

Ο Clark ανησυχούσε για τις επιπτώσεις της έρευνάς του στα παιδιά και στην κοινότητα γενικότερα. Μολονότι οι μέθοδοί του δεν ήταν ποιοτικές σε σχέση με τα είδη των δεδομένων, οι ανησυχίες του – που δημοσιεύθηκαν σε μια συνέντευξη και όχι στο κείμενο παρουσίασης της έρευνας – αντανακλούν το είδος των δεοντολογικών προβληματισμών που εγείρει η προσεκτική ποιοτική έρευνα.

Πράγματι, πολλά ανάλογα ερωτήματα προκύπτουν αναφορικά με την ποιοτική έρευνα και κατά τη διάρκειά της. Το ερώτημα «σε ποιον ανήκουν τα δεδομένα» καθίσταται ένα δεοντολογικό ζήτημα που οι συμμετέχοντες στις εργαστηριακές έρευνες μπορεί να μη σκεφτούν να θέσουν. Ποιος έχει δικαίωμα προβολής άρνησης; Τι θα συμβεί με τις σχέσεις που δημιουργήθηκαν στο πεδίο; Ποιες είναι οι υποχρεώσεις του ερευνητή μετά τη συλλογή των δεδομένων; Πώς μπορεί να αποφευχθεί η κακή χρήση των δεδομένων σε βάρος των πληροφοριοδοτών; Ποιες ερμηνείες είναι έγκυρες; Αυτά τα δεοντολογικά διλήμματα δεν μπορούν να επιλυθούν απλώς και μόνο με την τήρηση των κατευθυντήριων γραμμών που υπόσχονται την ανωνυμία και το απόρρητο.

Αυτοί οι προβληματισμοί, οι οποίοι διατυπώθηκαν πρόσφατα από τους Brinton Lykes, Jill Morawski και Gail Hornstein, δεν είναι καινοφανείς στην ψυχολογική έρευνα. Εμφάνιστηκαν κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, καθώς ακόμη και τότε η απόκρυψη της ταυτότητας των συμμετεχόντων, η συναίνεσή τους μετά από ενημέρωση και η πληροφόρησή τους μετά από πλάνη κρίνονταν ως ανεπαρκείς πρακτικές.

Κατά τη δεκαετία του 1970 ο Philip Zimbardo παρουσίασε τους προβληματισμούς του αναφορικά με τους συμμετέχοντες στην έρευνα σε μια επίμαχη και σημαντική μελέτη που είχε τον

τίτλο "The Psychology of Imprisonment" (Zimbardo et al., 1975). Ο Zimbardo και οι συνεργάτες του ζήτησαν από προπτυχιακούς φοιτητές του Πανεπιστημίου του Stanford να υποδυθούν τους φυλακισμένους και τους δεσμοφύλακες για δύο εβδομάδες. Μετά από έξι μέρες οι ερευνητές διαπίστωσαν ότι οι «τρόφιμοι» είχαν εσωτερικεύσει τους ρόλους τους και ότι αυτό το παιχνίδι επηρέαζε αρνητικά την πνευματική και σωματική υγεία τους μέσα και έξω από τα κελιά. Όπως έγραψαν:

Ένας πρώην ιερέας της φυλακής προσκλήθηκε να μιλήσει με τους φυλακισμένους... προκάλεσε σε όλους σύγχυση όταν επέκρινε τους κρατούμενους επειδή δεν είχαν προχωρήσει σε καμιά εποικοδομητική ενέργεια με στόχο την απελευθέρωσή τους... Μερικοί από αυτούς αποδέχτηκαν τη συμβουλή του να επικοινωνήσουν με τους γονείς τους προκειμένου να εξασφαλίσουν τις υπηρεσίες δικηγόρου...

Δεν είχαμε πλέον να κάνουμε με μια διανοητική άσκηση στην οποία αξιολογείται μια υπόθεση με αποστασιοποιημένο τρόπο, όπως υπαγορεύουν οι κανόνες της επιστημονικής μεθόδου. Είχαμε αιχμαλωτιστεί στο πάθος του παρόντος, στο άλγος, στην ανάγκη να ελέγξουμε τους ανθρώπους και όχι τις μεταβλητές, την κλιμάκωση της ισχύος και όλα τα αναπάντεχα που προέκυπταν γύρω μας και εντός μας. Έτσι, αυτή η προσομοίωση, η οποία είχε προγραμματιστεί να διαρκέσει δύο εβδομάδες, εγκαταλείφθηκε μόλις μετά από έξι (ήταν μόνο έξι;) ημέρες και νύχτες (1975: 279).

Σε αυτές τις δύο παραγράφους ο Zimbardo και οι συνάδελφοί του αποκαλύπτουν πολλά. Βλέποντας σήμερα τα πράγματα, μετά από σχεδόν τριάντα χρόνια, μας φαίνεται απίστευτο το γεγονός ότι επιτράπηκε σε αυτούς τους ερευνητές ακόμη και να σκεφτούν μια τέτοια μελέτη, πόσο μάλλον να την πραγματοποιήσουν και να δημοσιεύσουν τα αποτελέσματά της. Εκείνη την εποχή όμως η εξομολόγηση του Zimbardo, όπως και του Rosenhan, προκάλεσε κατάπληξη. Η παραδοχή του για την ταχύτητα με την οποία εσωτερικεύθηκαν άκριτα οι ρόλοι συνιστά ένα δεδομένο και όχι τη διακοπή ενός «κατά τα άλλα» επιστημονικού σχεδίου.

Η ποιοτική εργασία επιβάλλει στους ερευνητές τη βαθύτερη και συνθετότερη αντιμετώπιση των πρακτικών δεοντολογίας. Ίσως κατά καιρούς να βρήκαμε κάποια λύση στις κατευθυντήριες γραμμές του Αμερικανικού Ψυχολογικού Συλλόγου (APA), στη θεσμική αναθεώρηση των επιτροπών δεοντολογίας και στις διαδικασίες τής μετά από ενημέρωση συναίνεσης των συμμετεχόντων. Το «καζάνι» όμως των σύγχρονων δεοντολογικών προβλημάτων «έχει ξεχειλίσει». Οι ασχολούμενοι με την ποιοτική εργασία ερευνητές πρωτοστατούν στις σχετικές συζητήσεις, αν και τα συγκεκριμένα θέματα θα έπρεπε να ενδιαφέρουν όλους τους ερευνητές. Ας δούμε την ανάλυση της Brinton Lykes για το έντυπο συναίνεσης που χρησιμοποιεί στην εργασία της με τις ακτιβίστριες πρόσφυγες από τη Γουατεμάλα:

Πιο συγκεκριμένα, το έντυπο αντιπροσώπευε ένα σοβαρό εμπόδιο στην αρχή κάθε συνέντευξης. Παρόλο που είχε συνταχθεί με την πρόθεση να «προστατεύσει τα υποκείμενα από την έρευνα», οι γυναίκες με τις οποίες μίλησα το βίωναν ως φραγμό ή ως εμπόδιο. Η συζήτησή μου με μία από αυτές είναι χαρακτηριστική. Όταν της παρουσίασα το έντυπο, εκείνη δήλωσε ότι είχε ήδη συμφωνήσει να μου μιλήσει (διαφορετικά δεν θα βρισκόταν εκεί) και ότι είχε δώσει τη συγκατάθεσή της με τη συμφωνία της να μου διηγηθεί την ιστορία της. Η συναίνεσή της σήμαινε πως οτιδήποτε επρόκειτο να μου πει θα αποτελούσε μέρος ενός δημόσιου αρχείου το οποίο θα χρησιμοποιούσα για να στηρίξω τον αγώνα των γυναικών της Γουατεμάλα κατά τον τρόπο που εγώ αντιλαμβανόμουν αυτό το καθήκον. Βρήκε ότι οι επιλογές μου σχετικά με τη μελλοντική χρήση του υλικού, όπως παρουσιάζονταν στο έντυπο, ήταν μπερδεμένες· υποστήριξε δε ότι η υπογραφή της δεν ήταν απαραίτητη καθώς είχαμε ήδη αποσαφηνίσει το ζήτημα της χρήσης του υλικού. Τελικά φάνηκε να συμφωνεί ότι είχε επιλέξει το έντυπο Α, για τη χωρίς περιορισμούς χρήση, και το αποδέχθηκε· για άλλη μια φορά όμως αρνήθηκε να υπογράψει, επισημαίνοντας ότι δεν έβλεπε για ποιο λόγο ήταν αναγκαίο κάτι τέτοιο.

Στην τρίτη συνέντευξη άρχισα πλέον να καταλαβαίνω ότι παρερμηνεύα την πραγματικότητα των συμμετεχουσών και τη μεταξύ μας σχέση. Είχα ξεκινήσει αυτό το έργο με μια σαφή ανάλυση της ισχύος μου ως Άλλου, ως καθηγήτριας πανεπιστημίου, κατόχου διδακτορικού και λευκής Βορειοαμερικανίδας. Παράλληλα όμως ήμουν μια ερευνήτρια με προβληματισμούς. Είχα έντονη επίγνωση των τρόπων με τους οποίους οι ερευνητές εκμεταλλεύονται τα υποκείμενα, παρερμηνεύουν την πραγματικότητά τους και τους εμποδίζουν να έχουν πρόσβαση στις ίδιες τους τις προσπάθειες. Αναγνώριζα πόσο ευάλωτοι είναι οι συμμετέχοντες οι οποίοι μοιράζονται την ιστορία τους και ταυτόχρονα δεν ελέγχουν ουσιαστικά τον τρόπο με τον οποίο ο ερευνητής θα την επανακατασκευάσει. Έτσι σχεδίασα ένα έντυπο που θεώρησα ότι ανταποκρίνεται σε αυτή την ανισότητα ισχύος, παρέχοντας μια βάση από την οποία οι συμμετέχουσες θα μπορούσαν να πιστοποιήσουν τη δική τους «ατζέντα». Με αυτό τον τρόπο θα τις «ενδυνάμωνα» (1989: 176-177).

Ενώ η συζήτηση έχει προχωρήσει, η ποιοτική εργασία εξακολουθεί να κινείται σε δεοντολογικά ασαφές έδαφος. Στην πραγματικότητα, η δεοντολογία συνιστά ένα πεδίο στο οποίο οι ασχολούμενοι με την ποιοτική εργασία ερευνητές ανοίγουν νέους δρόμους. Αυτούς τους δρόμους οφείλει να υιοθετήσει το σύνολο της ψυχολογίας. Οι βασικές δεοντολογικές γραμμές ή οι διαδικασίες, τις οποίες ακολουθούμε όλοι ελαφρά τη καρδιά, δεν εξυπηρετούν καθόλου τους συμμετέχοντες στην έρευνα (Fine, 1995).

Τα δεδομένα και η ερμηνευτική «αυθεντία»

Τα δεδομένα της ποιοτικής έρευνας είναι, σε τελική ανάλυση, «ανοιχτά» σχεδόν από κάθε άποψη. Μπορεί να είναι παρατηρήσεις, αφηγήσεις, ιστορίες, συνεντεύξεις και/ή καταγραφές συζητήσεων με ειδικές ομάδες. Μπορεί να διατυπώνονται γραπτώς από τους πληροφοριοδότες ή τους ερευνητές, να ηχο-

γραφούνται ή να εντοπίζονται μέσα από αρχεία. Αυτό που έχει σημασία στα ποιοτικά δεδομένα όμως δεν είναι μόνο το γεγονός ότι «δεν πρόκειται για αριθμούς». Το σημαντικό είναι ότι τα δεδομένα αυτά αναλύονται με την προσοχή στραμμένη σε όσα λένε οι πληροφοριοδότες, και όχι με σκοπό την προσαρμογή τους στις προκαθορισμένες υποθέσεις. Ο ερευνητής πρέπει να είναι διατεθειμένος να αναθεωρήσει τα προαισθήματα και τις υποθέσεις του. Μπορεί να εκπλαγεί, ίσως και να ντραπεί. Σίγουρα θα φανεί αφελής. Όπως παραδέχθηκε και ο John Dollard εξήντα χρόνια πριν:

Το μόνο πιθανό συμπέρασμα από αυτή την εμπειρία ήταν ότι είχα τη συνηθισμένη τοπικιστική προκατάληψη που αναμένεται από έναν Βόρειο, οπότε προσπάθησα να την απομονώσω και να την εξαλείψω. Ένα είναι σίγουρο: άρχισα να δίνω μεγάλη προσοχή σε όσα μου έλεγαν οι άνθρωποι από το Νότο σχετικά με τις σχέσεις ανάμεσα στις διαφορετικές φυλές και, παρότι πολλές φορές δεν συμφωνούσα μαζί τους, πάντα μάθαινα από αυτούς. Η ανακάλυψη της τοπικιστικής μου προκατάληψης είχε άλλο ένα πλεονέκτημα: συνειδητοποίησα ανέκκλητα ότι ήμουν ένας Βόρειος και σταμάτησα να προσπαθώ να «περάσω» για κάτι άλλο (1937: 35).

Ο Dollard ήταν πρόθυμος να ακούσει με προσοχή τι του έλεγαν τα δεδομένα και οι φωνές των ανθρώπων του Νότου. Μόνο τότε μπόρεσε να κατανοήσει ότι η δική του οπτική ήταν απλώς μία μεταξύ πολλών άλλων.

Ο Leon Festinger και οι συνεργάτες του άρχισαν την κοινωνιοψυχολογική έρευνά τους για τη μείωση της γνωστικής ασυμφωνίας σε πραγματικό περιβάλλον. Τα δεδομένα τους ήταν εξ ολοκλήρου «ποιοτικά». Οι συγκεκριμένοι ερευνητές ομολόγησαν ότι λειτουργούσαν σαν «ντετέκτιβ», ακολουθώντας ίχνη, βολιδοσκοπώντας και ψάχνοντας τριγύρω με έναν μη δομημένο, «ανοιχτό» τρόπο, για το λόγο ότι δεν γνώριζαν τι θα συνέβαινε στη συνέχεια, στο περιβάλλον της αίρεσης που μελετούσαν. Ομολόγησαν επίσης ότι διενεργούσαν την έρευνά τους μυστικά, αλλά αυτό δεν θεωρούνταν σοβαρό δεοντολογικό παράπτωμα το 1956.

Κατά πρώτον, είναι σαφές ότι δεν μπορούσαμε να βασιστούμε στα συνηθισμένα ερευνητικά εργαλεία της κοινωνικής ψυχολογίας. Το υλικό μας είναι σε μεγάλο βαθμό ποιοτικό και όχι ποσοτικό, οπότε θα ήταν δύσκολο να κάνουμε ακόμη και τις πιο απλές ταξινομήσεις των όσων παρατηρούμε.

Στην αρχή έπρεπε να ακούμε, να διερευνούμε και να ρωτούμε συνεχώς προκειμένου να μάθουμε ποια ήταν τα μέλη της ομάδας, πόσο ειλικρινά πίστευαν στην ιδεολογία της, ποιες πράξεις τους ήταν σύμφωνες με τις πεποιθήσεις τους και σε ποιο βαθμό προπαγάνδιζαν την πίστη τους ή επιχειρούσαν να πείσουν άλλους. Αργότερα έπρεπε να συνεχίσουμε να συγκεντρώνουμε τέτοια δεδομένα και παράλληλα να αναζητούμε πληροφορίες για το τι πρόκειται να συμβεί εν συνεχεία στο κίνημα: πότε θα γινόταν η επόμενη συνάντηση, ποιος θα ήταν προσκεκλημένος, πού θα περιέμενε η ομάδα (ή τα άτομα) την επικείμενη καταστροφή και άλλα παρόμοια. Τα δεδομένα μας σε ορισμένα σημεία είναι ελλιπέστερα από ό,τι θα θέλαμε και η επιρροή μας στην ομάδα κάπως μεγαλύτερη από όσο θα επιθυμούσαμε. Μπορέσαμε ωστόσο να συλλέξουμε επαρκείς πληροφορίες για μια συνεπή εξιστόρηση και, ευτυχώς, τα αποτελέσματα της διάψευσης των υποθέσεων ήταν αρκετά εντυπωσιακά ώστε να οδηγήσουν σε σταθερά συμπεράσματα.

Αν ποιοτική εργασία σημαίνει μια συγκεκριμένη στάση, υποκειμενικότητα, δεοντολογία, δεδομένα και ερμηνεία, τότε θα πρέπει να καταλάβουμε ότι η ποιοτική έρευνα δεν είναι μια «παρεκτροπή» από τις μεθοδολογικές νόρμες στην ψυχολογία, αλλά ένα σύνολο από έντονες δεσμεύσεις, με μακρά ιστορία, ένας τρόπος να πραγματοποιούμε έρευνα για τις κοινωνικές σχέσεις και τη ζωή της κοινότητας μαζί με τους ανθρώπους που τη συγκροτούν, κι όχι ανεξάρτητα από εκείνους. Στο σημείο αυτό ωστόσο αναδύονται τα διλήμματα της ερμηνείας.

Δεν πιστεύουμε, όπως έχουν υποστηρίξει άλλοι (βλ. Fine, 1995), ότι η ποιοτική εργασία συνεπάγεται απλώς τη μεταγραφή της «φωνής των άλλων». Ούτε θεωρούμε ότι οι αφηγήσεις, οι παρατηρήσεις ή οι ιστορίες που συλλέγουμε μιλούν από μόνες τους. Με την αλαζονεία των ερευνητών (τόσο αιτών που

εφαρμόζουν ποιοτικές όσο και αυτών που εφαρμόζουν ποσοτικές μεθόδους), αντιπροτείνουμε ότι οι ψυχολόγοι έχουν την ευθύνη (για μερικούς είναι επιθυμία, για άλλους άγχος, για εμάς και τα δύο) να διεκδικήσουν την ερμηνευτική «αυθεντία» στα δεδομένα. Θα παραθέσουμε και πάλι ένα σχόλιο της Joyce Ladner:

Θα πρέπει να αναπτυχθεί έντονος προβληματισμός σε σχέση με τον *επανορισμό* του προβλήματος. Αντί λοιπόν στις μελλοντικές μας μελέτες να εξετάζουμε τα προβλήματα της κοινότητας των μαύρων με την οπτική της απόκλισης, είναι απαραίτητο να επαναπροσδιορίσουμε το πρόβλημα και να το αντιμετωπίσουμε ως θεσμικό ρατσισμό. Εφόσον το κοινωνικό σύστημα θεωρηθεί η πηγή της αποκλίνουσας οπτικής, τότε η μελλοντική έρευνα θα αρχίσει να αναλύει τη φύση της καταπίεσης και τους μηχανισμούς με τους οποίους εισάγονται και δρουν οι θεσμοθετημένες μορφές καταστολής για να διατηρήσουν άθικτη την καθεστηκυία τάξη. Συνεπώς, οι μελέτες που επικεντρώνονται στις υποτιθέμενες αποκλίνουσες στάσεις και συμπεριφορές των μαύρων είναι θεμελιωμένες πάνω σε ρατσιστικές υποθέσεις και αρχές, οι οποίες αφήνουν τους μαύρους εκτεθειμένους τους σε ακόμη μεγαλύτερη εκμετάλλευση (1971/1987: 77).

Η Ladner κατανόησε το ρόλο του ερευνητή τόσο ως κριτικού όσο και ως μεταρρυθμιστή των κυρίαρχων πλαισίων σχετικά με τα δεδομένα της κοινωνικής επιστήμης. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη ερευνήτρια, η ουσία και το νόημα της διεξαγωγής κοινωνικών ερευνών είναι η ανατροπή των απόψεων της «κοινής λογικής» που έχουν την ιδεολογική τους καταγωγή στους κοινωνικούς διακανονισμούς αυτού που η ίδια αποκαλεί «το σύστημα», καθώς και η παροχή εναλλακτικών οπτικών για την εξέταση της κοινωνικής συμπεριφοράς.

Αυτή η θέση σημαίνει ότι οι ασχολούμενοι με την ποιοτική μεθοδολογία ερευνητές δεν είναι απλώς μαγνητόφωνα, εγγραφόμενοι ή φωτογράφοι (οι οποίοι σε μεγάλο βαθμό καταγράφουν, ερμηνεύουν και συνθέτουν τον εαυτό τους). Σημαι-

νει ότι είναι αναλυτές των κοινωνικών σχέσεων. Αποδεχόμενοι μια τέτοια επαγγελματική στάση, οι ερευνητές επιλέγουν και σχεδιάζουν θεωρητικά πλαίσια για τα δεδομένα, προσφέρουν σε κάθε περίπτωση μερικές, παροδικές και καλειδοσκοπικές ερμηνείες στους αναγνώστες και τους προσκαλούν να δημιουργήσουν κι εκείνοι τις δικές τους.

Ως ερευνητές που εφαρμόζουμε ποιοτικές μεθόδους γνωρίζουμε σαφώς ότι είμαστε οι συγγραφείς των αρχείων. Διαπραγματευόμαστε τα δεδομένα, κινούμαστε ανάμεσα στα όρια των επιμέρους νοημάτων, ακούμε όσα μας λένε οι «πληροφοριοδότες» και έχουμε τον τελευταίο λόγο. Ενώ οι ερευνητές που υιοθετούν ποσοτικές μεθόδους είναι αυτοί που τελικά αποφασίζουν ποιες ερωτήσεις θα θέσουν και τι σημαίνουν τα δεδομένα, οι ερευνητές που υιοθετούν ποιοτικές μεθόδους μπαίνουν στις γειτονιές, στα σπίτια, στους εφιάλτες και στα όνειρα. Όταν οι δεύτεροι επιστρέφουν στο σπίτι τους μεταφέροντας τις σημειώσεις, τις μαγνητοφωνήσεις και τη βαθιά γνώση των «πολιορκούμενων» κοινοτήτων, έχουν ήδη αναπτύξει μέσα τους την ενοχλητική συνειδητοποίηση των πολλών και ασύμβατων ευθυνών τους. Αυτοί οι ερευνητές έχουν την ευθύνη να ακούσουν όσα λένε οι «πληροφοριοδότες» για τη ζωή τους και το νόημα των εμπειριών τους. Έχουν επίσης την ευθύνη να κατασκευάσουν ερμηνείες που μπορεί, ή μπορεί και όχι, να συναρμόζουν με όσα τους έχουν πει οι «πληροφοριοδότες». Βεβαίως αυτές είναι ευθύνες όλων των θεωρητικών και των ερευνητών, ανεξάρτητα από την επιστήμη και τις μεθόδους τους. Αλλά για τους ερευνητές που χρησιμοποιούμε ποιοτικές μεθόδους αυτό συχνά μοιάζει με προδοσία, ειδικά για όσους από εμάς προσπαθούμε να πραγματοποιήσουμε έρευνα με ανθρώπους και όχι σε ανθρώπους.

Στα γραπτά μας υποστηρίζουμε ότι οι ερευνητές ψυχολόγοι χρειάζεται να προάγουν ένα θεωρητικό πλαίσιο γύρω από τις «φωνές» των «πληροφοριοδοτών». Αυτό το πλαίσιο θα μας επιτρέψει να αναλύσουμε τη φωνή τους στις αντίστοιχες ιστορικές και παρούσες συνθήκες. Με άλλα λόγια, δεν μπορούμε μόνο να αναπαράγουμε τις αφηγήσεις ή απλώς να τις παρουσιάζουμε ως αν η ερμηνεία τους να ήταν αιτιατόδεικτη. Ανε-

ξάρτητα αν συμφωνούμε ή όχι με τα λεγόμενα των «πληροφοριοδοτών», ανεξάρτητα αν τους συμπαθούμε ή όχι, έχουμε την υποχρέωση να περιβάλουμε τα λόγια τους με αναλύσεις τις οποίες θα δώσουμε εμείς. Αυτό βεβαίως είναι πιο εύκολο να το λέμε παρά να το κάνουμε.

Το τελευταίο κριτήριο για την ποιοτική έρευνα είναι ίσως το δυσκολότερο για τους νέους μελετητές, ιδιαίτερα τους μεταπτυχιακούς φοιτητές. Για έναν ερευνητή, ο οποίος εντάχθηκε σε ένα περιβάλλον, ασχολήθηκε με τη φωνή των ατόμων που ζούσαν σε αυτό και απόλαυσε όσο λίγοι την εμπιστοσύνη τους, είναι δύσκολο αφού φύγει να επιβάλει τη δική του ερμηνεία για τους λόγους που οι άνθρωποι λένε όσα λένε, κάνουν ό,τι κάνουν, αντιστέκονται όπως αντιστέκονται, συνθηκολογούν όταν συνθηκολογούν. Αλλά αυτό είναι το καθήκον μας. Έχουμε την ευθύνη – μερική, περιστασιακή και προσωρινή – να τοποθετούμαστε σε σχέση με τα δεδομένα μας, μια θέση που δεν θα είναι κατ' ανάγκη ίδια με αυτή των «πληροφοριοδοτών» μας (και μην έχετε ψευδαισθήσεις: ούτε οι «πληροφοριοδοτές» συμφωνούν μεταξύ τους).

Το «μεράκι» για το πεδίο

Ένα στοιχείο που κάποιοι βρίσκουν ελκυστικό και κάποιοι άλλοι αποτροπιαστικό στην ποιοτική εργασία είναι η αβεβαιότητα για όσα μπορεί να συμβούν στη συνέχεια. Αυτό το στοιχείο είναι μέρος της στάσης που περιγράψαμε προηγουμένως. Παραλείψαμε όμως να αναφέρουμε ότι αυτό είναι τόσο ζήτημα «γούστου» όσο και επιστήμης. Στο παρόν κεφάλαιο δεν είχαμε μόνο την πρόθεση να εξετάσουμε την επιστήμη και την τέχνη (βλ. Wolcott, 1995) της ποιοτικής έρευνας: θέλαμε επίσης να δώσουμε στους αναγνώστες μια «πρόγευση» από τις ικανοποιήσεις και τα προβλήματα της διεξαγωγής της. Ενδεχομένως να μην πείσουμε κανένα να συμπαθήσει την ποιοτική εργασία: τουλάχιστον όμως μπορούμε να περιγράψουμε πώς τη «δοκιμάσαμε» και την αγαπήσαμε εμείς.

Και οι δυο μας έχουμε πραγματοποιήσει αυστηρά έρευνες

με τη χρήση ποσοτικών μεθόδων. Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιήσαμε δομημένες συνεντεύξεις και κλίμακες τύπου Likert, σημασιολογικές διαφοροποιήσεις και ανοιχτές ερωτήσεις που πρέπει να απαντηθούν εν συντομία. Οι δομημένες κλίμακες και οι συνεντεύξεις μάς «βόλευαν», επειδή παρείχαν δεδομένα τα οποία μπορούσαμε να «μετρήσουμε». Αλλά οι καθημερινές συναντήσεις, οι ιστορίες που μας διηγήθηκαν οι συμμετέχοντες, τα προβλήματα και τα προνόμια τόσο τα δικά τους όσο και τα δικά μας, όλα ήταν θησαυροί που δεν μπορούσαμε να αγνοήσουμε. Αρχίσαμε να κρατάμε σημειώσεις από την εργασία μας στο πεδίο για δική μας ευχαρίστηση (και για την εργασία μας). Αυτό μας άρεσε.

Οι ριζοσπαστικές δυνατότητες που αναδύονται στο πλαίσιο της βασισμένης στην ποιοτική εργασία ψυχολογίας έχουν μόλις αρχίσει να αποφέρουν καρπούς. Μερικοί ψυχολόγοι ασχολούνται πλέον με τη συμμετοχική παρατήρηση, στην οποία οι πρώην «πληροφοριοδότες» συνεργάζονται μαζί τους ως ερευνητές (βλ. Lykes & Mallona, αναφ. στο Fine et al., 1996· Phillips, 1995). Η Michelle διεξάγει συμμετοχική έρευνα σε δύο σχολεία μεσοαστικών περιοχών μαζί με έφηβους εθνογράφους, δασκάλους, γονείς και υποψήφιους διδάκτορες. Όλοι μαζί σε αυτά τα σχολεία αξιοποιούμε τις πολλές διαφορετικές οπτικές και το πλούσιο μείγμα των δεδομένων της ποιοτικής εργασίας, για να δημιουργήσουμε μια νέα κουλτούρα έρευνας. Στο πεδίο της βιογραφικής έρευνας οι Abbey Stewart και Gail Hornstein επινοούν καινούριες μεθόδους για μια φεμινιστική συνεργασία με άτομα που παραμένουν εν ζωή [και στην περίπτωση της Hornstein (1994) με άτομα που έχουν αποβιώσει], με στόχο την επαναδόμηση της ζωής, του διαλόγου και των βιογραφιών τους. Στο πεδίο των πολιτισμικών μελετών η Louise διερευνά τα χαρακτηριστικά των λευκών, διενεργώντας μια «δευτερογενή ανάλυση» της ποιοτικής έρευνας που ξεκίνησε αρχικά στην Ινδία με εκπαιδισθέντες· επιπλέον ο Βρετανός κοινωνικός ψυχολόγος Michael Billig (αναφ. στο Fine et al., 1996) πραγματοποιεί συνεντεύξεις με λευκούς της εργατικής τάξης σχετικά με τη φυλή και τη βασιλική οικογένεια. Στο πεδίο των ΜΜΕ η Corrine Squire (αναφ. στο Fine et

al., 1996) εξετάζει τις αναπαραστάσεις της φυλής, της τάξης και του φύλου μέσω της ανάλυσης κειμένων από τις πρωινές τηλεοπτικές συζητήσεις, συνδέοντας την κρατική πολιτική, τις αναπαραστάσεις των ΜΜΕ και τις κοινωνικές στάσεις των λευκών και των Αφροαμερικανών τηλεθεατών αυτών των εκπομπών. Στα πεδία της οργανωτικής ψυχολογίας και της δυναμικής των ομάδων η Linda Powell (αναφ. στο Fine et al., 1996) και η Nancie Zane (αναφ. στο Fine et al., 1996) μαγνητοφωνούν και μεταγράφουν, συλλέγοντας «ποιοτικές» πληροφορίες για να αναδείξουν τις λειτουργίες της φυλής, του φύλου και της αυθεντίας στα σχολεία και στους χώρους εργασίας. Στο πεδίο των μελετών που αφορούν τη σεξουαλικότητα η Leonore Tiefer (1994) αντλεί στοιχεία από εκτενείς συνεντεύξεις και μελέτες περιπτώσεων για να εντοπίσει τα ιδεολογικά και πολιτικά υποστηλώματα πάνω στα οποία δομείται σήμερα η έννοια της «καλής σεξουαλικής επαφής». Σε όλες τις προαναφερθείσες περιπτώσεις κριτικής εργασίας η ποιοτική έρευνα ήταν αυτή που κατέστησε δυνατή τη διατύπωση ριζοσπαστικών θεωριών, τον εμπλουτισμό δομικών ζητημάτων με στοιχεία από την καθημερινή ψυχολογική ζωή και τη διεύρυνση του διανοητικού και πολιτικού εδάφους πάνω στο οποίο εργαζόμαστε οι ψυχολόγοι.

Όταν ο σκοπός της έρευνας είναι να μάθουμε τι θα μπορούσε να συμβεί, να αποσαφηνίσουμε τι έχει προηγηθεί και να φανταστούμε αυτό που δεν καταφέραμε έως τώρα (αντί να δοκιμάζουμε προκαθορισμένες υποθέσεις), τότε οι διαθέσιμες μέθοδοι και ερωτήσεις που μπορούν να τεθούν είναι απεριόριστες: οι «μεταβλητές» που κάποτε περιείχαν τόσο στενά τις σκέψεις μας ξέφτισαν σαν ένα κακοπλεγμένο πουλόβερ· η δεοντολογία απαιτεί όλο και περισσότερο έναν γεμάτο ευαισθησία διάλογο· οι ερμηνείες είναι πολλαπλές. Οι μέθοδοι είναι ποιοτικές. Η επιστήμη είναι η ψυχολογία. Και όσοι σπουδαστές ενδιαφέρονται για την ποιοτική εργασία είναι ευπρόσδεκτοι.

Η δεοντολογία στην ψυχολογία:

Ποιος ωφελείται;

Laura S. Brown

Σημείωμα των επιμελητών: Για τον αφελή παρατηρητή, η επαγγελματική δεοντολογία θα έπρεπε να αφορά τις ηθικές επιπτώσεις του εκάστοτε πεδίου, να ενδιαφέρεται για τα επιβλαβή και επωφελή αποτελέσματα των θεωριών και των πρακτικών στα άτομα και τις κοινωνίες. Αυτή ωστόσο είναι μια αφελής άποψη. Οι οργανώσεις των επαγγελματιών, όπως εκείνες των γιατρών και των δικηγόρων, επινοούν κώδικες δεοντολογίας οι οποίοι προστατεύουν το επάγγελμά τους τουλάχιστον στον ίδιο βαθμό στον οποίο προστατεύουν και το κοινό. Όπως επισημαίνεται στα κεφάλαια 1 και 2, τα επιβλαβή αποτελέσματα στην ψυχολογία δεν αντανακλούν κατ' ανάγκη την κακόβουλη πρόθεση των ψυχολόγων, είναι όμως ούτως ή άλλως επιζήμια. Σε αυτό το κεφάλαιο η *Laura S. Brown* δείχνει με σαφή τρόπο πώς η επαγγελματική δεοντολογία της ψυχολογίας εξυπηρετεί πρωτίστως τα συμφέροντα των επαγγελματιών ψυχολόγων.

Η *Brown* καταδεικνύει με ποιο τρόπο ο ψυχολόγος διατηρεί την εξουσία και τον έλεγχο στις επαγγελματικές αλληλεπιδράσεις. Αντίστοιχα, οι διαδικασίες λήψης αποφάσεων για τη δεοντολογία ηγεμονεύονται από επαγγελματικούς συλλόγους στις οποίες το κοινό δεν έχει σχεδόν κανένα λόγο. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ηθική διάσταση των κωδίκων δεοντολογίας έχει εν πολλοίς τη βάση της στην ατομική δεοντολογία: οι κώδικες ρυθμίζουν την ειδική δεοντολογία της θεραπευτικής σχέσης, αλλά αμελούν τα ζητήματα της κοινωνικής δεοντολογίας, όπως είναι, για παράδειγμα, η καταπίεση, ο ρατσισμός και η ανισότητα. Επειδή οι κώδικες υποθέτουν γενικά ότι η βλάβη προκύπτει από τη μη ορθή συμπεριφορά μερικών ασυνείδητων ψυχολόγων, αποκλείουν αβασάνιστα κάποιες πιο λεπτές παραβιάσεις, όπως είναι η διαίωνιση των ανισοτήτων της εξουσίας και τα κα-

ταστροφικά αποτελέσματα της απόδοσης χαρακτηρισμών στους ανθρώπους (ετικετοποίησης). Το παρόν κεφάλαιο αμφισβητεί την αντίληψη ότι η επιστήμη είναι το απόλυτο αγαθό, καταγγέλλει τις αδικίες της θεσμοθετημένης εξουσίας και επικρίνει τους κώδικες δεοντολογίας που υιοθετούν αξίες «ελάχιστου κοινού παρονομαστή».

Απογοητευμένες από τους ισχύοντες κώδικες στην ψυχολογία, οι φεμινίστριες μέλη του Ινστιτούτου Φεμινιστικής Θεραπείας (*Feminist Therapy Institute – FTI*) άρχισαν, κατά τη δεκαετία του 1980, να συντάσσουν το δικό τους κώδικα για να αντιμετωπίσουν με συγκεκριμένο και ενεργητικό τρόπο ζητήματα καταπίεσης, εκμετάλλευσης, άνισης αντιμετώπισης, απόδοσης ευθυνών και κοινωνικής αλλαγής. Η Brown επισημαίνει τα οφέλη αλλά και τις δυσχέρειες της προσπάθειας για τη δημιουργία ενός κώδικα δεοντολογίας ο οποίος λαμβάνει σοβαρά υπόψη το δέον γενέσθαι. ■

Το 1992 η οργανωμένη ψυχολογία στη Βόρειο Αμερική συμπλήρωσε έναν αιώνα ζωής. Ωστόσο, μόνο μετά την πάροδο πενήντα χρόνων ο Αμερικανικός Ψυχολογικός Σύλλογος (*American Psychological Association – APA*, 1953), ο οποίος αποτελεί ακόμη και σήμερα το μεγαλύτερο σώμα ψυχολόγων στον κόσμο, έκρινε σκόπιμο να συντάξει έναν κώδικα δεοντολογίας. Η ώθηση για τη δημιουργία του κώδικα μάλλον πρέπει να αναζητηθεί στη συλλογική ενδοσκόπηση που ακολούθησε μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και στις δίκες των εγκληματιών πολέμου που πραγματοποιήθηκαν στη Νυρεμβέργη. Τότε έγινε σαφές ότι οι αρχές της επιστήμης και οι ορθές μέθοδοι έρευνας μπορεί κάλλιστα να γεννήσουν τη φρίκη του φασισμού και τα πειράματα των ναζιστών γιατρών (Lifton, 1986). Η εισαγωγή σε αυτό τον πρώτο κώδικα δεοντολογίας της APA δίνει τον τόνο για όσα πρόκειται να ακολουθήσουν:

Η αξία ενός επαγγέλματος μετριέται από τη συνεισφορά του στην ευημερία του ανθρώπου (*ακριβής διατύπωση*). Η ψυχολογία έχει στόχο να προωθήσει τη γνώση μας για τον άνθρωπο και να βελτιώσει την κατάστασή του εφαρμόζοντας αυτή

τη γνώση για την επίλυση των ανθρώπινων προβλημάτων. Αλλά ένα επάγγελμα υπηρετεί την ανθρωπότητα μόνο κατά μία αφηρημένη έννοια: σε κάθε ψυχολόγο ατομικά εναπόκειται η πραγματική ευθύνη για τις υπηρεσίες του (APA, 1953: 1).

Σύμφωνα με τους κώδικες δεοντολογίας μας, η ψυχολογία είναι ένα καλό επάγγελμα που βοηθά τα ανθρώπινα όντα, τουλάχιστον κατά μία αφηρημένη έννοια. Έχουμε όμως συμβάλει στην ανθρώπινη ευημερία; Ή μήπως μια περιορισμένη αντίληψη περί ανθρωπότητας και μια εξίσου κοντόφθαλμη οπτική για το τι σινιστά δεοντολογική συμπεριφορά από τους ψυχολόγους περιστελλουν τις δεοντολογικές δυνατότητες της ψυχολογίας;

Αυτή η καθυστερημένη προσοχή που δόθηκε στη δεοντολογία φανερώνει τη θέση που κατείχε στην αμερικανική ψυχολογία: η δεοντολογία έρχεται να προστεθεί εκ των υστέρων, τοποθετείται στο περιθώριο και σπάνια ενσωματώνεται πλήρως στο συνολικό πλαίσιο του έργου της ψυχολογίας. Η τελική ευθύνη για την πρόοδό της εναπόκειται στο άτομο και όχι στο συλλογικό θεσμό της επιστήμης. Οι κώδικες ερμηνεύουν στενά τις δεοντολογικές συμπεριφορές. Τονίζουν emphaticά την αποφυγή φανερών «αμαρτιών», αλλά δίνουν πολύ λίγη σημασία στα οφειλόμενα σε παραλείψεις σφάλματα ή στις συγκαλυμμένες εκφράσεις επικίνδυνων στάσεων και αξιών. Σε κανένα σημείο δεν υπάρχει αναφορά στις μακροπρόθεσμες ή στις λιγότερο ορατές συνέπειες των πράξεων και των αποφάσεων των ψυχολόγων.

Ο ψυχολόγος ατομικά έχει επίσης λίγες ευκαιρίες να προετοιμαστεί για το καθήκον της δεοντολογικής συμπεριφοράς. Η έλλειψη αυτής της ευκαιρίας διαιωνίζει μια λιγότερο στοχαστική και πιο στρεβλή αίσθηση περί δεοντολογίας. Τυπικά οι περισσότεροι μεταπτυχιακοί φοιτητές της ψυχολογίας δεν διδάσκονται τη δεοντολογία (Pope et al., 1986). Αυτό σημαίνει ότι οι περισσότεροι ψυχολόγοι έχουν περάσει πολύ λιγότερο χρόνο μελετώντας τη δεοντολογία από ό,τι το σχεδιασμό της έρευνας ή την εννοιολογική αποσαφήνιση της εκάστοτε περίπτωσης. Ιδιαίτερα εκείνοι που δεν προετοιμάζονται για μια στα-

διοδρομία στην επαγγελματική άσκηση της ψυχολογίας ολοκληρώνουν συνήθως το προπτυχιακό επίπεδο σπουδών χωρίς να έχουν διδαχθεί δεοντολογία. Έτσι τις περισσότερες φορές μαθαίνουν τη δεοντολογία της έρευνας μέσω της κατασκευής μοντέλων και της ώσμωσης· σχεδόν ποτέ δεν τη διδάσκονται άμεσα, ούτε χρειάζεται να εξεταστούν στο αντικείμενο αυτό προκειμένου να λάβουν ανώτερο πτυχίο. Η δεοντολογία αποκτά περίοπτη θέση μόνο όταν φαίνεται ότι οι ψυχολόγοι βρίσκονται ακριβώς πάνω στο σύνορο της σαφώς οριοθετημένης περιοχής του «αντιδεοντολογικού». Σε αυτό το σημείο ο κατηγορούμενος ψυχολόγος προσπαθεί να παρουσιάσει λογικές δικαιολογίες σχετικά με το πώς και το γιατί η συγκεκριμένη πράξη του παραμένει στενά εντός των ορίων του νόμου, έστω και αν έχει βλάψει σοβαρά άτομα ή ομάδες.

Παρά αυτή την κάπως «ορφανή» θέση, ο κώδικας δεοντολογίας του APA, που αυτή τη στιγμή βρίσκεται στην τέταρτη κύρια αναθεώρησή του (American Psychological Association, 1992), απεικονίζει τους κανόνες και τα πρότυπα συμπεριφοράς βάσει των οποίων σχεδόν 100.000 ψυχολόγοι και μεταπτυχιακοί φοιτητές της ψυχολογίας διεξάγουν έρευνα, διδάσκουν, εποπτεύουν και ασκούν ψυχοθεραπεία. Ο συγκεκριμένος κώδικας έχει επηρεάσει τους κώδικες αρκετών άλλων επαγγελματικών οργανώσεων, όπως είναι ο Αμερικανικός Σύλλογος Συμβουλευτικής (American Counseling Association) και ο Καναδικός Ψυχολογικός Σύλλογος (Canadian Psychological Association). Ως πρότυπο δεοντολογίας της σημαντικότερης οργάνωσης ψυχολόγων στις ΗΠΑ, της δεσπόζουσας ομάδας στην επιστήμη, ο κώδικας λειτουργεί ως το σημαντικότερο κείμενο αναφοράς στην ψυχολογική δεοντολογία. Ο κώδικας του APA δίνει στον κριτικό αναγνώστη μια εικόνα για τις αξίες και την κουλτούρα που διέπουν αυτό το κυρίαρχο ρεύμα και για τον τρόπο με τον οποίο αυτή η κουλτούρα ερμηνεύει τις σχέσεις εξουσίας, κυριαρχίας και ευθύνης.

Μια θέση που υπονοείται στους διάφορους κώδικες του APA είναι ότι αυτοί δημιουργήθηκαν και υπάρχουν με στόχο να καθορίσουν και να διατηρήσουν ένα πρότυπο προαγωγής της ευημερίας και της προστασίας όλων των ανθρώπων που

έρχονται σε επαφή με τους ψυχολόγους κατά τη διάρκεια της εργασίας τους – δηλαδή τους συμμετέχοντες στην έρευνα ανθρώπους και ζώα, τους φοιτητές και τους θεραπευόμενους πελάτες. Οι ίδιοι κώδικες δημιουργούν επίσης πρότυπα αναφοράς για τις σχέσεις μεταξύ των ψυχολόγων, οι οποίες πρέπει να διέπονται από σεβασμό, πάνω σε θέματα όπως η αναγνώριση των πνευματικών δικαιωμάτων των γραπτών τους και η «ιδιοκτησία» των ασθενών. Κατά τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια όμως διάφορες προοδευτικές ή περιθωριακές ομάδες στην ψυχολογία, καθώς και όσοι υποτίθεται ότι ωφελούνται από αυτούς τους κώδικες δεοντολογίας, οι φοιτητές και οι πελάτες μας, έχουν ασκήσει κριτική επί του θέματος. Αυτοί οι επικριτές – που πολύ συχνά προέρχονται από τη φεμινιστική ψυχολογία, τις ομάδες στήριξης των δικαιωμάτων των ψυχικά νοσούντων και τις ομάδες των ψυχολόγων διαφορετικού χρώματος – θέτουν το ερώτημα ποιος επωφελείται στην πραγματικότητα από τις κατευθυντήριες γραμμές δεοντολογίας της οργανωμένης ψυχολογίας. Αυτές οι ομάδες έχουν επανειλημμένα διερωτηθεί αν ο κώδικας της κυρίαρχης κουλτούρας υπάρχει απλώς για να στηριχτεί ένα συγκεκριμένο καταπιεστικό καθεστώς μέσα στην ψυχολογία και για να προστατεύσει τους ψυχολόγους από τα άτομα επί των οποίων οι πρώτοι έχουν εξουσία, παρά το αντίστροφο. Κατά καιρούς έχουν γίνει προσπάθειες να συμπεριληφθούν οι εκπρόσωποι τέτοιων διαμαρτυρούμενων ομάδων στις αναθεωρήσεις των βασικών αξόνων της δεοντολογίας (για παράδειγμα, στην πιο πρόσφατη αναθεώρηση του κώδικα ζητήθηκαν οι υποδείξεις κάποιων ομάδων από την οργανωμένη ψυχολογία που αντιπροσώπευαν τις φεμινίστριες και τους ανθρώπους διαφορετικού χρώματος). Παρ' όλα αυτά οι ασκούντες κριτική συνεχίζουν να αμφιβάλλουν για το γνήσιο των προσπαθειών που γίνονται προκειμένου να αλλάξει το νόημα των κωδίκων δεοντολογίας στην ψυχολογία, θεωρώντας ότι πρόκειται απλώς για στρατηγικές που αποσκοπούν να κατασιγάσουν τις επικρίσεις μέσω της ενσωμάτωσής.

Σε αυτό το κεφάλαιο παρουσιάζονται μερικές από τις κριτικές αναλύσεις που ασκήθηκαν για τους κυρίαρχους κώδικες δεοντολογίας της ψυχολογίας και αποτιμάται η αξία τους. Εξε-

τάζεται ποιος ωφελείται από αυτούς τους κώδικες και ποια είναι πιθανώς τα προβλήματα στις υποθέσεις αυτών των κωδικών. Περιγράφονται επίσης κάποιες πιθανές εναλλακτικές στρατηγικές σχετικά με τη δεοντολογία της ψυχολογίας, καθώς και οι κίνδυνοι και τα οφέλη που μπορεί να προκύψουν από την ενσωμάτωση εναλλακτικών μοντέλων για τους ψυχολόγους και τους άλλους.

Υποκείμενες προβληματικές υποθέσεις

Η επιστήμη ως απόλυτο αγαθό

Μεταξύ των προβληματικών υποθέσεων που διέπουν τους κυρίαρχους κώδικες δεοντολογίας στην ψυχολογία υπάρχει μια ιδιαίτερα ακανθώδης: η υπόθεση ότι αυτό που κάνουν οι ψυχολόγοι ως ερευνητές, κλινικοί, δάσκαλοι, επόπτες και σύμβουλοι είναι κατά βάση αγαθό και εγγενώς αξιόλογο διότι βασίζεται στην «επιστήμη» και ότι το έργο τους θα συνεχίσει να είναι καλό για όσο καιρό παραμένει σταθερά και απόλυτα συνδεδεμένο με την επιστήμη. Αυτή η υπόθεση ορίζει την «επιστήμη» ως τη γνώση που προκύπτει από τη λογική θετικιστική αντίληψη «απόδειξη μέσω απορρίψης» του ελεγχόμενου πειραματισμού. Είναι ιδιαίτερα εμφανής στην πιο πρόσφατη αναθεώρηση του κώδικα του APA: εκεί, στις αρχικές προτάσεις του προοιμίου, η πρωταρχική δέσμευση στην ανθρωπίνη ευημερία έχει αντικατασταθεί από έναν ύμνο σε «ένα ισχύον και αξιόπιστο σώμα επιστημονικής γνώσης βασισμένο στην έρευνα» (APA, 1992: 1599). Η ίδια υπόθεση μπορεί επίσης να εντοπιστεί σε πάμπολλες τρέχουσες συζητήσεις σχετικά με την αξία της ψυχοθεραπείας: σε αυτές οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι η ψυχοθεραπεία είναι ωφέλιμη μόνο στο βαθμό που είναι επιστημονικά αποδεδειγμένο ότι είναι ασφαλής και αποτελεσματική μέσα από επιστημονικά αποδεκτές εμπειρικές μεθόδους (Mc Fall, 1996).

Αλλα κεφάλαια σε αυτό τον τόμο εξετάζουν λεπτομερώς θεμελιώδη ερωτήματα όπως: «σε ποιον ανήκει η επιστήμη», βάσει του «έρευνα από ποιον», με «ποια μεθοδολογία». Όπως

διερωτώνται οι Kidder και Fine στο κεφάλαιο 3: Ποιων η παρατήρηση έχει το προνόμιο να αποτελεί το θεμέλιο πάνω στο οποίο δομείται η δεοντολογική μας συμπεριφορά; Άλλοι προοδευτικοί ψυχολόγοι έχουν επίσης αμφισβητήσει τα θεμέλια της δεοντολογίας της ψυχολογίας (Lerman & Porter, 1990a· Payton, 1994· Vazquez & Eldridge, 1994). Οι ασκούντες κριτική βρίσκουν σοβαρές αδυναμίες στην αντίληψη ότι η προσεκτική εμμονή στον εμπειρισμό και την κληροδοτημένη γνώση, που ονομάζεται «επιστήμη», θα προστατεύσει αφενός τους ψυχολόγους από την κατάχρηση της εξουσίας τους και αφετέρου όσους υφίστανται τις πράξεις των ψυχολόγων από την εκμετάλλευση.

Αυτή η θεμελιώδης υπόθεση ότι η επιστήμη είναι *αφ' εαυτής* καλή, και ότι συνεπώς αποτελεί πάντοτε ένα επαρκές θεμέλιο για τη δεοντολογική δράση των ψυχολόγων, είναι η πρώτη προβληματική αντίληψη στη δεοντολογία της παραδοσιακής ψυχολογίας. Η ψυχολογική επιστήμη βρίθει καταπιεστικών προτύπων αναφοράς. Ένας από τους θεμελιωτές της αμερικανικής ψυχολογίας, ο G. Stanley Hall, ήταν πασίγνωστος για τις διακηρύξεις της «επιστημονικής» του πεποίθησης ότι η ανώτερη εκπαίδευση θα έκανε τις γυναίκες στείρες και ότι αυτές είναι πνευματικά κατώτερες από τους άνδρες. Σε διάφορες εποχές η επιστήμη της ψυχολογίας δίδασκει, εν είδει κληροδοτημένης σοφίας, τα «δεδομένα» ότι οι άνθρωποι με διαφορετικό χρώμα δέρματος και οι Εβραίοι είναι γενετικά κατώτεροι ως προς τη νοημοσύνη· ότι οι λεσβίες και οι ομοφυλόφιλοι άνδρες είναι ψυχολογικά αποκλίνοντες· και ότι οι γυναίκες που εργάζονται εκτός σπιτιού παρουσιάζουν διαταραχές της φυσιολογικής γυναικείας ανάπτυξης (Albee, 1988· Vasquez & Eldridge, 1994).

Ένα παράδειγμα της βλάβης που μπορεί να επιφέρει η «δεοντολογική» και «επιστημονική» συμπεριφορά είναι η συμμετοχή των ψυχολόγων στον υποχρεωτικό εγκλεισμό των ψυχικά ασθενών ατόμων. Για τους επαγγελματίες ψυχολόγους το «βασισζόμενο στην επιστήμη» πρότυπο αντιμετώπισης του αυτοκτονικού ασθενή σημαίνει να προτείνουν κατ' αρχάς και να απαιτήσουν εν συνεχεία τον εγκλεισμό του σε νοσηλευτικό

ίδρυμα. Οι ειδικοί σύμβουλοι διαχείρισης κινδύνων επισημαίνουν σε όσους ψυχολόγους δεν ακολουθούν αυτή τη σειρά ενεργειών ότι εκθέτουν τον εαυτό τους σε ενδεχόμενες μηνύσεις για κακή κλινική πρακτική. Το υπονοούμενο μήνυμα εν προκειμένω είναι ότι η «επιστημονικώς ορθή» ακολουθία ενεργειών θα προστατεύσει τον ψυχολόγο (Stromberg, 1993). Τι θα γίνει όμως με τον ασθενή και την ευημερία του; Στα κείμενά τους οι εκπρόσωποι των κινήματων στήριξης των δικαιωμάτων των ψυχικά ασθενών περιγράφουν πώς ο εγκλεισμός ενός ανθρώπου σε ίδρυμα, εν ονόματι της «προστασίας» του από τον εαυτό του, τον απογυμνώνει από τα δικαιώματα και την ανθρωπιά του (Chamberlin, 1977, 1990). Κατά τον εγκλεισμό τους εκείνοι που βρίσκονται στην πλέον ευάλωτη κατάσταση εκτίθενται στις καταχρήσεις και τους κινδύνους που ενυπάρχουν στα ψυχιατρικά ιδρύματα, όπως είναι η υποχρεωτική λήψη φαρμάκων, ο σωματικός περιορισμός και το ενδεχόμενο σεξουαλικής επίθεσης τόσο από το προσωπικό όσο και από άλλους ασθενείς. Εδώ η «δεοντολογική» συμπεριφορά του ψυχολόγου μπορεί να βλάψει – και βλάπτει – τους ανθρώπους στο όνομα της «καλής άσκησης της ψυχολογίας».

Κατά παρόμοιο τρόπο, ένας ψυχολόγος είναι πιθανό να διενεργεί μια έρευνα η οποία από τεχνική άποψη είναι σύμφωνη με τη δεοντολογία, αλλά προκαλεί σημαντική βλάβη. Για παράδειγμα, ένας ερευνητής μπορεί να παραμείνει πιστός στον εμπειρισμό των «επιστημονικών» μεθόδων έρευνας, να ενημερώνει επαρκώς τους συμμετέχοντες από τεχνική άποψη και να λαμβάνει τη συγκατάθεσή τους, και παρ' όλα αυτά να διεξάγει την έρευνα καταδεικνύοντας ρητά την κατωτερότητα μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας. Αυτή η έρευνα είναι επιζήμια και για τη συγκεκριμένη ομάδα και για τα μέλη της. Επειδή όμως διεξάγεται σύμφωνα με τους κανόνες, παραμερίζεται το ερώτημα αν είναι δεοντολογική, υπό την ευρεία έννοια, η διερεύνηση κάποιων θεμάτων. Στο όνομα της «ακαδημαϊκής ελευθερίας» οι κώδικες δεοντολογίας δεν έχουν προγράψει ορισμένα ζητήματα ως *καθαυτό* προβληματικά. Έτσι αγνοούν τη βλάβη που προκαλεί η διεξαγωγή μιας έρευνας «ανάλυσης λόγου», που υποτίθεται ότι εξετάζει «επιστημονι-

κά» την πιθανότητα κάποια άτομα ή ομάδες να είναι κατώτερα ή να μην αξίζουν ισότιμης μεταχείρισης. Αυτή η έρευνα προϋποθέτει ότι είναι αποδεκτό, και συνεπώς δεοντολογικό, να μεταχειριζόμαστε τους ανθρώπους με μη ισότιμο τρόπο ή να θεωρούμε «κατώτερα» όλα τα μέλη μιας ομάδας.

Ως εκ τούτου η παραδοσιακή ψυχολογία δεν θεώρησε ότι ο Arthur Jensen ή ο Richard Herrnstein είχαν παραβιάσει τη δεοντολογία με τις ερωτήσεις που έθεταν κατά την έρευνά τους, παρόλο που είχαν στόχο να τεκμηριώσουν την υποτιθέμενη νοητική κατωτερότητα των Αφροαμερικανών. Κανείς από τους μαύρους δεν υπέστη ατομική βλάβη σε αυτή την έρευνα απαντώντας στο Stanford-Binet ή σε άλλα τεστ· οι μετέχοντες μάλιστα μπορεί να βρήκαν ενδιαφέρουσες τις δοκιμασίες. Αλλά το πιο πιθανό είναι ότι ο τρόπος με τον οποίο οι Jensen και Herrnstein χρησιμοποίησαν και ερμήνευσαν τα ευρήματα των τεστ δεν έβλαψε μόνο όσους συμμετείχαν στην έρευνα. Αποδυνάμωσε επιπλέον και τα υπάρχοντα κοινωνικά στηρίγματα προς τους μαύρους, στιγματίζοντάς τους ως γενετικά κατώτερους και ενισχύοντας έτσι τη ρατσιστική στάση της ευρύτερης κοινωνίας. Η δεοντολογία της έρευνας, όπως ερμηνεύεται σήμερα από τους επικρατούντες κώδικες, δεν υποχρεώνει τους ερευνητές να διαλάβουν το ενδεχόμενο ενός τέτοιου κινδύνου στα έγγραφα συναίνεσης που συντάσσουν (Dent, 1995· Fairchild, 1995).

Η εν λόγω έρευνα, η οποία παρουσιάζεται στο δημοφιλές βιβλίο *The Bell Curve* των R.J. Herrnstein και C. Murray, έβλαψε σοβαρά τους μαύρους. Εισήγαγε την αίγλη και το κύρος της επιστήμης στο ρατσιστικό διάλογο για την υποτιθέμενη κατωτερότητα μιας ομάδας έναντι των άλλων. Το ειρωνικό είναι όμως ότι πολλοί μελετητές άσκησαν κριτική σε σχέση με την κακή χρήση της έρευνας στο βιβλίο, επισημαίνοντας τα λάθη στην ερμηνεία των πινάκων και τον αποκλεισμό των αντιφατικών δεδομένων. Λίγοι όμως πέρα από κάποιους μαύρους ψυχολόγους με αυτογνωσία (Dent, 1995· Fairchild, 1995· Helms, 1995· Hilliard, 1995· Scott-Jones, 1995· Sue, 1995) έθεσαν το πιο βασικό ερώτημα: το κατά πόσο η διενέργεια τέτοιου είδους μελετών είναι ορθή από την άποψη της δεοντολογίας. Η

διατύπωση αυτού του ερωτήματος – σχετικά με τους κινδύνους που εγκυμονούν συγκεκριμένα είδη έρευνας – αμφισβητεί την ηγεμονία της επιστήμης ως πηγής όλων των ωφελειών στην ψυχολογία.

Για πολλούς κριτικούς στοχαστές η δεοντολογία της έρευνας παραμένει προβληματική. Οι επίσημοι κώδικες συνεχίζουν να αναφέρονται αποκλειστικά στους κινδύνους που μπορεί να προκύψουν για το συμμετέχοντα ως άτομο, μέσα στο συγκεκριμένο περιβάλλον του πειράματος ή της μελέτης, αλλά παραβλέπουν ερωτήματα σχετικά με τους κινδύνους που ελλοχεύουν για την ομάδα στην οποία ανήκει ο συμμετέχων. Πιο σπάνια ακόμη διατυπώνονται ερωτήματα για το κατά πόσο μερικά είδη έρευνας, ανεξάρτητα από τη διεξαγωγή τους με βάση τους κανόνες της δεοντολογίας, βλάπτουν την υποκείμενη κουλτούρα, για το λόγο ότι διαιωνίζουν, άμεσα ή ακούσια, αντιδραστικές ή καταπιεστικές νόρμες. Επιπρόσθετα, όσο αλλάζουν οι ερευνητικές μέθοδοι, τόσο επεκτείνονται και τα δεοντολογικά διλήμματα. Για παράδειγμα, ο ερευνητής ο οποίος διεξάγει ποιοτική έρευνα αναπτύσσει μια στενή σχέση με τους συμμετέχοντες, στην οποία η εξουσία κατανέμεται με ρητό ή άρητο τρόπο. Τα δεοντολογικά διλήμματα που προκύπτουν από αυτό το είδος της ερευνητικής σχέσης είναι πολύ διαφορετικά. Ωστόσο οι νόρμες της κυρίαρχης δεοντολογίας στην ψυχολογία δεν επιχειρούν να τα αντιμετωπίσουν, επειδή συνεχίζουν να ερμηνεύουν τις ερευνητικές σχέσεις ως ιεραρχικές και ποσοτικές (Mary Crawford, προσωπική επικοινωνία, Φεβρουάριος 1996· Fine, 1992a· βλ. και κεφάλαιο 3). Έτσι, η υπάρχουσα δεοντολογία της ψυχολογίας δεν προετοιμάζει τον ερευνητή να αναπτύξει καινούριες μεθόδους και νέα «ερευνητικά παραδείγματα» για την κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, ακριβώς διότι αποτυγχάνει να τον προετοιμάσει για τις νέες δεοντολογικές προκλήσεις. Όσο η δεοντολογία της έρευνας αποφεύγει να συζητήσει το κατά πόσο κάποια ερωτήματα δεν μπορούν να τεθούν από δεοντολογική άποψη, οι ψυχολόγοι θα συνεχίσουν να διενεργούν έρευνες που τεχνικά είναι δεοντολογικές αλλά παραβιάζουν τη γενική αρχή της αποφυγής πρόκλησης βλάβης σε ευπαθείς πληθυσμούς.

Ατομικισμός και τάση τεχνητού διαχωρισμού

Μια δεύτερη προβληματική υπόθεση στη βάση των κυρίαρχων κωδίκων δεοντολογίας είναι ο τεχνητός διαχωρισμός του ψυχολόγου ως επαγγελματία και ως ιδιώτη, που υπαγορεύεται από την ανάγκη να παραμείνει σταθερός στα πρότυπα της δεοντολογίας. Αυτό που ξεκίνησε ως προσπάθεια σεβασμού στην ιδιωτική ζωή και την προσωπικότητα των ψυχολόγων εξελίχθηκε σε ένα είδος ακραίου ατομικισμού. Το πρόσωπο του ψυχολόγου υφίσταται σχάση ανάμεσα στη δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα, χωρίς να τίθεται ζήτημα αλληλεπίδρασής τους σε επίπεδο δεοντολογίας. Επιπλέον οι κώδικες δεοντολογίας περιέχουν εγγενείς ατομικιστικές υποθέσεις σχετικά με αυτούς για τους οποίους ο ψυχολόγος είναι υπεύθυνος. Στο δεοντολογικό πεδίο του ψυχολόγου υπάρχει μόνο ο συγκεκριμένος στόχος των πράξεών του.

Κατά καιρούς έχουν τεθεί ποικίλα δεοντολογικά κριτήρια τα οποία επιχειρούν να αποσαφηνίσουν το δικαίωμα των ψυχολόγων να έχουν ιδιωτική ζωή και να διάγουν το βίο τους με όποιο τρόπο οι ίδιοι θεωρούν κατάλληλο. Το «μετα-μήνυμα» αυτών των διακηρύξεων είναι ότι οι ψυχολόγοι δεν χρειάζεται να προβούν σε προσωπικές δεσμεύσεις ότι θα συμπεριφέρονται με κάποιο συγκεκριμένο τρόπο εφόσον τηρούν τους κανόνες στην εργασία τους. Αφ' εαυτού λοιπόν ο δεοντολογικός κώδικας είναι απαλλαγμένος από αξίες. Στον ιδιωτικό του βίο ο ψυχολόγος μπορεί να διατηρεί καταπιεστικές απόψεις, να κάνει κακή χρήση εξουσίας στις προσωπικές του σχέσεις και γενικά να πρεσβεύει αξίες που δεν συνάδουν με τη δημόσια ευημερία, χωρίς σαφείς πεποιθήσεις σχετικά με τα δικαιώματα και την αξία των άλλων ανθρώπων. Όλα αυτά γίνονται αποδεκτά από τη δεοντολογία εάν κατά την εργασία του ο ψυχολόγος ελέγχει τις σκέψεις και τα αισθήματά του και ακολουθεί τους κανόνες.

Τέτοιου είδους διακηρύξεις μέσα στους κώδικες του APA ήταν κάποτε πραγματικά απελευθερωτικές, με τον καιρό όμως έχασαν την αξία τους. Στο πλαίσιο του πρωταρχικού κώδικα του APA —ο οποίος δημοσιεύτηκε σε μια περίοδο που ο μα-

καρθισμός βρισκόταν στις δόξες του και το «κυνηγητό» των αριστερών επιστημόνων και των ανθρώπων με διαφορετικό σεξουαλικό προσανατολισμό ήταν σε έξαρση στον ακαδημαϊκό χώρο — αυτές οι αναφορές στην ελευθερία της σκέψης και της πράξης είχαν έναν προφανή στόχο. Κατά πάσα πιθανότητα ήταν πολύ καλό το γεγονός ότι η οργανωμένη ψυχολογία υποστήριξε το δικαίωμα του κάθε ψυχολόγου να παρεκκλίνει από το ηθικό κατεστημένο της κοινότητας, όταν αυτό το πρότυπο ήταν ιδιαίτερα καταπιεστικό. Με τον καιρό και με την αλλαγή των πραγμάτων το ακαδημαϊκό και κοινωνικό κλίμα έγινε πολύ πιο ανοικτό. Τα πρότυπα όμως παρέμειναν και έγιναν ακόμη πιο αυστηρά στη διάκριση μεταξύ της δεοντολογίας των ψυχολόγων που έχει σχέση με την εργασία και των μορφών συμπεριφοράς που υιοθετούν στην καθημερινή τους ζωή. Δεν έγινε καμιά ενοποίηση της προσωπικής με την επαγγελματική σφαίρα.

Όπως σημείωσε η Carolyn Payton στην κριτική της για την αναθεώρηση του APA το 1992:

Σε τρία τουλάχιστον σημεία ο αναγνώστης προειδοποιείται ότι ο κώδικας ισχύει μόνο για τις δραστηριότητες των ψυχολόγων που σχετίζονται με την εργασία τους. Η ανάγκη για έναν τέτοιο περιορισμό προβληματίζει. Αυτό σημαίνει άραγε ότι αν ο Τζακ ο Αντεροβγάλτης ήταν ψυχολόγος, δεν θα παραβίαζε τον κανόνα επειδή σκότωνε γυναίκες κατά τον ελεύθερο χρόνο του; [Και θα πρόσθετα, δεν συνελήφθη και δεν καταδικάστηκε ποτέ για παράπτωμα σχετιζόμενο με την εργασία του, το οποίο θα συνιστούσε παραβίαση του τρέχοντος κώδικα.] Αν μια ψυχολόγος κακοποιεί παιδιά ή χτυπά το σύντροφό της αλλά διαπράττει αυτές τις ενέργειες στο σπίτι της, δεν θα παραβίαζε κανένα κανόνα; (1994: 317, τα πλάγια στοιχεία είναι δικά μου)

Τα παραπάνω ερωτήματα της Payton δεν είναι εντελώς υποθετικά και οι απαντήσεις τους προβληματίζουν, αφού και στις δύο περιπτώσεις απαντώνται αρνητικά. Τόσο ο Δρ. Τζακ ο Αντεροβγάλτης όσο και η επιθετική ψυχολόγος συμπεριφέρονται δεοντολογικά σύμφωνα με τους αυστηρότερους (και

τους στενότερους) ορισμούς. Τα ερωτήματα της Payton υπογραμμίζουν τα προβλήματα που είναι εγγενή όταν το πρόσωπο του ψυχολόγου διαχωρίζεται στον επαγγελματία ο οποίος ακολουθεί τη δεοντολογία και στον ιδιώτη ο οποίος δεν δεσμεύεται από τέτοιους κανόνες. Ο ισχυρισμός ότι ένα άτομο μπορεί να καταπιέζει ατιμώρητα τους άλλους στην ιδιωτική του ζωή και μόλις διαβαίνει την πόρτα του γραφείου του να μεταμορφώνεται με μαγικό τρόπο σε κάποιον που σέβεται τα ευάλωτα άτομα – τους φοιτητές, τους συμμετέχοντες στην έρευνα, τους πελάτες στην ψυχοθεραπεία – είναι καταφανώς παράλογος. Δημιουργεί μια απόσταση ανάμεσα στον ίδιο τον ψυχολόγο και στη δεοντολογία της ψυχολογίας, γεγονός το οποίο υποδηλώνει μια κάπως κυνική στάση.

Αυτή η διάκριση μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα – και πράγματι επιφέρει – σοβαρές βλάβες. Στις πολλές περιπτώσεις της κακής άσκησης ψυχοθεραπείας, στις οποίες ενεπλάκη ως ειδική μάρτυς, συχνά διαπίστωσα μια βαθιά διχοτόμηση, την αποσύνδεση του ψυχολόγου ως ιδιώτη από τα νοήματα των κωδίκων δεοντολογίας. Βρήκα ότι σε αυτή την περίπτωση οι ψυχολόγοι έχουν έναν προσωπικό κώδικα «δεοντολογίας» ο οποίος υπαγορεύει το εξής: εφόσον ακολουθείται αυστηρά το γράμμα του νόμου και κανείς δεν συλλαμβάνεται, τότε το πνεύμα του νόμου μπορεί να παραβιαστεί.

Θα αναφέρω, για παράδειγμα, την περίπτωση ενός ψυχολόγου ο οποίος άρχισε να ερωτοτροπεί λεκτικά με μια θεραπεύομένη του και την ίδια στιγμή της έλεγε ότι δεν μπορούσε να έχει σεξουαλική σχέση μαζί της επειδή ήταν πελάτις του. Μετά από μερικούς μήνες τη φίλησε με πάθος, και το έκανε σε διάφορες περιστάσεις, συνέχισε όμως να επιμένει ότι δεν επρόκειτο να υπάρξει μεταξύ τους «σεξουαλική σχέση» διότι αυτή ήταν πελάτις του. Λίγο αργότερα ο ίδιος τερμάτισε τη θεραπεία και ένα μήνα μετά την επίσημη λήξη είχαν σεξουαλική επαφή. Όταν κατηγορήθηκε για παραβίαση της δεοντολογίας, τόνισε ότι κατά την περίοδο της σεξουαλικής τους επαφής η γυναίκα δεν ήταν πελάτις του και ότι ο επίσημος κώδικας δεν απαγόρευε το σεξ με τους πρώην πελάτες. Η σεξουαλική επαφή, επέμεινε, συνέβη στην προσωπική του ζωή και συνεπώς,

κατά τη γνώμη του, προστατευόταν από τυχόν κυρώσεις. Αρνήθηκε ότι το φλερτ ή τα φιλιά αποτελούσαν παραβίαση των κανόνων, καθώς «δεν ήταν σεξ».

Σε αυτή την περίπτωση, η οποία κατά επώδυνο τρόπο μοιάζει πολύ στις λεπτομέρειές της με αρκετές άλλες, είναι σαφές ότι το πνεύμα των βασικών αρχών της δεοντολογίας δεν είχε διαπεράσει την εργασία και τη ζωή του ψυχολόγου. Οι διακρίσεις του κώδικα είχαν για το συγκεκριμένο άνθρωπο το νόημα ενός οδηγού ερωτοτροπίας (έως πού μπορεί να προχωρήσει), όπως φαίνεται ότι συμβαίνει σε πολλούς ψυχολόγους. Σε λιγότερο ρητά επίπεδα τέτοιοι διαχωρισμοί εξυπηρετούν, με την έννοια ότι από αυτούς απουσιάζει η αμφισβήτηση. Ο ψυχολόγος που έχει διδαχθεί ότι μπορεί να έχει οποιεσδήποτε προσωπικές πεποιθήσεις εφόσον αυτές παραμένουν εκτός της εργασίας του μπορεί να συμμαρξίζεται ρατσιστικές, σεξιστικές, αντισημιτικές ή ετεροσεξιστικές αξίες και επιπλέον να τις εφαρμόζει στην προσωπική του ζωή. Αλλά δεν θα χρειαστεί να αμφισβητήσει αυτές τις πεποιθήσεις στο πλαίσιο της εργασίας του, όπου τηρεί τους κανόνες δεοντολογίας, καθώς υπάρχει μια διαχωριστική γραμμή η οποία προστατεύει αυτές τις πεποιθήσεις ως «ιδιωτικές» (Lerman & Porter, 1990b· Payton, 1994).

Οι αξίες του ελάχιστου κοινού παρονομαστή

Αυτός ο διαχωρισμός του ψυχολόγου σε επαγγελματία και ιδιώτη οδηγεί σε μια τρίτη προβληματική υπόθεση η οποία ενυπάρχει στη δεοντολογία της παραδοσιακής ψυχολογίας. Πρόκειται για την αντίληψη, που στις περισσότερες περιπτώσεις είναι υπονοούμενη αλλά στην τελευταία αναθεώρηση του κώδικα του APA εκφράζεται αρκετά ρητά, ότι τα κριτήρια δεοντολογίας πρέπει να αφορούν το επίπεδο του χαμηλότερου κοινού παρονομαστή. Αυτή η άποψη προστατεύει το δικαίωμα του ψυχολόγου να ακολουθεί δεοντολογικά αμφισβητήσιμες κατευθύνσεις στην προσωπική του ζωή και να προφυλάσσεται από καταγγελίες στον εργασιακό του χώρο. Ο αναθεωρημένος κώδικας του 1992 αναφέρει σε αρκετά σημεία ότι δεν συνιστά ένα πρότυπο βάσει του οποίου οι ψυχολόγοι μπορούν να κατη-

γορηθούν και να αντιμετωπίσουν δικαστικές αγωγές. Όπως σημειώνει ένας σχολιαστής, ο οποίος είναι ταυτόχρονα νομικός και ψυχολόγος, ο κώδικας είναι γεμάτος από «νομικίστικους όρους όπως *έλλογος και εφικτός*» (Bersoff, 1994: 384, τα πλάγια στοιχεία στο πρωτότυπο). Οι παραπάνω όροι προστατεύουν τους ψυχολόγους που υποστηρίζουν ότι αυτό που έκαναν ήταν έλλογο και εφικτό υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες και ότι δεν είναι δυνατόν να θεωρούνται υπεύθυνοι επειδή τηρούν παθητική στάση απέναντι στα διλήμματα της δεοντολογίας.

Οι Lerman και Porter (1990b) υποστηρίζουν ότι από αυτή την άποψη οι επικρατούντες κώδικες είναι αντιδραστικοί και όχι προληπτικοί. Ενθαρρύνουν την παθητικότητα, την υπάρχουσα κακοπιστία και την έλλειψη θάρρους σε περιπτώσεις όπου είναι απαραίτητο να αναλάβει κανείς τις ευθύνες του για να διασφαλίσει ότι θα γίνει αυτό που πρέπει. Διευκολύνοντας όλους τους ψυχολόγους να ενεργούν μέσα στα καθορισμένα πλαίσια της δεοντολογίας, οι κυρίαρχοι κώδικες ενισχύουν το κατεστημένο. Η δεοντολογία περιορίζεται σε ένα σύνολο κανόνων που πρέπει να τηρούνται και η εικόνα του ψυχολόγου ως ενεργού συμμετέχοντα στη διαδικασία λήψης δεοντολογικών αποφάσεων συσκοτίζεται.

Ως εκ τούτου, για να είναι κανείς συνεπές μέλος του Αμερικανικού Ψυχολογικού Συλλόγου δεν χρειάζεται, λόγου χάριν, να μάχεται ενεργά το ρατσισμό, το σεξισμό, τον ετεροσεξισμό ή όποιες άλλες μορφές καταπίεσης απαντώνται στο επάγγελμά του και στον κόσμο (Brown, 1991, 1993). Το μόνο που πρέπει να κάνει είναι να αποφεύγει τις φανερές διακρίσεις και να μην παραβιάζει τους επίσημους κανόνες. Καμιά δεοντολογική κύρωση δεν προβλέπεται για τον ψυχολόγο ο οποίος δεν μιλά βλάποντας την καταπίεση, διότι δεν υπάρχει κανένας κανόνας που να αντιτίθεται σε τέτοιου είδους παθητική συνενοχή.

Επιπροσθέτως, οι συμπεριφορές που εμπίπτουν στο πλαίσιο της δεοντολογίας καθορίζονται με τον πλέον ρητό τρόπο. Για παράδειγμα, είναι σαφώς αντιδεοντολογικό, σύμφωνα με την τελευταία αναθεώρηση του κώδικα, ο ψυχολόγος να διατηρεί σεξουαλικές σχέσεις με πελάτη του. Αυτός ο κανόνας κα-

θορίζει ρητά ότι υπάρχει μια κατηγορία συμπεριφορών που πρέπει να αποφεύγονται, διευκολύνοντας έτσι τους περισσότερους ψυχολόγους να τον τηρήσουν. Ένας ψυχολόγος που διατηρεί μια παρόμοια σχέση θα κατηγορηθεί για παραβίαση της δεοντολογίας. Τι γίνεται όμως όταν ο ψυχολόγος έχει επίμονες σεξουαλικές φαντασιώσεις για έναν πελάτη του οι οποίες ποτέ δεν εκφράστηκαν ή και δεν αναγνωρίστηκαν; Αναμφίβολα θα αλλάξει ο τρόπος μεταχείρισης του πελάτη και πιθανότατα θα υποστεί βλάβη από την εσωτερική εμπειρία στην οποία ο πελάτης γίνεται το σεξουαλικό αντικείμενο. Παρ' όλα αυτά ο συγκεκριμένος ψυχολόγος θεωρείται ότι τηρεί τις βασικές αρχές της δεοντολογίας διότι δεν έχει παραβιάσει κανένα κανόνα.

Ας αντιπαραβάλουμε έναν ερευνητή ο οποίος αποτυγχάνει να λάβει τη συγκατάθεση των συμμετεχόντων στην έρευνα με έναν άλλο ο οποίος αποτυγχάνει να συλλάβει τις συνέπειες των ερευνητικών του ευρημάτων. Ο πρώτος ερευνητής – που δεν έχει υποβάλει την έρευνά του σε θεσμικό έλεγχο, δεν έχει ενημερώσει τους συμμετέχοντες και άρα δεν έχει λάβει τη συγκατάθεσή τους ή δεν τους έχει δώσει τη δυνατότητα να αρνηθούν – παραβιάζει ξεκάθαρα τη δεοντολογία. Ο δεύτερος ερευνητής – που συλλέγει πληροφορίες με τους κατάλληλους μηχανισμούς και στη συνέχεια ερμηνεύει τα ευρήματα της έρευνάς του με τρόπο ο οποίος ευτελίζει μια ευπαθή ομάδα – απλώς εκφράζει την άποψή του για το νόημα της έρευνας. Κάτι λείπει από τους κώδικες δεοντολογίας, μια και αυτοί αντιμετωπίζουν μόνο τα προβλήματα που εγείρονται από την πρώτη περίπτωση (βλ. κεφάλαιο 3).

Δεδομένου ότι συντάσσονται από τους κυρίαρχους οργανισμούς, οι τρέχοντες κώδικες δεοντολογίας συντίθενται σχεδόν εξ ολοκλήρου από υποχρεωτικούς κανόνες που ξεκινούν με τη λέξη «μη» ή την έκφραση «δεν πρέπει». Υστερούν σε κανόνες που αρχίζουν με τη λέξη «να» και έχουν την έννοια των θετικών ενεργειών, αποτυγχάνοντας να συμπεριλάβουν το είδος των στόχων που εμπνέουν και καθιστούν τη δεοντολογία της ψυχολογίας πραγματικά απελευθερωτική και μεταρρυθμιστική. Η κατάσταση έχει εκφυλιστεί ακόμη περισσότερο μετά από μια

απόφαση της κυβέρνησης των ΗΠΑ για «περιορισμό του επαγγέλματος» των μελών του Αμερικανικού Ψυχολογικού Συλλόγου. Ένα κοινό ψήφισμα με την Ομοσπονδιακή Επιτροπή Εργασίας των ΗΠΑ υποχρέωνε το σύλλογο να αφήσει έξω από τους βασικούς άξονες της δεοντολογίας του οτιδήποτε μη επιχειρηματικό και παράλληλα να αφαιρέσει από τον κώδικα μερικούς από τους μακροβιότερους κανόνες. Τα κριτήρια και οι κατευθυντήριες αρχές για το «ορθώς πράττειν» είναι δύναμι μη επιχειρηματικά ή ενδέχεται να δημιουργήσουν νομικές ευθύνες, αφού υπόσχονται να βοηθήσουν και κατόπιν αποτυγχάνουν (Koocher, 1994). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αποδυνάμωση του APA στο συγκεκριμένο πεδίο. Ο αναθεωρημένος κώδικας και ολόκληρη η κλαδική οργάνωση άρχισαν να απομακρύνονται όλο και περισσότερο από τον ορισμό των «ορθών ενεργειών» που πρέπει να ακολουθήσουν οι ψυχολόγοι για να ωφεληθούν τους ανθρώπους. Ο APA αρκείται απλώς να αναφέρει ποιες είναι οι μη αρμόζουσες συμπεριφορές που πρέπει να αποφεύγονται, αν βέβαια κάτι τέτοιο είναι έλλογο και επικτό για τον ψυχολόγο.

Πράγματι, σύμφωνα με τις υποδείξεις των νομικών συμβούλων, η τελευταία αναθεώρηση των κανόνων απαγορεύει στους εξειδικευμένους τομείς (στους οποίους υπάγονται οι επαγγελματίες με συγκεκριμένη εκπαίδευση και ειδίκευση) του APA να εκδίδουν κατευθυντήριες αρχές επειδή αυτές μπορεί να συνιστούν παράνομο περιορισμό του επαγγέλματος. Οι κατευθυντήριες αρχές που προάγουν μερικές ενεργητικές συμπεριφορές επιτρέπονται μόνο εφόσον συμφωνήσουν όλοι οι τομείς. Αυτή η προϋπόθεση οδηγεί στη σταδιακή αποδυνάμωση των οποιωνδήποτε κριτηρίων έως την κυριολεκτική εξάλειψή τους. Βάσει των παραπάνω κανόνων, οι χρήσιμες και αντίθετες στην καταπίεση κατευθυντήριες αρχές — όπως εκείνες που αφορούσαν την ψυχοθεραπεία με γυναίκες και συντάχθηκαν πριν πολλά χρόνια από τον Τομέα Συμβουλευτικής Ψυχολογίας (Fitzgerald & Nutt, 1986) — θα είχαν απαγορευθεί επειδή ορίζουν σαφώς ότι κάποιες πρακτικές, τις οποίες εφαρμόζουν ακόμη πολλοί ψυχολόγοι, δεν πληρούν τα στοιχειώδη κριτήρια για τη φροντίδα των γυναικών. Όπως έχουν τα πράγματα σήμερα, η

διατύπωση ενός τέτοιου κανόνα θα δημιουργούσε πρόβλημα δεοντολογίας, για το λόγο ότι μπορεί να μειώσει τις επαγγελματικές ευκαιρίες κάποιων ψυχολόγων που κερδίζουν τα προς το ζην ως σεξιστές θεραπευτές. Αυτό το καθεστώς προστατεύεται, σήμερα περισσότερο από ποτέ, από τους τρέχοντες κυρίαρχους κανόνες δεοντολογίας.

Η εξουσία και οι σχέσεις εξουσίας

Υπάρχει επίσης μια τέταρτη προβληματική υπόθεση στη βάση του κώδικα της ΑΡΑ και έως ένα βαθμό σε όλα τα επικρατούμενα δεοντολογικά πρότυπα: οι κώδικες ορίζουν ότι οι σχέσεις εξουσίας μεταξύ των ψυχολόγων και εκείνων με τους οποίους αυτοί εργάζονται είναι κατά βάση αγαθές, εφόσον ακολουθούνται οι κανόνες της κατάλληλης συμπεριφοράς. Τα δεοντολογικά κριτήρια όχι μόνο επιτρέπουν την ιεραρχία, αλλά τη θεωρούν και σημαντική αξία. Αυτός ο «αγαθός γονεϊσμός» είναι χαρακτηριστικός των περισσότερων κριτηρίων δεοντολογίας στα επαγγέλματα αρωγής και τις επιστήμες στις συμπεριφοράς. Φανερώνει ότι οι ρίζες του κώδικα βρίσκονται στον Όρκο του Ιπποκράτη, τα θεμέλια του οποίου βασίστηκαν στην αυστηρά ιεραρχική δομή εξουσίας του αρχαίου κόσμου: σε εκείνο τον κόσμο μόνο οι άνδρες με ιδιοκτησία είχαν δικαιώματα: όλοι οι υπόλοιποι (που θεωρούνταν ιδιοκτησία, και όχι άνθρωποι) είχαν ανάγκη προστασίας από τις υπερβολές και τις καταχρήσεις των ιδιοκτητών. Τα πρότυπα δεοντολογίας της κυρίαρχης ψυχολογίας δεν αμφισβητούν την αξία ή το όφελος τέτοιων ιεραρχιών. Αντίθετα, θεωρούν ότι οι ιεραρχίες θα συνεχίσουν να υπάρχουν και ότι μπορούν να αποβούν επωφελείς όταν το ισχυρό μέρος – σε αυτή την περίπτωση ο ψυχολόγος – ασκεί προσεκτικά την εξουσία του.

Έτσι, στους κώδικες δεοντολογίας συναντούμε κανόνες που απαγορεύουν τη σεξουαλική επαφή με πελάτες ή την παρενόχληση και την εκμετάλλευση των φοιτητών, των συμμετεχόντων στην έρευνα και των νέων συνεργατών. Αυτοί οι κανόνες δεν είναι προβληματικοί από μόνοι τους. Εμποδίζουν σε μεγάλο βαθμό τους πανίσχυρους ψυχολόγους να βλάψουν ατιμώρη-

τα ευάλωτους ανθρώπους και μεταδίδουν το μήνυμα ότι αυτή η κυρίαρχη ομάδα προστατεύει τα πιο αδύναμα μέλη της. Στην πραγματικότητα, η ύπαρξη αυτών των κανόνων και ο πολύ σαφής προσδιορισμός των ομάδων των οποίων τα μέλη βρίσκονται εκτός των ορίων της σεξουαλικής επιθυμίας του ψυχολόγου οφείλονται σχεδόν αποκλειστικά στην παρέμβαση των φεμινιστών. Οι φεμινιστές στα επαγγέλματα ψυχικής υγείας είχαν εξοργιστεί από το γεγονός ότι οι ψυχολόγοι και οι άλλοι επαγγελματίες εκμεταλλεύονταν σεξουαλικά τους ανθρώπους πάνω στους οποίους είχαν δύναμη (Gartrell, 1994), οι δε φεμινιστές κοινωνικοί επιστήμονες δεν μπορούσαν πλέον να αποδέχονται τις σεξιστικές υποθέσεις και ερμηνείες στην έρευνα (Bronstein & Quina, 1998· Denmark et al., 1998· Fine, 1992a).

Παρ' όλα αυτά η ανάγκη για τέτοιου είδους κανόνες υπογραμμίζει την υπάρχουσα διαφορά ισχύος, που είναι εγγενής στην ψυχολογία, ανάμεσα στον ψυχολόγο και σε όσους έρχονται σε επαφή μαζί του. Οι κανόνες λένε ότι αυτή η δυσαναλογία ισχύος υπάρχει και είναι παρούσα, χωρίς ποτέ να αμφισβητούν αυτή την παρουσία. Η εν λόγω δυσαναλογία ισχύος στην έρευνα, τη διδασκαλία, την εποπτεία και την ψυχοθεραπεία αποτέλεσε μια ιδιαίτερη πηγή ανησυχίας για τις φεμινίστριες ψυχολόγους, για τις οποίες η δημιουργία ισότιμων και ισόροπων σχέσεων είναι ένας σημαντικός πολιτικός και φιλοσοφικός στόχος (Gartrell, 1994· Lerman & Porter, 1990a· Rave & Larsen, 1995). Μερικές φεμινίστριες κριτικοί υποστηρίζουν ότι ίσως δεν μπορεί να υπάρξει μια γνήσια φεμινιστική ψυχολογία ή ψυχοθεραπεία, επειδή κάθε σχέση που βασίζεται σε ψυχολογικές αρχές προϋποθέτει ότι υπάρχει διαφορά ισχύος, ανεξάρτητα από το πόσο μικρή είναι (Kitzinger & Perkins, 1993). Κατά τα φαινόμενα, κανείς δεν έχει εκφράσει την πιθανότητα η «φεμινιστική έρευνα» να είναι σχήμα οξύμωρο.

Οι τρέχοντες κώδικες δεοντολογίας συνιστούν περισσότερο απόπειρες μετριασμού των βλαβών που προκαλεί αυτή η διαφορά ισχύος παρά στρατηγικές για την υπονόμευση και την ελαχιστοποίηση αυτής της δυσαναλογίας. Ούτε υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι η δεοντολογία της παραδοσιακής ψυχολογίας αντιλαμβάνεται αυτή τη διαφορά ισχύος ως προβληματική

ή ότι η εξισορρόπηση της εξουσίας θα αποτελέσει στόχο δεοντολογικής συμπεριφοράς.

Μπορεί η δεοντολογία της ψυχολογίας να γίνει απελευθερωτική;

Οι κριτικοί της δεοντολογίας της παραδοσιακής ψυχολογίας αντιμετωπίζουν ένα κεντρικό ερώτημα: Είναι δυνατόν να δημιουργηθούν δεοντολογικά κριτήρια τα οποία είναι πραγματικά απελευθερωτικά — με άλλα λόγια, κριτήρια που προάγουν την ενεργό συμμετοχή των ψυχολόγων στη δημιουργία μιας δικαιότερης κοινωνίας — αντί απλώς να προστατεύουν το κοινό από τις ακραίες ενέργειες των ψυχολόγων και τους ίδιους από καταγγελίες;

Για να δημιουργήσουμε τέτοια κριτήρια, θα πρέπει να αμφισβητήσουμε τις προβληματικές υποθέσεις που βρίσκονται στην καρδιά της σημερινής δεοντολογίας της ψυχολογίας και να μην τους επιτρέψουμε να οδηγήσουν στη διαμόρφωση νέων μοντέλων. Το ίδιο το σημείο εκκίνησης για όλα αυτά μπορεί να αποδειχθεί αρκετά δύσκολο. Απαιτεί από τους ψυχολόγους ως άτομα και από την ψυχολογία ως επιστήμη να κινηθούν πέρα από τους αυτοεπιβεβλημένους περιορισμούς στο νόημα της δεοντολογικής άσκησης, προκειμένου αυτή να γίνει πηγή οραμάτων και έμπνευσης. Η ψυχολογία δεν θα γίνεται πλέον αντιληπτή ως μια αφηρημένη και εμπειρική επιστήμη η οποία βρίσκεται έξω από τον πολιτικό στίβο. Αντίθετα, θα αναγνωρίζεται ως ένα ευρέως πολιτικό εγχείρημα, η συμμετοχή του οποίου στο status quo είναι μια πηγή πραγματικών και δυνητικών κακών για τους ευάλωτους πληθυσμούς και την ψυχή του επαγγέλματος.

Ακόμη πιο προβληματικό είναι το δεδομένο ότι μια τέτοια επανεξέταση απαιτεί την απελευθέρωση της δεοντολογίας από τη νομική γλώσσα στην οποία είναι προσκολλημένη. Οι κώδικες δεοντολογίας πρέπει να αποκτήσουν νόημα, να γίνουν σαφή κείμενα στα οποία οι γραμμές που χαράσσονται είναι απαλλαγμένες από τους προσεκτικούς νομικισμούς που

προστατεύουν τους ψυχολόγους και τις κλαδικές τους οργανώσεις. Ο λόγος ύπαρξης του ίδιου του κώδικα δεοντολογίας είναι η μεταρρύθμιση. Θα πρέπει να πάψει πλέον να αποτελεί ένα κείμενο το οποίο αστυνομεύει τη συμπεριφορά των ψυχολόγων – μια τάση στους κυρίαρχους κώδικες δεοντολογίας που οδήγησε σε αυτό τον εξαναγκαστικό γάμο με το νόμο. Ο αναθεωρημένος κώδικας δεοντολογίας θα πρέπει να γίνει ένας χάρτης που μας βοηθά να κινηθούμε πάνω στο δύσκολο έδαφος της αυτογνωσίας, της αυτοκριτικής, της αυτοεκτίμησης και της δέσμευσής μας να μετατρέψουμε την ψυχολογία σε ένα εργαλείο για τη δημιουργία ενός δίκαιου και ελεύθερου κόσμου. Και δεν θα πρέπει να βασιζεται αποκλειστικά στις πληροφορίες που θα προσφέρουν οι εντεταλμένοι ειδικοί στην ψυχολογία (μια μεθοδολογία που εφαρμόστηκε κατά την τελευταία αναθεώρηση του κώδικα του APA) ή και ολόκληρο το σώμα των ψυχολόγων (η στρατηγική που χρησιμοποιήθηκε στις πρώτες τρεις αναθεωρήσεις). Είναι επίσης απαραίτητο να συμπεριλάβει πληροφορίες από εκείνους που επηρεάζονται από τη συμπεριφορά των ψυχολόγων – τους χρήστες των υπηρεσιών, τους συμμετέχοντες στην έρευνα, τους φοιτητές και άλλους ενδιαφερόμενους μη ψυχολόγους.

***Ο κώδικας του Ινστιτούτου Φεμινιστικής Θεραπείας:
ένα πείραμα στην απελευθερωτική δεοντολογία***

Ένας οργανισμός, το Ινστιτούτο Φεμινιστικής Θεραπείας (Feminist Therapy Institute – FTI, 1990), επιχείρησε να δημιουργήσει έναν κώδικα δεοντολογίας βασισμένο σε αυτή τη διαφορετική άποψη. Ως μέλος αυτής της ομάδας και ενεργή συμμετοχος στη σύνταξη του κώδικα, θεωρώ χρήσιμη την περιγραφή όλων όσα πράξαμε για να φτάσουμε στην παραγωγή ενός κώδικα δεοντολογίας ο οποίος προσπάθησε να αντιμετωπίσει όλα εκείνα τα στοιχεία που στους παραδοσιακούς κώδικες ήταν προβληματικά και καταπιεστικά. Η προσπάθεια του FTI δεν μπορεί να χαρακτηριστεί απόλυτα επιτυχής, μια και ούτε καταπιάνεται ούτε εξαλείφει όλα τα πιθανά προβλήματα, και σκοπίμως αποτελεί ένα έργο εν εξελίξει. Παρά ταύτα είναι το

καλύτερο παράδειγμα, από όσα γνωρίζω, ενός προτύπου δεοντολογίας που έχει ως αφετηρία του το σκεπτικό ότι η δεοντολογία πρέπει να αποτελεί μέρος μιας απελευθερωτικής θεωρίας για την ανθρώπινη συμπεριφορά και την άσκηση της ψυχικής υγείας. Αν θέλουμε η δεοντολογία να έχει πραγματικό νόημα, επιμένει το FTI, τα κριτήρια πρέπει να βρίσκονται στο κέντρο και όχι στην περιφέρεια των ενεργειών των επιστημόνων της συμπεριφοράς και των ψυχοθεραπευτών.

Οι φεμινιστές ψυχολόγοι ενδιαφέρονται για τη δεοντολογία από τότε που δημιουργήθηκε ο τομέας, περίπου το 1969. Για πολλούς από αυτούς, και μόνο το να είναι φεμινιστές στην ψυχολογία με σαφώς προσδιορισμένες αξίες συνιστούσε δεοντολογική στάση, επειδή κάτι τέτοιο αμφισβητούσε τη θέση ότι η επιστήμη και η άσκησή της είναι ουδέτερες και απαλλαγμένες από κάθε αξία (Chesler, 1972). Οι φεμινιστές άρχισαν αμέσως να ασκούν κριτική και να αναδεικνύουν τις αδυναμίες των κυρίαρχων κωδίκων δεοντολογίας. Στην αρχή οι πιο πολλοί έμειναν ικανοποιημένοι με τις προσπάθειες μεταρρύθμισης των υφιστάμενων κωδίκων μέσα από κείμενα όπως οι «Οδηγίες για Μη Σεξιστική Έρευνα» (Denmark et al., 1988) του APA και οι «Αρχές Σχετικά με τη Συμβουλευτική/Ψυχοθεραπεία των Γυναικών» (Fitzgerald & Nutt, 1986) του Τομέα Συμβουλευτικής Ψυχολογίας του ίδιου συλλόγου· ή έδειξαν να αρκούνται στις απόπειρες επιβολής πιο ξεκάθαρων περιορισμών, όπως εκείνοι που απαγόρευαν τις σεξουαλικές σχέσεις με τους πελάτες (Gartrell, 1994).

Σταδιακά όμως άρχισε να γίνεται όλο και πιο σαφές ότι η αναθεώρηση και η μεταρρύθμιση των ισχυόντων κωδίκων δεν ανταποκρινόταν στις ανάγκες εκείνων που επιθυμούσαν να ασκήσουν την ψυχοθεραπεία με τρόπο ο οποίος αμφισβητούσε ρητά το status quo. Βεβαίως ήταν θετικό το ότι η σεξουαλική επαφή με τους πελάτες αναγνωρίστηκε ως αντιδεοντολογική, πράγμα που δεν ίσχυε έως και το 1977, πριν δηλαδή την ενεργό συμμετοχή των φεμινιστών ψυχολόγων στις αναθεωρήσεις των κωδίκων δεοντολογίας του APA. Αλλά αυτό δεν αρκούσε για τις φεμινίστριες θεραπεύτριες, οι οποίες επιθυμούσαν να κατανοήσουν πώς θα μπορούσαν να ασχοληθούν με την έρευνα,

τη διδασκαλία, την ψυχοθεραπεία και την εποπτεία με τρόπο που δεν θα διαιωνίζε τις πατριαρχικές ιεραρχικές δομές εξουσίας και κυριαρχίας.

Το 1982 ιδρύθηκε το Ινστιτούτο Φεμινιστικής Θεραπείας από μια διεπιστημονική ομάδα φεμινιστριών επαγγελματιών. Πρόθεσή τους ήταν να καλύψουν τη συλλογική ανάγκη ύπαρξης μιας οργάνωσης έμπειρων φεμινιστριών θεραπευτριών που θα είχαν τακτικές συναντήσεις και θα πρόσφεραν καθοδήγηση η μία στην άλλη. Σχεδόν αμέσως, η δεοντολογία έγινε θέμα συζήτησης – συμπεριλαμβανομένων των προβληματικών, από την άποψη της δεοντολογίας, συμπεριφορών ενός αριθμού φεμινιστριών θεραπευτριών κατά τη διεξαγωγή πειραμάτων για το μετασχηματισμό του κατεστημένου (Brown, 1982, 1984, 1985· Hall, 1984). Όλες οι εμπλεκόμενες καταλάβαιναν ότι το να αυτοαποκαλούνται απλώς φεμινίστριες ψυχολόγοι δεν δημιουργούσε αυτόματα νέες μορφές δεοντολογικής συμπεριφοράς. Η μακρόχρονη διαδικασία της κοινωνικοποίησής τους με βάση τόσες καταπιεστικές νόρμες δεν μπορούσε να αναιρεθεί με την απλή πράξη της αναβάπτισής τους (Brown, 1994).

Στην ετήσια συνάντηση του Ινστιτούτου το 1985 η ομάδα είχε μια συνεδρίαση που διήρκεσε τέσσερις ώρες. Όλες οι παρίσταμενες, που ξεπερνούσαν τις 40 σε αριθμό, μίλησαν για τα δεοντολογικά τους διλήμματα και τις αντίστοιχες προβληματικές συμπεριφορές του παρελθόντος. Από αυτή την άσκηση αυτοκριτικής έγινε αντιληπτό ότι το FTI χρειαζόταν το δικό του κώδικα δεοντολογίας. Έτσι ξεκίνησε μια διαδικασία αρκετών χρόνων (Rave & Larsen, 1990) με στόχο την ανάπτυξη ενός κώδικα δεοντολογίας ο οποίος θα ήταν φεμινιστικός ως προς τις υποθέσεις του: αντίθετος στην ιεραρχία, απελευθερωτικός, λιγότερο νομικίστικος και περισσότερο εμπνευσμένος.

Η διαδικασία σύνταξης του κώδικα ήταν από μόνη της μια άσκηση στη δεοντολογία που επιχειρούσε να κωδικοποιήσει. Καμιά από τις συμμετέχουσες δεν θεωρήθηκε ειδήμων στη δεοντολογία· η σύμβολή της καθεμιάς χωριστά ήταν πολύτιμη. Φυσικά όλες οι ιδέες οι οποίες υποβλήθηκαν στο προεδρείο της επιτροπής που ανέλαβε να τις συνοψίσει δεν περιλήφθηκαν στην τελική έκδοση του κώδικα. Οι δύο πρόεδροι ζήτησαν

σχόλια και ιδέες από κάθε πιθανή πηγή. Έτσι, πάμπολλες γυναίκες, μέλη του FTI και άλλες, έβαλαν ένα λιθαράκι στη δημιουργία του κώδικα.

Οι δημιουργοί του κώδικα δεν είχαν αναλάβει ρητά το καθήκον να αναζητήσουν πληροφορίες από τους χρήστες της ψυχοθεραπείας (και εξετάζοντας εκ των υστέρων αυτή τη συλλογική αθέλητη παράλειψή μας τη θεωρούμε περιέργη). Όπως όμως διαπιστώθηκε κατά τη διάρκεια πολλών συζητήσεων, τα μέλη του FTI είχαν μιλήσει με τους πελάτες τους για το τι πρέπει να περιλαμβάνει ένας κώδικας. Έτσι, στην ανάπτυξή του, ο κώδικας του FTI αμφισβήτησε την αντίληψη περί υποχρεωτικής ύπαρξης μιας ξεκάθαρης και ακριβούς διαχωριστικής γραμμής ανάμεσα σε «εμάς» τους ψυχολόγους/ψυχοθεραπευτές και σε «αυτούς», τους ανθρώπους δηλαδή που δέχονται τις υπηρεσίες. Αντίθετα, συντάχθηκε ένας κώδικας από μια κοινότητα για μια κοινότητα, στην οποία μερικά μέλη ασκούσαν φεμινιστική θεραπεία, εποπτεία, έρευνα, διδασκαλία και εκπαίδευση.

Ένα παράδειγμα αυτής της αλληλεπιδραστικής και ενταξιακής διαδικασίας είναι ο τρόπος με τον οποίο ο κώδικας ενσωμάτωσε την αντίθεση στο ρατσισμό. Κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης του 1986, μέλη της οργάνωσης κατηγορήθηκαν έντονα για τον καλυμμένο ρατσισμό τους και την έλλειψη ενδιαφέροντός τους αναφορικά με ζητήματα φυλετικής και πολιτισμικής διαφορετικότητας (Kanuha, 1990). Η συζήτηση συνέπεσε με την ανάπτυξη της μακροσκελούς διαδικασίας για τα διαφορετικά στοιχεία που έπρεπε να ενσωματωθούν στον κώδικα, με τις συμμετέχουσες να διαφωνούν και να εξετάζουν κατά πόσο κάποιες ιδέες αποτελούν ή όχι έκφραση της φεμινιστικής δεοντολογίας. Η ανταπόκριση της οργάνωσης σε αυτή την πρόκληση ήταν η ομαδική απόφαση να συμπεριλάβει στον κώδικα μια δέσμευση κατά του ρατσισμού και να αναπτύξει συγκεκριμένα προγράμματα δράσης με στόχο την εφαρμογή αυτής της θέσης στην πράξη. Η αμεσότητα της απόκρισης σε αυτό το ζήτημα ήταν εκπληκτική: μέσα σε ένα σαββατοκύριακο καλλιεργήθηκαν οι συνειδήσεις και στη συνέχεια οι εν λόγω απόψεις εντάχθηκαν στην πρακτική.

Η διαδικασία της δημιουργίας του κώδικα του FTI ήταν συναισθηματικά έντονη και βαθιά αποκαλυπτική, καθώς απαιτούσε από τα μέλη αυτής της μικρής οργάνωσης να συζητήσουν με ειλικρίνεια τις αποτυχίες και τις αδυναμίες τους. Πολλές από εμάς είχαμε δοκιμάσει κάποια στιγμή μερικές από τις συμπεριφορές που τώρα χαρακτηρίζουμε ως δεοντολογικά προβληματικές· από αυτές τις εμπειρίες μας, είτε ως πελάτισσες είτε ως θεραπεύτριες, διδαχθήκαμε ότι οι συγκεκριμένες συμπεριφορές ήταν δεοντολογικά επισφαλείς. Η ειλικρίνεια και η επιθυμία μας να χρησιμοποιήσουμε αυτή την πληροφορία με φροντίδα και συμπόνια είναι απαραίτητη στις περιπτώσεις κατά τις οποίες οι άνθρωποι συγκεντρώνονται για να «διαμορφώσουν δεοντολογία». Αν κάποια από εμάς αναλάμβανε το ρόλο του ειδήμονα, του κριτή ή του ειδικού που δεν είχε ποτέ αντιμετωπίσει δεοντολογικό δίλημμα, τότε η διαδικασία για τη δημιουργία αυτού του κώδικα δεν θα είχε προχωρήσει.

Ο σεβασμός για την ποικιλότητα των εμπειριών μας μέσα στην ομάδα αντανάκλούσε το φεμινιστικό δεοντολογικό πρότυπο του σεβασμού στη διαφορετικότητα· οι αμφισβητήσεις και οι αντιρρήσεις που προέβαλε η μία στην άλλη προέρχονταν από την κοινή μας δέσμευση να προσδιορίσουμε και να θέσουμε τέλος στην κακή χρήση και την κατάχρηση εξουσίας. Αυτό αποτελεί άλλο ένα βασικό χαρακτηριστικό της από κοινού διαμόρφωσης δεοντολογίας. Οι άνθρωποι, για να ενισχυθούν και να λειτουργήσουν ως διαμορφωτές δεοντολογίας και ως συμμετοχοί στη λήψη αποφάσεων, όπως συνέβη με ολόκληρο το σώμα των μελών του FTI, θα πρέπει να αναγνωρίζουν από κοινού την ύπαρξη συγκεκριμένων αξιών σχετικά με τη διαπροσωπική συμπεριφορά. Η ιδέα ότι το «προσωπικό είναι πολιτικό» έγινε κατευθυντήρια αρχή. Σε αυτή την περίπτωση οι προσωπικές μας εμπειρίες (θεραπεύτριες, πελάτισσες, επόπτριες και φοιτήτριες) χρησίμευσαν στις αποφάσεις που λάβαμε σχετικά με τη δεοντολογία της φεμινιστικής θεραπείας.

Ο κώδικας του FTI τονίζει σταθερά τη θέση ότι οι φεμινίστριες θεραπεύτριες είναι υπεύθυνες, υπόλογες, και τηρούν ενεργό στάση. Η σχέση ανάμεσα στη δουλειά του επαγγελματία και στον αγώνα για κοινωνική δικαιοσύνη είναι σαφής:

«Οι φεμινίστριες θεραπεύτριες κρατούν ενεργή στάση για την απάλειψη της καταπίεσης στη ζωή τους και εργάζονται για την ενδυνάμωση των γυναικών» (FTI, 1990: 38). Ορίζεται ότι ο θεραπευτής δεν είναι ποτέ ουδέτερος ή ελεύθερος από αξίες: «Οι φεμινίστριες θεραπεύτριες εμμένουν και ενσωματώνουν τη φεμινιστική ανάλυση σε όλες τις σφαίρες της θεραπευτικής τους διαδικασίας και ξεκαθαρίζουν με τους πελάτες τη φύση και τα αποτελέσματα αυτών των αξιών» (1990: 37-38).

Η οργάνωση του κώδικα του FTI καταδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται το ζήτημα της ένταξης της δεοντολογίας στην προσωπική ζωή όπως επίσης στην εργασία και στην πολιτική διαδικασία. Υπογραμμίζει θέματα στα οποία το επαγγελματικό, το προσωπικό και το πολιτικό είναι αλληλένδετα. Τα πέντε μέρη του κώδικα τιτλοφορούνται ως εξής: «Πολιτισμική Διαφορετικότητα και Καταπίεση», «Διαφοροποίηση Εξουσίας», «Αλληλεπικαλυπτόμενες Σχέσεις», «Υπευθυνότητα του Θεραπευτή» και «Κοινωνική Αλλαγή». Αξίζει να σημειωθεί ότι σε αυτό το τελευταίο μέρος ως δεοντολογική υποχρέωση των φεμινιστριών θεραπευτριών ορίζεται η ανάγκη να «αμφισβητούν ενεργά άλλες θεραπευτικές πρακτικές στην κοινότητά τους που φαίνονται καταπιεστικές» (1990: 40). Δεν αρκεί το να κάνει κανείς καλό· ο θεραπευτής έχει επίσης τη δεοντολογική ευθύνη να καλεί τους συναδέλφους να λογοδοτήσουν για τις πράξεις τους. Η δεοντολογική συμπεριφορά δεν καθορίζεται με παθητικό τρόπο, αλλά ενεργά και διαδραστικά.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να παρατηρηθεί ότι από τον κώδικα αλλά και από το ίδιο το FTI απουσιάζουν οι μηχανισμοί επιτήρησης των μελών της οργάνωσης. Ο κώδικας είναι συνεπώς απαλλαγμένος από τη νομική ορολογία· δεν ζητά από τα μέλη να ενεργούν δεοντολογικά όταν αυτό είναι «έλλογο» ή «εφικτό», όπως συμβαίνει στον κώδικα του APA. Αντίθετα, θεωρείται ότι η φεμινίστρια θεραπεύτρια εμπλέκεται συνεχώς σε μια διαδικασία λήψης δεοντολογικών αποφάσεων και δεοντολογικής δράσης, τόσο στο πλαίσιο της εργασίας της όσο και στην προσωπική ζωή της. Η δεοντολογική συμπεριφορά είναι μια συνεχιζόμενη διεργασία και όχι ένα στατικό αποτέλεσμα. Αυτό, κατά τη γνώμη μου, δημιούργησε κάποια διλήμματα στο

FTI. Τι σημαίνει να έχουμε έναν κώδικα δεοντολογίας αν δεν κάνουμε τίποτα για να διασφαλίσουμε ότι τηρείται; Είμαστε διατεθειμένες ως ομάδα να αναλάβουμε τους κινδύνους της αποδοχής και της επιδίκασης καταγγελιών, με δεδομένη τη στενή προσωπική σχέση πολλών μελών της οργάνωσης;

Ο κώδικας αποτελεί επιπλέον ένα ζωντανό κείμενο, ανοιχτό στο μετασχηματισμό του καθώς αλλάζουν οι φεμινίστριες θεραπεύτριες και το έργο τους. Από το 1996 θεωρείται ανοιχτός σε μια επίσημη διαδικασία αναθεώρησης. Για παράδειγμα, οι φεμινίστριες θεραπεύτριες στις ΗΠΑ προσπαθούν να απαντήσουν στο ερώτημα πώς να εξασκούν δεοντολογικά την ψυχολογία υπό το παρόν καθεστώς της οργάνωσης και διοίκησης της ψυχολογικής φροντίδας, στο οποίο τόσο ο θεραπευτής όσο και ο πελάτης δεν έχουν καμιά ισχύ έναντι του τρίτου μέρους, δηλαδή του φορέα που καλύπτει τα έξοδα φροντίδας και θέτει όρια στον αριθμό των επιτρεπόμενων επισκέψεων. Ο ισχύων κώδικας περιέχει κάποιες διατάξεις οι οποίες αντιμετωπίζουν έμμεσα αυτή την ανάπτυξη των οικονομικών της ψυχοθεραπείας. Ίσως όμως χρειάζονται προσθήκες ή αναθεωρήσεις ώστε να καλυφθούν πληρέστερα οι ανάγκες ενός κοινωνικού, επαγγελματικού και πολιτικού περιβάλλοντος το οποίο έχει αλλάξει σημαντικά από την περίοδο που πρωτοσυντάχθηκε ο κώδικας.

Μπορούμε στην πραγματικότητα να αμφισβητήσουμε τον εαυτό μας;

Αυτό που επίσης απουσιάζει, και που δυνητικά αποτελεί πρόβλημα σύμφωνα με την άποψη ορισμένων κριτικών, έχει να κάνει με κάποια ερωτήματα για το αν η θεραπεία και άλλες πρακτικές της ψυχολογίας είναι από μόνες τους δεοντολογικά προβληματικές. Ο κώδικας του FTI αμφισβητεί τις θέσεις που διατυπώνονται στους κώδικες της κυρίαρχης κουλτούρας περί της «καθαρής φύσης» της επιστήμης και της αξίας της λεγόμενης αντικειμενικότητας και του εμπειρισμού. Αλλά δεν απαντά στο ερώτημα αν η άσκηση της ψυχολογίας είναι αφ' εαυτής επιβλαβής. Το ζήτημα αυτό δεν αντιμετωπίζεται όμως ούτε και

στους σχολιασμούς των περισσότερων φεμινιστριών σχετικά με τη δεοντολογία. Η αποτυχία της φεμινιστικής ψυχολογίας να δώσει απαντήσεις σε αυτό το θεμελιώδες ερώτημα μέσα από το μοναδικό κείμενό της μας λέει πολλά για τη δυσκολία ανάπτυξης κριτικής σκέψης που να αφορά τη δεοντολογία στην ψυχολογία, επειδή τελικά μια τέτοια ανάλυση οδηγεί σε ερωτήματα για την αξία της ίδιας της επιστήμης. Η πρόδοός μας φτάνει έως το σημείο να ρωτάμε ποια θα μπορούσε να είναι η δεοντολογική ψυχοθεραπεία. Δεν έχουμε όμως ακόμη θέσει το ερώτημα αν η πλέον δεοντολογική στάση είναι να πάψουμε να ασκούμε θεραπεία, τερματίζοντας έτσι κάθε συνενόχη με τα κυρίαρχα πρότυπα συμπεριφοράς, ανεξάρτητα από το πώς θα τα μετασηματίσουμε.

Ακόμη και όσοι από εμάς βρισκόμαστε κατά κανόνα έξω από τον κύκλο της κυρίαρχης ψυχολογίας – οι φεμινίστριες, οι σεξουαλικές μειονότητες, οι άνθρωποι διαφορετικού χρώματος – δυσκολευόμαστε να φανταστούμε ότι ο κόσμος θα εξυπηρετούνταν καλύτερα από μια δεοντολογία που υπαγορεύει τη μη άσκηση της ψυχολογίας. Και καθώς καμιά άλλη ομάδα φεμινιστριών ερευνητριών στην ψυχολογία δεν έχει επιχειρήσει να δημιουργήσει το δικό της κώδικα δεοντολογίας για την έρευνα, τα ερωτήματα που σχετίζονται με την αξία κάποιων ειδών έρευνας απουσιάζουν επίσης από το διάλογο (παρόλο που συνεχίζονται οι διαμάχες σχετικά με το αν μια συγκεκριμένη ερευνητική μεθοδολογία που να είναι εγγενώς φεμινιστική θα μπορούσε να θεωρηθεί «δεοντολογική»). Το FTI, όντας μια οργάνωση που απαρτίζεται σχεδόν στο σύνολό της από ενεργούς ψυχοθεραπευτές, αντανακλά στον κώδικά του τους περιορισμούς του οράματος που πηγάζει από τις καταβολές του ίδιου αυτού κειμένου.

Παρά τους περιορισμούς του, ο κώδικας του FTI αντιπροσωπεύει μια σημαντική εξέλιξη. Δείχνει παραστατικά τι μπορεί να συμβεί όταν άνθρωποι με κριτική οπτική συγκεντρώνονται για να «διαμορφώσουν δεοντολογία». Ο κώδικας και η διαδικασία της ανάπτυξής του παρέχουν ένα μοντέλο για μελλοντικές απόπειρες επαν-οραματισμού της δεοντολογίας στην ψυχολογία.

Συμπέρασμα

Οι επιστήμονες της συμπεριφοράς και οι επαγγελματίες της ψυχικής υγείας έχουν ανάγκη από γραπτά κείμενα τα οποία θα τους ενημερώνουν για ζητήματα δεοντολογίας και θα αμφισβητούν τις παγιωμένες αντιλήψεις σχετικά με την εργασία τους και τις επιπτώσεις της στην ευρύτερη κοινωνία και στους ανθρώπους που επηρεάζουν άμεσα. Ωστόσο οι κυρίαρχοι κώδικες δεοντολογίας, όπως ο κώδικας του APA, δεν βοηθούν σε αυτό τον αγώνα. Δεν δίνουν απαντήσεις σε βασικά και σημαντικά ερωτήματα τα οποία αφορούν τη σχέση της δεοντολογίας με την εξουσία, την κυριαρχία και την υποστήριξη του κοινωνικού και του επαγγελματικού κατεστημένου.

Μόλις τώρα αρχίζουμε να οραματιζόμαστε τα δεοντολογικά κριτήρια τα οποία θα καταστήσουν τους ψυχολόγους στοχαστές και ενεργούς συμμετόχους στις σχετικές αποφάσεις, ώστε να αναπτύσσουν κάθε μέρα δεοντολογική δράση σε συνεργασία με τους φοιτητές, τους συμμετέχοντες στην έρευνα, και τους πελάτες της θεραπείας. Πολλοί ψυχολόγοι, ακόμη και όσοι συντάσσονται με το κυρίαρχο ρεύμα της ψυχολογίας, έχουν αρχίσει να εκφράζουν τη δυσαρέσκειά τους γι' αυτά τα οποία έχουμε δημιουργήσει έως τώρα (Bersoff, 1994). Προκειμένου λοιπόν να εκπληρώσουμε αυτό το καθήκον, θα χρειαστεί να εργαστούμε ατομικά αλλά και συλλογικά, στο πλαίσιο των επαγγελματικών μας οργανώσεων. Θα πρέπει να θέσουμε ξανά και ξανά τα ερωτήματα για ποιον και προς όφελος ποιων έχουν συνταχθεί τα δεοντολογικά μας κριτήρια, και να συνεχίσουμε να αναζητούμε το αθέατο χέρι της κυριαρχίας πίσω από κάθε άραδα που έχει γραφεί. Όπως φαίνεται στον Κώδικα Δεοντολογίας του FPI, είναι δυνατόν να διατυπωθούν δεοντολογικά κριτήρια που θα οδηγήσουν το επάγγελμά μας προς την ανάπτυξη μιας ευρύτερης σχέσης με την κοινωνική δικαιοσύνη και προς την ενοποίηση της ιδιωτικής και της επαγγελματικής ζωής των ψυχολόγων.

Πρέπει επίσης να καλέσουμε τους επιστήμονες της ψυχολογίας να εμπλακούν περισσότερο στην ανάπτυξη μιας κριτικής δεοντολογίας της έρευνας. Μας προκαλεί ενδιαφέρον αλλά

και στενοχώρια το γεγονός ότι από την έρευνα των κειμένων της Αμερικανικής Ψυχολογικής Εταιρείας (American Psychological Society) – η οποία ιδρύθηκε προκειμένου να ορθώσει το ανάστημά της στον APA και να διατηρήσει την επιστημονική βάση της ψυχολογίας – δεν βρίσκουμε ούτε κώδικα ούτε επιτροπή δεοντολογίας ούτε κάποιο όργανο προς το οποίο θα μπορούσαν να απευθυνθούν και να αναφέρουν τους προβληματισμούς τους όσοι θλίβονται από την επιστήμη και τους επιστήμονες της ψυχολογίας. Οι κριτικοί στοχαστές στην ψυχολογία έχουν κάνει προσπάθειες να αντιμετωπίσουν τα θεμελιώδη δεοντολογικά διλήμματα που ενυπάρχουν στην έρευνα (Fine, 1992a). Ο καιρός είναι ώριμος για την κωδικοποίηση αυτής της γνώσης.

Τελικά, οι ψυχολόγοι και οι χρήστες των υπηρεσιών τους δεν πρέπει να επιτρέψουν τον εφησυχασμό της επιστήμης μέσα στις τρέχουσες παραμέτρους. Πρέπει να αρχίσουν να συνειδητοποιούν ότι τίποτε λιγότερο από την ενοποίηση του προσωπικού με το επαγγελματικό και τίποτε στενότερο από την εστίαση σε ολόκληρο το πεδίο της ψυχολογίας δεν ταιριάζει με τον ορισμό της «δεοντολογίας στην ψυχολογία».

Κατανοώντας και ασκώντας την κριτική ψυχολογία

David Nightingale και Tor Neilands

Αν δώσεις σε κάποιον ένα ψάρι, θα χορτάσει για μια μέρα.

Αν του μάθεις να ψαρεύει, θα χορτάσει για μια ζωή.

Αρχαίο κινεζικό ρητό

Σημείωμα των επιμελητών: Η ενασχόληση με την κριτική ψυχολογία δεν αποτελεί μόνο διανοητική αλλά και προσωπική αναζήτηση. Πώς καλλιεργώ τις κριτικές μου ενορμήσεις; Πώς χειρίζομαι την αντίθεση από την πλευρά συναδέλφων και φίλων των οποίων αμφισβητώ τις απόψεις; Πού μπορώ να βρω υποστήριξη για τις κριτικές μου θέσεις; Σε αυτό το κεφάλαιο ο David Nightingale και ο Tor Neilands μας βοηθούν να συνδέσουμε το προσωπικό με το πολιτικό.

Δεν είναι εύκολο να ασκούμε κριτική των θεσμών στο χώρο όπου εργαζόμαστε ή σπουδάζουμε. Ακόμη πιο δύσκολη όμως είναι η αλλαγή αυτών των θεσμών, όπως ανακαλύπτουν πολύ γρήγορα όσοι βγαίνουν έξω από τις κυρίαρχες νόρμες. Η κριτική θέση και στάση μπορεί να οδηγήσει σε αντίδραση, αντίθεση και απομόνωση. Αλλά όπως επισημαίνουν οι Nightingale και Neilands, οι άλλοι συχνά έχουν τις ίδιες επιφυλάξεις με εμάς για το κατεστημένο, ακόμη και όταν δεν τις εκφράζουν ανοιχτά. Οι συγγραφείς, βασιζόμενοι στις προσωπικές τους εμπειρίες από την εθελοντική τους εργασία ως οργανωτές συλλόγων κριτικών ψυχολόγων, προσφέρουν στο νεοφώτιστο χρήσιμες συμβουλές για το πώς να βρει και να δουλέψει μαζί με άλλους προς την κατεύθυνση της κριτικής ψυχολογίας.

Ένα από τα πρακτικά εμπόδια στην κατανόηση της κριτικής ψυχολογίας είναι η γλώσσα: οι κριτικοί ψυχολόγοι συχνά χρησιμοποιούν περίπλοκες φιλοσοφικές έννοιες για να εξηγήσουν και να αιτιολογήσουν την αποχώρησή τους από το κατε-

στημένο. Σε αυτό το κεφάλαιο οι *Nightingale* και *Neilands* αποσαφηνίζουν τη σημασία βασικών εννοιών, όπως η οντολογία, η επιστημολογία, η μεθοδολογία, ο εμπειρισμός και ο θετικισμός. Η κατανόηση της ορολογίας αυτής μπορεί να μας βοηθήσει να αντιληφθούμε γιατί οι κριτικοί ψυχολόγοι αντιτίθενται στην άποψη της ψυχολογίας για τον κόσμο, τη γνώση και τον τρόπο με τον οποίο θα έπρεπε να εξετάζουμε τα πράγματα. Αυτό το κεφάλαιο παρέχει συνεπώς ένα πλαίσιο εργασίας που εμφανίζεται και στις αναλύσεις των άλλων κεφαλαίων. ■

ΤΙ ΕΙΝΑΙ η κριτική ψυχολογία; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα καθορίζει το πώς διευκολύνουμε την πρακτική της στην καθημερινή μας ζωή. Σε γενικό επίπεδο, η κριτική ψυχολογία αποτελεί μια απάντηση σε μια ανεπαρκή θεωρία ή πρακτική στο επιστημονικό πεδίο. Ένας ψυχολόγος αποφασίζει ότι οι τρέχουσες θεωρίες και πρακτικές στην καλύτερη περίπτωση δεν είναι χρήσιμες, και στη χειρότερη μπορούν να βλάψουν κάποια μέλη της κοινωνίας που στερούνται δικαιωμάτων, όπως οι γυναίκες, τα άτομα με διαφορετικό εθνικό υπόβαθρο κ.λπ. Αυτό το συμπέρασμα μπορεί να προκύψει από την προσεκτική εξέταση των αξιών του ψυχολόγου σε σχέση με τις καθημερινές του πράξεις. Αυτός ο «επικείμενος» κριτικός ψυχολόγος αναλαμβάνει κατόπιν δύο καθήκοντα: να ασκήσει κριτική στο κατεστημένο και να προσφέρει μια εναλλακτική πρόταση γι' αυτό.

Οι συγγραφείς αυτού του βιβλίου, ο καθένας με το δικό του τρόπο, σας προτρέπουν να κάνετε ένα βήμα πίσω και να θέσετε στον εαυτό σας κάποια ερωτήματα: «Τι κάνω και γιατί το κάνω; Ποιοι είναι οι κύριοι στόχοι και οι αξίες μου; Είναι οι πράξεις μου συνεπείς με αυτούς τους στόχους και τις αξίες;». Στο παρόν κεφάλαιο εξηγούμε πώς μπορείτε να εντάξετε το υλικό αυτού του βιβλίου στις σπουδές και στην άσκηση του έργου σας. Όσο εσείς το κάνετε αυτό, εμείς θα σας θέτουμε και άλλα ερωτήματα: «Αυτό που κάνετε τώρα είναι συμβατό με τους κύριους στόχους και τις αξίες σας και με αυτά που αρχικά σας προσείλκυσαν στην ψυχολογία; Από πού προήλθαν οι πληροφορίες που διδάσκεστε στις διαλέξεις και στα μαθήματα;

Εδώ και πόσο καιρό υπάρχουν αυτές οι πληροφορίες στο δικό σας τομέα; Υπάρχουν συγκρουόμενες απόψεις ή θεωρήσεις που αμφισβητούν την καθολικότητα και τη δυνατότητα εφαρμογής αυτών των πληροφοριών;».

Για να σας βοηθήσουμε να απαντήσετε σε αυτά τα ερωτήματα, κατ' αρχάς θα αναλύσουμε την άποψή μας για τη διεργασία της κριτικής ψυχολογίας σε σχέση με την καθεστηκυία τάξη στην ψυχολογία. Αμέσως μετά θα περιγράψουμε μια σειρά φιλοσοφικών προβληματισμών που θα σας βοηθήσουν να κατανοήσετε τον τρόπο με τον οποίο οι κριτικοί ψυχολόγοι αναλύουν το αντικείμενό τους. Τέλος, θα παραθέσουμε ορισμένα παραδείγματα για το πώς όσοι σπουδάζουν αλλά και όσοι ασκούν την ψυχολογία μπορούν να αρχίσουν να ενσωματώνουν κριτικές απόψεις στη δουλειά τους. Το πρωταρχικό μας ενδιαφέρον είναι να βοηθήσουμε τους φοιτητές της ψυχολογίας να εφαρμόσουν τις κριτικές απόψεις ενόσω σπουδάζουν, αντί να περιμένουν να γίνουν επαγγελματίες ψυχολόγοι.

Κριτική ψυχολογία: μια σύνοψη της διεργασίας

Τα παραδοσιακά μαθήματα ψυχολογίας συνήθως μας διδάσκουν το ισχύον καθεστώς: τις τρέχουσες αποδεκτές μεθόδους, υποθέσεις και θεωρίες. Η διεργασία της κριτικής ψυχολογίας είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με αυτό το καθεστώς, καθώς κριτική ψυχολογία και status quo συνυπάρχουν σε μια σχέση yin-yang: ούτε η κριτική ψυχολογία θα υπήρχε χωρίς ένα κατεστημένο περιβάλλον, ούτε και η παραδοσιακή ψυχολογία θα αναπτυσσόταν και θα άλλαζε προς το καλύτερο χωρίς τις κριτικές επιδράσεις που οδηγούν σε βελτιωμένες μεθόδους και πρακτικές. Ασφαλώς όμως αυτή η διεργασία δεν είναι ομαλή.

Σε ορισμένες περιπτώσεις οι κριτικές ιδέες ενσωματώνονται σε ένα βελτιωμένο status quo, για να γίνουν με τη σειρά τους το αντικείμενο κριτικών θεωρήσεων. Το σύνθημα ωστόσο είναι ότι το κύριο ρεύμα απορρίπτει τις εξελίξεις που σημειώνονται στο πλαίσιο της κριτικής ψυχολογίας είτε επειδή τις θε-

ωρεί υπερβολικά ριζοσπαστικές είτε επειδή αμφισβητούν τις υφιστάμενες πρακτικές και τα συμφέροντα. Σε αυτή την περίπτωση οι κριτικές ιδέες υπάρχουν εκ παραλλήλου με τις παραδοσιακές προσεγγίσεις, προσφέροντας μια εναλλακτική πρόταση. Συνήθως οι κριτικές ιδέες συναντούν κάποιο βαθμό αντίστασης· όσο περισσότερο αμφισβητούν την παραδοσιακή ψυχολογία, τόσο μεγαλύτερη είναι η (αρχική) αντίσταση.

Το status quo της ψυχολογίας: Μια άσκηση συμμόρφωσης;

Το πρώτο βήμα για να ασκήσετε την κριτική ψυχολογία είναι να προσδιορίσετε και να μάθετε το κατεστημένο του αντικειμένου σας. Μόνο μέσα από την κατανόηση των τρεχουσών μεθόδων και θέσεων που υπάρχουν στο δικό σας τομέα θα μπορέσετε να δομήσετε την καλύτερη κριτική γι' αυτόν. Αποκτώντας γνώσεις σχετικά με το υλικό στο οποίο ασκείτε κριτική θα φανείτε περισσότερο αξιόπιστοι στην κριτική αναθεώρησή του. Αφού προσδιορίσετε σαφώς τους περιορισμούς του τομέα σας, μπορείτε να στρέψετε την προσοχή σας στην κριτική τους.

Η μετακίνηση από το ειδικό στο γενικό σας βοηθά να κατανοήσετε τον οργανωτικό σκοπό του κατεστημένου. Τόσο τα προπτυχιακά όσο και τα μεταπτυχιακά προγράμματα ψυχολογίας συχνά υιοθετούν μια προσέγγιση αγέλης ως προς την εκπαίδευση: μερικές παραδόσεις για τη μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς και την εκτέλεση της εφαρμοσμένης ψυχολογίας κυριολεκτικά αγιοποιούνται. Σημειώστε ότι αυτές οι παραδόσεις δεν είναι κατ' ανάγκην απροκάλυπτες. Πολλές είναι ανεπαίσθητες και περνούν από τη μια γενιά επιστημόνων και κλινικών στην επόμενη. Επί παραδείγματι, πολλοί ψυχοθεραπευτές πιστεύουν ότι ο μόνος αποτελεσματικός τρόπος να βοηθήσουν τους πελάτες είναι να τους «θεραπεύσουν» στο πλαίσιο ενός ιατρικού μοντέλου, το οποίο επιβάλλει την «παθολογία» τους. Μια κριτική προσέγγιση ίσως αντιπροτείνει την εστίαση της προσοχής του ψυχολόγου στις κοινωνικές ρίζες της ψυχικής διαταραχής.

Μια πρόσθετη επιπλοκή είναι η υπερβολική πληροφόρηση. Ο εντυπωσιακός όγκος των δεδομένων και των παραδειγμά-

των με τα οποία μας κατακλύζει η παραδοσιακή ψυχολογία δεν μας αφήνει το χρόνο να στοχαστούμε κριτικά όσα μελετούμε και πράττουμε. Είναι επομένως σημαντικό να βρείτε χρόνο να αποτιμήσετε κριτικά όσα διδάσκεστε στα μαθήματα και στα ερευνητικά προγράμματα και όσα συμβαίνουν στην πρακτική σας άσκηση. Ποιες είναι οι υποθέσεις των εποπτών και των εκπαιδευτών σας για τους ανθρώπους με τους οποίους αλληλεπιδράτε και τα αντικείμενα τα οποία μελετάτε; Τι υποθέσεις κάνουν οι διδάσκοντές σας για τον τρόπο μέτρησης και ποσοτικοποίησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς; Μήπως οι άνθρωποι αντιμετωπίζονται ως αντικείμενα; Μήπως αναμένεται από εσάς να βρίσκεστε όσο το δυνατόν πιο μακριά από τους ανθρώπους και τις ομάδες με τους οποίους εργάζεστε;

Όταν αποτιμήσετε αυτά τα ερωτήματα και τις απαντήσεις τους ίσως ανακαλύψετε ότι μερικές από τις υποθέσεις των εκπαιδευτών και των εποπτών σας είναι ελλιπείς, ενώ κάποιες άλλες δεν σας προβληματίζουν. Η ψυχολογία, όπως και η κοινωνία που μελετά και υπηρετεί, είναι οργανωμένη με κάποιους συστηματικούς τρόπους. Έτσι, ορισμένες υποθέσεις, κανόνες και παραδόσεις βοηθούν να παραμένει η επιστήμη οργανωμένη, συνεκτική και εστιασμένη. Χωρίς την ύπαρξη κάποιων μορφών κανόνων, παραδόσεων και υποθέσεων, η ψυχολογία θα εκφυλιζόταν σε μια χαοτική, μπερδεμένη κακοφωνία παράφωνων λόγων που δεν μιλούν μια κοινή γλώσσα. Ενώ αυτή η θέση μπορεί να οδηγήσει σε μερικές ριζοσπαστικές και θετικές αλλαγές μέσω της προώθησης ιδεών οι οποίες έως τώρα δεν είχαν εκφραστεί, δεν είναι δυνατόν να διατηρηθεί επ' αόριστον. Μια επιστήμη που βρίσκεται σε πλήρες χάος έχει να προσφέρει πολύ λίγα στον οποιοδήποτε, εντός και εκτός ψυχολογίας.

Από την άλλη πλευρά, όλες οι υποθέσεις, οι κανόνες και οι παραδόσεις είναι ανοικτά σε κριτική εξέταση. Έτσι, η επαναλαμβανόμενη διαδικασία άσκησης κριτικής και τροποποίησης ουσιαστικά *ενδυναμώνει* την ψυχολογία ως σύνολο, καθιστώντας την πρακτική της κριτικής εξέτασης των υποθέσεων και των μεθόδων ένα εγγενώς θετικό εγχείρημα.

Εξουσία, πολιτική και αντίσταση

Έχουμε τονίσει την πεποίθησή μας ότι η κριτική εξέταση των υποθέσεων και των πρακτικών της ψυχολογίας σε τελική ανάλυση ενισχύει και αναπτύσσει τον επιστημονικό κλάδο. Αυτό όμως δεν ισχύει πάντοτε και για την καθημερινή πρακτική. Οι θεωρίες, οι υποθέσεις και οι μέθοδοι δεν υπάρχουν ανεξάρτητα από αυτούς που τις χρησιμοποιούν στις καθημερινές τους δραστηριότητες. Οι παραδοσιακοί ψυχολόγοι, καθώς και εκείνοι των οποίων οι δραστηριότητες εξαρτώνται από το κατεστημένο της ψυχολογίας, συχνά έχουν προσωπικό και επαγγελματικό συμφέρον να συντηρήσουν και να υποστηρίξουν συγκεκριμένες μορφές γνώσεις. Για παράδειγμα, οι ασχολούμενοι με την ψυχομετρία (αυτοί που αξιολογούν τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας με ψυχομετρικά μέσα) είναι απίθανο να δεχθούν την προσέγγιση του κοινωνικού κονστρουξιονισμού, ο οποίος αρνείται την ύπαρξη μιας μετρήσιμης προσωπικότητας, επειδή ο μόνος τρόπος για να κάνουν κάτι τέτοιο θα ήταν να εγκαταλείψουν το επάγγελμα που ασκούν. Σε μεγαλύτερη κλίμακα, οι επιχορηγήσεις από τις κυβερνήσεις, τις μεγάλες επιχειρήσεις και τους στρατιωτικούς οργανισμούς υποστηρίζουν τις καθιερωμένες ερευνητικές παραδόσεις. Όσοι έχουν να χάσουν κάτι από τυχόν αλλαγές στο status quo θα αντισταθούν σθεναρά σε κριτικές αναλύσεις και ενέργειες. Αυτή η αντίσταση δεν οφείλεται σε έλλειψη σκέψης ή σε τυφλή προσκόλληση στην παράδοση, αλλά στο ότι μια κριτική προσέγγιση είναι δυνατόν να απειλήσει τρόπους βιοπορισμού, θέσεις εργασίας, επαγγελματική φήμη και το σύνολο ενός επαγγέλματος. Με αυτή την έννοια, το να είναι κανείς κριτικός σημαίνει ότι αμφισβητεί όχι μόνο την αποδεδεγμένη γνώση αλλά και όσους έχουν επενδύσει σε αυτήν. Με άλλα λόγια, η κριτική ψυχολογία είναι εγγενώς πολιτική. Συγκεκριμένες μορφές γνώσης υποστηρίζονται από συγκεκριμένες κοινωνικές και ψυχολογικές πρακτικές. Αυτές οι πρακτικές με τη σειρά τους ενισχύονται από συγκεκριμένες κατανομές εξουσίας.

Ασκώντας κριτική στο κατεστημένο: ο φιλοσοφικός στίβος

Έως εδώ εξετάσαμε σε γενικές γραμμές πώς η ψυχολογία, συγκαλυμμένα ή φανερά, υποστηρίζει το κατεστημένο. Σε αυτό το τμήμα καταδεικνύουμε πώς οι κριτικοί ψυχολόγοι αντιμετωπίζουν πιο συγκεκριμένα κάποια από αυτά τα ζητήματα. Αρχικά ίσως φανεί ότι η εξέταση των ακαδημαϊκών (και συχνά θεωρητικών) ζητημάτων μάς απομακρύνει από το στόχο μας, που είναι η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο η ψυχολογία μπορεί να αποδυναμώσει συγκεκριμένες ομάδες μέσα στην κοινωνία. Αυτό ισχύει ειδικότερα όταν εξετάζουμε τις συνέπειες αυτής της διεργασίας στην καθημερινή πρακτική των ψυχολόγων. Είναι όμως σημαντικό όσοι εισέρχονται για πρώτη φορά στο κριτικό πεδίο να κατανοήσουν τόσο τις υποθέσεις της παραδοσιακής ψυχολογίας όσο και τις απαντήσεις των κριτικών ψυχολόγων.

Παρουσιάζουμε αυτή την πληροφορία για δύο λόγους. Πρώτον, όπως θα δείτε και αλλού σε αυτό το κείμενο, οι συζητήσεις και οι διαμάχες σχετικά με τη φύση της ψυχολογίας είχαν ως αποτέλεσμα την παραγωγή σημαντικών κριτικών προσεγγίσεων, οι οποίες ωστόσο είχαν μόνο πρακτική αξία. Για παράδειγμα, η ακαδημαϊκή επανερμηνεία από τον Kenneth Gergen (1973, 1976) της «κοινωνικής ψυχολογίας ως ιστορίας» αποτέλεσε ένα από τα θεμέλια πάνω στα οποία δομήθηκαν οι προσεγγίσεις της αφηγηματικής και συνεργατικής ψυχοθεραπείας όχι μόνο ως προς το περιεχόμενό τους αλλά και ως προς τις μεθόδους τους. Η επανερμηνεία των ευρημάτων της κοινωνικής ψυχολογίας από τον Gergen κατέδειξε ότι μια παρόμοια κριτική προσέγγιση μπορεί να φανεί χρήσιμη στο χώρο όπου ασκείται η θεραπεία, και αυτό πράγματι ισχύει (McNamme & Gergen, 1992).

Για να κάνουμε όμως χρήση των ιδεών των κριτικών ψυχολόγων, είναι απαραίτητο να κατανοήσουμε τους ίδιους. Δυστυχώς η εξέταση αυτών των θεμάτων συχνά είναι περίπλοκη και προκαλεί σύγχυση, καθώς περιλαμβάνει όχι και τόσο κατανοητή ορολογία. Τη σύγχυση ενισχύει το γεγονός ότι οι κριτικοί ψυχολόγοι διαφωνούν μερικές φορές ως προς το ποια εί-

ναι η καλύτερη εναλλακτική πρόταση απέναντι στο κατεστημένο για κάποιο τομέα της ψυχολογίας (Prilleltensky, 1994a). Αν και αυτό το βιβλίο φιλοδοξεί να γίνει κατανοητό από τους νεοφώτιστους στον τομέα, αναπόφευκτα εμπεριέχει ορολογία και οπτικές που πολλές φορές γεννούν σύγχυση. Ελπίζουμε ότι η συγκεκριμένη ενότητα θα βοηθήσει να αποσαφηνίσουμε και να θέσουμε στο σωστό τους πλαίσιο τις συζητήσεις που παρουσιάζονται σε μερικά από τα υπόλοιπα κεφάλαια καθώς και σε άλλα κείμενα κριτικής ψυχολογίας που θα διαβάσετε.

Δεύτερον, αν και διατυπώνουμε όσα ακολουθούν με φιλοσοφικούς και θεωρητικούς όρους, αυτά τα ζητήματα και οι μέθοδοι που χρησιμοποιούμε για να τα προσεγγίσουμε συνδέονται αναπόσπαστα με την πρακτική της κριτικής ψυχολογίας. Όπως καταδεικνύεται σε αυτό το βιβλίο, ένας τρόπος με τον οποίο οι ψυχολόγοι ενισχύουν το κοινωνικό κατεστημένο είναι με τον ισχυρισμό τους περί της γνώσης του κόσμου που προέρχεται από την «κοινή λογική». Με τη σειρά της, η παραδοσιακή ψυχολογία αντανακλά τις κυρίαρχες αξίες της κοινωνίας και καθρεφτίζει τις αποδεκτές πρακτικές της. Αντίθετα, η κριτική ψυχολογία απαιτεί να αμφισβητήσουμε και τις ψυχολογικές πεποιθήσεις και τις πεποιθήσεις της καθημερινής μας ζωής. Γι' αυτό οι θεωρητικές διαμάχες στους κόλπους της κριτικής ψυχολογίας δεν είναι απομονωμένες ακαδημαϊκές συζητήσεις. Μπορούν να μας πληροφορήσουν για τη ζωή μας και για τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τον εαυτό μας.

Αν η ψυχολογία και το status quo διαπλέκονται σε τόσο μεγάλο βαθμό, από ποιο σημείο μπορεί κανείς να ξεκινήσει το «ξεμπέρδεμα» της πολύπλοκης διαδικασίας που απαντά στο όνομα «κριτική αποτίμηση της ψυχολογίας»; Οι κριτικοί ψυχολόγοι, στην προσπάθειά τους να μειώσουν αυτό το πρόβλημα σε μια κλίμακα την οποία μπορούν να διαχειριστούν, έχουν θέσει τριών ειδών γενικά ερωτήματα. Τα *οντολογικά ερωτήματα* σχετίζονται με τη φύση της πραγματικότητας ή του όντος: Ποια είναι η φύση του κόσμου και των ανθρώπων που τον κατοικούν; (Τι είδους πράγματα υπάρχουν; Με τι μοιάζουν αυτά στην πραγματικότητα;) Τα *επιστημολογικά ερωτήματα* αφορούν τη γνώση μας για τον κόσμο: Τι μπορούμε να γνωρίσουμε

για τον κόσμο; (Τι είδους γνώση μπορούμε να έχουμε για τον κόσμο; Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η γνώση μας είναι αντανάκλαση της αντικειμενικής πραγματικότητας ή πρόκειται για ένα πιο υποκειμενικό ή κοινωνικά προκαθορισμένο φαινόμενο;) Τα *μεθοδολογικά ερωτήματα* αναφέρονται στον τρόπο με τον οποίο μελετούμε τα φαινόμενα που επιθυμούμε να ερευνήσουμε: Τι πορεία θα ακολουθήσουμε; (Ποιες μεθόδους υιοθετούμε στις έρευνές μας για τον κόσμο;)

Οντολογία: Ποια είναι η φύση του κόσμου και των ανθρώπων που τον κατοικούν;

Τα ερωτήματα που σχετίζονται με τη φύση του κόσμου συχνά θεωρείται ότι ανήκουν στο πεδίο των φιλοσόφων ή των θεολόγων. Ποια είναι η θεμελιώδης φύση μας, τι σημαίνει να είναι κανείς άτομο; Όπως θα παρατηρήσετε και σε άλλα κεφάλαια, η παραδοσιακή ψυχολογία ασχολείται κυρίως με την ανάλυση του ατόμου έξω και μακριά από το περιβάλλον του. Παραδόξως, υποθέτει ότι στην ανάλυση του ατόμου δεν χρειάζεται να υπάρχουν αναφορές σε ένα τέτοιο περιβάλλον. Αυτή η προσέγγιση διαφέρει από την αντίστοιχη των επιστημόνων που εξετάζουν ευρύτερες κοινωνικές ομάδες. Ωστόσο, δεν είναι μόνο ότι οι άλλες επιστήμες επιλέγουν να μην εστιαστούν στο ατομικό *επίπεδο ανάλυσης* (διαφορετικοί, πολλαπλοί τρόποι ορισμού και διερεύνησης του ίδιου φαινομένου). Η καθεμιά με το δικό της τρόπο ασκεί κριτική, ισχυριζόμενη είτε ότι το «ατομικό» επίπεδο δεν υπάρχει καν (τουλάχιστον με τον τρόπο που το προαπαιτεί η παραδοσιακή ψυχολογία) είτε, πιο μετριοπαθώς, ότι θα έπρεπε να διερευνηθεί σαν να αποτελούσε το μόνο σημαντικό επίπεδο ανάλυσης.

Εκ πρώτης όψης, αυτή η θέση μπορεί να προκαλεί σύγχυση, αλλά η βάση της είναι δυνατόν να συνοψιστεί στα παρακάτω:

Σε μια κουλτούρα εμποτισμένη με ψυχολογικές μορφές σκέψεις η ιδέα – ευρέως αποδεκτή στην κοινωνιολογία – ότι το «άτομο» αποτελεί μια σύγχρονη εφεύρεση μοιάζει σχεδόν

ακατανόητη: Τι εννοούν; Φαίνεται ότι αρκεί να δείξει κανείς τον εαυτό του – ίσως και να κάνει μια μικρή στροφή – και όποιος έχει τα λογικά του είναι υποχρεωμένος να συμφωνήσει. Είμαι ένα άτομο, δεν είναι προφανές; (White, 1989: 117)

Το προηγούμενο απόσπασμα δείχνει παραστατικά αυτό το οποίο αναφέρεται συχνά ως *ατομικισμός* της παραδοσιακής ψυχολογίας (Sampson, 1977, 1989a): η πεποίθηση ότι το άτομο είναι το κατ' εξοχήν αντικείμενο μελέτης της ψυχολογίας. Ο White αντιπαραβάλλει τη θέση της ψυχολογίας με αυτήν της κοινωνιολογίας, η οποία θεωρεί ότι η φύση της ιδιότητας του προσώπου ή του ατόμου δεν είναι κάποια ήδη υπάρχουσα οντότητα, αλλά κάτι που σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό σχετίζεται με τον κοινωνικό κόσμο, σχηματοποιείται και διαμορφώνεται από αυτόν. Άλλοι προβάλλουν το ίδιο επιχείρημα σε σχέση με την ανθρωπολογία:

Η δυτική αντίληψη του ατόμου ως ενός οριοθετημένου, μοναδικού, περισσότερο ή λιγότερο συνθετικού συνόλου κινήτρων και γνώσης, ενός δυναμικού κέντρου συνείδησης, συναισθημάτων, κρίσης και δράσης οργανωμένου σε μια διακριτή ολόκληρα και τοποθετημένου διαφορικά τόσο έναντι άλλων τέτοιων ολότητων όσο και έναντι ενός κοινωνικού και φυσικού υπόβαθρου είναι, όσο και να μας φαίνεται ότι δεν επιδέχεται διορθώσεις, μια αρκετά παράδοξη ιδέα στο πλαίσιο των πολιτισμών του κόσμου (Geertz, 1979: 229).

Και τα δύο αποσπάσματα αμφισβητούν τις αντιλήψεις της ψυχολογίας για το άτομο ως ενός απομονωμένου και διακριτού φαινομένου που υπάρχει αυτοδίκαια και πρέπει να εξηγείται χωρίς αναφορά σε οτιδήποτε έξω από αυτό. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι αυτά τα αποσπάσματα αμφισβητούν τις καθημερινές πεποιθήσεις των μελών του δυτικού κόσμου. Αν και δεν μπορούμε να εμβαθύνουμε ιδιαίτερα, θέλουμε να βεβαιωθούμε ότι αυτό το σημείο δεν παρανοήθηκε. Διαμορφώνει κατά μεγάλο μέρος τη βάση της κριτικής ψυχολογίας (για περισσότερα σχετικά με το θέμα βλ. Burr, 1995· Sarbin & Kitsuse, 1994· Shotter & Gergen, 1989).

Σε αντίθεση με την παραδοσιακή, η κριτική ψυχολογία θεωρεί γενικά ότι το άτομο και η κοινωνία αλληλοπλέκονται σε τέτοιο θεμελιώδη βαθμό ώστε δεν είναι δυνατόν να διαχωριστούν με κανένα λογικό τρόπο. Τα άτομα και ο κοινωνικός κόσμος όπου κατοικούν είναι ένα και το αυτό, δύο τρόποι για να κοιτάξουμε το ίδιο φαινόμενο. Έτσι το πρόβλημα μετασηματίζεται. Τώρα μπορούμε να εξηγήσουμε αυτή την πραγματικότητα όχι με όρους *σχέσης* μεταξύ δύο ξεχωριστών φαινομένων, αλλά με όρους ενός είδους ολότητας ή συνόλου.

Για όσους εισέρχονται τώρα στην κριτική ψυχολογία αυτά τα ζητήματα είναι συνήθως σκοτεινά και ακατάληπτα. Αυτό οφείλεται εν μέρει στην άγνωστη ορολογία. Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι αυτή η οπτική αμφισβητεί τον τρόπο με τον οποίο εξετάζουμε τον κόσμο σε καθημερινή βάση. Για παράδειγμα, θα μπορούσατε να εξηγήσετε τη βαριά κατάθλιψη ενός ατόμου αναφερόμενοι στην «ιδιοσυγκρασία» του (να μιλήσετε, λόγου χάριν, για μια συγκεκριμένη νευροχημική ανισορροπία) ή στις αφόρητες κοινωνικές συνθήκες υπό τις οποίες αυτό το άτομο ζει. Οι ερμηνείες μας εξαρτώνται από το πού αναζητούμε τις αιτίες των ανθρώπινων συμπεριφορών. Τις αναζητούμε στο άτομο ή στην κοινωνία; Τις ψάχνουμε μέσα στο κεφάλι των ανθρώπων ή στον κοινωνικό κόσμο στον οποίο κατοικούν αυτοί και τα κεφάλια τους; Η υπόθεση της παραδοσιακής ψυχολογίας ότι ένα άτομο υπάρχει ανεξάρτητα από τον κοινωνικό κόσμο ωθεί τους ψυχολόγους να διατυπώσουν τα ερωτήματα αλλά και τις εξηγήσεις τους κατά τέτοιο τρόπο ώστε να είναι συνεπείς με τον παραπάνω κανόνα, ακόμη και όταν δεν υπάρχει εγγύηση ότι κάτι τέτοιο είναι σωστό (Breggin & Breggin, 1994).

Κατά συνέπεια, η κριτική ψυχολογία παρέχει εναλλακτικούς τρόπους για τη διατύπωση των ερωτημάτων, ξεκινώντας από ένα διαφορετικό σύνολο υποθέσεων. Αυτό δεν σημαίνει ότι δίνει διαφορετικές απαντήσεις στα ίδια παλιά ερωτήματα. Απλώς μας ωθεί να ξανασκεφτούμε τα ερωτήματα που θέτουμε, επιτρέποντάς μας να αναδιατυπώσουμε ταυτόχρονα τις ερωτήσεις, τις απαντήσεις και τις πρακτικές μας.

Επιστημολογία: Τι μπορούμε να γνωρίζουμε για τον κόσμο;

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, η γνώση της κριτικής ψυχολογίας για τη φύση της πραγματικότητας διαφέρει ριζικά από τις κοσμοθεωρίες τόσο της παραδοσιακής ψυχολογίας όσο και του καθημερινού δυτικού κόσμου. Μια διαφορετική οντολογία (δηλαδή μια διαφορετική θεώρηση της πραγματικότητας) αναγκαστικά οδηγεί στην παραγωγή διαφορετικής γνώσης γι' αυτή την πραγματικότητα. Η διαφορά μπορεί να προκαλέσει αρκετή αναστάτωση.

Αν ακούσε μόνο αυτό για να αποκτήσουμε γνώση, τότε δεν θα χρειαζόταν να συνεχίσουμε αυτό το κεφάλαιο. Τα επιστημολογικά ερωτήματα όμως σχετίζονται με τη γνώση μας για τον κόσμο όχι απλώς με όρους της γνώσης που έχουμε, αλλά πιο συγκεκριμένα με όρους της γνώσης που μπορούμε να έχουμε. Ποιες υποθέσεις υποστηρίζουν τις θεωρήσεις της παραδοσιακής ψυχολογίας σχετικά με την *απόκτηση* της γνώσης; Σε μεγάλο βαθμό, η παραδοσιακή ψυχολογία διεξάγεται κάτω από τα ονόματα της *επιστήμης* και του *πειραματισμού*. Αν και θα επανέλθουμε σε αυτό στην επόμενη ενότητα, εδώ εξετάζουμε την ιδέα της επιστημονικής βάσης της ψυχολογίας και τις κριτικές απαντήσεις σε αυτή την έννοια.

Οι παραδοσιακές θεωρήσεις της επιστήμης βασίζονται στην αποδοχή δύο φιλοσοφικών παραδόσεων: του *εμπειρισμού* (ή *εμπειροκρατίας*) και του *θετικισμού*. Εμπειρισμός ονομάζεται η πεποίθηση πως ό,τι βλέπουμε είναι αυτό που υπάρχει: οι κατηγορίες, οι διαφορές και οι ομοιότητες που αντιλαμβανόμαστε στον κόσμο παρουσιάζονται με τον τρόπο που ο κόσμος είναι στην πραγματικότητα. Θετικισμός αποκαλείται η πεποίθηση ότι ο κόσμος μπορεί να αποκαλυφθεί με την παρατήρηση: αν παρατηρήσουμε τον κόσμο αρκετά προσεκτικά (χρησιμοποιώντας τις σωστές τεχνικές), αυτός θα «παραδώσει» τη φύση του σε μας, οπότε και θα έχουμε μια αντικειμενική (και αμερόληπτη) θεώρησή του.

Συνεπώς, μπορούμε να αντιληφθούμε ότι υπάρχουν διαφορετικές φυλές ανθρώπων στον κόσμο, διαφορετικά φύλα, παιδιά και ενήλικες, ή ψυχικά ασθενείς και ψυχικά ισορροπημέ-

νοι. Η κριτική ψυχολογία ωστόσο ασκεί κριτική τόσο στη δεδομένη καθημερινή γνώση όσο και στη θεσμοθετημένη ψυχολογική γνώση. Μας προειδοποιεί να μην εκλαμβάνουμε ως δεδομένη την υπόθεση ότι αυτό που φαίνεται με κάποιον τρόπο είναι κατ' ανάγκην και έτσι. Δεν λέει πως δεν υπάρχουν διαφορές. Μάλλον μας επιστράτη την προσοχή ώστε να μην πιστεύουμε ότι αυτές οι διαφορές είναι φυσικές ή αντικειμενικές. Για παράδειγμα, όσοι ανήκουμε σε σύγχρονες δυτικές κοινωνίες μάς φαίνεται φυσικό να υποθέτουμε ότι τα παιδιά είναι διαφορετικά από τους ενήλικες. Αλλά μόνο σχετικά πρόσφατα έπαψαν τα παιδιά να θεωρούνται μικρογραφίες των ενηλίκων (Aries, 1962). Αυτό που σε εμάς φαίνεται φυσικό – μια ποιοτική διαφορά μεταξύ παιδιών και ενηλίκων – είναι το προϊόν μιας συγκεκριμένης κουλτούρας σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή.

Αυτό που τονίζει η κριτική ψυχολογία, με δεδομένη την παραπάνω συνειδητοποίηση, είναι ότι η γνώση δεν αποτελεί αντικειμενική αντανάκλαση της πραγματικότητας, αλλά εξαρτάται από μεταβαλλόμενους ιστορικούς-κοινωνικούς παράγοντες. Έτσι, σε αντίθεση με την παραδοσιακή ψυχολογία, οι κριτικοί ψυχολόγοι ανιχνεύουν την εξέλιξη των συγκεκριμένων μορφών γνώσης (Foucault, 1972), και εξετάζουν πώς η γνώση – άπαξ και εμφανιστεί – διατηρείται και υφίσταται επεξεργασία. Ποιων τα συμφέροντα υποστηρίζει και ποιος έχει την εξουσία να νομιμοποιεί μια συγκεκριμένη μορφή γνώσης σε άλλους και πάνω από όλους; Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αυτής της προσέγγισης που εφαρμόστηκε στην πράξη αποτελούν πολλά κείμενα των φεμινιστριών σχετικά με την ψυχολογία και την επιστήμη, στα οποία καταδεικνύονται οι «αρσενικές» προκαταλήψεις των δυτικών επιστημονικών πρακτικών. Η Sandra Harding (1991), λόγου χάριν, εξετάζει πώς η επιστήμη νομιμοποιεί και υποστηρίζει μια ανδρική κοσμοθεωρία ενώ συγχρόνως φιμώνει τις απόψεις των γυναικών.

Οι τρόποι με τους οποίους αποκτούμε τη γνώση του κόσμου ως καθημερινοί άνθρωποι και ψυχολόγοι (κριτικοί ή όχι) συνδέονται με τον κόσμο στον οποίο ζούμε. Η πριμοδότηση ενός συγκεκριμένου τρόπου γνώσης έναντι οποιουδήποτε άλλου

συνιστά δύσκολο εγχείρημα. Η θεώρηση της παραδοσιακής ψυχολογίας για την επιστήμη, παραδείγματος χάριν, συνοψίζεται στη σταδιακή πρόοδο προς μια απόλυτη αλήθεια, στην απόκτηση όλο και πιο ακριβούς πληροφορίας, στη γένεση πιο σύνθετων και τεκμηριωμένων θεωριών. Η κριτική ψυχολογία αμφισβητεί αυτή την οπτική. Καταδεικνύει ότι η ψυχολογική γνώση, όπως κάθε άλλη μορφή γνώσης, δεν είναι κάτι που οι άνθρωποι έχουν μέσα στο κεφάλι τους, αλλά κάτι που κατασκευάζουν μεταξύ τους στις καθημερινές τους αλληλεπιδράσεις. Καθήκον της κριτικής ψυχολογίας είναι να αμφισβητεί αυτή τη γνώση, να κατανοεί πώς προέκυψε, και να καταδεικνύει ποιων τα συμφέροντα εξυπηρετεί και ποιους καταπιέζει. Πέρα από το ενδιαφέρον της για τον τρόπο απόκτησης της γνώσης, η κριτική επιστημολογία ασχολείται επίσης με τις εφαρμογές και τις συνέπειες αυτής της γνώσης, εξετάζοντας ποιες πρακτικές ευνοεί και ποιες απορρίπτει.

Μεθοδολογία: Τι δρόμο πρέπει να ακολουθήσουμε;

Κατά κανόνα οι νεοφώτιστοι στην κριτική ψυχολογία είναι περισσότερο εξοικειωμένοι με τα μεθοδολογικά ζητήματα παρά με τα οντολογικά και τα επιστημολογικά ερωτήματα. Οι περισσότεροι γνωρίζουν έναν αριθμό διαφορετικών ερευνητικών μεθόδων (συνεντεύξεις, έρευνες στάσεων, συμμετοχική παρατήρηση, διάφορα ψυχομετρικά μέσα και ούτω καθεξής). Πολλοί γνωρίζουν καλά τις διαφορές ανάμεσα στις ποιοτικές και τις ποσοτικές μεθόδους έρευνας, με τις πρώτες να περιλαμβάνουν τεχνικές όπως η ανοικτή συνέντευξη και η παρατήρηση, και τις δεύτερες να βασίζονται περισσότερο στη στατιστική και στον έλεγχο υποθέσεων (βλ. κεφάλαιο 3). Συχνά ωστόσο η διδασκαλία των μεθόδων γίνεται με τρόπο που μοιάζει να υποδηλώνει ότι οι συγκεκριμένες τεχνικές δεν είναι τίποτε περισσότερο από διαφορετικά εργαλεία, τα οποία οι ερευνητές μπορούν να χρησιμοποιήσουν όπου νομίζουν ότι ταιριάζουν, με οποιονδήποτε συνδυασμό και για κάθε είδος έρευνας. Εμείς αντίθετα προτείνουμε ότι η κριτική στάση που υιοθετούμε έναντι της φύσης του κόσμου (οντολογία) και οι προβλημα-

τισμοί μας για τη γνώση αυτού του κόσμου (επιστημολογία) έχουν συγκεκριμένες συνέπειες στη μεθοδολογία που χρησιμοποιούμε.

Αν αποδεχτούμε την κοινωνική και όχι την ατομική φύση των ψυχολογικών φαινομένων, θα διαπιστώσουμε ότι οι μέθοδοι της παραδοσιακής ψυχολογίας δεν είναι επαρκείς. Για παράδειγμα, δεν έχει νόημα να διεξάγουμε έρευνες στάσεων αν αμφισβητούμε την πραγματικότητα των στάσεων, τουλάχιστον με την έννοια των σχετικά σταθερών εσωτερικών φαινομένων (Potter & Wetherell, 1987). Για να κατανοήσουμε τις απαρχές των μεθόδων της κριτικής ψυχολογίας χρειάζεται να θυμόμαστε ότι η γνώση υπάρχει μάλλον σε αλληλεπίδραση με τους ανθρώπους παρά μέσα σε αυτούς. Βλέπουμε ότι η γλώσσα, η πρωταρχική ίσως μορφή κοινωνικής αλληλεπίδρασης, είναι κάτι περισσότερο από ένας τρόπος αντανάκλασης του κόσμου και των ιδεών μας. Δεν είναι ένας καθρέφτης που κρατάμε στις κοινωνικές μας δραστηριότητες για να αντικατοπτρίζει και να περιγράφει τις πράξεις μας. Αντίθετα, είναι μια μορφή αυθύπαρκτης κοινωνικής δραστηριότητας, μια πράξη την οποία εκτελούμε.

Οι κριτικοί ψυχολόγοι συνεπώς θεωρούν ότι η γλώσσα είναι ένα πρωταρχικό μέσο που δημιουργεί, συντηρεί, αμφισβητεί και μετασχηματίζει την κοινωνική πραγματικότητα. Οι διαφορετικές προσεγγίσεις εντός της κριτικής ψυχολογίας δίνουν έμφαση σε διαφορετικές όψεις της σχέσης γλώσσας-κοινωνικού κόσμου. Μερικές εστιάζουν στις εκτελεστικές-διεκπεραιωτικές πλευρές της ομιλίας και της γλώσσας, όπως οι αναλυτές των συνομιλιών που επικεντρώνουν την προσοχή τους σε συγκεκριμένες αλληλεπιδραστικές ακολουθίες (βλ. κεφ. 5 στο Smith et al., 1995). Άλλες επιλέγουν μια πιο δομική προσέγγιση, εξετάζοντας τις έννοιες του λόγου και της ανάλυσης λόγου (ο λόγος αναφέρεται σε οποιοδήποτε σύνολο κειμένων, εικόνων και πεποιθήσεων που κατασκευάζουν ένα συγκεκριμένο φαινόμενο με ένα συγκεκριμένο τρόπο· βλ. κεφάλαιο 18 σε αυτό το βιβλίο). Το μεταξύ τους κοινό στοιχείο είναι το ενδιαφέρον τους για το πώς η γλώσσα μπορεί να γίνει αντιληπτή ως μια μορφή δραστηριότητας ή ενέργειας.

Το βασικό μας σημείο είναι η αμοιβαία σχέση ανάμεσα στη μεθοδολογία που υιοθετούμε και στις οντολογικές και επιστημολογικές υποθέσεις που υποστηρίζουν την επιλογή μας. Οι μέθοδοί μας πρέπει να ταιριάζουν με τη φύση του κόσμου και με το τι μπορούμε να γνωρίσουμε γι' αυτόν.

Από τη θεωρία στην πράξη της κριτικής ψυχολογίας

Όπως είδαμε παραπάνω, οι αποφάσεις που παίρνουμε σε οντολογικό επίπεδο σχετικά με τη φύση του κόσμου μας καθορίζουν τόσο τις μορφές γνώσης που κατέχουμε όσο και τις μεθόδους που χρησιμοποιούμε για να αναλύσουμε αυτό τον κόσμο. Με τη σειρά τους αυτές οι μέθοδοι επηρεάζουν έντονα τον τρόπο με τον οποίο ασκούμε και εφαρμόζουμε την ψυχολογική μας γνώση, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο διάγουμε τον καθημερινό μας βίο. Συνεπώς η διατύπωση κριτικών ερωτημάτων δεν είναι απλή υπόθεση. Σημαίνει την αμφισβήτηση όχι μόνο των αποδεδεγμένων ψυχολογικών πεποιθήσεων, αλλά συχνά και των δικών μας προσωπικών παραδοχών. Παρά τη δυσκολία όμως, η διατύπωση αυτών των ερωτημάτων είναι αποφασιστικής σημασίας εάν θέλουμε να κατανοήσουμε με ποιο τρόπο συντηρείται η παραδοσιακή ψυχολογία και πώς οι κριτικοί ψυχολόγοι θα μπορούσαν να μετατρέψουν τις εναλλακτικές μας οπτικές σε δράση.

Αφού προσδιορίσατε επιτυχώς ποιο είναι το κατεστημένο στο δικό σας τομέα, μελετήσατε τις υποθέσεις και τις μεθόδους του, εντοπίσατε τους περιορισμούς του και συμβουλευτήκατε την κριτική βιβλιογραφία, τι πρέπει να κάνετε στη συνέχεια; Παραδόξως δεν είναι απαραίτητο να κάνετε κάτι αμέσως. Και μόνο το γεγονός ότι έχετε τη γνώση μπορεί να αποδειχθεί μια απελευθερωτική εμπειρία για σας και να τονώσει την αυτοπεποίθησή σας. Μπορείτε να συνεχίσετε την τρέχουσα εργασία σας, αλλά η θεώρησή σας για το τι είναι αυτό, και τι σημαίνει, αλλάζει σημαντικά.

Για παράδειγμα, ένας από τους συγγραφείς παρακολούθησε μαθήματα στη γνωστική ψυχοθεραπεία. Σε αυτά περίοπτη

θέση κατείχε το έργο του David Burns (1989), το οποίο εξέταζε τις αρνητικές επιπτώσεις που είχε στην αυτοεκτίμηση η σκέψη του τύπου «άσπρο-μαύρο». Ο διδάσκων εξήγησε ότι μια απόλυτη σκέψη, όπως «δεν αξίζω τίποτε αν κανείς δεν με συμπαθεί», προέρχεται από ένα «παράλογο» σύνολο πεποιθήσεων οι οποίες μπορούν να «τροποποιηθούν» μέσω της γνωστικής θεραπείας. Χωρίς την κριτική ματιά μπορεί κανείς να αποδεχθεί τόσο την απόδοση της παθολογικής ετικέτας του «παράλογου» όσο και την επακόλουθη γνωστική επεξήγηση αυτών των δεδομένων ως απτών και αμετάβλητων. Το άτομο που διατηρεί μια κριτική θεώρηση, από την άλλη πλευρά, ενδεχομένως να συμφωνήσει ότι τα πρότυπα απόλυτης σκέψης είναι μια προβληματική περιοχή που πρέπει να εξερευνηθεί χωρίς όμως την ετικετοποίηση αυτών των σκέψεων ως «παράλογων». Πράγματι, ένα πρότυπο σκέψης του τύπου «άσπρο-μαύρο» μπορεί να διδαχθεί μέσω της κοινωνικής μάθησης ή να προκύψει από άλλους απροσδιόριστους παράγοντες. Γίνεται επίσης αντιληπτό ότι ένα παρόμοιο πρότυπο σκέψης είναι χρήσιμο σε πολλές περιστάσεις. Η ικανότητα να παίρνει κανείς αποφάσεις του τύπου «ναι-όχι» υπό την πίεση του χρόνου μπορεί να είναι μια προσαρμοστική συμπεριφορά.

Αυτό το παράδειγμα δείχνει ανάγλυφα την κριτική εξέταση μιας υπόθεσης και της ετικέτας που χρησιμοποίησε ο διδάσκων του μεταπτυχιακού μαθήματος. Ο κριτικός φοιτητής μπορεί ενδεχομένως να δείξει ότι αποδέχεται αυτή την παραδοσιακή οπτική και σιωπηρά να διατηρήσει μια εναλλακτική θεώρηση, την οποία θα ενσωματώσει αργότερα στην εργασία του, έξω από την αίθουσα διδασκαλίας. Ενώ μερικοί φοιτητές νιώθουν άνετα με αυτή την επιφυλακτική προσέγγιση, κάποιοι άλλοι θέλουν να εφαρμόσουν αμέσως την κριτική τους σκέψη. Στη συνέχεια παρουσιάζονται διάφορες προτάσεις σχετικά με διεξόδους και πηγές γνώσης για όσους επιθυμούν να εξετάσουν τις κριτικές ιδέες και να ασκήσουν την κριτική ψυχολογία. Παρόλο που τα θέματα εν μέρει αλληλεπικαλύπτονται, στην αρχή εξετάζουμε τις επιλογές που υπάρχουν για όσους βρίσκονται σε ακαδημαϊκό περιβάλλον και εν συνεχεία παρουσιάζουμε τις υπάρχουσες επιλογές για τα άλλα πλαίσια.

Καθώς και οι δυο συγγραφείς απασχολούμαστε στο πρώτο πλαίσιο, επιλέξαμε να εστιάσουμε σε αυτό που γνωρίζουμε καλύτερα. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ο ακαδημαϊκός χώρος είναι το μόνο (ή το πιο σημαντικό) περιβάλλον.

Άλλοι φοιτητές και συναδέλφοι

Όταν ένα άτομο στο ακαδημαϊκό ή το εργασιακό περιβάλλον διατυπώνει ένα ερώτημα ή μια ένσταση, τότε είναι πολύ πιθανό να υπάρχουν και άλλοι με τον ίδιο προβληματισμό, συμπεριλαμβανομένων κάποιων συμφοιτητών ή συναδέλφων σας. Όπως και στο προαναφερθέν παράδειγμα, έτσι και εδώ έχετε την ευελιξία να παραθέσετε στους άλλους όσες λίγες ή όσες πολλές κριτικές σκέψεις θέλετε για ένα θέμα, μια μελέτη ή μια πρακτική.

Βεβαίως, είναι εξίσου πιθανό να διαπιστώσετε ότι οι συνάδελφοί σας δεν συμμερίζονται τους δικούς σας προβληματισμούς. Ή ότι, ακόμη και όταν τους συμμερίζονται, αισθάνονται πως δεν μπορούν να συζητήσουν ανοικτά αυτά τα θέματα. Και, δυστυχώς, είναι πολύ πιθανό να δεχθείτε επίθεση από μερικούς συναδέλφους ή συμφοιτητές σας γι' αυτές τις κριτικές ιδέες. Η εμπειρία αυτή μπορεί να είναι οδυνηρή και να σας καταπλήξει. Αλλά θα σας βοηθήσει να θυμάστε πόσο στενά συνδέονται μεταξύ τους η ψυχολογία και η καθημερινή ζωή. Όταν προβάλλετε τις διαφωνίες σας για το κατεστημένο, κινδυνεύετε άθελά σας να θέσετε υπό αμφισβήτηση τη δομή των θεωρητικών πεποιθήσεων κάποιου συναδέλφου σας, τον τρόπο βιοπορισμού του, την επαγγελματική του θέση και ούτω καθεξής. Σε τέτοιες διαμάχες ίσως βρείτε χρήσιμο να μπειτε στη θέση του άλλου και να φανταστείτε πώς θα νιώθατε εσείς αν η δομή των πεποιθήσεών σας και ο τρόπος ζωής σας περνούσαν από εξοχιστική εξέταση. Αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να παραιτηθείτε από την κριτική αναζήτηση. Το αντίθετο μάλιστα. Θεωρούμε όμως ότι οι διαμάχες που οδηγούν σε όλο και μεγαλύτερη πόλωση και χαρακτηρίζονται από προσωπικές επιθέσεις δεν εξυπηρετούν κανένα σκοπό και μακροπρόθεσμα περισσότερο βλάπτουν παρά ωφελούν· μπορεί να μειώσουν την αξιοπι-

στία σας και να αποσπάσουν την προσοχή σας από άλλα, πιο σημαντικά θέματα.

Ενώ η *απρογραμματίστη* αντιπαράθεση μπορεί να λειτουργεί με άτυπο τρόπο, καλό είναι να καθιερώσετε και ένα είδος δομής για τις κριτικές σας διαμάχες. Ένας τρόπος είναι η δημιουργία μιας ομάδας συζήτησης των κριτικών θεμάτων εντός του πανεπιστημιακού τμήματος ή του εργασιακού σας χώρου. Αυτού του είδους η ομάδα βοηθά ποικιλοτρόπως: παρέχει ένα σημείο εστίασης σε όσους ενδιαφέρονται για τέτοια ζητήματα· περιβάλλει με μεγαλύτερη αξιοπιστία τις δραστηριότητές σας, αφού οι σκεπτικιστές ή εχθρικοί συνάδελφοι θα δυσκολευτούν να απορρίψουν ή να υπονομεύσουν μια καθιερωμένη ομάδα από ό,τι ένα μόνο άτομο· και δίνει ένα βήμα λόγου σε προσκεκλημένους — άτομα ή ομάδες — με τους οποίους δεν θα ερχόσασταν σε επαφή υπό διαφορετικές συνθήκες. Ένα άλλο όφελος προκύπτει από το γεγονός ότι η κριτική ψυχολογία καλωσορίζει θερμά τη συμβολή τόσο των ψυχολόγων όσο και των μη ψυχολόγων. Για παράδειγμα, η Ομάδα Υποστήριξης των Επιβιωσάντων από το Prozac (Prozac Survivors Support Group) (Breggin & Breggin, 1994) ιδρύθηκε από άτομα που υπήρξαν θύματα των ψυχοτρόπων φαρμάκων και τώρα έχει ενεργά τμήματα σε διάφορες πολιτείες των ΗΠΑ.

Διδάσκοντες, μαθήματα και ερευνητικά προγράμματα

Παρά τις υπάρχουσες κυρίαρχες νόρμες, ίσως διαπιστώσετε ότι μερικοί διδάσκοντες και επόπτες είναι ανοικτοί στην κριτική σκέψη και στις νέες μεθόδους. Από τη μια πλευρά ο ρόλος προϊσταμένου-υφισταμένου μπορεί να περιορίσει την ελευθερία της έκφρασης, από την άλλη όμως οι ακαδημαϊκές αξίες υποτίθεται ότι ενθαρρύνουν τις διανοητικές διαμάχες. Αν είστε προσεκτικοί και διατυπώνετε τις κριτικές σας σκέψεις ως ερωτήματα που πηγάζουν από το ευρύτερο ενδιαφέρον σας για το αντικείμενο, πολλοί διδάσκοντες και επόπτες θα συζητήσουν τις μεθόδους τους ανοικτά και ειλικρινά. Μπορεί ακόμη να σας δώσουν την ευκαιρία να αναλάβετε εργασίες που προσεγγίζουν την ύλη κατά ένα συγκεκριμένο κριτικό τρόπο.

Παρομοίως, οι φοιτητές μπορούν να χρησιμοποιήσουν και διατριβές, διδακτορικές εργασίες και άλλες ερευνητικές αναφορές για να βελτιώσουν τις δεξιότητές τους στην κριτική σκέψη. Για παράδειγμα, πολλές αναφορές περιέχουν μια ενότητα σχετική με τους «Περιορισμούς της τρέχουσας έρευνας και των κατευθύνσεων για περαιτέρω μελέτη». Μπορείτε να αξιοποιήσετε αυτή τη δυνατότητα για να ασκήσετε κριτική στη δική σας έρευνα και, κατ' επέκταση, στις τρέχουσες θεωρίες και τις μεθόδους στο πεδίο μελέτης σας.

Τα μαθήματα εκτός ειδίκευσης δίνουν στο σπουδαστή την ευκαιρία να εξετάσει παλαιά προβλήματα σε νέα πλαίσια. Για παράδειγμα, το γεγονός ότι η μια σκέψη ακολουθεί την άλλη εξηγείται ως αποτέλεσμα του φρουδδικού ελεύθερου συνειρμού, των γνωστικών θεωριών ή των δικτύων των νευρικών συνδέσμων; Ή μήπως τα παραπάνω αποτελούν απλώς τρεις διαφορετικές εκδοχές διαφορετικών τομέων της ψυχολογίας που περιγράφουν το ίδιο φαινόμενο; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα μπορεί να εξαρτάται από το εκάστοτε μάθημα στο οποίο ανακύπτει. Ένα πρόσθετο όφελος από την επιλογή ευρύτερων μαθημάτων εκτός της ειδικότητας είναι ότι θα έχετε την ευκαιρία να συναντήσετε νέους και ενδιαφέροντες συναδέλφους έξω από το τμήμα σας.

Συνέδρια και άλλες συναντήσεις

Αν στο ίδρυμά σας δεν υπάρχουν αρκετοί συνάδελφοι που συμεριζονται τους προβληματισμούς σας μπορείτε να επεκτείνετε την αναζήτησή σας έξω από αυτό. Εγώ (*David*) δοκίμασα να διατυπώσω δημόσια τους κριτικούς μου προβληματισμούς για πρώτη φορά σε ένα ετήσιο συνέδριο της Βρετανικής Ψυχολογικής Εταιρείας (*British Psychological Society – BPS*). Δεδομένου ότι επρόκειτο για ένα συνέδριο το οποίο σε μεγάλο βαθμό εξέφραζε το κυρίαρχο ρεύμα, είχα τις αμφιβολίες μου για την υποδοχή που θα γινόταν στην εργασία μου, αν και (τότε) ήμουν πεπεισμένος ότι αντιπροσώπευε μια σημαντική και μοναδική συνεισφορά στην ψυχολογία. Και παρόλο που οι περισσότεροι από τους συνέδρους έδειχναν ευγενικά βαριεστη-

μένοι, συνάντησα έναν μικρό αριθμό ανθρώπων που ασχολούνταν με παρόμοιες έρευνες, με τους οποίους έκτοτε συνεργάζομαι.

Τα συνέδρια των παραδοσιακών οργανισμών, όπως η BPS και η APA, δεν προσελκύουν μόνο τους θερμούς υποστηρικτές της κυρίαρχης ψυχολογίας, αλλά και ανθρώπους που εργάζονται στα περιθώρια της επιστήμης, ανθρώπους που ασχολούνται με αντίστοιχες περιοχές έρευνας και κλινικού έργου, οι οποίοι δεν συμμερίζονται απόλυτα τις επικρατούσες νόρμες της επιστήμης. Ειδικότερα κάποιοι τομείς αυτών των οργανώσεων (π.χ. ο «κοινωνικός τομέας» της BPS) προσελκύουν στις εκδηλώσεις τους ανθρώπους με κριτική σκέψη.

Το διαδίκτυο (Internet)

Όσοι διψούν για διάλογο με ομοϊδεάτες συναδέλφους εκτός της αίθουσας διδασκαλίας ή εκτός του δικού τους περιβάλλοντος εργασίας μπορούν να αναζητήσουν στο διαδίκτυο τόπους όπου γίνονται παρόμοιες συζητήσεις μέσω ηλεκτρονικών μηνυμάτων, ιστοσελίδες και άλλες διευθύνσεις διαλόγου και κριτικών πληροφοριών. Οι φοιτητές με κριτική σκέψη έχουν τη δυνατότητα να συζητήσουν με επιστήμονες, κλινικούς και άλλους σπουδαστές που διαφωνούν με τις κριτικές απόψεις, χωρίς να φοβούνται τις όποιες κοινωνικές κυρώσεις μπορεί να προκύψουν από μια έντονη διαμάχη τους με έναν συνάδελφο, φίλο ή εκπαιδευτή. Τόσο οι φοιτητές όσο και οι επαγγελματίες ψυχολόγοι μπορούν να δημοσιεύσουν τις δικές τους πληροφορίες στο διαδίκτυο και να ζητήσουν ανατροφοδότηση από ενδιαφερόμενους αναγνώστες, έτσι ώστε να ξεκινήσουν έναν διάλογο.

Υπάρχουν πολλές λίστες με ηλεκτρονικά ταχυδρομεία, δεδομένα του Πρωτοκόλλου Μεταφοράς Αρχείων (File Transfer Protocol) και ιστοσελίδες στο παγκόσμιο διαδίκτυο (www) σχετικές με την κριτική ψυχολογία, ενώ όλο και περισσότερο αντίστοιχο υλικό κάνει την εμφάνισή του. Για παράδειγμα, οι λίστες με τις ηλεκτρονικές διευθύνσεις ατόμων που ασχολούνται με την Κοινωνική Θεωρία (social-theory@mailbase.ac.uk), το Δί-

κτυο Ριζοσπαστικής Ψυχολογίας (radical-psychology-network@mailbase.ac.uk· <http://uts.cc.utexas.edu/~neilands/radpsy/>) και η λίστα μεταπτυχιακών φοιτητών της ψυχολογίας PSYGRAD (psygrad@acadvm1.uottawa.ca) φιλοξενούν συχνά συζητήσεις για θέματα της κριτικής ψυχολογίας. Αν πάλι έχετε ένα θέμα το οποίο πιστεύετε ότι δεν καλύπτεται επαρκώς από τις τρέχουσες ιστοσελίδες στο διαδίκτυο, μπορείτε να δημιουργήσετε μια δική σας mail list ή ιστοσελίδα. Εγώ (*Tor*), για παράδειγμα, δημοσίευσα στο διαδίκτυο μια παραλλαγή της διατριβής μου για την αυτοεκτίμηση. Λίγο αργότερα έλαβα μέσω του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου ανατροφοδότηση από έναν αριθμό αναγνωστών, οι οποίοι με πληροφορούσαν ότι η εργασία μου τους βοήθησε να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν στην αυτοεκτίμησή τους (Neilands, 1993).

Δημοσιευμένα κείμενα και άρθρα

Εκτός από τη μελέτη κριτικών κειμένων και άρθρων, μπορείτε να γράψετε και εσείς τα δικά σας. Τα κριτικά σας κείμενα μπορεί να έχουν τη μορφή σύντομων άρθρων ή βιβλιοκριτικών που θα δημοσιευτούν σε επιστημονικά περιοδικά, στον Τύπο, σε «συλλογικά» βιβλία (όπως είναι τα κείμενα του παρόντος βιβλίου), σε δελτία επιστημονικών οργανώσεων και σε άλλα παρόμοια έντυπα.

Σε έναν ιδανικό κόσμο η κριτική ψυχολογία θα γινόταν ευχαρίστως αποδεκτή ως μια θετική συνεισφορά στην ψυχολογία. Όπως όμως προαναφέρθηκε, συχνά οι ψυχολόγοι απορρίπτουν αυτό το ιδανικό όταν εξετάζουν και αξιολογούν τις κριτικές ιδέες – και αυτούς που τις εκφράζουν. Μερικές φορές οι κριτές των παραδοσιακών επιστημονικών περιοδικών επιτίθενται με αθέμιτο τρόπο στα κείμενα που κατατίθενται προς δημοσίευση και περιέχουν κριτικές αναλύσεις, επιχειρώντας την αναδιαμόρφωσή τους ώστε να γίνουν περισσότερο συμβατικά. Προκειμένου να αντιμετωπιστεί αυτό το πρόβλημα, δημιουργήθηκαν μια σειρά έντυπα φιλικά προσκείμενα στις κριτικές προσεγγίσεις (π.χ. *The Journal of Philosophy and Social Criticism*). Δυστυχώς, αρκετές από αυτές τις εναλλακτικές εκδό-

σεις εξυπηρετούν κατά κύριο λόγο μια μικρή κοινότητα κριτικών ψυχολόγων, με αποτέλεσμα πολλοί κριτικοί ψυχολόγοι να «κηρύσσουν στους ήδη πιστούς». Το ίδιο ισχύει και για τα συνέδρια των κριτικών ψυχολόγων, τα οποία συνήθως περιλαμβάνουν μικρό αριθμό συμμετεχόντων και πραγματοποιούνται ξεχωριστά από το κύριο ρεύμα.

Εντούτοις, αυτές οι εναλλακτικές εκδόσεις και τα περιορισμένης συμμετοχής συνέδρια εκπληρώνουν ένα σημαντικό σκοπό: ενημερώνουν τους κριτικούς ψυχολόγους για όσα σκέφτονται και κάνουν οι ομοϊδεάτες συνάδελφοί τους. Προσφέρουν επίσης μια κοινά αποδεκτή βάση για τους αναγνώστες με κριτικό προσανατολισμό, οι οποίοι μπορεί να νιώθουν αποξενωμένοι ή απομονωμένοι στον εργασιακό χώρο ή στο πανεπιστήμιό τους. Μία από τις προκλήσεις για το σύγχρονο σπουδαστή της κριτικής ψυχολογίας είναι να εφευρίσκει δημιουργικούς τρόπους για να μεταδώσει το μήνυμά της κριτικής ψυχολογίας πέρα από τα όρια των ειδικών δημοσιεύσεων και μέσα στο κύριο ρεύμα. Σε κάποιο βαθμό, το παρόν βιβλίο αντιπροσωπεύει μια προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση. Αναμένουμε με ανυπομονησία και άλλες αντίστοιχες προσπάθειες από επιστήμονες και κλινικούς με κριτικά κίνητρα.

Διδασκαλία

Η διδασκαλία, η συμβουλευτική φοιτητών, η εποπτεία και η εργασία ως βοηθός έρευνας προσφέρουν στο άτομο μια μοναδική ευκαιρία να μοιραστεί τις κριτικές ιδέες του με άλλους. Όπως δείχνει το ρητό που παρατίθεται στην αρχή του κεφαλαίου, η διδασκαλία της *ιδέας* της κριτικής σκέψης, ακόμη και το ότι υπάρχει κριτική βιβλιογραφία και κριτική ψυχολογία, μπορεί να είναι το μόνο σημαντικό πράγμα που θα κάνετε για να συμβάλετε στην πρόοδο της εκπαίδευσης ενός φοιτητή ή ενός εποπτευόμενου. Ένα δεύτερο όφελος είναι το εξής: η διδασκαλία των κριτικών ιδεών απαιτεί να γνωρίζετε καλά όχι μόνο την κριτική βιβλιογραφία αλλά και τη βιβλιογραφία του κυρίαρχου ρεύματος πάνω στην οποία βασίζεται η πρώτη. Οι έμπειροι μεταπτυχιακοί φοιτητές μπορούν συχνά να οργανώ-

σουν δικά τους μαθήματα, αντί να εξυπηρετούν απλώς έναν άλλο διδάσκοντα.

Μία από τις μεγαλύτερες φιλοφρονήσεις ήταν εκείνη που έλαβε ένας από τους συμβούλους μας στο τέλος του μαθήματός του «Κριτικά Ζητήματα στην Κοινωνική Ψυχολογία». Ο ίδιος ένωθε ιδιαίτερα προβληματισμένος με μια νέα γυναίκα που καθόταν ήσυχη κατά τη διάρκεια του μαθήματος και δεν είπε λέξη ολόκληρο το εξάμηνο. Λίγες μέρες μετά το τελευταίο μάθημα, η γυναίκα πέρασε από το γραφείο του και τον ευχαρίστησε που διδάξε αυτό το μάθημα. Όπως είπε: «Αυτό το μάθημα άλλαξε ριζικά τον τρόπο σκέψης μου σε σχέση με την ψυχολογία και με ό,τι κάνω». Το σχόλιό της βεβαίωσε το σύμβουλό μας ότι η προσπάθειά του να μεταδώσει τις έννοιες της κριτικής σκέψης σε μερικούς από τους φοιτητές του είχε αποτέλεσμα. Πέραν τούτου, η διδασκαλία του βοήθησε έναν άλλο άνθρωπο στην άσκηση του επάγγελματός του.

Πρακτική άσκηση

Μερικά προγράμματα ψυχολογίας (π.χ. της κλινικής και της συμβουλευτικής) απαιτούν την πρακτική άσκηση των φοιτητών για την εφαρμογή των δεξιοτήτων τους στην πράξη. Η πρακτική άσκηση σημαίνει συνήθως εργασία μερικής απασχόλησης σε συγκεκριμένο πλαίσιο και πραγματοποιείται μετά την ολοκλήρωση του μαθήματος. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις απαιτείται η πρακτική του φοιτητή ως «εσωτερικού». Αυτό σημαίνει συνήθως εργασία πλήρους απασχόλησης και πραγματοποιείται μετά την ολοκλήρωση των μαθημάτων ή του κύκλου σπουδών. Στο περιβάλλον όπου γίνεται η πρακτική άσκηση ο εκπαιδευόμενος έχει την ευκαιρία να δοκιμάσει τόσο την παραδοσιακή γνώση όσο και την κριτική σκέψη· ιδιαίτερα μάλιστα αν έχει έναν επόπτη ή σύμβουλο ο οποίος είναι διατεθειμένος να συζητήσει τέτοια θέματα και να εφαρμόσει την κριτική σκέψη στις εργασίες του φοιτητή.

Κατά τη διάρκεια της πρακτικής άσκησης έχετε επίσης την ευκαιρία να συναντήσετε ένα μεγάλο εύρος επαγγελματιών ψυχολόγων και να τους παρατηρήσετε εν δράσει. Μπορείτε να

σημειώνετε τη σχετική χρήση της κριτικής σκέψης και των παραδοσιακών προσεγγίσεων στην εργασία τους. Τέλος, με την πρακτική άσκηση έχετε τη δυνατότητα να έρθετε σε επαφή με τους πελάτες και τους χρήστες των υπηρεσιών που προσφέρετε εσείς και οι επόπτες σας. Μπορείτε να συζητήσετε μαζί τους, να μάθετε τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους για τις παρεχόμενες υπηρεσίες, και να ζητήσετε την κριτική ανατροφοδότησή τους τόσο για εσάς όσο και για το περιβάλλον στο οποίο εργάζεστε.

Εθελοντική εργασία και κοινωνική αλλαγή

Εξίσου σημαντική είναι η εθελοντική εργασία είτε σε φιλανθρωπικές οργανώσεις είτε σε μη καλοπληρωμένες θέσεις εργασίας. Ένα παράδειγμα είναι οι ασχολούμενοι με την παρέμβαση σε κρίσεις και οι σύμβουλοι σε τηλεφωνικές γραμμές άμεσης ανάγκης, οι οποίοι βοηθούν τα άτομα με αυτοκτονικές τάσεις να αντιμετωπίσουν πιεστικές καταστάσεις κατά τις νυκτερινές ώρες. Ένα από τα πλεονεκτήματα της εθελοντικής εργασίας είναι ότι έχετε την ελευθερία να μιλάτε ανοιχτά για τα ζητήματα που σας απασχολούν, μια και το εισόδημά σας δεν εξαρτάται άμεσα από το έργο που προσφέρετε. Επιπλέον, θα έχετε την ευκαιρία να συναντήσετε και άλλους εθελοντές με τους οποίους ίσως έχετε κοινά ενδιαφέροντα. Αυτοί μπορεί να σας εκθέσουν κάποιες κριτικές ιδέες σχετικά με την παραδοσιακή ψυχολογία, ιδέες που τους παρακίνησαν να εργαστούν εθελοντικά. Και ανεξάρτητα από τους συναδέλφους που θα γνωρίσετε στην εργασία σας, έχετε μεγάλες πιθανότητες να βοηθήσετε κάποιον άμεσα με τις ενέργειές σας. Σε τελική ανάλυση, οι κριτικές ιδέες είναι σημαντικές, αλλά εξίσου σημαντικές είναι οι πράξεις που υποκινούνται από την κριτική σκέψη.

Μπορείτε επίσης να ενταχθείτε σε οργανώσεις που επιδιώκουν την κοινωνική αλλαγή, σε πολιτικούς οργανισμούς, σε συλλόγους που παρέχουν υπηρεσίες ή σε ομάδες ακτιβιστών. Όπως είναι οι ομάδες κατά του ρατσισμού και οι ομάδες προστασίας του περιβάλλοντος. Παρότι αυτές οι οργανώσεις δεν έχουν ως αντικείμενο την ψυχολογία, μπορεί να εκτιμήσουν τις

ικανότητές σας ως ψυχολόγου και να επωφεληθούν από αυτές. Ως φοιτητές ψυχολογίας έχετε ειδικές γνώσεις σε διάφορα θέματα, όπως η κοινωνική επιρροή, η στατιστική, οι καταθέσεις μαρτύρων, η μνήμη, οι νευροχημικές διεργασίες, η ψυχολογία του παιδιού, οι τεχνικές διαπραγμάτευσης/μεσολάβησης, η εκπαίδευση σε κοινωνικές δεξιότητες, και σε πολλά άλλα τα οποία οι οργανώσεις μπορεί να βρουν χρήσιμα. Πέρα από την παροχή των απαιτούμενων πόρων, μπορείτε να θέσετε ζητήματα που σχετίζονται με την ψυχολογία στο βαθμό που αφορούν τους σκοπούς της ομάδας.

Κάποιες περαιτέρω σκέψεις για τους επαγγελματίες

Τα σημεία που θίξαμε παραπάνω αφορούν τόσο τους επαγγελματίες όσο και τους ακαδημαϊκούς και τους ερευνητές, με δεδομένη τη θεώρηση ότι το άτομο αποτελεί συστατικό μέρος ενός ευρύτερου κοινωνικού ιστού, και όχι ένα απομονωμένο φαινόμενο που συμβαίνει με φυσικό τρόπο. Ωστόσο, παρότι αυτή η οπτική είναι σαφώς χρήσιμη ως σημείο εστίασης για την ακαδημαϊκή ψυχολογία (π.χ. ανάλυση του σχηματισμού της ταυτότητας μέσω των κοινωνικών πρακτικών), για τους επαγγελματίες του πεδίου είναι ίσως καλύτερο να αποτελέσει σημείο εκκίνησης. Η συγκεκριμένη θεώρηση παρέχει ένα εννοιολογικό πλαίσιο εργασίας για την επαναξιολόγηση των διαδικασιών κατανόησης και αρωγής των ανθρώπων. Οι κριτικοί ψυχολόγοι επιζητούν να εντάξουν τις κριτικές ιδέες στις καθημερινές τους δραστηριότητες.

Οι παραδοσιακές προσεγγίσεις στην ψυχική υγεία τονίζουν τις ατομικιστικές μορφές παρέμβασης: την αντιμετώπιση των συμπτωμάτων με την ανάλυση της προσωπικότητας ή την αλλαγή συμπεριφοράς (Freeman et al., 1990) και/ή τη χορήγηση ψυχοτρόπων φαρμάκων (Breggin & Breggin, 1994). Εάν αναγνωρίζουμε τις κοινωνικές, περιβαλλοντικές και υλικές πλευρές της διαταραχής, μπορούμε να καταλάβουμε ότι η διαδικασία αρωγής — που επιτρέπει στους ανθρώπους να ζήσουν μια καλύτερη και πιο ευτυχισμένη ζωή — δεν πρέπει να εστιάζεται αποκλειστικά στην αντιμετώπιση των συμπτωμάτων που έχουν

την έδρα τους στο εσωτερικό του ατόμου. Η φεμινιστική θεραπεία, για παράδειγμα, συχνά βασίζεται στην κριτική επίγνωση ότι τα «ατομικά συμπτώματα» είναι πολλές φορές αποτέλεσμα της διαφοράς ισχύος, των κοινωνικών προσδοκιών και άλλων παρόμοιων παραγόντων (βλ. κεφάλαια 4, 7 και 16). Αντίστοιχα, η κοινοτική ψυχολογία επιχειρεί να αποκαλύψει τις κοινωνικές πλευρές της διαταραχής, όπως είναι η περιορισμένη πρόσβαση σε πόρους, η έλλειψη δύναμης για επίτευξη αλλαγών, η ένδεια, οι ανεπαρκείς συνθήκες διαβίωσης, η ανισότητα και οι διακρίσεις (βλ. κεφάλαιο 11). Αφού προσδιορίσει αυτούς τους παράγοντες, ο κοινοτικός ψυχολόγος θέτει ένα διττό στόχο: κατά πρώτον, να κάνει τα άτομα ικανά να αναγνωρίσουν και να κατανοήσουν τις υλικές και κοινωνικές συνθήκες που προκαλούν ή συμβάλλουν στη διαταραχή τους· και, κατά δεύτερον, να τους βοηθήσει να αλλάξουν το περιβάλλον τους έτσι ώστε να περιορίσουν στο ελάχιστο αυτούς τους επιβλαβείς παράγοντες. Και μολονότι ο ψυχολόγος μπορεί να επιτύχει αυτούς τους στόχους μέσα στα όρια του γραφείου του, δεν είναι ανάγκη (και πολύ συχνά δεν συμβαίνει) να σταματήσει εκεί. Η συμμετοχή του σε ομάδες κατά της φτώχειας, σε ομάδες αυτοβοήθειας, σε προγράμματα βοήθειας στο σπίτι και σε παρόμοιες οργανώσεις μπορεί να βελτιώσουν άμεσα την κατάσταση και τις κοινωνικές συνθήκες των χρηστών των υπηρεσιών αυτών και συνεπώς να ενισχύσουν την ψυχική τους υγεία.

Εν ολίγοις, η γνώση των τοπικών αναγκών και απαιτήσεων (ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τους υλικούς και κοινωνικούς πόρους) είναι απαραίτητη για την ανάπτυξη των κατάλληλων θεραπευτικών πρακτικών. Δεν αντιλαμβανόμαστε τον κοινοτικό ψυχολόγο ως έναν απόμακρο και αντικειμενικό «ειδήμονα», ο οποίος ασχολείται με τις ψυχολογικές διεργασίες που εδρεύουν στο εσωτερικό του πελάτη του. Αντίθετα, τον θεωρούμε ένα αφοσιωμένο μέλος της κοινότητας, που εργάζεται για την επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων τα οποία γεννούν τις δυσχέρειες της ζωής των ανθρώπων. Ο κριτικός ψυχολόγος γνωρίζει τους τοπικούς διαθέσιμους πόρους, τους κατευθύνει προς εκείνους που τους έχουν περισσότερο ανάγκη και εργάζεται με σκοπό τη μεγαλύτερη διαθεσιμότητα τέτοιων πόρων

εκεί όπου χρειάζεται. Η «Διακήρυξη της Φιλοσοφίας» των Υπηρεσιών Κοινοτικής Ψυχολογίας Ενηλίκων του Νότινγχαμ (Nottingham Adult Community Psychology Services), που εδρεύει στο Ηνωμένο Βασίλειο, συγκεφαλαιώνει αυτή την προσέγγιση:

Αν και έχει επίγνωση του γεγονότος ότι σε μια κοινωνία στην οποία υπάρχουν ανισότητες, ένδεια και περιορισμένες ευκαιρίες μερικοί θα έχουν μεγαλύτερη πρόσβαση σε πόρους από ό,τι κάποιοι άλλοι, η κοινοτική ψυχολογία επιδιώκει να δώσει στους ανθρώπους τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν όποιους πόρους είναι διαθέσιμοι και να προσελκύσει την προσοχή της κοινότητας στην έλλειψη πόρων. Σε αυτή την προσέγγιση, ο δείκτης της ψυχολογικής υγείας δεν είναι η απουσία «συμπτωμάτων», αλλά η διαθεσιμότητα και η χρήση πόρων που μπορούν να δημιουργήσουν εκείνες τις συνθήκες μέσα στις οποίες το άτομο θα νιώσει ασφάλεια, θα επιτύχει την αυτονομία του και θα αυξήσει την αυτοεκτίμησή του (Nottingham Community Health NHS Trust).

Συμπεράσματα

Κάθε ψυχολογική θεωρία έχει πολιτικές και κοινωνικές συνέπειες. Οποιαδήποτε ενέργειά μας, ανεξάρτητα από το αν βασίζεται εμφανώς ή κεκαλυμμένα σε τέτοιες θεωρίες, έχει πολιτικές και κοινωνικές επιπτώσεις. Οι κριτικές μας σκέψεις αναφορικά με τη φύση του κόσμου (οντολογία), τη γνώση μας για τον κόσμο (επιστημολογία), τη μεθοδολογία και τις πρακτικές μας αναγνωρίζουν και βασίζονται σε αυτές τις παραδοχές.

Οι διέξοδοι να ασχοληθούμε με την κριτική ψυχολογία είναι πολυάριθμες και αλλάζουν με ταχείς ρυθμούς. Γι' αυτό και, πέρα από τις γενικές συστάσεις που επιστημάνθηκαν παραπάνω, είναι αδύνατη η σύνταξη ενός πλήρους καταλόγου στον οποίο θα περιλαμβάνονται όλοι οι πόροι και οι δυνατότητες της κριτικής ψυχολογίας. Έτσι, εδώ επιλέξαμε να ρίξουμε το βάρος μας στη διαδικασία που διευκολύνει την άσκηση της

κριτικής ψυχολογίας, η οποία θα σας βοηθήσει να την ασκείτε κι εσείς με δημιουργικό τρόπο. Σε αυτό το πνεύμα, ελπίζουμε να πληροφορηθούμε ότι υπήρξαν φοιτητές, επαγγελματίες και άλλοι που διάβασαν αυτό το κεφάλαιο και στη συνέχεια επιδίωξαν την εκπλήρωση κριτικών στόχων εντός ή εκτός της ψυχολογίας. Ελπίζουμε επίσης να λάβουμε κριτική ανατροφοδότηση από εσάς, τους αναγνώστες, σχετικά με το τι μπορούμε να κάνουμε για να ενημερώσουμε και να αναθεωρήσουμε αυτό το κεφάλαιο και τις ιδέες του. Σας ευχόμαστε να επιτύχετε και να απολαύσετε την ενασχόλησή σας με την κριτική ψυχολογία, και ανυπομονούμε να ακούσουμε τα κριτικά σας σχόλια για την εργασία μας.

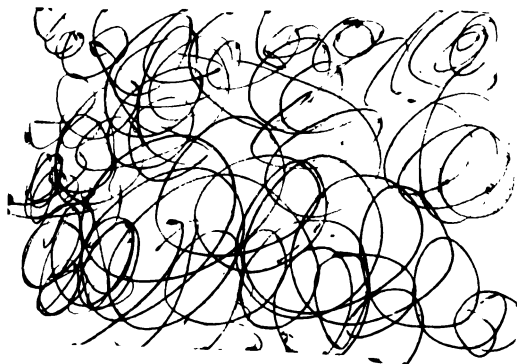
Σημείωση

Νιώθουμε ευγνωμοσύνη για τα σχόλια, τις προτάσεις και τη βοήθεια που μας παρείχαν οι Alicia Betsinger, Vir Burr, Dee Dempsey, Dennis Fox, Steve Melleish, Isaac Prilleltensky και Arthur Travis κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας του χειρογράφου και της αναθεώρησής του.

Σημειώνουμε ότι κατά την προετοιμασία αυτού του κεφαλαίου τα καθήκοντα της συγγραφής κατανεμήθηκαν εξίσου· η απόφαση για τη σειρά με την οποία θα εμφανίζονται τα ονόματά μας ελήφθη βάσει του ποιος επωφελούνταν περισσότερο. Καθώς ο πρώτος συγγραφέας είναι πιθανότερο να ακολουθήσει ακαδημαϊκή σταδιοδρομία, θα έχει μεγαλύτερο όφελος από την εμφάνιση του ονόματός του πρώτου στη σειρά (*Ευχαριστώ Tor – Dave*).

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο ΚΡΙΤΙΚΟΣ ΣΤΙΒΟΣ

Θεωρίες προσωπικότητας: ιδεολογία και πέρα από αυτήν

Tod Sloan

Σημείωμα των επιμελητών: Όταν οι άνθρωποι ακούν τη λέξη «ψυχολογία», συχνά το πρώτο που τους έρχεται στο νου είναι η έννοια της προσωπικότητας. Παρομοίως, πολλοί από τους τομείς της ψυχολογίας ενσωματώνουν ρητά ή άρρητα τη μία ή την άλλη θεωρία προσωπικότητας. Γι' αυτό και οι θεωρίες της προσωπικότητας μας ανοίγουν το δρόμο προκειμένου να αρχίσουμε την κριτική εξέταση των βασικών τομέων της ψυχολογίας.

Σε αυτό το κεφάλαιο ο *Tod Sloan* αμφισβητεί τις βασικές υποθέσεις της παραδοσιακής θεωρίας της προσωπικότητας. Μας παροτρύνει να εξετάσουμε τις επιλογές των θεωρητικών για το πώς η προσωπικότητα ορίζεται και πώς αναπτύσσεται, ποια εικόνα υιοθετεί η θεωρία για την Καλή Ζωή και την Καλή Κοινωνία, και τι μπορεί να χαρακτηριστεί ως έγκυρη ένδειξη που επιβεβαιώνει τη θεωρία. Όπως και η *Maritza Montero* (κεφάλαιο 15), έτσι και ο *Sloan* εξετάζει όχι μόνο αυτά που υπάρχουν στις θεωρίες αλλά και ό,τι απουσιάζει. Καταδεικνύει με ποιο τρόπο οι επικρατούσες θεωρίες υποστηρίζουν το κοινωνικό κατεστημένο και πώς μια κριτική θεωρία της προσωπικότητας μπορεί να καλλιεργήσει ταυτόχρονα την ενδυνάμωση του ατόμου και την κοινωνική δικαιοσύνη.

Ο *Sloan* εξερευνά τη βασική διαλεκτική μεταξύ αυτοκαθορισμού και ψευδούς συνείδησης, θέμα το οποίο εξετάζεται και σε άλλα σημεία του βιβλίου από τους *Fathali M. Moghaddam* και *Charle Studer* (κεφάλαιο 12) και *Dennis Fox* (κεφάλαιο 14). Από τη μια πλευρά οι κριτικοί ψυχολόγοι επιθυμούν να διευρύνουν την αυτονομία των ανθρώπων. Από την άλλη πλευρά όμως δεν είναι δυνατόν να αγνοούν τις κοινωνικά διαμορφωμένες ιδεολογίες που υποστηρίζουν επιλογές όπως τον αλόγιστο καταναλωτισμό ως μέσον προσωπικής ολοκλήρωσης. Ο θρήνος

του Sloan για το γεγονός ότι πολλές θεραπείες αποκαθιστούν «την ορθή λειτουργία των ανθρώπων μέσα στις ιδεολογικές τους αλυσίδες» αντηχεί και σε άλλα κεφάλαια. Το δίλημμα που αντιμετωπίζουν οι επαγγελματίες κριτικοί θεραπευτές δεν επιλύεται εύκολα.

Ενώ οι παραδοσιακές θεωρίες προσωπικότητας επιδιώκουν είτε τον τεχνικό έλεγχο είτε την ερμηνευτική κατανόηση, ένας πρωταρχικός προβληματισμός για τον Sloan είναι η χειραφέτηση. Μια κριτική θεωρία της προσωπικότητας, ευαίσθητη στη διαφορετικότητα και στο κοινωνικό περιβάλλον, θα μπορούσε να βοηθήσει όχι μόνο στην αλλαγή των ατόμων αλλά και των κοινωνιών «δείχνοντας πώς αλληλοσυνυφαίνονται οι προσωπικοί προβληματισμοί και η κοινωνική δικαιοσύνη». Μια τέτοια θεωρία θα αποτελούσε ένα σημαντικό βήμα προς την επίλυση του διλήμματος του κριτικού θεραπευτή. ■

ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ φύση. Ατομικότητα. Εμπειρία. Εαυτός. Χαρακτήρας. Ταυτότητα. Ψυχή. Ο καθένας από τους παραπάνω όρους επικαλύπτει σε μεγάλο βαθμό έναν τουλάχιστον ορισμό της «προσωπικότητας». Στην ψυχολογία λίγοι όροι έχουν τόσο ευρύ αντικείμενο και λίγες έννοιες είναι τόσο θεμελιώδεις. Οι απόψεις για την προσωπικότητα δεν διαμορφώνουν μόνο τις σκέψεις που μπορούμε να κάνουμε σχετικά με τα φαινόμενα της ανθρώπινης ύπαρξης. Επηρεάζουν επίσης τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τι σημαίνει ζωή και πώς πρέπει να είναι οργανωμένη η κοινωνία. Εξ ου και τα μάλλον επιτακτικά ερωτήματα που τίθενται σε αυτό το κεφάλαιο: Πώς λειτούργησαν οι θεωρίες της προσωπικότητας στην παραδοσιακή ψυχολογία; Ποιες απόψεις περί προσωπικότητας θα μπορούσαν να εξυπηρετήσουν τους στόχους της κριτικής ψυχολογίας; Πώς μπορούμε να διατυπώσουμε μια θεωρία της προσωπικότητας που θα συνεισφέρει με κάποιον τρόπο στην κατασκευή μιας ανθρώπινης και δίκαιης κοινωνίας;

Μια θεωρία της προσωπικότητας είναι κατ' ουσίαν ένα σίνολο αντιλήψεων για την κατανόηση των πράξεων και των εμπειριών των ανθρώπων. Οι περισσότερες θεωρίες προσωπικότητας επιχειρούν να παρουσιάσουν μια ολοκληρωμένη και

συνθετική γενική άποψη της ψυχολογίας για τα κίνητρα, την ανάπτυξη, τις ατομικές διαφορές, την ψυχοπαθολογία και την ψυχική υγεία, και παράλληλα να δώσουν μια περιγραφή πιο ειδικών και συγκεκριμένων φαινομένων όπως τα όνειρα, η δημιουργικότητα, η επιθετικότητα ή η κοινωνική συμμόρφωση. Με άλλα λόγια, μια θεωρία προσωπικότητας αποσκοπεί να προσφέρει έναν τρόπο κατανόησης των ανθρώπων τόσο σε γενικό όσο και σε ειδικότερο επίπεδο. Αν ένα σύνολο αντιλήψεων τυγχάνει να μην ανταποκρίνεται σε αυτή την ολοκληρωμένη θεώρηση, τότε το αποκαλούμε επιμέρους θεωρία, μοντέλο ή απλά θεωρία κινήτρων ή θεωρία της ανάπτυξης. Λίγοι περισσότεροι από δέκα άνθρωποι μπόρεσαν να ανταποκριθούν στην τεράστια πρόκληση της δημιουργίας μιας ολοκληρωμένης θεωρίας της προσωπικότητας. Η εργασία τους ήταν επαρκώς πρωτότυπη και ολοκληρωμένη ώστε οι ίδιοι να δικαιούνται ξεχωριστά κεφάλαια στα εγχειρίδια που ασχολούνται με τις θεωρίες της προσωπικότητας, όπως οι Freud, Jung, Adler, Fromm, Horney, Erikson, Murray, Allport, Skinner, Kelly, Maslow, Rogers και μερικοί άλλοι. Ωστόσο οι θεωρίες προσωπικότητας δεν είναι πάντοτε προϊόν της εργασίας ενός και μόνο ατόμου. Αρκετές προσεγγίσεις συγκεντρώθηκαν κάτω από έναν γενικό τίτλο χωρίς να ταυτίζονται αποκλειστικά με έναν θεωρητικό, όπως, για παράδειγμα, η γνωστική-συμπεριφορική ή η υπαρξιακή θεωρία.

Οι θεωρίες προσωπικότητας ποικίλλουν σε μεγάλο βαθμό ως προς το εύρος, τις προθέσεις και το στίλ τους. Όλες ωστόσο τείνουν να ασχολούνται με κάποια βασικά ερωτήματα σχετικά με την ανθρώπινη φύση, διαφοροποιούμενες μεταξύ τους κυρίως στις θέσεις που υιοθετούν γι' αυτά τα ζητήματα. Επί παραδείγματι, οι θεωρίες μπορεί να αντιμετωπίζουν τη δυνατότητα αλλαγής της προσωπικότητας είτε με αισιοδοξία είτε με απαισιοδοξία. Παραμένει η προσωπικότητα ίδια καθ' όλη τη ζωή ή μπορεί να αλλάξει σημαντικά; Οι θεωρίες έχουν επίσης διαφορετικές απόψεις στα ζητήματα του ντετερμινισμού, στο ρόλο της φύσης και της ανατροφής, και στο βαθμό στον οποίο θεωρούν τα άτομα μοναδικά. Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξεταστεί γιατί οι θεωρητικές στάσεις στα προαναφερθέντα ζητήμα-

τα δεν πρέπει να γίνονται αντιληπτές απλώς ως θέμα προσωπικής επιλογής.

Παρά τις ευρύτατες αποκλίσεις τους στα παραπάνω ζητήματα, οι θεωρίες της προσωπικότητας έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: είναι σύνολα ιδεών τα οποία σχεδιάστηκαν για να μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε ή να εξηγήσουμε την ανθρώπινη φύση. Εξ ου και η τάση να συγκεντρώνουμε συλλήβδην όλες τις θεωρίες στα εγχειρίδια που προορίζονται για το μάθημα «διερεύνηση ή ψυχολογία της προσωπικότητας», το οποίο είναι ένα από τα πιο δημοφιλή μαθήματα ενός τυπικού προγράμματος σπουδών ψυχολογίας. Κατά παράδοξο τρόπο, το μάθημα αυτό δεν περιλαμβάνει επαρκή στοιχεία για τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να διαμορφωθεί μια τέτοια θεωρία. Οι φοιτητές καλούνται μόνο να απομνημονεύσουν τα βασικά σημεία των διάφορων θεωρητικών και ίσως να συγκρίνουν τις θέσεις τους. Ακόμη και σε μαθήματα στα οποία ενθαρρύνεται η κριτική σκέψη οι φοιτητές δεν διδάσκονται ούτε πώς πρέπει να κατασκευάζονται οι θεωρίες ούτε πώς πρέπει να αξιολογούνται *ως θεωρίες*. Αντίθετα, κατά τη συνήθη πρακτική της παραδοσιακής ψυχολογίας, οι μελλοντικοί ψυχολόγοι διδάσκονται ότι η εγκυρότητα των θεωρητικών εννοιών διαπιστώνεται από τη λειτουργική τους χρήση σε πειραματικές μελέτες ή μελέτες συσχέτισης. Από κοινού με αυτή την πρακτική, εκπαιδεύονται να περιγράφουν την προσωπικότητα με μηχανικό τρόπο και με περιορισμένο λεξιλόγιο, μειώνοντας τη συνθετότητα της προσωπικής εμπειρίας σε μερικές ποσοτικοποιήσιμες διαστάσεις ή διχοτομικού τύπου κατηγοριοποιήσεις. Εξαιτίας αυτών των πρακτικών οι ψυχολόγοι δεν έχουν τη δυνατότητα να συλλογιστούν κριτικά τον τρόπο κατασκευής μιας θεωρίας και τις συνέπειές της στην πράξη. Από αυτή την ελλιπή εκπαίδευση πηγάζουν πολλά από τα προβλήματα που μαστιάζουν όλα τα είδη της εφαρμοσμένης ψυχολογίας.

Με απλά λόγια, οι παραδοσιακές προσεγγίσεις έχουν συστηματικά αποδυναμώσει την ικανότητά μας να κατανοούμε την προσωπικότητα. Οι ψυχολόγοι έχουν ανάγκη να ξέρουν *πώς να σκεφτούν* για την προσωπικότητα προκειμένου να την κατανοήσουν. Οι συνέπειες είναι σοβαρές και όχι μόνο επειδή

καταλήγουμε σε κατάσταση σύγχυσης. Σε γενικές γραμμές, οι θεωρίες για την προσωπικότητα ή για τον εαυτό στο πλαίσιο της παραδοσιακής ψυχολογίας εξυπηρετούν τη διατήρηση του κοινωνικού κατεστημένου (Venn, 1984). Αυτό συμβαίνει με πολλούς τρόπους. Εδώ θα αναφέρουμε δύο από αυτούς για να στηρίξουμε το επιχειρήμά μας.

Πρώτον, οι αντιλήψεις για την προσωπικότητα ανέκαθεν αντανακλούσαν μια «ιστορική μορφή ατομικότητας» (Sève, 1978) η οποία συνδέεται με μια συγκεκριμένη κοινωνική κατάσταση. Οι παραδοσιακές προσεγγίσεις τείνουν να γενικεύουν αυτή την άποψη σε όλες τις κοινωνίες και σε κάθε ιστορική περίοδο. Έτσι μας οδηγούν γρήγορα στο συμπέρασμα ότι, εφόσον οι άνθρωποι θα είναι πάντα, λίγο-πολύ, όπως είναι (π.χ. άπληστοι, επιθετικοί κ.λπ.), δεν χρειάζεται να μπούμε στον κόπο να βελτιώσουμε την κοινωνία.

Δεύτερον, το status quo διατηρείται και μέσω των ατομικιστικών προσεγγίσεων στην ανθρώπινη ανάπτυξη τις οποίες προβάλλουν οι θεωρίες προσωπικότητας. Οι παραδοσιακές θεωρίες προσωπικότητας ωθούν τους ανθρώπους να ορίζουν τα προβλήματά τους στη ζωή με ατομικούς όρους, δηλαδή ως ζητήματα που επιλύονται με την προσωπική ανάπτυξη ή την αυτοπραγμάτωση (Holzkamp-Osterkamp, 1991). Αυτή η άποψη απομακρύνει την προσοχή από την αναζήτηση συλλογικών λύσεων για προβλήματα που κατά κανόνα έχουν κοινωνική προέλευση. Επιπλέον, οι ατομικιστικές θεωρίες ξεχνούν ότι μόνο οι προνομιούχες τάξεις στη σύγχρονη κοινωνία διαθέτουν την πολυτέλεια και την ευχέρεια να ασχοληθούν με την προσωπική τους ανάπτυξη. Για να μπορέσουν επομένως οι περισσότεροι πολίτες να αφιερώσουν χρόνο και ενέργεια στην ψυχολογική τους υγεία κατά τον τρόπο που υπαγορεύουν αυτές οι θεωρίες, θα χρειαζόταν προηγουμένως μια μαζική κοινωνική αλλαγή. Εν ολίγοις, οι ατομικιστικές προσεγγίσεις τείνουν να αποδίδουν ευθύνες στο άτομο, αφήνοντας στο απυρόβλητο την κοινωνική ανισότητα.

Στο παρόν κεφάλαιο αναλύω αυτά και άλλα κριτικά επιχειρήματα, εξετάζοντας την ιστορική ανάπτυξη του πεδίου, τους παράγοντες που επηρεάζουν τις θεωρητικές επιλογές και τους

σκοπούς που εξυπηρετούν οι θεωρίες της προσωπικότητας. Στην τελευταία ενότητα προτείνω κάποιες κατευθυντήριες γραμμές για την κατασκευή θεωριών προσωπικότητας με κριτικό πνεύμα.

Το ιστορικό υπόβαθρο

Από μια ματιά στα περιεχόμενα οποιουδήποτε εγχειριδίου σχετικού με τις θεωρίες προσωπικότητας διαπιστώνει κανείς ότι το πεδίο αυτοπροσδιορίζει την πρώτη εμφάνισή του στην Κεντρική Ευρώπη κατά την αλλαγή του αιώνα με τον Sigmund Freud και την ψυχανάλυση. Βεβαίως, οι ανθρώπινες κοινωνίες καλλιεργούσαν ανέκαθεν διάφορες αντιλήψεις για τα ατομικά χαρακτηριστικά και για τους λόγους που τα άτομα είναι όπως είναι· αυτές όμως οι αντιλήψεις δεν αποτελούσαν ολοκληρωμένες θεωρίες, ούτε προφασίζονταν ότι είναι επιστημονικές. Έως την εποχή του Freud υπήρχαν σημαντικές θεωρίες ψυχοπαθολογίας, καθώς και κάποια επαρκώς ανεπτυγμένα συστήματα «χαρακτηρολογίας», ιδιαίτερα στη Γαλλία. Πριν τον Freud όμως η σκέψη αναφορικά με την προσωπικότητα είχε στο μεγαλύτερό της μέρος κυρίως θεολογικό, φιλοσοφικό και εικτολογικό χαρακτήρα. Ο Freud, όπως όλοι οι θεωρητικοί της προσωπικότητας, είχε κι αυτός τις φιλοσοφικές και εικτολογικές του στιγμές, αλλά παράλληλα επιχείρησε να τεκμηριώσει τις αντιλήψεις του με συστηματικές παρατηρήσεις στο χώρο της ανάλυσης. Για περισσότερες από τέσσερις δεκαετίες επεξεργάστηκε ενεργά και διατύπωσε δεκάδες εννοιών μέσα από μελέτες περιπτώσεων, συνδύασε τις ιδέες του σε πιο ολοκληρωμένα σύνολα, αναζήτησε νέες ενδείξεις και αναθεώρησε τις βασικές αρχές. Το αποτέλεσμα ήταν η ψυχαναλυτική θεωρία και η ίδια η πρακτική της ψυχανάλυσης, οι οποίες αναθεωρήθηκαν περαιτέρω από τους θεωρητικούς και τους ασκούντες την ψυχανάλυση. Εμπνεόμενος από τον Freud, ο Carl Jung μόχθησε επίσης για δεκαετίες και ολοκλήρωσε τον ίδιο σχεδόν άθλο, αν και με διαφορετικούς στόχους και αποτελέσματα.

Όπως αναφέρουν τα συνήθη εγχειρίδια, το κέντρο βάρους της κατασκευής θεωριών για την προσωπικότητα σύντομα μετατοπίστηκε από την Ευρώπη στις Ηνωμένες Πολιτείες. Αυτό οφείλεται εν μέρει στη μετανάστευση σημαντικών Ευρωπαίων θεωρητικών στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού πριν και κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, αλλά και στο γεγονός ότι η σύγχρονη επιστημονική άποψη για τον κόσμο είχε αποδυναμώσει τις θεολογικές αντιλήψεις για το άτομο και την ατομικότητα στις ΗΠΑ, όπως είχε συμβεί νωρίτερα στην Ευρώπη. Οι ψυχολόγοι άρχισαν να στρέφονται σε εκκοσμικευμένα μοντέλα προσωπικότητας προκειμένου να βρουν απαντήσεις στα ερωτήματά τους για την ανθρώπινη φύση. Οι λεπτομέρειες της έρευνας που ακολούθησε γεμίζουν τις σελίδες των εγχειριδίων.

Το βασικό περίγραμμα της αναζήτησης προκύπτει από τις αντιδράσεις των θεωρητικών απέναντι στον Freud, ο οποίος με τη σειρά του ενσωμάτωσε τις κεντρικές αντιφάσεις της ευρωπαϊκής μοντερνικότητας. Από τη μια πλευρά η απαισιοδοξία του Freud για την αλλαγή και οι αμφισβητήσιμες επιστημονικές του μέθοδοι δεν έγιναν δεκτές ευνοϊκά από τους αυστηρούς επαγγελματίες ψυχολόγους των ΗΠΑ. Οι συμπεριφοριστές επέμεναν να αναζητούν έννοιες που αφορούσαν παρατηρήσιμα και μετρήσιμα φαινόμενα. Ως πραγματιστές ήθελαν επίσης να δουν αποτελέσματα· δεν μπορούσαν να υπομείνουν παρεμβάσεις που συνεπάγονταν χρόνια ανάλυσης πάνω σε έναν καναπέ. Από την άλλη πλευρά οι ανθρωπιστές ψυχολόγοι αναζητούσαν όψεις της ανθρώπινης φύσης που να είναι πολύ πιο ελπιδοφόρες για τα άτομα και την κοινωνία απ' ό,τι οι απόψεις του Freud (Jacoby, 1975). Προτίμησαν επίσης να αποφύγουν τις ντετερμινιστικές προσεγγίσεις που παρέβλεπαν τη μοναδικότητα του ατόμου, τη συνείδηση και την αυτοπραγμάτωση. Οι περισσότερες από τις σημαντικές θεωρίες που προτάθηκαν μετά τον Freud και τον Jung αντανακλούν αυτούς τους γενικούς προβληματισμούς. Πρόσφατα όμως, στην προσπάθειά τους να υπερβούν τον πρόδηλο εθνοκεντρισμό, οι συγγραφείς των εγχειριδίων άρχισαν να περιλαμβάνουν κεφάλαια τα οποία αναφέρονται στις αντιλήψεις της παραδοσιακής ινδουι-

στικής και βουδιστικής σκέψης για τον εαυτό. Με απλά λόγια, η ιστορία των θεωριών προσωπικότητας είναι η ιστορία μιας διαμάχης ανάμεσα στην Ευρώπη και τη Βόρειο Αμερική σχετικά με τη φύση των ατόμων και το είδος της επιστήμης που θα ήταν κατάλληλη για την κατανόησή τους.

Για να ολοκληρώσουμε αυτή την αναγκαστικά σύντομη εξιστόρηση, χρειάζεται να επισημάνουμε ότι έχουν περάσει σχεδόν 25 χρόνια χωρίς την προσθήκη οποιασδήποτε πρωτότυπης και σημαντικής θεωρίας στα εγχειρίδια. Δεν είναι απόλυτα σαφές τι σημαίνει αυτό για το πεδίο, αλλά ίσως δείχνει ότι τελικά υπάρχουν αρκετές θεωρίες. Έτσι τώρα η προσοχή στρέφεται στην εκτίμηση όλων αυτών στην έρευνα και την πρακτική. Από τη δεκαετία του 1970 και μετά οι ερευνητές προτιμούν να εργάζονται σε θεωρίες περιορισμένου εύρους που σχετίζονται με συγκεκριμένα θέματα, οι δε επαγγελματίες αναζητούν εκλεκτικά τεχνικές που είναι αποτελεσματικές, χωρίς συχνά να ενδιαφέρονται για τη θεωρητική τους αιτιολόγηση.

Θεωρητικές επιλογές

Η παραδοσιακή ψυχολογία υποθέτει ότι οι θεωρίες προσωπικότητας συνθέτουν ή ενοποιούν τη γνώση που παράγεται από τους διάφορους τομείς της ψυχολογίας, όπως η κοινωνική, η αναπτυξιακή, η γνωστική, η ψυχολογία των αποκλινόντων και ούτω καθεξής. Παρόλο που μια τέτοιου είδους «διασταυρούμενη γόνιμη παραγωγή» ανάμεσα στις ειδικότητες συμβαίνει ούτως ή άλλως, μόνο οι θεωρητικοί της προσωπικότητας διεκδικούν την αποκλειστικότητα του έργου της σύνθεσης.

Οι θεωρητικοί της προσωπικότητας είναι οι ειδικοί που προχωρούν σε γενικεύσεις, αυτοί που παίρνουν αποστάσεις για να δουν τη μεγάλη εικόνα της ανθρώπινης φύσης. Τούτη η αξίωση για παντογνωσία μπορεί να υποκινείται από ένα είδος μεγαλοσύνης, όμως η κίνηση προς τη σύνθεση και την ενοποίηση είναι προβληματική για άλλους λόγους. Επειδή οι θεωρητικοί αναζητούν έννοιες ή ευρήματα τα οποία θα μπορούσαν να ενσωματώσουν στη γενική οπτική τους, κάνουν αναγκαστικά

υποθέσεις για το χαρακτήρα της ανθρώπινης φύσης και για το πώς πρέπει να μελετηθεί. Ακόμη και όταν ένας θεωρητικός διατυπώνει ρητά αυτές τις υποθέσεις, εισάγει σε αυτή τη διεργασία αρκετό περιττό φορτίο. Σε αυτό το φορτίο, που παρεισδύει κατά την ανάπτυξη και την εφαρμογή των θεωριών προσωπικότητας, μπορεί κανείς να βρει: (α) επιλογές σχετικά με το πώς σχηματίζεται η προσωπικότητα, (β) επιλογές σχετικά με το πώς αναπτύσσεται η προσωπικότητα, (γ) επιλογές που σχετίζονται με την άποψη για τον κόσμο, και (δ) επιλογές σχετικά με το τι θεωρείται γνώση για την προσωπικότητα. Η καθεμιά από αυτές τις επιλογές αξίζει περαιτέρω ανάλυσης.

Επιλογές σχετικά με το σχηματισμό της «προσωπικότητας», το καθαυτό αντικείμενο της διερεύνησης

Μερικοί θεωρητικοί αντιλαμβάνονται την προσωπικότητα με όρους διαστάσεων, ως προς τις οποίες τα άτομα είναι βέβαιο ότι διαφέρουν. Αυτή που κυρίως υιοθετεί την εν λόγω προσέγγιση είναι η θεωρία των χαρακτηριστικών. Άλλοι ειδικοί βλέπουν την προσωπικότητα ως το σταθερό πυρήνα του χαρακτήρα που παράγει τη σχετικά συνεπή συμπεριφορά του ατόμου. Αυτό τον ορισμό υιοθετούν οι ψυχοδυναμικές προσεγγίσεις. Η προσωπικότητα μπορεί επίσης να εξηγηθεί με όρους μοναδικότητας, ιδιοσυγκρασιακών προδιαθέσεων, κοινωνικών όψεων της ατομικής συμπεριφοράς, ποιότητας συναισθηματικών εμπειριών, ιδανικού στόχου που πρέπει να επιτευχθεί... και με πολλά άλλα στοιχεία σε έναν ατελείωτο κατάλογο. Συνεπώς, κατά την πρώτη φάση της διατύπωσης μιας θεωρίας και στις αποφάσεις για τον τρόπο με τον οποίο θα οριστεί η προσωπικότητα εισχωρούν πολυάριθμες υποθέσεις. Με άλλα λόγια, σε διαφορετικό βαθμό, προτού καν ξεκινήσει το παιχνίδι, οι θεωρίες της προσωπικότητας τείνουν να σημαδεύουν την τράπουλα προς όφελός τους. Για παράδειγμα, ένας θεωρητικός που έχει να πει κάτι σχετικά με τις ασυνείδητες διαδικασίες δεν θα χάσει τίποτε αν ορίσει τη συμπεριφορά με τρόπο ο οποίος εξαίρει τις ασυνείδητες διαδικασίες. Ένας ψυχολόγος που θέλει να αποδείξει ότι η προσωπικότητα είναι αποτέλεσμα της

κληρονομικότητας θα την ορίσει με όρους ιδιοσυγκρασίας. Οι διαφορετικές προτιμήσεις πηγάζουν από ποικίλους παράγοντες, που ξεκινούν από την επαγγελματική εκπαίδευση σε μια συγκεκριμένη σχολή σκέψης και φθάνουν έως το θρησκευτικό υπόβαθρο και τους προσωπικούς προβληματισμούς. Προφανώς, αυτή η αφετηρία για το σχηματισμό του διερευνώμενου αντικειμένου κατευθύνει την προσοχή σε συγκεκριμένες πλευρές της ανθρώπινης συμπεριφοράς ή της εμπειρίας και όχι σε άλλες, γεγονός ιδιαίτερα προβληματικό αφού οι θεωρίες προσωπικότητας παρουσιάζονται ως ολοκληρωμένα συστήματα. Οι υποστηρικτές τους σπάνια μας προτείνουν να κοιτάξουμε και αλλού. Επιπρόσθετα, όπως είδαμε παραπάνω, οι ορισμοί της προσωπικότητας είναι πιθανό να ενισχύουν αδήλως ένα μοντέλο της κοινωνίας που δικαιολογεί το υπάρχον καθεστώς και τη μοίρα των ανθρώπων μέσα σε αυτό. Στην κριτική κοινωνική επιστήμη αυτό είναι γνωστό ως μια μορφή *ιδεολογίας*. Αν ορίσουμε την ιδεολογία ως ιδέες ή εικόνες που στηρίζουν και συντηρούν άδικες κοινωνικές σχέσεις, τότε πρέπει να περιμένουμε ότι οι έννοιες της προσωπικότητας μπορεί να είναι ιδεολογικές κατασκευές (Sloan, 1994, 1996b).

Επιλογές σχετικά με το πώς αναπτύσσεται η «προσωπικότητα»

Οι θεωρητικοί τείνουν να κρίνουν μεροληπτικά τα φαινόμενα συμπεριφοράς που παρατηρούν. Ανάλογα με τη μεροληψία τους, είναι πιθανό να τα αποδώσουν στην κοινωνική μάθηση, στους κληρονομημένους ιδιοσυγκρασιακούς παράγοντες, στις μακροπρόθεσμες διαδικασίες εξέλιξης, σε πλευρές της παρούσας κατάστασης, σε συνδυασμό των ανωτέρω ή σε μια ατομικότητα που υπερβαίνει όλες τις μεταβλητές. Όπως και με τους διαφορετικούς ορισμούς της προσωπικότητας, αυτές οι μεροληπτικές στάσεις μπορεί να πηγάζουν από την εκπαίδευση, το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον, τις πολιτικές πεποιθήσεις και άλλες επιρροές. Ασφαλώς, οι θέσεις των θεωρητικών πάνω στο ζήτημα της ανάπτυξης κατευθύνουν την προσοχή τους σε συγκεκριμένους τομείς της συμπεριφοράς ή της εμπειρίας. Αυτές οι θέσεις διαμορφώνουν συνακόλουθα τη σκέψη τους

αναφορικά με το μήνυμα ή τη λειτουργία κάθε πλευράς της προσωπικότητας. Για άλλη μια φορά, η συνέπεια όλων αυτών δεν είναι μόνο η παράβλεψη σημαντικών πλευρών της ανάπτυξης· είναι και η εξυπηρέτηση ιδεολογικών λειτουργιών. Για παράδειγμα, αν η προσωπικότητα θεωρείται κυρίως αποτέλεσμα κληρονομικών παραγόντων, τότε η αλλαγή των κοινωνικών θεσμών για την ανάπτυξη υγιέστερων προσωπικοτήτων θα είναι λιγότερο σημαντική από τη βελτίωση του γενετικού ελέγχου για επιθυμητούς και μη επιθυμητούς ψυχολογικούς τύπους.

Οι επιλογές που προκύπτουν από την κοσμοθεωρία του θεωρητικού

Κάθε ψυχολόγος έχει τις ιδέες του σχετικά με το σκοπό (αν υπάρχει) της ζωής, τους στόχους που πρέπει να έχουν οι άνθρωποι, τις έννοιες της ορθής και της εσφαλμένης συμπεριφοράς, τις κοινωνικοπολιτικές απόψεις σχετικά με την Καλή Κοινωνία, τη σωστή διακυβέρνηση, τη φύση της ιστορίας και ούτω καθεξής. Καθεμιά από αυτές τις ιδέες αντιπροσωπεύει μια συγκεκριμένη αξιακή στάση. Κάποιοι θεωρητικοί έχουν καταβάλει σοβαρές προσπάθειες να συνδέσουν τις ιδέες τους για την προσωπικότητα με αξίες οι οποίες βασιζονται σε ένα γενικότερο όραμα για τον κόσμο· χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι Unger (1984) και Holzkamp (Tolman & Maiers, 1991· Tolman, 1994). Οι περισσότεροι όμως επιμένουν ότι είναι επιστήμονες *ανεπηρέαστοι* από αξίες και ότι περιγράφουν την ανθρώπινη πραγματικότητα όπως ακριβώς είναι. Όπως αποδείχθηκε, οι ψυχολόγοι άργησαν εξαιρετικά να αντιληφθούν ότι στις ανθρωπιστικές επιστήμες είναι αδύνατον να παραμείνει κανείς ουδέτερος και ανεπηρέαστος από αξίες (Fox, 1985· Howard, 1985). Ωστόσο η προσχώρησή μας σε ένα σύστημα αξιών δεν αποτελεί κατ' ανάγκην πρόβλημα, όπως ίσως θα έσπευδαν μερικοί να συμπεράνουν. Είναι ακόμη δυνατόν να υπάρξει μια ουσιαστική επιστήμη της προσωπικότητας. Αλλά για να είναι ουσιαστική, μια επιστήμη πρέπει να προσαρμόζεται τόσο στη φύση του αντικειμένου της όσο και

στη φύση των υποκειμένων που διεξάγουν την επιστημονική έρευνα. Αυτό σημαίνει να διατυπώνουν ρητά τις αξιακές τους θέσεις.

Επιλογές σχετικά με το τι μπορεί να θεωρηθεί ένδειξη ή γνώση

Οι φιλόσοφοι μπορεί να μην επιλύσουν ποτέ τα βασικά θέματα που αφορούν την ανθρώπινη γνώση. Οι θεωρητικοί της προσωπικότητας αντανακλούν αυτή την αδυναμία στις θέσεις που υιοθετούν σχετικά με τον τρόπο μελέτης της προσωπικότητας. Στο ένα άκρο υπάρχουν θεωρητικοί οι οποίοι βασίζουν τα δεδομένα τους στη διαίσθηση, την εμπειρία και την κοινή λογική. Στο άλλο άκρο βρίσκονται μερικοί θεωρητικοί που βασίζουν το εννοιολογικό τους πλαίσιο αποκλειστικά σε δεδομένα τα οποία συλλέγουν από εργαστηριακά πειράματα ή μελέτες συσχέτισης. Αυτές οι επιστημολογικές και μεθοδολογικές προτιμήσεις ενδέχεται να είναι αποτέλεσμα της επαγγελματικής κοινωνικοποίησης, της ροπής του ατόμου προς την εικονολογική φιλοσοφία ή την εμπειρική επιστήμη, επιβεβλημένων προϋποθέσεων για τη δημοσίευση σε επιστημονικά περιοδικά, ή εξελίξεων στην ίδια τη φιλοσοφία της κοινωνικής επιστήμης. Πολλά από τα επιχειρήματα των υποστηρικτών διαφορετικών θεωριών προσωπικότητας δεν πηγάζουν τόσο από τις διαφορές τους στα ουσιαστικά ζητήματα· αντίθετα, πηγάζουν από τις διαφορετικές επιλογές τους σχετικά με το τι μπορεί να θεωρηθεί γνώση. Για παράδειγμα, προκειμένου να αποδείξει την εγκυρότητα μιας έννοιας, ένας φροϋδικός μπορεί να υποβάλει μια αναφορά για το πώς τα όνειρα ενός πελάτη άλλαξαν από τη στιγμή που άκουσε την ερμηνεία της μεταβιβαστικής του αντίδρασης. Ένας γνωστικός θεωρητικός μπορεί να θέλει να δει ότι ο χρόνος αντίδρασης σε συγκεκριμένα ερεθίσματα έχει αλλάξει ως αποτέλεσμα της ερμηνείας. Ένας φαινομενολόγος είναι πιθανό να δώσει μεγάλη έμφαση στο τι έχει να πει ο ασθενής επί του θέματος.

Παρά την ασαφή αναγνώριση αυτών των τεσσάρων σχετικά *αυθαίρετων* συστατικών κάθε θεωρίας προσωπικότητας, η πα-

ραδοσιακή ψυχολογία επιμένει να αντιμετωπίζει τις θεωρητικές προτάσεις για την προσωπικότητα σαν να επρόκειτο για δηλώσεις που αναφέρονται στις υποθετικές σχέσεις ανάμεσα στη μάζα και την ενέργεια· ή σαν να επρόκειτο για δηλώσεις που σχετίζονται με τη λειτουργία οργανισμών όπως τα βατράχια ή οι αμοιβάδες. Ως αποτέλεσμα, οι υποστηρικτές οποιασδήποτε θεωρίας αγωνίζονται να συσσωρεύσουν επαρκείς εμπειρικές ενδείξεις για να αποδείξουν ότι η θεωρία της προτίμησής τους είναι όντως η πιο ακριβής, έγκυρη, ωφέλιμη, πρακτική, ολοκληρωμένη, και άρα άξια να λάβει ερευνητική επιχορήγηση. Καθώς οι επιλογές σχετικά με τα κριτήρια και τις μεθόδους για την αξιολόγηση μιας θεωρίας εξαρτώνται από τους παράγοντες που προαναφέραμε στα τέσσερα παραπάνω σημεία, ολόκληρη η επιστήμη της προσωπικότητας βρίσκεται παγιδευμένη σε έναν φαύλο κύκλο. Οι απλές ιδέες με μη επιστημονική προέλευση γίνονται επιστημονικές μεταβλητές που χρησιμοποιούνται παντού και πάντα για να εξηγήσουν τη συμπεριφορά (π.χ. «αυτοεκτίμηση», «γιουγκιανόι τύποι»). Οι περίπλοκες ιδέες, οι οποίες πιθανώς είναι ιδιαίτερα χρήσιμες για την κατανόηση της προσωπικότητας αλλά όχι λειτουργικές, παραμελούνται ή απορρίπτονται ως μη επιστημονικές (π.χ. μηχανισμοί άμυνας, εξατομίκευση). Ξοδεύεται άπειρος χρόνος προκειμένου να αποδειχθεί ότι μια θεωρία είναι έγκυρη, μόνο και μόνο για να λησμονηθεί από την επόμενη γενιά ή να εκτοπιστεί από μια άλλη θεωρία που λέει πάνω-κάτω τα ίδια με διαφορετική ορολογία.

Σε γενικές γραμμές, η παραδοσιακή ψυχολογία δανείζεται τα κριτήριά της για την εκτίμηση των θεωριών προσωπικότητας από τις φυσικές επιστήμες: εμπειρική εγκυρότητα, επαληθευσιμότητα, εσωτερική συνέπεια, φειδωλία κ.λπ. Τέτοιου είδους κριτήρια έχουν περιορισμένη συνάφεια με τις μελέτες της ψυχολογίας γενικά. Αποδείχθηκαν δε εξαιρετικά ακατάλληλα στην ανάπτυξη θεωριών προσωπικότητας. Οι κριτικοί ψυχολόγοι πρέπει να πάρουν πολύ σοβαρά υπόψη αυτό το δεδομένο. Αντί λοιπόν να σπεύσουμε να αναζητήσουμε μεμονωμένη εμπειρική αιτιολόγηση για αντιλήψεις που συνδέονται με ένα συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο, θα πρέπει πρώτα να ασκή-

σουμε εκτενή κριτική στα ιδεολογικά θεμέλια των βασικών ψυχολογικών εννοιών. Αυτό εν μέρει συνεπάγεται την πολύ καλή γνώση του τρόπου με τον οποίο οι προαναφερθέντες παράγοντες εισάγονται στη σκέψη μας σχετικά με την προσωπικότητα. Το νόημα αυτού του επιχειρήματος θα το καταλάβουμε αν αποστασιοποιηθούμε από τη μελέτη τους και αναρωτηθούμε γιατί κατ' αρχάς χρειαζόμαστε τις θεωρίες προσωπικότητας.

Οι σκοποί της θεωρίας προσωπικότητας

Εδώ δεν θα εστιάσουμε στα κίνητρα των μεγάλων θεωρητικών, αλλά στους σκοπούς τους οποίους εκπληρώνει η θεωρία της προσωπικότητας στην καθημερινή ψυχολογική πρακτική. Αυτή η στρατηγική λαμβάνει υπόψη το γεγονός ότι οι οπαδοί των θεωριών σπάνια τις χρησιμοποιούν με τον τρόπο που σχεδίαζαν οι δημιουργοί τους. Επιπλέον, αυτό που καταλήγει να έχει άμεσο αντίκτυπο στα άτομα και στις κοινωνίες είναι ο τρόπος υιοθετήσης και εφαρμογής των ιδεών.

Στο πλαίσιο της παραδοσιακής ψυχολογίας, οι θεωρίες της προσωπικότητας χρησιμοποιούνται πρωτίστως για να καθοδηγήσουν τις προσπάθειες αλλαγής της συμπεριφοράς, να προβλέψουν τις μελλοντικές ενέργειες ή να κατανοήσουν τη ζωή των ατόμων. Αν και αυτοί οι σκοποί ως ένα βαθμό αλληλεπικαλύπτονται, εδώ θα εξεταστούν χωριστά.

Παρέμβαση

Μια θεωρία προσωπικότητας μπορεί να χρησιμεύσει ως πηγή περιγραφικών εννοιών ή κατηγοριών για την επεξήγηση της προβληματικής συμπεριφοράς ενός ατόμου και την παρέμβαση με στόχο την αλλαγή της. Επί παραδείγματι, το επαναλαμβανόμενο πλύσιμο των χεριών μπορεί να γίνει κατανοητό αν συσχετιστεί με την κατηγορία της ιδεοψυχαναγκαστικής νεύρωσης. Από τη στιγμή που αναγνωριστεί η κατηγορία, θα υποδειχθούν διάφορες μορφές αντιμετώπισης. Ή, πάλι, ένας θε-

ραπευτής μπορεί να αποφασίσει ότι το άγχος εξετάσεων ενός μαθητή οφείλεται στο φόβο επιτυχίας που συνδέεται με το οιδιπόδειο σύμπλεγμά του. Και εδώ, με βάση την απόφαση, θα καθοριστεί μια συγκεκριμένη πορεία παρέμβασης. Σε παρόμοιες περιπτώσεις υποθέτει κανείς ότι η αναγωγή στην ορθή κατηγορία θα βοηθήσει έναν ψυχολόγο να καταλάβει με ποιον τρόπο θα αλλάξει την προβληματική συμπεριφορά. Η γνώση του πώς μια συγκεκριμένη εκδήλωση συμπεριφοράς συνδέεται με ένα γενικότερο χαρακτηριστικό της προσωπικότητας του ατόμου καθοδηγεί την παρέμβαση προς τις αιτίες και όχι μόνο προς τα αποτελέσματα. Υπό αυτό το πρίσμα, ο σκοπός μιας θεωρίας προσωπικότητας είναι η παροχή εννοιών που συνδέουν το σύμπτωμα με το σύνδρομο, τη συμπεριφορά με το χαρακτηριστικό, το αποτέλεσμα με την αιτία κ.λπ. Μια θεωρία κρίνεται καλή αν οι παρεμβάσεις οι οποίες βασίζονται σε αυτές τις συνδέσεις είναι όντως αποτελεσματικές. Ας σημειωθεί ότι ο βασικός σκοπός μιας θεωρίας εν προκειμένω είναι να οδηγήσει σε επιτυχημένες παρεμβάσεις, δηλαδή να επιτύχει ένα επιθυμητό αποτέλεσμα στο επίπεδο της ατομικής συμπεριφοράς ή εμπειρίας.

Πρόβλεψη με βάση την αξιολόγηση των ατομικών διαφορών

Μια θεωρία προσωπικότητας μπορεί επίσης να χρησιμεύσει ως πηγή εννοιών ή κατηγοριών για τη χαρτογράφηση των βασικών σημείων στα οποία διαφέρουν μεταξύ τους τα άτομα σε μόνιμη βάση. Ο πρακτικός στόχος εδώ είναι η χρήση των αξιολογήσεων της προσωπικότητας ενός ατόμου για την πρόβλεψη της μελλοντικής του συμπεριφοράς, όπως συμβαίνει κατά την επιλογή προσωπικού ή κατά την κλινική εξέταση. Οι υποκειμενικές ανθρώπινες κρίσεις συμπληρώνονται ή αντικαθίστανται από υποτιθέμενες αντικειμενικές περιγραφές της προσωπικότητας. Το ενδιαφέρον για τις ατομικές διαφορές είναι επίσης σχετικό με την έρευνα στην παραδοσιακή ψυχολογία της προσωπικότητας. Σε αυτό το πεδίο εξακολουθεί να μαίνεται η διαμάχη αναφορικά με το ποια χαρακτηριστικά στην ανθρώπινη προσωπικότητα είναι πιο κεντρικά και ποια αποτελούν τους

καλύτερους δείκτες πρόβλεψης της μελλοντικής συμπεριφοράς (Sloan, 1986). Το πεδίο έχει επίσης αποπειραθεί να καθορίσει τη σημασία της προσωπικότητας σε σχέση με τους περιστασιακούς παράγοντες που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά. Αυτοί οι προβληματισμοί μοιραία επανέρχονται στο ζήτημα της πρόγνωσης, καθώς, σύμφωνα με την παραδοσιακή φιλοσοφία της επιστήμης, θα πρέπει κανείς να μπορεί να προβλέψει τη μελλοντική συμπεριφορά εάν εξαρχής την έχει εξηγήσει σωστά. Ας σημειωθεί ότι και σε αυτή την περίπτωση ο βασικός σκοπός τον οποίο υπηρετεί η θεωρία είναι η υπόδειξη μιας τεχνικής παρέμβασης για την επίτευξη ενός επιθυμητού αποτελέσματος.

Κατανόηση της βιογραφίας

Οι δύο πρώτοι σκοποί της θεωρίας προσωπικότητας εμπίπτουν σαφώς στις γενικές προσδοκίες της παραδοσιακής ψυχολογικής επιστήμης. Μια καλή θεωρία αναμένεται να μας κάνει ικανότερους να εξηγήσουμε, να προβλέψουμε και να ελέγχουμε τη συμπεριφορά. Η ψυχολογία ωστόσο δεν είναι μονολιθική (Kimble, 1984). Υπάρχει λοιπόν ένας τρίτος σκοπός των θεωριών προσωπικότητας, ο οποίος έρχεται να καλύψει τις απαιτήσεις αυτών που βρίσκονται σε άλλους χώρους, και εν προκειμένω τις απαιτήσεις του μορφωμένου κοινού και των ανθρωπιστών. Ο κόσμος θέλει να *καταλαβαίνει* γιατί οι άνθρωποι, ιδιαίτερα οι διάσημοι, κάνουν ό,τι κάνουν. Η κατανόηση διαφέρει σημαντικά από την εξήγηση που γίνεται με όρους αιτίου-αιτιατού και αποσκοπεί στην πρόβλεψη. Οι στόχοι της κατανόησης είναι πολλαπλοί, και κατά περίπτωση η δυνατότητα πρόβλεψης επιθυμητή· ωστόσο, ακόμη και αν κάτι τέτοιο ήταν δυνατόν, θα είχε πολύ μικρό αντίκτυπο. Για παράδειγμα, δεν θα είχε νόημα να προσπαθήσει κανείς να προβλέψει τη μελλοντική συμπεριφορά του Νίξον ή της Μαντόνα· θα μπορούσε όμως να αντλήσει κάποιες γνώσεις για την πολιτική ή για την ποπ κουλτούρα αν μελετούσε τη ζωή αυτών των προσώπων. Η κατανόηση της βιογραφίας ενός ατόμου απαιτεί την ταυτόχρονη μελέτη πολλών πλευρών της ζωής του: την παιδική του ηλι-

κία, την οικογένειά του, τις φίλιές του, τις επαφές του, τις επιρροές του, τις τάσεις της ευρύτερης κουλτούρας, τους κοινωνικούς θεσμούς, την ιστορική περίοδο και ούτω καθεξής. Βέβαια, κανείς ποτέ δεν αποκτά την αίσθηση ότι κατανοεί πλήρως ένα άτομο, αρχίζει όμως να αντιλαμβάνεται τους αγώνες, τις χαρές, τις απογοητεύσεις και το «νόημα» της ζωής του. Η κατανόηση της βιογραφίας απαιτεί επιπλέον τη σχετική ενσυναίσθητική ταύτισή μας με το άτομο που επιδιώκουμε να κατανοήσουμε. Συνδέεται δε αναπόφευκτα με μια στιγμή *ερμηνείας* βασιζόμενης στις υποκειμενικές εκφράσεις τού υπό μελέτη προσώπου (ημερολόγια, γράμματα, συνεντεύξεις, δημιουργικά έργα κ.ά.). Συχνά λοιπόν εγείρεται το ερώτημα του πώς μπορούμε να μελετήσουμε *επιστημονικά* τη ζωή των άλλων, οπότε και επικαλούμαστε τις θεωρίες της προσωπικότητας προκειμένου να υποστηρίξουμε τα επιχειρήματά μας. Αυτά τα ζητήματα καλύπτονται από έναν ολόκληρο ειδικό τομέα, γνωστό ως *μελέτη της βιογραφίας*, ο οποίος έχει συμβάλει σημαντικά στην κατανόηση της προσωπικότητας των ατόμων (βλ. McAdams & Ochberg, 1988· Rosenwald & Ochberg, 1992).

Δεν αποτελεί σύμπτωση το γεγονός ότι οι στόχοι που εξυπηρετούν οι θεωρίες προσωπικότητας στην παραδοσιακή ψυχολογία ταυτίζονται με δύο από τα τρία κύρια ενδιαφέροντα που εξυπηρετεί η αναζήτηση της γνώσης γενικά. Κατά το Γερμανό θεωρητικό Habermas (1971), αυτά τα δύο βασικά στοιχεία είναι το ενδιαφέρον για *τεχνικό έλεγχο* (χαρακτηριστικό των ιατρικών και φυσικών επιστημών) και το ενδιαφέρον για *ερμηνευτική κατανόηση* (χαρακτηριστικό των ιστορικών και ανθρωπιστικών σπουδών).

Υπό το φως των παραπάνω, θα μπορούσαμε να αρχίσουμε να ξεχωρίζουμε τους σκοπούς της κατασκευής θεωριών του κυρίαρχου ρεύματος από τα συμφέροντα που υπηρετούν οι κριτικές προσεγγίσεις. Η κριτική ψυχολογία αναζητά τη γνώση προκειμένου να εξυπηρετήσει ένα τρίτο είδος σκοπού. Ο Habermas αντιπαραβάλλει τα ενδιαφέροντα για τεχνικό έλεγχο και ερμηνευτική κατανόηση με ένα *χειραφετικό* ενδιαφέρον το οποίο κινεί την κριτική κοινωνική επιστήμη (βλ. Fay, 1987· Held, 1980). Ως πρωτότυπα της χειραφετικής επιστημονικής

έρευνας ο Habermas παραθέτει την ψυχανάλυση και τη μαρξιστική κοινωνική θεωρία. Και οι δύο δεν επιχειρούν απλώς να εξηγήσουν και να κατανοήσουν· επιδιώκουν επιπλέον να ενισχύσουν την ανθρώπινη δράση προκειμένου να τροποποιηθούν οι σταθερές προβληματικές συνθήκες. Η ψυχανάλυση προσκαλεί τον ασθενή να απομακρυνθεί από νευρωτικές και ιδεολογικές δομές και να κινηθεί προς την αυτοσυνείδηση, την υπευθυνότητα και την επιθυμία. Η μαρξιστική κοινωνική θεωρία παροτρύνει τις καταπιεσμένες κοινωνικές τάξεις να συνειδητοποιήσουν την κατάσταση τους και να παλέψουν για την κοινωνική αλλαγή. Και οι δύο προσεγγίσεις εστιάζονται επίσης στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι μπορούν να υπερβούν τα εμπόδια και να αναλάβουν αποτελεσματική δράση προς το συμφέρον τους. Αυτά τα εμπόδια είναι η ασυνείδητη «αντίσταση» ή αλλοτρίωση και η ψευδής συνείδηση. Όπως καταδεικνύουν αυτά τα παραδείγματα, το χειραφετικό ενδιαφέρον διαφέρει από τα άλλα δύο κατά το ότι απαιτεί την αναστοχαστική ενεργοποίηση των ανθρώπων που ελπίζουν να επιφέρουν αλλαγές στην κατάσταση τους. Με άλλα λόγια, αντί να παρεμβαίνουν στη ζωή των ανθρώπων σαν να ήταν αντικείμενα που μπορούν να χειριστούν και να φέρουν τα επιθυμητά αποτελέσματα, ή αντί να ερμηνεύσουν τη ζωή των ανθρώπων από καθαρή περιέργεια, οι χειραφετικές μέθοδοι έρευνας εξαρτώνται από τη συνειδητή συμμετοχή των ατόμων και των ομάδων στην έκφραση των αναγκών τους και από τις ενέργειες που θα κάνουν για την κάλυψή τους. Το χειραφετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει σημαντική αλληλεπικάλυψη με κάποιους άλλους όρους, όπως απελευθέρωση και αποϊδεολογικοποίηση (Martín-Baró, 1994)· συνειδητοποίηση (Freire, 1981)· ενδυνάμωση (Cowen, 1991, Rappaport, 1981)· αύξηση της αντικειμενικότητας (Rosenwald, 1984, 1988).

Περιοργως, μολονότι το χειραφετικό ενδιαφέρον παραμένει σχετικά ανενεργό στην παραδοσιακή ψυχολογία, είναι αυτό ακριβώς το οποίο το ευρύ κοινό θεωρεί ότι θα πρέπει να υπηρετείται από την ψυχολογία, και ειδικότερα από τις θεωρίες προσωπικότητας. Όταν οι αναγνώστες καταφεύγουν σε συμβούλους και θεραπευτές ή όταν αγοράζουν βιβλία των Freud, Rogers και Skinner, επιζητούν ακριβώς το είδος της

διαφώτισης που προκύπτει από την εκπλήρωση του χειραφετικού ενδιαφέροντος της επιστήμης. Οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν προβλήματα στη ζωή τους· είναι μπερδεμένοι και αλλοτριωμένοι· αισθάνονται σύγχυση (Rosenwald, 1985, 1988). Δεν ζητούν απλώς «επιδιόρθωση» από τον ειδικό. Αν είχαν την ευκαιρία, θα ήθελαν να κατανοήσουν την κατάστασή τους, να εκφράσουν πιο συγκεκριμένα τις ανάγκες τους και να προχωρήσουν μπροστά με αυξημένο το αίσθημα της δράσης, της αυτονομίας και της ουσιαστικής σχέσης τους με τους άλλους.

Πώς όμως η παραδοσιακή ψυχολογία παρεξέκλινε τόσο πολύ από αυτό τον αρκετά προφανή λόγο ύπαρξής της; Όπως αναφέρεται σε πολλά κεφάλαια του παρόντος βιβλίου, το πεδίο βγήκε από το δρόμο του εν μέρει επειδή προσπάθησε τόσο πολύ να γίνει σεβαστό ως επιστήμη. Αυτό σήμαινε ότι έπρεπε να υιοθετήσει μεθόδους που σχετίζονται με το θετικισμό. Δεδομένου όμως ότι το αντικείμενο της ψυχολογίας είναι οι άνθρωποι, τα θετικιστικά κριτήρια της επιστήμης είναι ακατάλληλα γι' αυτόν το σκοπό και επιπλέον δεν βασίζονται καν στην ορθή κατανόηση του θετικισμού (Phillips, 1987). Οι άνθρωποι δεν χρειάζεται να μελετηθούν όπως τα φυτά ή οι κρύσταλλοι, σαν να ήταν ανίκανοι να μιλήσουν για τους πόθους, τις ανάγκες, τις ελπίδες και τα βάσανά τους. Οι άνθρωποι δεν χρειάζονται ένα σύνολο καθολικών αρχών ή νόμων της συμπεριφοράς. Αυτό που αντίθετα έχουν ανάγκη είναι η πρόσκλησή τους από τους ψυχολόγους και τους άλλους κοινωνικούς επιστήμονες προκειμένου να συμμετάσχουν σε μια διαρκή διαδικασία αναστοχασμού των ατομικών και συλλογικών προβλημάτων με στόχο μια ζωή γεμάτη νόημα.

Έχουμε την αίσθηση ότι οι θεωρίες προσωπικότητας θα μπορούσαν να παίξουν πολύ σημαντικό ρόλο στη διαδικασία του κοινωνικού μετασχηματισμού και στη βελτίωση του ανθρώπου, ειδικά δείχνοντάς μας πώς αλληλοσυνυφαίνονται οι προσωπικοί μας προβληματισμοί και η κοινωνική αδικία. Κατά καιρούς οι θεωρίες προσωπικότητας έχουν δημιουργήσει όμορφες εικόνες για αυτό που μπορεί να είναι η Καλή Ζωή (το πλήρως λειτουργικό πρόσωπο, το άτομο που έχει επιτύχει την αυτοπραγμάτωσή του). Συνήθως όμως καταλήγουν να μας

εξωθούν να αλλάξουμε, χωρίς να μας παρέχουν τη δύναμη να το κάνουμε. Μερικοί θεωρητικοί όπως ο Fromm (1955) και ο Skinner (1971) συνέγραψαν ακόμη και δοκίμια για το πώς η κοινωνία θα έπρεπε να αλλάξει. Ωστόσο, έως σήμερα δεν έχει εμφανιστεί μια θεωρία της προσωπικότητας η οποία να παρουσιάζει σαφείς συνδέσεις με μια θεωρία της σύγχρονης κοινωνίας. Και αφού οι κριτικοί ψυχολόγοι είναι γεννημένοι γι' αυτό το έργο, ας δούμε πώς θα μπορούσαμε να σχηματίσουμε θεωρίες με έναν διαφορετικό τρόπο.

Οι κριτικές θεωρίες προσωπικότητας

Έως αυτό το σημείο οι αρχές που καθοδηγούν την κριτική μου στις παραδοσιακές προσεγγίσεις των θεωριών προσωπικότητας παρέμειναν σχετικά απροσδιόριστες. Σε αυτή την τελευταία ενότητα θα προχωρήσω σταδιακά σε μια ρητή δήλωση των κριτηρίων που πρέπει να πληροί η δημιουργία μιας κριτικής θεωρίας για την προσωπικότητα. Αυτά που παρουσιάζω εδώ αποτελούν τη δική μου αντίληψη και δεν πρέπει να εκληφθούν ως αντιπροσωπευτικά μιας προσέγγισης στην κριτική ψυχολογία. Βεβαίως τα συστατικά τα οποία συνθέτουν την αντίληψή μου δείχνουν ότι έχω επηρεαστεί από διάφορους συγγραφείς που παρέχουν βασικά στοιχεία για τη διατύπωση κριτικών θεωριών της προσωπικότητας. Οι Georges Politzer (1928), Lucien Sève (Sève, 1978· Sloan, 1987) και Klaus Holzkamp (Tolman, 1994) επεξεργάστηκαν τις πυρηνικές αρχές μιας διαλεκτικής-υλιστικής ψυχολογίας της προσωπικότητας, διορθώνοντας σε πολλά σημεία τόσο τον ατομικιστικό όσο και τον α-κοινωνικό χαρακτήρα της παραδοσιακής ψυχολογίας (ο *διαλεκτικός υλισμός* αποτελεί βασική αρχή του μαρξισμού, που βλέπει την αλλαγή ως την υπέρβαση των αντιφάσεων ή των συγκρούσεων στον υλικό κόσμο). Οι Russell Jacoby (1975), W.R. Earnest (1992) και Barnaby Barratt (1993) δείχνουν πώς η σύνθεση της κριτικής της ιδεολογίας και της θεωρίας της ψυχανάλυσης μπορούν να ανατρέψουν ριζικά τις παραδοσιακές έννοιες για την ατομικότητα. Οι Edward Sampson

(1989b) και John Broughton (1986) καταδεικνύουν πώς οι αντιλήψεις που έχουμε για τον εαυτό διαμορφώνονται από το ιστορικό πλαίσιο με τρόπους που εξυπηρετούν ιδεολογικές λειτουργίες. Ο Herbert Marcuse και η Jessica Benjamin (1988) ασκούν κριτική στα σχήματα της κοινωνικοποίησης και της κοινωνικής δομής που επηρεάζουν την ικανότητά μας να απολαμβάνουμε την καθημερινότητα και να δημιουργούμε ουσιαστικές σχέσεις με τους άλλους. Προτείνω τη συστηματική μελέτη αυτών και άλλων έργων προκειμένου να περιοριστεί η περιττή επανάληψη καθώς θα προχωρούμε στην οικοδόμηση της κριτικής ψυχολογίας. Πολλά από τα στοιχεία μιας κριτικής θεωρίας για την προσωπικότητα στο κοινωνικό πλαίσιο έχουν ήδη μελετηθεί λεπτομερώς. Εγώ το μόνο που δυστυχώς μπορώ να προσφέρω εδώ είναι μια σκιαγράφιση του τρόπου με τον οποίο μερικά από αυτά τα στοιχεία μπορούν να συνενωθούν.

Πρώτον, η κριτική ψυχολογία χρειάζεται έναν ορισμό της προσωπικότητας που να στρέφει την προσοχή στις πλευρές του ατόμου οι οποίες έχουν κάποια σχέση με τη μόνιμη δυστυχία αλλά και με την απελευθέρωση από αυτήν. Αντί να εκλαμβάνουμε την προσωπικότητα απλώς ως ένα σύστημα σταθερών προδιαθέσεων ή ως ένα σύνολο ατομικών χαρακτηριστικών που καθιστούν έναν άνθρωπο μοναδικό ή διαφορετικό από τους άλλους, μπορούμε να τη σκεφτούμε ως πρόβλημα, με την έννοια ότι η «δομή του χαρακτήρα» θεωρείται γενικά πρόβλημα, αφού υποδηλώνει ακαμψία ή απουσία ορίων, ελλιπή επίγνωση, αυτόματες συμπεριφορές που αυξάνουν τη δυστυχία κ.ο.κ. Πρέπει να προσθέσουμε ότι, υπ' αυτή την έννοια, η προσωπικότητα συνιστά ένα κοινωνικό πρόβλημα με κοινωνική προέλευση. Οι όψεις της ατομικότητας που ενδιαφέρουν τους κριτικούς ψυχολόγους είναι εκείνες που παράγονται συστηματικά από κοινωνικές σχέσεις κυριαρχίας και καταπίεσης. Ένας κριτικός ορισμός της προσωπικότητας μπορεί συνεπώς να αναφέρεται στις *κοινωνικά σχηματισμένες όψεις της ταυτότητας και στις συναισθηματικές εμπειρίες που εμποδίζουν τον αυτοστοχασμό, τη δράση, την αυτονομία, την αλληλεγγύη και τις άλλες ικανότητες οι οποίες χαρακτηρίζουν μια ζωή με νόημα*. Από αυτή την άποψη, η προσωπικότητα είναι κάτι το οποίο

πρέπει να υπερβούμε, και μια κριτική θεωρία της προσωπικότητας θα μας βοηθήσει ατομικά και συλλογικά να επιτύχουμε αυτή την υπέρβαση. Οι ικανότητες για τις οποίες θα θέλαμε να αγωνιστούμε μπορούν να συγκεντρωθούν κάτω από τον τίτλο *διυποκειμενικότητα* (Habermas, 1984, 1987) (ο όρος προέρχεται εν μέρει από την ιδέα της πλήρους επικοινωνίας μεταξύ αυτοκαθοριζόμενων υποκειμένων).

Με δεδομένο αυτό τον ανεπεξέργαστο ορισμό, θα πρέπει να έχουμε κάποια ιδέα για το πώς αναπτύσσεται η προσωπικότητα. Σε αυτό το σημείο αυτοπροτείνονται ως κατάλληλες διάφορες παραλλαγές της ψυχοδυναμικής θεωρίας, για το λόγο ότι τα συγκεκριμένα μοντέλα εστιάζονται στον τρόπο με τον οποίο οι πρώιμες σχέσεις μας περιορίζουν την ικανότητά μας να αντιληφθούμε τις ανάγκες μας, να τις επεξεργαστούμε και να τις γνωστοποιήσουμε επαρκώς στους άλλους (Sloan, 1996a). Συνεπεία της πρώιμης κοινωνικοποίησης, ο καθένας μας καθίσταται αδύναμος να βιώσει και να κατανοήσει κατά το δυνατόν πληρέστερα τη ζωή του. Το όνομα που δίνουμε σε αυτή την αδυναμία (οι όροι «νεύρωση» και «αλλοτρίωση») είναι αρκετά λειτουργικοί) έχει λιγότερη σημασία από την ορθή ανάλυση της προέλευσής της. Η κλασική ψυχοδυναμική θεωρία δεν είναι κατάλληλη γι' αυτό το έργο, διότι ενδιαφέρεται κυρίως για τους ενδοοικογενειακούς παράγοντες. Οι διαδικασίες που περιορίζουν τις ικανότητες των ανθρώπων για ουσιαστική ζωή δεν προέρχονται μόνο από τα σταθερά πρότυπα της αλληλεπίδρασης που είναι χαρακτηριστική των μέλων της οικογένειας· πηγάζουν επίσης από διάφορους κοινωνικοπολιτισμικούς παράγοντες που επενεργούν μέσω της οικογένειας και των άλλων θεσμών κοινωνικοποίησης (Münch, 1988). Θεωρώ ότι τέτοιοι παράγοντες είναι η κοινωνική τάξη, το γένος, η εθνότητα και άλλες κοινωνικές πραγματικότητες που παρεμβάλλονται μονίμως στις διεργασίες της προσωπικότητας καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής (Gregg, 1991).

Όλοι αυτοί οι παράγοντες μπορούν να ονομαστούν *ιδεολογικές διαδικασίες* στο βαθμό που συνδυάζονται ώστε να περιορίσουν την ικανότητα για αυτοστοχασμό και ουσιαστική ενεργοποίηση. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, οι κριτικές προ-

σεγγίσεις ορίζουν την ιδεολογία ως ένα σύστημα αναπαραστάσεων και πρακτικών που συντηρούν και αναπαράγουν τις σχέσεις κυριαρχίας στο πλαίσιο μιας δεδομένης κοινωνικής κατάστασης (Thompson, 1984). Υπό αυτό το πρίσμα, η προσωπικότητα αποτελεί αποκρυστάλλωση των ιδεολογικών διαδικασιών. Η δύναμη και η αδυναμία κινούνται όχι μόνο μέσω των κοινωνικών θεσμών, αλλά και μέσω της προσωπικότητας όπως αντανακλάται στις υψηλές φιλοδοξίες και στην έλλειψη ελπίδας, στη διεκδικητικότητα και στην παθητικότητα, στο ευ ζην και στη δυσαρέσκεια. Βλέπουμε λοιπόν ότι οι παραδοσιακές έννοιες για την προσωπικότητα αποτελούν ιδεολογικές κατασκευές στο βαθμό που είναι ατομικιστικές και α-κοινωνικές. Εκτός αυτού, και η ίδια η προσωπικότητα, όπως βιώνεται, είναι μια ιδεολογική κατασκευή. Ο Freud είχε κάτι παρόμοιο κατά νου όταν επινόησε τον όρο «συμβιβαστικός σχηματισμός» για να αναφερθεί στα συμπτώματα ή στις δομές του χαρακτήρα οι οποίες προκύπτουν από τη σύγκρουση των ενορμήσεων της φύσης και των περιορισμών του πολιτισμού στο ψυχικό όργανο (Marcuse, 1955). Μεγάλο μέρος του έργου της Σχολής της Φραγκφούρτης για την κριτική κοινωνική θεωρία, ιδιαίτερα από τους Adorno και Marcuse (βλ. Elliott, 1992· Held, 1980· Sloan, 1996a), στηρίζει αυτή τη βασική υπόθεση. Πιο πρόσφατα ο Habermas (1987) και ο Foucault (Rabinow, 1984), ξεκινώντας από διαφορετικές οπτικές κριτικές γωνίες, περιέγραψαν λεπτομερώς τον τρόπο με τον οποίο ο καπιταλιστικός εκσυγχρονισμός εισβάλλει στη δομή της ταυτότητας, διαρρηγνύοντας τις δυνατότητες για διυποκειμενικότητα και πραγματώση. Η καλή γνώση αυτών των προσεγγίσεων είναι απαραίτητη στον κριτικό ψυχολόγο.

Διατηρώντας κατά νου ότι η πρωταρχική παρόρμηση για το σχηματισμό μιας θεωρίας είναι το χειραφετικό ενδιαφέρον, θα πρέπει να αναζητήσουμε κάποια μορφή μη αντικειμενοποιημένης επιστημολογίας (θεωρίας της γνώσης) και από αυτήν να αντλήσουμε τις μεθόδους μας. Η προσωπικότητα, ακόμη και όπως ορίζεται εδώ, έχει αντικειμενικά χαρακτηριστικά που θα μπορούσαν να περιγραφούν, να αξιολογηθούν, να μελετηθούν και να δεχθούν χειρισμό κατ' «αντικειμενικό» τρό-

πο. Αυτό το δεδομένο εξηγεί τη μερική επιτυχία της παραδοσιακής ψυχολογίας να προβλέπει «κάποιες συμπεριφορές μερικές φορές». Δεν χρειάζεται όμως να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η σταθερότητα των ιδεολογικά αμετάβλητων προτύπων εμπειρίας και δράσης δικαιολογεί παρεμβάσεις που αντιμετωπίζουν τα άτομα σαν απλά αντικείμενα και παρακάμπτουν εντελώς τις ανθρώπινες ικανότητες για αυτοστοχασμό και αυτοκαθορισμό. Ούτε χρειάζεται να φτάσουμε στο άλλο άκρο, όπως πράττουν μερικές φαινομενολογικές προσεγγίσεις, οι οποίες εξιδανικεύουν τις προσωπικές αφηγήσεις ως λεωφόρους που οδηγούν στην υποκειμενική αλήθεια, όταν και αυτές στην πραγματικότητα είναι κορεσμένες από ιδεολογία. Στο βαθμό που ο αυτοστοχασμός και ο αυτοκαθορισμός είναι εφικτοί, θα προκύψουν στο πλαίσιο μιας δύσκολης και απαιτητικής διαδικασίας διαλόγου (με την ευρύτερη έννοια). Αυτό συμβαίνει διότι η ίδια η προσωπικότητα, όπως ορίζεται εδώ, είναι το προϊόν μιας αποτυχημένης ενδοψυχικής και διαπροσωπικής επικοινωνίας (Habermas, 1971). Μέσω του διαλόγου οι ταυτότητες και η εμπειρία μας αναμορφώνονται για να συμβάλουν στην κατασκευή ενός πληρέστερου νοήματος. Όπως υποστηρίζει ο Baggatt (1993), μια τέτοια κριτική, αποϊδεολογικοποιημένη δραστηριότητα είναι ακριβώς ο στόχος της ψυχανάλυσης για όσους την έχουν κατανοήσει ορθά. Ο ίδιος καταδεικνύει ότι δυστυχώς μεγάλο τμήμα αυτού που εκλαμβάνεται ως «ψυχανάλυση» και τα περισσότερα είδη ψυχοθεραπείας απλώς στηρίζουν θρυμματιζόμενες ταυτότητες και αποκαθιστούν την ορθή λειτουργία των ανθρώπων μέσα στις ιδεολογικές τους αλυσίδες.

Μαζί με το διάλογο που αμφισβητεί και υποσκάπτει όσα εμποδίζουν την ικανότητα των ανθρώπων να ζήσουν μια γεμάτη νόημα ζωή, εναποθέτω πολλές ελπίδες σε μια μέθοδο της επιστημολογίας που είναι γνωστή ως *αρνητική διαλεκτική* (Adorno, 1973· Held, 1980). Με απλά λόγια, μια προσέγγιση της προσωπικότητας που βασίζεται στην αρνητική διαλεκτική θα επισήμαινε ότι οι προσπάθειές μας να συλλάβουμε τη συμπεριφορά με μοντέλα, εννοιολογικές κατασκευές και θεωρητικά συστήματα τείνουν περισσότερο να συσκοτίσουν παρά να

δια φωτίσουν το αντικείμενο της μελέτης. Κάθε έννοια στοχεύει αναγκαστικά να εδραιώσει μια ταυτότητα ή μια πλήρη αντιστοιχία ανάμεσα σε αυτήν ως αναπαράσταση και στο αντικείμενο που επιδιώκει να σκιαγραφήσει. Πάντοτε όμως κάτι μένει απέξω εξαιτίας των περιορισμών της γλώσσας, των γνωστικών μεροληψιών, της πολυπλοκότητας κ.λπ. Έτσι, μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι έννοιες είναι πάντα εσφαλμένες, ιδίως όταν υποστηρίζουν ότι αναπαριστούν πλήρως το αντικείμενό τους.

Στην περίπτωση της προσωπικότητας, οι κριτικοί ψυχολόγοι μπορούν να επιτύχουν τεράστια πρόοδο και μόνο εξετάζοντας ποιο είναι αυτό που οι ευρέως χρησιμοποιούμενες έννοιες αγνοούν ή παραλείπουν τη στιγμή που παριστάνουν ότι συλλαμβάνουν την ουσία ενός συγκεκριμένου φαινομένου. Για παράδειγμα, μπορεί κανείς να εξετάσει τη θεωρία των χαρακτηριστικών, η οποία συρρικνώνει την προσωπικότητα σε ένα σύστημα συγκεκριμένων αμετάβλητων συμπεριφορικών προδιαθέσεων. Θα ήταν αρκετά απλό να δείξουμε ότι, παρόλο που δύο άνθρωποι εμφανίζουν όμοια προφίλ σε ένα ερωτηματολόγιο καταγραφής χαρακτηριστικών, είναι τόσο διαφορετικά τα νοήματα ή οι προθέσεις που συνήθως εκπληρώνονται από τις πράξεις τις σχετιζόμενες με αυτές τις διαστάσεις των χαρακτηριστικών ώστε είναι γελοίο να υποστηρίζει κανείς ότι αυτοί οι δύο άνθρωποι έχουν παρόμοιες προσωπικότητες. Η επιθετικότητα του πρώτου ατόμου, για παράδειγμα, μπορεί να το στρέφει σε δραστηριότητες με στόχο την αναζήτηση κατοικίας για τους αστέγους, ενώ το ίδιο χαρακτηριστικό στο δεύτερο άτομο μπορεί να το οδηγεί να επιδίδεται σε καβγάδες στα μπαρ. Η υποτιθέμενη συγκρισιμότητα των δύο ανθρώπων στη διάσταση των χαρακτηριστικών καταρρέει μόλις σκεφτούμε τι παρέλειψε η συγκεκριμένη θεώρηση. Η αντικειμενικότητα της θεωρίας των χαρακτηριστικών αποδεικνύεται ότι είναι άλλη μια ιδεολογική παγίδα (Sloan, 1986). Αυτή η κρίση μπορεί να προκύψει προτού καν εξεταστούν οι ποικίλες αμφισβητούμενες χρήσεις αυτών των ερωτηματολογίων από τους ψυχολόγους στο διοικητικό πλαίσιο (για την επιλογή και τον αποκλεισμό σε δικαστήρια, σχολεία, κλινικές και εταιρείες).

Μια δεύτερη κίνηση της αρνητικής διαλεκτικής θα μπορού-

σε να είναι η εξέταση του πώς οι παραδοσιακές αντιλήψεις για την προσωπικότητα αποτυγχάνουν να συλλάβουν τους τρόπους με τους οποίους τα ατομικά χαρακτηριστικά δεν είναι καθόλου ατομικά. Η *κοινωνική διάσταση* της προσωπικότητας διαγράφεται εντελώς από ατομικιστικές έννοιες που βλέπουν το άτομο όχι μόνο ως τον «περιέχοντα» αλλά και ως την πηγή προέλευσης των σταθερών χαρακτηριστικών. Σύμφωνα με μια κριτική θεώρηση όπως αυτή που προτείνεται εδώ, η προσωπικότητα δεν είναι α-κοινωνική· αντίθετα, μπορεί να ιδωθεί ως μια μεμονωμένη και ακίνητη στιγμή της κοινωνικής προόδου. Για παράδειγμα, η «συστολή» μου και η «αυτοπεποίθησή» σου αποτελούν εκδηλώσεις ενός περίπλοκου ιστού ο οποίος συνυφάινεται από την κοινωνική τάξη, την εθνότητα, την κοινωνικοποίηση, τις εμπειρίες της ζωής, την ανάπτυξη της ταυτότητας και ούτω καθεξής. Αυτό που θεωρούμε «ατομικό» και «κοινωνικό» είναι σε τελική ανάλυση το ίδιο. Μια επιστημολογία κατάλληλη για τη διατύπωση κριτικών θεωριών σχετικά με την προσωπικότητα θα το λάβει υπόψη με συνέπεια και θα επιχειρούσε να υπερβεί το δυισμό άτομο-κοινωνία με διαλεκτικό τρόπο. Ο λόγος της αποκάλυψης του κοινωνικού στο ατομικό, του γενικού στο συγκεκριμένο, είναι η αποφουσιολογία φαινομένων της ατομικότητας που εκλαμβάνονται ιδεολογικά ως ενδογενή, αμετάβλητα και θέματα αποκλειστικά προσωπικού ενδιαφέροντος (Sloan, 1996b).

Για να είμαι δίκαιος, θα έπρεπε να χρησιμοποιήσω την ίδια στρατηγική της αρνητικής διαλεκτικής για να τεκμηριώσω τον ορισμό της προσωπικότητας που πρότεινα παραπάνω. Έτσι θα έπρεπε να ρωτήσω: Τι θα αγνοούσαμε αν εκλαμβάναμε την προσωπικότητα ως τις όψεις εκείνες του ατόμου που παρεμποδίζουν την ικανότητά του να ζήσει μια γεμάτη νόημα ζωή, και τις οποίες θα μπορούσαμε να υπερβούμε μέσω του κριτικού διαλόγου; Πρώτα από όλα, αυτή η θεώρηση μπορεί να κατηγορηθεί ότι παραμένει αρκετά ατομικιστική. Τα μεμονωμένα άτομα φαίνεται ότι παραμένουν το επίκεντρο των ιδεολογικών διαδικασιών τη στιγμή που θα μπορούσε κανείς εξίσου καλά να εξετάσει τα εμπόδια τα οποία υπάρχουν εξαιτίας των θεσμικών δομών και τα οποία δυσχεραίνουν την πλήρη επικοινωνία.

ωνία. Για παράδειγμα, η τρομοκρατία που υποστηρίζεται από το κράτος, οι τακτικές της διάλυσης των συνδικάτων, οι πολιτικές εκστρατείες που δεν επικεντρώνονται στα προβλήματα και η απομόνωση στα προάστια καταλήγουν να εμποδίζουν εξίσου την αποτελεσματική επικοινωνία των ανθρωπινων αναγκών όσο και τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας. Η σύλληψή μας χρειάζεται επομένως μια σαφή σύνδεση με την κοινωνική δομή και τις θεσμικές ρυθμίσεις. Σε κάποιο βαθμό, αυτή η σύνδεση εμφανίζεται με την κριτική χρήση του όρου «ιδεολογία» (Earnest, 1992· Thompson, 1984), για το λόγο ότι δίνει έμφαση όχι μόνο στις ιδέες και τις εικόνες αλλά και στις συγκεκριμένες πρακτικές. Εντούτοις, η κριτική είναι έγκυρη εφόσον μπορεί να ασκηθεί σε οποιαδήποτε θέση δίνει υπερβολική βαρύτητα στα χαρακτηριστικά των ατόμων, αντί να εξετάζει τις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες που παράγουν τα φαινόμενα τα οποία παρατηρούνται στο ατομικό επίπεδο. Το ζήτημα αξίζει την επισταμένη προσοχή των κριτικών ψυχολόγων.

Μια δεύτερη αδυναμία του προαναφερθέντα ορισμού είναι ότι υπογραμμίζει τις επικοινωνιακές διαδικασίες τόσο στην παραγωγή των εμποδίων του νοήματος όσο και στην υπέρβασή τους. Με άλλα λόγια, η απουσία ικανοτήτων αυτοστοχασμού και δημιουργίας σχέσεων με τους άλλους, που είναι ουσιώδεις για μια γεμάτη νόημα κοινωνική ζωή, ερμηνεύεται πρωτίστως ως πρόβλημα επικοινωνίας. Ομοίως, η πορεία προς τις καλύτερες ικανότητες χαρακτηρίζεται με όρους πληρέστερης επικοινωνίας των αναγκών και των ενδιαφερόντων. Αυτή η έμφαση στην επικοινωνία προέρχεται εν μέρει από το έργο του Habermas (1984, 1987) και έχει τη σημασία μιας επανόρθωσης των μηχανικών και γνωστικών αντιλήψεων για το μετασχηματισμό του εαυτού. Οι τελευταίες βλέπουν την ανάπτυξη ως θέμα χειρισμού του εαυτού προς την αλλαγή ή την πιο ρεαλιστική σκέψη σχετικά με τον εαυτό, χωρίς να αντιμετωπίζουν τα συναισθηματικά εμπόδια στην αλλαγή. Θα μπορούσε όμως να επισημανθεί ότι το ενδιαφέρον για την επικοινωνιακή ικανότητα παραμένει υπερβολικά ορθολογιστικό, με την έννοια ότι αγνοεί άλλους εξίσου έγκυρους τρόπους έκφρασης που οδηγούν πέρα από τις ιδεολογικοποιημένες δομές της προσωπικό-

τητας προς τον κοινωνικό μετασχηματισμό. Έχω κατά νου, για παράδειγμα, κάποιες αισθητικές και συναισθηματικές εμπειρίες οι οποίες αποτελούν σαφέστατα σημαντικές μορφές έκφρασης, αλλά δεν έχουν γίνει επαρκώς αντιληπτές με όρους διαλόγου και σχηματισμού σε ομάδες μέσω δημοκρατικής συναίνεσης.

Αυτή η σύντομη κριτική καταδεικνύει πώς η πρωταρχική δυναμική του σχηματισμού κριτικών θεωριών για την προσωπικότητα προέρχεται από το διαλεκτικό παιχνίδι μεταξύ εννοιών και εμπειρίας. Αυτή η διαδικασία θα είναι ατέρμονη. Κατά συνέπεια, δεν μπορεί να υπάρξει μια θεωρία για την προσωπικότητα που θα έχει εφαρμογή σε κάθε πρόβλημα που συναντά. Ωστόσο, ειδικά οι θεωρίες προσωπικότητας έχουν ταλανιστεί από μια παρόρμηση ολοκληρωτικής γενίκευσης, από μια επιθυμία εξήγησης των πάντων και διά παντός. Έτσι, παρέχουν χάρτες της ανθρώπινης πραγματικότητας που προσπαθούν να περιλάβουν όλα τα απαραίτητα τοπωνύμια και τις συνδέσεις ανάμεσα σε αυτά. Δεν είναι όμως τίποτε περισσότερο από χάρτες. Μπορεί να δείχνουν ότι το έδαφος έχει χαρακτηριστικά όπως τα οιδιπόδεια συμπλέγματα, η εσωστρέφεια ή η αυτοπραγμάτωση, αλλά ποτέ δεν θα αρχίσουν να συλλαμβάνουν τη βιωμένη ουσία του δικού σας οιδιπόδειου συμπλέγματος, της εσωστρέφειας του συντρόφου σας ή της διαδικασίας αυτοπραγμάτωσης του πελάτη σας. Πρέπει να αντισταθούμε σε αυτή την παρόρμηση της ολοκληρωτικής γενίκευσης που παρατηρείται στην κατασκευή ψυχολογικών θεωριών στο πλαίσιο μιας ευρύτερης πολιτικής κίνησης ενάντια στον τεχνικό έλεγχο της ανθρώπινης υποκειμενικότητας. Τα συμφέροντα που μας καθλώνουν, μας ετικετοποιούν, μας κατηγοριοποιούν με βάση τις διαστάσεις των χαρακτηριστικών – και τα οποία συχνά παρουσιάζονται μεταμφιεσμένα ως παροχή βοήθειας και αύξηση της αυτοκατανόησης – αποτελούν αναπόσπαστο μέρος των σύγχρονων ιδεολογικών διαδικασιών που σχετίζονται με τη διοίκηση της κοινωνίας και την αποδοτική λειτουργία της οικονομίας της αγοράς. Τώρα το κράτος και η αγορά συνεργάζονται για να παραμορφώσουν τις αντιλήψεις μας για το ποιό είμαστε και τι είναι εφικτό, αλλά και για να μειώσουν τη δυνα-

τότητά μας να γίνουμε κάτι άλλο στο πλαίσιο μιας πιο ανθρωπίνης κοινωνίας (Sloan, 1996a).

Συνοψίζοντας, το κύριο έργο μιας θεωρίας προσωπικότητας κατά το ξεκίνημά της είναι να απεμπλακεί, στις πλέον βασικές της αρχές, από οποιαδήποτε συμμετοχή στη συνεχιζόμενη καταπίεση της ανθρωπότητας την οποία ασκούν κοινωνικές δυνάμεις που περιορίζουν συστηματικά τις ικανότητες για μια ουσιαστική ζωή. Αυτός ο στόχος συνεπάγεται τη βαθιά ενασχόληση με πυρηνικά ζητήματα τα οποία σχετίζονται με την ποιότητα ζωής διαφόρων ομάδων τόσο στο επίπεδο της κατανόησης όσο και σε αυτό της ενορχηστρωμένης δράσης. Στο ξεκίνημα του 21ου αιώνα εγείρονται μερικά πιεστικά ερωτήματα, τα οποία αναμένεται να απασχολήσουν τους κριτικούς ψυχολόγους που ενδιαφέρονται για την προσωπικότητα:

1. Πώς μπορούν τα βαθιά ριζωμένα πρότυπα της ανισότητας των φύλων να αντιμετωπιστούν στο ψυχολογικό επίπεδο; Ποιες θεσμικές αλλαγές (στους γάμους, τις οικογένειες, το εργασιακό περιβάλλον) είναι αναγκαίες για να επιτύχουμε την πραγματική ισότητα στις σχέσεις;
2. Τι είδους διαδικασίες θα βοηθήσουν τα άτομα και τις ομάδες να ξεχωρίσουν τις πραγματικές τους ανάγκες από τις τεχνητές ανάγκες που κατασκευάζει η πολιτιστική βιομηχανία;
3. Τι μπορούν να κάνουν οι ψυχολόγοι για να στηρίξουν τα κοινωνικά κινήματα που είναι πιθανό να επιφέρουν μεγαλύτερη κοινωνική δικαιοσύνη και ισότητα;
3. Τι μπορούμε να κάνουμε για να ενισχύσουμε την ενσυναίσθηση και την επακόλουθη δράση προκειμένου να βοηθήσουμε τους ανθρώπους που υποφέρουν από την ανέχεια, τον πόλεμο, τις φυσικές καταστροφές και την αρρώστια; Τι είδους πρόληψη μπορεί να υπάρξει χωρίς ταυτόχρονα να ενισχύεται το κατεστημένο;
4. Πώς μπορούμε να ξεπεράσουμε την αλλοτρίωση και την ιδεολογικοποίηση; Ποιοι ψυχολογικοί παράγοντες παρεμβαίνουν στον αυτοστοχασμό, στη δημοκρατική λήψη αποφάσεων και στο αίσθημα της κοινότητας;

5. Ποιες είναι οι πιθανότητες για μια γεμάτη νόημα ζωή στο σύγχρονο και στο μεταμοντέρνο κοινωνικό περιβάλλον; Ποιες κοινωνικές ρυθμίσεις φαίνεται ότι λειτουργούν για τα άτομα, τις οικογένειες και τις κοινότητες; Τι, πρώτα από όλα, συνιστά την ουσιαστική ζωή;

Αυτά τα ερωτήματα είναι φυσικά μόνο μερικές από τις πιθανές κατευθύνσεις που μπορεί κανείς να ακολουθήσει. Δείχνουν ωστόσο ότι η διατύπωση μιας θεωρίας προσωπικότητας με κριτικό τρόπο μπορεί να αποτελέσει πηγή έμπνευσης όχι μόνο για αλλαγές στην εφαρμογή της ψυχολογίας αλλά και για το ριζικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Θα πρόσθετα ότι το να είναι κανείς κριτικός ψυχολόγος συνεπάγεται επίσης μια συνεχή προθυμία να αμφισβητήσει τις πρακτικές και να συνδέσει τους τοπικούς και παγκόσμιους προβληματισμούς όσο το δυνατόν αμεσότερα με όσα κάνει επαγγελματικά. Αυτό συνήθως σημαίνει ανάληψη κινδύνων, εξερεύνηση νέων εδαφών και μόνιμη απομόνωση. Υπάρχει όμως κάποια παρηγοριά γνωρίζοντας ότι τουλάχιστον δεν αποτελούμε μέρος του προβλήματος. Επιπλέον μπορούμε να αντλήσουμε δύναμη ξέροντας ότι δεν είμαστε μόνοι και ότι στην πραγματικότητα συμμετέχουμε σε μια τεράστια συλλογική προσπάθεια: στον ιστορικό αγώνα της ανθρωπότητας για κοινωνική δικαιοσύνη.

Ψυχολογία των αποκλινόντων και κλινική ψυχολογία: η πολιτική της τρέλας

Rachel T. Hare-Mustin και Jeanne Marecek

Σημείωμα των επιμελητών: Χορήγηση τεστ. Διαταραχή ελλειμματικής προσοχής. Διαταραχές λήψης τροφής. Αυτοεκτίμηση. Διάγνωση. Θεραπεία. Πολιτισμική ευαισθησία. DSM. Θεραπευτής. Αυτοί οι όροι αποτελούν σε μεγάλο βαθμό μέρος του κοινού μας λόγου καθώς η ψυχολογία των αποκλινόντων και η κλινική ψυχολογία διεισδύουν στην κουλτούρα μας με αμέτρητους τρόπους. Με την παρουσίαση των ψυχολόγων ως θεραπευτών, εικόνα που ενισχύεται από τα ΜΜΕ, πολλοί άνθρωποι υποθέτουν ότι όλοι οι ψυχολόγοι είναι κλινικοί και ότι το πρωταρχικό καθήκον ενός κλινικού είναι να «θεραπεύει» τους ανθρώπους των οποίων η συμπεριφορά ή η προσωπικότητα δεν είναι «φυσιολογική». Πολλοί κλινικοί, πιεσμένοι από τις ρυθμίσεις των κυβερνήσεων και των ασφαλιστικών εταιρειών σε πολλές χώρες και επηρεασμένοι από το κύρος των ιατρών, υιοθετούν ένα ιατρικό μοντέλο «ασθένειας» για την ψυχολογική λειτουργία. Σε αυτό το κεφάλαιο οι Rachel T. Hare-Mustin και Jeanne Marecek εξετάζουν το περιεχόμενο αυτών των κοινών όρων και τάσεων καθώς ανατέμνουν τις θεωρίες και τις πρακτικές της ψυχολογίας των αποκλινόντων και της κλινικής ψυχολογίας.

Χρησιμοποιώντας κοινωνικές ιστορικές ενδείξεις, οι Hare-Mustin και Marecek καταδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο οι ψυχολογικές διαγνώσεις και οι παρεμβάσεις ενισχύουν τις άδικες κοινωνικές συνθήκες. Αναλύουν τη θέση που έχουν αξίες όπως η αυτονομία, η ανθρώπινη διαφορετικότητα, η συνεργασία και η κοινωνική δικαιοσύνη στο λόγο και στην πρακτική της κλινικής ψυχολογίας. Εκ παραλλήλου με τα επιχειρήματα που εμφανίζονται σε άλλα μέρη αυτού του βιβλίου, οι δύο συγγραφείς αμφισβητούν την κυρίαρχη υπόθεση ότι οι νόρμες οι οποίες βασίζονται στους λευκούς, Αμερικανούς της μεσαίας

τάξης θα πρέπει να έχουν πλήρη εφαρμογή σε άλλους πληθυσμούς, καθώς και ότι οι κυρίαρχες θέσεις περί Καλής Ζωής και Καλής Κοινωνίας, όπως ο τραχύς ατομικισμός, είναι ο δρόμος της σωτηρίας για όλους.

Ο ρόλος της ψυχολογίας των αποκλινόντων στην καταπίεση των γυναικών είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Αντλώντας επιχειρήματα από τα πεδία της οικογενειακής θεραπείας, του φεμινισμού, της ψυχανάλυσης και του κοινωνικού κονστρουξιονισμού, οι συγγραφείς αποκαλύπτουν την αστόχαστη υποστήριξη που παρέχει η κλινική ψυχολογία στο κατεστημένο. Εξετάζουν την κοινωνική προέλευση πολλών από τις λεγόμενες διαταραχές και μας βοηθούν να αντιληφθούμε το σύνδεσμο ανάμεσα στην έλλειψη πολιτικής ισχύος και στα προβλήματα που συμβατικά (και βολικά) ορίζονται ως ψυχολογικά και όχι ως πολιτικά ή κοινωνικά. ■

ΠΡΙΝ από εκατό και πλέον χρόνια ένας σπουδαίος άνδρας ερωτεύτηκε μια νέα ηθοποιό. Ήταν όμως παντρεμένος και είχε δέκα παιδιά. Η λύση που βρήκε στο πρόβλημά του ήταν να κατηγορήσει τη σύζυγό του ως ψυχικά ασθενή, να της πάρει τα παιδιά και να την κλείσει σε άσυλο. Ο άνδρας αυτός ήταν ο συγγραφέας Κάρολος Ντίκενς, ένας από τους διάσημους υποστηρικτές της οικογενειακής εστίας της εποχής του.

Την ίδια περίοδο μια ψυχική διαταραχή γνωστή ως «νευρασθένεια» ταλαιπωρούσε μεγάλο αριθμό γυναικών, συμπεριλαμβανομένων πολλών διακεκριμένων κοινωνικών μεταρρυθμιστριών και συγγραφέων. Μια ευρέως αποδεκτή «θεραπεία» για τη γυναικεία νευρασθένεια, η οποία ήταν ένα πρότυπο συμπεριφοράς που συνδύαζε όψεις αυτού που σήμερα θα χαρακτηριζόταν ως σύνδρομο χρόνιας κόπωσης, προεμμηνορροϊκό σύνδρομο και διαταραχή προσωπικότητας υστερικού τύπου, περιγράφεται στην αυτοβιογραφική νουβέλα *The Yellow Wallpaper*, της Charlotte Perkins Gilman (1892/1995). Η αναφερόμενη θεραπεία επέβαλε την κλινήρη ανάπαυση, την αποστέρηση ψυχικών ερεθισμάτων, την απομόνωση από τη συντροφιά ενηλίκων και τη συνεχή και επιβαρυντική για τη σωματική υγεία διατροφή που είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση του βά-

ρους της ηρωίδας κατά 25 ή και περισσότερα κιλά. Αντί όμως να επανακτήσει την υγεία της, η ηρωίδα της Gilman τρελαίνεται και οδηγείται στην αυτοκτονία.

Από την εξέταση της ψυχολογίας των αποκλινόντων και της κλινικής ψυχολογίας στο τέλος του 19ου αιώνα είναι δυνατόν να καταλάβουμε πώς τα πεδία αυτά αντανακλούν και επαναβεβαιώνουν τις αξίες εκείνης της ιστορικής εποχής. Εμείς θα υποστηρίξουμε ότι η ψυχολογία των αποκλινόντων και η κλινική ψυχολογία σήμερα αντανακλούν τις αξίες της εποχής και του τόπου μας. Και τα δύο πεδία δεν συγκροτούνται μόνο από τις κοινωνικές πρακτικές και τους ακαδημαϊκούς δεσμούς τους· περιλαμβάνουν επίσης τις νόρμες και τις αξίες της βορειοαμερικανικής και ευρωπαϊκής κουλτούρας του τέλους του 20ού και των αρχών του 21ου αιώνα. Παρότι ο σύγχρονος τρόπος αντιμετώπισης εξαιρείται για τα ανθρωπιστικά ιδανικά του και την ευαισθησία του απέναντι στα ατομικά δικαιώματα, αποδεικνύεται ελλιπής όταν εξετάζεται από τη σκοπιά των γυναικών και άλλων περιθωριοποιημένων ομάδων (Marecek & Hare-Mustin, 1991).

Η κοινωνική κατασκευή της ψυχολογικής γνώσης

Σε αυτό το κεφάλαιο θα χρησιμοποιήσουμε το πλαίσιο εργασίας της κοινωνικής κατασκευής για να αναπτύξουμε μια κριτική της ψυχολογίας των αποκλινόντων και της κλινικής ψυχολογίας (Berger & Luckman, 1966· Gergen, 1985b). Η θεωρία της κοινωνικής κατασκευής υποστηρίζει ότι η γνώση βασίζεται κατά πολύ στην κοινωνική συναίνεση. Οι κοινωνικές εμπειρίες και αλληλεπιδράσεις μας είναι αυτές που διαμορφώνουν ό,τι αντιλαμβανόμαστε ως πραγματικότητα και αντιμετωπίζουμε ως αλήθεια. Η θεωρία της κοινωνικής κατασκευής τονίζει ότι η γλώσσα δεν είναι απλώς ένας καθρέπτης της πραγματικότητας ή ένα ουδέτερο εργαλείο. Έχει τη δύναμη να δομεί την κοινωνική πραγματικότητα. Ρίχνει το βάρος σε κάποια από τα χαρακτηριστικά των αντικειμένων που αναπαριστά και των καταστάσεων και εμπειριών που περιγράφει. Από τη στιγμή που

ένας όρος γίνεται αποδεκτός και τίθεται σε κοινή χρήση, επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο. Συνακόλουθα, κατά την επικοινωνία μας με τους άλλους και κατά την παραγωγή ιδεών, οι όροι που έχουμε στη διάθεσή μας περιορίζουν το τι λέμε και το τι γνωρίζουμε. Δεν χρησιμοποιούμε εμείς τη γλώσσα, αυτή χρησιμοποιεί εμάς. Έτσι, μια διαγνωστική ετικέτα, όπως «νευρωτικός», έχει βαθιά επίδραση στο τι σκεφτόμαστε για τους ανθρώπους που φέρουν αυτό το χαρακτηρισμό και στο τι σκέφτονται οι ίδιοι για τον εαυτό τους.

Το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ζούμε διαμορφώνει τη γνώση, συμπεριλαμβανομένης της ψυχολογικής. Οι θεωρίες και οι πρακτικές του οικοδομήματος της ψυχικής υγείας κατά την αλλαγή του προηγούμενου αιώνα αντανακλούσαν και προήγαν συγκεκριμένες πολιτισμικές ιδεολογίες, όπως καταδεικνύουν τα προαναφερθέντα παραδείγματα. Σήμερα η ψυχολογία αποτελεί έναν θεσμό του πολιτισμού του τέλους του 20ού αιώνα· αντανακλά και ενισχύει τα θέματα της κυρίαρχης κουλτούρας, τις ιδεολογίες και τους προβληματισμούς της εποχής μας.

Τίνος οι ιδέες και τα συμφέροντα αντανακλώνται στη διάγνωση, στη θεραπεία και στις πρακτικές, στα πρότυπα της ψυχικής υγείας και στις προτεραιότητες για την έρευνα; Ποιος μπορεί να μιλήσει ως αυθεντία τόσο μέσα από την ψυχολογία των αποκλινόντων και την κλινική ψυχολογία όσο και για λογαριασμό αυτών των πεδίων στο δημόσιο στίβο; Ποιος μπορεί να αποφασίσει ποια είναι η αλήθεια; Ποιων τα έργα δημοσιεύονται και ποιων οι φωνές ακούγονται; Η γλώσσα, όπως έχει δηλώσει ο R. Burt (1972), είναι ένα σύστημα σημείων που χρησιμοποιείται από τους ισχυρούς για να χαρακτηρίσει, να προσδιορίσει και να κατατάξει. Η κατασκευή του νοήματος και ο έλεγχος της γλώσσας είναι σημαντικές δυνάμεις τις οποίες έχουν στη διάθεσή τους όσοι βρίσκονται στην εξουσία, δυνάμεις που δεν κατανέμονται ισότιμα κατά μήκος της κοινωνικής ιεραρχίας. Το έργο της δημιουργίας νοημάτων μέσω της γλώσσας συγκεντρώνεται σε συγκεκριμένες ομάδες λόγω της εξέχουσας θέσης που κατέχουν στην κοινωνία και της επιρροής

που ασκούν στα έντυπα και τα ηλεκτρονικά μέσα. Τα νοήματα τα οποία προκύπτουν δεν μπορεί παρά να είναι αποσπασματικά, διότι αποκλείουν τις εμπειρίες πολλών άλλων ομάδων. Τα κυρίαρχα νοήματα συντηρούν το κατεστημένο και δικαιολογούν τις υπάρχουσες ιεραρχίες ισχύος και τάξεων (Hare-Mustin & Margesec, 1990).

Στα πεδία της ψυχολογίας των αποκλινόντων και της κλινικής ψυχολογίας, η δύναμη για τον προσδιορισμό του φυσιολογικού και του παθολογικού συμβάλλει σε ένα καθεστώς πειθαρχίας (Foucault, 1980a). Οι κατηγορίες της φυσιολογικότητας και της μη φυσιολογικότητας καθορίζουν τα ιδανικά της συμπεριφοράς, καθώς και ποιες συμπεριφορές και πράξεις πρέπει να αποφεύγονται ή στιγματίζουν τους άλλους. Κατ' αυτό τον τρόπο τα κυρίαρχα νοήματα του «φυσιολογικού» και του «παρά φύσει» επηρεάζουν και θέτουν περιορισμούς στη συμπεριφορά του καθενός. Τα κυρίαρχα νοήματα δεν είναι τα μόνα, αν και μπορεί να είναι τα πιο ορατά και νομιμοποιημένα. Μπορεί να υπάρχουν εναλλακτικοί τρόποι για την κατανόηση της εμπειρίας, εναλλακτικές ερμηνείες της συμπεριφοράς και εναλλακτικά νοήματα τα οποία διατυπώνουν ομάδες όπως οι άνθρωποι της εργατικής τάξης και οι φτωχοί, οι γυναίκες και τα μέλη άλλων μη κυρίαρχων πολιτισμικών ομάδων. Αυτές οι εναλλακτικές αφηγήσεις αποτελούν βασικές πηγές για την ανάπτυξη μιας κριτικής ψυχολογίας. Είναι ιδιαίτερα σημαντικές τόσο για την αμφισβήτηση του κατεστημένου όσο και για το σχηματισμό νέας γνώσης και βελτιωμένων πρακτικών. Ένα σημαντικό καθήκον της κριτικής ψυχολογίας είναι να επιστήσει την προσοχή των συναδέλφων και των φοιτητών σε αυτές τις αφηγήσεις.

Όπως έχετε ήδη καταλάβει, η «κριτική ψυχολογία» είναι ένας όρος που «αγκαλιάζει» πολλές μορφές κριτικής. Και οι δύο συγγραφείς καταλήξαμε στην υιοθέτηση της κριτικής στάσης μας αρχικά μέσω της ενασχόλησής μας με το φεμινισμό. Εξακολουθούμε να ενδιαφερόμαστε κυρίως για τη βάση της ψυχολογικής γνώσης αναφορικά με τη γυναίκα και το φύλο, καθώς και για τις προβληματικές πλευρές της σχέσης της ψυχολογίας με τις γυναίκες, είτε εργάζονται στο πεδίο είτε μετέ-

χουν ως πελάτισσες στη θεραπεία ή τη συμβουλευτική είτε είναι φοιτήτριες. Πολλά από τα παραδείγματα και τις περιπτώσεις που περιγράφουμε σε αυτό το κεφάλαιο αντανακλούν αυτό το ενδιαφέρον μας. Βεβαίως αυτό δεν σημαίνει ότι οι γυναίκες αποτελούν τη μόνη κοινωνική ομάδα που αξίζει προσοχής, ούτε ότι οι εμπειρίες όλων των γυναικών είναι ομοιόμορφες ή καθ' ομοιόμορφο τρόπο αρνητικές.

Διάγνωση: κρίνοντας και κατονομάζοντας

Σχεδόν όλες οι επαφές με το σύστημα ψυχικής υγείας ξεκινούν με μια εκτίμηση των δυσκολιών που αντιμετωπίζει ο πελάτης. Αυτή η εκτίμηση καταλήγει συχνά σε μια επίσημη διάγνωση. Το κεντρικό στοιχείο αυτής της διάγνωσης είναι το τυποποιημένο όνομα (ή ονόματα) για την κατάσταση (ή τις καταστάσεις) του πελάτη: για παράδειγμα, σχιζοφρένεια, διαταραχή πανικού ή διαταραχή μετατραυματικού στρες.

Η σπουδαιότητα και σημασία της διάγνωσης ενός πελάτη εξαρτάται από πολλά στοιχεία. Για πολλούς ψυχοθεραπευτές αυτό που είναι σημαντικό για τη θεραπευτική αντιμετώπιση είναι η γνώση τους για τα συναισθήματα και τις εμπειρίες των πελατών· η επίσημη διάγνωση δεν έχει τόση σημασία ή ενδιαφέρον. Ωστόσο, όταν οι συστάσεις για την αντιμετώπιση περιλαμβάνουν τη χρήση φαρμάκων ή την πιθανότητα εισαγωγής σε νοσηλευτικό ίδρυμα, τότε είναι πολύ πιθανό να βασίζονται στην επίσημη διαγνωστική ταξινόμηση. Πρόσφατα, καθώς η περίθαλψη της ψυχικής υγείας έχει γίνει περισσότερο προγραμματισμένη και συντεχνιακή αντιδρώντας στις οικονομικές πιέσεις, τα γραφειοκρατικά συστήματα διοίκησης απαιτούν από τους κλινικούς να μιλούν με όρους τυπικών διαγνωστικών κατηγοριών. Αυτές οι διαγνώσεις χρησιμεύουν ως κριτήρια προκειμένου να αποφασιστεί η «ιατρική αναγκαιότητα», δηλαδή ποια άτομα χρειάζονται θεραπευτική αντιμετώπιση, τι είδους θεραπευτική αντιμετώπιση θα έχουν και πόση αποζημίωση θα λάβουν, εάν λάβουν.

Το διαγνωστικό και στατιστικό εγχειρίδιο των ψυχικών διαταραχών

Επί του παρόντος το *Διαγνωστικό και Στατιστικό Εγχειρίδιο Ψυχικών Διαταραχών (DSM)* του Αμερικανικού Ψυχιατρικού Συλλόγου (1994) αποτελεί την καθιερωμένη επιτομή των διαγνωστικών κατηγοριών στις Ηνωμένες Πολιτείες. Μεγάλο μέρος της ανάλυσής μας για το *DSM* ισχύει επίσης για άλλα ευρέως χρησιμοποιούμενα διαγνωστικά συστήματα, όπως η *Διεθνής Κατηγοριοποίηση των Ασθενειών (International Classification of Diseases)* του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (World Health Organization, 1978). Όπως το θέτει η Mary Sykes Wylie, το *DSM* «έχει γίνει η επίσημη γλώσσα για ολόκληρη την κουλτούρα και την οικονομία του οικοδομήματος ψυχικής υγείας» (1995: 25). Η πρώτη έκδοση του *DSM*, το 1952, περιείχε 198 κατηγορίες διαταραχών. Η δεύτερη έκδοση, το 1968, περιλάμβανε 221 κατηγορίες. Η τρίτη έκδοση, το 1980, σηματοδότησε μια δραματική αλλαγή στο περιεχόμενο και την παρουσίαση του εγχειριδίου, μια στροφή που διατηρήθηκε κατά τις δύο επόμενες αναθεωρήσεις, το 1987 και το 1994. Ο αριθμός των διαγνωστικών κατηγοριών αυξήθηκε σημαντικά, φτάνοντας τις 340 το 1994. Εκτός αυτού, το ύφος και η γλώσσα του εγχειριδίου απέκτησαν περισσότερο ιατρικό χαρακτήρα. Από το κείμενο υπονοείται ότι οι ψυχολογικές διαταραχές είναι αρκετά συγγενείς με τις σωματικές διαταραχές, και ότι υπάρχουν ανεξέρτητα από τις καταστάσεις της ζωής και το πολιτισμικό υπόβαθρο των ανθρώπων που τις βιώνουν. Θα επιστρέψουμε στα δύο αυτά θέματα αργότερα. Προς το παρόν θα περιγράψουμε κάποια πλεονεκτήματα που απορρέουν από ένα επίσημο και ομοιόμορφο σύστημα διάγνωσης.

Η κατηγοριοποίηση των πελατών σε διαγνωστικές ομάδες επιτρέπει τη συγκέντρωση και τη σύνθεση γνώσεων και εμπειρίας σε βάθος χρόνου, ούτως ώστε να γίνονται μερικές γενικεύσεις. Επιπρόσθετα, η έρευνα για τις αιτίες και την αντιμετώπιση των ψυχολογικών προβλημάτων απαιτεί την επιλογή, με κάποια μέσα, μιας ομάδας παρόμοιων περιπτώσεων προς μελέτη. Για παράδειγμα, αν θέλουμε να μελετήσουμε το οικο-

γενειακό περιβάλλον των εφήβων που έχουν εκδηλώσει σχιζοφρενικό επεισόδιο, θα πρέπει να συμφωνήσει σε κάποια συστηματικά και κοινά αποδεκτά κριτήρια με βάση τα οποία θα αποφασίζουμε ποιοι έφηβοι ανήκουν στο ερευνητικό δείγμα μας και ποιοι όχι. Τέλος, οι διαγνωστικές κατηγορίες παρέχουν στους εργαζόμενους του πεδίου μια κοινή γλώσσα, ώστε να μπορούν να γνωστοποιούν τις ιδέες και τα αποτελέσματα της έρευνάς τους ο ένας στον άλλο.

Πολλή προσοχή έχει δοθεί στον προσδιορισμό των κριτηρίων για τη διάγνωση συγκεκριμένων διαταραχών. Στο *DSM* τα κριτήρια συνήθως αναφέρονται με καταλόγους συμπτωμάτων. Αυτά κατά κανόνα συγκροτούνται από παρατηρήσεις τις οποίες έχει κάνει ο υπεύθυνος για τη διάγνωση, καθώς και από σκέψεις, συναισθήματα και συμπεριφορές που αναφέρει το άτομο. Για να είναι χρήσιμο, ένα διαγνωστικό σύστημα οφείλει να είναι αξιόπιστο. Αυτό σημαίνει ότι οι διαφορετικοί υπεύθυνοι για τη διάγνωση, οι οποίοι χρησιμοποιούν το σύστημα, θα πρέπει να συμφωνούν στις διαγνωστικές τους κρίσεις. Έχουν γίνει μεγάλες προσπάθειες προκειμένου να διασφαλιστεί η αξιοπιστία των διαγνωστικών εκτιμήσεων, αλλά η έρευνα αποκαλύπτει ότι συχνά οι κλινικοί δεν συμφωνούν στη διάγνωση (Tavgis, 1992). Για παράδειγμα, οι Αμερικανοί κλινικοί αρκετές φορές διαγιγνώσκουν σχιζοφρένεια για τις ίδιες συμπεριφορές που στη Βρετανία λαμβάνουν τη διάγνωση της διπολικής διαταραχής (ή, όπως ενίοτε αποκαλείται, της μανιοκατάθλιψης).

Από τη σκοπιά της θεωρίας της κοινωνικής κατασκευής, είναι απαραίτητο να επισημανθεί η έκταση στην οποία οι διαγνώσεις αποτελούν προϊόντα του δεδομένου χρόνου και τόπου τους. Η σχέση των ψυχιατρικών διαγνώσεων με την κουλτούρα, την κοινωνική δομή και τις ιστορικές περιστάσεις είναι ιδιαίτερα εμφανής στην εξέταση άλλων χρονικών περιόδων και τόπων. Πριν την απελευθέρωση των σκλάβων στις ΗΠΑ, για παράδειγμα, ο όρος «δραπετομανία» αποτελούσε τη διαγνωστική ετικέτα για την ανεξέλεγκτη ανάγκη των σκλάβων να ξεφύγουν από την κατάσταση της δουλείας (Stampp, 1956). Ένα άλλο παράδειγμα ήταν η διάγνωση της κλεπτομανίας, που αναφέρεται στον ακα-

ταμάχητο ψυχαναγκασμό του ατόμου να διαπράττει μικροκλοπές από μαγαζιά. Ο διαγνωστικός όρος «κλεπτομανία» προέκυψε εκ παραλλήλου με την εμφάνιση των μεγάλων εμπορικών καταστημάτων στις ευρωπαϊκές πόλεις κατά τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα. Αυτά τα καταστήματα πρόσφεραν στους αγοραστές – που ήταν κυρίως γυναίκες – ανωνυμία, πολλά δελεαστικά εμπορεύματα και την ελευθερία να τα αγγίζουν και να τα πιάνουν στα χέρια τους. Αυτό δημιούργησε κίνητρα για την αγορά τους, γεννούσε όμως και πειρασμούς για την κλοπή τους. Οι πελάτες που έκλεβαν ανήκαν σε όλες τις κοινωνικές τάξεις. Ωστόσο οι αρχές χρησιμοποιούσαν την κοινωνική τάξη ως κριτήριο για να διαχωρίσουν τις κλοπές που διώκονταν ποινικά από αυτές που, όπως λεγόταν, αντανakλούσαν ψυχική ασθένεια. Η διάγνωση της κλεπτομανίας δικαιολογούσε τη συμπεριφορά των ανώτερων τάξεων, τους προστάτευε από τις διώξεις και τους επέτρεπε να διατηρούν μια στάση ηθικής ανωτερότητας (Camhi, 1993).

Τα δύο αυτά παραδείγματα καταδεικνύουν περίτρανα το πώς αυτό που εκλαμβάνεται ως ψυχολογική διαταραχή αντικατοπτρίζει τις πολιτιστικές και υλικές συνθήκες της εποχής του. Επιπροσθέτως, οι διαγνώσεις αντανakλούσαν και εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα εκείνων που κατείχαν την εξουσία (ιδιοκτήτες σκλάβων, ανώτερες τάξεις). Σε πιο πρόσφατες περιόδους η ένταξη της ομοφυλοφιλίας στο *DSM* ως κατηγορίας ψυχικής διαταραχής επαναπιστοποίησε τις πολιτισμικές και ηθικές κυρώσεις για τη μη ετεροφυλοφιλική συμπεριφορά. Η ομοφυλοφιλία παρέμεινε στο *DSM* έως την αναθεώρηση του 1980. Ένα πρόσθετο παράδειγμα αποτελεί μια διαγνωστική κατηγορία λίγο-πολύ ισοδύναμη με το προεμμηνορροϊκό σύνδρομο, το οποίο ανήκει στην ομάδα των διαταραχών που προστέθηκαν στην έκδοση του *DSM* το 1994. Η συγκεκριμένη κατηγορία συμπεριλήφθηκε παρά την ευρεία και έντονη αντίθεση πολλών ερευνητών, θεραπευτών και ομάδων πίεσης. Αυτοί υποστήριξαν ότι το επιστημονικό σκεπτικό για την ένταξη της διάγνωσης είναι στην καλύτερη περίπτωση πρόχειρο, και επισήμαναν την απουσία μιας σαφούς και συνεπούς εικόνας συμπτωμάτων, τη δυσχέρεια εξαγωγής αξιόπιστων διαγνώσεων

και την ένδεια των ενδείξεων σε ό,τι αφορούσε τόσο τις αιτίες όσο και την αντιμετώπιση (Parlee, 1989). Εκφράστηκαν επίσης έντονες ανησυχίες ότι η κατηγοριοποίηση των προεμμηνορροϊκών δυσκολιών ως ψυχικής διαταραχής θα συνέτεινε στο στιγματισμό των γυναικών. Τελικά, η απόφαση να χαρακτηριστεί ένα σύνολο συμπεριφορών ή εμπειριών ως ψυχολογική διαταραχή – και όχι ως ιατρική διαταραχή, εκκεντρικότητα, εγκληματική πράξη ή αντίδραση σε ένα καταπιεστικό και αφόρητο περιβάλλον – δεν είναι και δεν μπορεί να είναι επιστημονική. Αντίθετα, πρόκειται για μια πολιτική και ηθική απόφαση, για μια κρίση βασισμένη σε πολιτισμικές αντιλήψεις σχετικά με το ποιες συμπεριφορές είναι αποδεκτές και ποιες όχι.

Πέρα από τη φύση τους, ο πολλαπλασιασμός των κατηγοριών ψυχικών διαταραχών εγείρει έναν άλλο προβληματισμό. Καθώς οι κατηγορίες των διαταραχών αυξάνονται, όλο και περισσότερες μορφές συμπεριφοράς καταλήγουν να θεωρούνται αποκλίνουσες και να χρήζουν αποκατάστασης. Το αποτέλεσμα είναι ότι όλο και μεγαλύτερο μέρος της συμπεριφοράς μας υποβάλλεται σε εξονυχιστική εξέταση και σε ρυθμίσεις – τόσο από εμάς τους ίδιους όσο και από εξειδικευμένες αυθεντίες. Η καθημερινή δυστυχία και τα συνηθισμένα ελαττώματα ίσως καταλήξουν να θεωρούνται παθολογικά, και πιθανώς να αποτελέσουν ενδείξεις της ανάγκης για επαγγελματική αντιμετώπιση. Επιπλέον, όταν οι άνθρωποι φθάνουν να σκέφτονται τον εαυτό τους με όρους διαγνωστικών κατηγοριών, αποδέχονται ταυτότητες που βασίζονται σε παραδοχές ανεπάρκειας και απόκλισης. Η ευρύτητα εσφαλμένη εφαρμογή και υπερβολική χρήση των διαγνωστικών ετικετών (όπως διαταραχή πολλαπλής προσωπικότητας, διαταραχή μετατραυματικού στρες και διαταραχή ελλειμματικής προσοχής) έχει επίσης διαπροσωπικές και κοινωνικές συνέπειες. Σε μερικές περιπτώσεις χρησιμοποιείται με σκοπό να αιτιολογήσει την αντικοινωνική συμπεριφορά (π.χ. «δεν μπορούσα να το αποφύγω»). Άλλοτε πάλι η χρήση διαγνωστικών ετικετών αποσκοπεί απλώς να συσκοτίσει την καθημερινή εμπειρία. Οι διαγνώσεις μπορεί να δίνουν την εντύπωση ακρίβειας και επιστημονικής αυθεντίας

όταν στην πραγματικότητα δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να αντικαθιστούν τον καθημερινό λόγο με μια δυσνόητη επαγγελματική ορολογία.

Ένας περαιτέρω προβληματισμός αναφέρει ότι οι διαγνωστικές ετικέτες τοποθετούν τις αιτίες του προβλήματος μέσα στο άτομο· κάτι τέτοιο είναι δυνατόν να αποκλείσει την εξέταση του κοινωνικού πλαισίου και των διαπροσωπικών σχέσεων ως πηγών δυστυχίας ή δυσλειτουργίας. Ένας κύριος στόχος της κριτικής ψυχολογίας των αποκλινόντων και της κριτικής κλινικής ψυχολογίας είναι να επανακατευθύνει την προσοχή προς το κοινωνικό περιβάλλον, ιδιαίτερα στο πώς η άνιση κατανομή πόρων και εξουσίας μεταξύ των κοινωνικών ομάδων συμβάλλει στη δυστυχία και την ανικανότητα του ατόμου. Οι κριτικοί ψυχολόγοι δεν αρνούνται ότι για μερικά ψυχολογικά προβλήματα ευθύνονται και βιολογικοί παράγοντες. Επιμένουμε όμως ότι, ανεξάρτητα από την εμπλοκή ή μη βιολογικών παραγόντων, τέτοιου είδους προβλήματα εκδηλώνονται πάντα μέσα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο. Με άλλα λόγια, τα αποδιδόμενα νοήματα, η ηθική αποτίμηση και οι συνέπειες αυτών των προβλημάτων είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τις εκαστοτε πολιτισμικές, κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες. Αυτός είναι ο λόγος που η κατανόηση των διαταραχών στο ευρύτερο πλαίσιο τους κατέχει σημαντική θέση στην ατζέντα των μελετών της κριτικής ψυχολογίας. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι τρέχουσες φεμινιστικές προσεγγίσεις στα προβλήματα λήψης τροφής, όπως είναι η ανορεξία, η βουλιμία, η καταναγκαστική κατανάλωση τροφής και η δίαιτα.

Σύμφωνα με τη φεμινιστική οπτική, κάποια από τα βασικά θέματα είναι τα εξής: γιατί τα προβλήματα λήψης τροφής συνδέονται με το φύλο· γιατί εμφανίζονται με τόσο μεγάλη συχνότητα στην Ευρώπη και τη Βόρειο Αμερική (ιδιαίτερα στις ΗΠΑ), και όχι σε άλλες περιοχές· γιατί ο αριθμός των γυναικών και των κοριτσιών με ανάλογα προβλήματα αυξήθηκε ραγδαία τα τελευταία χρόνια· και ποιες ομάδες γυναικών και κοριτσιών βρίσκονται σε κίνδυνο (βλ. Striegel-Moore et al., 1986). Για να απαντήσουν σε αυτά τα θέματα, οι φεμινίστριες εξέτασαν προσεκτικά τις πολιτισμικές και κοινωνικές απόψεις

των γυναικών, το σώμα και την ετεροφυλοφιλική επιθυμία. Μια σειρά εργασιών καταγράφει με ποιο τρόπο το λεπτό σώμα έγινε το πρότυπο της γυναικείας ομορφιάς, όπως το προβάλλουν τα ΜΜΕ και τα δημοφιλή μέσα ψυχαγωγίας. Μια άλλη σειρά αναλύσεων επισημαίνει ότι το γυναικείο σώμα αποτελεί το όχημα μέσω του οποίου οι, συνδεδεμένοι με αυτές τις γυναίκες, άνδρες επιδεικνύουν τον πλούτο και την κοινωνική τους δύναμη. Ένα αδύνατο σώμα – όπως και τα ακριβά κοσμήματα και ρούχα – σηματοδοτεί την ανώτερη τάξη ή τις φιλοδοξίες του συζύγου ή του πατέρα. Άλλοι μελετητές αναδεικνύουν τη μόνιμη παρανόηση ότι το σωματικό μέγεθος και βάρος είναι αποκλειστικά ζήτημα ατομικής θέλησης και αυτοελέγχου. Έτσι, οι γυναίκες υποχρεούνται να προσέχουν συνεχώς τι τρώνε και τι εικόνα παρουσιάζουν: να ρυθμίζουν, να καταπιέζουν και να κυριαρχούν στις ορέξεις του σώματος, αντί να τις απολαμβάνουν. Αυτή η έμφαση στην αυτοάρνηση αντηχεί τις παραδοσιακές γυναικείες αρετές της θυσίας για τους άλλους, της σεμνότητας και του σεξουαλικού περιορισμού. Οι ενδιαφερόμενοι αναγνώστες μπορούν να εξερευνήσουν περαιτέρω τις ιδέες αυτές στα πρόσφατα έργα των Susan Bordo (1985), Carol Bloom et al. (1994) και Becky Thompson (1995).

Είναι μεροληπτικές οι κλινικές κρίσεις;

Το ενδιαφέρον για τα δικαιώματα και την ευημερία των λιγότερο προνομιούχων στην κοινωνία μάς ωθεί να αναρωτηθούμε εάν οι κλινικοί ψυχολόγοι κάνουν τις εκτιμήσεις και τις διαγνώσεις χωρίς προκατάληψη ή μεροληψία. Υπάρχουν ευρύτερες διαφορές στα εμφανιζόμενα ποσοστά πολλών διαγνώσεων ως προς το φύλο, την εθνότητα και την κοινωνική τάξη. Φυσικά, αυτές οι διαφορές δεν δείχνουν κατ' ανάγκη μεροληπτική διάγνωση. Μπορεί να αντανακλούν πραγματικές διαφορές στην κατανομή αυτών των διαταραχών στον πληθυσμό, και να πηγάζουν από τις διαφορετικές εμπειρίες ζωής και από τη μη ισότιμη πρόσβαση στους οικονομικούς και κοινωνικούς πόρους. Κάποιες μελέτες ωστόσο διαπίστωσαν ότι οι κλινικοί που εκτίμησαν πανομοιότυπα πρωτόκολλα περιπτώσεων άλ-

λαξαν τις διαγνωστικές τους κρίσεις με βάση τις πληροφορίες που είχαν για το φύλο, την κοινωνική τάξη, τη φυλετική ταυτότητα ή τον τρόπο ζωής του υποτιθέμενου ασθενή (βλ. Dumont, 1987· Landrine, 1989· Robertson & Fitzgerald, 1990). Επιπρόσθετα, όταν τους παρουσιάζονται παρόμοιες διαγνώσεις και περιγραφές περιπτώσεων, οι κλινικοί μπορεί να συστήσουν διαφορετική θεραπευτική αντιμετώπιση η οποία εξαρτάται από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του ατόμου. Για παράδειγμα, πολλοί κλινικοί διδάχθηκαν ότι τα άτομα από χαμηλότερο κοινωνικό υπόβαθρο είναι απίθανο να συμμετάσχουν σε ψυχοθεραπεία ή να επωφεληθούν από αυτήν· έτσι μπορεί να παραβλέψουν το συγκεκριμένο είδος θεραπείας ως εναλλακτική επιλογή αντιμετώπισης. Σε αντίθεση, στα άτομα που παραπέμπονται για ψυχοθεραπεία παρατηρείται υπερεκπροσώπηση των γυναικών από τη μεσαία τάξη.

Τόσο η υπερβολική όσο και η ελλιπής διάγνωση έχουν αρνητικές συνέπειες. Η υπερβολική διάγνωση προκύπτει εξαιτίας του ότι κάποιες εμπειρίες και συμπεριφορές, που αποτελούν τον κανόνα σε μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, εκλαμβάνονται ως ενδείξεις ψυχολογικής διαταραχής από τα επαγγέλματα της ψυχικής υγείας. Για παράδειγμα, οι φεμινίστριες κριτικοί κατά τη δεκαετία του 1970 επισημαίναν ότι τα συμπτώματα της λεγόμενης διαταραχής της υστερικής προσωπικότητας έμοιαζαν πολύ με τα πρότυπα συμπεριφοράς και συναισθημάτων που ταίριαζαν στις επικρατούσες νόρμες του φεμινισμού (Chesler, 1972).

Η ελλιπής διάγνωση αναφέρεται στην παράβλεψη ή την ελαχιστοποίηση μιας ψυχολογικής κατάστασης. Για παράδειγμα, το άγχος και η δυστυχία μπορεί να χαρακτηριστούν ως «μια αναπτυσσόμενη φάση» για έναν έφηβο ή να μη ληφθούν καθόλου υπόψη επειδή θα θεωρηθούν υποχονδριακά παράπονα ενός ηλικιωμένου, ενώ στην πραγματικότητα το άτομο υποφέρει από σοβαρή κατάθλιψη. Ελλιπής διάγνωση ενδέχεται επίσης να υπάρξει όταν η έκκληση για προσοχή στην κατάσταση ενός ατόμου προκαλεί αμηχανία ή ντροπή. Για παράδειγμα, η υπερβολική χρήση αλκοόλ και ναρκωτικών ουσιών είναι πολύ πιθανό να διαγιγνώσκεται ελλιπώς στις γυναίκες και στα άτο-

μα της μεσαίας τάξης, ειδικά όταν η χρήση αυτών των φαρμάκων είναι νόμιμη και έχει συνταγογραφηθεί. Είναι προφανές ότι η ελλιπής διάγνωση στερεί από τους ανθρώπους την αναγκαία αντιμετώπιση που θα έφερνε ανακούφιση.

Τι θα μπορούσαν να κάνουν οι ψυχολόγοι ώστε να αντιμετωπίσουν τις τάσεις για μεροληπτική διάγνωση; Επειδή οι προκαταλήψεις που επισημαίνουμε δεν είναι απλώς ατομικά σφάλματα ή πράξεις αδύναμης βούλησης, θεωρούμε ότι δεν αρκεί η προσπάθεια του καθενός από εμάς να φανεί δίκαιος και αμερόληπτος. Αντίθετα, αναζητούμε λύσεις που απορρέουν από συλλογικές προσπάθειες. Για παράδειγμα, αν στις τάξεις των επαγγελματιών ψυχικής υγείας αντιπροσωπεύονταν άτομα από κάθε πολιτισμικό και κοινωνικό υπόβαθρο, τότε θα αυξάνονταν πολύ περισσότερο οι φωνές αμφισβήτησης για τις μεροληπτικές πεποιθήσεις και τα στερεότυπα. Επομένως οι προσπάθειες για τη στρατολόγηση αυτών των ανθρώπων είναι σημαντικές. Οι Kiwi Tamasese και Charles Waldegrave (1996), στην κλινική τους εργασία στη Νέα Ζηλανδία, έχουν αναπτύξει ένα μοντέλο ευθύνης: πρόκειται για έναν διάλογο μεταξύ αυτών που ανήκουν στις κυρίαρχες ομάδες ως προς το φύλο και τον πολιτισμό τους και αυτών που ανήκουν σε όλες τις άλλες ομάδες: οι πρώτοι ακούν με προσοχή τη συλλογική φωνή των δεύτερων.

Τα επαγγέλματα ψυχικής υγείας κρατούν συχνά απορριπτική στάση έναντι των προσπαθειών αυτοβοήθειας, και βρίσκονται σε θανάσιμη διαμάχη με τις ομάδες αυτοβοήθειας και τις λοιπές παρεμφερείς ομάδες. Κι όμως, οι εμπειρίες και η κατανόηση της λαϊκής βάσης αυτών των ομάδων είναι δυνατόν να προσφέρουν πολύτιμες ιδέες και μια οπτική που ειδάλλως δεν θα μπορούσε να υπάρξει. Τέλος, οι προσπάθειες των κριτικών ψυχολόγων να αναδομήσουν την ψυχολογία δεν στοχεύουν μόνο στην αλλαγή της γνωστικής της βάσης αλλά και στην αναδιαμόρφωση των θεμελιωδών της υποθέσεων. Πολλοί κριτικοί ψυχολόγοι εκφράζουν σοβαρές αμφιβολίες για τις υποθέσεις της ψυχολογίας περί παγκοσμιότητας κάποιων μορφών ανθρώπινης συμπεριφοράς που υπερβαίνουν το χρόνο, τον τόπο και τις περιστάσεις. Τέτοιες αμφιβολίες ανοίγουν το δρόμο για

την εμφάνιση πιο εξειδικευμένων, ευαίσθητων στο εκάστοτε πλαίσιο, μορφών γνώσης. Με αυτό τον τρόπο ίσως οι ψυχολόγοι θεωρήσουν ότι οι εμπειρίες των ατόμων από μη προνομιούχα και μη κυρίαρχα τμήματα της κοινωνίας αποτελούν σημαντικό μέρος της γνωστικής τους βάσης.

Η ιδεολογική δύναμη των διαγνώσεων

Οι διαγνώσεις δεν είναι απλώς ουδέτερες ετικέτες. Συνιστούν ένα σύστημα ερμηνείας και νοημάτων που φέρει συγκεκριμένα ζητήματα στο επίκεντρο της προσοχής και εξακοντίζει κάποια άλλα στην περιφέρεια. Τα τρέχοντα διαγνωστικά συστήματα είναι βασισμένα σε ένα ιατρικό μοντέλο. Χρησιμοποιούν τη γλώσσα και τις υποθέσεις της ιατρικής με μεταφορικό τρόπο για να περιγράψουν και να κατανοήσουν τις ψυχολογικές και ψυχοκοινωνικές δυσκολίες. Όπως και η ιατρική, έτσι και η ψυχολογία εστιάζεται στο μεμονωμένο άτομο: οι διαταραχές ορίζονται από την άποψη των συμπτωμάτων και των συνδρόμων που εντοπίζονται εντός του ατόμου. Σκεπτόμενη με όρους συμπτωμάτων, η ψυχολογία εκλαμβάνει τις συμπεριφορές, τις σκέψεις και τα συναισθήματα που χαρακτηρίζουν μια διαταραχή ως εξωτερικές εκδηλώσεις ενός εσωτερικού υποκειμένου προβλήματος, παρόμοιου με μια σωματική ασθένεια. Σε ένα τέτοιο μοντέλο οι προσπάθειες θεραπευτικής αντιμετώπισης επικεντρώνονται σχεδόν αποκλειστικά στη μείωση των συμπτωμάτων.

Αξίζει να παρατηρηθεί ότι η στροφή του *DSM* προς ένα ιατροποιημένο πλαίσιο αναφοράς συνέπεσε με τη στροφή της πολιτικής των ΗΠΑ και κάποιων άλλων χωρών προς το συντηρητισμό, που άρχισε κατά τη δεκαετία του 1980 και συνεχίζεται έως σήμερα. Οργανώνοντας τις ψυχολογικές διαταραχές κατά τρόπο πανομοιότυπο με αυτό των σωματικών ασθενειών, το *DSM* στρέφει την προσοχή των κλινικών στο μεμονωμένο άτομο διαχωρίζοντάς το από το κοινωνικό πλαίσιο. Αγνοεί τις δυνάμεις αρνητικές επιπτώσεις της μεροληπτικής θεραπευτικής αντιμετώπισης, της αστικής αταξίας, της διεύρυνσης των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων και της αυξανόμενης

εξαθλίωσης των φτωχών και των ανθρώπων της εργατικής τάξης. Με αυτό τον τρόπο τα επαγγέλματα ψυχικής υγείας συμβράττουν στη συγκάλυψη του κοινωνικού κόστους που συνεπάγονται η συγκέντρωση του πλούτου στα χέρια λίγων προνομιούχων και η παραίτηση του κράτους από τη δέσμευσή του για ευημερία των λιγότερο τυχερών μελών της κοινωνίας.

Έχουν ακουστεί μερικές διαφορετικές φωνές, που υποστηρίζουν ένα σύστημα ταξινόμησης το οποίο υπαγορεύει την προσοχή και στο κοινωνικό πλαίσιο της ζωής των ανθρώπων. Πολλοί συστημικοί οικογενειακοί θεραπευτές (π.χ. Bloch, 1988) ευνοούν εδώ και καιρό ένα ψυχοκοινωνικό μοντέλο το οποίο επισημαίνει την αλληλεπίδραση των παραγόντων της προσωπικότητας του ατόμου με τις κοινωνικές ομάδες και τις κοινωνικές συνθήκες ως τη βάση για την κατανόηση της συμπεριφοράς. Για παράδειγμα, έχουν διεξαχθεί σημαντικές έρευνες για τον τρόπο με τον οποίο οι οικογένειες επηρεάζουν την υγεία και το ευ ζην των μελών τους (βλ. Ransom & Fisher, 1995).

Παρά ταύτα, το *DSM* παραμένει η κύρια οργανωτική βάση για τη διάγνωση των ασθενών στο σύστημα ψυχικής υγείας και ταυτόχρονα ο μοναδικός κανόνας στα εγχειρίδια ψυχιατρικής και ψυχολογίας: βάσει αυτού λαμβάνονται οι αποφάσεις για τις ασφαλιστικές αποζημιώσεις και τις περισσότερες κρατικά χρηματοδοτούμενες έρευνες στην ψυχική υγεία (βλ. Magacek, 1993). Αυτή η εξάρτηση από μία και μόνο άποψη, που επέχει πλέον θέση νόμου, ανεξάρτητα από το περιεχόμενό της, θα έπρεπε να μας προβληματίσει. Μια τέτοια φαινομενική ομοφωνία αποκλείει κάθε διανοητική συζήτηση και διάλογο από όπου θα μπορούσαν να προκύψουν νέες ιδέες και βαθύτερη γνώση.

Ψυχολογικές παρεμβάσεις

Μια έφηβη κοπέλα, η οποία εκδηλώνει επίμονο βήχα και πονοκεφάλους, υποστηρίζει ότι ο φίλος του πατέρα της την προσέγγισε σεξουαλικά όταν εκείνη συνόδευε τον πατέρα της κα-

τά τη διάρκεια των επισκέψεών του στην άλλη οικογένεια. Κανείς δεν την πιστεύει. Ο πατέρας της την πηγαίνει σε έναν θεραπευτή και του ζητά να τη φέρει στα συγκαλά της. Ο θεραπευτής ήταν ο Sigmund Freud, ο θεμελιωτής της ψυχανάλυσης, και η ασθενής η Ντόρα (Freud, 1905/1963). Η περίπτωση της Ντόρα είναι μία από αυτές που παρατίθενται πιο συχνά στην ψυχαναλυτική βιβλιογραφία (Hare-Mustin, 1991, 1994).

Η περίπτωση της Ντόρα

Ο πατέρας της Ντόρα την έπαιρνε συχνά μαζί του στο σπίτι της οικογένειας Κ., καθότι είχε δεσμό με την Κυρία Κ. Ο σύζυγος, Κύριος Κ., προσέγγιζε σεξουαλικά την Ντόρα από τότε που εκείνη ήταν 14 ετών, ενθαρρυσμένος προφανώς από τον πατέρα της. Η μητέρα της Ντόρα διατηρούσε τα πρότυπα του νοικοκυριού που επιβάλλονταν σε μια Βιεννέζα *hausfrau* της εποχής, και μολονότι ο Freud δεν τη συνάντησε ποτέ, δεν δίστασε να διαγνώσει ότι έπασχε από την «ψύχωση της νοικοκυράς». Πρόκειται για μια «διάγνωση» η οποία δεν περιλαμβάνεται στις επίσημες κατηγορίες.

Η πατριαρχική οπτική του Freud τον οδήγησε να υποθέσει ότι κάθε νέα κοπέλα θα εκτιμούσε την προσοχή που της έδειχνε ένας άνδρας όπως ο Κύριος Κ., θα ένιωθε κολακευμένη και θα συναινούσε. Ο Freud έβλεπε τα συμπτώματα της Ντόρα ως σημάδια υστερίας που είναι αποτέλεσμα της διεγερμένης και μεταμφιεσμένης σεξουαλικής επιθυμίας. Όταν προσπάθησε να επιβάλει τις απόψεις του στην Ντόρα, εκείνη εγκατέλειψε τη θεραπεία. Το γεγονός αυτό οδήγησε τον Freud να τη χαρακτηρίσει όχι μόνο ως διαταραγμένη, αλλά και δυσάρεστη, ψεύτρα και εκδικητική. Οι ενήλικες της ιστορίας μετά από λίγο καιρό αναγνώρισαν ότι οι ισχυρισμοί της για τον Κύριο Κ. ήταν αληθινοί.

Κάποιοι κλινικοί εξακολουθούν έως και σήμερα να ενστερνίζονται μερικές από τις ιδέες του Freud, ιδιαίτερα τις αντιλήψεις ότι οι γυναίκες ψεύδονται, ότι το αποπλανημένο κορίτσι είναι αυτό που αποπλανά, ότι η αποπλανημένη γυναίκα διεγείρεται και κολακεύεται από τις προσεγγίσεις των ανδρών, και

ότι η γυναίκα είναι ένας ψυχολογικά ατελής άνδρας. Ιστορικά, όταν οι θεωρητικοί της ψυχανάλυσης αποπειρώνταν να εκφράσουν αντίθετες απόψεις, οι ιδέες τους δεν τύχαιναν καλής υποδοχής. Η Karen Horney, για παράδειγμα, η οποία ασχολήθηκε με τις περιγραφές του Freud για τη γυναικεία ανάπτυξη, επισήμανε ότι οι ιδέες που διατύπωναν οι ψυχαναλυτές έμοιαζαν με τις αφελείς υποθέσεις των μικρών αγοριών (1926/1967). Το αποτέλεσμα ήταν να της ασκηθεί δριμύτατη δημόσια κριτική και να αποκλειστεί διά παντός από τη συμμετοχή της σε επαγγελματικούς θεσμούς (Garrison, 1981). Σήμερα ευτυχώς οι φεμινίστριες θεωρητικοί εντός και εκτός ψυχανάλυσης στις Ηνωμένες Πολιτείες, τη Γαλλία και το Ηνωμένο Βασίλειο καταβάλλουν ζωηρές προσπάθειες για την επαναξιολόγηση και την ανακατασκευή μιας ψυχαναλυτικής ψυχολογίας του φύλου. Εξέχουσα θέση ανάμεσά τους κατέχουν οι Jessica Benjamin (1988), Nancy Chodorow (1994, 1995), Virginia Goldner (1991) και Luce Irigaray (1985).

Εστίαση στο άτομο

Οι παραδοσιακές ψυχοθεραπείες απαιτούν την επαφή του πελάτη με τον κλινικό σε ατομική βάση και σε μια σειρά συναντήσεων. Ο στόχος είναι η ανακούφιση από τη δυστυχία και την ανικανότητα είτε μέσα από το μετασχηματισμό του νοήματος που αποδίδει ο πελάτης στα γεγονότα είτε μέσα από την αλλαγή της συμπεριφοράς του. Ο σκοπός είναι να σβήσει ο πόνος της καθημερινής ζωής.

Οι συμβατικές προσεγγίσεις στην αντιμετώπιση των ψυχολογικών προβλημάτων – είτε πρόκειται για ψυχοθεραπεία είτε για φαρμακοθεραπεία – εστιάζουν στο άτομο ως το επίκεντρο των προβλημάτων. Αυτή η εστίαση εκτρέπει την προσοχή από το ρόλο που διαδραματίζουν οι κοινωνικές συνθήκες στη δημιουργία και την επιδείνωση ορισμένων προβλημάτων ή και στη βελτίωση κάποιων άλλων. Επιπλέον, οι συμβατικές προσεγγίσεις ενστερνίζονται άκριτα μερικά ιδανικά και νόρμες της σημερινής κοινωνίας, μεταξύ των οποίων είναι και η εστίαση στην αυτονομία, η σημασία της ατομικής ταυτότητας και η

αυτοπραγμάτωση μέσω της προσωπικής επιτυχίας και της κατοχής υλικών αγαθών (Cushman, 1995). Στις δυτικού τύπου κοινωνίες η αυτονομία θεωρείται ένδειξη ωριμότητας και ψυχολογικής υγείας, γι' αυτό και αποτελεί έναν από τους στόχους της ψυχολογικής θεραπευτικής αντιμετώπισης. Ίσως όμως να μη συμμερίζονται όλα τα μέλη της κοινωνίας τις εν λόγω αρχές. Σε κάποιες κοινωνίες αυτά τα ιδανικά μπορεί να αντιτίθενται στις αξίες περί κοινότητας της εργατικής τάξης και στις παραδόσεις αλληλεξάρτησης, οικογενειακής αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας πολλών κοινωνικών ομάδων (Hill Collins, 1990· Stack, 1974). Εκτός αυτού, οι συνθήκες ζωής κάποιων ατόμων μπορεί να καθιστούν αυτά τα ιδανικά ανέφικτα ή επιζήμια. Όταν λοιπόν οι θεραπευτές εσκεμμένα ή ασυναίσθητα επιβάλλουν τέτοιου είδους ιδανικά στους πελάτες τους, κινδυνεύουν να τους κάνουν κακό (Hare-Mustin & Marecek, 1986).

Οι κρίσεις των κλινικών για τους αποτελεσματικούς τρόπους διαχείρισης των κρίσεων και των δυσκολιών εκλαμβάνουν πολύ συχνά ως δεδομένο ότι οι πόροι και τα προνόμια κοινωνικής ισχύος — που κατέχει η μεσαία και ανώτερη αστική τάξη — είναι διαθέσιμα σε όλους. Οι επαγγελματίες μπορεί να έχουν ακράδαντη εμπιστοσύνη στην καλή θέληση της κοινωνίας και στην κοινωνική δικαιοσύνη, μια εμπιστοσύνη την οποία συχνά διαψεύδουν οι εμπειρίες των φτωχών και των κοινωνικά περιθωριοποιημένων ανθρώπων. Πολλοί τρόποι διαχείρισης, διαθέσιμοι σε όσους ανήκουν στη μεσαία και την ανώτερη τάξη, μπορεί να μην προσφέρονται στα άτομα που έχουν ελάχιστη πρόσβαση σε υλικούς πόρους και σε κοινωνική ισχύ· ή, ακόμη χειρότερα, μπορεί να αποδειχθούν αντιπαραγωγικοί (Belle, 1994· Fine, 1992b).

Οι περισσότερες μορφές θεραπευτικής αντιμετώπισης υποθέτουν ότι αυτό που είναι προβληματικό βρίσκεται μέσα στο άτομο, και άρα οι εξωτερικές συνθήκες δεν χρειάζονται εξέταση ή τροποποίηση. Οι παραδοσιακές προσεγγίσεις θεωρούν καθήκον τους να βοηθήσουν τους ανθρώπους να προσαρμοστούν, αντί να μεταβάλουν τις συνθήκες που συντελούν στο πρόβλημα και αποτελούν μέρος του. Για παράδειγμα, οι θεραπευτές μπορεί να αντιλαμβάνονται ως ατομικό πρόβλημα το

άγχος που βιώνουν πολλοί εργαζόμενοι εξαιτίας των απαιτήσεων της άπληστης επαγγελματικής απασχόλησης και των αλτοτριωτικών δομών του προηγμένου καπιταλισμού. Έτσι, είναι πιθανό να χρησιμοποιήσουν τεχνικές μείωσης του άγχους, όπως άσκηση, χαλάρωση, διαλογισμό και φαρμακοθεραπεία.

Παρομοίως, πολλοί θεραπευτές συζυγικών προβλημάτων υποθέτουν ότι δεν υπάρχει τίποτε προβληματικό στον ίδιο το θεσμό του γάμου. Έτσι, όταν τα ζευγάρια έρχονται για βοήθεια, οι θεραπευτές θεωρούν ότι οι σύντροφοι είναι αυτοί που έχουν το πρόβλημα. Στην εποχή μας όμως ο συγκεκριμένος θεσμός είναι βεβαρημένος με υπερβολικά οράματα για ρομαντική πλήρωση και αυτοβελτίωση. Το άτομο προσδοκά ότι ο γάμος του θα λειτουργήσει ως συναισθηματική διέξοδος για τις ματαιώσεις που βιώνει στο δημόσιο στίβο, όπως είναι, για παράδειγμα, τα οικονομικά προβλήματα, η αίσθηση έλλειψης κοινωνικής ισχύος και η μη αναγνώριση και επιβεβαίωσή του από τους άλλους. Αυτοί οι παράγοντες επιτείνουν την ένταση και τη βία σε έναν γάμο, συμπεριλαμβανομένης της σωματικής βίας προς τη σύζυγο και της κακοποίησης των παιδιών. Στις Ηνωμένες Πολιτείες είναι τέτοιος ο βαθμός της βίας μέσα στην οικογένεια ώστε είναι ασφαλέστερο οι γυναίκες και τα παιδιά να βρίσκονται στο δρόμο παρά στο σπίτι (Goldner et al., 1990· Roesch et al., 1990· Yllo & Bograd, 1998). Επιπλέον οι θεραπευτές γάμου παραβλέπουν μερικές φορές τα προβλήματα που προκαλούν αφενός οι περιοριστικοί ρόλοι των ανδρών και των γυναικών στο γάμο και αφετέρου η ανισότητα των φύλων, με τις γυναίκες να διαθέτουν λιγότερη οικιακή, οικονομική και πολιτική ισχύ από τους άνδρες (Goodrich, 1991). Έτσι, ίσως νιώθουν ότι αρκεί να διδάσκουν στους πελάτες πώς να «επικοινωνούν» με τους συντρόφους τους.

Η ώρα της ισχύος

Στη θεραπευτική συνθήκη, ο θεραπευτής είναι η αυθεντία και άρα ασκεί την εξουσία του εμπειρογνώμονα. Αυτό έχει οδηγήσει μερικούς να αποδώσουν στη θεραπευτική συνεδρία το θλιβερό χαρακτηρισμό «η ώρα της ισχύος», και να την επικρίνουν

ως μια μορφή κοινωνικού ελέγχου (Green, 1995). Όσοι θεραπευτές είναι ευαίσθητοι σε αυτή τη διαφορά ισχύος έχουν αναζητήσει τρόπους για να μοιραστούν την εξουσία με τους πελάτες τους και να ελέγξουν αυτή την τάση θεώρησης του θεραπευτή ως αυθεντίας (π.χ. Zimmerman & Dickerson, 1996).

Μερικές φεμινίστριες θεραπεύτριες έχουν υποστηρίξει ότι όταν μια γυναίκα βρίσκεται σε μια θέση κάτω από το θεραπευτή και πρόσωπο με πρόσωπο, χάνει κάθε δυνατότητα να αναπτύξει τη διεκδικητικότητα και την αυτοπεποίθησή της κατά τη διάρκεια της θεραπείας. Αν ένας από τους στόχους της θεραπείας είναι η ενδυνάμωση των γυναικών, εξηγούν, τότε η θεραπευτική διαδικασία θα έπρεπε να είναι ενισχυτική (π.χ. Avis, 1991). Γι' αυτόν το σκοπό, κάποιες φεμινίστριες θεραπεύτριες επιδίωξαν αφενός να αυξήσουν την επίγνωσή τους σε σχέση με το χειρισμό και την ανάπτυξη της ισχύος στη θεραπεία και αφετέρου να τροποποιήσουν τις προσεγγίσεις τους όσο το δυνατόν περισσότερο (Petelberg & Miller, 1990). Μερικές καταβάλλουν προσπάθεια να μειώσουν την κοινωνική απόσταση ανάμεσα στις ίδιες και στους πελάτες τους. Για παράδειγμα, κάποιες φροντίζουν να κάνουν το περιβάλλον της θεραπείας πιο χαλαρό και λιγότερο τυπικό. Κάποιες αμφισβήτησαν τους παλαιότερους κανόνες που απαγόρευαν την αποκάλυψη προσωπικών πληροφοριών, και απαντούν στις ερωτήσεις των πελατών τους δίνοντας πληροφορίες για τον εαυτό τους ή αφηγούμενες ενίοτε τις δικές τους εμπειρίες. Άλλες πάλι έχουν φθάσει να αλλάξουν τη θέση στην οποία βρίσκεται ο πελάτης, και από κάποιον που υποτάσσεται στις διαταγές του γιατρού τον έχουν μετατρέψει σε έναν ενημερωμένο χρήστη των υπηρεσιών τους (Hare-Mustin et al., 1979).

Η ψυχοθεραπεία αναγκαστικά συνεπάγεται μια σχέση στην οποία ένα άτομο, που είναι ανίκανο να ανακουφιστεί από τον πόνο του, ζητά τη βοήθεια ενός κοινωνικά και πολιτισμικά αναγνωρισμένου ειδικού. Η θεραπευτική σχέση επομένως χαρακτηρίζεται αναπόφευκτα από διαφορές στην εμπειρογνωμοσύνη, το κύρος και την εξουσία. Παρ' όλα αυτά οι θεραπευτές μπορούν να βρίσκονται σε επαγρύπνηση έτσι ώστε να περιορίζουν την έκταση των διαφορών ισχύος, ενθαρρύνοντας

τους πελάτες να αναγνωρίζουν και να ασκούν την εξουσία και το κύρος που όντως έχουν. Σημαντική πρόοδο προς αυτή την κατεύθυνση έχουν σημειώσει οι Michael White και David Epston (1990) στην Αυστραλία και τη Νέα Ζηλανδία. Επιπρόσθετα, τα θεραπευτικά επαγγέλματα, δρώντας μέσω των εθνικών τους συμβουλίων και των επιτροπών εκπαίδευσης, μπορούν να επιστήσουν την προσοχή και να καταδικάσουν την κατάχρηση εξουσίας στο περιβάλλον της θεραπείας (π.χ. Hare-Mustin, 1992).

Εναλλακτικές προσεγγίσεις στη θεραπευτική αντιμετώπιση

Μερικές προσεγγίσεις στη θεραπευτική αντιμετώπιση έχουν προσπαθήσει να τοποθετήσουν τα ψυχολογικά προβλήματα στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο και να ασχοληθούν με αυτό (βλ. McLean et al., 1996, για την εργασία με άνδρες). Οι προσεγγίσεις αυτού του είδους περιλαμβάνουν μορφές φεμινιστικής θεραπείας που αμφισβητούν τις κοινωνικές νόρμες και απαιτήσεις του συμβατικού γυναικείου και ανδρικού ρόλου (Brown, 1994· Mirkin, 1994· Worrell & Riemer, 1992). Στο πλαίσιο της οικογενειακής θεραπείας οι φεμινίστριες επιμένουν σε δύο περαιτέρω σημεία: ότι οι θεραπευτές θα πρέπει να σταματήσουν να κατηγορούν τις μητέρες για έναν μεγάλο αριθμό προβλημάτων (Caplan & Hall-McCorquodale, 1985)· και ότι οι κλινικοί θα πρέπει να ζητούν από τους άνδρες να αλλάξουν όσο και οι γυναίκες.

Οι οικογενειακοί θεραπευτές δουλεύουν με όλη την οικογένεια. Κάνουν χρήση θεωριών και στρατηγικών θεραπείας που βλέπουν την οικογένεια ως ενιαίο σύστημα και υποστηρίζουν ότι τα προβλήματα προκύπτουν από την αλληλεπίδραση των μελών και όχι μόνο από ένα μέλος του οικογενειακού συστήματος. Οι κριτικοί στο πλαίσιο της οικογενειακής θεραπείας προσπάθησαν να απομακρυνθούν από θεωρίες που επιρρίπτουν στις οικογένειες την ευθύνη για τα προβλήματά τους (McGoldrick et al., 1989· Walters et al., 1988). Κάποιοι κλινικοί που εργάζονται με Αφροαμερικανούς, ισπανόφωνους Αμερικανούς και Αμερικανούς ασιατικής καταγωγής έχουν

ασχοληθεί με τις πολιτισμικές αξίες και το κοινωνικό πλαίσιο τέτοιων οικογενειών. Επί παραδείγματι, οι Insoo Kim Berg και Ajakai Jaya (1993) έχουν επισημάνει τη σημασία των ασιατικών αξιών της διαπραγμάτευσης και της διατήρησης του κύρους. Οι José Szapocznik και William Kurtines (1993) έχουν αναδείξει το οικογενειακό και πολιτισμικό πλαίσιο στην εργασία τους με ισπανόφωνους νέους. Η Nancy Boyd-Franklin (1989) έχει προσδιορίσει τον τόπο των υποτιθέμενων συγγενών για πολλές αфроμερικανικές οικογένειες.

Μια άλλη εναλλακτική πρόταση στην παραδοσιακή θεραπεία είναι το ψυχοεκπαιδευτικό μοντέλο παρέμβασης, το οποίο βάζει τον κλινικό περισσότερο στη θέση του εκπαιδευτή και του συνεργάτη με τον πελάτη παρά σε αυτήν του ειδικού και του ανώτερου από άποψη ισχύος (Anderson et al., 1986). Από την άλλη βλέπει τον πελάτη (ή σε μερικές περιπτώσεις την οικογένειά του) περισσότερο ως συνεργάτη στην παρέμβαση παρά ως μέρος του προβλήματος. Στην περίπτωση σοβαρών και χρόνιων ψυχικών ασθενειών τα ψυχοεκπαιδευτικά προγράμματα, τα οποία απευθύνονται στα μέλη της οικογένειας και στους πελάτες, επικεντρώνονται σε ζητήματα που αφορούν τη σημασία της λήψης των φαρμάκων σύμφωνα με τη συνταγή, τη διαχείριση των υποτροπών και τη συμφιλίωση όλων με την προοπτική μιας διά βίου μειωμένης λειτουργικότητας του πελάτη. Ακόμη και όταν υπάρχουν συνθήκες όπου η βιολογική συνιστώσα είναι προφανής, τα ψυχοεκπαιδευτικά προγράμματα τονίζουν τη σημασία του κοινωνικού περιβάλλοντος στον καθορισμό της πορείας της διαταραχής, καθώς και τον κρίσιμο ρόλο των άλλων που με την υποστήριξη και τις γνώσεις τους θα συμβάλουν στην καλή υγεία και την ισορροπία του ατόμου (Goldstein et al., 1978· McFarlane, 1983).

Οι προσπάθειες για κοινωνική αλλαγή καταλάμβαναν σημαντική θέση στο κίνημα της κοινοτικής ψυχικής υγείας κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970. Εκείνη την εποχή ιδρύθηκαν οι ανοικτές κλινικές και άλλα κέντρα ψυχικής υγείας σε φτωχές περιοχές που δεν εξυπηρετούνταν επαρκώς. Στόχος ήταν η πρόληψη. Οι πρώιμες στρατηγικές παρέμβασης όπως η εκπαίδευση της οικογένειας και η φροντίδα του παιδιού, κα-

θώς και η πολιτική δράση και οργάνωση της κοινότητας αποσκοπούσαν στη μείωση του κινδύνου εκδήλωσης ψυχικών διαταραχών. Κατά την ίδια περίοδο έκαναν επίσης την εμφάνισή τους πολυάριθμες ομάδες αυτοβοήθειας, καθώς και ομάδες υπεράσπισης του χρήστη των υπηρεσιών και των δικαιωμάτων του. Καθώς υπήρχαν πλέον κοινοτικές υπηρεσίες περιθάλψης, τα άτομα με χρόνιες ψυχικές παθήσεις είχαν τη δυνατότητα να παραμείνουν εντός της κοινότητας αντί να νοσηλεύονται σε ψυχιατρικά νοσοκομεία. Δυστυχώς, όταν διακόπηκε η κρατική χρηματοδότηση των προγραμμάτων ψυχικής υγείας μέσα στην κοινότητα, οι αποϊδρυματισθέντες ψυχικά ασθενείς έμειναν χωρίς φροντίδα και αφέθηκαν στην τύχη τους μαζί με τους άστεγους και τους άπορους. Το κεφάλαιο 11 περιγράφει λεπτομερώς το κίνημα της κοινοτικής ψυχικής υγείας, τις θεμελιώδεις αρχές και τα προβλήματα του.

Αμφισβητώντας τις αξίες στη θεραπευτική αντιμετώπιση

Η θεραπεία, ως πηγή βοήθειας για όσους αντιμετωπίζουν δυσκολίες, δεν κατανέμεται εξίσου στις κοινωνικές ομάδες. Δεδομένου ότι απαιτεί χρόνο και χρήματα, απευθύνεται μόνο σε εκείνους που αφενός διαθέτουν τα οικονομικά μέσα και αφετέρου διάγουν έναν σχετικά μη χαοτικό τρόπο ζωής ώστε να μπορούν να τηρούν τις τακτικές εβδομαδιαίες συναντήσεις τους με το θεραπευτή. Τα συστήματα της διαχειριζόμενης φροντίδας υγείας, που δίνουν βαρύτητα στο μειωμένο κοστολόγιο, έχουν την τάση να υποστηρίζουν μορφές βραχύχρονης θεραπείας οι οποίες μπορούν να εφαρμοστούν από άτομα με περιορισμένη εκπαίδευση (Wylie, 1994). Αυτά τα είδη θεραπευτικής αντιμετώπισης μόνο περιορισμένους στόχους μπορούν να έχουν. Επιπλέον, δεν είναι σχεδιασμένα – και δεν μπορούν – να αντιμετωπίσουν την περιπλοκότητα των κοινωνικών καταστάσεων.

Η κλινική ψυχολογία δεν έχει ξεφύγει από τις πιέσεις για μείωση του κόστους και για «ιατρικοποίηση» του πεδίου της ψυχικής υγείας. Αυτό φαίνεται από την πρόσφατη πίεση που ασκούν μερικοί ψυχολόγοι προκειμένου να τους επιτραπεί να

συνταγογραφούν φάρμακα. Η φαρμακοθεραπεία για την αντιμετώπιση των ψυχολογικών προβλημάτων μπορεί να είναι χρήσιμη, ο στόχος της όμως συνήθως περιορίζεται στη μερική αποκατάσταση του ατόμου που θα του επιτρέψει να επανέλθει στο σύνθητες επίπεδο λειτουργίας του. Αυτό αφήνει ανέγγιχτες τις προβληματικές διαπροσωπικές καταστάσεις και κοινωνικές συνθήκες.

Υποθέσεις της γνώσης

Τα παραδοσιακά κριτήρια για την παραγωγή γνώσης στην ψυχολογία των αποκλινόντων και στην κλινική ψυχολογία βασίζονται στη συμβατική αντίληψη ότι ο ερευνητής είναι και μπορεί να είναι ένας αμερόληπτος, ανιδιοτελής και ανεπηρέαστος από αξίες παρατηρητής. Η θεωρία της κοινωνικής κατασκευής ωστόσο υποστηρίζει ότι είναι αδύνατον να τηρήσει κανείς μια τέτοια στάση. Κάθε ερευνητής καθοδηγείται από φανερούς και άδηλους κανόνες και υποθέσεις σχετικά με το τι θεωρείται έλλογος και νόμιμος τρόπος ερμηνείας του κόσμου. Τα ερωτήματα που υποβάλλονται, οι πληθυσμοί που μελετώνται και οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται αντανakλούν αυτούς τους κανόνες, οι οποίοι εμφανίζονται αντικειμενικοί και αποφεύγουν έτσι τον κριτικό έλεγχο. Με την αναζήτηση της μοναδικής καλύτερης περιγραφής της πραγματικότητας και με τη διερεύνηση κάποιων μοναδικών αιτιών των ψυχολογικών διαταραχών οι ερευνητές είναι σε θέση να παραβλέπουν επιλεκτικά τις διαφορετικές περιγραφές, τις ενδείξεις που διαψεύδουν τις υποθέσεις τους και τις εναλλακτικές όψεις της ανθρώπινης εμπειρίας. Εκτός αυτού, όταν υπάρχει ένα και μοναδικό έγκυρο πρότυπο, το οποίο φυλάσσεται ευλαβικά στο *DSM*, στα εγχειρίδια και στα επιστημονικά περιοδικά της κλινικής ψυχολογίας, τότε αποκλείονται οι εναλλακτικές γνώσεις.

Μεγάλο μέρος της γνώσης στην ψυχολογία των αποκλινόντων και στην κλινική ψυχολογία διατυπώνεται με όρους καθολικότητας. Υποτίθεται, με άλλα λόγια, ότι οι θεωρίες προσιδιάζουν στον καθένα, ανεξαρτήτως της κοινωνικής του τάξης,

του πολιτισμικού του υπόβαθρου και της ιστορίας της ζωής του. Όπως ισχύει γενικά στην ψυχολογία, ο στόχος είναι η καθιέρωση παγκόσμιων αρχών συμπεριφοράς, και όχι ο προσδιορισμός της διαφοράς μεταξύ των ομάδων. Οι ερευνητές επίσης έχουν την τάση να αποφεύγουν τη μελέτη ατόμων που είναι δύσκολο να τοποθετηθούν κάπου ή θεωρούνται αναξιόπιστα στην παροχή έγκυρων πληροφοριών ή τέλος ενδέχεται να μην είναι διαθέσιμα ή συνεργάσιμα. Έτσι, οι μελέτες για τους λευκούς της μεσαίας τάξης, μορφωμένους ανθρώπους και κατοίκους των αστικών κέντρων αποτελούν συνήθως την ευρεία βάση από την οποία εκκινεί η παραγωγή της ψυχολογικής γνώσης. Τα αποτελέσματα τέτοιων μελετών επεκτείνονται στους «ανθρώπους γενικά». Εν αντιθέσει, όταν εξετάζονται άτομα από άλλες κοινωνικές ομάδες, τότε αυτομάτως μιλούμε για μελέτες «ειδικών πληθυσμών» και δεν επιχειρούμε ευρύτερες γενικεύσεις.

Ένα πρόσθετο πρόβλημα στην απόκτηση της ψυχολογικής γνώσης είναι η αγνόηση των καθημερινών εμπειριών και ταυτοτήτων. Συμβαίνει μάλιστα το αντίθετο: η έρευνα εστιάζεται σε αφηρημένες κατηγορίες και μετρήσεις. Η ψυχολογία ως επιστήμη έχει ευνοήσει τις ανιστορικές και εκτός πλαισίου μελέτες συμπεριφοράς, τις ιδανικά διενεργούμενες σε συνθήκες εργαστηρίου. Αν και η εφαρμοσμένη φύση της κλινικής ψυχολογίας ωθεί τους ερευνητές να ασχοληθούν με γεγονότα του πραγματικού κόσμου, οι επιστημονικές απαιτήσεις του πεδίου πιέζουν προς την αντίθετη κατεύθυνση. Υπάρχουν ελάχιστες ψυχολογικές έρευνες σχετικά με τις ευρύτερες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που γεννούν άγχος. Παρά ταύτα, έχουν ξεκινήσει κάποιες αρκετά υποσχόμενες προσπάθειες προς αυτή την κατεύθυνση. Για παράδειγμα, η Deborah Belle (1994) ασχολήθηκε με τις επιπτώσεις της φτώχειας στις ανύπαντρες μητέρες με χαμηλό εισόδημα που διαμένουν σε αστικές περιοχές των Ηνωμένων Πολιτειών. Η Pamela Reid (1993) επισήμανε με ποιο τρόπο οι εμπειρίες των φτωχών γυναικών λανθάνουν της προσοχής της ψυχολογικής έρευνας και πρακτικής. Ένας αριθμός ερευνητών, όπως η Constance Ahrons (1994), μελέτησαν τον αντίκτυπο του διαζυγίου στα άτομα και τις οι-

κογένειες. Ο Ignacio Martín-Baró (1994), προτού δολοφονηθεί από εκείνους που είχε κατηγορήσει, κατέγραψε τις επιπτώσεις της πολιτικής καταπίεσης και των βασανιστηρίων στην Κεντρική Αμερική. Η Κουβανή πρόσφυγας Oliva Espín (υπό έκδοση) έγραψε για την εμπειρία της μετανάστευσης και της εξορίας. Η Lillian Comas-Díaz και η Mary Jansen (1995) έστρεψαν την προσοχή τους στις συνθήκες καταπίεσης των γυναικών σε όλο τον κόσμο, συμπεριλαμβανομένων των επιπτώσεων του πολέμου και της κρατικής βίας. Η Arlie Hochschild (1989) και η Lucia Gilbert (1993), μεταξύ άλλων, περιέγραψαν την ψυχολογική πίεση στα σπιτικά στα οποία εργάζονται και οι δύο γονείς. Άλλοι ερευνητές μελέτησαν τις επιπτώσεις της ανεργίας και των απολύσεων στην προσωπική υγεία και στο οικογενειακό στρες (βλ. Osipow & Fitzgerald, 1993, για μια ανασκόπηση αυτής της βιβλιογραφίας).

Όπως τονίσαμε, τα διαφορετικά τμήματα του πληθυσμού είναι δυνατόν να έχουν διαφορετικές αξίες και πρότυπα συμπεριφοράς, όπως είναι επίσης δυνατόν οι κρίσεις για το φυσιολογικό και το αποκλίνον να μην είναι καθολικά αποδεκτές. Πράγματι, κάποιοι τρόποι δράσης και σκέψης, που είναι προσαρμοστικοί, ίσως ακόμη και επιβεβλημένοι για την επιβίωση μέσα σε ένα κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο, μπορεί να φαίνονται παθολογικοί ή παραβατικοί σε όσους ζουν κάτω από διαφορετικές συνθήκες. Η θέση ενός ατόμου στην κοινωνία επηρεάζει τα πρότυπα της συμπεριφοράς του, της συναναστροφής του με τους άλλους και της διαχείρισης των καταστάσεων από μέρους του. Αυτό μας οδηγεί στο ερώτημα ποια πρέπει να είναι τα κριτήρια της φυσιολογικότητας και της απόκλισης, και ακόμη αν είναι σοφό να θέτουμε καθολικά κριτήρια.

Αποκτώντας κριτική στάση στην ψυχολογία

Η κριτική ψυχολογία αποτελεί λιγότερο ζήτημα κατάκτησης ενός συνόλου γνώσεων και περισσότερο ζήτημα καλής γνώσης ενός συνόλου πρακτικών που αντανακλούν μια κριτική και σκεπτικιστική στάση. Εμείς σας προσφέρουμε μερικές κατευθυντήριες γραμμές που μπορεί να σας βοηθήσουν να ακονίσε-

τε τις κριτικές σας δεξιότητες ενόσω μελετάτε την ψυχολογία των αποκλινόντων και την κλινική ψυχολογία.

1. Όταν διαβάζετε για τη διαταραγμένη συμπεριφορά ή την αντιμετώπισή της, αναρωτηθείτε για τη δυνατότητα γενίκευσης αυτών των στοιχείων. Με άλλα λόγια, πόσο ευρέως μπορούν να εφαρμοστούν οι ισχυρισμοί των συγγραφέων; Ποιοι ήταν οι συμμετέχοντες στην έρευνα πάνω στην οποία βασίστηκε ο ισχυρισμός; Είναι πιθανό κάποια άτομα με άλλο πολιτισμικό υπόβαθρο και άλλα κοινωνικά χαρακτηριστικά να είναι διαφορετικά; Ποιες είναι οι διαφορές που μπορεί να προκύψουν εξαιτίας παραγόντων όπως η ηλικία και το φύλο;
2. Αναζητήστε κενά στην κάλυψη ενός θέματος. Ποια ζητήματα δεν εξετάζονται; Για παράδειγμα, περιλαμβάνει η περιγραφή μιας ψυχικής διαταραχής την εξέταση των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών συνθηκών που είναι πιθανό είτε να αυξάνουν/μειώνουν τον κίνδυνο εκδήλωσης της διαταραχής είτε να επηρεάζουν το αποτέλεσμα της αντιμετώπισης;
3. Μην εξετάζετε τα ελλείμματα και τις διαταραχές από την άποψη της αδυναμίας των ανθρώπων να επανακάμψουν ή να αντεπεξέλθουν. Μπορούν τα συμπτώματα να γίνουν καλύτερα κατανοητά ως μια προσπάθεια του ατόμου να τα βγάλει πέρα; Ή μπορούν να εκληφθούν ως ένας τρόπος να διαχειριστεί μια δύσκολη καμπή ή συνθήκη της ζωής του, όταν οι άλλοι δρόμοι έχουν κλείσει;
4. Αναρωτηθείτε εάν οι μειονεξίες ή οι ιδιότητες που περιγράφονται ως ατομικά χαρακτηριστικά θα μπορούσαν να εξηγηθούν καλύτερα ως συμπεριφορές που προκύπτουν από μια συγκεκριμένη συνθήκη ή πλαίσιο. Αντί να ρωτάτε «ποιες ομάδες διατρέχουν κίνδυνο να εμφανίσουν ψυχικές διαταραχές», ίσως είναι καλύτερο να ρωτήσετε «ποιες συνθήκες ζωής είναι κοινές στους ανθρώπους που βρίσκονται σε κίνδυνο».
5. Να θέτετε ερωτήματα που αφορούν τις ψυχολογικές παρεμβάσεις. Είναι / θα έπρεπε να είναι / μπορούν να είναι απαλλαγμένες από αξίες; Μήπως οι στόχοι της θεραπευτι-

κής αντιμετώπισης αντικατοπτρίζουν την οπτική μιας σχετικά ομοιογενούς ομάδας με προνομιακό υπόβαθρο; Μήπως η αντιμετώπιση υπερασπίζεται το κατεστημένο υπό το μανδύα μιας αξιακής ουδετερότητας; Η διατήρηση του κατεστημένου είναι μια εξίσου κατάφορη με αξίες στάση όσο και η αμφισβήτησή του.

6. Αναρωτηθείτε πώς μπορεί να επιτευχθεί το ευ ζην όλων των μελών της κοινωνίας. Ποιες κοινωνικές ρυθμίσεις είναι αναγκαίες; Ποιοι συμμετέχουν στην κατασκευή του οράματος της φυσιολογικότητας και της καλής ζωής; Ποιοι αποκλείονται; Ποιες προσωπικές αξίες και ποιες ηθικές δεσμεύσεις πρέπει να επικρατήσουν ούτως ώστε τα άτομα που αδυνατούν να λειτουργήσουν λόγω ψυχικών διαταραχών να έχουν μια αξιοπρεπή και ανθρώπινη ζωή;

Συμπέρασμα: κινούμενοι προς το μέλλον

Πολλοί κλινικοί ψυχολόγοι έχουν την άποψη ότι το σύστημα ψυχικής υγείας βρίσκεται σε ένα σταυροδρόμι. Τα ζητήματα που αντιμετωπίζει το πεδίο έχουν να κάνουν με την ευμάρεια των ανθρώπων και το δημόσιο συμφέρον, καθώς και με το μέλλον του επαγγέλματος. Οι περικοπές στις δημόσιες και τις ιδιωτικές δαπάνες για την υγεία έχουν περιορίσει την πρόσβαση πολλών ατόμων στη θεραπεία, ιδίως εκείνων που την έχουν περισσότερο ανάγκη. Επιπρόσθετα, τα συστήματα της διαχειριζόμενης φροντίδας υγείας παραβιάζουν την προσωπική ζωή των πελατών, καταπατούν την επαγγελματική αυτονομία των θεραπευτών και θέτουν περιορισμούς στην επαγγελματική τους κρίση. Πολλοί επαγγελματίες νιώθουν προδομένοι από τα συστήματα στα οποία εργάζονται. Αισθάνονται ότι δεν μπορούν πλέον να προσφέρουν στους πελάτες επαρκή αρωγή.

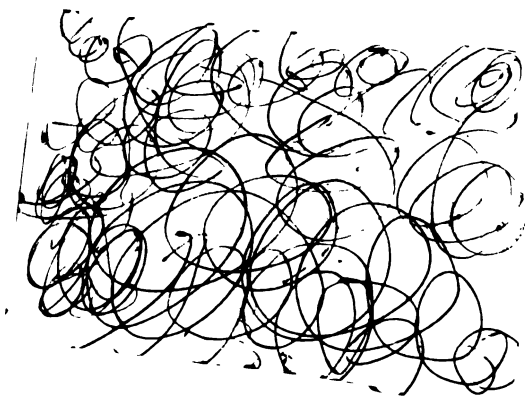
Ταυτόχρονα, το οικοδόμημα της ψυχικής υγείας δέχεται πιέσεις από διάφορες κατευθύνσεις προκειμένου να αντικαταστήσει με φαρμακοθεραπεία κάποιες πιο δαπανηρές μορφές θεραπευτικής αντιμετώπισης, όπως είναι η νοσηλεία και η ψυχοθεραπεία. Οι κλινικοί ψυχολόγοι – οι οποίοι δεν έχουν το

δικαίωμα να συνταγογραφούν φάρμακα – αντιδρούν ποικιλοτρόπως σε αυτές τις πιέσεις. Μερικοί ζητούν το προνόμιο της συνταγογράφησης από κοινού με τους ψυχιάτρους, τους άλλους γιατρούς και τους συναφείς επαγγελματίες. Άλλοι όμως εκφράζουν αντίθετα επιχειρήματα αρνούμενοι να υποκύψουν στις πιέσεις για χορήγηση φαρμάκων. Θεωρούν ότι ένα φάρμακο δεν αρκεί για την αντιμετώπιση των περισσότερων διαταραχών. Υποστηρίζουν επίσης ότι είναι σημαντικό να διατηρηθούν και να προαχθούν τόσο η ξεχωριστή γνώση της ανθρωπίνης συμπεριφοράς που έχει αναπτύξει η ψυχολογία όσο και οι προσεγγίσεις της στη θεραπεία και την αξιολόγηση. Το ζήτημα αποτελεί το μήλον της έριδος για τους κλινικούς ψυχολόγους.

Η αυξανόμενη επίδραση της εκλαϊκευμένης ψυχολογίας και η εξάπλωση των επαγγελματικών δραστηριοτήτων σε πολλές περιοχές του ιδιωτικού και δημόσιου βίου είναι άλλο ένα πεδίο διαμάχης. Μερικοί κριτικοί υποστηρίζουν ότι η ψυχολογία έχει αυτοπροβληθεί υπερβολικά. Οι εξωφρενικές δηλώσεις επ' ονόματι της ψυχοθεραπείας σε κάποια πεδία δημιούργησαν μια απόλυτη πίστη σε αυτήν. Άλλοι έχουν θορυβηθεί από την αύξηση των ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών εκπομπών λόγου, τα βιβλία αυτοβοήθειας και τα σλόγκαν «ποπ ψυχολογίας», αλλά και από την προθυμία μερικών ψυχολόγων να διατυπώνουν αμφίβολης εγκυρότητας αξιώσεις για εμπειρογνωμοσύνη και αυθεντία. Η εστίαση στην προσωπική ζωή και την προαγωγή του εαυτού κυριαρχεί στο σημερινό δημόσιο λόγο.

Στο άμεσο μέλλον είναι πιθανό να υπάρξουν διχογνωμίες αλλά και πολιτική κινητοποίηση των κλινικών ψυχολόγων και των ψυχολόγων των αποκλινόντων. Ελπίζουμε ότι τόσο οι διαφωνίες όσο και οι ενεργές κινητοποιήσεις θα προχωρήσουν πέρα από τα στενά προσωπικά και συντεχνιακά συμφέροντα. Οι περίοδοι του αναβρασμού, των διαφωνιών και των αμφισβητήσεων μπορούν να μετεξελιχθούν σε σημαντικές στιγμές αυτοστοχασμού, αλλαγής και προόδου. Όταν γράφαμε αυτό το κεφάλαιο είχαμε την ελπίδα ότι θα δώσουμε την ώθηση για τη δημιουργία ενός κινήματος στην ψυχολογία το οποίο θα

στοχεύει στην αυτοεξέταση και την επαναξιολόγηση. Ο στόχος μας για μια κριτική ψυχολογία των αποκλινόντων και για μια κριτική κλινική ψυχολογία είναι να μεταβάλλουμε τους όρους του διαλόγου ούτως ώστε να συμπεριληφθούν σε αυτόν οι συζητήσεις για το ρόλο του επαγγέλματος στην προαγωγή του γενικού καλού, για τις ευθύνες του στη δημόσια ζωή και την κοινωνική ευημερία, καθώς και για το ρόλο των επαγγελματιών ψυχικής υγείας στην επίτευξη της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Μια κριτική ματιά στην έρευνα για τη νοημοσύνη

Zack Z. Cernovsky

Σημείωμα των επιμελητών: Σε αυτό το κεφάλαιο ο Zack Z. Cernovsky επαναφέρει στο προσκήνιο τις διαμάχες για την επιστήμη και την πολιτική του δείκτη νοημοσύνης που περιγράφηκαν από τον Benjamin Harris στο κεφάλαιο 2. Ο Cernovsky προτείνει την εξέταση και τη μέτρηση της νοημοσύνης ως μελέτη περίπτωσης για το χάσμα ανάμεσα στην κριτική και την πρακτική.

Όποιος εργάζεται σε κλινικό πλαίσιο γνωρίζει τη διαβρωτική χρήση και επίδραση των τεστ νοημοσύνης. Τα αποτελέσματα του επιστημονικοφανούς «δείκτη νοημοσύνης» (IQ) χρησιμοποιούνται για να διευρύνουν ή να περιορίσουν τις εκπαιδευτικές ευκαιρίες, να τοποθετήσουν τα παιδιά σε τάξεις ειδικής αγωγής και να δικαιολογήσουν την πρόσληψη και την απόλυση υπαλλήλων. Οι διαμορφωτές της πολιτικής χρησιμοποιούν το δείκτη νοημοσύνης για να κατηγορήσουν το θύμα: προβάλλουν μεροληπτικά ως προς τη φυλή αποτελέσματα ερευνών τα οποία δήθεν αποδεικνύουν ότι οι κοινωνικές παρεμβάσεις αποτυγχάνουν αφού «όλα είναι θέμα γονιδίων». Όπως αναφέρει λεπτομερώς ο Cernovsky, παρόλο που υπάρχουν ελάχιστα επιστημονικά στοιχεία για την έγκυρη μέτρηση της νοημοσύνης, οι ψυχολόγοι εξακολουθούν να τη μετρούν. Έτσι, με τη χορήγηση δοκιμασιών νοημοσύνης στις οποίες αποδίδεται περισσότερη αξιοπιστία από όση τους αξίζει, προκαλείται απεριόριστη βλάβη σε άτομα και ομάδες, που στιγματίζονται ως νοητικά κατώτεροι.

Μια πρόκληση για τους κριτικούς ψυχολόγους που εργάζονται σε κλινικό περιβάλλον είναι να μάθουν πώς να αντιστέκονται σε παγιωμένες πρακτικές που διαιωνίζουν τη χρήση μεροληπτικών εργαλείων αξιολόγησης. Ακόμη και όταν τα αποτελέσματα χρησιμοποιούνται για αγαθούς σκοπούς σε βραχυπρόθε-

σμη βάση, οι αποδιδόμενοι χαρακτηρισμοί έχουν τη δική τους χρονική διάρκεια, πυροδοτώντας αυτοεκπληρούμενες προφητείες και διαιωνίζοντας αρνητικά στερεότυπα. Πέρα από τις επιπτώσεις στο άτομο, οι ψυχολόγοι οφείλουν να ζυγίσουν τον ηθικό αντίκτυπο της νομιμοποίησης ορισμών και εργαλείων που σε τελική ανάλυση είναι καταπιεστικά, ακόμη και όταν βοηθούν μεμονωμένους πελάτες να εξασφαλίσουν τις υπηρεσίες που χρειάζονται.

Εστιαζόμενος στην αναζήτηση της γνώσης, ο Cernovsky αποκαλύπτει τη μεροληψία και τα σφάλματα των επιφανών ερευνητών στη συλλογή και την ερμηνεία των στοιχείων τους. Όπως επισημαίνεται emphaticά και σε άλλα κεφάλαια, η υποκειμενικότητα και τα πολιτικά συμφέροντα διαπερνούν την έρευνα, ακριβώς όπως διαπερνούν την προθυμία του κοινού να αποδεχτεί ορισμένα ευρήματα και να απορρίψει άλλα. Ο Cernovsky μας βοηθά να αποκαλύψουμε αυτούς τους παράγοντες στο χώρο της έρευνας και της πολιτικής της νοημοσύνης από την εποχή του κινήματος της ευγονικής – όταν με τις δοκιμασίες νοημοσύνης οι Νοτιοευρωπαίοι και Ανατολικοευρωπαίοι μετανάστες στη Βόρειο Αμερική κατατάσσονταν στην κατηγορία των διανοητικά ανεπαρκών – έως σήμερα – που με την έκδοση βιβλίων όπως το *The Bell Curve* αναβιώνονται ρατσιστικές τάσεις σε μια και περισσότερο συντηρητική κοινωνία. ■

Η ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ της ψυχολογίας σε ένα άδικο καθεστώς έχει λάβει ποικίλες μορφές μέσα στο χρόνο. Όπως σημειώνεται σε πολλά κεφάλαια του βιβλίου, μια τέτοια σημαντική μορφή υποστήριξης είναι η χρήση ψυχολογικών δοκιμασιών για την ερμηνεία – στην πραγματικότητα για τη δικαιολόγηση – της κοινωνικής ανισότητας. Η χορήγηση και η ερμηνεία των δοκιμασιών νοημοσύνης αποτελούν πρωτεύοντα παραδείγματα του πώς το συνηθισμένο έργο των παραδοσιακών ψυχολόγων μπορεί να παρεμποδίσει την κίνηση προς την κοινωνική δικαιοσύνη. Επειδή οι ψυχολογικές δοκιμασίες αποκαλούνται «ερευνητικά εργαλεία», το κοινό υποθέτει συχνά ότι τα αποτελέσματα που προκύπτουν από αυτές ή οι αντίστοιχες ερμηνείες είναι αλάνθαστες. Πρόκειται για μια εσφαλμένη υπόθεση, με σοβα-

ρές αρνητικές συνέπειες για τα μέλη των ομάδων που θεωρούνται «γενετικά κατώτερα» όπως το «αποδεικνύει» η «επιστήμη».

Οι ψυχολόγοι, οι εκπαιδευτικοί, οι ψυχίατροι και το ευρύ κοινό συχνά θεωρούν εσφαλμένα ότι η νοημοσύνη αποτελείται αποκλειστικά ή κυρίως από τις δεξιότητες που αξιολογούν οι σύγχρονες δοκιμασίες νοημοσύνης. Αυτές οι δοκιμασίες επικεντρώνονται πολύ στενά σε δεξιότητες και έργα που κατακτώνται και επαναλαμβάνονται κατά τη διαδικασία της άμεσης και έμμεσης εκπαίδευσης. Εξαιτίας της περιορισμένης εστίασής τους, αυτές οι δοκιμασίες αδυνατούν να ανιχνεύσουν άλλα καίρια συστατικά της νοημοσύνης, όπως είναι η δημιουργικότητα και η κοινωνική ευφυΐα (η ικανότητα του ατόμου να κατανοεί, να αντιλαμβάνεται με ακρίβεια και να επηρεάζει τις συναισθηματικές καταστάσεις και την κοινωνική συμπεριφορά των άλλων).

Αυτοί οι περιορισμοί των δοκιμασιών νοημοσύνης έχουν ιστορικές ρίζες. Η πρώτη ευρέως αποδεκτή δοκιμασία νοημοσύνης σχεδιάστηκε για το χώρο του σχολείου από τους Binet και Simon στη Γαλλία, την αυγή του 20ού αιώνα. Η συγκεκριμένη δοκιμασία αξιολογούσε τις δεξιότητες που αναμενόταν να εκδηλώσουν οι μαθητές διαφορετικών ηλικιών. Ο σκοπός της ήταν να χρησιμεύσει ως αντικειμενικό κριτήριο για τη διαλογή των παιδιών που θεωρούνταν νοητικά καθυστερημένα (ώστε να τοποθετηθούν σε ειδικές τάξεις) και την τοποθέτηση άλλων στην κατάλληλη γι' αυτά τάξη (για το ιστορικό υπόβαθρο βλ. Fancher, 1985). Αργότερα τα θέματα διευρύνθηκαν για τη χρήση της δοκιμασίας Binet και σε ενήλικες.

Σήμερα τα θέματα των δοκιμασιών νοημοσύνης για ενήλικες παραμένουν πεισματικά καθηλωμένα σε δεξιότητες που σχετίζονται με το σχολείο. Το άτομο που συμπληρώνει και το άτομο που χορηγεί τη δοκιμασία αναλαμβάνουν συνήθως ρόλους ανάλογους με αυτούς του μαθητή και του δασκάλου, αντίστοιχα, την ώρα του διαγωνίσματος. Όπως επισημαίνεται παρακάτω, αυτοί οι ρόλοι εμπεριέχουν ποικίλες άρρητες απαιτήσεις που είναι χαρακτηριστικές του δυτικού πολιτισμού.

Σε αυτό το κεφάλαιο αναλύω τα εννοιολογικά και μεθοδο-

λογικά ζητήματα που ανακύπτουν στο πεδίο της σύγχρονης έρευνας για την ανθρώπινη νοημοσύνη. Ένα βασικό εμπόδιο στην έρευνα για τη νοημοσύνη είναι η χρήση *ανεπαρκών εργαλείων μέτρησης*. Ένα άλλο εμπόδιο είναι η ευρέως συναντώμενη στατική άποψη ότι η νοημοσύνη μεταδίδεται βιολογικά μέσω των γονιδίων και ότι παραμένει *σχετικά αμετάβλητη* (σταθερή) κατά τη διάρκεια της ζωής. Πολλοί ψυχολόγοι επίσης αντιμετωπίζουν τη νοημοσύνη ως *μονοδιάστατο* φαινόμενο, το οποίο εκφράζεται απλοποιημένα με μία και μοναδική μέτρηση του δείκτη νοημοσύνης. Αυτή η μονοδιάστατη προσέγγιση αποτυγχάνει να εξερευνήσει ικανοποιητικά τη δημιουργικότητα, μία από τις πλέον ζωτικές πτυχές της νοημοσύνης. Κάποιες σύγχρονες δημοφιλείς «ακαδημαϊκές» τάσεις, όπως οι μελέτες των J. Philippe Rushton και Richard Lynn για την ύπαρξη «φυλετικών διαφορών» στη νοημοσύνη που έχουν γενετική βάση, στηρίζονται συχνά σε μια απαρχαιωμένη ή *ακατάλληλη μεθοδολογία*. Όσοι ακολουθούν αυτές τις τάσεις θα χάσουν την ευκαιρία να χρησιμοποιήσουν αρτιότερα το ανθρώπινο δυναμικό για το οικονομικό και συναισθηματικό όφελος όλων των ενδιαφερομένων.

Παρερμηγεία των αποτελεσμάτων των δοκιμασιών νοημοσύνης

Το άτομο που ερμηνεύει τη δοκιμασία νοημοσύνης υποθέτει συνήθως ότι ο εξεταζόμενος έχει το κίνητρο να καταβάλει τη μεγαλύτερη δυνατή προσπάθεια κατά τη συμπλήρωσή της. Ωστόσο σε κάποια τμήματα της κοινωνίας μας αυτό το κίνητρο για επιτυχία και επίτευξη άριστων αποτελεσμάτων μπορεί να είναι σχετικά αδύναμο ή και ανύπαρκτο. Επιπλέον, τα προς εξέταση θέματα κατά παράδοση αντλούνται σχεδόν αποκλειστικά από τον κυρίαρχο πολιτισμό της χώρας στην οποία και σχεδιάστηκε η δοκιμασία. Σε μερικές περιπτώσεις οι δοκιμασίες νοημοσύνης μετρούν περισσότερο το βαθμό εξοικείωσης του ατόμου με αυτή τη συγκεκριμένη πολιτισμική παράδοση παρά αυτές καθεαυτές τις γνωστικές ικανότητες του εξεταζό-

μενου. Για παράδειγμα, ερωτήσεις όπως «Ποιος ήταν ο πρόεδρος των ΗΠΑ κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου» έχουν ελάχιστη εγκυρότητα για την αξιολόγηση της νοημοσύνης σε πολιτισμούς εκτός του βορειοαμερικανικού. Ή, πάλι, θέματα που αξιολογούν τις αριθμητικές δεξιότητες και τη μνημονική αποστήθιση (απομνημόνευση σειρών αριθμητικών στοιχείων που μοιάζουν με αριθμούς τηλεφώνων ή φαξ ή με ταχυδρομικούς κώδικες) μπορεί και αυτά να είναι λιγότερο κατάλληλα για πολιτισμούς στους οποίους η αριθμητική κωδικοποίηση είναι λιγότερο συνηθισμένη.

Μερικοί ψυχολόγοι θεωρούν εσφαλμένα ότι κάποιες δοκιμασίες, όπως οι «Προοδευτικές Μήτρες» (Progressive Matrices) του Raven, μετρούν τη «ρευστή» νοημοσύνη, η οποία είναι σχετικά ανεξάρτητη από την τυπική εκπαίδευση. Και όμως, η δοκιμασία του Raven περιέχει θέματα τα οποία μπορούν να επιλύσουν ευκολότερα όσοι έχουν διδαχθεί γεωμετρία ή αλγεβρικούς τύπους με αρνητικούς και θετικούς αριθμούς. Η αξία αυτών των δοκιμασιών είναι αμφίβολη όταν αυτές χορηγούνται σε άτομα τα οποία έχουν ανατραφεί σε ριζικά διαφορετικούς πολιτισμούς. Ο παραδοσιακός Εσκιμώος, ο Κινέζος αγρότης, οι Θιβητιανοί των απομακρυσμένων και σχεδόν απρόσιτων χωριών, οι μη προνομιούχοι μαύροι της Νοτίου Αφρικής ή οι μαύροι και ισπανόφωνοι στις ΗΠΑ που ζουν σε γκέτο είναι πιθανό να απέδιδαν καλύτερα σε ερωτήσεις των οποίων το περιεχόμενο ανταποκρίνεται περισσότερο στις οικείες και καθημερινές φυσιολογικές δραστηριότητές τους.

Συχνά, τα αποτελέσματα των τεστ νοημοσύνης δεν αντικατοπτρίζουν επαρκώς το ανθρώπινο νοητικό δυναμικό εξαιτίας πολλαπλών δευτερευουσών πολιτισμικών ασυμφωνιών ανάμεσα στο άτομο που χορηγεί τη δοκιμασία και σε εκείνο που τη συμπληρώνει. Ο Dalton Miller-Jones (1989) ανέλυσε εκτενώς μερικές από αυτές τις ασυμφωνίες. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι η ιδιόμορφη χρήση της γλώσσας στο εκάστοτε κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον. Για παράδειγμα, ένα παιδί το οποίο έχει μεγαλώσει στο υποπολιτισμικό πλαίσιο ενός φτωχού γκέτο, αν ερωτηθεί «Τι είναι ένα καπέλο», ενδέχεται να απαντήσει με στοιχειώδεις λέξεις που αναφέρονται στη χρήση του.

όπως «το βάζεις στο κεφάλι σου». Αυτή η απάντηση είναι περισσότερο προσαρμοστική σε σχέση με το συγκεκριμένο υποπολιτισμικό πλαίσιο από ό,τι ένας ορισμός προερχόμενος από λεξικό ή εγκυκλοπαίδεια, κάτι το οποίο ζητούν οι δοκιμασίες νοημοσύνης. Μια απάντηση της οποίας το ύφος θυμίζει λεξικό μπορεί να οδηγήσει σε παρερμηνείες ή να προκαλέσει την αποδοκιμασία ανθρώπων που το παιδί θεωρεί σημαντικούς.

Σε κάποια κλασικά εγχειρίδια ψυχομετρίας υπάρχει η προειδοποίηση: «Είναι απίθανο η οποιαδήποτε δοκιμασία να είναι το ίδιο δίκαιη για περισσότερες από μία πολιτισμικές ομάδες» (Anastasi, 1988: 357). Πολλοί ακαδημαϊκοί ψυχολόγοι εξακολουθούν να θεωρούν εσφαλμένα ότι οι δείκτες νοημοσύνης ατόμων από άλλους πολιτισμούς υποδηλώνουν τη γενετική κατωτερότητα των συγκεκριμένων ομάδων. Για παράδειγμα, ο Richard Lynn, για να διατυπώσει το αξίωμά του περί φυλετικής κατωτερότητας των μαύρων, βασίζεται κυρίως σε δοκιμασίες όπως αυτή του Raven, που χορηγήθηκαν στην Αφρική (βλ. την κριτική του Leo Kamin, 1995). Οι υπερασπιστές της θέσης του Lynn ίσως ισχυριστούν ότι οι μαύροι ζουν σε φτωχά γκέτο εξαιτίας της γενετικά κατώτερης νοημοσύνης τους, και ότι ο τρόπος ζωής και η οικονομική τους κατάσταση αποτελούν συνέπεια της εγγενούς νοητικής κατωτερότητάς τους. Αυτή η κυκλική συλλογιστική παραγνωρίζει την αξία της ποιοτικά υψηλής τυπικής εκπαίδευσης ή την επίδραση των ανέσεων και των υποδομών που διαθέτουν αποκλειστικά οι ανώτερες κοινωνικοοικονομικές τάξεις, όπως είναι, για παράδειγμα, οι ισχυροί προσωπικοί υπολογιστές ή τα συχνά ταξίδια σε άλλες χώρες.

Η παρερμηνεία των αποτελεσμάτων των τεστ νοημοσύνης έχει μακρά ιστορία. Μερικοί από τους ψυχολόγους, οι οποίοι ασχολήθηκαν με την αξιολόγηση των μεταναστών που έφταναν στις ΗΠΑ κατά το πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα, ερμήνευσαν τις χαμηλές βαθμολογίες στις δοκιμασίες ως ένδειξη νοητικής ανεπάρκειας. Ο διαπρεπής ψυχολόγος Henry Goddard ανέφερε εξαιρετικά υψηλά ποσοστά νοητικής υστέρησης σε διάφορες ομάδες μεταναστών (Εβραίους, Ιταλούς και Ρώσους) και κατέληξε στο συμπέρασμα: «Είναι δύσκολο να μη σχηματίσει κανείς την πεποίθηση ότι η νοημοσύνη του μέσου

μετανάστη της τρίτης γενιάς είναι ανεπαρκής, και ότι βρίσκεται ίσως στο επίπεδο της μωρίας» (1917: 243). Παρόμοιες παραπλανητικές δηλώσεις βασίστηκαν συνήθως σε ανεπαρκείς μεθόδους και σε εμφανώς μη αντιπροσωπευτικά δείγματα. Ο ίδιος ο Goddard, λόγου χάριν, παραδέχτηκε ότι τα στοιχεία του προέρχονταν από μόλις έξι μικρές και μεροληπτικά επιλεγμένες ομάδες. Πολλοί από εκείνους τους μετανάστες δεν ήταν επαρκώς εξοικειωμένοι με την αγγλική γλώσσα ή με τις ψυχολογικές δοκιμασίες ώστε να κατανοήσουν τι συνέβαινε κατά τη διάρκεια της αξιολόγησης. Οι ψυχολόγοι, βασιζόμενοι στην αστήρικτη υπόθεση ότι η μη λεκτική επικοινωνία δεν διαφέρει από πολιτισμό σε πολιτισμό, θεώρησαν αφελώς ότι οι μη λεκτικές οδηγίες που δόθηκαν γι' αυτές τις δοκιμασίες ήταν ικανοποιητικές.

Αποτελεί ο δείκτης νοημοσύνης ένδειξη εγκληματικής προδιάθεσης;

Όπως ανέφεραν οι Evans και Waites (1981), οι Αμερικανοί ψυχολόγοι συχνά ερμήνευαν εσφαλμένα τους δείκτες νοημοσύνης ως ένδειξη πιθανής εγκληματικής προδιάθεσης. Σύμφωνα με τον Terman, «όλα τα άτομα με νοητική ανεπάρκεια είναι τουλάχιστον δυνητικοί εγκληματίες. Δύσκολα θα μπορούσε να αμφισβητήσει κανείς το γεγονός ότι κάθε νοητικά ανεπαρκής γυναίκα είναι μια δυνάμει ιερόδουλη. Η ηθική κρίση, όπως και η επαγγελματική κρίση, η κοινωνική κρίση και οποιαδήποτε άλλη ανώτερη γνωστική διεργασία, αποτελούν λειτουργίες της νοημοσύνης» (1919: 11). Ένα άρθρο του Goddard (1917) για τη μικρόνοια των μη Αγγλοσαξόνων μεταναστών στις ΗΠΑ μπορεί να συνέβαλε στην επακόλουθη εφαρμογή απαγορευτικά χαμηλών ποσοστώσεων στη μετανάστευση. Η συνέπεια αυτής της επιβολής περιοριστικών μέτρων στην είσοδο μεταναστών ήταν να χαθούν αναρίθμητοι πρόσφυγες και διαφωνούντες σε κατεχόμενες από τους Γερμανούς Ναζί ή τους Σοβιετικούς περιοχές κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου και στη μεταπολεμική περίοδο.

Είναι κληρονομικός ο δείκτης νοημοσύνης;

Το επίπεδο, η μορφή και το περιεχόμενο της νοητικής λειτουργίας ενός ενήλικου ατόμου μπορεί να καθορίζονται τόσο από γενετικούς όσο και από περιβαλλοντικούς παράγοντες. Στις περιβαλλοντικές επιδράσεις ανήκουν οι ψυχοκοινωνικές (π.χ. τα ερεθίσματα από τους γονείς, η τυπική εκπαίδευση και η πίεση από τους συνομηλίκους) και οι βιολογικές επιδράσεις (π.χ. η διατροφή, το κλίμα, τα βακτήρια και οι περιβαλλοντικές τοξίνες). Πολυάριθμες προσπάθειες έχουν καταβληθεί προκειμένου να προσδιοριστεί η σχετική συμβολή των γενετικών και των περιβαλλοντικών παραγόντων. Παρ' όλα αυτά κανένας επιστήμονας δεν έχει κατορθώσει έως τώρα να υποβάλει μια γενικά αποδεκτή θεωρητική πρόταση σε σχέση με τον καθορισμό του βαθμού κληρονομησιμότητας της νοημοσύνης. Οι εκτιμήσεις που έχουν δημοσιευτεί γι' αυτό το θέμα καταλαμβάνουν όλη την έκταση ανάμεσα στα δύο στατιστικώς εφικτά άκρα. Ωστόσο οι διαδικασίες που ακολουθήθηκαν βασίζονται σε εσφαλμένες υποθέσεις και σε αμφίβολη στατιστική μεθοδολογία (βλ. Crusio, 1990· Roubertoux & Capron, 1990a, 1990b· Schonemann, 1989, 1990, 1992, 1995· Taylor, 1980). Η περίπτωση του Βρετανού ψυχολόγου Sir Cyril Burt είναι διδακτική.

Κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος του Β' Παγκόσμιου Πολέμου ο Burt θεωρούνταν αυθεντία στο ζήτημα της κληρονομησιμότητας της νοημοσύνης. Ευνοώντας την κληρονομική έναντι της περιβαλλοντικής ερμηνείας του φαινομένου, στήριξε την άποψή του με στοιχεία από έρευνες οι οποίες συνέκριναν τις ομοιότητες στο δείκτη νοημοσύνης μεταξύ μονοζυγωτικών (δηλαδή ιδανικών) διδύμων και των άλλων αδελφών τους από τους οποίους διέφεραν γενετικά. Κατά τα φαινόμενα, η αξία του Burt έγκειται στο ότι συγκέντρωσε ένα ευρύτατο σύνολο στοιχείων για ιδανικούς διδύμους που ανατράφηκαν χωριστά. Σύμφωνα με τον ίδιο, αυτά τα ζεύγη διδύμων είχαν χωριστεί κατά την πρώιμη παιδική ηλικία και ανατράφηκαν σε διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά περιβάλλοντα. Αν τα στοιχεία του ήταν αξιόπιστα, θα είχαν συμβάλει σε μια πρώτη διερεύνηση της σχετικής επίδρασης των περιβαλλοντικών συνθηκών

και των γονιδίων στη νοημοσύνη των ενήλικων ατόμων (για το ιστορικό υπόβαθρο βλ. Fancher, 1985· Hearnshaw, 1979).

Η μεθοδολογία του Burt επαινέθηκε γενναιόδωρα και άκριτα από ορισμένες πολιτικά σημαίνουσες μορφές του χώρου της ακαδημαϊκής ψυχολογίας, όπως οι Hans Eysenck και Arthur Jensen. Μετά το θάνατό του όμως, μια πολύ προσεκτική εξέταση του έργου του από τον Leon Kamin (1974, 1981) κατέδειξε την αμέλεια και τη νοθεία των στοιχείων του. Επί παραδείγματι, ο Burt ήταν τόσο απρόσεκτος στη σύνταξη των αναφορών του, ώστε παρέλειψε να καταγράψει ποιες δοκιμασίες νοημοσύνης είχε χρησιμοποιήσει για τις μετρήσεις του. Επιπλέον, οι δημοσιεύσεις του συνυπογράφονταν από συνεργάτες (π.χ. «Δις Copway») που δεν κατέστη ποτέ δυνατόν να εντοπιστούν. Τα ονόματα αυτών των συνεργατών ήταν τελείως άγνωστα στα ιδρύματα όπου αναφερόταν ότι εργάζονταν. Ούτε και κανείς από τα μέλη της επιστημονικής κοινότητας της εποχής γνώριζε κάτι γι' αυτούς. Επρόκειτο πιθανότατα για δημιουργήματα του ίδιου του Burt ούτως ώστε οι ερευνητικές του διαπιστώσεις να γίνουν περισσότερο αληθοφανείς.

Ο Burt παρουσίασε επίσης ευρήματα με σχεδόν ταυτόσημους (και σε μερικές περιπτώσεις απόλυτα όμοιους) δείκτες συνάφειας για δείγματα διδύμων των οποίων το μέγεθος σταδιακά αυξανόταν. Εφόσον όμως οι δοκιμασίες νοημοσύνης δεν αποτελούν ακριβές εργαλείο μέτρησης, είναι απίθανο να προκύψει ταυτόσημος δείκτης νοημοσύνης ακόμη και όταν το ίδιο άτομο επανεξετάζεται σε ύστερη χρονική στιγμή. Ήταν λοιπόν εξαιρετικά μικρή η πιθανότητα να προκύψουν κατ'επανάληψη οι ίδιοι, ή σχεδόν ταυτόσημοι, δείκτες όσο αυξανόταν το μέγεθος του δείγματος στις έρευνες του Burt. Σύμφωνα με τον ίδιο, το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο των οικογενειών που υιοθέτησαν τα δίδυμα αδέρφια (το οποίο υποτίθεται ότι βαθμολογήθηκε σε μια εξάβαθμη κλίμακα) δεν παρουσίαζε συνάφεια. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε ότι οι δίδυμοι κατανεμήθηκαν σχεδόν τυχαία σε οικογένειες από διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά στρώματα. Αυτή όμως είναι μια μεθοδολογικά απίθανη κατάσταση: υπό κανονικές συνθήκες, οι δίδυμοι που έχουν χωριστεί είναι πιθανό να τοποθετηθούν σε τουλάχιστον

μερικώς συγκρίσιμα περιβάλλοντα υιοθεσίας. Αυτές οι υπόψεις, μεθοδολογικά και στατιστικά, πτυχές των στοιχείων του Burt (για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Kamin, 1974, 1981), καθώς και η απροθυμία του να επιτρέψει σε άλλους ερευνητές να ελέγξουν τα δεδομένα του, οδηγούν σχεδόν αβίαστα σε ένα δυσάρεστο συμπέρασμα: ότι ο Burt ενδέχεται να παραποιήσει τα στοιχεία για να υποστηρίξει την πεποίθησή του ότι η νοημοσύνη είναι σε μεγάλο βαθμό κληρονομική.

Η επίδραση του Burt στη διαμόρφωση της βρετανικής κοινωνικής πολιτικής έβλαψε εκατομμύρια παιδιά στο Ηνωμένο Βασίλειο. Σύμφωνα με τον Fancher:

Ο Burt κατέθετε σε βρετανικές κυβερνητικές επιτροπές ότι η νοημοσύνη του παιδιού έχει σταθεροποιηθεί σε μεγάλο βαθμό έως περίπου την ηλικία των έντεκα ετών, και ότι μπορεί να μετρηθεί με ακρίβεια με τις συνήθεις δοκιμασίες που χορηγούνται σε αυτή την ηλικία. Ο Burt λοιπόν ανήκει στις σημαίνουσες προσωπικότητες που συνέβαλαν στη δημιουργία του συστήματος εξετάσεων στη Βρετανία το οποίο αποκαλείται «Έντεκα συν». Σύμφωνα με αυτό το σύστημα, όλοι οι εντεκάχρονοι μαθητές περνούσαν μια σειρά σχολικών δοκιμασιών και τεστ νοημοσύνης και, ανάλογα με τα αποτελέσματα, οι λιγότεροι με τις υψηλές βαθμολογίες προωθούνταν στα απαιτητικά «grammar schools», ενώ η πλειονότητα κατευθυνόταν στα λιγότερο ενδιαφέροντα «modern schools». Η μετεγγραφή ενός παιδιού από το «modern school» στο «grammar school» ήταν ουσιαστικά αδύνατη, η δε φοίτηση στο «grammar school» αποτελούσε την απαραίτητη προϋπόθεση για την εισαγωγή στο πανεπιστήμιο (1985: 176).

Κατά ειρωνικό τρόπο, ο Burt κατέλαβε εξέχουσες θέσεις στο χώρο της βρετανικής ακαδημαϊκής ψυχολογίας, μεταξύ των οποίων και έδρα στο University College του Λονδίνου. Ως αρχισυντάκτης του επιστημονικού περιοδικού *British Journal of Statistical Psychology* (Βρετανική Επιθεώρηση Στατιστικής Ψυχολογίας) είχε τη δυνατότητα να δημοσιεύει αναρίθμητα δικά του άρθρα, μερικά από τα οποία ήταν υπερβολικά μακροσκελή και εντελώς άσχετα με τη στατιστική ή με οποιονδήποτε άλ-

λο κλάδο της μαθηματικής ψυχολογίας (Hearnshaw, 1979). Από τις διάφορες θέσεις που κατείχε σε ακαδημαϊκά ιδρύματα και σε συμβούλια επιστημονικών εκδόσεων μπορούσε να προωθηί επιλεκτικά φοιτητές με παρόμοιες απόψεις για την κληρονομικότητα: το γεγονός ότι επέλεγε και προωθούσε τους προστατευόμενούς του με βάση περισσότερο τις πολιτικές τους απόψεις παρά τις ικανότητές τους στη μεθοδολογία μάς οδηγεί στην υπόθεση ότι τώρα ενδέχεται να διαθέτουμε μια γηράσκουσα γενιά ακαδημαϊκών ψυχολόγων που προήχθησαν τεχνητά χάρη στην επιρροή του, καθώς και μεταγενέστερες γενιές ακαδημαϊκών που προήχθησαν με παρόμοιο τρόπο από τους προγενέστερους προστατευόμενους του Burt. Αυτές οι παρασηνιακές διεργασίες ερμηνεύουν εν μέρει τη σύγχρονη έκρηξη των επιστημονικών εκδόσεων κοινωνιοβιολογίας και γενετικής της συμπεριφοράς, οι οποίες, με τη βοήθεια αμφισβητήσιμων στατιστικών μοντέλων και αβάσιμων μεθοδολογικών υποθέσεων, αποδίδουν ένα μεγάλο εύρος συμπεριφορών στις «δυνατότητες κληρονομικότητας» (βλ. την κριτική που άσκησαν οι Csusio, 1990· Flynn, 1987a· Roubertoux & Capron, 1990a, 1990b· Schonemann, 1989, 1990, 1992, 1995· Taylor, 1980· Wahlsten, 1994).

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες ο Thomas Bouchard έχει προβληθεί από τους δημοσιογράφους ως ένας από τους επιφανέστερους μελετητές της κληρονομησιμότητας της συμπεριφοράς και της νοημοσύνης. Εντούτοις, τόσο οι απόψεις του περί κληρονομικότητας όσο και η απροθυμία του να παραχωρήσει σε συναδέλφους του τα δεδομένα από τις σχετικές έρευνες σε διδύμους για ανεξάρτητο έλεγχο θυμίζουν σε μεγάλο βαθμό τον Cyril Burt. Αν τα ερευνητικά δεδομένα δεν είναι διαθέσιμα στην επιστημονική κοινότητα για λεπτομερή έλεγχο, τότε έχουν ελάχιστη επιστημονική αξία.

Περιβαλλοντικές επιδράσεις

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η στατική αντίληψη που θέλει τη νοημοσύνη να έχει κυρίως γενετική προέλευση συγκρούεται με τα στοιχεία για τη μαζική αύξηση των δεικτών νοημοσύ-

νης από τη μια γενιά στην επόμενη. Σύμφωνα με τον Flynn (1987b), δεδομένα από 14 οικονομικά προηγμένα κράτη δείχνουν αύξηση από 5 έως 25 μονάδες στο δείκτη νοημοσύνης μίας και μόνο γενιάς. Αυτή η «διαγενεακή» αύξηση επιβεβαιώνει την ύπαρξη ισχυρών περιβαλλοντικών παραγόντων που επηρεάζουν την επίδοση σε έργα τα οποία απαιτούνται συνήθως από τα τεστ νοημοσύνης. Εντούτοις, τόσο κάποιιοι συγγραφείς σύγχρονων εισαγωγικών εγχειριδίων ψυχολογίας όσο και ορισμένοι ερευνητές του ανθρώπινου νοητικού δυναμικού παραγνωρίζουν συχνά αυτή την αύξηση.

Υπάρχουν και άλλα παραδείγματα της επίδρασης των περιβαλλοντικών παραγόντων στις διαφορές του δείκτη νοημοσύνης. Για παράδειγμα, το μικρό βάρος του εγκεφάλου ορισμένων μαύρων από θερμές αφρικανικές χώρες, το οποίο αναφέρουν παλαιότερα δεδομένα, μπορεί να συσχετίζεται περισσότερο με την κακή διατροφή κατά τη βρεφική ηλικία παρά με γενετικές φυλετικές διαφορές. Η φθοροποιός επίδραση της κακής διατροφής στην ανάπτυξη του εγκεφάλου έχει πιστοποιηθεί από τον Monckenberg (1973). Η κακή διατροφή όμως δεν επηρεάζει μόνο το μέγεθος του εγκεφάλου και του κεφαλιού· επηρεάζει και τη νοημοσύνη. Για παράδειγμα, η ποσότητα και η ποιότητα της ληφθείσας τροφής σε 153 νήπια από την Αίγυπτο, ηλικίας από 18 έως 30 μηνών, βρέθηκε να συσχετίζεται με τη νοητική τους επίδοση στην ηλικία των 24 μηνών: τα βρέφη τα οποία διατρέφονταν πληρέστερα παρουσίασαν καλύτερα αποτελέσματα (Wachs et al., 1993). Πρόσφατες έρευνες σε ενηλίκους καταδεικνύουν ότι ακόμη και η παράλειψη του πρωινού μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα τη σχετικά χειρότερη απόδοση σε επόμενα γνωστικά έργα, όπως αυτά τα οποία περιλαμβάνονται στη δοκιμασία «Culture Fair» του Cattell (Spring et al., 1992).

Στις μέρες μας οι μαύροι γονείς είναι συνήθως νεότεροι από τους λευκούς γονείς κατά τη γέννηση του πρώτου τους παιδιού. Οι πρώτοι επίσης έχουν συχνά πολυπληθέστερες οικογένειες, οπότε αποκτούν και περισσότερα παιδιά αργότερα. Οι στατιστικές ανασκοπήσεις του Storfer (1990) δείχνουν ότι, κατά μέσο όρο, τα παιδιά νεότερων σε ηλικία γονέων έχουν

χαμηλότερο δείκτη νοημοσύνης από τα παιδιά μεγαλύτερων σε ηλικία γονέων, καθώς και ότι τα παιδιά που γεννήθηκαν μεταγενέστερα σε πολυμελείς οικογένειες έχουν χαμηλότερο δείκτη νοημοσύνης από αυτά που είναι πρώτα στη σειρά γέννησης. Σύμφωνα με τον Storfer, πολλές από τις αποκλίσεις στο δείκτη νοημοσύνης που καταγράφονται σε συγκρίσεις μαύρων και λευκών παιδιών θα μπορούσαν να οφείλονται σε αυτούς και σε άλλους σχετικούς παράγοντες.

Η μονοδιάστατη θεώρηση της νοημοσύνης

Η μέτρηση της νοημοσύνης με μονάδες νοητικού πηλίκου είναι *αναγωγιστική*, με την έννοια ότι περιορίζει τη νοητική ικανότητα του ατόμου σε έναν και μοναδικό αριθμό. Πρόκειται για μια κοινή πρακτική στο κλινικό, εργασιακό και σχολικό πλαίσιο. Η υπόθεση πίσω από αυτή την πρακτική είναι ότι όλες (ή σχεδόν όλες) οι πτυχές της νοημοσύνης διέπονται από τον ίδιο υποκείμενο κοινό παράγοντα, που συχνά αποκαλείται «παράγοντας g». Η θεωρία του «παράγοντα g» έχει προκαλέσει μεγάλες διαμάχες στον ακαδημαϊκό χώρο.

Σύμφωνα με τον Schonemann (1995), η πεποίθηση περί ύπαρξης ενός ομοιόμορφου «παράγοντα g» δεν συνάδει με τη νεότερη στατιστική μεθοδολογία. Η σύγχρονη έρευνα δεν έχει χαρτογραφήσει με ικανοποιητικό τρόπο την ανθρώπινη νοημοσύνη, αφού, όπως προαναφέρθηκε, έχει περιοριστεί κυρίως σε αριθμητικές, λεκτικές και χωρικές δεξιότητες που χρησιμοποιούνται στο σχολείο, καθώς και σε γνώσεις σχετικές με το συγκεκριμένο πολιτισμό που παρέχονται στα δημόσια και τα ιδιωτικά σχολεία. Εάν αυτά τα έργα απαιτούν την ενεργοποίηση παρόμοιων δεξιοτήτων, οι αναγωγιστές ψυχολόγοι ενδέχεται να βρίσκουν τη φαινομενική υποστήριξη – τουλάχιστον από κάποιες έρευνες – στη θεωρία του «παράγοντα g» την οποία υπερασπίζονται. Οι παραδοσιακές δοκιμασίες νοημοσύνης τείνουν να αποτελούν την επιτομή του σχολικού προγράμματος. Τα άτομα που συμπληρώνουν και τα άτομα που βαθμολογούν αυτές τις δοκιμασίες συμμερίζονται ανεπιφύλα-

κατα την άποψη ότι υπάρχει μόνο μία σωστή απάντηση σε κάθε ερώτηση (όπως συμβαίνει στη συγκλίνουσα σκέψη), ότι ο ψυχολόγος που χορηγεί τη δοκιμασία γνωρίζει όλες τις υπαρκτές λύσεις και ότι όλες αυτές οι σωστές λύσεις απλώς επαναλαμβάνονται από τον εξεταζόμενο. Η αναγωγιστική προσέγγιση αποτυγχάνει να συμπεριλάβει θέματα ή ερωτήσεις που αξιολογούν τη δημιουργικότητα (όπως και στην αποκλίνουσα σκέψη· βλ. την ανάλυση στην εργασία των Cohen et al., 1992). Αυτές οι δημιουργικές πτυχές της νοημοσύνης είναι καίριες για την επιστημονική και οικονομική πρόοδο, την ανθρώπινη προσαρμοστικότητα και τη μακροπρόθεσμη επιβίωση του είδους μας.

Η εμπνευσμένη μονογραφία του Howard Gardner (1983) είναι ιδιαίτερα ενθαρρυντική για τους πρωτοπόρους που εξερευνούν τις παραμελημένες πτυχές της ανθρώπινης νοημοσύνης. Ο Gardner περιγράφει και αναλύει επτά είδη νοημοσύνης: τη γλωσσική, τη λογικομαθηματική, τη χωρική, τη μουσική, τη σωματοκινησιαστική (στους χορευτές, τους ηθοποιούς και τους επαγγελματίες αθλητές), την ενδοπροσωπική (τη γνώση του εαυτού) και τη διαπροσωπική (τη γνώση των άλλων). Αν λοιπόν θεωρήσουμε ότι η νοημοσύνη είναι αυτό που μετρούν οι αντίστοιχες δοκιμασίες (ο ορισμός αυτός προτάθηκε στο παρελθόν από μερικούς ψυχολόγους), θα περιορίσουμε αδικαιολόγητα την έννοια της ανθρώπινης γνωστικής λειτουργίας.

Εμπιστοσύνη σε ανεπαρκείς έρευνες: το παράδειγμα των Rushton και Lynn

Οι συγκρίσεις της νοημοσύνης σε διαφορετικές φυλετικές ομάδες, που πραγματοποιήσαν πρόσφατα ο J. Philippe Rushton (του Πανεπιστημίου του Δυτικού Οντάριο στον Καναδά) και ο Richard Lynn (του Πανεπιστημίου του Ulster στη Βόρειο Ιρλανδία), προσφέρουν ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα εστίασης σε ψευδοβιολογικές ερμηνείες (βλ. Lynn, 1993· Rushton, 1988). Δυστυχώς, η έρευνά τους είχε μεγαλύτερη επιρροή από

όσο άξιζε η ποιότητά της. Αμέσως παρακάτω συνοψίζω τις μεθοδολογικές ενστάσεις στα συμπεράσματά τους για την ανθρώπινη νοημοσύνη.

Η μέτρηση του μεγέθους του κρανίου ως ένδειξη της νοημοσύνης

Και οι δύο ερευνητές χρησιμοποίησαν μετρήσεις του μεγέθους του κρανίου ως πρόσφορο υποκατάστατο των δεικτών νοημοσύνης, επειδή υπέθεσαν ανακριβώς ότι αυτές οι δύο μεταβλητές συσχετίζονται αρκετά στενά. Για να τεκμηριώσει λοιπόν την ύπαρξη στατιστικής σχέσης ανάμεσα στις δύο προαναφερθείσες μεταβλητές, ο Rushton (1990a) παρέθεσε δείκτες συνάφειας από είκοσι σχετικές έρευνες που είχαν μετρήσει το μέγεθος του κεφαλιού και τη νοημοσύνη. Η μέση συνάφεια στον κατάλογο του Rushton (όπως την υπολόγισε ο Cernovsky, 1991) ήταν μόλις 0,18. Είναι όμως πολύ χαμηλή για να υποστηριχθεί η ερμηνεία των Rushton και Lynn ότι οι διαφορές στο μέγεθος του κεφαλιού συνεπάγονται διαφορές στη νοημοσύνη. Τα κλασικά εισαγωγικά εγχειρίδια ψυχολογίας προειδοποιούν για παρόμοιες υπερβολικές ερμηνείες που εξάγονται από χαμηλούς δείκτες συνάφειας. Ο Atkinson και οι συνεργάτες του αναφέρουν σχετικά: «Οι συνάφειας που κυμαίνονται από 0 έως 0,20 πρέπει να προσεγγίζονται με περίσκεψη, και είναι ελάχιστα χρήσιμες στη διατύπωση προβλέψεων. Οι ερευνητές οι οποίοι διατυπώνουν μεγαλόσχημες θεωρίες βασισμένοι σε δείκτες συνάφειας που κυμαίνονται σε τόσο χαμηλό εύρος θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με δυσπιστία» (1983: 24).

Όπως έχει αναφερθεί λεπτομερώς σε άλλο σημείο (Cernovsky, 1994), ο Bouchard υπερασπίστηκε το γεγονός ότι ο Rushton στηρίχτηκε σε χαμηλούς δείκτες συνάφειας. Στις ερωτήσεις που ακολούθησαν την παρουσίαση του Cernovsky στο Διεθνές Συνέδριο Ψυχολογίας το 1992, ο Bouchard υποστήριξε ότι δεν πρέπει να υποτιμούμε τους χαμηλούς δείκτες συνάφειας. Για να τεκμηριώσει μάλιστα την άποψή του, ανέφερε την πρόσφατη εργασία του Rosenthal σε αυτό το θέμα, κάνοντας όμως κακή χρήση του έργου του για τη μετα-ανάλυση.

Αυτό που υποστήριξαν οι Rosenthal και Rubin (1985) ήταν ότι οι μικρές στατιστικές τάσεις είναι συχνά ανεκτίμητες, ακόμη και όταν αποτυγχάνουν να φθάσουν τα καθορισμένα κριτήρια στατιστικής σημαντικότητας ($p=0,05$ ή $p=0,01$). Οι ίδιοι δίνουν το ακόλουθο παράδειγμα:

Ας υποθέσουμε ότι πραγματοποιούμε ένα πείραμα μικρής κλίμακας, με τυχαία δειγματοληψία, σε ασθενείς των οποίων η κατάσταση είναι κρίσιμη. Οι δέκα από τους είκοσι ασθενείς τοποθετούνται στην πειραματική ομάδα, στην οποία εφαρμόζεται θεραπεία, και οι άλλοι δέκα τοποθετούνται σε μια ομάδα ελέγχου. Αν δεν επιβιώσει κανείς από τους ασθενείς της ομάδας ελέγχου, αλλά επιβιώσουν τρεις από την πειραματική ομάδα, τα αποτελέσματά μας δεν θα είναι σημαντικά σε επίπεδο $p \leq 0,05$ με τη χρήση του κριτηρίου χ^2 ή του κριτηρίου Fisher. Πιστεύουμε ωστόσο ότι για επιστημονικούς αλλά και για δεοντολογικούς λόγους τέτοιου είδους αποτελέσματα θα πρέπει να δημοσιεύονται (1985: 528).

Στο παράδειγμα του Rosenthal, το σφάλμα Τύπου I (χορήγηση αναποτελεσματικού φαρμάκου σε έναν ασθενή του οποίου οι πιθανότητες επιβίωσης ήταν ούτως ή άλλως ελάχιστες) έχει μόνο επουσιώδεις αρνητικές συνέπειες σε σύγκριση με το σφάλμα Τύπου II (αποτυχία εφαρμογής μιας θεραπείας που θα μπορούσε να έχει σώσει το 30% των βαριά άρρωστων ατόμων). Αν βρισκόμασταν σε αυτή την κατάσταση, οι περισσότεροι θα επιλέγαμε να υποβληθούμε στη θεραπεία. Θα επιλέγαμε δηλαδή μια αμυδρή πιθανότητα επιβίωσης, έστω και μη «στατιστικώς σημαντική», διότι χωρίς τη θεραπεία θα πεθαίναμε ούτως ή άλλως. Εδώ δεν υπάρχουν αρνητικές συνέπειες από την άσκοπη λήψη του φαρμάκου.

Το παραπάνω παράδειγμα δεν είναι σε καμία περίπτωση συγκρίσιμο με τον ισχυρισμό (που βασίζεται σε χαμηλές συνάφειες) ότι το μέγεθος της κεφαλής συνδέεται με το δείκτη νοημοσύνης. Το σφάλμα Τύπου I που υπάρχει πίσω από τις εικασίες του Rushton δεν έχει ασήμαντες αρνητικές συνέπειες. Απεναντίας, μπορεί να οδηγήσει στη δυσφήμιση των μαύρων, στην πυροδότηση του φυλετικού μίσους, ακόμη και στην αδι-

καιολόγητη απώλεια ανθρώπων από τη δράση ρατσιστικών συμμοριών. Οι Rosenthal και Rubin υπερασπίζονται την πειραματική χρήση των αδύναμων στατιστικών τάσεων σε καταστάσεις στις οποίες η αγνόηση αυτών των τάσεων μπορεί να έχει σαφέστατα τρομακτικές συνέπειες. Οι Rushton και Lynn όμως ξεπερνούν αυτό το στατιστικό πλαίσιο: χειρίζονται δύο αδύναμα συσχετιζόμενες μεταβλητές ως επαρκώς ταυτόσημες έτσι ώστε να βασιστούν στην πρώτη για να προβλέψουν τη δεύτερη.

Οι ίδιοι ερευνητές επίσης αναφέρονται περιστασιακά στις σύγχρονες μελέτες για το μέγεθος του εγκεφάλου. Η σχέση του μεγέθους του εγκεφάλου με το δείκτη νοημοσύνης ενδέχεται να είναι στενότερη από την αντίστοιχη του μεγέθους του κρανίου. Και αυτή η σχέση όμως είναι πολύ ασθενής για να δικαιολογήσει την πρόβλεψη της μιας μεταβλητής από την άλλη. Οι συνάψεις που διαπίστωσαν, για παράδειγμα, η Andreassen και οι συνεργάτες της (1993) κυμαίνονταν από 0,26 έως 0,56, ερμηνεύοντας ποσοστό από 12% έως 31% της μερικής διακύμανσης. Παρ' όλα αυτά οι συγκεκριμένοι ερευνητές τόνισαν τη μετριοπαθή φύση αυτών των σχέσεων. Ακόμη και το 31% της μερικής διακύμανσης σίγουρα δεν δικαιολογεί τη χρήση της μίας μεταβλητής για μια εφικτή μέτρηση της άλλης. Οι Rushton και Lynn αγνοούν επίσης τις κλινικές μελέτες περίπτωσης που πραγματοποίησε ο Lorber σε Βρετανούς εφήβους με εξαιρετικά μικρό φλοιό εγκεφάλου (βλ. τις περιλήψεις στο Lewin, 1980). Ο δείκτης νοημοσύνης μερικών από αυτούς τους εφήβους ήταν 120 ή και ανώτερος, η δε πορεία τους στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και αργότερα στο πανεπιστήμιο, και μάλιστα σε κάποιους κλάδους όπως τα μαθηματικά, ήταν επιτυχημένη.

Απαρχαιωμένα σύνολα δεδομένων

Οι Rushton (1988, 1995) και Lynn (1993) έχουν συχνά στηριχτεί σε απαρχαιωμένα δεδομένα. Όπως επισήμανε ο Weizmann και οι συνεργάτες του (1991), πίσω από τις παλιές συλλογές κρανίων μπορεί να κρύβεται μια ιδιόμορφη κοινωνική

ιστορία. Για παράδειγμα, προκειμένου να αποδείξουν τη φυλετική κατωτερότητα των μαύρων, οι δύο ερευνητές συγκέντρωσαν στοιχεία από τη διάσημη συλλογή κρανίων του Μορτον. Τα κρανία που απαρτίζουν αυτή τη συλλογή είχαν συγκεντρωθεί αρχικά από τον George Glidden (Stanton, 1965), υπέρμαχο του θεσμού της δουλείας. Ο Glidden μπορεί να είχε προεπιλέξει τα κρανία για κάθε φυλετική ομάδα ανάλογα με το μέγεθός τους, ούτως ώστε να υποστηρίξει την πολιτική του θέση. Το κίνητρό του ήταν να αποδείξει ότι οι δημιουργοί του αρχαίου αιγυπτιακού πολιτισμού ήταν λευκοί και ότι οι μαύροι υπήρχαν μόνο για βοηθητικές εργασίες.

Παρερμηνεία των συμπερασμάτων άλλων επιστημόνων

Οι Rushton (1990a, 1990b, 1990c, 1991, 1995) και Lynn (1993) παρερμήνευσαν τις στατιστικές αναλύσεις των Beals και συνεργατών (1984), θεωρώντας ότι υποστήριζαν τη φυλετική θεωρία τους. Σύμφωνα με τον Rushton:

Ο Beals και οι συνεργάτες του (1984, σελ. 306, Πίνακας 2) δημιούργησαν μια ηλεκτρονική βάση δεδομένων, στην οποία συμπεριέλαβαν στοιχεία για 20.000 κρανία από όλο τον κόσμο που είχαν συγκεντρωθεί μέχρι το 1940 (όταν ουσιαστικά σταμάτησε η συλλογή στοιχείων λόγω της υποτιθέμενης σύνδεσής της με φυλετικές προκαταλήψεις), ταξινόμησαν αυτά τα στοιχεία ανά ήπειρο και διαπίστωσαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές. Το μέγεθος του εγκεφάλου και των δύο φύλων ήταν, κατά μέσο όρο, 1380 cm^3 (τ.α.=83) στην Ασία, 1362 cm^3 (τ.α.=35) στην Ευρώπη και 1276 cm^3 (τ.α.=84) στην Αφρική (1990β: 791).

Στο άρθρο του Beals και των συνεργατών του υπάρχει όντως αυτός ο πίνακας με τους μέσους όρους των στοιχείων για τα κρανία ανά ήπειρο. Οι Rushton και Lynn όμως παρέλειψαν να αναφέρουν ότι, στην ίδια σελίδα, οι συγγραφείς του άρθρου προειδοποιούσαν ρητά τους αναγνώστες ότι αυτά τα στοιχεία μπορεί να προκαλέσουν σύγχυση όσον αφορά τις γενετικές επιδράσεις και την επενέργεια του κλίματος: «Αν κάποιος πα-

ραθέσει απλώς αυτούς τους μέσους όρους ανά γεωγραφική περιοχή ή φυλή, θα δημιουργήσει τεράστια σύγχυση σε σχέση με τις αιτίες της ομοιότητας ανά γενετική ομάδα και οικοκατηγορία» (1984: 306).

Σε μια δεδομένη φυλετική ομάδα ο κρανιακός όγκος ποικίλλει ανάλογα με την κλιματολογική ζώνη. Οι Ινδιάνοι, για παράδειγμα, βρίσκονται διεσπαρμένοι σε διαφορετικές κλιματολογικές ζώνες και παρουσιάζουν αντίστοιχες διαφορές στο μέγεθος του κρανίου: όσοι ζούν σε θερμότερο κλίμα έχουν μικρότερο κρανιακό όγκο. Αυτό το φαινόμενο καταγράφεται και σε άλλες φυλετικές ομάδες. Ο Beals και οι συνεργάτες του, βασιζόμενοι σε εκτενείς στατιστικές αναλύσεις, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι συνάφειες ανάμεσα στο μέγεθος του εγκεφάλου και στη φυλή είναι πλαστές: στα θερμότερα κλίματα ο εγκεφαλος είναι μικρότερος, ανεξάρτητα από τη φυλή. Στην πραγματικότητα, ακόμη και στους πίνακες με τα στοιχεία των κρανίων που συνέταξε ο Rushton, με βάση το έργο του Herskovits (1930), αυτή η τάση φαίνεται ξεκάθαρα. Στους συνοπτικούς πίνακες του Rushton (1990b: Πίνακας 2), ο μέσος κρανιακός όγκος των μαύρων της Βορείου Αμερικής (1622 cm^3) είναι όμοιος με το μέσο όρο του κρανιακού όγκου των λευκών (1621 cm^3) από παρεμφερείς κλιματολογικές ζώνες. Οι λευκοί από θερμότερες περιοχές, όπως από το Κάιρο (1502 cm^3), είχαν παρόμοιο μέσο όρο κρανιακού όγκου με μερικές φυλές μαύρων από την Αφρική, όπως, για παράδειγμα, οι Masai (1508 cm^3). Ο Rushton κατ'άφευγε να υποστηρίξει με πλασματικό τρόπο τα «γενετικά» του αξιώματα μόνο αφού «συγχώνευσε» τα στοιχεία για τους μαύρους της Βορείου Αμερικής με στοιχεία για τους μαύρους από χώρες που βρίσκονταν σε θερμές κλιματολογικές ζώνες (όπου η μάστιγα των λιμών και του υποσιτισμού στη βρεφική ηλικία παρεμποδίζει την ανάπτυξη του εγκεφάλου).

Ο Rushton (1988, 1995) παρασύρει επίσης τους αναγνώστες του να πιστέψουν ότι η ανασκόπηση των στοιχείων για τα κρανία που πραγματοποίησε ο Tobias (1970) υποστηρίζει τη θεωρία του. Έτσι ανέφερε επιλεκτικά μόνο εκείνα τα στοιχεία από τη μονογραφία του Tobias που είναι συνεπή με τη δική του θεωρία. Παρέλειψε να αναφέρει εκείνα τα σύνολα δεδομέ-

νων, που παρέθεσε επίσης ο Tobias, σύμφωνα με τα οποία το μέγεθος του κρανίου και ο αριθμός των «πρόσθετων νευρώνων» των μαύρων της Βορείου Αμερικής υπερέιχαν των Γάλλων, των Βρετανών και των λευκών Αμερικανών (1970: 9, Πίνακας 3).

Ένα άλλο παράδειγμα παρερμηνείας του έργου τρίτων είναι αυτό του Lynn (1993), ο οποίος ανέλυσε εκ νέου κάποια παλαιότερα δεδομένα που είχε συλλέξει ο Krogman (1970) μελετώντας τα φυσικά χαρακτηριστικά παιδιών σχολικής ηλικίας από τη Φιλαδέλφια κατά τις δεκαετίες πριν το 1970. Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το κεφάλι των λευκών είναι μεγαλύτερο από αυτό των μαύρων, καθώς και ότι το κεφάλι των ανδρών είναι μεγαλύτερο από αυτό των γυναικών. Σύμφωνα με τον Lynn, με δεδομένη τη θετική σύνδεση ανάμεσα στο μέγεθος του εγκεφάλου και στη νοημοσύνη, «θα πρέπει να υπάρχουν αντίστοιχες διαφορές φυλής και φύλου στη νοημοσύνη» (1993: 92). Ο Lynn όμως είχε παραπλανήσει τους αναγνώστες του σε σχέση με το κοινωνικό υπόβαθρο των παιδιών που είχαν περιληφθεί στην έρευνα του Krogman. Παραθέτοντας δήθεν αυτούσιο ένα απόσπασμα από τη σελίδα 4 της μονογραφίας του Krogman, ο Lynn ανέφερε ότι τα μεν μαύρα παιδιά προερχόνταν από τη μεσαία και τη μέση ανώτερη αστική τάξη, τα δε λευκά από τη μεσαία τάξη. Στη σελίδα αυτή όμως ο Krogman (1970) ανέφερε ότι το δείγμα των μαύρων παιδιών προερχόταν από τη μέση κατώτερη και μεσαία τάξη, ενώ το δείγμα των λευκών παιδιών προερχόταν από τη μεσαία και μέση ανώτερη τάξη. Οι δύο φυλετικές ομάδες ανήκαν στις ακριβώς αντίθετες κοινωνικοοικονομικές τάξεις από αυτές που είχε παρουσιάσει ο Lynn. Σύμφωνα με τον Krogman, οι γονείς των λευκών παιδιών στην πλειονότητά τους ήταν υπάλληλοι γραφείου και εξειδικευμένοι εργάτες, ενώ μερικοί ήταν ελεύθεροι επαγγελματίες ή εργάζονταν στον ακαδημαϊκό χώρο. Οι γονείς των μαύρων παιδιών ήταν χειρώνακτες και ημι-ειδικευμένοι εργάτες. Καθώς τα δεδομένα είχαν συλλεγεί πριν το 1970, αυτές οι ταξικές διαφορές που διαπιστώθηκαν στο αστικό περιβάλλον θα μπορούσαν κάλλιστα να συνδέονται με σημαντικές διαφορές στην ποιότητα της φροντίδας υγείας, της διατροφής, της

παροχής μορφωτικών ερεθισμάτων από τους γονείς, καθώς και με άλλους παράγοντες που ενδέχεται να επέδρασαν αρνητικά στο κεντρικό νευρικό σύστημα και στη νοητική ανάπτυξη των παιδιών.

Μπορούν να χρησιμοποιηθούν διάφορα είδη μετρήσεων του μεγέθους του εγκεφάλου όταν συγκρίνονται δείγματα ομαδοποιημένα σύμφωνα με το φύλο ή το χρώμα του δέρματος. Μερικοί ερευνητές θεωρούν απαραίτητο να διορθώσουν το απόλυτο μέγεθος του εγκεφάλου ως προς το ύψος, το βάρος ή την επιφάνεια του σώματος, υποθέτοντας ότι σε ένα μεγαλύτερο σώμα είναι απαραίτητος ένας ανάλογα μεγαλύτερος εγκέφαλος για τον έλεγχο των κινητικών και σωματικών λειτουργιών. Η ερμηνεία των Rushton και Lynn, ότι αυτές οι μετρήσεις της αναλογίας μεγέθους εγκεφάλου/σώματος αποτελούν έγκυρο δείκτη της βιολογικής νοημοσύνης, είναι αδόκιμη: σε ορισμένα κατώτερα ζωικά είδη, όπως τα ποντίκια, η αναλογία του μεγέθους του εγκεφάλου ως προς το μέγεθος του σώματός τους είναι ευνοϊκότερη σε σύγκριση με τους ανθρώπους, χωρίς όμως τα πρώτα να παρουσιάζουν ανάλογη πνευματική υπεροχή (βλ. την κριτική που άσκησαν στη θεωρία του Rushton οι Cain & Vanderwolf, 1990). Αμφότεροι οι Rushton και Lynn στηρίζονται πάντα σχεδόν αποκλειστικά σε στοιχεία που αφορούν το απόλυτο μέγεθος του εγκεφάλου ή του κρανίου. Είναι δε ενδιαφέρον ότι καταφεύγουν σε διορθώσεις των στοιχείων για το μέγεθος του κρανίου σε σχέση με το μέγεθος του σώματος μόνο όταν αυτό εξυπηρετεί το δόγμα τους για την κατωτερότητα των μαύρων. Ο Lynn (1993), για παράδειγμα, δόμησε σχεδόν ολόκληρο το άρθρο του (και την υπόθεσή του για τη νοητική κατωτερότητα των μαύρων) αποκλειστικά σε μια ανασκόπηση δεδομένων για το απόλυτο μέγεθος του κρανίου. Όταν όμως διαπίστωσε ότι ο απόλυτος κρανιακός όγκος στα μαύρα κορίτσια ήταν μεγαλύτερος από αυτόν των λευκών κοριτσιών, στράφηκε ξαφνικά στη διόρθωση του κρανιακού μεγέθους ως προς το ύψος του σώματος.

Μετα-ανάλυση των δεδομένων του Rushton από τους Gorey και Crgys

Μια πρόσφατη μετα-αναλυτική μελέτη παρέχει περαιτέρω ενδείξεις για τις μεθοδολογικές ανεπάρκειες της διαδικασίας του Rushton. Οι Gorey και Crgys (1995) κατέδειξαν ότι ο μέσος δείκτης συνάφειας στα σύνολα των δεδομένων που παρουσίασε ο Rushton για τις διαφορές στη νοημοσύνη μεταξύ μαύρων και λευκών ήταν μόνο 0,23. Οι ίδιοι μελετητές διαπίστωσαν επίσης ότι στην πρωτότυπη εργασία υπάρχει ανισομερής υπεραντιπροσώπηση αναφορών σε στοιχεία που στηρίζουν την υπόθεση του συγγραφέα. Όταν οι Gorey και Crgys πραγματοποίησαν τυχαία αναζήτηση στη βιβλιογραφία με τη βοήθεια Η/Υ και υπολόγισαν ξανά τα στοιχεία για τις ίδιες μεταβλητές, τότε ο μέσος δείκτης συνάφειας έπεσε στο 0,15. Παρομοίως, ο μέσος δείκτης συνάφειας στα σύνολα των δεδομένων που επέλεξε ο Rushton για να τεκμηριώσει τις διαφορές μαύρων και λευκών στην προσωπικότητα και την ιδιοσυγκρασία ήταν 0,37. Ακολουθώντας όμως την ίδια διαδικασία τυχαίας αναζήτησης της βιβλιογραφίας, ο δείκτης αυτός έπεσε στο -0,02. Οι Gorey και Crgys εξέτασαν οκτώ μεταβλητές. Και στις οκτώ τα «δεδομένα» του Rushton ήταν ευνοϊκότερα για τις υποθέσεις του σε σύγκριση με τα στοιχεία που αντλήθηκαν από τη μηχανογραφημένη τυχαία αναζήτηση της βιβλιογραφίας.

Προνομαχική δημοσίευση υποστηρικτικών δεδομένων

Μερικοί ερευνητές (όπως και επιμελητές επιστημονικών περιοδικών) ίσως διστάζουν να δημοσιεύσουν δεδομένα τα οποία δεν επαληθεύουν τις προσωπικές τους πεποιθήσεις. Είναι επίσης δυνατόν να διαστρεβλώνουν τα δεδομένα που συγκεντρώνουν ώστε αυτά να ταιριάζουν με τις προσωπικές τους προσδοκίες. Όπως υποδεικνύει ο Rosenthal (1991) στη στατιστική του εργασία, σχεδόν τα δύο τρίτα των σφαλμάτων παρατήρησης που διαπράττουν οι ερευνητές παρέχουν ευνοϊκή στήριξη στις υποθέσεις τους. Αυτά τα σφάλματα μεροληψίας οδη-

γούν κατά καιρούς ένα αποτέλεσμα πέρα από το μαγικό όριο του 0,05 ώστε να προκύπτουν «στατιστικώς σημαντικά» επιβιβαιωτικά ευρήματα.

Σε κάποιες περιπτώσεις η πολιτική μεροληψία ή η πολιτική πίεση μπορεί να οδηγήσει σε μια πληθώρα δημοσιευμένων ευρημάτων που είναι δυσμενή για τους μαύρους. Για παράδειγμα, ο επιμελητής του επιστημονικού περιοδικού *Canadian Psychology* (Καναδική Ψυχολογία), του κορυφαίου καναδικού επιστημονικού περιοδικού ψυχολογίας, δημοσίευσε ένα μακροσκελές άρθρο του Rushton, στο οποίο εκείνος υπερασπιζόταν τη φυλετικά μεροληπτική έρευνά του και εξέθετε τη φυλετική θεωρία του. Λίγο αργότερα ο επιμελητής αρνήθηκε να δημοσιεύσει ένα χειρόγραφο το οποίο περιέγραφε τις μεθοδολογικές και στατιστικές ελλείψεις της εργασίας του Rushton. Όπως ανέφερε: «Κάθε νέα ομοβροντία εναντίον των θέσεων του Δρα Rushton του αναγνωρίζει αναπόφευκτα το δικαίωμα της ανταπάντησης, και οι απόψεις του – που δεν φαίνεται να μεταβάλλονται – εκτίθενται ξανά και ξανά» (απόσπασμα από γράμμα του Patrick O'Neil, επιμελητή του περιοδικού, στις 20 Ιουνίου 1991). Στο ίδιο γράμμα ο επιμελητής παραδεχόταν ότι η υποβληθείσα κριτική ίσως παρουσιάζει πρωτότυπες μεθοδολογικές παρατηρήσεις. Αυτές οι παρατηρήσεις ωστόσο φαίνεται ότι έπαιξαν δευτερεύοντα ρόλο στην απόφασή του, η οποία επηρεάστηκε περισσότερο από την «ακαδημαϊκή πολιτική» που ακολουθείται στους καναδικούς κύκλους.

Μέχρι πρότινος οι μαύροι μαθητές αποκλείονταν συστηματικά (συχνά εξαιτίας της βαναυσότητας των λευκών) από τα αμερικανικά πανεπιστήμια. Μερικοί πλήρωσαν την επιμονή τους με την ίδια τους τη ζωή. Γι' αυτόν το λόγο η πλειονότητα των δεδομένων προέρχεται αποκλειστικά από έρευνες λευκών ψυχολόγων, μερικοί από τους οποίους φημίζονται για τη μεροληψία τους απέναντι στους μαύρους. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μεροληπτικού πειραματικού σχεδιασμού και εκτέλεσης αποτελεί το έργο του Arthur Jensen. Τα ευρήματά του για τις φυλετικές διαφορές ως προς το χρόνο αντίδρασης σε περίπλοκα έργα (που θεωρήθηκε ένας σχετικά ανεξάρτητος από το πολιτισμικό πλαίσιο τρόπος μέτρησης της νοητικής λειτουρ-

γίας) ήταν τεχνητά κατασκευασμένα, με την επιλεκτική δημοσίευση μόνο των επιβεβαιωτικών αποτελεσμάτων. Ο Jensen παρέλειψε να δημοσιεύσει τα στοιχεία που τον διέψευδαν (βλ. τεκμηρίωση από τους Kamin & Grant-Henry, 1987).

Συμπέρασμα

Ο κριτικός ψυχολόγος μπορεί να ασχοληθεί με μια μεγάλη ποικιλία θεμάτων στο χώρο της έρευνας για τη νοημοσύνη. Τα ζητήματα που προβλήθηκαν συμπίπτουν εν μέρει με αυτά που έθιξε ο Kamin στην κριτική του για το εξαιρετικά προβεβλημένο και επίμαχο βιβλίο *The Bell Curve* (Herrnstein & Murray, 1994). Οι δύο αυτοί συγγραφείς θεωρούν εσφαλμένα ότι το έργο των Lynn και Rushton αποτελεί αξιόπιστη επιστημονική πηγή. Παρέλειψαν όμως να αναφερθούν στις πολυπληθείς ανεπάρκειες που υπάρχουν στη μεθοδολογία των Lynn και Rushton και οι οποίες έχουν υποδειχθεί από διάφορες κριτικές (Cain & Vanderwolf, 1990· Flynn, 1989, 1990· Kamin, 1995· Weizmann et al., 1990, 1991· Zuckerman & Brody, 1988).

Η έντονη προώθηση του έργου των Rushton και Lynn, καθώς και οι πρόσφατες προσπάθειες να διασωθεί η επιστημονική υπόληψη του Cyril Burt (βλ. Jensen, 1992) κρίνονται ως ανησυχητικές εξελίξεις για τον ακαδημαϊκό χώρο. Αυτές οι τάσεις μπορεί να δυσφημούν την αμερικανική και καναδική ακαδημαϊκή ψυχολογία σε διεθνές επίπεδο. Τα ερευνητικά κονδύλια θα μπορούσαν να διοχετεύονται πιο εποικοδομητικά, σε επαρκέστερες μεθοδολογικά έρευνες για τους παράγοντες της προσωπικότητας και τις στρατηγικές που διευρύνουν την οικονομική ή επιστημονική δημιουργικότητα και παραγωγικότητα.

Η αναπτυξιακή ψυχολογία και οι ελλείψεις της

Erica Burman

Σημείωμα των επιμελητών: Ένα ολόκληρο λεξιλόγιο θεωρητικά αγαθών λέξεων συμπράττει προκειμένου η ανθρώπινη ανάπτυξη να φαίνεται ανεξάρτητη από το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο. Όροι όπως «φυσικός», «πρόοδος», «ανάπτυξη», «σώμα», «υγεία» και «εξέλιξη» βοηθούν ώστε η «ανάπτυξη» των παιδιών να μοιάζει με μια παγκόσμια, αναπόφευκτη, αδιαφοροποίητη εξέλιξη. Όλοι έχουμε τις αντιλήψεις μας – που ενισχύονται από τα ΜΜΕ και από τις αόριστες αναμνήσεις της παιδικής μας ηλικίας – για το πώς «υποτίθεται» ότι αναπτύσσονται τα παιδιά. Οι κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις χρησιμοποιούν αυτές τις αντιλήψεις για να ενισχύσουν τις δικές τους εννοιοδοτήσεις για την παιδική ηλικία και για άλλες σχετικές έννοιες όπως οι «οικογενειακές αξίες».

Σε αυτό το κεφαλαίο η *Erica Burman* αναλύει τις παραλείψεις που υπάρχουν στην αναπτυξιακή ψυχολογία, όπως είναι αυτή του κοινωνικού πλαισίου. Όπως τονίζουν επίσης ο *Tom Sloan* (κεφάλαιο 6) και η *Maritza Montero* (κεφάλαιο 15), οι παραλείψεις αυτές είναι αξιοπρόσεκτες. Έχουν επιπτώσεις στον καθορισμό και την επίλυση των προβλημάτων. Για παράδειγμα, επειδή η ανάπτυξη υποτίθεται ότι αφορά την εγγενή πάλη του ατόμου για ωριμότητα, και όχι τις διαμάχες για απόκτηση ισχύος, οι αναπτυξιακοί ψυχολόγοι παραβλέπουν τις δυναμικές ισχύος που δημιουργούνται μεταξύ γονέων και παιδιών, πατέρων και μητέρων, δασκάλων και μαθητών, πλούσιων και φτωχών. Όπως και σε άλλες περιοχές της ψυχολογίας, η παράλειψη της επισήμανσης ότι οι νόρμες της συμπεριφοράς είναι εθνοκεντρικές, ανδροκεντρικές και πατριαρχικές εξυπηρετεί τα συμφέροντα των κυρίαρχων ομάδων. Έτσι, «αντί της φτώχειας, της ανεργίας και της ματαίωσης», λέει η *Burman*,

«έχουμε διεφθαρμένα παιδιά, ακατάλληλες μητέρες, απόντες πατέρες και διαλυμένα σπιτικά». Η *Burman* καταδεικνύει πώς ο καθημερινός λόγος και οι μεταφορές του συγκαλύπτουν τις κανονιστικές εντολές κάτω από το μανδύα των επιστημονικών περιγραφών. Ότι οι κυρίαρχες ομάδες υιοθετούν ως επιθυμητό τρόπο ανατροφής των παιδιών παρουσιάζεται ως φυσικό: αυτός είναι ο φυσικός τρόπος για να αναθρέψει ο καθένας τα παιδιά του. Οι συνέπειες είναι οδυνηρές για εκείνους των οποίων η ζωή δεν ταιριάζει με τις κυρίαρχες πολιτισμικές προσδοκίες.

Λίγα πράγματα όμως είναι «φυσικά» σε σχέση με τις πρακτικές ανατροφής των παιδιών, οι περισσότερες από τις οποίες είναι κοινωνικά κατασκευασμένες και πολιτισμικά καθορισμένες. Η *Burman* συνηγορεί υπέρ μιας αναπτυξιακής ψυχολογίας πιο ευαίσθητης στις ανάγκες των παιδιών στα διάφορα πλαίσια και στις ανάγκες εκείνων που κυρίως τα φροντίζουν, δηλαδή των μητέρων τους. Η μελέτη των παιδιών και των γυναικών στα κοινωνικοπολιτικά πλαίσια της πραγματικής ζωής και ο τερματισμός της επιβολής αγγλοσαξονικών και αμερικανικών παραδοχών σε άλλες χώρες θα αποτελούσαν σημαντικά βήματα προς την ορθή κατεύθυνση. ■

ΩΣ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ψυχολογία ορίζεται συνήθως η περιοχή της ψυχολογίας που ασχολείται με τα παιδιά και την ανάπτυξή τους. Σε γενικές γραμμές, ενδιαφέρεται επίσης για την πορεία των αλλαγών καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του ανθρώπου. Η πρόσφατη αναβίωση της «διά βίου» αναπτυξιακής ψυχολογίας αποτελεί μια διορθωτική κίνηση απέναντι στην ατομικιστική, παιδοκεντρική προσέγγιση η οποία απασχολούσε αποκλειστικά το κυρίαρχο ρεύμα. Εδώ δεν θα επικεντρωθώ σε αυτό το θέμα, αν και κάποια από τα επιχειρήματά μου ισχύουν επίσης για τις προσπάθειες επανεπεξεργασίας ορισμένων μοντέλων υπό το πρίσμα της «διά βίου» ανάπτυξης (βλ. *Lichtman*, 1987).

Στο παρόν κεφάλαιο αμφισβητώ κυρίως τις παραδοχές που διαμορφώνουν και καθορίζουν τη θεωρία και την πρακτική της παραδοσιακής αναπτυξιακής ψυχολογίας. Αν και εδώ δεν είναι δυνατόν να αναπτυχθούν με λεπτομέρειες συγκεκριμένες κριτικές για το κάθε μοντέλο (για κάτι τέτοιο βλ. *Burman*,

1994), παρέχεται ένα γενικότερο κριτικό πλαίσιο για την αποτίμησή τους μαζί με ενδεικτικά στοιχεία για την περαιτέρω εξέταση ειδικών θεμάτων. Καθώς θα διαπιστώσουμε, ένα από τα σταθερά χαρακτηριστικά της αναπτυξιακής ψυχολογίας είναι η ικανότητά της να προβάλλεται ως η εξειδικευμένη προσέγγιση για ένα μεγάλο εύρος ψυχολογικών πρακτικών. Όπως και το παιδί το οποίο μελετά, έτσι και η αναπτυξιακή ψυχολογία επιδεικνύει μια προσαρμοστικότητα που καθιστά μάταιες τις προσπάθειες άσκησης εξαντλητικής κριτικής. Το μόνο επομένως στο οποίο μπορούμε να στοχεύουμε είναι μια έγκυρη βάση αναγνώρισης και —όπου κάτι τέτοιο αρμόζει— αντίκρουσης των ισχυρισμών της.

Η έκταση του προβλήματος

Πού ακριβώς υπεισέρχεται η αναπτυξιακή ψυχολογία; Παρόλο που η αναπτυξιακή ψυχολογία συχνά θεωρείται επιμέρους κλάδος της ψυχολογίας, μια συγκεκριμένη και ξεχωριστή ειδικότητα, αυτή η θέση υποτιμά την επιρροή της τόσο εντός όσο και εκτός του χώρου της ψυχολογίας. Οι ποικίλες θεωρίες της αναπτυξιακής ψυχολογίας εγείρουν συζητήσεις σχετικά με τη φύση και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των παιδιών, τις διεργασίες της ψυχολογικής ανάπτυξης και αλλαγής, και την οικογενειακή ζωή. Τέτοιου είδους θεωρίες δεν περιορίζονται στην εργαστηριακή μελέτη ή στα εγχειρίδια. Αντίθετα, συνιστούν τη βασική πηγή πολλών επαγγελμάτων πρόνοιας, που έχουν κάνει την εμφάνισή τους στις βιομηχανοποιημένες χώρες με σκοπό να επιβλέπουν, να αξιολογούν και να «υποστηρίζουν» τα παιδιά και τις οικογένειες. Οι επισκέπτες υγείας, οι κοινωνικοί λειτουργοί, οι νοσηλευτές της κοινοτικής ψυχιατρικής, οι δάσκαλοι, καθώς και κάποιοι άλλοι που λαμβάνουν διακριτή «ψυχολογική» εκπαίδευση, όπως οι σχολικοί ψυχολόγοι και οι ψυχοθεραπευτές, όλοι έχουν εμποτιστεί με τις θεωρίες της αναπτυξιακής ψυχολογίας. Υπ' αυτή την έννοια, οι συζητήσεις των επαγγελματιών για τις σχέσεις, τις γονεϊκές δεξιότητες, τα είδη ανατροφής, αλλά και για την προσκόλληση, τη δημιουργία

δεσμών, τον κύκλο της κακοποίησης και άλλα παρόμοια, βασίζονται στο σύνολό τους σε πλευρές της αναπτυξιακής ψυχολογίας.

Ακόμη περισσότερο, αυτού του είδους οι συζητήσεις δεν πραγματοποιούνται μόνο μεταξύ των επαγγελματιών. Ανακλύονται στους τρόπους με τους οποίους διαμορφώνουμε και κατανοούμε τις εμπειρίες μας ως παιδιά, ενήλικες, μέλη οικογενειών – και ψυχολόγοι (Bugman, 1991). Τα γυναικεία περιοδικά, τα βιβλία αυτοβοήθειας και τα καταστήματα παιχνιδιών – με τον ίδιο τρόπο που ορίζονται και τα κριτήρια παραπομπής στο σχολικό ψυχολόγο ή τα κριτήρια για την ανάθεση της κηδεμονίας ενός παιδιού ή τα κριτήρια για τη χορήγηση κρατικών επιδομάτων – βασίζονται εξίσου σε ιδέες που αφορούν τη φύση των παιδιών και τις συνθήκες μέσα στις οποίες πρέπει να ανατρέφονται. Αυτός ο μετασχηματισμός της ειδικής σε καθημερινή γνώση υποδηλώνει μια παραδοξότητα που υπάρχει στην καρδιά της αναπτυξιακής ψυχολογίας. Αυτή η παραδοξότητα (την οποία η δυσνόητη επαγγελματική ορολογία των ειδικών και η γλώσσα της επιστημονικής ουδετερότητας αποκρύπτουν) είναι ότι και η ίδια η αναπτυξιακή ψυχολογία είναι επίσης εμποτισμένη με πολιτισμικές-πολιτικές παραδοχές.

Αυτό το κεφάλαιο καταδεικνύει τις καταπιεστικές συνέπειες που γεννά η απροθυμία της αναπτυξιακής ψυχολογίας να ομολογήσει τους πολιτισμικά επιβεβλημένους, μεροληπτικούς ισχυρισμούς της. Συγκεκριμένα, θα δούμε πώς η προσφυγή στο παιδί και στην ιστορία της ανάπτυξης του λειτουργεί με τόσο ισχυρό τρόπο ώστε να μετατρέπει τις στατιστικές περιγραφές σε κοινωνικές επιταγές. Αυτή η μετατόπιση από μια περιγραφική σε μια αξιολογική ερμηνεία τού τι θεωρείται φυσιολογικό εισάγει ένα ηθικό «πρέπει» στην καταγραφή τού «τι είναι». Οι τρέχουσες κοινωνικές ρυθμίσεις, για παράδειγμα, σχετικά με την κοινωνική τάξη, το φύλο και τις πολιτισμικές ανισότητες εμφανίζονται ως φυσικά αναπόφευκτες καταστάσεις, μη επιδεχόμενες κοινωνική αναμόρφωση ή αλλαγή (βλ. Lieven, 1981). Επομένως, η αναπτυξιακή ψυχολογία έχει ενεργοποιηθεί για να στηρίξει μια απόλυτα συντηρητική κοινωνική διάτα-

ξη. Γι' αυτόν το λόγο είναι απαραίτητη η άσκηση κριτικής στην εν λόγω περιοχή. Χρειάζεται επίσης να σκεφτούμε πώς θα μπορούσαμε να τιθασεύσουμε τη ρητορική ισχύ της ώστε να αναδειξουμε πιο χρήσιμους τρόπους εννοιολόγησης της ανάπτυξης και της αλλαγής.

Όλοι έχουμε αναμνήσεις από τότε που ήμασταν παιδιά. Αυτές οι μνήμες περιβάλλουν την περίοδο της παιδικής ηλικίας με κάθε είδους «πολιτικές» φορτίσεις, όπως είναι η νοσταλγία για το χαμένο παρελθόν και η ελπίδα για ένα καλύτερο μέλλον (Burman, 1995a). Στις σύγχρονες κοινωνίες τα παιδιά δεν μπορούν να λειτουργήσουν αυτόνομα, αλλά εμφανίζονται ως σύμβολα του δικού μας εαυτού, ως προβολές των δικών μας ελπίδων και φόβων. Η πρόκληση για την αναπτυξιακή ψυχολογία, όπως και για την κοινωνία γενικά, είναι η ενασχόληση με τις πραγματικές ανάγκες των ίδιων των παιδιών στο εκάστοτε πολιτισμικό-πολιτικό πλαίσιο, αντί για τη μελέτη θεμάτων που αντιπροσωπεύουν τις δικές μας προβολές τού «τι σημαίνει να είναι κανείς παιδί».

Ένα «ολισθηρό» θέμα

Στα κείμενα της παραδοσιακής αναπτυξιακής ψυχολογίας υπάρχουν διάσπαρτες μεταφορικές αναφορές «στο μωρό και στο νερό του μπάνιου του», καθώς και στο ποιο να κρατήσουν και ποιο να πετάξουν*. Το βρέφος είναι το ουσιώδες αντικείμενο της ψυχολογίας, η μονάδα ανάπτυξης, το αναπτυσσόμενο άτομο. Εδώ μπορούμε να δούμε τον εκλεπτυσμένο δυϊσμό «άτομο-κοινωνία» που καλλιεργείται στη δυτικού τύπου ψυχολογία. Το βρέφος ορίζεται ως ο ιδιαίτερος, μεμονωμένος χώρος του ψυχολογικού. Το νερό στην μπανιέρα αποτελεί το κοινωνικοπολιτισμικό του περιβάλλον, ένα προαιρετικό επίστρωμα, που περιστοιχίζει ή υποστηρίζει το βρέφος, στην ουσία

* Σ.τ.ε. «To throw the baby with the bathwater»: Αγγλική έκφραση που χρησιμοποιείται όταν παραβλέπεται το ουσιώδες στοιχείο ενός θέματος. Μια αντίστοιχη ελληνική έκφραση είναι: «Καίμε τα ξερά μαζί με τα χλωρά».

όμως δεν το διαπερνά, ούτε το δομεί. Αυτή η προϋπάρχουσα ακεραιότητα του αναπτυσσόμενου οργανισμού ως ξεχωριστού από το περιβάλλον του επανεκφράζει μια φιλελεύθερη, αστική αντίληψη της σχέσης του ατόμου με το κράτος, η οποία έχει εμφυσηθεί και στα σύγχρονα νομικά συστήματα (Henriques et al., 1984). Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, τα άτομα προηγούνται του κοινωνικού στοιχείου, οι δε σχέσεις διαμορφώνονται μόνο μέσω της συναλλαγής αυτών των ήδη ολοκληρωμένων ατόμων. Εδώ δεν τίθεται θέμα οποιασδήποτε εξήγησης η οποία θα επιχειρήσει να ασχοληθεί με την κατασκευή των πολιτισμικά καθορισμένων μορφών της εμπειρίας μας. Αντίθετα, έχουμε φαινομενικά αναπτυξιακές περιγραφές οι οποίες δεν μπορούν να εξηγήσουν την ανάπτυξη. Συζητούμε για την ανάπτυξη λες και τα πάντα συνέβησαν μέσα στο μεμονωμένο παιδί, χωρίς καμιά επίδραση από το κοινωνικό περιβάλλον.

Επιπλέον, η αποτυχία μας να θεωρητικοποιήσουμε την κοινωνική παραγωγή αυτής της α-κοινωνικής σύλληψης του παιδιού δεν αφήνει χώρο για διαφοροποιήσεις. Όπως το μεμονωμένο βρέφος που περιορίζεται στην μπανιέρα του, έτσι και οι παραδοσιακές εξηγήσεις απεικονίζουν τις κατευθύνσεις και τους στόχους της ανάπτυξης ως μονοδιάστατους. Δεν έχει σημασία ούτε ποιος πλένει το μωρό ούτε η θερμοκρασία του νερού ούτε αν υπάρχει νερό ούτε αν το μέσο καθαρισμού είναι υγρό (σαμπουάν) ή στερεό (σαπούνι) ούτε αν το μωρό μουσκεύεται ή τριβεται για να καθαριστεί ούτε εάν επιπλέει ή κολυμπά ούτε αν τραγουδά ή λέει ιστορίες. Αυτό που προωθεί η συγκεκριμένη μεταφορά είναι μια αναπαράσταση της ανάπτυξης ως μιας φυσικής, παγκόσμιας διαδικασίας. Συνεπεία τούτου, όπως θα δούμε, η κάθε διαφοροποίηση μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνο με όρους απόκλισης, παρέκκλισης ή κατωτερότητας.

Το πολιτικό σώμα

Για να μη φανούν όλα αυτά ως μια ανούσια υπερβολική ερμηνεία μιας αθώας λεκτικής έκφρασης, ας πάσουμε να ανακαλούμε την ιστορία και τη δύναμη των μεταφορών του σώματος

σε σχέση με τις μορφές της κοινωνικής οργάνωσης. Οι παλαιότεροι θεωρητικοί της σύγχρονης πολιτικής παρομοίαζαν τις λειτουργίες του φυσικού σώματος με τις πολιτικές διεργασίες. Πράγματι, η αντίληψη του ρόλου και της λειτουργίας ενός κράτους διατυπώθηκε με όρους «σώματος», οδηγώντας στη δημιουργία του «πολιτικού σώματος» (οι πολίτες ενός κράτους στο σύνολό τους).

Τέτοιες θεμελιώδεις παρομοιώσεις που συσχετίζουν το κράτος με ένα «φυσικό σώμα» αποτελούν ορόσημα της σύγχρονης, ανδροκρατούμενης σκέψης του δυτικού Διαφωτισμού, από το 18ο αιώνα και έπειτα. Αναδεικνύουν τους δεσμούς ανάμεσα στο Διαφωτισμό ως προσέγγιση της γνώσης και της παραγωγής της και ως θεωρία της κοινωνικής τάξης και αταξίας. Η πίστη του Διαφωτισμού στη λογική και την επιστήμη δημιούργησε τις συνθήκες για την ανάδυση της ψυχολογίας παράλληλα με άλλες σύγχρονες κοινωνικές και φυσικές επιστήμες. Το ορθολογικό σώμα του ανθρώπου λοιπόν γέννησε το αναπτυσσόμενο, εξελισσόμενο βρέφος της ψυχολογίας και του δυτικού πολιτισμού. Αν το κράτος γίνεται αντιληπτό ως ένα ακέραιο, αυτοοργανούμενο και αυτοσυντηρούμενο σώμα, τότε οι στρατηγικές του για τη διατήρηση της κοινωνικής τάξης και της αποτελεσματικότητας «φυσικοποιούνται» ή αποδίδονται ως φυσικές. Το δημόσιο συμφέρον καθορίζει ποιος είναι ο υγιής, και ο μη υγιής, τρόπος λειτουργίας. Με τέτοιου είδους σωματοκεντρικές προδιαγραφές δεν υπάρχει περιθώριο για ανταγωνιστικά συμφέροντα, αντιλογίες ή συγκρούσεις. Η σύγχρονη μεταφορά του «πολιτικού σώματος» επομένως επισκιάζει τις κοινωνικές υποθέσεις κατασκευάζοντας τη δική της συγκεκριμένη αναπαράσταση ενός μοναδικού, αυτοοργανούμενου σώματος. Ομοίως, η μεταφορά του βρέφους, που χρησιμοποιείται για να σηματοδοτήσει τη διαδικασία της ανάπτυξης, «φυσικοποιεί» το έργο του πολιτισμού στην κατασκευή (αντί για την ανακάλυψη) των υποκειμένων του.

Ουσιαστικά λοιπόν η παρομοίωση του κράτος με ένα οργανικό σώμα μάς ωθεί να το σκεπτόμαστε με όρους υγείας και παθολογίας, βάσει των οποίων οποιαδήποτε αμφισβήτηση της λεγόμενης «φυσικής τάξης πραγμάτων» εκλαμβάνεται ως «α-

φύσικη» και «μη υγιής». Αν υγιές κράτος θεωρείται αυτό που λειτουργεί ομαλά και αρμονικά, τότε οι στρατηγικές του για τη διατήρηση της κοινωνικής τάξης και αποδοτικότητας καθίστανται αθέατες ή αντιμετωπίζονται ως κάτι φυσικό: η έκφραση των ανταγωνιστικών συμφερόντων, των αντιλογιών ή των συγκρούσεων είναι αντίστοιχα ανεπίτρεπτη και δεν αναφέρεται παρά μόνο ως μορφή απόκλισης από το «φυσιολογικό». Στην περίπτωση της αναπτυξιακής ψυχολογίας υιοθετούμε μια παρόμοια «φυσική» μεταφορά, οπότε και αντιλαμβανόμαστε την απόκλιση από τις κοινωνικά κατασκευασμένες νόρμες ως «μη φυσική». Ξεχνούμε ότι οι απόψεις μας για την ανάπτυξη και την εξέλιξη δεν είναι φυσικές, αλλά διαποτισμένες από μια πολιτικά φορτισμένη ρητορική για την εξουσία και τις κοινωνικές ρυθμίσεις.

Αν και σήμερα λειτουργεί ως ξεχωριστή ειδικότητα, η αναπτυξιακή ψυχολογία είναι στενά συνδεδεμένη με άλλες περιοχές της συγκεκριμένης επιστήμης. Πραγματικά, χρωστά την προέλευσή της στο πεδίο της «ατομικής ψυχολογίας», που έκανε την εμφάνισή του κατά τα τέλη του 19ου με αρχές του 20ού αιώνα. Εκείνη την περίοδο, τα νέα κράτη και οι αυτοκρατορίες της Δύσης σταθεροποιούσαν την κεντρική και αποικιακή ισχύ τους, και χρειάζονταν τεχνικές για την κατηγοριοποίηση και το διαχωρισμό ατόμων και πληθυσμιακών ομάδων. Το αντικείμενο ενδιαφέροντος αυτών των κατηγοριοποιήσεων ήταν ευρύ, κυμαινόμενο από τις διανοητικές ικανότητες έως την κοινωνική προσαρμοστικότητα, οι δε θεσμικοί χώροι που απαιτούσαν τέτοιου είδους διαχωρισμούς εκτείνονταν από τις φυλακές και τα ψυχιατρικά άσυλα για τους φρενοβλαβείς και έφταναν έως τη διάκριση των παιδιών ως εκπαιδεύσιμων και μη (Ingleby, 1985· Rose, 1990). Αλλά πρώτα και πάνω απ' όλα ενδιέφερε η διαμόρφωση κριτηρίων για την ψυχική και τη σωματική υγεία των νεοσύλλεκτων που θα έπαιρναν μέρος στους αποικιακούς πολέμους (Rose, 1985).

Έτσι η κυρίαρχη κοινωνική «ατζέντα» ήταν ανέκαθεν αυτή που υπαγόρευε τις αρχές της αναπτυξιακής ψυχολογίας, η οποία πόρρω απέχει από τη σύλληψή της ως διανοητικής ακαδημαϊκής ενασχόλησης. Όπως ακριβώς τα τεστ νοημοσύνης

προέκυψαν από την ανάγκη ύπαρξης κάποιων μέσων τα οποία θα προσδιόριζαν τα κριτήρια αποκλεισμού από το σχολείο σε μια περίοδο που η πρωτοβάθμια εκπαίδευση γινόταν υποχρεωτική για όλα τα παιδιά στην Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες, έτσι και οι θεωρίες περί «μητρικής αποστέρησης» κυριάρχησαν περισσότερο στη Βρετανία και λιγότερο στις Ηνωμένες Πολιτείες εξαιτίας των διαφορετικών οικονομικών συνθηκών σε αυτές τις δύο χώρες. Στη Βρετανία αυτές οι ιδέες συνδέθηκαν, κατά την περίοδο μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, με τον αποκλεισμό των γυναικών εργατριών από τη δημόσια σφαίρα, έτσι ώστε να απελευθερωθούν οι θέσεις εργασίας για τους άνδρες που επέστρεφαν από τον πόλεμο. Τέτοιες θεωρίες διαμόρφωσαν εν μέρει το σκεπτικό για το κλείσιμο των παιδικών σταθμών στη Βρετανία, που παρείχαν τις υπηρεσίες τους κατά τη διάρκεια του πολέμου. Ακόμη και σήμερα οι θεωρίες αυτές βοηθούν να εκλογικεύεται η αποτυχία παροχής επαρκούς ημερήσιας φροντίδας ή ο ηθικός πανικός για τα «κλεισμένα στο σπίτι παιδιά που μεγαλώνουν μόνα τους επειδή και οι δύο γονείς εργάζονται» (Riley, 1983). Αντίθετα στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου οι γυναίκες άρχιζαν να εργάζονται εκτός σπιτιού, τα πειράματα του Haglow με πιθήκους επιδίωκαν καταφανώς να δείξουν ότι η μητρική επαφή είναι πιο σημαντική από την απλή παρουσία. Αλλά κι αυτό, πέραν του ότι νομιμοποιούσε ένα ακόμη πιο κίβδηλο σκεπτικό για την αιχμαλωσία και το βασανισμό γενεών πιθήκων, συντέλεσε στην καταναγκαστική αξιολόγηση της «ποιότητας» φροντίδας που παρείχαν οι γυναίκες (βλ. Haraway, 1989).

Αναπτυξιακές πλάνες

Μια σειρά από λογικές σοφιστείες, συμπεριλαμβανομένων των ανδροκεντρικών και των ιμπεριαλιστικών, δομούν την αναπτυξιακή σκέψη. Όπως ακριβώς το προαναφερθέν βρέφος παραμένει εκτός πολιτισμικού πλαισίου, έτσι και το περιβάλλον του παρουσιάζεται ως αδιαφοροποίητο. Ο όρος «περιβάλλον» έχει χαλαρή εφαρμογή: άλλοτε σημαίνει το φυσικό πλαι-

σιο, το κλίμα ή τις συνθήκες ζωής, και άλλοτε την οικογενειακή οργάνωση και τα συναισθηματικά χαρακτηριστικά. Όσο κι αν είναι ανεπαρκείς, όροι όπως *περιβάλλον, προσαρμογή και λειτουργία* μαρτυρούν τις καταβολές της θεωρίας της εξέλιξης η οποία περιέβαλλε τη διαμόρφωση των ψυχολογικών ζητημάτων, και ειδικότερα των ζητημάτων της αναπτυξιακής ψυχολογίας. Η ενασχόληση με την «επιβίωση του ισχυρότερου» συνιστά μια ιδιαίτερη ανάγνωση της δαρβινικής θεωρίας, που υποτιμά σε μεγάλο βαθμό την αρχική έμφαση του δημιουργού της στο πλεονέκτημα της ποικιλότητας των ειδών (Morss, 1990). Η μελέτη των παιδιών ενδιέφερε τους πρώτους ψυχολόγους επειδή την ενέτασσαν σε ένα πλαίσιο το οποίο θεωρούσε ότι κάθε παιδί κατά την ανάπτυξή του επαναλαμβάνει τις αναπτυξιακές διεργασίες του είδους (όπως στην έκφραση «η οντογένεση ανακεφαλαιώνει τη φυλογένεση»).

Αυτή η φυσικοποίηση της ανάπτυξης έσπρωχνε την ψυχολογία όλο και βαθύτερα στη βιολογία. Οι ψυχολόγοι έσπευδαν να προσδιορίσουν την αρχική στιγμή εμφάνισης ενός ιδιαίτερου χαρακτηριστικού ή μιας ικανότητας, υποθέτοντας ότι όσο πιο κοντά στη στιγμή της γέννησης μπορούσαν να τα εντοπίσουν (ή πιο πρόσφατα στη στιγμή της σύλληψης), τόσο πιο μεγάλη σχέση θα έχουν με τη βιολογία. Αυτή είναι μια κλασική αναπτυξιακή πλάνη: αντιμετωπίζει τη βιολογία ως ανεξάρτητη από το πολιτισμικό πλαίσιο, οπότε και αγνοεί την κοινωνική διαμόρφωση της εμπειρίας η οποία επιλέγει τόσο την εκδήλωση όσο και την ερμηνεία του «βιολογικού». Η βιβλιογραφία που ασχολείται με τις διαφορές των δύο φύλων αποτελεί κλασική μορφή έκφρασης αυτής της συλλογιστικής, και αντιπροσωπεύει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα κακής ποιότητας ερευνητικής πρακτικής και ερμηνείας. Αναμειγνύει και συγκρίνει μη συγκρίσιμα δείγματα και διαφορετικές μελέτες, οι οποίες σχεδιάστηκαν και διενεργήθηκαν με στόχο να απαντήσουν σε διαφορετικά ερωτήματα (βλ. Henshall & McGuire, 1986). Επιπλέον, είναι εύκολο να διαπιστώσει κανείς ότι οι ισχυρισμοί περί της «ανάπτυξης διαφορών μεταξύ των φύλων» (για παράδειγμα, στην επιθετικότητα ή στον τρόπο κατανομής της λεκτικής έναντι της οπτικο-χωρικής σκέψης) νομιμοποιούν

τη διαφορετική πρόσβαση ανδρών και γυναικών σε θέσεις εργασίας, περιλαμβανομένης και της επιτρεπόμενης επαγγελματικής κατάστασης. Ίσως σήμερα, με την αναβίωση της βιολογίας (και τη διατύπωση ισχυρισμών για εγκεφάλους με προκαθορισμένες γενετήσιες ορμές και για μυαλά με προδιάθεση στο έγκλημα), η έκκληση που απευθύνεται στην ψυχολογία για την επεξήγηση αυτής της έκβασης να είναι τεράστια. Παρ' όλα αυτά, απαιτείται επαγρύπνηση ούτως ώστε η αναπτυξιακή ψυχολογία να μη χρησιμοποιηθεί για να υποστηρίξει τέτοιου είδους εξηγήσεις.

Το επίκεντρο της αναπτυξιακής ψυχολογίας λοιπόν δεν ήταν κάποια συγκεκριμένα παιδιά τα οποία αναπτύσσονταν σε συγκεκριμένες κοινωνικοϊστορικές συνθήκες, αλλά μια γενικευμένη και αφηρημένη έννοια του παιδιού ως υποδείγματος. Με αυτό το πνεύμα ξεκίνησε ο Piaget τις αναλύσεις του για τη δομή της σκέψης των παιδιών, θεωρώντας την ταυτόσημη με τη μελέτη της ανάπτυξης της λογικής. Για τον Piaget η ανάπτυξη της ικανότητας κατανόησης των παιδιών επαναλάμβανε την ιστορία της σύγχρονης επιστήμης, τη μετακίνησή της από τη συγκεκριμένη στην αφηρημένη σκέψη ή από τον εγωκεντρισμό στην αντικειμενικότητα. Σύμφωνα με τον ίδιο, η βιολογία συναντούσε τη φιλοσοφία στο σχέδιό του για τη «γενετική επιστημολογία», τη μελέτη της σκέψης των παιδιών.

Ο Piaget δεν ήταν ο μόνος που είχε αυτό τον τρόπο σκέψης. Κοινωνιολόγοι, ανθρωπολόγοι και ψυχολόγοι συμμερίζονταν τον ίδιο αναγωγισμό. Οι άνθρωποι που χαρακτηρίζονταν ως «λιγότερο ανεπτυγμένοι» θεωρούνταν ισοδύναμοι μεταξύ τους από ψυχολογική άποψη, με αποτέλεσμα σύντομα να χαρακτηούν διαχωριστικές γραμμές μεταξύ παιδιών, γυναικών, «νευρωτικών» και «πρωτογόνων». Εν μέσω μιας τέτοιας αναπτυξιακής πλάνης η κυριαρχία των ισχυρότερων κοινωνικών ομάδων θεωρήθηκε φυσική. Επιπλέον, η απόδοση σε έναν άνθρωπο μιας συγκεκριμένης αναπτυξιακής κατάστασης λειτουργεί ως δείκτης των σχέσεων εξουσίας, δικαιολογώντας τις πρακτικές της πατριαρχικής και αποικιοκρατικής υποταγής των γυναικών, των μαύρων και των μειονεκτούντων ατόμων. Σχεφτείτε την πολιτική χρήση κάποιων όρων όπως «ανανάπτυ-

κτες χώρες». Για άλλη μια φορά, ο εν λόγω όρος αναπαριστά αυτές τις χώρες να υστερούν έναντι των «ανεπτυγμένων», σε μια φυσική διαδικασία προόδου. Υπ' αυτό το πρίσμα, το σχέδιο της ανάπτυξης καταλήγει μια αυτοεξυπηρετούμενη και αυτοσυντηρούμενη ταυτολογία: αν οι πιο ανεπτυγμένοι κατέχουν αυτό που στερούνται οι λιγότερο ανεπτυγμένοι, τότε οι ισχυροί όχι μόνο καθορίζουν το τι είναι ανάπτυξη, αλλά επιπλέον αποκρύπτουν την άσκηση αυτής της εξουσίας κάτω από τη φυσικοποιημένη γλώσσα της ανάπτυξης. Η σύγκλιση ηλικιακών, σεξιστικών και ρατσιστικών θεματικών εντός της αντίληψης του «πατερναλισμού» δομεί μια ερμηνεία της «ανάπτυξης» που είναι κάθε άλλο παρά «απαλλαγμένη από το πολιτισμικό πλαίσιο». Η ανάπτυξη δεν είναι μια αυταπόδεικτη ή αυθύπαρκτη οντότητα, αλλά απαιτεί πρωταγωνιστές, αντικείμενα και αξίες. Είναι πάντα η ανάπτυξη κάποιου πράγματος, κατευθύνεται κάπου και αξιολογείται από κάποιον.

Το κλειδί που συνδέει τους ισχυρισμούς περί φυσικής, ατομικής και κοινωνικής ανάπτυξης είναι ο όρος «πρόοδος». Πρέπει να αναρωτηθούμε: Ποιος κρίνει, σύμφωνα με ποια κριτήρια και με ποιο αποτέλεσμα; Με άλλα λόγια, πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί απέναντι στις προγραμματικές διατάξεις τις οποίες μπορεί να έχει αναλάβει να εκπληρώσει η έρευνα για τα παιδιά. Οι παλαιότερες και σημερινές ερευνητικές πρακτικές έχουν οδηγήσει σε κατάφωρες αδικίες και παρεμβάσεις στις οικογένειες και στα πολιτισμικά πλαίσια «στο όνομα του παιδιού» (Cooter, 1992)· και, ακόμη χειρότερα, αναπαριστώντας το παιδί ως μια εκτός πολιτισμικού πλαισίου πρώτη ύλη για την ανάπτυξη, δημιουργούν ένα σημαντικότερο πεδίο συζητήσεων το οποίο νομιμοποιεί αυτές τις αδικίες.

Αντικείμενα και υποκείμενα

Βεβαίως το «περιβάλλον» εντός του οποίου αναπτύσσονται τα παιδιά είναι πολύ πιο συγκεκριμένο από αυτό που υπαινίσσεται η φυσικοποιημένη περιγραφή της ανάπτυξης. Από τη μια πλευρά, σύμφωνα με το α-κοινωνικό, φυσικοποιημένο μοντέ-

λο, το ποιος φροντίζει το μωρό είναι άσχετο: δεν έχει καμιά σημασία αν το βρέφος στην μπανιέρα το πλένει ένα άτομο συγκεκριμένου φύλου ή το ίδιο αυτό άτομο συνεχώς. Γνωρίζουμε ωστόσο ότι σχεδόν πάντα τα άτομα που πρωτίστως αναλαμβάνουν την τακτική και στενή φροντίδα των παιδιών είναι γυναίκες. Κατά παρόμοιο τρόπο, οι παρεμβάσεις της αναπτυξιακής ψυχολογίας στρέφονται κυρίως στις μητέρες, οι οποίες έτσι τίθενται στο επίκεντρο των μελετών της συγκεκριμένης ειδικότητας. Σε μια αέναη σπειροειδή κίνηση, οι γυναίκες, όπως ακριβώς και τα παιδιά, έχουν γίνει αντικείμενο της αναπτυξιακής ψυχολογικής έρευνας: με ποιο τρόπο μεγαλώνουν τα παιδιά τους, με ποιο τρόπο ανατράφηκαν από τις δικές τους μητέρες, και πώς οι εμπειρίες τους από τη μητρική φροντίδα που έλαβαν οι ίδιες επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο φροντίζουν τα δικά τους παιδιά. Για άλλη μια φορά βλέπουμε πώς, μέσω τέτοιων ολισθημάτων, η ικανότητα μιας γυναίκας να τεκνοποιήσει οδηγεί στην εξέταση της καταλληλότητάς της ως ατόμου που φροντίζει το παιδί. Έτσι εδραιώνονται οι πολιτισμικές προδιαγραφές που εξισώνουν τη θηλυκότητα με τη μητρότητα, οι οποίες κατ' επέκταση είτε αγνοούν είτε στιγματίζουν όσες γυναίκες δεν μπορούν ή δεν επιθυμούν να αποκτήσουν παιδιά.

Είναι σημαντικό το γεγονός ότι μέχρι πρότινος το ενδιαφέρον της αναπτυξιακής ψυχολογίας για τους άνδρες ως πατέρες ήταν ελάχιστο. Αυτό ενδέχεται να ήταν απόρροια του τρόπου διάρθρωσης της έρευνας που βασιζόταν σε τυχαία δείγματα. Τα δείγματα αυτά αποτελούνταν από γυναίκες της μεσαίας τάξης, οι οποίες ήταν διαθέσιμες ως αντικείμενα μελέτης αφού βρίσκονταν στο σπίτι με τα παιδιά τους, σε αντίθεση με τους άνδρες που έλειπαν στη δουλειά. Η αναπτυξιακή βιβλιογραφία έχει ασχοληθεί με τους πατέρες κυρίως όσον αφορά την απουσία τους (π.χ. Shinn, 1978). Η απουσία έχει θεωρηθεί πρόβλημα μόνο σε σχέση με την ανάπτυξη του ρόλου του φύλου, ειδικά των αγοριών, με εξαίρεση τις περιπτώσεις όπου ανακίπτουν ζητήματα πειθαρχίας τα οποία συνδέονται με ευρύτερα θέματα κοινωνικής τάξης. Κατά συνέπεια, οι οικογένειες «χωρίς πατέρα» δεν υφίστανται μόνο την κοινωνική περιθωριοποίηση

εντάσσονται επιπλέον στις «ομάδες κινδύνου», καθώς θεωρούνται χώροι όπου μπορεί να αναπτυχθεί η ομοφυλοφιλία εξαιτίας της έλλειψης μιας ισχυρής ανδρικής φιγούρας με την οποία το αγόρι θα μπορούσε να «ταυτιστεί». Στο βιβλίο τους με τον προκλητικό τίτλο *The Abuse of Women within Childcare Work*, οι O'Hagan και Dillenburger (1995) διερευνούν πώς η απουσία των ανδρών (και μερικές φορές η αποφυγή τους) από τις θεραπευτικές παρεμβάσεις «παθολογικοποιεί» ακόμη περισσότερο τις γυναίκες (και αντίστοιχα απαλλάσσει τους ίδιους). Πέρα από το «νέο είδος άνδρα», ο οποίος προβάλλεται από τα ΜΜΕ να κρατά στην αγκαλιά του ένα μωρό (ένδειξη μιας νεοανακαλυφθείσας οικειότητας και ευαισθησίας), ο «γονέας» στις κυρίαρχες αναπαραστάσεις της φροντίδας των παιδιών είναι ταυτισμένος με τη «μητέρα».

Από τότε που η εκβιομηχάνιση ενθάρρυνε την ανάπτυξη της πυρηνικής οικογένειας στη Δύση (κάτι το οποίο φαίνεται να συμβαίνει και στις χώρες που διανύουν τώρα τη φάση του εκβιομηχανισμού τους), το βάρος της ευθύνης για τα παιδιά έπεσε στην ακόμη πιο απομονωμένη μητέρα. Οι επιτυχίες και οι αποτυχίες της μητέρας διαμορφώνουν έναν ευαίσθητο τομέα ενδιαφέροντος, κυρίως επειδή σε περίπτωση δικής της «αποτυχίας» το κράτος αναμένεται να παρέμβει και να την αναπληρώσει μέσω της παροχής υπηρεσιών, συμπεριλαμβανομένης της «φροντίδας» των παιδιών. Η «βοήθεια» από την πρόνοια όμως διακόπτει οποιαδήποτε εις βάθος εξέταση των συνθηκών. Είναι τέτοια η αμφίβολη ευεργεσία του μηχανισμού κρατικής πρόνοιας που κάνει τις μητέρες να φαίνονται υπεύθυνες όχι μόνο για την ευημερία των παιδιών τους την παρούσα στιγμή, αλλά και για τις μελλοντικές ηθικές πράξεις τους.

Εδώ μπορεί να παρατηρηθεί η περιορισμένη σύλληψη του «κοινωνικού στοιχείου» ακόμη και στις «νέες θεωρίες της κοινωνικής αναπτυξιακής ψυχολογίας» (π.χ. Harré, 1986· Schotter, 1984), οι οποίες υποστηρίζουν ότι η ανάπτυξη πηγάζει από μια αρχικά αδιαφοροποίητη μονάδα αποτελούμενη από τη μητέρα και το παιδί. Αυτή ασφαλώς είναι μια σημαντική βελτίωση σε σχέση με το απομονωμένο, εκτός κοινωνικού πλαισίου, παιδί ως μονάδα ανάπτυξης. Αλλά η μελέτη της δυάδας «μητέρας-

παιδιού» ενέχει πάντοτε τον κίνδυνο διατήρησης μιας ήδη πολύ γνωστής ιδεολογικής διάκρισης μεταξύ κράτους και οικογένειας. Η εν λόγω διάκριση περιορίζει τη σύλληψη του «κοινωνικού» σε μία και μοναδική σχέση μέσα στο χώρο του σπιτιού, μεταξύ του παιδιού και του ατόμου που έχει αναλάβει τη φροντίδα του (και που υποτίθεται ότι είναι θηλυκού γένους). Αυτό επανεισάγει το χάσμα «ιδιωτικό-δημόσιο» και εγκαινιάζει ένα νέο είδος ατομισμού και φιλελεύθερου ανθρωπισμού, ο οποίος απαλλάσσει το κράτος από το ρόλο και τις ευθύνες του στην αρωγή των παιδιών.

Μια περαιτέρω, ιδιαίτερης σημασίας, αναπτυξιακή πλάνη είναι πρόδηλη στον τρόπο σύνδεσης των θεμάτων της κοινωνικής τάξης και αταξίας με τις εμπειρίες της δυάδας «μητέρας-παιδιού» όταν το μωρό είναι νεαρής ηλικίας. Βασιζόμενοι σε αυτές τις αλληλεπιδράσεις, μερικοί ισχυρίζονται ότι η αρνητική έκβαση είναι δυνατόν να προβλεφθεί: πρόκειται για μια αντίληψη που οδηγεί σε «προληπτικές» παρεμβάσεις για το καλό της κοινωνίας. Ο τίτλος του βιβλίου της Denise Riley (1983) *War in the Nursery* δείχνει με ποιο τρόπο τα κυρίαρχα θέματα από το εξωτερικό περιβάλλον καταλήγουν να ρυθμίζουν τις αντιλήψεις για τα τεκταινόμενα εντός του σπιτιού. Αυτό που η Riley αποκαλεί όψη «έρημου νησιού» του παισιού της πρώιμης ανάπτυξης του παιδιού (όπου η μητέρα και το παιδί απεικονίζονται σε έναν άνετο, απομονωμένο χώρο του σπιτιού), του τόσο ευνοημένου από τους αναπτυξιακούς ψυχολόγους, «φυσικοποιεί» μια ιδιαίτερη, ιστορικά και κοινωνικά, ρύθμιση. Ο διαχωρισμός αυτής της έντονα ιδεολογικής αναπαράστασης από τις κοινωνικές δομές που την παρήγαγαν επιτρέπει τη διαχείριση των κοινωνικών προβλημάτων σαν να ήταν ατομικές μειονεξίες. Αντί για τη φτώχεια, την ανεργία και τη ματαίωση, έχουμε διεφθαρμένα παιδιά, ακατάλληλες μητέρες, απόντες πατέρες και διαλυμένα σπιτικά.

Είναι λοιπόν συζητήσιμο το εάν τα παιδιά ή οι μητέρες τους αποτελούν το κεντρικό σημείο εστίασης της αναπτυξιακής ψυχολογίας. Εκτός αυτού, οι μητέρες είναι και υποκείμενα της αναπτυξιακής ψυχολογίας αλλά και αντικείμενά της. Όπως δείχνουν οι συνεντεύξεις των Marshall (1991) και Urwin

(1985), εμείς οι μητέρες νιώθουμε ότι αξιολογούμαστε και καθοδηγούμαστε από τον τρόπο με τον οποίο αντανακλάται επάνω μας ο ρυθμός προόδου των παιδιών κατά την περίοδο κρίσιμων αναπτυξιακών στιγμών.

Φυσιολογικοποιημένη απουσία/παθολογικοποιημένη παρουσία

Μέχρι στιγμής έχω μιλήσει με γενικούς όρους για την εξέταση που υποκινείται από τις πρακτικές της αναπτυξιακής ψυχολογίας. Δεν έχουν όμως όλες οι μητέρες, τα παιδιά και οι οικογένειες ισότιμη θέση στην ψυχολογία. Η Ann Phoenix (1987) δημιούργησε την έκφραση «φυσιολογικοποιημένη απουσία/παθολογικοποιημένη παρουσία» για να περιγράψει με ποιο τρόπο η εμπειρία των μαύρων ατόμων συνήθως αποκλείεται ή αγνοείται, για να εμφανιστεί μόνο να συνδέεται με «κοινωνικά προβλήματα» όπως η ύπαρξη ανύπαντρων μητέρων νεαρής ηλικίας. Οι εμπειρίες και η ανάπτυξη των μαύρων ατόμων είτε είναι αθέατες είτε τεκμαίρονται μέσω της εξομοίωσης με τις νόρμες των λευκών, μεσαίας τάξης ατόμων, οι οποίες νόρμες δομούν και τα μοντέλα. Ακόμη και όταν έλκουν την προσοχή, όπως στη διαπολιτισμική ψυχολογία, οι πολιτισμικές διαφορές στις νόρμες, στις πρακτικές και στους στόχους ανατροφής των παιδιών συνήθως αντιμετωπίζονται περισσότερο ως παραλλαγές σε ένα υποτιθέεται κοινό θέμα παρά ως κάτι που αμφισβητεί ολόκληρο το σύνολο των πολιτισμικά ενσωματωμένων παραδοχών που διαποτίζουν τα μοντέλα. Μια νεοεμφανιζόμενη τάση στη βιβλιογραφία τεκμηριώνει τη διαφορετικότητα των πολιτισμικών πρακτικών αναφορικά με τη φροντίδα των παιδιών τόσο στην Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες όσο και σε άλλα μέρη του κόσμου (Dawes & Donald, 1994· Everigham, 1994· Nakano Glenn et al., 1994· Phoenix, 1991· Ribbens, 1994).

Μια παρόμοια «ιστορία» δομεί και τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζονται τα ταξικά ζητήματα στην αναπτυξιακή ψυχολογία. Οι ταξικές διαφορές αναφέρονται μόνο με όρους κατωτερότητας και απόκλισης από τις νόρμες της μεσαίας τάξης,

που θεωρούνται καλύτερες. Οι αντιλήψεις περί ευαίσθητης μητρικής φροντίδας, όπως η «επικέντρωση στο παιδί», είναι στενά συνυφασμένες με τις θεωρίες που κυριάρχησαν μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (την αποκαλούμενη «μάχη εναντίον του φασισμού»), οι οποίες συνέδεαν τη διάπλαση του δημοκρατικού πολίτη με τα πρότυπα των οικογενειακών σχέσεων. Οι συσχετισμοί ανάμεσα στην ανατροφή των παιδιών και στα ευρύτερα θέματα κοινωνικής ευταξίας και οργάνωσης σφυρηλατήθηκαν μέσω κάποιων ψυχολογικών θεωριών για το παιχνίδι και τη γονεϊκή συμπεριφορά. Η αυστηρότητα προς τα παιδιά και η τιμωρία τους θεωρήθηκαν ισοδύναμες με την υποκίνησή τους προς την ανηθικότητα, την απαλλαγή από εσωτερικούς κανόνες και όρια, και τη ροπή τους προς τον αυταρχισμό. Οι ίδιες οι απειλές για αυστηρότητα και τιμωρία επιτρέπονταν – ένας άψογος «διπλός δεσμός». Σε αυτές τις παντοδύναμες πολιτισμικές επιταγές ήρθε να προστεθεί μια περαιτέρω συνέπεια από την έλευση της «προοδευτικής» ή «παιδοκεντρικής» εκπαίδευσης, που ήταν η αναδιατύπωση των πρακτικών φροντίδας του παιδιού στο σχολείο. Συνολικά, αυτό το σύνολο πρακτικών απαγορεύει έντονα στις μητέρες να διαπληκτίζονται με τα παιδιά τους, να αρνούνται να παίξουν μαζί τους ή να χρησιμοποιούν ασυνεπείς μεθόδους πειθαρχίας. Επιπλέον, στη συνείδηση του κοινού οι συγκεκριμένες μητέρες έχουν συνδεθεί με τις μαύρες και με τις γυναίκες της εργατικής τάξης. Αυτό δεν προκαλεί έκπληξη τουλάχιστον εν μέρει, διότι ως εργαζόμενες (τόσο εντός όσο και εκτός σπιτιού) οι μητέρες αυτές (όπως και οι άλλες εργαζόμενες της μεσαίας τάξης) δεν έχουν το χρόνο που απαιτείται για να εμπλακούν σε «παιδοκεντρικές», «δημοκρατικές» διαπραγματεύσεις με τα παιδιά τους. Οι Walkerdine και Lucey (1989) έχουν αναδείξει αυτά τα σημεία επανερμηνεύοντας την ανάλυση των Tizard και Hughes (1984) για τις ταξικές διαφορές στις συζητήσεις μεταξύ μητέρας και κόρης. Τονίζουν με ποιο τρόπο η επικρατούσα αγιοποίηση της «ευαίσθητης μητρικής φροντίδας» συντελεί στην παθολογικοποίηση των γυναικών της εργατικής τάξης που αποτυγχάνουν να επιδείξουν τις απαιτούμενες συμπεριφορές.

Η ίδια δυναμική παρούσας και απουσίας (υπό τις αντί-

στοιχες συνθήκες παθολογίας και μη) χαρακτηρίζει τις θέσεις άλλων καταπιεσμένων ομάδων. Οι ομοφυλόφιλες μητέρες σπάνια εμφανίζονται σε ψυχολογικές ερμηνείες, εκτός από τις συζητήσεις που αφορούν την «καταλληλότητα ενός ατόμου ως γονέα». Η αναπτυξιακή ψυχολογική γνώση για την υποτιθέμενη ανάγκη των παιδιών να έχουν μια πατρική φιγούρα κατατίθεται σε περιπτώσεις ορισμού κηδεμόνα, και εκεί οι ομοφυλόφιλες μητέρες είναι πολύ πιο πιθανό να χάσουν τα παιδιά τους από ό,τι οι ετεροφυλόφιλες (Chesler, 1992). Οι μαύρες και οι ομοφυλόφιλες μητέρες θέτουν υπό αμφισβήτηση τις αντιλήψεις της αναπτυξιακής ψυχολογίας περί του τι είναι και τι πρέπει να είναι οι οικογένειες. Για άλλη μια φορά, αυτά δεν αποτελούν θέματα ακαδημαϊκών συζητήσεων. Έχουν πραγματικές επιπτώσεις στις συνθήκες ζωής των ανθρώπων και στις «επιλογές» που επιτρέπεται να κάνουν. Οι ομοφυλόφιλοι άνδρες και γυναίκες σε πολλές «ανεπτυγμένες» βιομηχανικές χώρες αποκλείονται ή υποτιμούνται ως πιθανοί θετοί γονείς, ενώ οι ομοφυλόφιλες μητέρες και οι ετεροφυλόφιλες γυναίκες που δεν είναι παντρεμένες ή δεν διατηρούν «σταθερές σχέσεις» δεν έχουν πρόσβαση σε υπηρεσίες γονιμοποίησης, μη εξαιρουμένης της δωρεάς γενετικού υλικού. Όπως ισχυρίζεται ο Allfred (1996), το ζήτημα για τους κριτικούς ψυχολόγους είναι πώς θα αποκηρύξουν το σιγματιστικό ρόλο της ψυχολογίας σε τέτοια θέματα και πώς θα επανερμηνεύσουν την υπάρχουσα βιβλιογραφία έτσι ώστε να υποστηρίζει πιο προοδευτικές προγραμματικές διατάξεις.

Από τα παλιά προβλήματα στις νέες προγραμματικές διατάξεις

Η ψυχολογία δυσκολεύεται να αναγνωρίσει ότι το υπονοούμενο γένος στο οποίο βασίζονται τα μοντέλα της είναι το πολιτισμικά κανονιστικό αρσενικό υποκείμενο του δυτικού κόσμου. Στην αναπτυξιακή ψυχολογία αυτή η νόρμα ανανεώνεται μέσα από τις τροχιές που χαράσσει: η ανάπτυξη δομείται έτσι ώστε να σηματοδοτήσει τη μετατόπιση από τα πολιτισμικά εκθλη-

μένα χαρακτηριστικά της προσκόλλησης, των σχέσεων, της απτής σύνδεσης και της εξάρτησης από το περιβάλλον στην αυτονομία, την αποδέσμευση και την απουσία συμπόνιας. Η απόδοση γένους στον όρο «κατάκτηση», που χαρακτηρίζει τις περιγραφές της προόδου στην αναπτυξιακή ψυχολογία, είναι ταιριαστή (βλ. Broughton, 1988· Walkerdine, 1988). Σε αυτή την αναπτυξιακή ιεραρχία, η ορθολογικότητα είναι μια αρετή την οποία πολιτισμικά κατέχουν οι λευκοί άνδρες, μεσαιάς τάξης, ενώ όλοι οι άλλοι θεωρείται ότι συμπεριφέρονται ως βρέφη ή τοποθετούνται στη θέση των βρεφών. Τα κορίτσια κατέχουν μια συγκεκριμένη θέση σε αυτό το σύμπλεγμα ιδεών, αφού αποκλείονται διπλά από τον ορθό λόγο. Τόσο το γεγονός του πραγματικού αποκλεισμού τους όσο και το γεγονός ότι η αναπτυξιακή ψυχολογία συμβάλλει σε αυτό το φαινόμενο διαπιστώνονται περίτρανα στην έρευνα που πραγματοποιείται σε σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Οι Walkerdine και συνεργάτες (1989) δείχνουν πώς οι δασκάλες αξιολόγησαν τα κορίτσια ως λιγότερο έξυπνα από τα αγόρια, επειδή ήταν καλά και εργατικά και άρα θεωρήθηκε ότι δεν διέθεταν την οξυδέρκεια και τον αυθορμητισμό που επιδείκνυαν τα αγόρια, στοιχεία τα οποία οι δασκάλες εκλάμβαναν ως χαρακτηριστικά των αληθινών ικανοτήτων. Συνεπώς, το ενεργητικό, εφευρετικό και ικανό στη λύση προβλημάτων παιδί της αναπτυξιακής ψυχολογίας, όπως το παιδί «μικρός επιστήμονας» στο μοντέλο του Piaget (1957), είναι αγόρι. Το γεγονός ότι οι δασκάλες στη μελέτη των Walkerdine και συνεργατών διατηρούσαν αυτές τις απόψεις ακόμη και όταν τα κορίτσια είχαν καλύτερες επιδόσεις από τα αγόρια είναι μια αφυπνιστική μαρτυρία της ισχύος αυτών των υποθέσεων.

Οι κοινωνικές κατηγορίες και οι ταυτότητες δεν είναι προσθετικές, αλλά διατέμνονται με περίπλοκους τρόπους. Οι πρακτικές της κοινωνικής περιθωριοποίησης και της υποτελείας, στις οποίες μετέχει και η αναπτυξιακή ψυχολογία, μπορούν κάλλιστα να καθορίσουν σε μεγάλο βαθμό την καταπίεση συγκεκριμένων ατόμων και ομάδων. Αυτό συμβαίνει εκεί όπου η «φυλή» και η κοινωνική τάξη διατέμνονται, επειδή οι ιστορίες του φυλετικού αποκλεισμού δείχνουν ότι οι μαύροι είναι οικο-

νομικά μειονεκτούντες· το φαινόμενο αυτό εντείνεται περισσότερο στις μαύρες ανύπανδρες και στις μαύρες ομοφυλόφιλες μητέρες, οι οποίες ως γυναίκες βρίσκονται σε ακόμη πιο μειονεκτική οικονομική θέση. Δεν πρέπει ωστόσο να εμπλακούμε στην αναζήτηση των άπειρων περιπτώσεων καταπίεσης, την επίδραση του συνδυασμού των οποίων αποτυγχάνουμε να κατανοήσουμε. Επειδή το να είσαι λευκή γυναίκα διαφέρει από το να είσαι μαύρη γυναίκα, είναι απαραίτητο να εξετάσουμε τις «φυλετικά» καθορισμένες ταυτότητες φύλου (Afshar & Maynard, 1994· Mama, 1995). Η σοβαρή αντιμετώπιση αυτών των ζητημάτων σημαίνει ότι θα πρέπει όντως να πετάξουμε το μωρό μαζί με την μπανιέρα. Χρειάζεται να βρούμε μια νέα μεταφορά, προκειμένου να σχηματίσουμε μια σαφή εικόνα της ιστορικής εμφάνισης των πολλαπλών και αμφίρροπων μορφών υποκειμενικότητας που συνιστούν ποιοι και τι είμαστε.

Η προσοχή στις κανονιστικές πολιτισμικές παραδοχές που δομούν την αναπτυξιακή ψυχολογία φέρνει στο προσκήνιο νέα ερωτήματα για την κριτική ψυχολογία. Παράλληλα με την αντίδρασή μας απέναντι στις κοινωνικές αδικίες που συντηρούνται από την αναπτυξιακή θεωρία, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε αυτές τις εμφανείς «αποκλίσεις» και τις προγενέστερες παθολογικοποιημένες εμπειρίες ως πηγή πληροφόρησης για τις περιορισμένες συλλήψεις που επιτρέπουν οι θεωρίες μέχρι τώρα. Αν σκεφτούμε σοβαρά ότι τα παιδιά δεν έχουν αναγκαστικά ένα και μοναδικό άτομο που τα φροντίζει σε πρωταρχικό επίπεδο, αλλά ότι μπορούν να ανατραφούν από έναν αριθμό μελών της οικογένειας (και της ευρύτερης), συμπεριλαμβανομένων των αδελφών και των ηλικιωμένων γυναικών, τι θα μπορούσε να σημαίνει αυτό για την ψυχολογική ανάπτυξη και τις μελλοντικές σχέσεις; Πέρα από την αποκάλυψη των αδικιών στις οποίες συνεργεί η αναπτυξιακή ψυχολογία, η εξερεύνηση αυτών των θεμάτων με θετικό τρόπο προσφέρει νέες ιδέες στους περιορισμούς των υπαρχόντων μοντέλων.

Έτσι, για παράδειγμα, το ανθρωπολογικό έργο έχει χρησιμοποιηθεί για την άσκηση κριτικής στο πολιτισμικά καθορισμένο και εμφανιζόμενο ως «γενικό» καθεστώς των ψυχανα-

λυτικών προσεγγίσεων για το παιδί και την ανάπτυξη του φύλου (Kurz, 1992). Εάν, αντί να αγνοούμε την ύπαρξή τους, λάβουμε σοβαρά υπόψη τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ παιδιών και γυναικών που δεν είναι οι βιολογικές τους μητέρες αλλά έχουν αναλάβει τη φροντίδα τους (ή πληρώνονται γι' αυτό), τότε τι θα μπορούσαμε να μάθουμε για τους εναλλακτικούς και διαφορετικούς τρόπους θεώρησης των στενών σχέσεων (βλ. π.χ. Nelson, 1990); Εάν, αντί να υποθέτουμε, όπως κάνουν τα εγχειρίδια της αναπτυξιακής ψυχολογίας, ότι η γλωσσική ανάπτυξη έχει να κάνει με την εκμάθηση μίας μόνο γλώσσας από τα παιδιά, ξεκινούσαμε από το γεγονός ότι τα περισσότερα παιδιά στα περισσότερα μέρη του κόσμου μαθαίνουν δύο γλώσσες (και συχνά περισσότερες), τότε τι επίδραση θα είχε αυτό στον τρόπο με τον οποίο κατανοούμε τον επικοινωνιακό και συμβολικό ρόλο της γλώσσας; Αντί να αντιμετωπίζουμε τη «διγλωσσία» ως επιμέρους ζήτημα, ως ένα προαιρετικό και πρόσθετο χαρακτηριστικό κάποιων παιδιών, θα μπορούσαμε να εξετάσουμε τι αποκαλύπτει αυτός ο τρέχων αποκλεισμός για τις κυρίαρχες μορφές της αναπτυξιακής ψυχολογίας. Η μετατόπιση από ένα ενιαίο μοντέλο για τη γλώσσα προς την εξερεύνηση της ανάδυσης πολλαπλών γλωσσών θα μπορούσε να εμπλουτίσει την κατανόησή μας σχετικά με τις παραλλαγές της έννοιας «μεγαλώνω» σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, σε διαφορετικούς τόπους και σε διαφορετικές θέσεις (Skutnabb Kangas & Cummins, 1988).

Πανίσχυρα σχέδια

Υπάρχει μια τελευταία απουσία την οποία πρέπει να σχολιάσουμε προτού προχωρήσουμε: αυτή είναι η απουσία των παιδιών από την αναπτυξιακή έρευνα. Έχουμε ήδη δει πώς η εστίαση στην αφηρημένη έννοια του «παιδιού» παρεμπόδισε τη μελέτη συγκεκριμένων παιδιών. Υπάρχει άλλη μια παράδοση απουσία: η μη συμμετοχή των παιδιών στα θέματα και τις προτεραιότητες της αναπτυξιακής ψυχολογίας.

Τα παιδιά σπάνια καλούνται να συναινέσουν για τη συμμε-

τοχή τους. Αυτοί που δίνουν τη συγκατάθεση εκ μέρους των παιδιών είναι οι δάσκαλοι ή οι γονείς τους. Τα ίδια τα παιδιά είναι λιγότερο πιθανό να αρνηθούν να μετάσχουν σε μια έρευνα όταν γνωρίζουν ότι ο γονέας ή ο δάσκαλός τους έχει ήδη δώσει την έγκρισή του (Abramovitch et al., 1991). Σήμερα η διεθνής προσοχή στα δικαιώματα του παιδιού επικαλείται διάφορες πολιτισμικές γνώσεις για τα παιδιά, τις οποίες εμείς, ως κριτικοί ψυχολόγοι, θα θέλαμε να θέσουμε υπό αμφισβήτηση. Αυτό αποτελεί ένα ακόμη ωφέλιμο μάθημα σχετικά, αφενός, με τον τόσο περιορισμένο αριθμό των προσπαθειών να εξασφαλιστεί η ενεργός συμμετοχή των παιδιών στην έρευνα και, αφετέρου, με την πραγματική ή πιθανή εκμετάλλευση συγκεκριμένων παιδιών εν ονόματι της διεξαγωγής ερευνών για τα παιδιά γενικώς. Η διατύπωση και η εφαρμογή συμμετοχικών προσεγγίσεων, οι οποίες θα περιλαμβάνουν παιδιά αντί απλώς να τα υποβάλλουν στις παρεμβάσεις τους, αποτελεί εξίσου μεγάλη πρόκληση για την αναπτυξιακή ψυχολογία όσο και για κάθε άλλο φορέα ή μοντέλο. Για μια ακόμη φορά, είναι δυνατόν να εικάσουμε τι θα μπορούσαμε να διδαχθούμε αν προσκαλούσαμε τα παιδιά να συμμετάσχουν στη διαμόρφωση των ερωτημάτων της αναπτυξιακής ψυχολογίας, αντί να αντιμετωπίζουμε τη «συμμετοχή» ως ένα ζήτημα διασφάλισης της συναίνεσης στις διαδικασίες μας.

Αυτό φέρνει στην επιφάνεια το ζήτημα της ισχύος και της εξουσίας στην έρευνα, όχι μόνο από την άποψη του εννοιολογικού ορισμού αλλά και από αυτήν της ερευνητικής πρακτικής. Η αναπτυξιακή ψυχολογία έχει εξετάσει την ισχύ των παιδιών μόνο σε σχέση με την «επίδραση» που αυτά έχουν στους ανθρώπους που τα φροντίζουν (Bell & Harper, 1977). Η ψυχολογία, με την ατομικιστική της εστίαση, δυσκολεύεται ιδιαίτερα να κατανοήσει τις σχέσεις ισχύος ως κοινωνικά κατασκευασμένες δομές που ενδέχεται να εκφράζονται μεν από μεμονωμένα άτομα αλλά δημιουργούνται σε ευρύτερα κοινωνικά πλαίσια. Η έρευνα ασχολείται με ζητήματα ισχύος μόνο από την άποψη της «επιρροής» που ασκείται στα «δεδομένα».

Αυτό επί του παρόντος εμφανίζεται στη βιβλιογραφία της αναπτυξιακής ψυχολογίας που αφορά τη δεκτικότητα των παι-

διών στην υποβολή. Αν και το συγκεκριμένο ζήτημα επαναπροσείλκυσε την προσοχή των μέσων ενημέρωσης εξαιτίας των νομικών θεμάτων που προέκυψαν από την ερμηνεία της ένορκης κατάθεσης των παιδιών, η σχετική συζήτηση διεξάγεται εδώ και καιρό. Η εννοιολογική σύλληψη του εν λόγω θέματος όμως γίνεται μόνο με ατομικούς όρους εσωτερικών καταστάσεων ή ικανοτήτων που ενδεχομένως διαστρεβλώνονται ανάλογα με τις κοινωνικές περιστάσεις, παρά με την εξέταση των τρόπων με τους οποίους οι κοινωνικές συνθήκες προκαλούν ποικίλες ερμηνείες (Bugman, υπό έκδοση). Επομένως, τα λεγόμενα και οι ικανότητες που επιδεικνύουν τα παιδιά είναι επηρεασμένα από τη θέση που τα ίδια κατέχουν στις σχέσεις εξουσίας (Bugman, 1992, 1993). Δεν είναι ωστόσο αυτός ο τρόπος με τον οποίο ερμηνεύεται συνήθως το συγκεκριμένο έργο (βλ. π.χ. Brainerd, 1973· Donaldson, 1978). Το ειρωνικό είναι ότι οι σχέσεις ισχύος δεν αντιμετωπίζονται ως μια δομική διάσταση του συνόλου της αναπτυξιακής ψυχολογικής έρευνας. Ο κλάδος είναι δομημένος γύρω από τις ασύμμετρες σχέσεις μεταξύ ενηλίκων και παιδιών, μια ασυμμετρία που αυξάνεται περισσότερο στη σχέση μεταξύ του ερευνητή και του ερευνώμενου (ή, πιο τυπικά, του πειραματιστή και του υποκειμένου της έρευνας). Η αναπτυξιακή ψυχολογία θα μπορούσε να προαγάγει σημαντικά την κατανόηση της ισχύος (Bugman, 1992· Bugman, υπό έκδοση).

Εν μέρει αυτή η κατάσταση δεν προκύπτει μόνο από το εξατομικευμένο πλαίσιο εργασίας της ψυχολογίας, αλλά και από ένα επιστημονικό μοντέλο που αποφεύγει να παραδεχτεί την παρέμβασή του σε αυτό που μελετά. Ίσως η αναπτυξιακή ψυχολογία, με την εστίασή της στον περίπλοκο εκθλημένο και οικιακό χώρο της φροντίδας των παιδιών, να έχει υποκύψει ιδιαίτερα στο δέλεαρ της ανδροκρατούμενης επιστήμης. Φυσικά, τόσο το αντικείμενο μελέτης της όσο και η εμφανής παρουσία γυναικών ερευνητριών έχουν ενθαρρύνει την ανάπτυξη δικαιολογιών για την επιστημονική της ακαμψία (Murchison, 1933). Εκτός τούτου, οι αξιώσεις αυτού του είδους για αμερόληπτο, ανιδιοτελή ορθό λόγο οδηγούν στην ανάδυση μιας ρητορικής «κοινωνικής συνάφειας» που επιβεβαιώνει και την

αποτελεσματικότητα της αναπτυξιακής ψυχολογίας και την ειδίκευσή της στο σχολιασμό κοινωνικών ζητημάτων.

Προς μια κριτική αναπτυξιακή ψυχολογία

Τι άλλο μπορούν να κάνουν οι κριτικοί αναπτυξιακοί ψυχολόγοι για να αντιμετωπίσουν τις σύγχρονες καταχρηστικές και καταπιεστικές πρακτικές που αναπαράγονται και διακινούνται στο όνομα της ανάπτυξης; Η λέξη «προς» που εμφανίζεται στον τίτλο αυτής της ενότητας σηματοδοτεί μια προσωρινότητα αλλά και μια αίσθηση κίνησης, χωρίς να ορίζει το σημείο τερματισμού της. Όπως θα δούμε, είναι δύσκολο να καταπιαστεί κανείς με το έργο των κριτικών εναλλακτικών προτάσεων στην αναπτυξιακή ψυχολογία και ταυτόχρονα να αποφύγει να αναπαράγει μερικές από τις παραδοχές και τις ορθόδοξες αντιλήψεις που τίθενται υπό αμφισβήτηση.

Στην ανάλυσή του για τις κριτικές και μη κριτικές παραλλαγές της αναπτυξιακής ψυχολογίας, ο Morss (1995) διακρίνει τρεις θέσεις. Πρώτον, υπάρχουν οι προσεγγίσεις του κοινωνικού κονστρουξιονισμού, στις οποίες υπάγεται και το έργο των Shotter, Harré και Gergen. Ο Morss ισχυρίζεται ότι αυτές οι προσεγγίσεις, με την έμφαση που δίνουν στην ανάπτυξη της αμοιβαιότητας μέσω της αλληλεπίδρασης μητέρας-παιδιού, διατηρούν κατάλοιπα του ατομικιστικού πλαισίου. Δεύτερον, υπάρχουν περιγραφές που απαιτούν μια κριτική ψυχολογία της ανάπτυξης (Broughton, 1987). Παρόλο όμως που αυτές οι περιγραφές είναι πιο ευαίσθητες στους κοινωνικούς και πολιτισμικούς ορισμούς της ανάπτυξης, είναι δυνατόν να αναπαράγουν τις «φυσικές» αναπτυξιακές αφηγήσεις των κυρίαρχων θεωριών. Η τρίτη θέση που προσδιορίζει ο Morss είναι η «αντι-αναπτυξιακή», με την έννοια ότι σε αυτήν διατυπώνονται εξηγήσεις της αλλαγής χωρίς την προσφυγή σε ιδέες περί υποκειμένων, φυσικών κανονικοτήτων. Αυτού του είδους οι προσεγγίσεις αρνούνται να προσχωρήσουν στα συνεκτικά ενιαία μοντέλα ανάπτυξης. Αντίθετα, υιοθετούν αποσπασματικά δεδομένα και ιδέες, εισάγοντας με κριτικό τρόπο κάποια στοι-

χεία σε μια κριτική αμφισβήτηση, χωρίς να δεσμεύονται σε ένα καθολικό εναλλακτικό μοντέλο.

Ενώ αυτή είναι γενικότερα η θέση που έχω υιοθετήσει εδώ (βλ. επίσης Burman, 1994), θα ήθελα να ολοκληρώσω το παρόν κεφάλαιο προσφέροντας μερικά παραδείγματα κρίσιμων πεδίων παρέμβασης για τους κριτικούς αναπτυξιακούς ψυχολόγους και/ή για τους κριτικούς της αναπτυξιακής ψυχολογίας.

Πεδία για παρέμβαση

Στη συνέχεια σκιαγραφώ πέντε προκαταρκτικά παραδείγματα τα οποία δείχνουν κρίσιμα θέματα για τη διεξαγωγή κριτικού έργου.

Επένδυση στα παιδιά

Ένας τρόπος να κατανοήσουμε τη σημασία της θεωρίας και των πρακτικών της αναπτυξιακής ψυχολογίας είναι να τις συνδέσουμε με ευρύτερες πολιτισμικές αναπαραστάσεις της παιδικής ηλικίας: με την ιστορική τους συγκεκριμενοποίηση, την πόλωση των δύο φύλων, τις συναισθηματικές και αξιολογικές λειτουργίες των εκκλήσεων για το «μέγιστο δυνατό συμφέρον» των παιδιών. Κατά παρόμοιο τρόπο, χρειάζεται να ερευνήσουμε τα όσα διακυβεύονται για τους ενήλικες από την προσπάθεια να επανακτήσουν τη «χαμένη παιδική ηλικία». Θέτοντας τέτοιου είδους ερωτήματα μπορούμε να αρχίσουμε να συλλαμβάνουμε εννοιολογικά τις μορφές και τις λειτουργίες της αναπτυξιακής ψυχολογικής γνώσης. Μπορούμε να κατανοήσουμε περαιτέρω ποιες είναι οι πηγές της και ποιες πολιτισμικές πρακτικές ανακυκλώνει ως ειδική γνώση, και έτσι να αρχίσουμε να περιορίζουμε την εξουσία που ασκεί μέσω του ισχυρισμού της ότι αποτελεί επιστημονική γνώση. Αυτό δεν είναι απλώς μια αφηρημένη, ακαδημαϊκή άσκηση. Θα μας βοηθήσει να αναγνωρίσουμε και να ακούσουμε τις ανάγκες και τις επιθυμίες των παιδιών.

Ενασχόληση με την καθημερινότητα

Μια δεύτερη στρατηγική που απομακρύνει το φόρτο των γενικευμένων και αφηρημένων μοντέλων της ανάπτυξης είναι η επικέντρωση στην καθημερινότητα. Υπάρχει μια βορειοευρωπαϊκή παράδοση στην αναπτυξιακή έρευνα (βλ. π.χ. Andeneas, 1995· Andeneas, υπό έκδοση· Solberg, 1990) η οποία χρησιμοποιεί τη φεμινιστική κοινωνιολογία (π.χ. Smith, 1987) και έχει στόχο την καταγραφή συγκεκριμένων και ιδιαίτερων λεπτομερειών της ζωής των παιδιών σε ποικίλες περιστάσεις. Αυτή η προσέγγιση επικεντρώνεται σε «ιστορίες ζωής» και σε περιγραφές των καθημερινών και εβδομαδιαίων δραστηριοτήτων, αντί να επιχειρεί να ανακαλύψει βαθύτερες αλήθειες σχετικά με τα χαρακτηριστικά ή τις εννοιοδοτήσεις των παιδιών. Τα θέματα με τα οποία ασχολείται είναι, για παράδειγμα, το πώς τα παιδιά περνούν το χρόνο τους μόνα στο σπίτι χωρίς την παρουσία ενηλίκων, πώς αυτό σχετίζεται με την αίσθηση του εαυτού τους ως αυτόνομων, ανεξάρτητων πρωταγωνιστών και πώς αυτή η αίσθηση προκύπτει μέσα από τη μεταβαλλόμενη εργασιακή κατάσταση των γονέων τους (Gulbrandsen, 1994). Η περιπλοκότητα και ποικιλομορφία των εικόνων ζωής των παιδιών που συντίθενται με αυτό τον τρόπο επιβάλλει στην πράξη την ανάγκη απομάκρυνσης από τα ενιαία αναπτυξιακά μοντέλα και την επεξεργασία πολλαπλών μορφών ανάπτυξης. Αν η πιο προσεκτική εξέταση της ζωής μιας σχετικά ομοιογενούς ομάδας παιδιών αποκαλύπτει τέτοιες διαφοροποιήσεις, τότε πόσο πιο ανοικτοί θα πρέπει να είμαστε στην ποικιλομορφία που θα υπάρχει σε ευρύτερα γεωγραφικά και πολιτισμικά πλαίσια;

Γυναίκες και παιδιά

Τρίτον, είδαμε πώς το αντικείμενο της αναπτυξιακής ψυχολογικής διερεύνησης μετατοπίζεται από το παιδί στη μητέρα, με τα κορίτσια να τοποθετούνται κάπου στη μέση. Ένα κρίσιμο ζήτημα, τόσο για τη φεμινιστική ανάλυση όσο και για τους υπέρμαχους των δικαιωμάτων των παιδιών, είναι το πώς να απεικονίσουν εννοιολογικά και πολιτικά την κυρίαρχη δια-

σύνδεση των θεμάτων που αφορούν τις γυναίκες και τα παιδιά, χωρίς ούτε να επικαλύπτονται μεταξύ τους ούτε να αντιμετωπίζονται ως εντελώς ξεχωριστά (όπως αντιμετωπίζονται από την ισχύουσα νομοθεσία περί δικαιωμάτων). Επί του παρόντος, οι παραδοχές για την επιθυμία απόκτησης παιδιού, την τεκνοποίηση, την ανατροφή, τη φροντίδα και τη γνώση της φροντίδας των παιδιών συνδέονται βαθιά με τους ορισμούς της κανονιστικής θηλυκότητας. Οι φεμινίστριες ορθώς έχουν επισημάνει ότι τα παιδιά αποτελούν πηγή καταπίεσης των γυναικών, και το παρόν κεφάλαιο έχει δείξει τη συνεισφορά της αναπτυξιακής ψυχολογίας σε αυτό το φαινόμενο. Δεν είναι όμως μόνο όλα όσα τα παιδιά προκαλούν στις γυναίκες, όπως δείχνει το έργο των φεμινιστριών (Rich, 1980· Riley, 1987). Αυτό που οι κριτικοί αναπτυξιακοί ψυχολόγοι πρέπει να αντιμετωπίζουν με επιφύλαξη είναι οι τρόποι με τους οποίους άλλες προτεραιότητες (της κοινωνικής υγιεινής, του κοινωνικού ελέγχου ή του πολιτισμικού επεκτατισμού) μπορούν να υλοποιηθούν μέσω των παρεμβάσεων «προς όφελος των παιδιών» ή στο όνομα της χειραφέτησης των γυναικών (Burman, 1995b).

Ανάπτυξη στην ανάπτυξη

Τέταρτον, η προσοχή στην αποικιοκρατική (δηλαδή τη θεωρούμενη ως κατάλληλη) και ομογενοποιητική (αυτή που μειώνει τις διαφορές) ορμή των ενιαίων αναπτυξιακών μοντέλων ρίχνει ένα καινούριο κριτικό φως στους τρόπους με τους οποίους η αναπτυξιακή ψυχολογία εξάγεται από τους αγγλοσαξονικούς και αμερικανικούς χώρους παραγωγής σε μη δυτικά πλαίσια κατανάλωσης (Boyden, 1990). Η αναπτυξιακή ψυχολογία που μελετάται στην Αφρική και την Ασία είναι σε μεγάλο βαθμό αγγλοαμερικανικής προέλευσης, αν και γίνονται προσπάθειες να καταστούν αυτά τα μοντέλα κατάλληλα και συναφή με τα νέα πλαίσια στα οποία εφαρμόζονται (βλ. π.χ. Dawes & Donald, 1994). Τα οικονομικά μοντέλα ανάπτυξης, τα οποία προδιαγράφουν το δυτικό πρότυπο εκβιομηχάνισης ως τη μοναδική οδό προς την πρόοδο, βρίσκονται σε αρμονία με τις ψυχολογικές προσεγγίσεις. Η συναίνεση προκύπτει μέσα από την

κοινή θεωρητική και πολιτική δέσμευση στην πρόοδο, η οποία θεωρείται ο μοναδικός τελικός σκοπός που παρουσιάζεται από τους «πιο ανεπτυγμένους» και αντιγράφεται από τους «λιγότερο ανεπτυγμένους». Αν η ψυχολογία δεν έχει την πρόθεση να αναπαραγάγει στο επίπεδο της ψυχολογικής ρύθμισης τις αδικίες της οικονομικής δομικής προσαρμογής, τότε θα πρέπει να αντικρούσει εξίσου τις καταπιεστικές παραδοχές για τους σκοπούς της και τις κατευθύνσεις της (Burman, 1995b).

Σωστά και λάθη*

Προφανώς, η αναπτυξιακή ψυχολογία αποτελεί μια βασική πηγή διαμόρφωσης των εθνικών και διεθνών πολιτικών που προάγουν τα δικαιώματα των παιδιών. Κατά την επεξεργασία των νομικών δικαιωμάτων των παιδιών, των προγραμμάτων προστασίας τους και των στρατηγικών που διασφαλίζουν τη συμμετοχή τους στη λήψη αποφάσεων για την ευημερία τους, οι απόψεις αναφορικά με την ανάπτυξη των παιδιών λειτουργούν και με ρητό και με άρρητο τρόπο, ως ειδική γνώση και ως κοινή λογική, αντίστοιχα. Πρέπει να είμαστε προετοιμασμένοι να αναδειξουμε τις συνέπειες και τους περιορισμούς αυτών των κυρίαρχων εννοιολογικών θεωρήσεων. Έχουμε ήδη θίξει κάποια ζητήματα που σχετίζονται με τον καθορισμό της έννοιας των «δικαιωμάτων», όπως είναι ο τεχνητός διαχωρισμός των παρεμβάσεων προς όφελος των γυναικών και των παιδιών και η παράδοξη θέση του «παιδιού κοριτσιού». Στις διαμάχες σχετικά με τη γονεϊκή καταλληλότητα θα πρέπει να ασχοληθούμε με τον τρόπο που ο λόγος για τις «ανάγκες των παιδιών» μπορεί να χρησιμοποιηθεί αντιδραστικά, για να στερήσει σε κάποιες γυναίκες την κηδεμονία του παιδιού τους (Allred, 1996): ή πάλι να αμφισβητήσουμε ότι η εκμάθηση μεθόδων από τις μητέρες για να παίζουν ή να «παρωθούν» τα παιδιά τους δεν πρόκειται να αλλάξει το ευρύτερο πλαίσιο των κοινωνικών και οικονομικών αποστερήσεων που ευθύνονται σε με-

* Σ.τ.μ. Λογοπαίγνιο με την αγγλική λέξη «right», που σημαίνει, μεταξύ άλλων, σωστό αλλά και δικαίωμα.

γάλο βαθμό για την «αποτυχία των παιδιών να διαπρέψουν». Με άλλα λόγια, παράλληλα με την υπεράσπιση της σημασίας του έργου με και για τα παιδιά (και όχι «πάνω» στα παιδιά), πρέπει να εργαστούμε για την αποτροπή της ψυχολογιοποίησης των πολιτικών προβλημάτων.

Πηγές για τον καχύποπτο αναπτυξιακό ψυχολόγο

Υπάρχει ένας αριθμός αρκετά εύληπτων κριτικών κειμένων της αναπτυξιακής ψυχολογίας, που μπορούν να βοηθήσουν τους κριτικούς ψυχολόγους να συνεχίσουν να πορεύονται και να ωριμάζουν με κριτικό τρόπο.

Bradley, B. (1989). *Visions of Infancy*. Oxford: Polity, Blackwell.

Broughton, J. (Ed.) (1987). *Critical Theories of Psychological Development*. New York: Plenum Press.

Burman, E. (1994). *Deconstructing Developmental Psychology*. London: Routledge.

Morss, J. (1995). *Growing Critical: Alternatives to Developmental Psychology*. London: Routledge.

Stainton Rogers, R., & Stainton Rogers, W. (1992). *Stories of Childhood: Shifting Agendas of Child Concern*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.

Σημείωση

Ευχαριστίες απευθύνονται στους Diane Burns, Juliette Coleman, Brenda Goldberg, Michele Moore, Tina Miller και Ian Parker για τα σχόλια τους στο αρχικό χειρόγραφο· αυτά τα σχόλια δημιούργησαν όλη τη διαφορά.

Κοινωνική ψυχολογία: η κρίση συνεχίζεται

S. Mark Pancer

Σημείωμα των επιμελητών: Πολλοί από τους ασχολούμενους με την κριτική ψυχολογία είναι κοινωνικοί ψυχολόγοι που πιστεύουν ότι το πεδίο τους απέτυχε να λάβει σοβαρά υπόψη τη λέξη «κοινωνικό». Αυτό παρατηρείται κυρίως στην Ευρώπη κατά τα τελευταία χρόνια, όπως συνέβαινε και πριν από δυο ή τρεις δεκαετίες στις Ηνωμένες Πολιτείες. Παρομοίως, πολλά κεφάλαια σε αυτό το βιβλίο αφορούν τουλάχιστον εν μέρει την «κοινωνική ψυχολογία», ακόμη και όταν δεν χαρακτηρίζονται έτσι: οι συγγραφείς τους επιμένουν ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά πρέπει να γίνεται κατανοητή μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο, και να δίνεται προσοχή στους κοινωνικοοικονομικούς, ιστορικούς και πολιτικούς παράγοντες, ανεξάρτητα αν το άμεσο ενδιαφέρον εστιάζεται στην ανάπτυξη του παιδιού, την ψυχοθεραπεία, τις θεωρίες προσωπικότητας ή την πολιτική συμπεριφορά. Κατά ειρωνικό τρόπο όμως, σε αντίθεση με την κοινωνική ψυχολογία που γεννήθηκε και αναπτύχθηκε από την κοινωνιολογία, η κοινωνική ψυχολογία που αναπτύχθηκε εντός της ψυχολογίας γίνεται όλο και πιο α-κοινωνική, όπως επισημαίνει ο *S. Mark Pancer* σε αυτό το κεφάλαιο.

Ο συγγραφέας εξετάζει συγκεκριμένα την κοινωνική ψυχολογία στη Βόρειο Αμερική, η οποία συνεχίζει να κυριαρχεί στο πεδίο παρά τις προσπάθειες διαμόρφωσης εναλλακτικών προτάσεων. Αντιπαραβάλλει τις προσανατολισμένες στη μεταρρύθμιση προσδοκίες των πρωτοπόρων της κοινωνικής ψυχολογίας με τα περιορισμένα επιτεύγματα του κλάδου. Ενώ κάποιες σημαντικές μορφές του χώρου, όπως ο *Kurt Lewin*, έδωσαν μάχη για να κάνουν το πεδίο κοινωνικά χρήσιμο, οι επόμενες γενιές υιοθέτησαν προσεγγίσεις που προσέφεραν πολύ λίγα στην προαγωγή της ανθρώπινης ευημερίας. Ο *Pancer* τονίζει με έμ-

φαση ότι η κοινωνική ψυχολογία έγινε ακόμη λιγότερο κοινωνική κάτω από την αυξημένη επίδραση της «γνωστικής επανάστασης», ένα πρόβλημα που θίγεται και στα κεφάλαια 12 και 14.

Μια κριτική κοινωνική ψυχολογία με διαφορετικό προσανατολισμό θα μας βοηθούσε να κατανοήσουμε γιατί οι άνθρωποι συναινούν σε συνθήκες καταπίεσης. Θα μας δίδασκε να συνεργαζόμαστε μεταξύ μας. Θα ανακάλυπτε πώς να κατανέμουμε δίκαια τους πόρους και πώς να μοιραζόμαστε ισότητα την εξουσία. Αλλά οι ανεπαρκείς μεθοδολογίες στις οποίες ο συγγραφέας του παρόντος κεφαλαίου ασκεί κριτική, μαζί με την υπέρμετρη εστίαση στην ψυχολογία του ατόμου κάνουν αυτές τις δυνατότητες να μοιάζουν μάλλον ανέφικτες. Είναι πολύ νωρίς για να πούμε αν η κριτική κοινωνική ψυχολογία που αναδύεται στην Ευρώπη (βλ. κεφάλαιο 18) ή αν η χρήση περισσότερων ποιοτικών και προσανατολισμένων στις αξίες προσεγγίσεων (κεφάλαιο 3) θα μπορέσουν να βοηθήσουν την κοινωνική ψυχολογία να φανεί αντάξια των δυνατοτήτων της. ■

Ο πιο κοινά αποδεκτός ορισμός της κοινωνικής ψυχολογίας την περιγράφει ως «μια προσπάθεια κατανόησης και εξήγησης του τρόπου με τον οποίο η σκέψη, το συναίσθημα και η συμπεριφορά των ατόμων επηρεάζονται από την πραγματική, τη φανταστική ή την υπονοούμενη παρουσία των άλλων» (Allport, 1985: 3). Αυτός ο ορισμός, με τη μία ή την άλλη παραλλαγή του, απαντάται στα περισσότερα εγχειρίδια κοινωνικής ψυχολογίας. Μια πρόχειρη εξέταση του πίνακα των περιεχομένων αυτών των εγχειριδίων θα μας βοηθούσε πιθανώς να αντιληφθούμε καλύτερα τα όσα απασχολούν και ενδιαφέρουν τους κοινωνικούς ψυχολόγους. Στους πίνακες περιεχομένων περιλαμβάνονται συνήθως θέματα όπως η κοινωνική αντίληψη και γνώση, η διαμόρφωση και η αλλαγή των στάσεων, η προκατάληψη και οι διακρίσεις, η επιθετικότητα, ο αλτρουισμός, η διαπροσωπική έλξη και οι σχέσεις, η κοινωνική επιρροή και η συμπεριφορά των ομάδων. Τα περισσότερα εγχειρίδια περιέχουν επίσης κεφάλαια που εξετάζουν τις εφαρμογές της κοινωνιοψυχολογικής θεωρίας και έρευνας σε τομείς όπως η υ-

γεία, το περιβάλλον, το δίκαιο ή η πολιτική. Η προσεκτική εξέταση των σπουδαιότερων επιστημονικών περιοδικών του κλάδου θα αποκάλυπτε μια παρόμοια σειρά θεμάτων, με μεγαλύτερη όμως εστίαση στις έρευνες για τις στάσεις και την κοινωνική γνώση, ειδικά στα αμερικανικά περιοδικά που αποτελούν και την πλειονότητα.

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζω αρχικά εν συντομία την ιστορία της κοινωνικής ψυχολογίας, υπογραμμίζοντας τη σύνδεσή της με κοινωνικά και πολιτικά θέματα. Εν συνεχεία περιγράφω τις σημαντικές κριτικές απόψεις που εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια της «κρίσης αξιοπιστίας» του κλάδου, στις δεκαετίες του 1960 και του 1970. Κατόπιν επιχειρώ μια αποτίμηση της παρούσας κατάστασης της κοινωνικής ψυχολογίας συνεπεία της κρίσης αυτής, και περιγράφω πολλά από τα θέματα που συνέβαλαν στο να παραμείνει άλυτη αυτή η κρίση. Τέλος, υποβάλλω κάποιες προτάσεις για τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνική ψυχολογία μπορεί να αντιμετωπίσει αυτά τα θέματα, εν μέρει με την επαναβεβαίωση του ρόλου της στην προαγωγή της κοινωνικής αλλαγής και της ανθρώπινης ευημερίας.

Μια σύντομη αναδρομή στην ιστορία της κοινωνικής ψυχολογίας

Η σύγχρονη κοινωνική ψυχολογία κάνει την εμφάνισή της περίπου στα τέλη του 19ου με αρχές του 20ού αιώνα. Ο Triplett (1898) διεξήγαγε τα πρώτα πειράματα κοινωνικής ψυχολογίας, εξετάζοντας πώς η παρουσία άλλων ατόμων φαίνεται να επηρεάζει την επίδοση σε συγκεκριμένα έργα. Τα πρώτα βιβλία που είχαν τον τίτλο *Social Psychology* γράφηκαν το 1908 (McDougall, 1908· Ross, 1908). Παρόλο που στα κείμενά του ο Ross ασχολήθηκε με θέματα όπως η βία στις συμμορίες, τα οποία εξακολουθούν να προσελκύουν το ενδιαφέρον των κοινωνικών ψυχολόγων, κανένα από τα βιβλία δεν στηριζόταν σε έρευνα και κανένα δεν όριζε στην πραγματικότητα το νεοεμφανιζόμενο κλάδο (Hilgard, 1987). Το βιβλίο του Floyd Allport *Social Psychology* (1924) ήταν αυτό που προχώρησε στον

ορισμό του κλάδου της κοινωνικής ψυχολογίας και βοήθησε να εδραιωθεί ως ένας από τους βασικούς κλάδους σπουδών που υπάρχουν στα αμερικανικά τμήματα ψυχολογίας.

Η πρώτη μεγάλη έκρηξη στην κοινωνιοψυχολογική έρευνα σημειώνεται κατά τη διάρκεια της περιόδου 1920-1940. Την εποχή εκείνη η κοινωνική ψυχολογία καθοδηγούνταν σε μεγάλο βαθμό από τα φλέγοντα κοινωνικά ζητήματα που βρίσκονταν στην επικαιρότητα. Στις αρχές του 1900, για παράδειγμα, εμφανίστηκε το φαινόμενο της μαζικής μετανάστευσης από την Ανατολική Ευρώπη στη Βόρειο Αμερική. Γι' αυτό και δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι τη συγκεκριμένη περίοδο οι κοινωνικοί ψυχολόγοι άρχισαν να μελετούν τις στάσεις απέναντι και μέσα στις εθνικές και εθνοτικές ομάδες. Ο Bogardus (1925), λόγου χάριν, ανέπτυξε μία από τις πρώτες κλίμακες στάσεων (την κλίμακα «κοινωνικής απόστασης») για να μετρήσει τις στάσεις απέναντι στις διάφορες φυλετικές και εθνοτικές ομάδες. Οι Katz και Braly (1933) εκπόνησαν τη διάσημη έρευνά τους για τα στερεότυπα, στην οποία αξιολογούσαν τις εντυπώσεις πρωτοετών φοιτητών του Princeton για άτομα με διαφορετικό εθνικό και εθνοτικό υπόβαθρο.

Η ανάδυση απολυταρχικών καθεστώτων κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου πυροδότησε την έρευνα σε θέματα ηγεσίας και επιρροής των κανόνων της ομάδας στην ατομική συμπεριφορά. Τη συγκεκριμένη εποχή ο Lewin και οι συνεργάτες του (1939) πραγματοποίησαν την κλασική έρευνα για την αυταρχική, τη δημοκρατική και τη φιλελεύθερη (*laissez-faire*) ηγεσία. Ο Sherif (1936) άρχισε να εξερευνά την επίδραση των κανόνων και των κριτηρίων της ομάδας στην ατομική συμπεριφορά. Το 1939 ο Dollard και οι συνεργάτες του δημοσίευσαν τη μελέτη τους για τα αίτια της ανθρώπινης επιθετικότητας.

Ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα που επηρέασαν την κοινωνική ψυχολογία κατά τη διάρκεια εκείνης της περιόδου ήταν η μεγάλη οικονομική ύφεση (Finison, 1976). Έως την εποχή της ύφεσης οι ψυχολόγοι εργαζόνταν σχεδόν αποκλειστικά στον πανεπιστημιακό χώρο. Κατά τη δεκαετία του 1930 οι εργασιακές ευκαιρίες για τους ψυχολόγους μειώθηκαν στο ελάχιστο, όπως άλλωστε και για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυ-

σμού. Τον Ιανουάριο του 1935 μια ομάδα ψυχολόγων συναντήθηκε στο Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Bellevue της Νέας Υόρκης για να συζητήσει θέματα απασχόλησης. Κάποιοι από τους παρευρισκόμενους εξέφρασαν την άποψη ότι η κοινότητα είχε ανάγκη από εκπαιδευμένους ψυχολόγους. Η συγκεκριμένη ομάδα διευρύνθηκε και αργότερα την ίδια χρονιά πήρε το όνομα Psychologists League (Ένωση Ψυχολόγων). Αυτή μαζί με ψυχολόγους που ανήκαν σε άλλες ομάδες, όπως η ομάδα New America, υποστήριξαν το διευρυμένο ρόλο των ψυχολόγων στην κοινότητα. Το 1936, στο πλαίσιο του συνεδρίου του Αμερικανικού Ψυχολογικού Συλλόγου στο New Hampshire, πραγματοποιήθηκε μια συνάντηση, με πρόεδρο τον κοινωνικό ψυχολόγο Ross Stagner, κατά την οποία ιδρύθηκε η Ένωση για την Ψυχολογική Μελέτη Κοινωνικών Θεμάτων (Society for the Psychological Study of Social Issues – SPSSI). Η SPSSI ήταν η πρώτη οργάνωση που ασχολήθηκε με την αξιοποίηση της ψυχολογικής έρευνας για την προαγωγή της ανθρώπινης ευημερίας. Ο στόχος της ήταν διττός:

1. Να ενθαρρύνει την έρευνα για τα ψυχολογικά προβλήματα που συνδέονται πιο ζωτικά με τις σύγχρονες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές στρατηγικές.
2. Να βοηθήσει το κοινό και τους εκπροσώπους του να κατανοήσουν και να χρησιμοποιήσουν στη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής τα πορίσματα της ερευνητικής δραστηριότητας για την ανθρώπινη συμπεριφορά (Krech Cartwright, 1956: 471)

Ένα άλλο σημαντικό γεγονός το οποίο επηρέασε την κοινωνική ψυχολογία ήταν ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Ο Cartwright υποστήριξε ότι ο πόλεμος και η πολιτική αναταραχή στην Ευρώπη κατά τα χρόνια του μεσοπολέμου αποτέλεσαν το «σημαντικότερο μεμονωμένο παράγοντα που επηρέασε την ανάπτυξη της κοινωνικής ψυχολογίας έως σήμερα» (1979: 84). Μια σημαντική πηγή αυτής της επιρροής ήταν τα άτομα που εγκατέλειψαν την Ευρώπη κατά την περίοδο του μεσοπολέμου. Η αύξηση του αντισημιτισμού στη ναζιστική Γερμανία το 1930 είχε ως αποτέλεσμα την αποχώρηση από την ευρωπαϊκή ήπειρο κά-

ποιων λαμπρών επιστημόνων και μελετητών. Ένας από αυτούς που μετανάστευσαν στη Βόρειο Αμερική εκείνη την περίοδο ήταν ο Kurt Lewin, ο οποίος έμελλε να ασκήσει σημαντικότερη επίδραση στην κοινωνική ψυχολογία. Αυτός ο «πρακτικός θεωρητικός» (Marrow, 1969) υπερασπίστηκε μια προσέγγιση στην κοινωνική ψυχολογία που συνταίριαζε την επιστήμη με τις ανθρωπιστικές αξίες. Η μεϊξη αυτή ήταν ιδιαίτερα εμφανής στις ιδέες του Lewin (1946) για την «έρευνα δράσης» (βλ. παρακάτω) και τα «πειράματα πεδίου», στα οποία η έρευνα συνδέεται με την κοινωνική δράση που είναι σχεδιασμένη για να βελτιώσει τη μοίρα των λιγότερο τυχερών στην κοινωνία. Ο Lewin συνέβαλε επίσης σημαντικά στη μελέτη της κοινωνικής αλληλεπίδρασης στο πλαίσιο της ομάδας. Ο ίδιος επινόησε τον όρο «δυναμική της ομάδας» και ίδρυσε το Κέντρο Ερευνών για τη Δυναμική των Ομάδων (Research Center for Group Dynamics), που διεξήγαγε την πρώτη συστηματική μελέτη για τη συμπεριφορά των ατόμων μέσα στην ομάδα.

Όταν άρχισε ο πόλεμος, ο στρατός αναγνώρισε την κοινωνική ψυχολογία ως τομέα ειδικότητας. Στρατολόγησε μάλιστα κοινωνικούς ψυχολόγους προκειμένου να πραγματοποιήσουν έρευνες σε μια ευρεία ποικιλία θεμάτων που σχετιζόνταν με την πολεμική προσπάθεια, όπως το ηθικό αμφοτέρων των πολιτών και των στρατιωτών, η στρατιωτική διοίκηση, οι διεθνείς σχέσεις, οι στάσεις και η υποστήριξη του κοινού απέναντι στις τακτικές και τις δραστηριότητες του πολέμου. Μέχρι να τελειώσει ο πόλεμος οι κοινωνικοί ψυχολόγοι είχαν φτάσει να βλέπουν τον εαυτό τους υπό ένα άλλο πρίσμα: δεν ήταν μόνο ακαδημαϊκοί, ήταν οι προπάτορες της νέας κοινωνικής ψυχολογίας που θα διαδραμάτιζε κεντρικό ρόλο στη δημιουργία μιας καινούριας και καλύτερης κοινωνίας.

Το τέλος του πολέμου ωστόσο σηματοδότησε και την αρχή της αντίδρασης στον προσανατολισμό της εφαρμοσμένης κοινωνικής ψυχολογίας που είχε αρχίσει να οικοδομείται κατά την προπολεμική περίοδο και τα χρόνια του πολέμου. Οι κριτικοί κατηγορήσαν την α-θεωρητική και μη επιστημονική φύση της κοινωνικής ψυχολογίας και πίεσαν για έναν πιο επιστημονικό κλάδο βασισμένο σε θεωρίες που είχαν δοκιμαστεί υπό

αυστηρές εργαστηριακές συνθήκες. Με τον αιφνίδιο και πρόωρο θάνατο του Lewin το 1947, λιγότευσαν οι ισχυρές φωνές που ζητούσαν την ενοποίηση θεωρίας, έρευνας και κοινωνικής δράσης. Τελικά, μετά το θάνατό του «δημιουργήθηκε μια διάσπαση που κατέληξε σε χάσμα» (Deutsch, 1975: 2). Τα συνέδρια στο Bethel και στο Maine το 1947 και 1948 απέτυχαν να συμφιλιώσουν τις «φατρίες» των θεωρητικών και των πρακτικών και οδήγησαν στην ανάπτυξη μιας ακαδημαϊκής κοινωνικής ψυχολογίας που δεν εκτιμούσε ιδιαίτερα την εφαρμογή και τη δράση.

Στις δύο δεκαετίες που ακολούθησαν τον πόλεμο, η ακαδημαϊκή εργαστηριακή προσέγγιση εδραίωσε γρήγορα την κυριαρχία της στο χώρο. Η εξέταση των σπουδαιότερων περιοδικών κοινωνικής ψυχολογίας των δεκαετιών του 1950 και του 1960 αποκαλύπτει την επικέντρωση των ερευνών σε θέματα όπως οι στάσεις, οι διεργασίες επικοινωνίας, οι διεργασίες της ομάδας και η ηγεσία, και όλα αυτά σχεδόν αποκλειστικά στο περιβάλλον του εργαστηρίου. Στη μελέτη των στάσεων, που ήταν ένας από τους κυριότερους τομείς έρευνας κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, κυριάρχησαν η πειστική επικοινωνιακή εργασία του Hovland και των συνεργατών του και η θεωρία της γνωστικής ασυμφωνίας του Festinger. Ελάχιστες από αυτές τις μελέτες σχετιζόνταν άμεσα με σημαντικά κοινωνικά ζητήματα και σχεδόν όλες διεξήχθησαν σε χώρους πανεπιστημιακών εργαστηρίων: «Έως το 1965 η πειραματική προσέγγιση ήταν η βασίλισσα των μεθόδων. Για την ακρίβεια, σε μερικούς κύκλους θεωρούνταν ασεβής ακόμη και η σκέψη να χρησιμοποιηθεί άλλη μέθοδος» (Hendrick, 1977: 20).

Η κρίση αξιοπιστίας της κοινωνικής ψυχολογίας

Έως τα μέσα του 1960 η κοινωνική ψυχολογία είχε διανύσει τη φάση της εφηβείας της και είχε εξελιχθεί σε μια ώριμη και ακμάζουσα επιστήμη. Υπήρχαν ωστόσο κάποιοι που άρχισαν να αναρωτιούνται για το είδος της επιστήμης που είχε γίνει. Η αντίδραση ξεκίνησε το 1967, με το άρθρο του Ring που είχε τί-

λο “Experimental Social Psychology: Some Sober Questions about Some Frivolous Values” (Πειραματική Κοινωνική Ψυχολογία: Μερικές Νηφάλιες Ερωτήσεις για Μερικές Ασήμαντες Αξίες), και συνεχίστηκε έως τα τέλη της δεκαετίας του 1970, με μια σειρά άρθρων τα οποία έθεταν σοβαρά ερωτήματα για τις αξίες που θεμελιώναν την έρευνα της κοινωνικής ψυχολογίας, για τον τρόπο με τον οποίο διεξαγόταν η έρευνα και για τη συνάφεια του κλάδου με την κοινωνική συμπεριφορά στο πραγματικό περιβάλλον.

Το άρθρο του Ring διέκρινε τρία είδη κοινωνικής ψυχολογίας: μια ανθρωπιστική, προσανατολισμένη στην πράξη ψυχολογία, που είχε τις ρίζες της στην παράδοση του Lewin· μια επιστημονικά προσανατολισμένη κοινωνική ψυχολογία, που έδινε έμφαση στα πειράματα εργαστηρίου και απέφευγε οποιαδήποτε απόπειρα σύνδεσης του κλάδου με την κοινωνία· και μια κοινωνική ψυχολογία όλο «παιχνίδια και χαρά», η οποία πραγματοποιούσε έξυπνα πειράματα με ευρήματα αντίθετα στη διαίσθηση, αλλά χωρίς ιδιαίτερη συνεισφορά στην προαγωγή της γνώσης. Ο Ring υποστήριζε ότι είχε κυριαρχήσει η προσέγγιση του είδους «παιχνίδια και χαρά», και εξέφραζε την αγωνία του για την επίδραση που ασκούσε στο πεδίο:

Η κοινωνική ψυχολογία σήμερα, μου φαίνεται, βρίσκεται σε μια κατάσταση βαθιάς διανοητικής σύγχυσης. Δεν υπάρχει αίσθηση προόδου· αντίθετα, έχει κανείς την εντύπωση ενός άναρχα εξαπλούμενου, διαμελισμένου τομέα δραστηριότητας όπου η κίνηση είναι πρωταρχικά εξωτερική, όχι ανοδική. Προσεγγίζουμε τη δουλειά μας με ένα είδος ανήσυχου πρωτοποριακού πνεύματος: μια νέα (ή φαινομενικά νέα) περιοχή ανακαλύπτεται, ερευνάται για λίγο, και κατόπιν συνήθως εγκαταλείπεται όταν η πρόοδος είναι δύσκολη ή χωρίς ενδιαφέρον. Είμαστε ένα πεδίο με πολλούς συνοριακούς φρουρούς αλλά λίγους αποίκους. Και στο βαθμό που αυτό παραμένει πραγματικό, η ιστορία της κοινωνικής ψυχολογίας θα γραφεί όχι με όρους αλληλεξαρτώμενων κοινοτήτων, αλλά με όρους πόλεων-φαντάσματα.

Άλλοι υποστήριξαν ότι οι εργαστηριακές μέθοδοι και ο ελέγ-

χος των υποθέσεων για την κατανόηση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης ήταν ανεπαρκείς και δεν βοηθούσαν να γίνει επιτυχώς αντιληπτή η περιπλοκότητα της ανθρώπινης κοινωνικής συμπεριφοράς. Ο McGuire (1967) επέκρινε τη χρήση των παραπλανητικών εργαστηριακών πειραμάτων και συνηγόρησε υπέρ της διενέργειας συσχετιστικών, πολυμεταβλητών μελετών, σχεδιασμένων να γενικεύουν θεωρίες και υποθέσεις αντί απλώς να τις δοκιμάζουν. Ο Silverman (1977) στο άρθρο του "Why Social Psychology Fails" (Γιατί Αποτυγχάνει η Κοινωνική Ψυχολογία) παρέθεσε επίσης επιχειρήματα εναντίον της εργαστηριακής χειριστικής προσέγγισης και αντιπρότεινε μια πιο περιγραφική, νατουραλιστική, προσανατολισμένη στην ανακάλυψη ερευνητική προσέγγιση, με τα εργαστηριακά πειράματα να παίζουν μόνο συμπληρωματικό ρόλο. Ο Cartwright (1979) και ο Smith (1972, 1973) άσκησαν παρόμοιες κριτικές.

Άλλοι κριτικοί κατά τη διάρκεια εκείνης της περιόδου υποστήριξαν ότι η κοινωνική ψυχολογία υιοθετούσε μια υπερβολικά ατομικιστική προσέγγιση (Sampson, 1977· Steiner, 1974). Ο Sampson δήλωσε ότι η κοινωνική ψυχολογία βασιζόταν στο αμερικανικό ιδανικό του «άκρατου ατομικισμού», σύμφωνα με το οποίο «μεγάλο βάρος της προσωπικής και κοινωνικής ευθύνης για την επιτυχία και την αποτυχία επιρρίπτεται στο μεμονωμένο άτομο μέσα σε μια ατομικιστική προοπτική» (1977: 779). Όπως ο ίδιος έλεγε, μια τέτοια προσέγγιση αδυνατεί να λάβει σοβαρά υπόψη την επίδραση της κοινότητας και της κοινωνίας στην ανθρώπινη συμπεριφορά, επιφορτίζει το άτομο με την ευθύνη της επίλυσης των προβλημάτων (βλ. επίσης Caplan & Nelson, 1973) και δικαιώνει τα κοινωνικά προγράμματα που συνάδουν με την «απομονωτική, εξατομικευτική και αποξενωτική λειτουργία» αυτής της οπτικής. Για να αντικαταστήσει αυτή την προσέγγιση, ο Sampson πρότεινε μια «αλληλεξαρτώμενη» προοπτική, που μετέθετε την ευθύνη για τη συμπεριφορά στο πλαίσιο της κοινότητας, της κοινωνίας και ενός συστήματος αμοιβαία επιδραστικών σχέσεων.

Μία από τις πιο καταδικαστικές κριτικές που ασκήθηκαν κατά τη διάρκεια της περιόδου της «κρίσης» ήταν αυτή που επέμενε ότι η κοινωνική ψυχολογία δεν είχε άμεση σχέση με

το αντικείμενό της. Η κοινωνιοψυχολογική έρευνα, επειδή δεν ήταν θεμελιωμένη πάνω σε σημαντικά κοινωνικά προβλήματα και θέματα, κινδύνευε να χάσει την αίσθηση προσανατολισμού της. Στην ανασκόπηση των πρώτων τόμων του επιστημονικού περιοδικού *Advances in Experimental Social Psychology*, ο Smith μίλησε για το μαρασμό που υπέστη το κληροδότημα του Lewin και ζήτησε την επιστροφή στο είδος της κοινωνικής ψυχολογίας που είχε οραματιστεί ο Lewin: «Για τον Lewin η βασική και η εφαρμοσμένη έρευνα, η εργαστηριακή και η επιτόπια έρευνα ήταν συμπληρωματικές, όχι αντικρουόμενες. Ελπίζω ότι καθώς η συστηματική κοινωνική ψυχολογία θα βγαίνει από την παρούσα “κρίση” της, θα μπορέσει να ανακτήσει κάτι από τη σύνθεση του Lewin» (1972: 95).

Είκοσι χρόνια μετά: η κρίση συνεχίζεται

Τι συνέβη με την κρίση στην κοινωνική ψυχολογία είκοσι και πλέον χρόνια μετά την εμφάνισή της; Κάποιοι, όπως οι Augustinos και Walker (1995), υποστήριξαν ότι η κρίση έχει εν μέρει ξεθωριάσει, όχι επειδή επιλύθηκαν τα ζητήματα που την απασχολούσαν, αλλά επειδή ο κλάδος έχασε το ενδιαφέρον του για την περαιτέρω εξέτασή τους. Άλλοι, όπως ο Reich (1981), ισχυρίστηκαν ότι πολλά από τα θέματα που οδήγησαν στην κρίση επιλύθηκαν με την ανάπτυξη μιας περισσότερο εφαρμοσμένης και μεθοδολογικά προηγμένης κοινωνικής ψυχολογίας. Τέλος, υπάρχουν και αυτοί (π.χ. Jones, 1985) που διατείνονται ότι ουσιαστικά δεν υπήρξε ποτέ κρίση και ότι η κοινωνική ψυχολογία θα πρέπει να συνεχίσει το έργο της ως συνήθως.

Στη συνέχεια προτίθεμαι να επανεξετάσω τα θέματα που προέκυψαν από τη βιβλιογραφία της κρίσης είκοσι χρόνια πριν, σε μια προσπάθεια να αποτιμήσω την παρούσα κατάσταση του κλάδου. Τα ερωτήματά μου αφορούν το ποιος, τι, πού, γιατί και πώς της σημερινής κοινωνικής ψυχολογίας. Ποιος διεξάγει κοινωνιοψυχολογική έρευνα και ποιος μελετάται; Τι μελετάται (και τι όχι); Πού πραγματοποιείται η κοινωνιοψυχολογική έρευνα; Ποιες είναι οι πρωταρχικές μέθοδοι που χρη-

σιμοποιούνται για τη μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς; Στη βάση όλων αυτών των ερωτημάτων βρίσκεται το πρωταρχικό ερώτημα που απασχολεί όλα τα κεφάλαια του παρόντος βιβλίου: Τι σχέση έχουν οι θεωρίες και οι πρακτικές της κοινωνικής ψυχολογίας με τη γνώση μας για την ανθρώπινη κοινωνική συμπεριφορά και την προαγωγή της ανθρώπινης ευημερίας;

Ποιος ασκεί κοινωνική ψυχολογία και σε ποιον

Στη διατριβή που έκανε το 1979 για το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε η κοινωνική ψυχολογία, ο Cartwright υποστήριξε ότι «λόγω των κοινωνικών συνθηκών που επικρατούσαν όταν εντάχθηκαν στο χώρο, οι κοινωνικοί ψυχολόγοι είναι κατά κύριο λόγο λευκοί, άνδρες, Αμερικανοί της μεσαίας τάξης, γι' αυτό και αντανakλούν τα ενδιαφέροντα και τις μεροληψίες αυτού του τμήματος του πληθυσμού» (85). Σε ποιο βαθμό ισχύει η παραπάνω περιγραφή για τους κοινωνικούς ψυχολόγους της σημερινής εποχής; Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μερικά στοιχεία της έχουν αλλάξει. Το στοιχείο που φαίνεται να έχει υποστεί τη μεγαλύτερη αλλαγή είναι το φύλο αυτών που ασκούν την κοινωνική ψυχολογία. Σήμερα υπάρχουν περισσότερες γυναίκες κοινωνικοί ψυχολόγοι από ποτέ, η συνεισφορά των οποίων ήταν ιδιαίτερα σημαντική σε κάθε τομέα της κοινωνικής ψυχολογίας. Όχι μόνο εμπλούτισαν κατά πολύ τις γνώσεις μας για την ανθρώπινη συμπεριφορά, αλλά έχουν αρχίσει να κάνουν βαθιές αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο ασκείται η κοινωνική ψυχολογία. Δεν εκπλήσσει, για παράδειγμα, το γεγονός ότι οι γυναίκες κοινωνικοί ψυχολόγοι ήταν από τους πρώτους επιστήμονες που μελέτησαν θέματα όπως οι διαφορές φύλου στην κοινωνική συμπεριφορά ή οι στενές προσωπικές σχέσεις, τα οποία παραμελούνταν όσο ο κλάδος ήταν ανδροκρατούμενος. Η φεμινιστική θεωρία και οι ερευνητικές μέθοδοι έχουν επίσης αρχίσει να επιφέρουν θεμελιώδεις αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνικοί ψυχολόγοι βλέπουν τον κόσμο και διενεργούν την έρευνά τους (Griffin & Phoenix, 1994· Reinhartz & Daviman, 1992· Wilkinson, 1986).

Λιγότερες αλλαγές έχουν σημειωθεί σε άλλες πτυχές της περιγραφής του Cartwright για τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των ασκούντων την κοινωνική ψυχολογία. Η κοινωνική ψυχολογία παραμένει σε μεγάλο βαθμό αμερικανική «επιχείρηση», μολονότι αυτό έχει κάπως περιοριστεί με την πάροδο των χρόνων. Το συγκεκριμένο γεγονός δεν προκαλεί έκπληξη, δεδομένου ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες εκπροσωπούσαν αυτό που περιγράφεται ως «μια πραγματική στρατιά (ψυχολόγων), υποστηριζόμενη από τη μεγαλύτερη υποδομή έρευνας στον κόσμο» (Moghaddam, 1987: 914). Από τα είκοσι περίπου σημαντικότερα περιοδικά που δημοσιεύουν κυρίως έρευνες κοινωνικής ψυχολογίας, λίγα έχουν την έδρα τους εκτός των Ηνωμένων Πολιτειών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αποφασιστική επιβολή της αμερικανικής οπτικής στην ανάπτυξη της θεωρίας και της έρευνας για την ανθρώπινη κοινωνική συμπεριφορά, μιας οπτικής που περιορίζεται από το πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ασκούν το επάγγελμά τους οι Αμερικανοί κοινωνικοί ψυχολόγοι: «Οι κοινωνικοί ψυχολόγοι δεν μελετούν απλώς την κοινωνία, αλλά συμμετέχουν και σε αυτήν· και παρά τη μεγάλη τους προσπάθεια να επιτύχουν μια αμερόληπτη αντικειμενικότητα στην έρευνά τους, η σκέψη τους επηρεάζεται από το συγκεκριμένο πολιτισμό μέσα στον οποίο ζουν» (Cartwright, 1979: 85).

Η κοινωνική ψυχολογία φαίνεται ότι ασκείται ακόμη από λευκούς της μεσαίας τάξης. Η πλειονότητα όσων διδάσκουν κοινωνική ψυχολογία και διεξάγουν κοινωνιοψυχολογική έρευνα κινείται στον ακαδημαϊκό χώρο. Οι περισσότεροι είναι κάτοχοι διδακτορικού τίτλου. Σε σχέση με το γενικό πληθυσμό είναι υψηλά αμειβόμενοι και εξαιρετικά μορφωμένοι. Φαίνεται επίσης ότι είναι κυρίως λευκοί. Ένα βιβλίο με τίτλο *The Social Psychologists: Research Adventures* (Brannigan & Mertens, 1995), το οποίο εκδόθηκε πρόσφατα, συγκεντρώνει τις αφηγήσεις δεκαέξι διακεκριμένων κοινωνικών ψυχολόγων για το πώς ξεκίνησαν την ενασχόλησή τους με τις αντίστοιχες περιοχές έρευνάς τους. Στην πρώτη σελίδα του κάθε κεφαλαίου υπάρχει η φωτογραφία του ερευνητή· όλοι είναι λευκοί.

Τι γίνεται όμως με τα «υποκείμενα» της κοινωνιοψυχολογι-

κής έρευνας; Σε ποιο βαθμό είναι αντιπροσωπευτικά των φύλων και των εθνοτικών, φυλετικών, πολιτισμικών, ηλικιακών και κοινωνικοοικονομικών ομάδων που υπάρχουν στην ευρύτερη κοινωνία; Από την εξέταση των χαρακτηριστικών των συμμετεχόντων τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια διαπιστώνεται ότι η επιλογή των υποκειμένων της κοινωνιοψυχολογικής έρευνας ήταν εξαιρετικά περιορισμένη (Higbee et al., 1976, 1982· Higbee & Wells, 1972· Sears, 1986). Ο Sears, για παράδειγμα, βρήκε ότι τα τρία τέταρτα των άρθρων που δημοσιεύτηκαν σε τρία κύρια περιοδικά κοινωνικής ψυχολογίας το 1980 και το 1985 βασιζόνταν σε έρευνες των οποίων το δείγμα αποτελούσαν μόνο Αμερικανοί προπτυχιακοί φοιτητές. Μόνο το 17% των μελετών που εκδόθηκαν το 1985 δεν είχαν χρησιμοποιήσει φοιτητές. Ο Sears διατείνεται ότι το περιορισμένο πληθυσμιακό δείγμα πάνω στο οποίο εδραιώθηκε η κοινωνική ψυχολογία εγείρει κάποια σοβαρά ερωτήματα σχετικά με την εγκυρότητα της εικόνας της ανθρώπινης συμπεριφοράς που προκύπτει από αυτή την έρευνα. Οι φοιτητές πανεπιστημίων προέρχονται από πολύ υψηλότερο κοινωνικοοικονομικό επίπεδο συγκριτικά με το μεγάλο μέρος του πληθυσμού· οι στάσεις τους απέναντι στα κοινωνικά ζητήματα είναι πολύ λιγότερο αποκρυσταλλωμένες από αυτές των μεγαλύτερων σε ηλικία ατόμων· οι περισσότεροι δεν έχουν ακόμη διαμορφώσει σταθερές σχέσεις με την ομάδα των συνομηλίκων τους· έχουν την τάση να συμμορφώνονται με την εξουσία· και καθοδηγούνται περισσότερο από τις γνωστικές διεργασίες σε σύγκριση με το γενικό πληθυσμό. Ο Sears σκιαγραφεί μια «καρικατούρα» του προπτυχιακού ερευνητικού δείγματος και το αντιπαραβάλλει με τα είδη των ατόμων που δεν μελετώνται από τους σύγχρονους κοινωνικούς ψυχολόγους: «Η σύγχρονη κοινωνική ψυχολογία... παρουσιάζει την ανθρώπινη φυλή σαν να αποτελείται αποκλειστικά από μοναχικά, μειλίχια, συμμορφούμενα άτομα, τα οποία εξειδικεύονται σε δοκιμασίες που διενεργούνται με χαρτί και μολύβι. Το ανθρώπινο ον με τα έντονα και παράλογα πάθη του, με τις ανυπότακτες προκαταλήψεις του, το απόλυτα ενταγμένο σε σφιχτοδεμένες οικογενειακές και εθνοτικές ομάδες, το ον το οποίο αναπτύσσεται και ωριμάζει με την ηλι-

κία, δεν είναι αυτό που μελετά η σύγχρονη κοινωνική ψυχολογία» (1986: 527).

Τι μελετάται;

Αν ο κοινωνικός ψυχολόγος της δεκαετίας του 1940 μεταφερόταν στο παρόν και είχε την ευκαιρία να ξεφυλλίσει μερικά από τα κύρια περιοδικά του κλάδου, θα αισθανόταν βαθιά έκπληξη και μάλλον απογοήτευση. Αυτή (ή, πιο πιθανό, αυτός) θα αντίκριζε μια κοινωνική ψυχολογία που ασχολείται πολύ περισσότερο με το άτομο παρά με τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα σχετίζονται μεταξύ τους· και κατά πάσα πιθανότητα θα συμφωνούσε με τη δήλωση του Baumeister για τον κλάδο:

Υπάρχει ένα παράδοξο στον τρόπο με τον οποίο ασκείται σήμερα η κοινωνική ψυχολογία: δεν είναι πάντα και τόσο κοινωνική. Κατά ειρωνικό τρόπο, οι περισσότεροι κοινωνικοί ψυχολόγοι αντιλαμβάνονται τους ανθρώπους κυρίως ως ανεξάρτητες μονάδες, αποδεχόμενοι μόνο περιστασιακά ότι αυτές οι μονάδες έρχονται σε επαφή μεταξύ τους. Αυτό ίσως να μην προκαλεί τόσο μεγάλη έκπληξη. Οι Ηνωμένες Πολιτείες είναι το έθνος του ωμού ατομικισμού, γι' αυτό και οι Αμερικανοί διανοούμενοι έστρεψαν την προσοχή τους στο άτομο (1995: 75).

Αυτή η κατάσταση πραγμάτων είναι εν μέρει αποτέλεσμα του γνωστικού προσανατολισμού που κυριαρχεί σήμερα στην κοινωνιοψυχολογική σκέψη. Μερικοί έχουν υποστηρίξει ότι αυτή η οπτική είναι περισσότερο γνωστική παρά κοινωνική, και ότι «το μόνο κοινωνικό στοιχείο στην κοινωνική νόηση είναι η αναφορά σε κοινωνικά αντικείμενα – ομάδες ανθρώπων, γεγονότα» (Augoustinos & Walker, 1995: 3). Ένα από τα κύρια άρθρα σε πρόσφατο τεύχος του περιοδικού *Journal of Personality and Social Psychology*, για παράδειγμα, περιγράφει μια σειρά από μελέτες στις οποίες οι συμμετέχοντες επιχειρούσαν να ανακαλέσουν κινεζικά ιδεογράμματα που προβάλλονταν σε μια οθόνη για μικρά χρονικά διαστήματα (Murphy et al., 1995). Το «κοινωνικό» χαρακτηριστικό αυτών των πειραμάτων ήταν η

εμβόλιμη προβολή, ανάμεσα στα ιδεογράμματα, εικόνων με χαρούμενα ή θυμωμένα πρόσωπα που παρουσιάζονταν κατά τη διάρκεια της φάσης ανάκλησης των πειραμάτων.

Με την κυριαρχία της γνωστικής προσέγγισης η κοινωνική ψυχολογία εισχώρησε βαθύτερα στο νου των εξεταζόμενων ανθρώπων. Ακόμη και θέματα όπως οι στενές σχέσεις μελετώνται από τη σκοπιά του ατόμου. Είναι έτσι δύσκολο να συλλάβει κανείς την κοινωνική αλληλεπίδραση από μια πιο «σχετική» οπτική, η οποία αποδίδει μεγαλύτερη έμφαση στις διαπροσωπικές και πολιτισμικές διεργασίες (Peritone, 1981· Senn, 1989). Συνακόλουθα, οι κοινωνικοί ψυχολόγοι αφιερώνουν πολύ λιγότερη προσοχή σε θέματα όπως η συλλογική συμπεριφορά, οι διομαδικές σχέσεις και η κοινωνική σύγκρουση από ό,τι σε θέματα όπως ο εαυτός, οι διαδικασίες εξαγωγής κοινωνικών συμπερασμάτων και η μνήμη προσώπων. Μολονότι οι ερευνητές εκτός των Ηνωμένων Πολιτειών (και κυρίως στην Ευρώπη) έχουν ασχοληθεί περισσότερο με τα πρώτα θέματα (Moghaddam, 1987), χρησιμοποιούν συχνά στις μελέτες τους το ίδιο είδος της γνωστικής, ατομοκεντρικής ανάλυσης. Έτσι, φαίνεται ότι η ατομικιστική προσέγγιση, την οποία είχε περιγράψει ο Sampson (1977) κατά την εποχή που η κοινωνική ψυχολογία βρισκόταν σε κρίση, δεν έχει εξαλειφθεί· στην πραγματικότητα, έχει ενταθεί ακόμη περισσότερο με την αποκαλούμενη γνωστική επανάσταση στην κοινωνική ψυχολογία.

Πολλές από τις θεωρίες που γεννήθηκαν πριν την περίοδο κρίσης της κοινωνικής ψυχολογίας συνδέονταν εκ φύσεως με τα κίνητρα. Οι δυνάμεις που κινητοποιούσαν την κοινωνική συμπεριφορά προέρχονταν τόσο μέσα όσο και έξω από το άτομο. Τα κίνητρα των ανθρώπων θεωρούνταν ότι ήταν η επιβράβυσή τους (από τις ομάδες στις οποίες ανήκαν και από άλλους), η προβολή του εαυτού και της ομάδας τους με θετικό τρόπο και η επίτευξη επιθυμητών στόχων (τόσο ομαδικών όσο και ατομικών). Μια αίσθηση των κύριων δυνάμεων που υποκινούσαν την κοινωνική συμπεριφορά προέκυψε από την παρατήρηση της αλληλεπίδρασης ατόμων σε πραγματικά κοινωνικά πλαίσια. Με την έλευση μιας περισσότερο γνωστικής κοινωνικής ψυχολογίας, οι θεωρίες είναι πιο πιθανό να προκύψουν

όχι από την παρατήρηση και την ανάλυση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης αλλά από τη γνωστική ψυχολογία, και επιπλέον είναι πιο πιθανό να επικεντρώνονται στις ενδοψυχικές διεργασίες παρά στα κίνητρα. Κατά συνέπεια, η θεωρία και η έρευνα έχουν γίνει πιο ατομοκεντρικές και έχουν απομακρυνθεί ακόμη περισσότερο από την κοινωνική συμπεριφορά στο κοινωνικό περιβάλλον.

Μία από τις προσφερόμενες λύσεις για την αντιμετώπιση της κρίσης της δεκαετίας του 1970 ήταν ο περιορισμός της κοινωνιοψυχολογικής έρευνας και θεωρίας στα σημαντικά κοινωνικά ζητήματα και προβλήματα της εποχής. Ένα από τα αποτελέσματα της έκκλησης για πιο σχετική κοινωνιοψυχολογική έρευνα ήταν η δημιουργία, το 1971, ενός περιοδικού που ειδικευόταν στην εφαρμογή της κοινωνιοψυχολογικής έρευνας και θεωρίας στα κοινωνικά ζητήματα. Ο Reich υποστήριξε ότι η καθιέρωση του *Journal of Applied Social Psychology* αποτελούσε «την πιο σημαντική συμβολική ένδειξη της τελικής άφιξης της εφαρμοσμένης κοινωνικής ψυχολογίας» (1981: 65). Έχουν ωστόσο τεθεί ερωτήματα σχετικά με το πόσο ακριβώς εφαρμοσμένη είναι η έρευνα η οποία δημοσιεύεται στο περιοδικό (Helmreich, 1975· Mark et al., 1976). Εκτός αυτού, οι δημοσιευόμενες έρευνες κατά το μεγαλύτερό τους μέρος συνδέονται με την εφαρμογή – σε κοινωνικά ζητήματα και προβλήματα του πραγματικού κόσμου – θεωριών που αρχικά αναπτύχθηκαν στο εργαστήριο. Είναι σχετικά λίγα τα άρθρα που φαίνεται να χρησιμοποιούν την εφαρμοσμένη έρευνα ή την κοινωνική δράση για τον εμπλουτισμό της θεωρίας (μια πρόσφατη εργασία του Reiser [1996] δείχνει πώς μπορεί να γίνει κάτι τέτοιο). Ο διάλογος που είχε οραματιστεί ο Lewin, ανάμεσα στη θεωρία και την εργαστηριακή έρευνα, αφενός, και στην έρευνα πεδίου ή την έρευνα δράσης, αφετέρου, στον οποίο διάλογο η κάθε πλευρά θα συνεισέφερε στην άλλη, παραμένει σε μεγάλο βαθμό απραγματοποίητος. Επιπρόσθετα, η παρουσία ενός περιοδικού «εφαρμοσμένης» κοινωνικής ψυχολογίας ενισχύει την αντίληψη για την ύπαρξη διάκρισης ανάμεσα στη βασική και την εφαρμοσμένη κοινωνική ψυχολογία, και επιτρέπει τη συνέχιση μιας βασικής ή «αμιγούς» κοινωνικής ψυχολογίας

που δεν θεμελιώνεται σε κοινωνικά θέματα και ενδιαφέροντα, ούτε ελέγχεται σε συνθήκες εκτός εργαστηρίου.

Πού μελετάται η κοινωνική συμπεριφορά;

Στα χρόνια πριν και μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, την εποχή που η κοινωνική ψυχολογία βίωνε την πρώτη μεγάλη έκρηξη δραστηριοτήτων, οι ερευνητές διεξήγαγαν το εμπειρικό τους έργο σε μια μεγάλη ποικιλία πλαισίων. Ο Cantril (1940) μελέτησε τους ακροατές ραδιοφώνου· ο Hovland και οι συνεργάτες του (1949) διεξήγαγαν έρευνα με στρατιώτες σε συνθήκες εκπαίδευσης και μάχης· οι Bettelheim και Janowitz (1950) παρατήρησαν βετεράνους μέσα στις κοινότητες στις οποίες επέστρεψαν μετά τη λήξη του πολέμου. Κατά τα μεταπολεμικά χρόνια η έρευνα συνεχίστηκε σε εργοστάσια (Coch & French, 1948), σε οικιστικά και στεγαστικά προγράμματα (Deutsch & Collins, 1951· Festinger et al., 1950) και σε θερινές κατασκηνώσεις (Sherif, 1951· Sherif & Sherif, 1953· Sherif et al., 1955). Ακόμη και ο Leon Festinger, του οποίου η θεωρία έμελλε να προετοιμάσει το έδαφος για την κυριαρχία της γνωστικής προσέγγισης και των εργαστηριακών πειραμάτων, βάσισε το πιο γνωστό του βιβλίο για τη θεωρία της γνωστικής ασυμφωνίας σε έρευνες που διεξήχθησαν τόσο έξω όσο και μέσα στο εργαστήριο (Festinger, 1957).

Με την αποθέωση των εργαστηριακών πειραμάτων κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970, η έρευνα εκτός εργαστηρίου άρχισε να σπανίζει όλο και περισσότερο. Αυτή η εμπιστοσύνη της κοινωνικής ψυχολογίας στο εργαστηριακό πείραμα, ίσως περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, οδήγησε στην κρίση αξιοπιστίας του πεδίου κατά τη δεκαετία του 1970, καθώς και υποτίθεται σε μια πιο εφαρμοσμένη και σχετική κοινωνική ψυχολογία κατά τις δεκαετίες του 1980 και του 1990. Απομακρύνθηκε όμως ουσιαστικά η κοινωνική ψυχολογία από το εργαστήριο; Μια ανάλυση των ερευνών που εμφανίζονται στα σημαντικότερα επιστημονικά περιοδικά κοινωνικής ψυχολογίας δείχνει ότι κάτι τέτοιο δεν συνέβη. Ο Sears (1986), για παράδειγμα, ταξινόμησε τις μελέτες που εμφανίζονται σε τρία από

τα σημαντικότερα περιοδικά κοινωνικής ψυχολογίας. Το 1980 μόλις το 15% των δημοσιευμένων άρθρων μελετούσαν ενήλικους συμμετέχοντες στο φυσικό τους περιβάλλον. Το 1985 το ποσοστό αυτό έπεσε (οριακά) στο 13%. Και τις δύο χρονιές, η συντριπτική πλειονότητα των άρθρων που δημοσιεύτηκαν στα τρία περιοδικά περιέγραφαν έρευνες προπτυχιακών φοιτητών σε περιβάλλον εργαστηρίου.

Πώς μελετάται η κοινωνική συμπεριφορά;

Κατά την περίοδο που το εργαστηριακό πείραμα βρισκόταν στην ακμή του, οι περισσότερες μελέτες διεξάγονταν με το χειρισμό ορισμένων ανεξάρτητων μεταβλητών από τον πειραματιστή και με τη μέτρηση της επίδρασης αυτών των χειρισμών (συνήθως μέσω «κλειστών» κλιμάκων) σε ένα περιορισμένο σύνολο εξαρτημένων μεταβλητών. Οι πειραματιστές συχνά παραπλανούσαν τους συμμετέχοντες σε σχέση με τους σκοπούς του πειράματος, επειδή υπήρχε η άποψη ότι αν εκείνοι γνώριζαν το λόγο διεξαγωγής του, θα απαντούσαν με αφύσικο τρόπο. Το «υποκείμενο» της έρευνας αντιμετωπιζόταν ως κάτι που έπρεπε να μελετηθεί κάτω από ένα προσεκτικά ελεγχόμενο σύνολο πειραματικών «συνθηκών». Επιπλέον, οι συμμετέχοντες θεωρούνταν ότι δεν έχουν καμιά επίγνωση των παραγόντων που επηρεάζουν τη συμπεριφορά τους (Nisbett & Wilson, 1977). Οι σκέψεις, τα συναισθήματα, οι αντιλήψεις και οι προσδοκίες τους για την πειραματική διαδικασία (ή για οτιδήποτε άλλο) αγνοούνταν σε μεγάλο βαθμό, με εξαίρεση τον τρόπο με τον οποίο αυτά τα στοιχεία αντικατοπτρίζονταν στις απαντήσεις τους στις κλίμακες. Ουσιαστικά, οι συμμετέχοντες στην έρευνα είχαν από λίγο έως κανένα «λόγο» στην εμπειρική διαδικασία, και κανένα μέσο να εκφράσουν τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους για τον τρόπο με τον οποίο τους επηρέαζε το πειραματικό περιβάλλον.

Το εργαστηριακό πείραμα μοιάζει να βρίσκεται ακόμη στις δόξες του, αφού χρησιμοποιείται στην πλειονότητα των ερευνών που δημοσιεύονται σε περιοδικά κοινωνικής ψυχολογίας (Sears, 1986). Αν και είναι χρήσιμο για την αξιολόγηση της

επίδρασης ενός περιορισμένου αριθμού μεταβλητών σε ένα περιορισμένο σύνολο αντιδράσεων, το εργαστήριο αποτελεί μια πολύ φτωχή αναπαράσταση του πλούσιου, πολύπτυχου και πολυσύνθετου περιβάλλοντος μέσα στο οποίο εκδηλώνεται η κοινωνική συμπεριφορά. Παράλληλα δεν έχει την ικανότητα να αναδειξει τους πολλούς και ποικίλους τρόπους με τους οποίους τα άτομα αντιδρούν στο κοινωνικό τους περιβάλλον. Η κοινωνιοψυχολογική έρευνα δεν χρησιμοποιεί συχνά μεθοδολογίες που είναι περισσότερο κατάλληλες να αναπαραστήσουν την πολυπλοκότητα του περιβάλλοντος εντός του οποίου εκδηλώνεται η κοινωνική συμπεριφορά και τον αντίκτυπό της στα άτομα που ζουν σε αυτό το περιβάλλον. Φαίνεται ότι η έκκληση του Silverman (1977) και άλλων μελετητών για μια πιο περιγραφική, νατουραλιστική και επαγωγική προσέγγιση στην κατανόηση την κοινωνικής αλληλεπίδρασης έχει περάσει απαρατήρητη. Και αυτό παρά την ύπαρξη ενός μεγάλου εύρους ποιοτικών μεθόδων έρευνας, όπως η συνέντευξη, η μελέτη περίπτωσης και η νατουραλιστική παρατήρηση, οι οποίες οδηγούν σε μια επαρκέστερη αναπαράσταση της κοινωνικής ζωής στο φυσικό της πλαίσιο. Κατά ειρωνικό τρόπο, αυτές οι μέθοδοι χρησιμοποιούνταν από τους κοινωνικούς ψυχολόγους κατά τα πρώτα χρόνια ανάπτυξης του κλάδου, αλλά έχασαν την αίγλη τους όταν το εργαστηριακό πείραμα συνεπήρε την κοινωνιοψυχολογική έρευνα.

Η παρούσα κατάσταση του κλάδου

Η κοινωνική ψυχολογία, όπως ασκείται σήμερα, δεν φαίνεται να έχει αλλάξει ουσιαστικά από την περίοδο της «κρίσης» της, κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970. Πολλά από τα προβλήματα εκείνης της εποχής εξακολουθούν να υπάρχουν και στη σημερινή κοινωνική ψυχολογία. Από κάποια άποψη, οι δυσκολίες έχουν γίνει πιο έκδηλες:

1. Το 1979 ο Cartwright δήλωσε ότι οι κοινωνικοί ψυχολόγοι ήταν «κυρίως λευκοί, άνδρες, Αμερικανοί της μεσαίας τά-

ξης». Ακόμη και με την αύξηση του αριθμού των γυναικών που εισήλθαν στο χώρο και παρά τη μεγαλύτερη προσοχή που δόθηκε στην έρευνα εκτός των Ηνωμένων Πολιτειών, μια δήλωση η οποία θα περιέγραφε την τωρινή κατάσταση πραγμάτων δεν θα ήταν και πολύ διαφορετική. Οι σημερινοί κοινωνικοί ψυχολόγοι είναι κυρίως λευκοί, άνδρες και γυναίκες, Αμερικανοί της μεσαίας τάξης. Πώς μπορούν άτομα με τέτοια δημογραφικά χαρακτηριστικά να αναπτύξουν μια κοινωνική ψυχολογία για άτομα και ομάδες που ίσως να μην είναι λευκοί κι ευκατάστατοι και/ή να ζουν σε πολύ διαφορετικό πολιτισμικό και πολιτικό περιβάλλον;

2. Τα «υποκείμενα» της κοινωνιοψυχολογικής έρευνας εξακολουθούν να ταυτίζονται κυρίως με τους προπτυχιακούς φοιτητές, που είναι καλύτερα μορφωμένοι, γνωστικά ικανότεροι, λιγότερο προσκολλημένοι στις ομάδες τους, περισσότερο υποταγμένοι, λιγότερο ετερογενείς από ηλικιακή άποψη και πιο ευκατάστατοι από το γενικό πληθυσμό (Sears, 1986). Πώς μπορεί μια κοινωνική ψυχολογία που έχει αναπτυχθεί από μια τόσο ελλιπή βάση δεδομένων να αντιπροσωπεύει το γενικό πληθυσμό; Και τι μπορεί να γίνει για να διευρυνθεί αυτή η βάση δεδομένων;
3. Η «ατομικοποίηση» και η «γνωστικοποίηση» οδήγησαν σε μια κοινωνική ψυχολογία που δεν καθοδηγείται ούτε ενημερώνεται από τα σημαντικά κοινωνικά ζητήματα και προβλήματα της εκάστοτε εποχής. Σε πολλές περιπτώσεις αυτό που γίνεται αντιληπτό ως κοινωνική ψυχολογία δεν είναι καν κοινωνικό, αφού δεν έχει και ιδιαίτερη σχέση με τον τρόπο αλληλεπίδρασης των ατόμων.
4. Η πλειονότητα των κοινωνιοψυχολογικών ερευνών εξακολουθεί να ασχολείται με άτομα τα οποία δρουν απομονωμένα σε ακαδημαϊκά, εργαστηριακά πλαίσια. Η κοινωνική αλληλεπίδραση ωστόσο δεν συντελείται μέσα στο εργαστήριο ή στο ανθρώπινο μυαλό. Λαμβάνει χώρα σε σχολεία, σε γειτονιές, σε χώρους εργασίας, σε βιβλιοθήκες, σε καταστήματα και σε σπίτια. Συμβαίνει σε συναυλίες, σε ποδοσφαιρικούς αγώνες, σε συνέδρια και σε γιορτές. Οι κοινωνικοί ψυχολόγοι οφείλουν να εξετάζουν την κοινωνική συ-

μπεριφορά στους χώρους όπου αυτή πραγματικά λαμβάνει χώρα.

5. Οι εφαρμοζόμενες μέθοδοι στις περισσότερες κοινωνιοψυχολογικές έρευνες έχουν να κάνουν με τον έλεγχο υποθέσεων μέσα από το χειρισμό ενός περιορισμένου συνόλου ανεξάρτητων μεταβλητών και την αξιολόγηση της επίδρασής τους σε ένα περιορισμένο σύνολο εξαρτημένων μεταβλητών. Παρότι κάποιες νεότερες τεχνικές ανάλυσης, όπως η τεχνική δομικών εξισώσεων (Bollen, 1989· Hayduk, 1987) έχουν υποκινήσει τη μεγαλύτερη χρήση μεθόδων συσχέτισης, αυτές οι μέθοδοι εξακολουθούν να είναι καταλληλότερες για τον έλεγχο υποθέσεων παρά για τη νατουραλιστική περιγραφή της κοινωνικής συμπεριφοράς και των κοινωνικών πλαισίων. Επιπλέον, οι εν λόγω μέθοδοι αγνοούν τη φωνή των υποκειμένων της έρευνας κατά την ερευνητική διαδικασία.

Η εικόνα της κοινωνικής ψυχολογίας που αναδύεται από αυτή την ανάλυση είναι η εικόνα ενός κλάδου που έχει χάσει την επαφή με το περιεχόμενό του. Προσπαθώντας να νομιμοποιηθεί ως επιστήμη, η κοινωνική ψυχολογία αποκόπηκε από τις ρίζες της, από τα κοινωνικά προβλήματα και θέματα που αποτελούσαν την αφετηρία της, και από τις αξίες που καθιστούσαν τον κλάδο συναρπαστικό και κατάλληλο.

Επιλύοντας την κρίση

Πώς μπορεί η κοινωνική ψυχολογία να επανακτήσει την αίσθηση της κατεύθυνσης και του σκοπού της; Στις προτάσεις μου για αλλαγή θα προσπαθήσω να είμαι σχετικά πραγματιστής και να προσκομίσω κάποια παραδείγματα πρακτικών που να αντιπροσωπεύουν το είδος της κοινωνικής ψυχολογίας το οποίο έχω κατά νου.

Ερευνητικές συνεργασίες

Ένας τρόπος να διευρυνθεί η βάση δεδομένων της κοινωνικής ψυχολογίας πέραν των προπτυχιακών φοιτητών σε εργαστηριακές συνθήκες είναι η σύναψη ερευνητικών συνεργασιών με άτομα τα οποία αντιπροσωπεύουν την ομάδα και ζουν στο περιβάλλον που πρόκειται να μελετηθεί. Όσοι ενδιαφέρονται για τη βία κατά των γυναικών, επί παραδείγματι, θα μπορούσαν να σχηματίσουν ομάδες συνεργασίας και έρευνας με γυναίκες που έζησαν καταστάσεις βίας, με άτομα που παρέχουν υπηρεσίες σε αυτές τις γυναίκες, ακόμη και με θύτες (ή πρώην θύτες). Αυτά τα άτομα διαθέτουν ένα σύνολο εμπειριών το οποίο τους δίνει μια ιδιαίτερη ενορατική γνώση αναφορικά με κάποιες από τις πιθανές αιτίες της βίας, τους παράγοντες που τη συντηρούν και τις ενδεχόμενες λύσεις. Θα γνωρίζουν, ίσως καλύτερα από τον ακαδημαϊκό ερευνητή, ποια είναι η καταλληλότερη προσέγγιση των υποκειμένων της έρευνας, τι είδους ερωτήματα πρέπει να τεθούν και πώς πρέπει να ερμηνευθούν τα δεδομένα που προκύπτουν. Πιο σημαντικό ωστόσο είναι το γεγονός ότι η ενεργός συμμετοχή αυτών των ατόμων στην ερευνητική διαδικασία τους δίνει τη φωνή που απουσιάζει από την κοινωνιοψυχολογική έρευνα και που θα βοηθούσε να καταρρεύσει η κυριαρχία ενός επαγγελματικού λόγου στον οποίο «μόνο η φωνή του επαγγελματία έχει ισχύ, ενώ οι φωνές των απέξω αποσιωπούνται» (Parker & Shotter, 1990: 9). Αυτό το είδος ενεργού συμμετοχής στην ερευνητική διαδικασία είναι συνήθης πρακτική και σε άλλους κλάδους των κοινωνικών επιστημών, όπως η έρευνα αξιολόγησης (Pancer, 1996· Weiss, 1983).

Απαραίτητες είναι επίσης οι συνεργασίες ανάμεσα σε κοινωνικούς ψυχολόγους από διαφορετικά έθνη, έτσι ώστε να δημιουργηθεί ένα σύνολο γνώσεων που δεν θα αντανakλούν μόνο το αμερικανικό πολιτισμικό και πολιτικό πλαίσιο. Όπως έχει πει ο Cartwright: «Η κοινωνική ψυχολογία, περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο επιστημονικό κλάδο με πιθανή εξαίρεση την ανθρωπολογία, απαιτεί μια ευρύτητα οπτικής που μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα από μια πραγματικά διεθνή κοινότητα μελετητών» (1979: 85). Αυτό το είδος συνεργασίας

θα διασφάλιζε ότι το είδος της κριτικής ψυχολογίας που έχει αναπτυχθεί εκτός των ΗΠΑ (π.χ. Parker & Shotter, 1990) θα επηρεάσει περισσότερο το κυρίαρχο ρεύμα του κλάδου.

Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας

Οι ποιοτικές ή νατουραλιστικές μέθοδοι έρευνας είναι ιδιαίτερα κατάλληλες για την περιγραφή και κατανόηση της κοινωνικής συμπεριφοράς στο φυσικό της πλαίσιο. Στις ευρύτερα χρησιμοποιούμενες ποιοτικές μεθόδους περιλαμβάνονται οι εις βάθος ανοικτές συνεντεύξεις, η νατουραλιστική παρατήρηση, η μελέτη περίπτωσης και η ανάλυση κειμένων. Η ποιοτική ή νατουραλιστική προσέγγιση διαφέρει θεμελιωδώς από την παραγωγική προσέγγιση που επιδιώκει τον έλεγχο υποθέσεων εντός του εργαστηρίου (Lincoln & Guba, 1985· βλ. και Kidder & Fine, κεφάλαιο 3 σε αυτό το βιβλίο). Η πρώτη είναι επαγωγική και προσανατολισμένη στην ανακάλυψη· επιτρέπει τη μελέτη της κοινωνικής συμπεριφοράς κατά τη στιγμή της εκδήλωσής της στο φυσικό της περιβάλλον· προσφέρει στα υπό μελέτη άτομα τη δυνατότητα να εκφραστούν πληρέστερα, χωρίς τον περιορισμό των ερωτήσεων κλειστού τύπου· και παρέχει μια πληρέστερη εικόνα των πολλαπλών και ποικίλων μεταβλητών που επηρεάζουν την κοινωνική αλληλεπίδραση. Ένα εξαιρετικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο μπορεί να εφαρμοστεί μια τέτοια προσέγγιση παραθέτουν σε πρόσφατη μελέτη τους οι Kidder και συνεργάτες (1995), οι οποίοι χρησιμοποίησαν ανοικτού τύπου μη δομημένες συνεντεύξεις για να εξετάσουν στις γυναίκες την ανάκληση και ανακατασκευή εμπειριών που σχετίζονται με τη σεξουαλική παρενόχληση.

Δυστυχώς, οι ποιοτικές μέθοδοι σπάνια χρησιμοποιούνται στην κοινωνιοψυχολογική έρευνα, ειδικά στη Βόρειο Αμερική, παρόλο που στην ευρωπαϊκή κοινωνική ψυχολογία υπάρχει μια πολύ ισχυρότερη παράδοση εφαρμογής τέτοιων ερευνητικών μεθόδων (Henwood & Parker, 1994). Οι Henwood και Pidgeon (1994) διακρίνουν τρία διαφορετικά είδη ποιοτικών προσεγγίσεων που οι ψυχολόγοι έχουν υιοθετήσει στις έρευνές τους. Αυτές κυμαίνονται από την εμπειρική προσέγγιση

των Miles και Huberman (1994), τη θεμελιωμένη σε θεωρητικά δεδομένα προσέγγιση που δίνει ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο, των Strauss και Corbin (1990), έως την κονστρουκτιβιστική προσέγγιση της ανάλυσης λόγου, όπως εκείνη των Potter και Wetherell (1987). Οι Henwood και Pidgeon διατείνονται ότι, από τα τρία είδη, η ανάλυση λόγου αντιπροσωπεύει την πιο σημαντική ρήξη με την παραδοσιακή εργαστηριακή κοινωνική ψυχολογία (βλ. κεφάλαιο 18).

Έρευνα δράσης

Πριν από είκοσι πέντε περίπου χρόνια, ο Nevitt Sanford υποστήριξε ότι ο χωρισμός της επιστήμης από την πρακτική, που είχε θεσμοθετηθεί μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, επιφύλαξε για την έρευνα δράσης* το «ρόλο του ορφανού στην κοινωνική επιστήμη» (1970: 7). Παρόλο που ο όγκος των ερευνών δράσης δεν μεταβλήθηκε ιδιαίτερα με την πάροδο των χρόνων, αυτή η προσέγγιση έχει μια σταθερή, αν και μικρή, παρουσία στο χώρο της κοινωνιοψυχολογικής έρευνας έως και σήμερα. Η παράδοση είναι ίσως πιο εμφανής στην περιοχή της κοινωνικής σύγκρουσης. Ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα της εν λόγω προσέγγισης είναι η ομαδική τεχνική «συναρμολόγησης», πρωτεργάτες της οποίας υπήρξαν ο Aronson και οι συνεργάτες του, που τη χρησιμοποίησαν με ομάδες παιδιών σχολικής ηλικίας (Aronson, 1990· Aronson et al., 1978· Aronson & Gonzalez, 1998). Τα παιδιά οργανώνονται σε μικρές, πολυεθνικές και πολυφυλετικές ομάδες μάθησης. Κάθε μέλος αναλαμβάνει ένα μέρος του μαθήματος της ημέρας, το οποίο πρέπει να διδάξει στην υπόλοιπη ομάδα. Έτσι, ο καθένας πρέπει να βασιστεί στους άλλους για να μάθει όλο το υλικό. Αυτές οι ομάδες έχουν αποδειχθεί πολύ επιτυχείς στην προώθηση της φυλετικής αρμονίας σε πολυφυλετικά σχολικά περιβάλλοντα. Το συγκεκριμένο είδος έρευνας δράσης υπηρετεί διττό σκοπό.

* Σ.τ.ε.: Ο όρος «έρευνα δράσης» (action research) αναφέρεται σε μια μορφή έρευνας στην οποία οι συμμετέχοντες καλούνται από τον ερευνητή να αναλάβουν ενεργό ρόλο.

Βοηθά στην προαγωγή της ανθρώπινης ευημερίας και παράλληλα συμβάλλει στην ανάπτυξη της θεωρίας. Για να μπορέσει η κοινωνική ψυχολογία να αυξήσει τη χρηστικότητα της και να συνδεθεί περισσότερο με το περιεχόμενό της, θα πρέπει οι ερευνητές να φροντίσουν με μεγαλύτερη προθυμία να αναπτύξουν και να θέσουν σε εφαρμογή κοινωνικές παρεμβάσεις, παράλληλα με τη χρήση θεωρίας και έρευνας για την κατανόηση των κοινωνικών προβλημάτων.

Ενοποίηση της εφαρμοσμένης και της βασικής έρευνας

Η εφαρμοσμένη έρευνα έχει σε μεγάλο βαθμό περιθωριοποιηθεί από τη διαίρεση του κλάδου σε βασικές και σε εφαρμοσμένες συνιστώσες. Το αποτέλεσμα είναι ένας κορμός θεωρίας και έρευνας ο οποίος εμφανίζεται στα παραδοσιακά περιοδικά και που συχνά είναι άσχετος με τα κοινωνικά ζητήματα ή και με την κοινωνική συμπεριφορά. Είναι πλέον καιρός τα παραδοσιακά περιοδικά κοινωνικής ψυχολογίας να επανενοποιήσουν τις εφαρμοσμένες και τις βασικές συνιστώσες του κλάδου, και να αρχίσουν να εξετάζουν με κριτήρια «κοινωνικής συνάφειας» τα κείμενα που υποβάλλονται προς δημοσίευση. Η κοινωνική ψυχολογία είναι μια εφαρμοσμένη κοινωνική επιστήμη. Η ανεξαρτητοποίηση του τμήματος που έχει εφαρμογές το καθιστά ακόμη λιγότερο σχετικό με τα κοινωνικά ζητήματα και το απομακρύνει ακόμη περισσότερο από τη σφαίρα της πραγματικής κοινωνικής εμπειρίας.

Αποσαφηνίζοντας τις αξίες

Επειδή η κοινωνική ψυχολογία έχει τις ρίζες της πρωτίστως στις Ηνωμένες Πολιτείες, οι αξίες τις οποίες προσέλαβε κατά τα χρόνια διαμόρφωσής της ήταν ως επί το πλείστον εκείνες που επικρατούσαν στην αμερικανική κουλτούρα. Σε αυτές περιλαμβάνονταν η πίστη στη δημοκρατία και στα ατομικά δικαιώματα, η ικανότητα του ατόμου να υπερπηδά οποιοδήποτε εμπόδιο στην ανάπτυξη και την εξέλιξη, και η επίτευξη της κοινωνικής προόδου μέσα από μια διαδικασία ορθολογικής

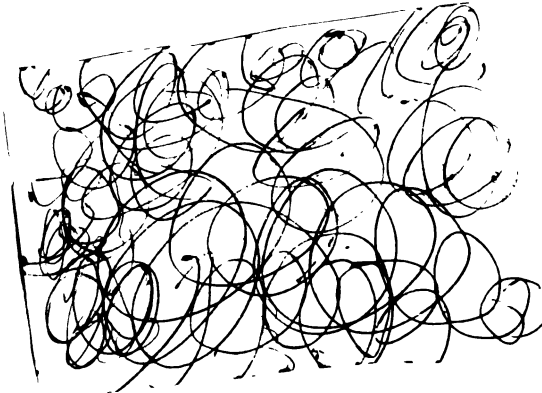
επίλυσης προβλημάτων (Cartwright, 1979). Οι αξίες αυτές έπαιξαν σημαντικό ρόλο τόσο στα θέματα που επιλέγονταν προς διερεύνηση όσο και στον τρόπο με τον οποίο αυτά μελετούνταν. Αργότερα στην ιστορία του κλάδου ένα άλλο σύνολο αξιών εμφυτεύτηκε στο προηγούμενο. Επρόκειτο για τις αξίες του επιστημονισμού και του επαγγελματισμού, οι οποίες εξακολουθούν να επηρεάζουν βαθιά τον τρόπο με τον οποίο ερευνώνται τα κοινωνιοψυχολογικά θέματα. Οι Parker και Shotter (1990) υποστηρίζουν ότι αυτές οι αξίες, οι οποίες βρίσκονται στη βάση της θεωρίας και του «θεσμικού μηχανισμού» της κοινωνικής ψυχολογίας, πρέπει να αποδομηθούν και να αντικατασταθούν από ένα πιο πλουραλιστικό σύνολο προσεγγίσεων.

Έχει αναμφισβήτητα φτάσει η στιγμή να επανεξετάσει ο κλάδος τις αξίες του, να τις τοποθετήσει σε ένα ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο και να τις καταστήσει ακόμη πιο σαφείς. Η καθιέρωση ενός συνόλου βασικών αξιών και η αξιολόγησή τους ανά τακτά χρονικά διαστήματα έχουν φανεί χρήσιμες στον προσανατολισμό άλλων ειδικοτήτων της ψυχολογίας, όπως είναι η κοινοτική ψυχολογία (Rappaport, 1977). Οι Prilleltensky και Nelson (βλ. κεφάλαιο 11 στον παρόντα τόμο) υποστηρίζουν ότι αυτό το είδος αξιακής διερεύνησης μπορεί να οδηγήσει στο μετασχηματισμό ενός επιστημονικού κλάδου, αντί απλώς να βελτιώσει κάποιες πλευρές του. Αυτό σίγουρα θα ίσχυε στην περίπτωση που η κοινωνική ψυχολογία μετατοπιζόταν (επέστρεφε ίσως;) προς μια περισσότερο κοινωνική ενεργητική προσέγγιση κατά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων για τα θέματα, τις μεθόδους, τις θεωρίες και τις δραστηριότητες που καθορίζουν τον κλάδο.

Συμπεράσματα

Η κοινωνική ψυχολογία, στο μεγαλύτερο μέρος της, είχε μια ένδοξη ιστορία. Αναπτύχθηκε από μια παράδοση που θεωρούσε σημαντική την ευημερία των ανθρώπων και έβλεπε τον κλάδο ως ένα μέσο για την επίτευξη μιας πιο ανθρώπινης κοινωνίας. Παρά τη σημερινή έμφαση στην προσέγγιση του ελέγχου

υποθέσεων και παρά την κυριαρχία μιας ατομικιστικής οπτικής, τα οποία έχουν κατά κάποιο τρόπο εκτρέψει την κοινωνική ψυχολογία από την πρότερη πορεία της, το ενδιαφέρον του κλάδου για την ανακούφιση του ανθρώπινου πόνου δεν έσβησε ποτέ. Διατηρείται ζωντανό σε οργανισμούς όπως η Εταιρεία για την Ψυχολογική Έρευνα των Κοινωνικών Ζητημάτων (SPSSI), στην παράδοση της κοινωνικής δράσης που εξακολουθεί να ασκείται και στην επιθυμία των κοινωνικών ψυχολόγων για έναν επιστημονικό κλάδο ο οποίος θα συμβάλει στην κατανόηση της ανθρώπινης κοινωνικής συμπεριφοράς και επιπλέον θα είναι χρήσιμος και σχετικός με το αντικείμενό του. Είναι όμως καιρός η κοινωνική ψυχολογία να κινηθεί πέρα από την κρίση στην οποία έχει περιέλθει επί σχεδόν τριάντα χρόνια, επανεξετάζοντας τις βασικές αξίες και μεθόδους της και προσπαθώντας να δώσει σε αυτούς των οποίων οι απόψεις απουσιάζουν από τον κοινωνιοψυχολογικό λόγο μια πιο δυνατή φωνή στο μέλλον.

Κοινωνική ψυχολογία: επαναδιεκδίκηση της κοινωνικής δικαιοσύνης

Isaac Prilleltensky και Geoffrey Nelson

Σημείωμα των επιμελητών: Καθώς στρέφουμε το ενδιαφέρον μας σε νεότερες, λιγότερο παραδοσιακές ειδικότητες που εμφανίζονται ή επεκτείνονται στις ταραχώδεις δεκαετίες του 1960 και του 1970, είναι πιο πιθανό να απογοητευτούμε από τις ατομικιστικές υποθέσεις της παραδοσιακής ψυχολογίας. Το φαινόμενο αυτό ενισχύεται όταν μελετούμε την κοινωνική ψυχολογία, την οποία οι Isaac Prilleltensky και Geoffrey Nelson περιγράφουν σε αυτό το κεφάλαιο.

Η παραδοσιακή ψυχολογία ορίζει τα κοινωνικά προβλήματα και τα προβλήματα ψυχικής υγείας ως προσωποκεντρικά, γι' αυτό και αναζητά λύσεις που θεωρούνται ατομικές. Από την άλλη πλευρά, οι κοινωνικοί ψυχολόγοι στρέφουν τις προσπάθειές τους περισσότερο στα συστήματα παρά στα άτομα. Εργάζονται σε σχολεία, εκκλησίες, τοπικούς οργανισμούς, συνδέσμους πολιτών, οργανισμούς αλληλοβοήθειας και χώρους εργασίας. Σε αντίθεση με την παραδοσιακή εφαρμοσμένη ψυχολογία, η κοινωνική ψυχολογία νιοθετεί μια πολυεπίπεδη οπτική. Είναι ευαίσθητη στο κοινωνικό πλαίσιο και στη διαφορετικότητα, και εστιάζει την προσοχή της κυρίως στις ικανότητες των ανθρώπων παρά στις μειονεξίες τους. Οι κοινωνικοί ψυχολόγοι δρουν περισσότερο ως συνεργάτες παρά ως ειδικοί, και προτιμούν τις συμμετοχικές, προσανατολισμένες στη δράση μεθόδους έρευνας. Πιο σημαντικό για την κριτική ψυχολογία είναι το γεγονός ότι η κοινωνική ψυχολογία επιχειρεί να εξαλείψει τις κοινωνικές συνθήκες που αποδυναμώνουν και εξασθενούν τους ανθρώπους και τις κοινότητες.

Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά ίσως οδηγήσουν κάποιον να πιστέψει ότι η κριτική και η κοινωνική ψυχολογία είναι ένα και το αυτό. Δυστυχώς, δεν ισχύει κάτι τέτοιο. Η κοινωνική ψυχολο-

γία στρέφει πράγματι το ενδιαφέρον της στις πηγές του συστήματος που προκαλούν βάσανα και οδύνη. Όπως όμως επισημαίνουν οι Prilleltensky και Nelson, η δραστηριοποίησή της αποσκοπεί περισσότερο στη βελτίωση παρά στο μετασχηματισμό του συστήματος. Η κοινοτική ψυχολογία συνεπώς υιοθετεί το ίδιο μοντέλο εργασίας με άλλους επιμέρους κλάδους, όπως είναι η ψυχολογία και το δίκαιο (κεφάλαιο 14): παρόλο που προσπαθεί να αναμορφώσει τις υπάρχουσες δομές και να μειώσει τις δύσκολες συνθήκες, επιτελεί το έργο της χωρίς να αμφισβητεί τη νομιμότητα του *status quo*. Η κριτική ψυχολογία, από την άλλη πλευρά, επιμένει ότι δεν μπορούμε να εξαλείψουμε την καταπίεση χωρίς να αναμορφώσουμε τους καταπιεστικούς θεσμούς και χωρίς να τροποποιήσουμε τα βασικά θεμέλια των άδικων συστημάτων. Για να ωφεληθεί η κοινοτική ψυχολογία από τις απόψεις της κριτικής, θα πρέπει, όπως τονίζουν οι Prilleltensky και Nelson, να φέρει στο προσκήνιο των ενδιαφερόντων της την κοινωνική δικαιοσύνη, η οποία αυτή τη στιγμή βρίσκεται στο παρασκήνιο. ■

Τι πολυκατοικία! Η πολυκατοικία μου είναι η χειρότερη που έχω δει ποτέ. Υπάρχουν τουλάχιστον 25 ή 30 ναρκαμανείς (ακριβής διατύπωση) στην πολυκατοικία μου – Το καλοκαίρι δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να τρυπιούνται, να μαχαιρώνονται και να παλεύουν.

H. Kohl, *Thirty-Six Children*

ΠΟΛΛΟΙ κοινοτικοί ψυχολόγοι έχουν ακούσει τις ιστορίες ατόμων που ζουν σε υποβαθμισμένες κοινότητες, όπως αυτή του δωδεκάχρονου μαθητή της έκτης τάξης του σχολείου Herbert Kohl στο Harlem, το 1962. Αυτές οι ιστορίες, οι γεμάτες βιώματα κακής υγείας, κακομεταχείρισης και βίας, αδυναμίας, διακρίσεων και φτώχειας, μας κινητοποίησαν να ανακουφίσουμε τον ανθρώπινο πόνο. Ο καθένας από εμάς έκανε το δικό του διαφορετικό ταξίδι για να φτάσει σε αυτό το πεδίο. Ωστόσο, πολλές από αυτές τις προσωπικές εμπειρίες είναι κοινές, και είναι εμπειρίες οι οποίες διαμόρφωσαν τις αξίες που υιοθετούμε ως κοινοτικοί ψυχολόγοι.

Συμπαράτασσομένο με τον αντικειμενικό σκοπό αυτού του βιβλίου, το παρόν κεφάλαιο έθεσε ως πρωταρχικό του στόχο την εξέταση του βαθμού στον οποίο η κοινοτική ψυχολογία έχει εκπληρώσει την υπόσχεσή της να προωθήσει συγκεκριμένες αξίες για τις μειονεκτούσες κοινότητες (Montero, 1994). Ακολουθώντας τον Baglier (1973), ως αξίες ορίζουμε τις αρχές και τις πρακτικές που ευνοούν και ωφελούν τα άτομα και τις κοινότητες. Ο πίνακας 11.1 ορίζει τις πέντε κύριες αξίες που ενστερνιζόμαστε ως αρχές της κοινοτικής ψυχολογίας, τις οποίες θεωρούμε αναγκαίες για τη βοήθεια των καταπιεσμένων κοινοτήτων και την προαγωγή μιας καλύτερης και δικαιότερης κοινωνίας. Αυτές οι αξίες είναι *η υγεία, η παροχή φροντίδας και πρόνοιας, ο αυτοκαθορισμός και η συμμετοχή, η ανθρωπινή διαφορετικότητα και η κοινωνική δικαιοσύνη*. Η ερμηνεία αυτών των αξιών είναι άμεσα συνδεδεμένη με το πλαίσιο, ατελής και εξελισσόμενη. Οι αξίες συγκρούονται και εμείς δεν έχουμε πάντοτε τον κατάλληλο εννοιολογικό και πρακτικό εξοπλισμό για να επιλύσουμε ικανοποιητικά αυτά τα διλήμματα (Berlin, 1984). Πιστεύουμε ωστόσο ότι αυτές οι πέντε αξίες είναι αρκετά σημαντικές ώστε να ικανοποιήσουν μεγάλο εύρος των ατομικών και κοινωνικών αναγκών (Prilleltensky, 1994a, 1994b).

Σε αυτό το κεφάλαιο περιγράφουμε κατ' αρχάς τις κατευθυντήριες αρχές για την πραγμάτωση των αξιών της κοινοτικής ψυχολογίας. Εν συνεχεία περιγράφουμε πώς εξελίχθηκε με την πάροδο του χρόνου το πεδίο των αξιών στη Βόρειο Αμερική. Παρόλο που το ενδιαφέρον μας εστιάζεται στο πλαίσιο της Βορείου Αμερικής, σε αυτό δηλαδή που γνωρίζουμε καλύτερα, οι ενδείξεις φανερώνουν ότι υπάρχουν παρόμοια πρότυπα και σε άλλα μέρη του κόσμου (Montero, 1994). Τέλος, σκιαγραφούμε ένα μεγάλο κενό στην κοινοτική ψυχολογία: την έλλειψη προσοχής στην αξία της κοινωνικής δικαιοσύνης. Ακολουθώντας κάνουμε μερικές συστάσεις για την πληρέστερη ένταξη αυτής της αξίας στην έρευνα και τη δράση μας.

Πίνακας 11.1 Ο σύγχρονος τρόπος προβολής και η κοινωνική επίδραση των αξιών της κοινοτικής ψυχολογίας

Αξίες	Κατευθυντήριες αρχές της κοινοτικής ψυχολογίας	Συνεχές προβολής		Συνεχές κοινωνικής επίδρασης	
		Παρασκήνιο	Προσκήνιο	Βελτιωτικό	Μετασχηματικό
<i>Παροχή φροντίδας και συμπόνια</i> Η έκφραση της φροντίδας, η ενσυναίσθηση και το ενδιαφέρον για τη φυσική και συναισθηματική ευημερία των άλλων.	<ul style="list-style-type: none"> Ψυχολογική αίσθηση της κοινότητας Κοινωνική υλοστήριξη Αυτοβοήθεια 		X		X
<i>Υγεία</i> Μια κατάσταση σωματικής και συναισθηματικής ευημερίας η οποία πρωτογενώς είναι ευεργετική και δευτερογενώς κατέχει καθοριστικό ρόλο στην επιδίωξη του αυτοκαθορισμού.	<ul style="list-style-type: none"> Πρόληψη Προαγωγή υγείας Επιδίωξη της ευημερίας 		X		X
<i>Αυτοδιάθεση και συμμετοχή</i> Η ικανότητα των ατόμων να επιδιώκουν στόχους που επιλέγουν και να συμμετέχουν σε αποφάσεις που επηρεάζουν τη ζωή τους.	<ul style="list-style-type: none"> Ενδυνάμωση Συμμετοχή των πολιτών 	X			X
<i>Ανθρώπινη διαφορετικότητα</i> Σεβασμός και εκτίμηση για την ύπαρξη διαφορετικών κοινωνικών ταυτοτήτων και για την ικανότητα των ατόμων να αυτοπροσδιορίζονται.	<ul style="list-style-type: none"> Διαφοροποίηση Καταπίεση 	X			X
<i>Κοινωνική δικαιοσύνη</i> Η δίκαιη και ισότιμη κατανομή της ισχύος, των πόρων και των υποχρεώσεων στο κοινωνικό σύνολο.	<ul style="list-style-type: none"> Δικαιοσύνη και ισότητα Πολιτική παιδεία Κινήματα κοινωνικής αλλαγής 	X			X

Κατευθυντήριες αρχές για την πραγμάτωση των αξιών

Προτείνουμε πέντε αρχές οι οποίες μπορούν να λειτουργήσουν ως οδηγός για την εκπλήρωση των αξιών της κοινοτικής ψυχολογίας.

Αρχή 1 Η προαγωγή της ευημερίας των μη προνομιούχων κοινοτήτων απαιτεί την πραγμάτωση και των πέντε αξιών με ισορροπημένο τρόπο

Παρακάτω υποστηρίζουμε ότι αυτές οι κύριες αξίες αποτελούν ουσιαστικά μέρος των κοινωνικών προτεραιοτήτων της κοινοτικής ψυχολογίας. Οι θεμελιώδεις ανθρώπινες ανάγκες, οι αξίες και τα δικαιώματα πρέπει να εκπληρωθούν και να υποστηριχθούν έτσι ώστε να υπάρξει μια καλύτερη και δικαιότερη κοινωνία. Ισχυριζόμαστε όμως επιπλέον ότι το πεδίο έδωσε μεγαλύτερη προσοχή σε κάποιες αξίες από ό,τι σε άλλες. Οι αξίες αυτές είναι συμπληρωματικές και όχι αμοιβαία αποκλειόμενες.

Αυτή είναι μια κρίσιμη υπόθεση που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη σε κάθε συγκριτική αξιολόγηση των αξιών. Χωριστά και μεμονωμένα, αυτές οι αξίες δεν μπορούν να επιτύχουν τον αντικειμενικό σκοπό τους, να μας φέρουν δηλαδή εγγύτερα σε μια καλύτερη κοινωνία. Επειδή κάθε αξία από μόνη της είναι ανεπαρκής, προβλήματα ανακύπτουν όταν παραμένουμε προσκολλημένοι σε μία μόνο αρχή και παραμελούμε άλλες εξίσου σημαντικές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της πρακτικής είναι η εξύμνηση της αυτονομίας και του αυτοκαθορισμού εις βάρος της διανεμητικής δικαιοσύνης (Fox, 1993a) ή της αίσθησης της κοινότητας (Bakan, 1996· Fox, 1993a· Riger, 1993). Μπορούμε να εκτιμήσουμε τη συμπληρωματικότητα των αξιών όταν, λόγου χάριν, βλέπουμε με ποιο τρόπο η *παροχή φροντίδας* είναι συνυφασμένη με τη *δικαιοσύνη*. Δεν μπορεί να υπάρξει υγεία χωρίς δικαιοσύνη, και δεν μπορεί να υπάρξει δικαιοσύνη όταν απουσιάζουν η *παροχή φροντίδας* και η *συμπόνια* (Habermas, 1990· Kymlicka, 1990). Η *παροχή φροντίδας* και η *συμπόνια* αποδεικνύουν την ευαισθησία μας για την ευημερία

ενός άλλου ατόμου, και παράλληλα η επιδίωξη της κοινωνικής δικαιοσύνης διασφαλίζει ότι η συμπόνια μας επεκτείνεται πέρα από τον άμεσο κύκλο των ανθρώπων που φροντίζουμε. Αυτές είναι, σύμφωνα με τον Kimball, οι «διαλεκτικές της φροντίδας και της δικαιοσύνης» (1994: 396).

Παρά ταύτα, πολιτικοί, οικονομικοί και ιστορικοί λόγοι έχουν οδηγήσει κάποιες κοινωνίες να προασπίζονται ορισμένες μόνο αξίες και να αγνοούν άλλες. Έτσι, στη Βόρειο Αμερική έχουν επικρατήσει πατριαρχικές, καπιταλιστικές αξίες, όπως είναι ο ακραίος ατομικισμός, ο ανταγωνισμός, η αξιοκρατία, η συσσώρευση πλούτου και η κατανάλωση αγαθών (Saul, 1995). Η κοινοτική ψυχολογία δεν έμεινε ανεπηρέαστη από αυτή τη γενική τάση. Δώσαμε δυσανάλογη προσοχή σε αξίες όπως η υγεία, η παροχή φροντίδας/η συμπόνια και, έως ένα βαθμό, ο αυτοκαθορισμός/η συμμετοχή και η διαφορετικότητα. Παραμελήσαμε όμως την κοινωνική δικαιοσύνη.

Αρχή 2 Μέσα σε ένα δεδομένο κοινωνικό οικολογικό πλαίσιο κάποιες αξίες βρίσκονται στο προσκήνιο της συνείδησής μας, ενώ άλλες παραμένουν στο παρασκήνιο. Πρέπει να φέρουμε τις παραμελημένες αξίες στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός μας ώστε να επιτύχουμε την αναγκαία ισορροπία

Η κοινωνική οικολογία επηρεάζει τη διαμόρφωση των αξιών σε έναν συγκεκριμένο τόπο και χρόνο. Ως αποτέλεσμα, μερικές αξίες καταλαμβάνουν πιο περίοπτη θέση συγκριτικά με άλλες (βλ. πίνακα 11.1). Παρόλο που το κοινωνικοοικονομικό, πολιτισμικό και πολιτικό κλίμα μπορεί να ευνοεί μια συγκεκριμένη αξία όπως η υγεία, έχουμε χρέος να εντοπίσουμε και εκείνες που ενδεχομένως παραμελούμε. Όταν επανεπεξεργαζόμαστε τις αξίες για να ικανοποιήσουμε τις ανάγκες μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, είμαστε σε θέση να αναπτύξουμε περισσότερο ολιστικές και οικολογικές θεωρίες και πρακτικές (Kelly, 1986).

Έτσι, για παράδειγμα, στις δυτικές κοινωνίες οι αξίες του αυτοκαθορισμού/της συμμετοχής, της ανθρώπινης διαφορετικότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης παραμένουν στο πα-

ρασκήνιο, ενώ η παροχή φροντίδας/η συμπόνια και η υγεία βρίσκονται στην πρώτη γραμμή των ενδιαφερόντων μας. Είναι λοιπόν αναγκαίο να δώσουμε έμφαση στις παραμελημένες αξίες. Σε έναν άλλο τόπο ή σε μια άλλη ιστορική στιγμή οι αξίες θα μπορούσαν να έχουν διαμορφωθεί διαφορετικά, με κάποιες ενδεχομένως να προέχουν λιγότερο έναντι άλλων. Αυτό μπορεί να συμβεί σε καθεστώς που επιθυμούν να προωθήσουν τα κοινωνικά ιδανικά, οσοδήποτε δίκαια και αν είναι, χωρίς να ενδιαφέρονται ή να νοιάζονται για την ατομικότητα των μελών τους. Σε μια τέτοια περίπτωση θα έπρεπε να επαναφέρουμε τις απωθημένες αξίες της παροχής φροντίδας/της συμπόνιας και της υγείας για να διασφαλίσουμε ότι οι πολίτες απολαμβάνουν το πλήρες αξιακό φάσμα.

Παρατηρήσεις από άλλες κοινωνίες καταδεικνύουν ότι τα διαφορετικά πλαίσια απαιτούν την προαγωγή διαφορετικών αξιών. Τα kibbutz (ιδιότυποι συνεταιριστικοί οικισμοί, όπου δεν υπάρχει ατομική ιδιοκτησία και τα μέλη έχουν ίση μεταχείριση) στο Ισραήλ συνήθιζαν να απαιτούν από τα μέλη τους πολλές προσωπικές θυσίες για την επίτευξη των στόχων της κοινότητας. Με την πάροδο του χρόνου όμως τα μέλη αυτών των οικισμών άρχισαν να αισθάνονται ότι η ιδιωτικότητα, η ατομικότητα και ο αυτοκαθορισμός τους συρρικνώνονται έναντι του συλλογικού καλού. Τότε άλλαξαν οι θεσμικές πρακτικές έτσι ώστε τα μέλη να έχουν μεγαλύτερη ελευθερία να επιδιώξουν τα συμφέροντά τους.

Η προτεραιότητα που δίδεται σε κάποιες αξίες καθώς και τα αποτελέσματά τους ποικίλλουν όχι μόνο ανάλογα με τον τόπο και τη χρονική στιγμή, αλλά και ανάλογα με τις ομάδες της κοινότητας. Είναι πιθανό διαφορετικές ομάδες ανθρώπων να βρίσκονται την ίδια χρονική περίοδο στον ίδιο γεωγραφικό χώρο και οι ανάγκες τους να διαφέρουν αισθητά. Συνεπώς, μέσα σε ένα συγκεκριμένο χρονικό και χωρικό πλαίσιο, η μορφολογία των αξιών δύο ή περισσότερων ομάδων θα πρέπει να είναι διαφορετική για την προαγωγή της ευημερίας τους. Επί παραδείγματι, για τις γυναίκες και τους μαύρους μπορεί να απαιτείται περισσότερο η προώθηση των αξιών του αυτοκαθορισμού/της συμμετοχής και της ανθρωπίνης διαφορετικότητας.

ενώ για όσους έχουν βιώσει μια αιφνίδια ασθένεια ή μια προσωπική τραγωδία ίσως είναι πιο αναγκαίες οι αξίες της υγείας και της παροχής φροντίδας/συμπόνιας.

Η οικολογική ερμηνεία των αξιών είναι διαλεκτική. Σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή είναι δυνατόν να κυριαρχούν κάποιες αξίες οι οποίες όντως υπηρετούν την κοινότητα. Αλλά καθώς η κοινωνική οικολογία μεταβάλλεται, αλλάζει και η αντίληψη του καλού και δημιουργείται η ανάγκη για εναλλακτικές προτάσεις. Μια αξία μπορεί να μας εξυπηρετεί απόλυτα για λίγο, αλλά μετά από κάποια περίοδο ίσως χάσει τα απελευθερωτικά της χαρακτηριστικά. Θα πρέπει λοιπόν να αναρωτηθούμε ποιες αξίες θα συμβάλουν στην ευημερία της κοινότητας σε τέτοιες ιστορικές καμπές.

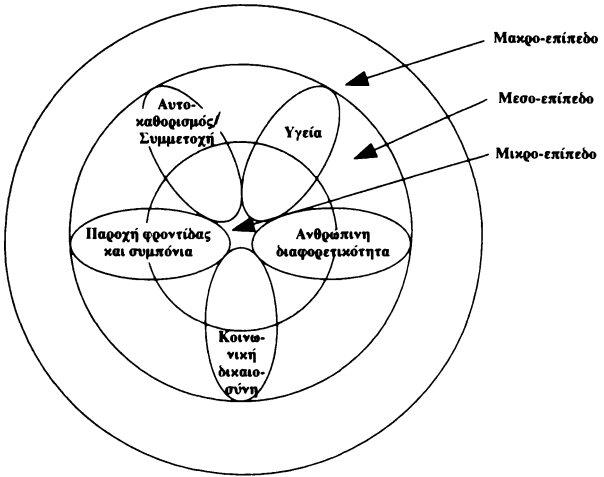
Αρχή 3 Στο παρόν κοινωνικό πλαίσιο η αξία της κοινωνικής δικαιοσύνης παραμελείται. Αγνοώντας όμως αυτή την αξία, ενισχύουμε την ίδια άδικη κατάσταση πραγμάτων που έβλαψαν ευθύς εξαρχής τις κοινωνίες

Η παραμέληση της κοινωνικής δικαιοσύνης ενισχύει την υφιστάμενη άδικη κατάσταση πραγμάτων (Schefer, 1992). Η ιστορική μας ανάλυση όμως υποδηλώνει ότι το έργο μας ως κοινωνικών ψυχολόγων επιδιώκει κατά βάση τη βελτίωση των συνθηκών ζωής μέσα στο πλαίσιο της υφιστάμενης κατανομής πλούτου. Εδώ έγκειται και το βασικό εμπόδιο για την εκπλήρωση της αποστολής μας (βλ. πίνακα 11.1). Όσο θα ασχολούμαστε μόνο με τις συνέπειες της άνιση κατανομής των πόρων, χωρίς να εξετάζουμε τη βασική αιτία του προβλήματος, θα αγγίζουμε μόνο την επιφάνεια των θεμάτων. Αυτό εννοούσαν οι Joffe και Albee (1988) όταν έλεγαν ότι πρέπει να εξερευνήσουμε «τις αιτιακές αιτίες» των προβλημάτων στη ζωή. Τα περισσότερα θέματα τα οποία αντιμετωπίζουμε στις προληπτικές και κοινοτικές μας παρεμβάσεις αποτελούν συμπτώματα μιας βαθύτερης κοινωνικής ασθένειας: της αδικίας.

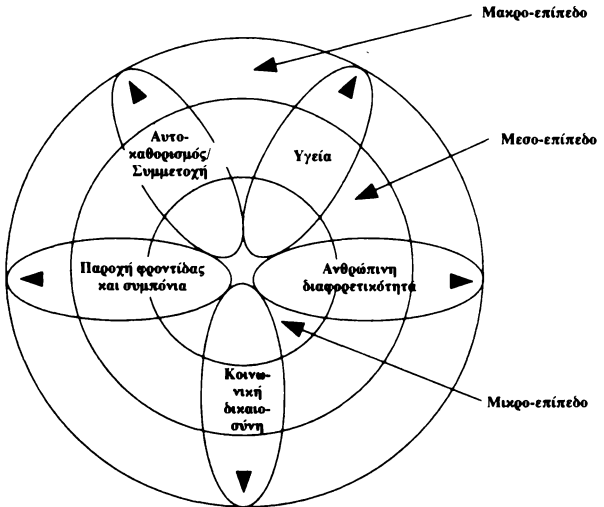
Αρχή 4 Πρέπει να κάνουμε διάκριση ανάμεσα στη βελτίωση των συνθηκών ζωής εντός της παρούσας κοινωνικής δομής και στο μετασχηματισμό των συνθηκών που δημιουργούν τη μειονεξία

Χρειάζεται να αναρωτηθούμε αν οι επίμονες προσπάθειές μας να οργανώσουμε τις κοινότητες έχουν στόχο τη βελτίωση ή το μετασχηματισμό. *Βελτίωση* ονομάζεται η αλλαγή μέσα σε ένα σύστημα και είναι η λεγόμενη «αλλαγή πρώτης τάξης». *Μετασχηματισμός* ονομάζεται η αλλαγή στα βασικά στοιχεία ενός συστήματος και είναι η λεγόμενη «αλλαγή δεύτερης τάξης» (Rappaport, 1977). Σίγουρα το βελτιωτικό έργο είναι και σημαντικό και απαραίτητο. Επιπλέον, έχει το πλεονέκτημα της παραγωγής αποτελεσμάτων μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα. Θα πρέπει ωστόσο να σκεφτούμε εάν είναι δικαιολογημένο να επενδύουμε την ενέργειά μας σε αυτό το είδος εργασίας μόνο και μόνο επειδή έχει άμεσα αποτελέσματα. Αν δεν καταβάλουμε ευρύτερες προσπάθειες για το μετασχηματισμό των πραγμάτων, αυτά τα επιτεύγματα μακροπρόθεσμα θα χαθούν.

Η μετασχηματική εργασία με στόχο την κοινωνική δικαιοσύνη είναι δύσκολη τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο (Scherer, 1992). Άλλωστε υπάρχουν πολλά κίνητρα για να επιλέξουμε το βελτιωτικό έργο: είναι πιο επικεντρωμένο· δεν απειλεί την καθεστηκυία τάξη· και έως σήμερα έχει δημιουργηθεί μια σταθερή βάση ερευνητικών δεδομένων τα οποία συνηγορούν υπέρ των βελτιωτικών προληπτικών προσπαθειών. Πραγματικά, η κοινοτική ψυχολογία έχει αλλάξει το χώρο της ψυχικής υγείας χρησιμοποιώντας τις προληπτικές παρεμβάσεις ως συμπληρωματικές των κλινικών θεραπειών. Η επικέντρωση στο μετασχηματισμό (αντί της βελτίωσης) απαιτεί να μετακινηθούμε από τις προσωποκεντρικές σε οικολογικές παρεμβάσεις που επεκτείνονται και διασυνδέουν διάφορα επίπεδα ανάλυσης (Cowen, 1985· Febbraro, 1994· Nelson & Hayday, 1995).

Σχήμα 11.1. Οι τρέχουσες αξίες στην κοινοτική ψυχολογία

Σχήμα 11.2. Οι ιδανικές αξίες στην κοινοτική ψυχολογία

Αρχή 5 Πρέπει να επεκτείνουμε την εφαρμογή των αξιών από το μικρο-επίπεδο και μεσο-επίπεδο στο μακρο-κοινωνικό οικολογικό πλαίσιο

Κατά παράδοση οι επαγγελματίες ψυχολόγοι επιχειρούν να εφαρμόσουν τις αξίες στο μικρο-επίπεδο (π.χ. την οικογένεια και τις διαπροσωπικές σχέσεις) και, στην καλύτερη περίπτωση, στο μέσο ή ενδιάμεσο επίπεδο (π.χ. το χώρο εργασίας και τα σχολεία). Πολλοί ψυχολόγοι επιθυμούν να ενισχύσουν την αυτοδιάθεση των πελατών τους, να δείξουν το σεβασμό τους στην ανθρώπινη διαφορετικότητα και να εκφράσουν την ενσυναίσθηση και το ενδιαφέρον τους σε όσους βασανίζονται από τα ψυχοπιεστικά γεγονότα της ζωής. Ωστόσο αυτές οι κοινωνικές παρεμβάσεις στο μικρο- και στο μεσο-επίπεδο δεν είναι δυνατόν να ξεπεράσουν το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο της ανισότητας, της καταπίεσης και των διακρίσεων, μέσα στο οποίο είναι ενταγμένες. Έτσι, οποιαδήποτε προσπάθεια προαγωγής της συνεργασίας και του σεβασμού της ανθρώπινης διαφορετικότητας στο μικρο-επίπεδο υπονομεύεται από μια ευρύτερη κοινωνική δομή η οποία προωθεί την ανισότητα, υποστηρίζει τον ατομικισμό και τον ανταγωνισμό, και αντιμετωπίζει με αδιαλλαξία την ποικιλομορφία.

Αν οι τέσσερις πρώτες αξίες που παρουσιάζονται στον πίνακα 11.1 πραγματώνονταν στο μακρο-επίπεδο, τότε η προσδοκία για κοινωνική δικαιοσύνη θα εκπληρωνόταν, διότι το μέλημα της εν λόγω αξίας είναι η δίκαιη κατανομή των κοινωνικών πόρων. Σύμφωνα με μια οικολογική ανάλυση, οι αξίες αναφέρονται σε πόρους και αγαθά (π.χ. υγεία, παροχή φροντίδας και συμπόνια) που λειτουργούν σε διαφορετικά επίπεδα (μικρο-, μεσο-, μακρο-επίπεδο) (Kelly, 1986). Η αιχμή της κοινωνικής δικαιοσύνης είναι ότι κάθε άνθρωπος στην κοινωνία πρέπει να απολαμβάνει αυτές τις αξίες. Επεκτείνοντας λοιπόν τα όρια των παρεμβάσεών μας ούτως ώστε να συμπεριλάβουμε το μικρο-, το μεσο- και το μακρο-επίπεδο, προάγουμε την αξία της κοινωνικής δικαιοσύνης. Προχωρούμε από το status quo της κοινοτικής ψυχολογίας που απεικονίζεται στο σχήμα 11.1 προς το ιδανικό, όπως εκφράζεται στο σχήμα 11.2.

Οι αξίες της κοινοτικής ψυχολογίας μέσα από μια ιστορική προοπτική

Κατά τις τρεις δεκαετίες της ύπαρξής της ως κλάδου, η κοινοτική ψυχολογία έχει προωθήσει μια σειρά σημαντικές αξίες. Σε αυτή την ενότητα παρουσιάζουμε τις διασυνδέσεις τους, επισημαίνοντας σε ποιες αξίες δόθηκε έμφαση σε διαφορετικές χρονικές περιόδους.

Ιδρυτικές αξίες: παροχή φροντίδας, συμπόνια και υγεία

Η εμφάνιση της κοινοτικής ψυχολογίας κατά τη δεκαετία του 1960 αντανακλούσε την ευρύτερη κοινωνική δυσαρέσκεια για τον ατομικισμό, την αλλοτρίωση, τη μοναξιά και το θρυμματισμό των ανθρώπινων βιωμάτων (Sarason, 1988). Αναζητώντας το αντίδοτο αυτών των κοινωνικών ασθενειών, οι ψυχολόγοι μετέθεσαν τον ορισμό των προβλημάτων ψυχικής υγείας, καθώς και τις παρεμβάσεις τους, από το άτομο στην κοινότητα. Όπως δείχνει ο πίνακας 11.2, η κοινοτική ψυχολογία επαναδιατύπωσε τα προβλήματα με όρους μιας οικολογικής αντίληψης που ήταν ευαίσθητη στην ανθρώπινη διαφορετικότητα και που ταυτόχρονα προήγαγε λύσεις βασισμένες στην κοινότητα. Η έκφραση «αίσθηση της κοινότητας» (Sarason, 1988) συμπυκνώνει αυτό που εννοούμε με την παροχή φροντίδας και τη συμπόνια: έναν κοινό συναισθηματικό σύνδεσμο, μια κοινή βάση, την εμπιστοσύνη και το αίσθημα του «ανήκειν» (McMillan & Chavis, 1986). Η ανάγκη να εξουδετερωθεί η απομόνωση με την αίσθηση της κοινότητας ήταν – και έως ένα βαθμό παραμένει ακόμη – μια δυναμική συνθετική σύλληψη αυτού του πεδίου (Garcia et al., 1994· McMillan & Chavis, 1986· Newbrough, 1995).

Ο επαναπροσανατολισμός από τα άτομα στις κοινότητες σηματοδοτούσε κάτι περισσότερο από την αριθμητική αύξηση των κέντρων της παρέμβασης. Σήμαινε επιπλέον ότι οι κοινότητες μπορούσαν να χειριστούν τις δικές τους υποθέσεις. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι η ανάγκη μας να βιώσουμε το αίσθημα της κοινότητας δεν είναι ποτέ δυνατόν να ικανοποιηθεί

Πίνακας 11.2. Θεωρητικές υποθέσεις και πρακτικές της παραδοσιακής εφαρμοσμένης ψυχολογίας και της κοινοτικής ψυχολογίας

	Παραδοσιακή εφαρμοσμένη ψυχολογία	Κοινοτική ψυχολογία
Επίπεδα ανάλυσης	Ενδοψυχικό ή ενδοπροσωπικό	Οικολογική προοπτική (αλληλεξάρτηση των ατόμων, των οικογενειών, της κοινότητας και της κοινωνίας)
Εντοπισμός των προβλημάτων	Βασίζεται σε φιλοσοφικά συστήματα που οδηγούν στην ενοχοποίηση του θύματος	Βασίζεται στο κοινωνικό πλαίσιο και στην πολιτισμική διαφορετικότητα
Φάση παρέμβασης	Θεραπεία (ύστερη)	Πρόληψη (πρώιμη)
Στόχοι παρέμβασης	Μείωση των δυσπροσαρμοστικών προτύπων	Προαγωγή της υγείας και της ευημερίας
Τύπος παρέμβασης	Θεραπεία/αποκατάσταση (υπηρεσίες)	Αυτοβοήθεια/ανάπτυξη της κοινότητας/κοινωνική δράση (πόροι)
Επικέντρωση παρέμβασης	Μειονεξίες/αδυναμίες	Ικανότητες/δυνάμεις
Ρόλος του «πελάτη»	Παθητική αποδοχή των υπηρεσιών (με εστίαση τη συμμόρφωση του στη θεραπεία)	Ενεργός συμμετοχή (με εστίαση τη φωνή και τις επιλογές του)
Ρόλος του επαγγελματία	Ειδικός στις θεραπευτικές τεχνικές (διάγνωση και θεραπεία)	Συνεργάτης σε επίπεδο πόρων (συμβουλευτική, συμμετοχική έρευνα, κοινοτική ανάπτυξη, φορέας κοινωνικής αλλαγής, συνήγορος)
Τύπος έρευνας	Εφαρμοσμένη έρευνα βασισμένη σε θετικιστικές υποθέσεις	Συμμετοχική και προσανατολισμένη στη δράση έρευνα
Κοινωνική δεοντολογία	Αξιακά ουδέτερη στάση και σιωπηρή αποδοχή του κατεστημένου	Ισχυρή έμφαση στις αξίες, αναγνώριση των κοινωνικών συνθηκών και προσανατολισμός στην κοινωνική αλλαγή

από τους ειδικούς και τις κοινωνικές υπηρεσίες (McKnight, 1995). Παρόλο που πολλοί επαγγελματίες και αρκετές κοινωνικές υπηρεσίες αγωνίζονται να προσφέρουν τη φροντίδα τους και να δείξουν τη συμπόνια τους, η κοινοτική ψυχολογία αναγνωρίζει ότι πολύ σημαντικές για την ενίσχυση του αισθήματος της κοινότητας στους ανθρώπους είναι οι άτυπες πηγές υποστήριξης.

Είναι δύσκολο να κατανοήσουμε τη συνάφεια των άλλων ηθικών αξιών όταν απουσιάζει η φροντίδα/συμπόνια, για το λόγο ότι αυτή είναι που παρέχει το βασικό κίνητρο για τη μέρι-

μα της υγείας και της ευημερίας ενός άλλου ατόμου. Και ενώ η ουσιαστική θέση αυτής της αξίας είναι αδιαμφισβήτητη, η ανεπάρκειά της καθίσταται φανερή όταν συνειδητοποιηθεί ο βελτιωτικός της χαρακτήρας. Κατά την άποψή μας, η αίσθηση της κοινότητας που επιδιώκεται στους τοπικούς συνδέσμους και στις ομάδες κοινωνικής στήριξης σχεδιάστηκε για να αντιμετωπίσει τα αποτελέσματα της υπάρχουσας και όχι της παρελθούσας ανισότητας. Γι' αυτό και θεωρούμε ότι η φροντίδα και η συμπόνια έχουν πρωτίστως βελτιωτικό αποτέλεσμα.

Η πρωταρχική αξία της σωματικής και ψυχικής υγείας αποτελούσε, και αποτελεί ακόμη, μια θεμελιακή διάσταση της κοινοτικής ψυχολογίας. Κατά τα πρώτα χρόνια οι κοινοτικοί ψυχολόγοι ήταν έντονα επηρεασμένοι από τον τομέα της δημόσιας υγείας. Πολλοί από τους πρωτεργάτες της κοινοτικής ψυχολογίας εισήγαγαν απόψεις για την πρόληψη και την προαγωγή της υγείας και φρόντισαν για την εφαρμογή αυτών των ιδεών στο χώρο της ψυχικής υγείας (Rosenblum, 1971). Σε μια προσπάθεια να ενισχυθεί αυτή η προσέγγιση, ο Cowen (1994) αναφέρθηκε πρόσφατα στο πεδίο μας ως «το χώρο που επιδιώκει την ευημερία». Τα επίκεντρα των παρεμβάσεων με στόχο την πρόληψη και την προαγωγή της υγείας σκιαγραφούνται στον πίνακα 11.2.

Οι αξίες της παροχής φροντίδας/της συμπόνιας και της υγείας λοιπόν υπήρξαν καθοριστικές για την έρευνα και την πρακτική των κοινοτικών ψυχολόγων από την έναρξη λειτουργίας του κλάδου (Bennett et al., 1996· Rosenblum, 1971). Οι δύο αξίες είναι εμφανείς σε αυτό που ο Cowen (1980) όρισε ως *παραγωγική και εκτελεστική βάση* της πρωτοβάθμιας πρόληψης. Με τον όρο «παραγωγική βάση» ο Cowen εννοεί τη βασική έρευνα που αποσαφηνίζει τα μονοπάτια τα οποία οδηγούν στην υγεία ή τη δυσλειτουργία. Οι κοινοτικοί ψυχολόγοι συνέβαλαν στην έρευνα για το στρες, τη διαχείρισή του και την κοινωνική υποστήριξη των ενηλίκων (π.χ. Gottlieb, 1981), καθώς και στην έρευνα για τους παράγοντες επικινδυνότητας και προστασίας των παιδιών (π.χ. Hawkins et al., 1992· Yoshikawa, 1994). Αυτή η έρευνα συγκροτεί κατά μεγάλο μέρος την παραγωγική βάση για τα προγράμματα πρόληψης.

Η αξία της παροχής φροντίδας και της συμπόνιας αντανakλάται και στην εκτελεστική βάση των κοινοτικών παρεμβάσεων. Οι κοινοτικοί ψυχολόγοι έχουν διαδραματίσει οργανικό ρόλο στην ανάπτυξη παρεμβάσεων που αυξάνουν την κοινωνική υποστήριξη σε ευάλωτα άτομα, παιδιά και ενήλικες (Gottlieb, 1983). Κατά τα πρώτα της βήματα, η κοινοτική ψυχολογία υπήρξε πρωτοπόρος στην ανάπτυξη προγραμμάτων που χρησιμοποιούσαν αμειβόμενους και εθελοντές μη επαγγελματίες, οι οποίοι πρόσφεραν υποστήριξη σε παιδιά και νέους που διέτρεχαν κίνδυνο να εμφανίσουν ψυχοκοινωνικά προβλήματα (Cowen et al., 1975· Davidson & Redner, 1988), σε ενήλικες με ιστορικό ψυχιατρικών προβλημάτων (Rappaport et al., 1971) και σε άλλους πληθυσμούς. Πιο πρόσφατα, η αξία της παροχής φροντίδας και της συμπόνιας διευρύνθηκε για να συμπεριλάβει τη συνεργασία με ομάδες αυτοβοήθειας και αλληλοβοήθειας (Lavoie et al., 1994).

Τόσο η ιδέα ότι οι μη επαγγελματίες βοηθοί και οι ομάδες αυτοβοήθειας και αλληλοβοήθειας θα μπορούσαν να είναι εξίσου αποτελεσματικοί με τους εκπαιδευμένους κλινικούς, όσο και η ιδέα ότι η πρόληψη θα μπορούσε να μειώσει την ανάγκη για θεραπευτική αντιμετώπιση απείλησαν το επαγγελματικό κατεστημένο. Έτσι, κάποιοι ειδικοί από το χώρο της ψυχολογίας (Jensen, 1969) και από άλλα επαγγέλματα υγείας (Lamb & Zusman, 1979) αμφισβήτησαν τη νομιμότητα των προληπτικών παρεμβάσεων, υποστηρίζοντας ότι δεν υπάρχουν ενδείξεις που να τεκμηριώνουν την αποτελεσματικότητά τους. Οι κοινοτικοί ψυχολόγοι αντέκρουσαν πολλές από αυτές τις επικρίσεις μέσα από την έρευνα και τη δράση. Κατέδειξαν την αποτελεσματικότητα και των μη επαγγελματιών βοηθών (δείχνοντας ότι είναι τουλάχιστον τόσο αποτελεσματικοί όσο οι επαγγελματίες, βλ. Bergman & Norton, 1985· Hattie et al., 1984), και των ομάδων αυτοβοήθειας/αλληλοβοήθειας (Humphreys & Rappaport, 1994), και των προγραμμάτων πρωτοβάθμιας πρόληψης (Price et al., 1988· Rae-Grant, 1994).

Ο βασικός όγκος της εργασίας στην πρωτοβάθμια πρόληψη όμως υιοθέτησε προσωποκεντρικές στρατηγικές παρέμβασης στο μικρο- και στο μεσο-επίπεδο, όπως είναι η διδασκαλία

κοινωνικών δεξιοτήτων ή η οικοδόμηση της κοινωνικής υποστήριξης (Cowen, 1985). Λίγες προσπάθειες έγιναν για την αλλαγή των κοινωνικών συστημάτων στο μακρο-επίπεδο. Ο κίνδυνος από την επιδίωξη αποκλειστικά προσωποκεντρικών παρεμβάσεων έχει να κάνει με την αγνόηση των άδικων κοινωνικών συνθηκών. Όσοι λοιπόν ασχολούνται με την πρόληψη ενισχύουν άθελά τους μια ιδεολογία ακραίου ατομικισμού, μέσω της οποίας τα άτομα υποτίθεται ότι μπορούν να ανυψωθούν και να υπερνικήσουν τις κοινωνικές μειονεξίες (Albee, 1986· Febbrago, 1994). Παρομοίως, η εργασία στις ομάδες αυτοβοήθειας και αλληλοβοήθειας δίνει συνήθως μεγαλύτερη έμφαση στην ατομική παρά στην κοινωνική αλλαγή (Humphreys & Rappaport, 1994). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η πρόληψη γενικά, και η πρωτοβάθμια πρόληψη ειδικότερα, ενδιαφέρονται για τις ευρύτερες οικολογικές πηγές του ανθρώπινου πόνου. Αν και είναι αξιέπαινη η μετατόπιση από τον ενδοψυχικό προσανατολισμό σε μια εστίαση προς την κοινότητα και τον ευρύτερο πληθυσμό, θα πρέπει να αναρωτηθούμε κατά πόσο η πρόληψη και η προαγωγή της υγείας αντιμετωπίζουν πράγματι τις «αιτιακές αιτίες» ή αγγίζουν μόνο την επιφάνεια των αιτιών (Joffe & Albee, 1988).

Η παροχή φροντίδας/η συμπόνια και η υγεία, οι άρρηκτες θεμελιακές αξίες της κοινοτικής ψυχολογίας, συνεχίζουν ακόμη και σήμερα να ασκούν έντονη επίδραση στο χώρο. Πιστεύουμε ότι, *από μόνες τους*, οι αξίες αυτές δεν έχουν το δυναμικό που απαιτείται για να επιφέρουν το μετασχηματισμό. Για τούτο και είναι απαραίτητο να διευρύνουμε την αξιακή βάση της κοινοτικής ψυχολογίας.

Αναδυόμενες αξίες: αυτοκαθορισμός, συμμετοχή και ανθρώπινη διαφορετικότητα

Η αξία του αυτοκαθορισμού και της συμμετοχής στις αποφάσεις που επηρεάζουν τη ζωή ενός ανθρώπου εκφράστηκε με σαφήνεια από τον Rappaport κατά τη δεκαετία του 1980 (1981, 1987). Τα σημαίνοντα άρθρα του για την *ενδυνάμωση* παρότρυναν το πεδίο να σταθμίσει τη διαφορά ανάμεσα στο

λεγόμενο βελτιωτικό και το μετασχηματιστικό έργο. Ο Rappaport (1981) υποστήριξε ότι η βασική αποστολή της κοινοτικής ψυχολογίας έπρεπε να είναι η ενδυνάμωση και όχι η πρόληψη.

Ως παρέμβαση, η ενδυνάμωση αναφέρεται στις ενέργειες και στις πολιτικές που σχεδιάζονται για να αυξήσουν το βαθμό ελέγχου τον οποίο ασκούν στη ζωή τους τα ευάλωτα άτομα. Ως έκβαση, η ενδυνάμωση αναφέρεται στα αισθήματα ελέγχου και στην πραγματική δυνατότητα λήψης αποφάσεων που συνοδεύει αυτά τα αισθήματα (Zimmerman & Rappaport, 1988). Η συγκεκριμένη έννοια λοιπόν στρέφει την προσοχή μας στις κοινωνικές δομές που εμποδίζουν τους ανθρώπους να ελέγξουν τη μοίρα τους. Η αδυναμία αλλαγής των κεντρικών, καθώς και των περιφερειακών, καταπιεστικών συστημάτων συνιστά μια βασική πηγή αποδυνάμωσης (Lord & Hutchison, 1993). Οι τελευταίες πέντε κατηγορίες του πίνακα 11.2 φανερώνουν την προσοχή που δίνει η κοινοτική ψυχολογία στις έννοιες της συμμετοχής και του ελέγχου. Κατά την άποψή μας, το κίνημα της ενδυνάμωσης μας έφερε εγγύτερα στο μετασχηματιστικό σκοπό των κοινωνικών παρεμβάσεων (Boyte & Riessman, 1986· Newbrough, 1992). Δεν έχει όμως μετεξελιχθεί ακόμη σε ένα κίνημα κοινωνικής δικαιοσύνης το οποίο θα βάλει εναντίον των πηγών αποδυνάμωσης.

Πολύ πρόσφατα στην ιστορία του κλάδου η αξία της ανθρώπινης διαφορετικότητας έριξε φως στις καταπιεστικές δομές της κοινωνίας, και κατ' αυτό τον τρόπο πολιτικοποίησε περαιτέρω την κοινοτική ψυχολογία. Τα θέματα της διαφορετικότητας και της καταπίεσης συνδέονται με τις πολιτισμικές και πολιτικές παραδόσεις που αποκλείουν τα περιθωριακά μέλη από τις κυρίαρχες διαδικασίες. Μολονότι ο Rappaport (1977) την αναγνώριζε ως θεμελιώδη αξία, η πολιτισμική διαφορετικότητα μόλις την τελευταία δεκαετία εμφανίστηκε στις συζητήσεις για το φεμινισμό και τη γενετική (Mulvey, 1988), την εθνική και τη φυλετική ποικιλομορφία (McNicoll & Rousseau, 1993· Trickett et al., 1994), το σεξουαλικό προσανατολισμό (D'Augelli, 1994) και τα άτομα με ειδικές ανάγκες (Fawcett et al., 1994). Επιπλέον, το μεγαλύτερο μέρος των εργασιών σε αυτή την περιοχή ασχολείται με τις στρατηγικές ένταξης στους

υπάρχοντες θεσμούς, και όχι με την αναδόμηση αυτών των θεσμών σε πιο ισότιμη βάση.

Οι αξίες του αυτοκαθορισμού/της συμμετοχής και της ανθρώπινης διαφορετικότητας αντικατοπτρίζονται στην έρευνα και τη δράση των τελευταίων δέκα ετών. Η σχετική με τον αυτοκαθορισμό και τη συμμετοχή έρευνα εμφανίζεται, μεταξύ άλλων, στα ειδικά αφιερώματα των επιστημονικών περιοδικών για την ενδυνάμωση (Rappaport et al., 1984· Zimmerman & Perkins, 1995). Η συγκεκριμένη έρευνα έβγαλε την κοινοτική ψυχολογία έξω από τα στενά όρια της ψυχικής υγείας. Όσο για την ανθρώπινη διαφορετικότητα, πρέπει να σημειωθεί ότι παρόλο που ιστορικά η κοινοτική ψυχολογία αγνόησε τις γυναίκες, τους ανθρώπους διαφορετικού χρώματος, τους ομοφυλόφιλους και τα άτομα με ειδικές ανάγκες (Loo et al., 1988· Novaco & Monahan, 1980· Swift et al., υπό έκδοση), σήμερα η έρευνα που εξετάζει τις εμπειρίες των διαφορετικών ανθρώπων έχει αρχίσει να κερδίζει έδαφος (McNicoll & Rousseau, 1993· Trickett et al., 1994· Serrano-García & Bond, 1994).

Εκτός από τις αλλαγές στο περιεχόμενο της κοινοτικής έρευνας και δράσης, οι αξίες του αυτοκαθορισμού/της συμμετοχής και της ανθρώπινης διαφορετικότητας αρχίζουν να επηρεάζουν και τη διαδικασία της κοινοτικής έρευνας και δράσης. Οι εν λόγω αξίες είναι εμφανείς σε πρόσφατα κείμενα τα οποία συνηγορούν υπέρ των συμμετοχικών, προσανατολισμένων στη δράση, φεμινιστικών και οικοκεντρικών ερευνητικών προσεγγίσεων (Collins, 1991· Montero, 1994· Serrano-García, 1990, Serrano-García & Rosario, 1992· Stanfield, 1994). Ένας από τους στόχους αυτής της προσέγγισης είναι η ενίσχυση της φωνής των ατόμων που δεν βρίσκονται στην εξουσία. Συχνά χρησιμοποιούνται ποιοτικές ερευνητικές μέθοδοι για να ανιχνεύσουν την κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας των διαφορετικών συμμετεχόντων (βλ. κεφάλαιο 3). Τέλος, η συμμετοχική έρευνα δράσης έχει μια σαφή πολιτική «ατζέντα» η οποία αποβλέπει στην καλλιέργεια της κοινωνικής αλλαγής (Price & Cherniss, 1977· Reinhartz, 1992).

Οι ίδιες αυτές αξίες επηρέασαν επίσης το στίβο της πρακτικής και της δράσης της κοινοτικής ψυχολογίας. Ο αυτοκα-

θορισμός/η συμμετοχή και η ανθρώπινη διαφορετικότητα απευθύνουν μια πρόσκληση για την επανευθυγράμμιση του ρόλου των επαγγελματιών – από το ρόλο του «ειδικού» σε αυτόν του «βασικού ειδικού συνεργάτη» (Tyler et al., 1983). Ιστορικά, οι επαγγελματίες έχουν διευθύνει πολλές προληπτικές και κοινωνικές παρεμβάσεις. Οι κοινοτικοί ψυχολόγοι, αντίθετα, μπορούν να ενεργήσουν ως ειδικοί συνεργάτες σε εναλλακτικά πλαίσια τα οποία χειρίζονται χρήστες των υπηρεσιών· ή μπορούν να μοιραστούν την ισχύ και την εργασία τους με τους πελάτες των υπηρεσιών (Constantino & Nelson, 1995· Nelson & Walsh-Bowers, 1994).

Οι αξίες του αυτοκαθορισμού/της συμμετοχής και της ανθρώπινης διαφορετικότητας έχουν σαφέστατα καταλάβει εξέχουσα θέση. Παρά ταύτα, οι κοινοτικοί ψυχολόγοι δεν έχουν επωφεληθεί πλήρως από τις επιπτώσεις τους. Για παράδειγμα, μολονότι ο Rappaport (1981, 1987) έβλεπε την ενδυνάμωση ως μια πολυεπίπεδη έννοια που περιλαμβάνει πραγματική ισχύ και αντιληπτή ισχύ, ο Riger (1993) υποστήριξε ότι οι περισσότερες έρευνες για το θέμα αυτό επικεντρώνονται στο ατομικό επίπεδο ανάλυσης και παραμελούν την πολιτική εξουσία.

Κατά παρόμοιο τρόπο, ενώ οι γυναίκες που απασχολούνται στο πεδίο είναι περισσότερες, δεν υπάρχει ένα φεμινιστικό πρόγραμμα δράσης και ιδεολογίας το οποίο θα μπορούσε να ενσωματωθεί στην εκπαίδευση, την έρευνα και την άσκηση (Mulvey, 1988· Swift et al., υπό έκδοση). Αντίστοιχα, οι Suarez-Balcazr και συνεργάτες (1994) διαπίστωσαν ότι πολλά προπτυχιακά προγράμματα εκπαίδευσης στην κοινοτική ψυχολογία δεν έχουν έγχρωμους καθηγητές ή μαθήματα για την εθνοτική και πολιτισμική ποικιλομορφία. Μόνο το 23% των ερωτηθέντων υπευθύνων πιστεύουν ότι τα προγράμματά τους εκπαιδεύουν επιτυχώς τους φοιτητές σε θέματα σχετικά με την εθνοπολιτισμική διαφορετικότητα.

Οι αξίες του αυτοκαθορισμού/της συμμετοχής και της ανθρώπινης διαφορετικότητας στην κοινοτική ψυχολογία διανύουν ακόμη τη νηπιακή φάση ανάπτυξής τους. Είναι αναγκαίο να τις ενσωματώσουμε πληρέστερα στην εκπαίδευση, την έρευνα και τη δράση μας. Η εξέταση των δυνάμεων που παρε-

μποδίζουν και διευκολύνουν την αλλαγή θα μας βοηθούσε να αναπτύξουμε στρατηγικές για την πραγμάτωση αυτών των αξιών στην εργασία μας (Mulvey, 1988).

Το μέλλον: η αξία της κοινωνικής δικαιοσύνης

Φτάνουμε λοιπόν στην τελευταία αξία του πίνακα 11.1, την κοινωνική δικαιοσύνη. Η αξία αυτή αναφέρεται στη δίκαιη και ισότιμη κατανομή της διαπραγματευτικής ισχύος, των πόρων και των φορτίων της κοινωνίας (Kymlicka, 1990· Miller, 1978· Rawls, 1972). Στην εν λόγω αξία εμφανίζεται η μεγαλύτερη ασυμφωνία μεταξύ θεωρίας και πράξης.

Οι υπερασπιστές της αίσθησης της κοινότητας, της πρόληψης, της ενδυνάμωσης και της ανθρωπίνης διαφορετικότητας επικαλούνται τυπικά την κοινωνική δικαιοσύνη ως αναγκαία προϋπόθεση για την εκπλήρωση άλλων αξιών, αλλά για κάποιο λόγο σταματούν εκεί. Ειδικά ο Albee (1986, 1996· Albee et al., 1988) μας υπενθυμίζει ότι όταν αμελούμε να δράσουμε ενάντια στην κοινωνική αδικία, οι προσπάθειές μας για πρόληψη παραμένουν αναποτελεσματικές, αφού αποτυγχάνουμε να μεταβάλουμε τις «αιτιακές αιτίες». Χωρίς μια δίκαιη κατανομή των κοινωνικών αγαθών, οι άλλες βασικές αξίες, οι ανάγκες και τα δικαιώματα δεν μπορούν να εκπληρωθούν. Ίσως η κοινοτική ψυχολογία κατά τη δεκαετία του 1960 να ήταν κοινωνικά προοδευτική σε σύγκριση με την παραδοσιακή εφαρμοσμένη και κλινική ψυχολογία (βλ. πίνακα 11.2)· είναι εντούτοις πιθανό κατά τη δεκαετία του 1990 να έχασε την προοδευτική της αιχμή και να έγινε μέρος των κυρίαρχων συντηρητικών θεσμών. Δεν θα ήταν η πρώτη φορά που ένα επάγγελμα ή ένα κοινωνικό κίνημα χάνει τη ριζοσπαστική ορμή του (Chavis & Wolff, 1993).

Η απουσία κοινωνικής δικαιοσύνης σημαίνει ουσιαστικά την έλλειψη του αναντικατάστατου θεμέλιου λίθου της Καλής και Ιδανικής Κοινωνίας, με κίνδυνο την κατάρρευση ολόκληρου του οικοδομήματος. Η βιβλιογραφία της κοινοτικής ψυχολογίας δίνει πολύ λίγη προσοχή σε θέματα όπως η κοινωνική δράση, τα κινήματα υπεράσπισης και κοινωνικής αλλαγής, η

Πίνακας 11.3. Καίρια ζητήματα για την «ατζέντα» κοινωνικής δικαιοσύνης που αφορούν τη θεωρία, την έρευνα, τη δράση και την εκπαίδευση της κοινοτικής ψυχολογίας

Δραστηριότητα κοινοτικής ψυχολογίας	Καίρια ζητήματα για μια «ατζέντα» κοινωνικής δικαιοσύνης		
	Σύνδεση μεταξύ «προσωπικού» και «πολιτικού»	Σύνδεση μεταξύ μικρο-, μεσο- και μακρο-επίπεδου	Σχέσεις μεταξύ των εμπλεκόμενων ατόμων
<i>Θεωρία</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Θεωρητική θεμελίωση ζητημάτων και πλαισίων • Προσοχή στην υποκειμενικότητα και στις προσωπικές εμπειρίες της καταπίεσης • Ο ρόλος της ενδοπροσωπικής, διαπροσωπικής και κοινωνικής σύγκρουσης στην κοινωνική δικαιοσύνη 	<ul style="list-style-type: none"> • Διεπιστημονικά πλαίσια εργασίας • Συνθετική θεωρία της αλλαγής • Ευαισθησία στην αλληλεξάρτηση των επιπέδων • Ανάγκη για εξέταση της εφαρμογής των αξιών σε όλα τα επίπεδα 	<ul style="list-style-type: none"> • Εξισορρόπηση δικαιωμάτων και ευθυνών • Εξισορρόπηση ατομικών και συλλογικών ζητημάτων
<i>Έρευνα και δράση</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Χειραφετική έρευνα και δράση • Ερευνητικές προσεγγίσεις συμμετοχικής δράσης 	<ul style="list-style-type: none"> • Πολλαπλά επίπεδα ανάλυσης και παρέμβασης • Νατουραλιστικές μελέτες περίπτωσης για τα αποτελέσματα της αδικίας και της ανισότητας ισχύος σε όλα τα επίπεδα 	<ul style="list-style-type: none"> • Εμπλοκή πολλών συμμετεχόντων και διαπραγμάτευση των διαφορών ισχύος • Ευαισθησία στην διαφορετικότητα των συμμετεχόντων
<i>Εκπαίδευση και κατάρτιση</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Εκπαίδευση νέων στελεχών που να ασχολούνται με ζητήματα διαφορετικότητας • Προσοχή στα προσωπικά συμφέροντα που μπορεί να εμπλέκονται στην πραγμάτωση των αξιών • Προαγωγή της συνειδητοποίησης 	<ul style="list-style-type: none"> • Αντιμέτωπιση θεμάτων δικαιοσύνης εντός των προγραμμάτων κατάρτισης • Εποπτεία σε δομές που υιοθετούν την κοινωνική δικαιοσύνη • Εκπαίδευση στην αναγνώριση των αντιθέσεων σε όλα τα επίπεδα 	<ul style="list-style-type: none"> • Δημιουργία μιας ψυχολογικής αίσθησης της κοινότητας εντός των προγραμμάτων κατάρτισης • Δημιουργία μακροχρόνιων σχέσεων με δομές που υιοθετούν την κοινωνική δικαιοσύνη

ένδεια και οι οργανώσεις κατά της φτώχειας, οι οργανώσεις πολιτών, τα ανθρώπινα δικαιώματα, η βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη των κοινοτήτων και η κοινωνική πολιτική. Επιπρόσθετα, όπως προαναφέρθηκε, μεγάλο μέρος της έρευνας και της δράσης του τομέα επικεντρώνεται στο μικρο-επίπεδο και

στο μεσο-επίπεδο, και όχι στο μακρο-επίπεδο (Novaco & Monahan, 1980· Peirson & Walsh-Bowers, 1993). Τέλος δίδεται πολύ μεγαλύτερη προσοχή στη μεθοδολογία της έρευνας από ό,τι στις πολιτικές διαστάσεις και στη δυναμική του έργου μας.

Μια «ατζέντα» κοινωνικής δικαιοσύνης για την κοινοτική ψυχολογία

Τα καίρια θέματα της «ατζέντας» κοινωνικής δικαιοσύνης

Η πιο σημαντική μας πρόκληση ως συγγραφέων είναι να σας συστήσουμε τις λεωφόρους εκείνες που οδηγούν στην πραγμάτωση της κοινωνικής δικαιοσύνης. Σε αυτή την ενότητα σχιagramφούμε ένα πρώτο και ανολοκληρωτο πλαίσιο εργασίας βάσει του οποίου μπορεί να συγκροτηθεί μια «ατζέντα» κοινωνικής δικαιοσύνης στην κοινοτική ψυχολογία (βλ. πίνακα 11.3). Πιστεύουμε ότι οι θεματικές που μπορούν να μας οδηγήσουν σε αυτό το σκοπό είναι τρεις: (α) οι συνδέσεις μεταξύ του ατομικού και του πολιτικού, (β) οι συνδέσεις μεταξύ των συστατικών μερών που εμπλέκονται στην κοινωνική αλλαγή και επηρεάζονται από αυτήν, και (γ) οι συνδέσεις ανάμεσα στο μικρο-, μεσο- και μακρο-επίπεδο.

Το φεμινιστικό κίνημα υπερασπίστηκε τη σημασία της σύνδεσης του ατομικού και του πολιτικού για την κοινωνική αλλαγή (Mulvey, 1988). Η πολιτική δεν διαχωρίζεται από τα καθημερινά βιώματα της αδικίας (Smith, 1987). Όταν οι γυναίκες μοιράζονται μεταξύ τους τις εμπειρίες της καταπίεσης που βιώνουν, συνειδητοποιούν ότι δεν πρόκειται για μεμονωμένα και τυχαία γεγονότα, αλλά για ένα διαβρωτικό πρότυπο κυριαρχίας των ανδρών επί των γυναικών. Οι προσωπικές εμπειρίες λοιπόν αντανακλούν ένα ευρύτερο πολιτικό ζήτημα, τις διαφορές ισχύος ανδρών και γυναικών στην κοινωνία. Η επίτευξη αυτής της σύνδεσης αποτελεί μέρος μιας διαδικασίας αύξησης της συνειδητοποίησης, η οποία με τη σειρά της πυροδοτεί τη διαδικασία της προσωπικής ενδυνάμωσης και της κοινωνικής αλλαγής (Mulvey, 1988· Surrey, 1991).

Συνεχίζοντας με το ίδιο σκεπτικό, μπορούμε να πούμε ότι η

αλληλεξάρτηση του μικρο-, του μεσο- και του μακρο-πλαισίου επισύρει την προσοχή στον τρόπο με τον οποίο εκδηλώνεται ο σεξισμός στα πολλαπλά επίπεδα ανάλυσης. Οι γυναίκες βιώνουν το σεξισμό στις οικογένειες και στις στενές σχέσεις τους (στο μικρο-επίπεδο), καθώς και στην εργασία, στο σχολείο και στο θρησκευτικό περιβάλλον (το μεσο-επίπεδο). Και τα δύο αυτά επίπεδα επηρεάζονται από το ευρύτερο μακρο-επίπεδο: τις κοινωνικές νόρμες που παρουσιάζουν τις γυναίκες ως αντικείμενα, την κοινωνικοοικονομική ανισότητα και τις κοινωνικές πολιτικές που βλάπτουν τις γυναίκες και τα παιδιά. Η επίτευξη κοινωνικής δικαιοσύνης απαιτεί αλλαγές και στα τρία επίπεδα ανάλυσης.

Οι συνδέσεις των συστατικών μερών είναι σημαντικές για την οικοδόμηση μιας ψυχολογικής αίσθησης της κοινότητας ανάμεσα σε διαφορετικούς συμμετέχοντες (Sarason, 1988) και για την προώθηση της κοινωνικής αλλαγής μέσω των σχέσεων (Sutgey, 1991). Εν μέρει αυτή η αντίληψη επεκτείνεται επίσης στον τρόπο που μια καταπιεσμένη ομάδα σχετίζεται με άλλες εξίσου καταπιεσμένες ομάδες. Μολονότι τα άτομα και οι ομάδες πρέπει απαραίτητως να προσδιορίσουν και να αναπτύξουν τη δική τους ταυτότητα (Taylor, 1992), είναι επίσης σημαντικό να δείχνουν αλληλεγγύη και στις άλλες καταπιεσμένες ομάδες. Η αναγνώριση του κοινού εδάφους και η οικοδόμηση συνασπισμών, παράλληλα με τη διατήρηση της ατομικής ταυτότητας, αποτελεί μια στρατηγική καίριας σημασίας για την ανάπτυξη συνεργιών που θα επιδιώξουν την κοινωνική αλλαγή (Balcazar et al., 1994· Nelson, 1994).

Μια άλλη σημαντική διάσταση είναι η σχέση ανάμεσα στις καταπιεσμένες ομάδες και σε εκείνες που κατέχουν την εξουσία. Για παράδειγμα, οι χρόνιοι χρήστες ψυχιατρικών υπηρεσιών αντιμετώπιζαν ανέκαθεν τους επαγγελματίες ψυχικής υγείας ως παράγοντες καταπίεσης (Burstow & Weitz, 1988). Όσοι επαγγελματίες όμως ταυτίζονται με τους στόχους χειραφέτησης των χρηστών μπορούν να προσδιορίσουν νέους ρόλους σε συνεργασία μαζί τους και να τους βοηθήσουν να αντιληφθούν τους στόχους τους (Constantino & Nelson, 1995· Nelson & Walsh-Bowers, 1994). Η διαπραγμάτευση της ισχύος

ανάμεσα σε άνισες ομάδες έχει κεντρική σημασία για την προώθηση της κοινωνικής αλλαγής. Τέλος, είναι απαραίτητο να αναπτύξουμε αυθεντικές σχέσεις με τα μέλη των μη προνομιούχων κοινοτήτων. Όταν μοιράζεται η εξουσία, όταν δημιουργούνται προσωπικές συνδέσεις και όταν αναγνωρίζονται οι μοναδικές δυνατότητες, τότε διαμορφώνεται μια ενεργός συμμαχία με στόχο την κοινωνική αλλαγή.

Αμέσως παρακάτω αναλύουμε τις επιπτώσεις αυτών των βασικών θεματικών στη θεωρία, την έρευνα και την πρακτική, καθώς και στην εκπαίδευση και την κατάρτιση στην κοινοτική ψυχολογία.

Κοινωνική δικαιοσύνη και θεωρία

Επειδή το θεωρητικό μας πλαίσιο αντλεί πληροφορίες και ενημέρωση από την εμπειρική μας βάση, είναι απαραίτητο να συνδέσουμε το ατομικό με το πολιτικό και, καθοδηγούμενοι από μια «ατζέντα» κοινωνικής δικαιοσύνης, να καταπιαστούμε με αυτά τα θέματα και να εμπλακούμε ενεργά σε διάφορα περιβάλλοντα. Αν και η κοινοτική ψυχολογία έχει ξεφύγει από τα στενά όρια των κοινοτικών κέντρων ψυχικής υγείας και μπόρεσε να δραστηριοποιηθεί σε δομές μέσου επιπέδου, όπως είναι τα σχολεία, οι τοπικές οργανώσεις, οι οργανισμοί αυτοβοήθειας και αλληλοβοήθειας (Shinn, 1987), τα περιβάλλοντα αυτά εμπíπτουν περισσότερο στις αρμοδιότητες της κοινωνικής πρόνοιας. Καθοδηγούμενες από τις αξίες της παροχής φροντίδας/της συμπόνιας και της υγείας, οι δομές της κοινωνικής πρόνοιας επικεντρώνονται στην προστασία και την προαγωγή της υγείας και της ευημερίας. Γι' αυτό και το έργο τους έχει κατά βάση βελτιωτικό χαρακτήρα.

Εμείς είναι αναγκαίο να εμπλακούμε περισσότερο σε δομές μακρο-επιπέδου, που προσανατολίζονται στην κοινωνική δικαιοσύνη και στο μετασχηματισμό, όπως είναι τα εργατικά σωματεία, οι οικολογικές οργανώσεις (π.χ. η Greenpeace), οι οργανισμοί οικονομικής ανάπτυξης των κοινοτήτων και οι συνεταιρισμοί, οι οργανώσεις κατά της φτώχειας, οι ομάδες υπεράσπισης δικαιωμάτων των ατόμων με ειδικές ανάγκες, οι ο-

μάδες έρευνας του κοινού συμφέροντος, οι οργανώσεις του φεμινιστικού κινήματος και οι πολυπολιτισμικές και αντιρατσιστικές οργανώσεις. Η ενεργός απασχόλησή μας σε τέτοια πλαίσια – και η μελέτη μιας περισσότερο ριζοσπαστικής βιβλιογραφίας – θα μας βοηθήσει να αναπτύξουμε τη στοιχειώδη πολιτική γνώση για κοινωνικά θέματα που τόσο ασυνήθιστη είναι στην κοινωνία της Βορείου Αμερικής (Macedo, 1994). Θα λειτουργήσει ως καταλύτης για μια διαδικασία την οποία ο Freire (1993) ονόμασε «συνειδητοποίηση»: μια κριτική αντίληψη σχετικά με το πώς διαμορφωνόμαστε από το πολιτικό μας περιβάλλον και πώς μπορούμε να το διαμορφώσουμε. Αυτή η εμπειρική βάση θα ενισχύσει με στοιχεία τις θεωρητικές μας αναλύσεις για τα κοινωνικά προβλήματα και την κοινωνική αλλαγή (Bennett, 1987).

Οι θεωρητικές μας αναλύσεις πρέπει να προχωρήσουν πέρα από το μικρο- και το μεσο-επίπεδο για να ενσωματώσουν κοινωνικοπολιτικά πλαίσια του μακρο-επιπέδου. Για να το κάνουμε αυτό, θα πρέπει να μελετήσουμε τα υπάρχοντα θεωρητικά πλαίσια των άλλων επιστημονικών κλάδων, όπως στην πρόσφατη διεπιστημονική εργασία των Prilleltensky και Gonick (1994, 1996) που αναλύει τις ψυχολογικές και πολιτικές πτυχές της καταπίεσης. Κατά παρόμοιο τρόπο, η θεωρία της κινητοποίησης πόρων από την κοινωνιολογία και την πολιτική επιστήμη παρέχει ένα χρήσιμο πλαίσιο για την ανάλυση του ρόλου των κοινωνικών κινήματων στην κοινωνική αλλαγή (Morris & Mueller, 1992).

Όσον αφορά τις συνδέσεις μεταξύ των συστατικών μερών, μια θεωρία κοινωνικής δικαιοσύνης της κοινοτικής ψυχολογίας πρέπει να είναι ολιστική και να επιτυγχάνει οικολογική ισορροπία ανάμεσα στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις, καθώς και ανάμεσα σε ατομικά και συλλογικά ζητήματα. Παρότι ο Rappaport (1981) υποστήριζε ότι η ενδυνάμωση αποτελεί έναν τρόπο για την επίτευξη ισορροπίας μεταξύ αναγκών και δικαιωμάτων, πιστεύουμε ότι αυτή η έννοια, με την έμφαση που δίνει στον αυτοκαθορισμό και την απόκτηση ισχύος, θα μπορούσε δυνητικά να προωθήσει τις προτεραιότητες μιας ομάδας εις βάρος μιας άλλης. Το ίδιο ισχύει για την έννοια της

ανθρώπινης διαφορετικότητας, που θα μπορούσε να επιτύχει περισσότερους πόρους, σεβασμό και αυτονομία για μια ομάδα, τη στιγμή που άλλες ομάδες υποφέρουν. Υπάρχει κίνδυνος η κοινωνία μας να προσανατολιστεί σχεδόν αποκλειστικά στην ικανοποίηση των αναγκών κάποιων τμημάτων της, και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό ώστε να μην υπάρχει πλέον κανένας κοινός δεσμός ή σκοπός.

Οι κοινοτικοί ψυχολόγοι οφείλουν να μελετήσουν τη φιλοσοφία του *κοινοτισμού*, ο οποίος υιοθετεί μια ισορροπία ανάμεσα στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις (Avineri & De-Shalit, 1992· Etzioni, 1993). Παρότι στη σύγχρονη μορφή του ο κοινοτισμός στερείται κλασικής ανάλυσης και σαφούς πολιτικής φιλοσοφίας, όπως του καταλογίζουν η Kymlicka (1990) και άλλοι κριτικοί (πρβ. Bell, 1993), ένας τέτοιος προσανατολισμός θα μπορούσε να υπονομεύσει την κυριαρχία της φιλελεύθερης ατομικιστικής παράδοσης. Ο κοινοτισμός δίνει έμφαση στις κοινωνικές υποχρεώσεις και στο συλλογικό καλό κατά την επιδίωξη της κοινωνικής δικαιοσύνης (Frazer & Lacey, 1993). Η συγκεκριμένη αντίληψη δεν αρνείται την ανάγκη για διαφορετικές ατομικές ή ομαδικές ταυτότητες και για αυτοκαθορισμό. Θεωρεί όμως ότι αυτή η ανάγκη πρέπει να ικανοποιείται μέσα σε ένα κοινοτικό πλαίσιο και κατά τέτοιο τρόπο ώστε να προαπίζεται και να προάγει παράλληλα και το κοινό καλό. Η αλληλεγγύη μεταξύ των συστατικών μερών αποτελεί σημαντικό χαρακτηριστικό της κοινοτιστικής προσέγγισης.

Κοινωνική δικαιοσύνη, έρευνα και δράση

Για να συνδέσουμε το ατομικό και το πολιτικό επίπεδο στην κοινοτική έρευνα και δράση, χρειάζεται να μετατοπίσουμε το κύριο βάρος μας από την έρευνα στη δράση (Chavis & Wolff, 1993). Με άλλα λόγια, η δράση θα πρέπει να προηγείται και η έρευνα να έπεται. Η διεύθυνση σε πλαίσια τα οποία επιδιώκουν την κοινωνική δικαιοσύνη θα μας δώσει την απαραίτητη βάση για τη διεξαγωγή ερευνών που θεωρούν σημαντικούς τους στόχους τέτοιων πλαισίων και συμβάλλουν στην επίτευξή τους. Οι συμμετοχικές, προσανατολισμένες στη δράση προ-

σεγγίσεις είναι πολύ πιο κατάλληλες για τους στόχους μιας «ατζέντας» που προωθεί την κοινωνική δικαιοσύνη (Reinharz, 1992· Serrano-García, 1990).

Τα προγράμματα της συνεργατικής κοινωνικής παρέμβασης που σχεδιάζουμε θα πρέπει να έχουν σαφείς σκοπούς. Όπως προτείνει η θεωρία της κινητοποίησης πόρων, κάποιοι δυνητικοί στόχοι σχετικοί με τη δικαιοσύνη είναι οι αλλαγές στη δημόσια πολιτική, στην πολιτική λήψης αποφάσεων, στην κατανομή των κοινωφελών αγαθών, στη συλλογική συνείδηση και στις δυνάμεις για μελλοντική κινητοποίηση (Balcazar et al., 1994· Nelson, 1994). Η Bunch (1987) έχει θέσει παρόμοια κριτήρια για την αποτίμηση των φεμινιστικών μεταρρυθμίσεων: την υλική βελτίωση της ζωής των γυναικών, την αύξηση της ατομικής ενδυνάμωσης, την εγκαθίδρυση ομαδικών δομών για περαιτέρω αλλαγή, τη μεγαλύτερη πολιτική συνείδηση και τον αυξημένο έλεγχο των κοινωνικών θεσμών από τις γυναίκες. Αυτά τα κριτήρια αντανakλούν το αποτέλεσμα σε πολλαπλά επίπεδα ανάλυσης, από το μικρο- στο μακρο-επίπεδο. Είναι αναγκαίο να εξετάσουμε τις διαδικασίες που διευκολύνουν ή παρεμποδίζουν την πραγματοποίηση τέτοιων αποτελεσμάτων και να δούμε πώς οι αλλαγές στο ένα επίπεδο επηρεάζουν τα άλλα.

Η έρευνα που ακολουθεί τη δράση, διεξάγεται από τους συμμετέχοντες στο περιβάλλον τους και για τις ανάγκες τους και εξετάζει τις διεργασίες και τα αποτελέσματα σε πολλαπλά επίπεδα ανάλυσης, δεν θα ταιριάζει στα πειραματικά και στα οιωνεύει πειραματικά σχέδια. Εμείς θεωρούμε ότι πιο κατάλληλη μεθοδολογική προσέγγιση είναι η νατουραλιστική μελέτη περιπτώσεων (Lincoln & Guba, 1985). Οι μελέτες περιπτώσεων μας βοηθούν να χρησιμοποιήσουμε με εύκαμπτο τρόπο διάφορες μεθόδους για να περιγράψουμε και να αναλύσουμε την αλλαγή σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο (βλ. Bennett, 1987). Οι μελέτες περίπτωσης σε μια οργάνωση ψυχικής υγείας και σε έναν οργανισμό πρόληψης (όπου ο ένας από εμάς εμπλεκόταν για αρκετά χρόνια), αμφότεροι προσανατολισμένοι στην κοινωνική δικαιοσύνη, δείχνουν τον τύπο της έρευνας που προτείνουν (Nelson, 1994· Nelson & Hayday, 1995).

Η έρευνα για την κοινωνική δικαιοσύνη θα πρέπει να περιλαμβάνει στις διαδικασίες της πολλαπλούς συμμετέχοντες (Guba & Lincoln, 1989· Lincoln & Guba, 1985). Ένας από τους στόχους της συγκέντρωσης διαφορετικών συμμετεχόντων είναι η αύξηση της επίγνωσης των θεμάτων και των εμπειριών των άλλων συστατικών μερών. Όπως διατείνονται οι Guba και Lincoln (1989), μια πτυχή του ρόλου του ερευνητή/αξιολογητή είναι η λειτουργία του ως διαμεσολαβητή και ως παράγοντα αλλαγής. Κατά συνέπεια, η ερευνητική διαδικασία παρέχει ένα «φόρουμ» για τη διαπραγμάτευση της ισχύος και της κοινωνικής αλλαγής ανάμεσα στους συμμετέχοντες. Η εξέταση αυτών των διομαδικών σχέσεων είναι σημαντική για την έρευνα που επιδιώκει μια «ατζέντα» κοινωνικής δικαιοσύνης (Wittig & Bettencourt, 1996).

Κοινωνική δικαιοσύνη, εκπαίδευση και κατάρτιση

Η εκπαίδευση και η κατάρτιση στην κοινοτική ψυχολογία θα πρέπει να βοηθούν τους φοιτητές να συνδέουν το ατομικό με το πολιτικό. Άρα τα προγράμματά μας δεν πρέπει να επιδιώκουν μόνο την κατάρτιση στην έρευνα και στις επαγγελματικές δεξιότητες, αλλά να επεκτείνουν την εκπαίδευση σε μια κοσμοαντίληψη στην οποία κεντρική θέση κατέχει η αξία της κοινωνικής δικαιοσύνης. Οι φοιτητές πρέπει να περάσουν από μια διεργασία «ανάπτυξης συνειδητοποίησης» (Freire, 1993), όπως ακριβώς συμβαίνει με τους επαγγελματίες και τους ακαδημαϊκούς κοινοτικούς ψυχολόγους. Η κοινωνικοποίησή τους με το ήθος της κοινωνικής δικαιοσύνης θα επηρεάσει την ταυτότητα των φοιτητών ως κοινωνικών ακτιβιστών, συνδέοντας κατ' αυτό τον τρόπο το ατομικό με το πολιτικό (Trickett et al., 1984).

Για να βοηθήσουμε τους φοιτητές να κάνουν τις συνδέσεις ανάμεσα στο μικρο-, το μεσο- και το μακρο-επίπεδο ανάλυσης και για να δημιουργήσουμε γέφυρες ανάμεσα στα συστατικά μέρη, θα πρέπει να ασχοληθούμε επίσης με ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης που εμφανίζονται στα προπτυχιακά μας προγράμματα. Δεν μπορούμε να εστιαζόμαστε σε θέματα κοινωνι-

κής δικαιοσύνης που υπάρχουν «εκεί έξω», όταν αγνοούμε τις αδικίες και τις ανισορροπίες δυνάμεων στους δικούς μας θεσμούς. Έχουμε ανάγκη από μια υγιή ατμόσφαιρα εντός των εκπαιδευτικών μας προγραμμάτων. Μόνο έτσι θα δημιουργήσουμε μια ασφαλή και συνεπή βάση εκκίνησης για να ασχληθούμε με γενικότερες δραστηριότητες κοινωνικής αλλαγής τόσο εντός όσο και εκτός του πανεπιστημιακού χώρου. Η διαφορετικότητα στο φύλο, την ηλικία και το εθνοτικό και πολιτισμικό υπόβαθρο θα βοηθήσει περισσότερο το εκπαιδευτικό περιβάλλον τόσο για τους φοιτητές όσο και για την πανεπιστημιακή κοινότητα (Suarez-Balcazar et al., 1994).

Στο μεσο- και το μακρο-επίπεδο μπορούμε να συνεργαστούμε με άλλες σχολές, φοιτητές και μέλη του προσωπικού του πανεπιστημίου μας για τους σκοπούς της κοινωνικής δικαιοσύνης. Επί παραδείγματι, θα μπορούσαμε να εργαστούμε από κοινού για την ανάπτυξη πολιτικών ισότητας στην απασχόληση και στις αμοιβές, τη δημιουργία πολιτικών και προγραμμάτων με στόχο την αποτροπή της σεξουαλικής κακοποίησης και παρενόχλησης (Bond, 1995), καθώς και τη διοργάνωση εκτεταμένων δημόσιων συζητήσεων για σημαντικά κοινωνικά θέματα. Μπορούμε επίσης να εργαστούμε και στην ευρύτερη κοινωνία. Οι πανεπιστημιακές σχολές που διατηρούν μακροχρόνιες σχέσεις με πλαίσια προσανατολισμένα στην κοινωνική δικαιοσύνη, καθώς και οι κοινωνικοί ακτιβιστές από αυτά τα πλαίσια μπορούν να λειτουργήσουν ως σύμβουλοι στην εκπαίδευση των φοιτητών. Η σημασία τέτοιων πεδίων, τα οποία προσφέρουν έναν χώρο συζήτησης και την υποστήριξή τους στο έργο της κοινωνικής δικαιοσύνης, δεν πρέπει να υποτιμάται (Bennett, 1987).

Συμπεράσματα

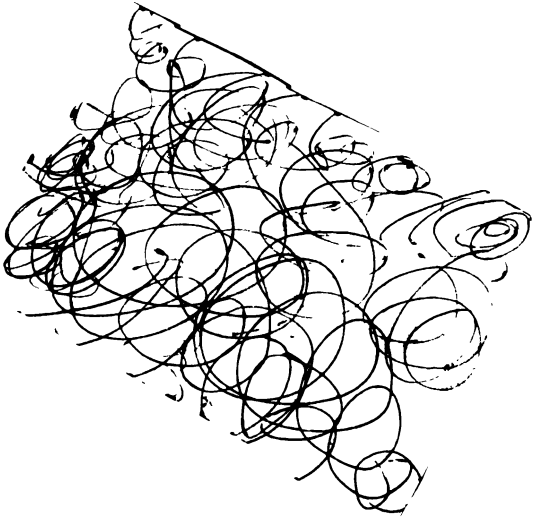
Κατά τη γνώμη μας, η κύρια αποστολή της κοινοτικής ψυχολογίας είναι η προαγωγή της ευημερίας των καταπιεσμένων κοινοτήτων (Martín-Baró, 1994· Montero, 1994). Όπως δηλώσαμε στην αρχή του κεφαλαίου, αυτός είναι ο λόγος που γίναμε

κοινοτικοί ψυχολόγοι. Θα έπρεπε λοιπόν να αναρωτηθούμε *ποιων τα συμφέροντα θα έπρεπε να τεθούν σε προτεραιότητα και με ποια θα έπρεπε να συνταχθούμε*. Καθώς ήταν πρωτίστως επικεντρωμένοι σε απόπειρες βελτίωσης των πραγμάτων, οι κοινοτικοί ψυχολόγοι δεν έδωσαν την απαιτούμενη προσοχή στις προσπάθειες μετασχηματισμού που σκοπό είχαν να βοηθήσουν τις καταπιεσμένες κοινότητες. Η παροχή φροντίδας/η συμπόνια και η υγεία φάνηκαν χρήσιμες στην κοινοτική ψυχολογία ως ιδρυτικές αξίες, αλλά η αποκλειστική και επίμονη εστίαση σε αυτές παρεμπόδισε την προαγωγή άλλων αξιών που ήταν πιο σχετικές με το υφιστάμενο πλαίσιο, όπως ο αυτοκαθορισμός/η συμμετοχή, η ανθρώπινη διαφορετικότητα και η κοινωνική δικαιοσύνη. Ο προσδιορισμός των λεωφόρων που οδηγούν στην προώθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης μέσα στην κοινοτική ψυχολογία ελπίζουμε ότι θα βοηθήσει τον κλάδο να γεφυρώσει το κενό ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη.

Αλλά η γεφύρωση αυτού του κενού είναι μια δύσκολη διαδικασία. Αναγνωρίζουμε ότι μερικές φορές θα υπάρξουν αντιφάσεις και εντάσεις μεταξύ του επαγγελματικού μας ρόλου και της δέσμευσής μας στην κοινωνική δικαιοσύνη. Για να προωθήσουμε την αξία της κοινωνικής δικαιοσύνης θα πρέπει να αναλάβουμε κάποιους κινδύνους. Αν λοιπόν την υπερασπιστούμε με σθένος, τότε η αξιοπιστία μας ως επαγγελματιών και ως ερευνητών θα αμφισβητηθεί. Στην καλύτερη περίπτωση οι υπέρμαχοι του κατεστημένου θα μας χαρακτηρίσουν ως «προκατειλημμένους» ή «πολιτικά υποκινούμενους». Είναι επίσης πιθανό να θέσουμε σε κίνδυνο την εργασία μας στις κοινωνικές υπηρεσίες, στα ερευνητικά ινστιτούτα και στα πανεπιστήμια. Γι' αυτό και είναι σημαντικό να βρούμε τρόπους να προστατευτούμε και να προστατεύσουμε ειδικά τους νέους επαγγελματίες, η θέση των οποίων είναι περισσότερο αβέβαιη. Θα πρέπει να αναπτύξουμε δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης με ανθρώπους που σκέπτονται όπως εμείς, άνθρωποι οι οποίοι μπορούν να μας βοηθήσουν να αναγνωρίσουμε αυτά τα διλήμματα και να διαμορφώσουμε τους όρους που θα μας επιτρέψουν να ζήσουμε με τιμότητα και ακεραιότητα.

Σημείωση

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τους Fabricio Balcazar, Maurice Elias, Dennis Fox, Milo Fox, John Lord και James Taylor για τις εποικοδομητικές τους υποδείξεις. Προσπαθήσαμε να συμπεριλάβουμε αυτά τα στοιχεία στο κείμενό μας.

**Διαπολιτισμική ψυχολογία:
οι υποσχέσεις, οι δυνατότητες
και οι αποτυχίες
ενός «ματαιωμένου οίστρου»**

Fathali M. Moghaddam και Charles Studer

Σημείωμα των επιμελητών: Στη θεωρία η διαπολιτισμική ψυχολογία διαθέτει το δυναμικό με το οποίο μπορεί να αμφισβητήσει τις υποθέσεις και τους θεσμούς της παραδοσιακής ψυχολογίας. Άλλωστε, οι διαπολιτισμικοί ψυχολόγοι κατανοούν ότι το πολιτισμικό πλαίσιο παίζει σημαντικό ρόλο στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Η σαφής εστίαση του ενδιαφέροντος σε πολιτισμούς διαφορετικούς από αυτούς που εξετάζει η ψυχολογία στις δυτικές κοινωνίες θα αύξανε τις πιθανότητες δημιουργίας εναλλακτικών μεθόδων και θεωριών. Έχοντας ξεπεράσει την παραδοχή ότι το μόνο που υπάρχει είναι η Δύση, οι διαπολιτισμικοί ψυχολόγοι θα έπρεπε να είναι πολύ πιο ανοιχτοί στον εντοπισμό και την εκτίμηση διαφορετικών προοπτικών. Όπως όμως καταδεικνύουν οι Fathali M. Moghaddam και Charles Studer σε αυτό το κεφάλαιο, φαίνεται ότι η διαπολιτισμική ψυχολογία δεν ασκεί κριτική στο κυρίαρχο ρεύμα αλλά το υποστηρίζει ένθερμα. Αντί λοιπόν να προάγει την ανθρώπινη διαφορετικότητα, η παραδοσιακή διαπολιτισμική ψυχολογία προωθεί την πολιτισμική ομοιογένεια.

Κατά ειρωνικό τρόπο, η διαπολιτισμική ψυχολογία, μαζί με την κοινωνική και την πολιτική, αγνοεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο εκδηλώνεται η συμπεριφορά. Όπως και οι άλλοι δύο κλάδοι, και αυτή είναι προσκολλημένη σε γνωστικές προσεγγίσεις και σε εργαστηριακές πειραματικές μεθόδους, και δεν λαμβάνει υπόψη το ρόλο που διαδραματίζουν οι διαφορές ισχύος, η αδικία και η έλλειψη πόρων. Οι Moghaddam και Studer παρατηρούν ότι το όλο και πιο κυρίαρχο γνωστικό μοντέλο

παραβλέπει τη σημασία των κοινωνικών κανόνων και του κοινωνικού πλαισίου. Η κουλτούρα, αντί να γίνεται αντιληπτή με ολιστικό τρόπο που περικλείει το κοινωνικό, το ιστορικό και το πολιτικό υπόβαθρο, αντιμετωπίζεται ως άλλη μία μεταβλητή η οποία πρέπει να περιγραφεί. Πράγματι, οι περισσότεροι διαπολιτισμικοί ψυχολόγοι μένουν προσκολλημένοι σε παραδοσιακά θετικιστικά πλαίσια ανάλυσης τα οποία βασίζονται σε κυρίαρχες νόρμες.

Παρότι η ψυχολογία έχει το δυναμικό να αναπτυχθεί σε άλλους (και να μιλήσει για άλλους) πολιτισμούς με απελευθερωτικό τρόπο, οι Moghaddam και Studer παρατηρούν ότι «η επικρατούσα διαπολιτισμική ψυχολογία απέτυχε να λειτουργήσει απελευθερωτικά», και ότι «βοηθά να διαδοθούν εσφαλμένες πεποιθήσεις οι οποίες αντιβαίνουν στα συμφέροντα των ανά τον κόσμο μειονοτήτων». Οι συγγραφείς επιδιώκουν να αποκαταστήσουν σε μια περισσότερο κριτική διαπολιτισμική ψυχολογία τις θέσεις της ισχύος, της δικαιοσύνης, του πολιτισμού και του πλαισίου. ■

Η διαπολιτισμική ψυχολογία έχει επιβιώσει στο περιθώριο της γενικής ψυχολογίας σαν ένας ματαιωμένος οίστρος*.

R.A. Shweder, "Cultural Psychology: What is It?"

ΑΥΤΗ η οξυδερκής παρατήρηση του Shweder (1990: 11-12) χρησιμεύει ως σημείο εκκίνησης της κριτικής μας συζήτησης για τη διαπολιτισμική ψυχολογία. Οι περισσότεροι ψυχολόγοι θα συμφωνήσουν ότι η διαπολιτισμική ψυχολογία δεν κατάφερε να ασκήσει σημαντική επίδραση στην παραδοσιακή γενική ψυχολογία. Επιπλέον, όποιος είναι εξοικειωμένος με το ύφος των αναλύσεων στη βιβλιογραφία της διαπολιτισμικής ψυχολογίας, γενικά, και στα αντίστοιχα συνέδρια, ειδικότερα, θα συμφωνήσει αμέσως ότι οι διαπολιτισμικοί ερευνητές διατηρούν ένα αίσθημα ματαίωσης λόγω αυτής της κατάστασης.

Υπάρχουν εντούτοις σοβαρές διχογνωμίες ως προς το γιατί

* Σ.τ.ε.: Ο όρος που χρησιμοποιούν οι συγγραφείς είναι «gadfly», που σημαίνει τον οίστρο, το ενοχλητικό δίπτερο που προκαλεί ερεθισμό, την αλογόμυγα. Η χρήση του εν προκειμένω είναι μεταφορική.

η διαπολιτισμική ψυχολογία παραμένει ένας «ματαιωμένος οίστρος» και ως προς το τι πρέπει να γίνει για να διορθωθούν τα πράγματα. Στη μία πλευρά βρίσκονται οι παραδοσιακοί διαπολιτισμικοί ερευνητές, οι οποίοι ερμηνεύουν την επιστήμη και την επιστημονική μέθοδο κατά τρόπο ώστε η διαπολιτισμική ψυχολογία να παραμένει στενότατα συνδεδεμένη με την παραδοσιακή γενική ψυχολογία (π.χ. Triandis, 1994). Όσοι ανήκουν σε αυτό το στρατόπεδο συγκροτούν την κυρίαρχη ομάδα. Έχουν την τάση να υπερασπίζονται, συχνά με τρόπο απερίφραστο, την παραδοσιακή θετικιστική φιλοσοφία της επιστήμης. Στην άλλη όχθη βρίσκονται μελετητές που προτείνουν μια ποικιλία εναλλακτικών οπτικών, συμμεριζόμενοι μια κοινή αντι-θετικιστική «πλατφόρμα». Αυτή η τελευταία ομάδα αποτελεί τη μειονότητα.

Εμείς συμφωνούμε με τον Shweder (1990), ότι η διαπολιτισμική ψυχολογία παραμένει στο περιθώριο εν μέρει διότι δεν έθεσε υπό ουσιαστική αμφισβήτηση τις θεμελιακές παραδοχές της κυρίαρχης γενικής ψυχολογίας. Στην καρδιά αυτών των παραδοχών υπάρχει μια γενική υπόθεση: πίσω από την παρατηρούμενη συμπεριφορά – ασχέτως αν αυτή εκδηλώνεται από έναν Ιάπωνα, έναν Γάλλο, έναν Βορειοαφρικανό ή οποιοδήποτε άλλο άτομο – βρίσκονται οι λεγόμενοι «μηχανισμοί κεντρικής επεξεργασίας», οι οποίοι και προκαλούν τη συμπεριφορά αυτή. Γενικότερα, η διαπολιτισμική μοιράζεται από κοινού με την παραδοσιακή ψυχολογία την παραδοχή ότι τα αιτιολογικά, και όχι τα κανονιστικά, μοντέλα ερμηνεύουν καλύτερα την ανθρώπινη συμπεριφορά· με άλλα λόγια, θεωρούν ότι η συμπεριφορά απορρέει από αναγνωρίσιμες «αιτίες» και δεν σχετίζεται με παράγοντες όπως οι κοινωνικές νόρμες. Αυτά τα θέματα εξετάζονται στο πρώτο μέρος του παρόντος κεφαλαίου, όπου γίνεται επίσης αναφορά στη διογκούμενη βιβλιογραφία της διαπολιτισμικής ψυχολογίας.

Ένα βασικό χαρακτηριστικό το οποίο απαντάται τόσο στην παραδοσιακή γενική όσο και στην παραδοσιακή διαπολιτισμική ψυχολογία είναι η αγνόηση της ιδεολογίας, των διαφορών ισχύος, των διομαδικών σχέσεων και των λοιπών θεμάτων που έχουν σχέση με τη δικαιοσύνη (Taylor & Moghaddam, 1994).

Αυτή η αδιαφορία για ζητήματα ιδεολογίας φαίνεται συχνά από τον *αναγωγισμό*, δηλαδή από τις προσπάθειες εξήγησης της κοινωνικής συμπεριφοράς με αιτιολογικούς παράγοντες που εντοπίζονται στο εσωτερικό των ατόμων· ή, ακόμη και στην περίπτωση που ως αίτια της συμπεριφοράς προσδιορίζονται εξωτερικοί παράγοντες, υπάρχει η τάση να μη συσχετίζονται αυτοί με την ιδεολογία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η προσπάθεια εξήγησης της επιθετικότητας με αναφορά στις θερμοκρασιακές μεταβολές. Βάσει αυτής της ανάλυσης, οι εξεγέρσεις και οι άλλες πράξεις συλλογικής βίας περιγράφονται ως προκαλούμενες περισσότερο από τις υψηλές θερμοκρασίες παρά από αδικίες, διακρίσεις και άλλα σχετικά με την ιδεολογία θέματα.

Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου υποστηρίζουμε ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά δεν είναι αιτιολογικά καθορισμένη και ότι οι προσπάθειες να εδραιωθούν καθολικές σχέσεις μεταξύ «αιτίας» και «αποτελέσματος» είναι απόλυτα εσφαλμένες. Μέσα από μια συζήτηση για την επιθετικότητα, θέμα το οποίο επιλέχτηκε λόγω της θεωρητικής αλλά και της πρακτικής του σημασίας, ισχυριζόμαστε ότι ο πλέον «υποσχόμενος» δρόμος στο μέλλον δεν είναι αυτός της ψυχολογίας ως επιστήμης της παρατηρήσιμης συμπεριφοράς ή ως επιστήμης της ψυχικής ζωής· είναι μάλλον η σύλληψη της *ψυχολογίας ως επιστήμης της κανονιστικής συμπεριφοράς*. Τα ανθρώπινα όντα θεωρούνται μοναδικά σε σχέση με τις κοινωνικά αποκτημένες δεξιότητες της κατασκευής, αναγνώρισης και χρησιμοποίησης περίπλοκων κανονιστικών συστημάτων ως οδηγών συμπεριφοράς. Τα κανονιστικά συστήματα αυτού του είδους περιλαμβάνουν νόρμες, κανόνες και άλλα πολιτισμικά χαρακτηριστικά τα οποία προδιαγράφουν την ορθή συμπεριφορά σε ένα δεδομένο πλαίσιο. Κάποια πρότυπα κανονιστικής συμπεριφοράς είναι τόσο ισχυρά και τόσο στερεοτυπικά ώστε συγχέονται με αιτιολογικές αλληλουχίες. Οι συνήθειες όμως έχουν τις ρίζες τους σε κανόνες και νόρμες, και όχι σε αιτιολογικούς μηχανισμούς. Το στοιχείο αυτό θα αποδειχθεί κρίσιμο όταν θα εξετάσουμε τις απόπειρες αλλαγής των προτύπων της ανθρώπινης δράσης.

Αυτή η έμφαση στα κανονιστικά συστήματα στρέφει ανα-

γκαστικά το ενδιαφέρον στις διαφορές ισχύος. Μερικές ομάδες διαθέτουν μεγαλύτερη ισχύ στη διαμόρφωση κανονιστικών συστημάτων. Μέσω αυτής της ισχύος οι κυρίαρχες ομάδες έχουν τη δυνατότητα να επηρεάσουν τη συμπεριφορά των μειονοτήτων. Επομένως, η ψυχολογία ως επιστήμη της κανονιστικής συμπεριφοράς ενδιαφέρεται εν μέρει για το πώς οι κυρίαρχες ομάδες διατηρούν και επεκτείνουν την ευνοϊκή τους θέση χειριζόμενες προς όφελός τους τα κανονιστικά συστήματα.

Τρίτον, υποστηρίζουμε ότι η ψυχολογία ως επιστήμη της κανονιστικής συμπεριφοράς είναι υποχρεωτικά πολιτισμική με τη βαθύτερη έννοια. Το κανονιστικό σύστημα είναι ένα ανθρώπινο κατασκεύασμα, το οποίο είναι δυνατόν να επαναδομηθεί με πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Οι περιορισμοί όμως στους τρόπους με τους οποίους τα κανονιστικά συστήματα επαναδομούνται καταδεικνύουν ορισμένες παγκόσμιες σταθερές στην ανθρώπινη κοινωνική ζωή.

Ο Shweder (1990) χαρακτηρίζει ευφυώς τους περιορισμούς της κυρίαρχης διαπολιτισμικής ψυχολογίας ως ένα εννοιολογικό σύστημα σχετικό με την παραδοσιακή ψυχολογία. Χρειάζεται ωστόσο να εξετάσουμε εκτενέστερα τις ιδεολογικές λειτουργίες της παραδοσιακής ψυχολογίας. Τέλος, πιστεύουμε ότι οι ιδεολογικοί παράγοντες εξηγούν γιατί η διαπολιτισμική ψυχολογία παραμένει μια περιθωριακή δύναμη. Στην τελευταία ενότητα βασιζόμαστε σε παλαιότερες συζητήσεις (Moghaddam, 1987, 1990) προκειμένου να αξιολογήσουμε τη διαπολιτισμική ψυχολογία στο πλαίσιο των σχέσεων ισχύος των Τριών Κόσμων της ψυχολογίας.

Ένα από τα σημεία που επισημαίνουμε είναι ότι η ψυχολογία μπορεί να ιδωθεί ως ένα αφηρημένο σύνολο γνώσεων. Μπορεί όμως να γίνει αντιληπτή και ως δεξαμενή πόρων, ως ένα μέσο με το οποίο οι ανταγωνιζόμενες ομάδες διατηρούν, χάνουν ή επεκτείνουν την ισχύ τους. Ως δεξαμενή πόρων η ψυχολογία νομιμοποιεί τις σχέσεις ισχύος, και μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να τις μεταβάλει. Ιστορικά, στην ψυχολογία έχουν κυριαρχήσει οι λευκοί Βορειοαμερικανοί άνδρες της μεσαίας τάξης: κατά τη διάρκεια του τελευταίου αιώνα αυτοί

κατείχαν το μονοπώλιο ως ερευνητές αλλά και ως «υποκείμενα» μελέτης του κλάδου. Αυτοί συγκροτούν τον πυρήνα του Πρώτου Κόσμου της ψυχολογίας (Moghaddam, 1987). Εκφράζοντας τις νόρμες του δικού τους πολιτισμού σαν να επρόκειτο για παγκόσμιους νόμους της ανθρώπινης φύσης, οι ψυχολόγοι του Πρώτου Κόσμου ωθούν τους άλλους πολιτισμούς να προσαρμόσουν τις διαφορετικές νόρμες της συμπεριφοράς τους σε αυτό που εσφαλμένα αντιλαμβάνονται ως πραγματικότητα της ανθρώπινης ζωής.

Η διαπολιτισμική ψυχολογία, όπως ασκείται συνήθως, δεν αμφισβητεί τα φιλοσοφικά θεμέλια της παραδοσιακής ψυχολογίας. Τουλάχιστον όμως προσπαθεί να συμπεριλάβει τον υπόλοιπο κόσμο στο κυρίαρχο πεδίο της ψυχολογίας. Ακόμη και όταν η εν λόγω ένταξη πραγματοποιείται στο πλαίσιο των ερευνών με συμμετέχοντες από τις μειονότητες, πρόκειται για μια αποφασιστική ενέργεια υπέρ κάποιων μειονοτήτων που αυξάνει μακροπρόθεσμα τις πιθανότητες για μεγαλύτερη επιρροή τους. Αναμφίβολα το θέμα της ένταξης δεν έχει να κάνει με αφηρημένες και ουδέτερες ιδέες. Είναι πολιτικό και συνδέεται με συγκρούσεις για την απόκτηση πραγματικών πόρων. Υποστηρίζουμε λοιπόν ότι η συνεχιζόμενη αγνόηση της διαπολιτισμικής ψυχολογίας οφείλεται κυρίως στην απειλή που αυτή δημιουργεί για το πολιτικό κατεστημένο της ψυχολογίας.

Η «παρενοχλητική» και η παραδοσιακή γενική ψυχολογία

Διαπολιτισμική ψυχολογία ονομάζεται η μελέτη των ομοιοτήτων και των διαφορών στην ατομική ψυχολογική λειτουργία διαφορετικών πολιτισμικών και εθνοτικών ομάδων· των σχέσεων μεταξύ ψυχολογικών μεταβλητών και κοινωνικοπολιτισμικών, οικολογικών και βιολογικών μεταβλητών· και των τρεχουσών αλλαγών σε αυτές τις μεταβλητές.

(Berry et al., 1992: 2)

Τι είναι η ψυχολογία; Είναι το πεδίο έρευνας που άλλοτε ορίζεται ως επιστήμη του νου και άλλοτε ως επιστήμη της συμπεριφοράς.

(Gleitman, 1992: 1)

Στα μαθήματα γενικής ψυχολογίας οι φοιτητές διδάσκονται κάποιους ορισμούς της ψυχολογίας οι οποίοι είναι παρεμφερείς με αυτόν του Gleitman. Από τη δεκαετία του 1950, ένας ορισμός που έγινε ευρέως αποδεκτός, λόγω και της εμφάνιση της γνωστικής ψυχολογίας, είναι αυτός που χαρακτηρίζει την ψυχολογία ως «επιστήμη του νου». Αυτός αντικατέστησε τον πιο καθολικό ορισμό της ψυχολογίας ως «επιστήμης της συμπεριφοράς», ο οποίος συνδεόταν με την έμφαση που έδινε ο συμπεριφορισμός στην έκδηλη συμπεριφορά.

Τα εισαγωγικά κείμενα γενικής ψυχολογίας εκφράζουν, μερικές φορές με ρητό τρόπο, δύο χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου επιστημονικού κλάδου. Κατά πρώτον, οι φοιτητές μαθαίνουν ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι ψυχολόγοι διεξάγουν πειράματα προκειμένου να καθορίσουν τα «αίτια» της συμπεριφοράς. Χειρίζονται τις ανεξάρτητες μεταβλητές (π.χ. θερμοκρασία) με σκοπό να μετρήσουν την επίδρασή τους σε εξαρτημένες μεταβλητές (π.χ. επιθετικότητα). Τα αίτια λοιπόν παρουσιάζονται με τη μορφή ανεξάρτητων μεταβλητών και τα αποτελέσματά τους αντανακλώνονται στις μεταβολές των εξαρτημένων μεταβλητών. Οι φοιτητές μαθαίνουν ότι τα πειράματα αυτού του είδους έχουν ένα πλεονέκτημα: οι ερευνητές μπορούν να τα πραγματοποιήσουν σε εργαστήρια, όπου φαίνεται περισσότερο εφικτό να ελέγξουν όλες τις πειραματικές μεταβλητές. Οι φοιτητές μαθαίνουν επίσης ότι ο κόσμος έξω από το εργαστήριο, στο «πεδίο», έχει πάρα πολλές «παρεμβλλόμενες μεταβλητές» που δεν επιτρέπουν την αναγνώριση αιτιωδών σχέσεων.

Κατά δεύτερον, οι φοιτητές διδάσκονται ότι, στην παρούσα γνωστική εποχή, τα αίτια εντοπίζονται είτε σε εξωτερικά ερεθίσματα είτε σε υποτιθέμενους μηχανισμούς κεντρικής επεξεργασίας στο εσωτερικό των ατόμων είτε και στα δύο (για μια κλασική αντιμετώπιση του θέματος βλ. την ανάλυση των

Snyder & Ickes, 1985). Η παραδοσιακή ψυχολογία λοιπόν υιοθετεί ένα αιτιολογικό μοντέλο. Προσπαθεί να βρει αιτιώδεις σχέσεις μεταξύ εξωτερικών ερεθισμάτων, εσωτερικών μηχανισμών κεντρικής επεξεργασίας και συμπεριφοράς.

Μια πρώτη ιδεολογική συνέπεια αυτού του αιτιολογικού μοντέλου είναι η πεποίθηση ότι υπάρχει μια σταθερή πραγματικότητα στον κοινωνικό κόσμο και ένα εξίσου σταθερό γνωστικό δυναμικό σε κάθε άτομο. Η σχέση μεταξύ αιτίου και αποτελέσματος εκλαμβάνεται ως αμετάβλητη και ως μέρος της αντικειμενικής πραγματικότητας που μπορεί να αποκαλυφθεί από τους ψυχολόγους. Επιπλέον, η ψυχολογική έρευνα θεωρείται ιδεολογικά ουδέτερη. Το μοντέλο υποθέτει ότι οι ψυχολόγοι χρησιμοποιούν αντικειμενικές μεθόδους (όπως το εργαστηριακό πείραμα), οι οποίες τους επιτρέπουν να ανακαλύψουν κάποιες αλήθειες για την ανθρώπινη συμπεριφορά, ανεξάρτητα από πολιτικές ή άλλου είδους μεροληψίες.

Μια δεύτερη ιδεολογική συνέπεια έχει να κάνει με το στόχο του αιτιολογικού μοντέλου, που είναι η ανακάλυψη παγκόσμιων σταθερών στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Αυτός ειδικά ο στόχος πρόσφερε στους διαπολιτισμικούς ψυχολόγους μια δίοδο μέσω της οποίας προσπάθησαν να αυξήσουν την επιρροή τους. Όπως υποστήριξαν, για να ανακαλύψουμε τις αληθινές παγκόσμιες σταθερές, είναι αναγκαίο να ελέγξουμε την ισχύ των υποθέσεων της γενικής ψυχολογίας σε διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες, και όχι μόνο στους προπτυχιακούς φοιτητές των αμερικανικών πανεπιστημίων, δηλαδή την ομάδα που μελετά συνήθως η παραδοσιακή ψυχολογία (βλ. Moghaddam et al., 1993: κεφάλαιο 2). Κατά συνέπεια, η διαπολιτισμική ψυχολογία δικαιολογεί την ύπαρξη της εν μέρει μέσω αυτής της μεθοδολογίας «μεταφοράς και δοκιμασίας» των υποθέσεων.

Κατά μια έννοια, η διαπολιτισμική ψυχολογία κατέληξε να αποτελεί μια μεθοδολογική προέκταση της παραδοσιακής ψυχολογίας, δεδομένου ότι συμεριζονται τις ίδιες κεντρικές υποθέσεις. Οι διαπολιτισμικοί ερευνητές θα μπορούσαν να μεταφράζουν, να προσαρμόζουν και να μεταφέρουν τις παραδοσιακές δοκιμασίες σε διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια προκειμένου να διερευνήσουν την καθολικότητα διαφορετικών

υποθέσεων που προέρχονται τόσο από τις αναπτυσσόμενες όσο και από τις αναπτυσσόμενες κοινωνίες. Κατ' αυτό τον τρόπο θα μπορούσαν «τελικά να ανακαλύψουν τις βασικές ψυχολογικές διεργασίες που χαρακτηρίζουν το είδος μας» (Berry et al., 1992: 4).

Η κύρια συνεισφορά επομένως των διαπολιτισμικών ψυχολόγων στην παραδοσιακή ψυχολογία ήταν η προσθήκη του πολιτισμικού πλαισίου ως ανεξάρτητης μεταβλητής. Αυτή η ευρεία προσθήκη απαίτησε την προσαρμογή του υλικού των ψυχολογικών δοκιμασιών για χρήση με «υποκείμενα» προερχόμενα από διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες. Από τη δημοσίευση του πρώτου εισαγωγικού εγχειριδίου διαπολιτισμικής ψυχολογίας, με τίτλο *Handbook of Cross-Cultural Psychology* (Triandis et al., 1980), έως σήμερα έχει συγκεντρωθεί μια μεγάλη βιβλιογραφία που αντανακλά την ισχύ του πολιτισμικού πλαισίου ως ανεξάρτητης μεταβλητής (για γενικές ανασκοπήσεις βλ. Berry et al., 1992· Brislin, 1990· Lonner & Malpass, 1994· Matsumoto, 1994· Moghaddam et al., 1993· Segall et al., 1990· Smith & Bond, 1994· Triandis, 1994).

Παρά την αύξηση των δημοσιεύσεων στη διαπολιτισμική ψυχολογία όμως, αυτός ο ειδικός επιστημονικός κλάδος έχει παραμείνει στο περιθώριο και έχει ασκήσει ελάχιστη επιρροή στην κυρίαρχη παραδοσιακή ψυχολογία. Για να κατανοήσουμε το λόγο για τον οποίο η επίδραση της διαπολιτισμικής ψυχολογίας παραμένει μηδαμινή, παρά τη διογκούμενη σχετική βιβλιογραφία, θα πρέπει να εξετάσουμε εις βάθος τις φιλοσοφικές και μεθοδολογικές θεμελιακές αρχές της. Όπως τονίζει ο Shweder (1990), αυτές οι θεμελιακές αρχές δεν αμφισβητούν την παραδοσιακή ψυχολογία. Στην επόμενη ενότητα θέτουμε κάποια ερωτήματα για την πορεία που η διαπολιτισμική ψυχολογία πρέπει να ακολουθήσει ούτως ώστε να εδραιωθεί ως βιώσιμη εναλλακτική οπτική απέναντι στην παραδοσιακή ψυχολογία.

Η ενσωμάτωση του πολιτισμικού πλαισίου στα αιτιολογικά μοντέλα της ανθρώπινης συμπεριφοράς

Η διαπολιτισμική έρευνα στην ψυχολογία είναι η σαφής, συστηματική σύγκριση ψυχολογικών μεταβλητών υπό διαφορετικές πολιτισμικές συνθήκες, με σκοπό τον καθορισμό των στοιχείων που προηγούνται και των διεργασιών που παρεμβαίνουν στην εκδήλωση των συμπεριφορικών διαφορών.

(Eckensberger, 1972: 100)

Ο Eckensberger (1972) διατυπώνει ξεκάθαρα την ιδέα ότι η διαπολιτισμική ψυχολογία επιδιώκει να εντοπίσει τις σχέσεις αίτιου και αποτελέσματος μεταξύ πολιτισμού και συμπεριφοράς. Εδώ θα χρησιμοποιήσουμε την έρευνα για την υποτιθέμενη σχέση μεταξύ θερμοκρασίας και επιθετικότητας, της συμπεριφοράς δηλαδή που αποσκοπεί να βλάψει έναν άλλο άνθρωπο, για να αποσαφηνίσουμε δύο σημεία. Πρώτον, ότι η ενσωμάτωση του πολιτισμικού πλαισίου ενισχύει την ψυχολογική έρευνα. Δεύτερον, ότι ακόμη και όταν το πολιτισμικό πλαίσιο «επισυνάπτεται» ως ανεξάρτητη μεταβλητή στην παραδοσιακή ψυχολογία, το αιτιολογικό μοντέλο παραμένει ακατάλληλο για την ερμηνεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Εμείς συνηγορούμε μάλλον υπέρ της υιοθέτησης ενός κανονιστικού μοντέλου, το οποίο μας επιτρέπει να αποφύγουμε τον αναγωγισμό και να εξετάσουμε πληρέστερα τα θέματα της ιδεολογίας.

Οι σύνδεσμοι θερμοκρασίας-επιθετικότητας στη γενική ψυχολογία

Η ιδέα ότι οι υψηλές θερμοκρασίες συμβάλλουν στην εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς συνάδει με μια σειρά αιτιολογικών επεξηγήσεων στην ψυχολογία (Anderson, 1989). Η πιο σημαντική από αυτές είναι η *υπόθεση ματαίωσης και επιθετικότητας* στην πρωτότυπη εκδοχή της (Dollard et al., 1939) και σε ποικίλες αναθεωρημένες μορφές της (Berkowitz, 1962, 1993). Σύμφωνα με την αρχική υπόθεση, η ματαίωση δημιουργεί μια κατάσταση ετοιμότητας ή εξώθησης για επίθεση, ενώ πριν την επιθετικότητα υπάρχει πάντοτε κάποιου είδους μα-

ταίωση. Στον πυρήνα της εν λόγω υπόθεσης λοιπόν βρίσκεται ο υποτιθέμενος αιτιολογικός σύνδεσμος μεταξύ της ματαίωσης (η οποία ορίζεται ως παρεμπόδιση μιας σειράς συμπεριφορών με συγκεκριμένο στόχο) και της επιθετικότητας. Οι έρευνες που ακολούθησαν δεν υποστήριξαν αυτή την υπόθεση, επειδή, όπως φάνηκε, οι άνθρωποι μπορούν να χειριστούν τη ματαίωσή τους και με άλλους τρόπους πέραν της επιθετικότητας, αλλά και επειδή επιθετικότητα μπορεί να εκδηλωθεί και για λόγους άσχετους με τη ματαίωση (για περαιτέρω συζήτηση βλ. Geen, 1990, 1995).

Οι σύγχρονοι ψυχολόγοι δεν αποδέχονται την υπόθεση της ματαίωσης-επιθετικότητας στην αρχική μορφή της. Παρά ταύτα, η άποψη ότι οι αυξανόμενα δυσάρεστες θερμοκρασίες προμοδοτούν την εμφάνιση επιθετικών σκέψεων, οι οποίες με τη σειρά τους επιτείνουν το κίνητρο για επίθεση, συνάδει με πολλά πρόσφατα σημαίνοντα μοντέλα (Anderson, 1989). Σε αυτά υπάγονται τα μοντέλα αποφυγής των αρνητικών συναισθημάτων (Baron & Richardson, 1994) καθώς και ένα αναθεωρημένο μοντέλο ματαίωσης-επιθετικότητας (Berkowitz, 1993). Τα νεότερα αυτά μοντέλα είναι επηρεασμένα από τη γνωστική ψυχολογία. Προσπαθούν να ενσωματώσουν τη γνωστική λειτουργία και το συναίσθημα σε μια αιτιολογική αλυσίδα, που κινείται από τους περιβαλλοντικούς ψυχοπιεστικούς παράγοντες (ερεθίσματα) προς την επιθετικότητα (αντίδραση).

Συντασσόμενοι με τη βασική γραμμή των παραδόσεων της κυρίαρχης ψυχολογίας, οι ερευνητές έχουν πραγματοποιήσει εργαστηριακά πειράματα για να δείξουν τη σχέση μεταξύ θερμοκρασίας και επιθετικότητας. Η πρωτότυπη μελέτη διενεργήθηκε από τον Baron (1972). Επρόκειτο για μια συνθήκη στην οποία οι συμμετέχοντες καλούνταν να αναλάβουν το ρόλο του δασκάλου ο οποίος θα δίδασκε ένα συγκεκριμένο μαθησιακό υλικό σε έναν άλλο (υποτίθεται) συμμετέχοντα (ο οποίος στην πραγματικότητα ήταν συνεργάτης του πειραματιστή). Οι διδάσκοντες εργάζονταν σε συνθήκες υψηλής ή χαμηλής θερμοκρασίας (ανεξάρτητη μεταβλητή) και μπορούσαν να υποβάλουν τους μαθητές τους σε ηλεκτρικά σοκ (εξαρτημένη μεταβλητή).

Μετά από μια ανασκόπηση των εργαστηριακών πειραμάτων, τα οποία διερευνούσαν τη σύνδεση θερμοκρασίας και επιθετικότητας, ο Anderson κατέληξε στο συμπέρασμα ότι:

Στο σύνολό τους αυτές οι εργαστηριακές μελέτες των επακόλουθων επιδράσεων θερμοκρασίας και επιθετικότητας προκαλούν μεγαλύτερη σύγχυση από ό,τι κατανόηση. Μερικές φορές οι συνθήκες υψηλότερης θερμοκρασίας οδηγούσαν σε αύξηση της επιθετικότητας. Άλλοτε συνέβαινε το αντίθετο. Οι περισσότερες μελέτες πραγματοποιήθηκαν από τους ίδιους ερευνητές που χρησιμοποιούσαν το ίδιο γενικό υπόδειγμα· ακόμη κι έτσι όμως δεν υπήρχαν συνεπή ευρήματα από τη μια μελέτη στην άλλη (1989: 91).

Απογοητευμένοι από τα αποτελέσματα των εργαστηριακών μελετών, οι ερευνητές που παρέμεναν πιστοί στο αιτιολογικό μοντέλο στράφηκαν στην έρευνα πεδίου, σε μια προσπάθεια να καταδείξουν το συγκεκριμένο αιτιώδη σύνδεσμο. Μια γραμμή έρευνας ήταν η σύγκριση επιθετικών πράξεων, όπως η ανθρωποκτονία, σε περιοχές με διαφορετικές θερμοκρασιακές συνθήκες. Η έρευνα αυτού του είδους δεν είναι κάτι καινούριο (π.χ. Lombroso, 1899/1911). Τα αποτελέσματα φαίνεται γενικά να υποστηρίζουν τη σύνδεση της θερμοκρασίας με την επιθετικότητα. Επί παραδείγματι, το ποσοστό των ανθρωποκτονιών είναι υψηλότερο στα νότια (και θερμότερα) μέρη των Ηνωμένων Πολιτειών, της Αγγλίας και της Ιταλίας απ' ό,τι στις βόρειες (ψυχρότερες) περιοχές αυτών των κρατών. Με δεδομένο ότι η ίδια σχέση φαίνεται να υπάρχει σε διαφορετικές χώρες, τα ευρήματα θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως ενδεικτικά μιας παγκόσμιας πλευράς της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Από ό,τι φαίνεται λοιπόν, το πολιτισμικό πλαίσιο δεν θα ήταν απαραίτητο για την επεξήγηση της σχέσης θερμοκρασίας-επιθετικότητας στις διαφορετικές περιοχές του κόσμου. Ακόμη, στα θερμότερα κλίματα ο καιρός επιτρέπει, και στην πραγματικότητα ενθαρρύνει, τη μεγαλύτερη κοινωνική επαφή — μια εξίσου αληθοφανή γενικευτική εξήγηση για την αύξηση της επιθετικότητας.

Μιλώντας ευρύτερα, μια ερμηνεία της επιθετικότητας που

βασίζεται στις θερμοκρασιακές μεταβολές αγνοεί απόλυτα το ζήτημα της ιδεολογίας. Ας εξετάσουμε, για παράδειγμα, τις μεγάλες εξεγέρσεις στα πιο σημαντικά αστικά κέντρα των Ηνωμένων Πολιτειών. Σε αυτές τις εξεγέρσεις είναι χαρακτηριστική η παρουσία εθνικών μειονοτήτων, όπως οι Αφροαμερικανοί και οι Αμερικανοί ισπανικής καταγωγής. Μια ερμηνεία αυτής της συλλογικής επιθετικότητας είναι ότι οι μειονότητες εξηγούνται εναντίον της κοινωνικής αδικίας, μεταξύ άλλων και εναντίον αυτού που θεωρούν διεφθαρμένο και ανήθικο σύστημα «δικαίου». Μια άλλη ερμηνεία όμως είναι ότι η εκδηλούμενη επιθετικότητα οφείλεται στις υψηλές θερμοκρασίες, ανεξάρτητα από ιδεολογικά θέματα ειδικότερα και από το πολιτισμικό πλαίσιο γενικότερα.

Η κουλτούρα της τιμής

Ο Nisbett και οι συνεργάτες του αμφισβήτησαν την ιδέα ότι η επιθετικότητα ερμηνεύεται ορθότερα από παράγοντες όπως η θερμοκρασία, και όχι από τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά (Nisbett, 1993· Nisbett & Cohen, υπό έκδοση). Οι ερευνητές εξέτασαν τις διαφορές στα ποσοστά ανθρωποκτονιών μεταξύ Βορρά και Νότου στις ΗΠΑ, αξιολόγησαν τις ερμηνείες που δίνονταν γι' αυτό το φαινόμενο και απέρριψαν όσες εξηγήσεις απέδιδαν τις διαφορές στη θερμοκρασία (πιο υψηλή στο Νότο), στη φτώχεια (πιο έντονη στο Νότο), στο θεσμό της δουλείας (ιστορικά επικεντρωμένου στο Νότο) και στην αντίληψη ότι οι Νότιοι λευκοί έμαθαν τη βία μιμούμενοι τους Αφροαμερικανούς. Πιο συγκεκριμένα, οι ερευνητές απέρριψαν την εξήγηση που συνέδεε τις ανθρωποκτονίες με τη θερμοκρασία, δείχνοντας ότι η βία σε περιοχές του Νότου δεν διαφοροποιείται ανάλογα με τις θερμοκρασιακές μεταβολές από τόσο σε τόπο.

Αφού πρώτα εξέθεσε τα επιχειρήματα που απέρριπταν αυτές τις πιθανότητες, ο Nisbett υποστήριξε ότι «οι Νότιοι είναι κληρονόμοι μιας κουλτούρας καθορισμένης σε τελική ανάλυση από οικονομικούς παράγοντες, φυσικό και αναπόσπαστο μέρος της οποίας είναι η βία» (1993: 442). Όταν επανεξετάσουμε τα χαρακτηριστικά και τις πηγές αυτής της κουλτούρας,

είναι σημαντικό να έχουμε κατά νου ότι, αν και ο Nisbett απομακρύνθηκε από την προσέγγιση της παραδοσιακής ψυχολογίας και υιοθέτησε μια διαπολιτισμική διάσταση, δεν εγκατέλειψε την παραδοχή του αιτιολογικού καθορισμού της συμπεριφοράς. Εν προκειμένω όμως η κουλτούρα είναι αυτή που αποτελεί τον αιτιώδη παράγοντα, την ανεξάρτητη μεταβλητή.

Το πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο αναφέρεται ο Nisbett θεωρείται ότι καθορίζεται από οικονομικούς παράγοντες που συνδέονται με την κτηνοτροφία. (Ο Nisbett επικεντρώθηκε στην κουλτούρα των κτηνοτρόφων του Νότου, αλλά η θέση του αυτή μπορεί να επεκταθεί και στα πολιτισμικά πλαίσια των κτηνοτρόφων στις δυτικές ΗΠΑ και σε άλλες περιοχές.) Οι κτηνοτρόφοι είναι πάντα ευάλωτοι, καθώς όλη τους η παρουσία, τα κοπάδια τους, είναι εκτεθειμένα στην ύπαιθρο και μπορούν να δεχθούν επίθεση ανά πάσα στιγμή. Οι κόποι μιας ζωής μπορεί να χαθούν μέσα σε δευτερόλεπτα αν επιτρέψουν την κλοπή των ζώων τους. Γι' αυτό και είναι σημαντικό να αυτοπαρουσιάζονται ως γενναίοι και έτοιμοι για μάχη σε περίπτωση που τους προκαλέσουν.

Εργαστηριακές μελέτες στην κουλτούρα της τιμής

Παράλληλα με τη συλλογή εμπειρικών δεδομένων που υποστήριζαν αυτή την ερμηνεία, ο Nisbett και οι συνεργάτες του πραγματοποίησαν μια σειρά ενδιαφέροντα εργαστηριακά πειράματα για να δείξουν ότι οι κάτοικοι του Βορρά και οι κάτοικοι του Νότου αντιδρούν διαφορετικά στις προσβολές (Nisbett & Cohen, υπό έκδοση). Οι συμμετέχοντες στην έρευνα ήταν φοιτητές καταγόμενοι από το Βορρά και το Νότο, που σπούδαζαν στο Πανεπιστήμιο του Michigan. Στο πρώτο πείραμα οι συμμετέχοντες δέχονταν μια προσβολή (από έναν συνεργάτη του πειραματιστή ο οποίος παρίστανε τον περαστικό) και οι αντιδράσεις τους αξιολογούνταν με μια σειρά μετρήσεις. Παρουσιάζονταν επίσης σενάρια για τα οποία οι συμμετέχοντες καλούνταν να περιγράψουν πώς φαντάζονταν το τέλος τους. Για παράδειγμα, παρουσιάζονταν η ιστορία ενός άνδρα και της αρραβωνιαστικιάς του σε μια κοινωνική εκδήλωση, κατά τη

διάρκεια της οποίας ένας γνωστός τους, που γνώριζε το δεσμό τους, έκανε σαφείς ερωτικές προτάσεις στη «γυναίκα του άλλου».

Τα αποτελέσματα έδειξαν συνεπείς διαφορές μεταξύ των δύο ομάδων. Οι Βόρειοι ήταν πιο πιθανό, συγκριτικά με τους Νότιους, να θεωρήσουν την προσβολή του «περαστικού» περισσότερο διασκεδαστική παρά εξοργιστική. Από την άλλη μεριά, οι προσβεβλημένοι Νότιοι ήταν πιθανότερο να ολοκληρώσουν τη φανταστική ιστορία με ένα τέλος βίαιης αντιμετώπισης (π.χ. ο άνδρας έφυγε από τη συγκέντρωση αφού πρώτα γρονθοκόπησε τον γνωστό που «τα έριξε» στην αρραβωνιαστικιά του).

Σε γενικές γραμμές λοιπόν ο Nisbett και οι συνεργάτες του μπόρεσαν να καταδείξουν με σχεδόν ακλόνητες ενδείξεις ότι οι κάτοικοι του Νότου αντιδρούν με μεγαλύτερη βία στις προσβολές. Χρησιμοποίησαν μάλιστα τα αποτελέσματα των πειραματικών μελετών και των επιτόπιων ερευνών τους για να υποστηρίξουν ότι τα υψηλότερα ποσοστά ανθρωποκτονιών στο Νότο εξηγούνται καλύτερα από την κουλτούρα της τιμής, που χαρακτηρίζει τις κοινωνίες των κτηνοτρόφων, παρά από τις καθαντό θερμοκρασιακές μεταβολές. Η παραπάνω έρευνα μοιάζει να αντιπροσωπεύει ένα παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η διαπολιτισμική μπορεί να συνεισφέρει στην παραδοσιακή ψυχολογία.

Και όμως, εάν αντιμετωπίζουμε την κουλτούρα ως αιτιώδη παράγοντα και υποθέτουμε ότι υπάρχει ένας καθοριστικός σύνδεσμος μεταξύ πολιτισμικού πλαισίου και συμπεριφοράς, τότε δεν διαφοροποιούμαστε καθόλου από τη θέση της παραδοσιακής ψυχολογίας. Η διαπολιτισμική ψυχολογία μπορεί να προσφέρει μια εφικτή και προτιμητέα εναλλακτική πρόταση μόνο όταν αναπτύσσει μια κανονιστική ερμηνεία της συμπεριφοράς η οποία βασίζεται στο πολιτισμικό πλαίσιο. Η «Τιμή» είναι ένας κώδικας, κι όχι ένας μηχανισμός. Μπορεί κανείς να ζησει σύμφωνα με αυτόν ή να αποτύχει να ζησει σύμφωνα με αυτόν, και ούτω καθεξής. Το άτομο κινδυνεύει να αντιμετωπίσει την περιφρόνηση των άλλων αν δεν αντιδράσει σε μια πρόκληση με τον κατάλληλο τρόπο. Το τι συνιστά βεβαίως κατάλ-

ληλη αντίδραση εξαρτάται από το πολιτισμικό πλαίσιο (για μια συναρπαστική περιγραφή του κώδικα τιμής βλ. Shakur, 1993).

Αιτιολογικές και κανονιστικές προσεγγίσεις

Για να αναδείξουμε τις κρίσιμες διαφορές μεταξύ των αιτιολογικών και των κανονιστικών ερμηνειών της συμπεριφοράς, είναι χρήσιμο να ερευνήσουμε σε βάθος τι εννοούμε με τον όρο πολιτισμικό πλαίσιο. Το πιο σημαντικό επίτευγμα του πολιτισμικού πλαισίου είναι ότι προδιαγράφει την ορθή συμπεριφορά, τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα *πρέπει* να ενεργούν. Οι λεπτομέρειες σε σχέση με τη σωστή συμπεριφορά ενδέχεται να ποικίλλουν σε μεγάλο βαθμό, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά του ατόμου και της συνθήκης. Για παράδειγμα, οι άνθρωποι διαφέρουν ανάλογα με τη *θέση τους στον κοινωνικό χώρο* (π.χ. μπορεί κάποιος να είναι μητέρα ή πατέρας στο συγγενικό χώρο, εργοδότης ή υφιστάμενος στον εργασιακό χώρο κ.ο.κ.) και ανάλογα με *τους κοινωνικούς ρόλους τους* (η προδιαγεγραμμένη συμπεριφορά την οποία *πρέπει* να επιδείξει ένα άτομο σε μια δεδομένη θέση, πώς δηλαδή *πρέπει* να συμπεριφερθεί μια μητέρα ή ένας πατέρας, ένας εργοδότης ή ένας υφιστάμενος). Οι *νόρμες* είναι οι προδιαγραφές της συμπεριφοράς σε συγκεκριμένα πλαίσια (π.χ. η σωστή συμπεριφορά σε μια κηδεία εν αντιθέσει με τη σωστή συμπεριφορά σε έναν γάμο). Οι *κανόνες* είναι οι προδιαγραφές της συμπεριφοράς των ατόμων σε συγκεκριμένους κοινωνικούς ρόλους (π.χ. ο τρόπος με τον οποίο υποτίθεται ότι *πρέπει* να συμπεριφέρονται οι καλεσμένοι, οι ιερείς και οι λοιποί σε κηδείες και γάμους). Οι θέσεις, οι ρόλοι, οι νόρμες και οι κανόνες αποτελούν μέρος ενός *κανονιστικού συστήματος* που αποσαφηνίζει την ορθή συμπεριφορά του ατόμου στις διάφορες περιστάσεις.

Στην πορεία της κοινωνικοποίησής τους οι άνθρωποι μαθαίνουν να αναγνωρίζουν και να χρησιμοποιούν συγκεκριμένα κανονιστικά συστήματα. Αυτή η ικανότητα αναπτύσσεται βαθμιαία μέσω της κοινωνικοποίησης και παράλληλα με την εκμάθηση της γλώσσας. Έχει όμως ουσιαστική σημασία να

γνωρίζουμε ότι οι κανόνες, οι νόρμες και οι άλλες όψεις του πολιτισμικού πλαισίου δεν αποτελούν τις αιτίες που κάνουν τους ανθρώπους να συμπεριφέρονται με συγκεκριμένο τρόπο. Μάλλον δίνουν τις κατευθυντήριες γραμμές για τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα υποτίθεται ότι πρέπει να συμπεριφέρονται.

Για παράδειγμα, όταν οι οδηγοί βρεθούν μπροστά σε ένα «στοπ», δεν είναι το σήμα η αιτία που τους κάνει να σταματήσουν. Πράγματι, κάποιοι οδηγοί επιλέγουν να το αγνοήσουν εντελώς και να προχωρήσουν. Οι περισσότεροι ωστόσο αναγνωρίζουν το σήμα και στη συντριπτική τους πλειονότητα ακολουθούν τον κανόνα και σταματούν. Παρομοίως, όταν ένας πατέρας λέει στο γιο του «Αν ένα παιδί σε χτυπά, παίρνεις ένα ξύλο και του δίνεις μια στο κεφάλι», δεν τον προκαλεί να συμπεριφερθεί επιθετικά. Του λέει ποια πράξη θεωρείται σωστή στην οικογένειά τους. Ο γιος μπορεί να πράξει το σωστό σύμφωνα με τις αξίες της οικογένειάς του ή μπορεί και να φερθεί διαφορετικά.

Επομένως, το πολιτισμικό πλαίσιο παρέχει τις προδιαγραφές της συμπεριφοράς με έναν κανονιστικό τρόπο, αλλά δεν προκαλεί το ίδιο συμπεριφορές. Μια κανονιστική εξήγηση της συμπεριφοράς αφήνει περιθώριο για δράση, επιτρέπει κάποιο βαθμό ελεύθερης βούλησης και απόκλισης από τον παραδεδεγμένο κώδικα. Στο ίδιο κανονιστικό πλαίσιο εμπίπτει επίσης η ιδέα των ανθρώπων ως *εμπρόθετων* όντων. Αυτό σημαίνει ότι τα εργαλεία της ανθρώπινης σκέψης (λέξεις, σημεία, μοντέλα και τα παρόμοια) συμβολίζουν κάποια πράγματα διαφορετικά από τα ίδια τα εργαλεία. Κατά μία έννοια, η συμπεριφορά σημαίνει πάντα περισσότερα από όσα δείχνει η εκδήλωσή της, αρκεί να υπάρχουν άτομα να ερμηνεύσουν τις προθέσεις της.

Επιθετικότητα και ιδεολογία

Οι αιτιολογικές ερμηνείες θεωρούν ότι υπάρχει ένα ευρύ φάσμα παραγόντων που οδηγούν στην επιθετικότητα. Σε αυτούς περιλαμβάνονται η θερμοκρασία, τα γενετικά γνωρίσματα, τα

ψυχολογικά χαρακτηριστικά και άλλα (βλ. Geen, 1990). Η βασική υπόθεση αυτών των ερμηνειών είναι ότι η παρουσία αιτιολογικών παραγόντων, όπως οι υψηλές θερμοκρασίες ή ένας ορισμένος γενετικός χαρακτήρας, θα οδηγήσει αυτόματα στην επιθετικότητα. Με τον όρο *αυτόματα* εννοούμε ότι τα άτομα δεν έχουν επιλογή, συχνά μάλιστα δεν έχουν καν επίγνωση του τι συμβαίνει όταν δρουν βίαια.

Αναλογιστείτε όμως την επιθετικότητα μιας ομάδας εργατών που απεργούν και προσπαθούν να εμποδίσουν τους απεργοσπάστες να διασπάσουν το «μέτωπό» τους. Οι απεργοί μπορεί να δείξουν επιθετικότητα απέναντι στην αστυνομία, στους απεργοσπάστες και σε άλλους που μοιάζουν να δρουν εις βάρος των συλλογικών τους συμφερόντων. Πώς να εξηγήσουμε τις σκηνές των συμπλοκών έξω από το εργοστάσιο όπου διαδηλώνουν οι απεργοί εργάτες; Υποστηρίζουμε ότι η συμπεριφορά αυτού του είδους εξηγείται ορθότερα με αναφορά σε θέματα δικαιοσύνης, συλλογικών δικαιωμάτων και ιδεολογίας γενικότερα. Οι ερμηνείες που βασίζονται σε μεταβολές της θερμοκρασίας είναι σίγουρα ανεπαρκείς επειδή παραβλέπουν τελείως την πολιτική φύση της υπό μελέτη συμπεριφοράς και τη σχέση της με τους κώδικες της κουλτούρας της εργατικής τάξης.

Ένα ακόμη πιο δραματικό παράδειγμα είναι αυτό των τρομοκρατικών επιθέσεων. Ο τρομοκράτης, ο οποίος τοποθετεί έναν εκρηκτικό μηχανισμό σε κάποιο πολυσύχναστο μέρος με την πρόθεση να σκοτώσει, σίγουρα ενεργεί επιθετικά, αν και η λαθραία τοποθέτηση βομβών δεν έχει καμιά ομοιότητα με τις συμπλοκές σε μια διαδήλωση απεργών. Μπορεί όμως μια τέτοια συμπεριφορά να εξηγηθεί με αναφορά στις θερμοκρασιακές μεταβολές, στα γενετικά χαρακτηριστικά του τρομοκράτη ή σε άλλες τέτοιες «ανεξάρτητες από το πλαίσιο αιτίες»; Και πάλι, ο ισχυρισμός μας είναι ότι τέτοιες επιθετικές ενέργειες πρέπει να εξετάζονται μέσα σε ένα πολιτικό πλαίσιο. Ποιος είναι ο πολιτικός στόχος της τρομοκρατικής οργάνωσης; Ποια είναι η ιδεολογία της; Πιο γενικά επίσης, μπορούμε να θέσουμε το ερώτημα πώς η συγκεκριμένη ομάδα κατέληξε να χαρακτηριστεί τρομοκρατική, έχοντας πάντοτε κατά νου ότι

αυτός που για κάποιους ανθρώπους είναι τρομοκράτης για κάποιους άλλους είναι μαχητής της ελευθερίας (βλ. Taylor & Moghaddam, 1994).

Το θέμα της πρόβλεψης

Το πολιτισμικό πλαίσιο δημιουργεί πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς σε συλλογικό-ομαδικό επίπεδο, αλλά δεν επιτρέπει την πρόβλεψη της συμπεριφοράς οποιουδήποτε μεμονωμένου ατόμου. Για παράδειγμα, η διαπολιτισμική έρευνα αγοριών από τη Φιλανδία, το Ισραήλ, την Πολωνία και τις Ηνωμένες Πολιτείες δείχνει ότι η παρακολούθηση τηλεόρασης σε μικρή ηλικία συνδέεται με την επιθετικότητα (Huesmann & Eron, 1986). Αυτή η έρευνα αποκαλύπτει ένα διευρυμένο πρότυπο σχέσεων μεταξύ δειγμάτων που προέρχονται από ειδικούς πληθυσμούς. Εάν όμως επιλέγαμε ένα συγκεκριμένο αγόρι από αυτό τον πληθυσμό και θέταμε το ερώτημα «αν μπορούμε να προβλέψουμε την επιθετικότητα αυτού του συγκεκριμένου αγοριού με βάση το γεγονός ότι παρακολουθεί τηλεόραση», τότε η απάντηση θα ήταν αρνητική.

Αυτό μας οδηγεί σε δύο σημαντικές κριτικές απόψεις που ασκούνται στα κανονιστικά μοντέλα. Η πρώτη κριτική υποστηρίζει ότι τα κανονιστικά μοντέλα πάσχουν από έλλειψη προβλεπτικής ισχύος. Σε απάντηση, επαναλαμβάνουμε ότι ως προς τη συμπεριφορά μεμονωμένων ατόμων ούτε το κανονιστικό ούτε το αιτιολογικό μοντέλο έχουν υψηλή προβλεπτική ισχύ. Έτσι, παρόλο που μπορούν να εντοπιστούν κάποια πρότυπα συλλογικής συμπεριφοράς, είναι αδύνατον να προβλεφθεί η συμπεριφορά μεμονωμένων ατόμων.

Επί παραδείγματι, μολονότι ο Nisbett και οι συνεργάτες του καταδεικνύουν ότι τα υποκείμενα από το Νότο τείνουν γενικά να αντιδρούν πιο βίαια στις προσβολές από ό,τι τα υποκείμενα από το Βορρά (Nisbett, 1993· Nisbett & Cohen, υπό έκδοση), δεν θα μπορούσαν να προβλέψουν πώς θα συμπεριφερόταν ο καθένας από τους συμμετέχοντες χωριστά. Είναι αδύνατον να προβλεφθεί αν ένας συγκεκριμένος Νότιος ή Βόρειος θα βρισκείται μεταξύ εκείνων που συμπεριφέρονται δια-

φορετικά από την πλειονότητα των ατόμων της ομάδας τους. Αυτό δεν οφείλεται στην τυχαία μεταβολή κάποιας άλλης μεταβλητής, αλλά στο διαφορετικό βαθμό δέσμευσης του ατόμου σε έναν κώδικα συμπεριφοράς.

Η αδυναμία των στατιστικών τάσεων να οδηγήσουν σε προβλέψεις για μεμονωμένα άτομα θεωρείται δεδομένη από τους νομικούς. Ο διανοούμενος ιστορικός Daniel Robinson δεν κουράζεται να αφηγείται την ακόλουθη ιστορία, που αποσαφηνίζει αυτό το θέμα με θαυμάσιο τρόπο: Σκεφτείτε ότι γίνεται ληστεία στην περιοχή Harlem της Νέας Υόρκης, η οποία κατοικείται σε μεγάλο βαθμό από Αφροαμερικανούς. Στατιστικά, σε περίπτωση που πραγματοποιηθεί μια ληστεία στις 2:00 π.μ. στο Harlem, υπάρχει μεγάλη πιθανότητα ο ληστής να είναι κάποιος νεαρός Αφροαμερικανός. Ας υποθέσουμε ότι τα άτομα που διεξήγαγαν την αστυνομική έρευνα στην περιοχή εκείνο το πρωινό συνέλαβαν ως ύποπτους τους Ιάπωνες τουρίστες που επέβαιναν σε δύο λεωφορεία και έναν Αφροαμερικανό άνδρα. Ποιος ο λόγος να γίνει δίκη; Εάν είμαστε πρόθυμοι να εργαστούμε στη βάση των πιθανοτήτων, τότε οι Ιάπωνες τουρίστες πρέπει να αφεθούν ελεύθεροι και ο Αφροαμερικανός να κηρυχθεί ένοχος. Βεβαίως, το δικαστικό σύστημα λειτουργεί πολύ πιο συνετά, και το ίδιο θα έπρεπε να πράττουν και οι ψυχολόγοι.

Το κανονιστικό μοντέλο και οι παραλλαγές στη συμπεριφορά

Μια δεύτερη κριτική υποστηρίζει ότι η κανονιστική προσέγγιση αποτυγχάνει να εξηγήσει τις διακυμάνσεις και την αλλαγή στην κοινωνική συμπεριφορά. Αν λοιπόν το πολιτισμικό πλαίσιο προδιαγράφει τη «σωστή» συμπεριφορά και οι άνθρωποι συμμορφώνονται προς τα κανονιστικά συστήματα, τότε πώς μπορούμε να εξηγήσουμε το γεγονός ότι δεν συμπεριφέρονται όλοι με τον ίδιο τρόπο και ότι η συμπεριφορά δεν παραμένει σταθερή μέσα στο χρόνο; Σε απάντηση αυτής της κριτικής παραθέτουμε δύο επιχειρήματα.

Πρώτον, δεν υπάρχει μόνο ένα πολιτισμικό πλαίσιο, υπάρ-

χουν πολλά. Η πολιτισμική ποικιλότητα αποτελεί χαρακτηριστικό των περισσότερων κοινωνιών, δυτικών και μη (Moghaddam & Solliday, 1991). Κατ' επέκταση τα άτομα είναι ικανά να αναγνωρίζουν και να χρησιμοποιούν πολλά διαφορετικά κανονιστικά συστήματα, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που μαθαίνουν και διαφορετικές γλώσσες.

Οι παραλλαγές στο πολιτισμικό πλαίσιο γίνονται ιδιαίτερα εμφανείς στους μετανάστες, που χρησιμοποιούν ένα εύρος στρατηγικών επιπολιτισμού και διατήρησης της κληρονομιάς/κουλτούρας τους προκειμένου να ενταχθούν στις κοινωνίες υποδοχής τους. Αυτό αντικατοπτρίζεται στη βιβλιογραφία για τις εθνοτικές ομάδες στη Βόρειο Αμερική (π.χ. Lambert & Taylor, 1990· Moghaddam & Taylor, 1987· Moghaddam et al., 1987, 1989, 1995) και τη Δυτική Ευρώπη (Lambert et al., 1990· βλ. επίσης κείμενα στο Goldberger & Veroff, 1995). Τα βελτιωμένα συστήματα επικοινωνίας επιτρέπουν τη μεγαλύτερη μετακίνηση πληθυσμών και έτσι οι άνθρωποι εξοικειώνονται περισσότερο με εναλλακτικά κανονιστικά συστήματα. Μαθαίνουν ότι αυτό που στη δική τους κουλτούρα θεωρείται σωστό (π.χ. το πώς μαγειρεύουν, πώς διασκεδάζουν τους προσκεκλημένους τους, πώς πραγματοποιούν τις γαμήλιες τελετές τους) είναι ένας μόνο τρόπος με τον οποίο γίνονται τα πράγματα, και ότι υπάρχουν επίσης πολλοί άλλοι. Η μεγάλη ποικιλία κανονιστικών συστημάτων προσφέρει μια εξήγηση για τις διαφορές που παρατηρούνται στην ανθρώπινη συμπεριφορά.

Δεύτερον, σε απάντηση της κριτικής ότι τα κανονιστικά μοντέλα αποτυγχάνουν να εξηγήσουν την κοινωνική αλλαγή, θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα άτομα δεν συμμορφώνονται στα κανονιστικά συστήματα με απόλυτο τρόπο. Μπορούν (και το κάνουν) να περιφρονήσουν τον προδιαγεγραμμένο ή ορθό τρόπο συμπεριφοράς, εισάγοντας μάλιστα κάποιες φορές εναλλακτικά κανονιστικά συστήματα τα οποία είναι καινοφανή τουλάχιστον εν μέρει. Η τεχνολογική πρόοδος συμβάλλει σε αυτή τη διαδικασία.

Ας εξετάσουμε, για παράδειγμα, την ταχεία εξάπλωση των ηλεκτρονικών παιχνιδιών μεταξύ των νεαρών ατόμων, ειδικά στις δυτικές κοινωνίες. Σε πολλά ηλεκτρονικά παιχνίδια οι

παίχτες καλούνται να πυροβολήσουν κινούμενους ανθρώπινους στόχους και να επιδοθούν (μέσω της εξομοίωσης) σε άλλους τύπους ακραίας επιθετικότητας (Cooper & Mackie, 1986· Zuckerman, 1987). Από κάποια σημαντική άποψη, οι νεαροί που παίζουν αυτά τα παιχνίδια υφίστανται τις ίδιες δοκιμασίες με τους στρατιώτες που περνούν τη βασική τους εκπαίδευση: πυροβολούν αντανakλαστικά κάποιους κινούμενους στόχους (Grossman, 1995). Η αυξημένη βία μεταξύ νεαρών ατόμων από τη δεκαετία του 1970 και εφεξής μπορεί να συνδέεται με την ανάπτυξη νέων νορμών σχετικών με την επιθετικότητα, καθώς οι νεαροί βλέπουν τους δρόμους ως προέκταση του πεδίου μάχης των ηλεκτρονικών παιχνιδιών. Αυτές οι νόρμες περιγράφονται από πολλούς ως «αντικοινωνικές». Η περιγραφή είναι αρμόζουσα, με την έννοια ότι οι νόρμες αυτές «αντίκεινται» σε εκείνες που επικρατούσαν παλαιότερα.

Συνηγορώντας λοιπόν υπέρ ενός κανονιστικού μοντέλου, δεν υποστηρίζουμε ότι τα άτομα ακολουθούν κατ' ανάγκην έναν προκαθορισμένο τρόπο συμπεριφοράς στο πολιτισμικό τους πλαίσιο. Τα άτομα μπορούν και μερικές φορές συμπεριφέρονται πράγματι αντίθετα από τους προδιαγεγραμμένους τρόπους. Η έρευνα του Moscovici (1985) και των συνεργατών του υποστηρίζει ότι οι μειονότητες μπορούν να επιφέρουν την αλλαγή εάν παραμείνουν σταθερές στην άποψή τους. Η φύση αυτής της μειονοτικής επιρροής είναι θεμελιωδώς διαφορετική από την επιρροή της πλειονότητας: οι μειονότητες επηρεάζουν περισσότερο μέσω της πειθούς που προκύπτει από την επανεξέταση και την επανεκτίμηση των θεμάτων· αντίθετα οι πλειονότητες επηρεάζουν μέσω της απόλυτης κυριαρχίας και της ανώτερης ισχύος. Η επιτυχία των σημαντικότερων θρησκειών που ξεκίνησαν με έναν μικρό αριθμό ακολούθων, όπως ήταν ο Χριστιανισμός, ο Ιουδαϊσμός και ο Ισλαμισμός, δείχνει ότι οι μειονοτικές ομάδες μπορούν να επιφέρουν πολιτισμικές αλλαγές και να καταστήσουν κυρίαρχα τα δικά τους κανονιστικά συστήματα.

Πολιτισμικό πλαίσιο και παγκόσμιες σταθερές στην ανθρώπινη συμπεριφορά

Ο Nasrudin έφτασε στη συνάντηση που είχε σε μια κοντινή πόλη ολότελα γυμνός. Οι άνθρωποι τον ρώτησαν γιατί.
«Βιαζόμουν τόσο πολύ να ντυθώ που ξέχασα τα ρούχα μου».

Η μοίρα της διαπολιτισμικής ψυχολογίας θυμίζει αυτή τη διδακτική ιστορία των Sufi: η διαπολιτισμική ψυχολογία βιάστηκε τόσο πολύ να φορέσει τη λευκή στολή του επιστήμονα του εργαστηρίου ώστε σχεδόν ξέχασε το πολιτισμικό πλαίσιο. Βεβαίως οι ερευνητές δεν ξέχασαν το πολιτισμικό πλαίσιο ως ανεξάρτητη μεταβλητή, ως κάτι που υποτίθεται ότι επηρεάζει αιτιωδώς τη συμπεριφορά. Κυρίως, έχουν παραβλέψει το πολιτισμικό πλαίσιο ως κατασκευαστή των κύριων «μηχανισμών κεντρικής επεξεργασίας» που βρίσκονται στην καρδιά της γνωστικής ψυχολογίας.

Η γνωστική ψυχολογία έχει μια κεντρική παραδοχή, η οποία μερικές φορές γίνεται εμφανής: ότι πίσω από τη συμπεριφορά του παρατηρούμενου ατόμου, πίσω από τα σύμβολα της επικοινωνίας, πίσω από όλες τις πολιτισμικές διαφορές που είναι έκδηλες μεταξύ των ανθρώπινων πληθυσμών, βρίσκονται ανεξάρτητοι μηχανισμοί κεντρικής επεξεργασίας. Αυτοί οι μηχανισμοί αποτελούν το επίκεντρο της έρευνας της κοινωνικής νόησης (Fiske & Taylor, 1991). Σημαντικές γνωστικές θεωρίες, όπως αυτή της γνωστικής ασυμφωνίας (Festinger, 1957), υποτίθεται ότι αντανακλούν παγκόσμιες ψυχολογικές σταθερές. Οι γνωστικοί ψυχολόγοι θεωρούν ότι, αν οι ερευνητές αφαιρέσουν επιτυχώς όλα τα επιφανειακά στοιχεία, όπως αυτά τα οποία παρουσιάζονται ως παραλλαγές μεταξύ πολιτισμικών προτύπων, τότε θα φανούν καθαρά οι βαθύτερες γνωστικές διεργασίες.

Η διαπολιτισμική ψυχολογία συνέβαλε στην παραδοσιακή γενική ψυχολογία ελέγχοντας την παγκοσμιότητα μερικών από αυτούς τους υποτιθέμενους μηχανισμούς κεντρικής επεξεργασίας. Οι ερευνητές έχουν, για παράδειγμα, επισημάνει ότι η γνωστική ασυμφωνία δεν εκδηλώνεται με τον αναμενόμενο τρόπο σε κάποιους μη δυτικούς πολιτισμούς (βλ. Moghaddam

et al., 1993: 12). Από αυτή την άποψη η διαπολιτισμική ψυχολογία προσφέρει *όντως* πολύτιμη βοήθεια.

Θα συνεισέφερε όμως πολύ περισσότερο εάν προχωρούσε άλλο ένα βήμα και επισήμαινε ότι η έννοια των μηχανισμών κεντρικής επεξεργασίας αποτελεί επίσης πολιτισμικό κατασκευάσμα (ένα σημείο το οποίο επεξεργαζόμαστε στην τελευταία ενότητα). Ο πολιτισμός δεν βρίσκεται «εκεί έξω» για να αντιμετωπίζεται ως ανεξάρτητη μεταβλητή, ως κάτι που ασκεί «επίδραση» στα άτομα. Αντίθετα, η σκέψη αυτή καθαυτή, το «βαθύτερο επίπεδο» της νόησης το οποίο βρίσκεται στο επίκεντρο της γνωστικής ψυχολογίας, είναι πολιτισμικά κατασκευασμένα.

Παρ' όλα αυτά, όταν ισχυριζόμαστε ότι δεν υπάρχει ένα ανεξάρτητο από το πλαίσιο και από τον πολιτισμό επίπεδο γνωστικής διεργασίας, δεν εννοούμε ότι δεν υπάρχουν παγκόσμιες ψυχολογικές σταθερές. Στην ανθρώπινη φύση οι ομοιότητες (οικολογία, φυσιολογία και λοιπά) είναι αρκετές ώστε να δημιουργούνται κάποιες κοινές ομάδες-κατηγορίες πολιτισμών και ψυχολογικών χαρακτηριστικών (για σχετική συζήτηση βλ. Krebs & Miller, 1985). Για να υπάρξει μια ανθρώπινη κοινωνία, θα πρέπει να είναι παρόντα μερικά κοινά ψυχολογικά χαρακτηριστικά. Επί παραδείγματι, για να διεξαχθεί ένας διάλογος με νόημα μεταξύ των ατόμων, είναι απαραίτητο να υπάρχει διαδοχή στη σειρά των ομιλητών τόσο στη λεκτική όσο και στη μη λεκτική τους επικοινωνία. Ανεξάρτητα από τη γλώσσα, τις οικολογικές συνθήκες και τα άλλα χαρακτηριστικά των ομιλητών και του περιβάλλοντός τους, ο καθένας πρέπει να μιλά με τη σειρά. Διαφορετικά δεν θα μπορούσε να υπάρξει αυτό που οι ανθρώπινες κοινωνίες αποδέχονται ως διάλογο με νόημα. Ωστόσο οι νόρμες που αφορούν τη σειρά με την οποία ο κάθε συνομιλητής παίρνει το λόγο ποικίλλουν τρομερά, εκφράζοντας τα πολύ διαφορετικά δικαιώματα που έχουν οι ομιλητές και οι δυνάμει ομιλητές σε διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια.

Υποστηρίζουμε λοιπόν ότι η ανθρώπινη σκέψη και όλοι οι μηχανισμοί που η γνωστική ψυχολογία «ειδωλοποιεί», θεωρώντας ότι αντανακλούν βαθύτερες παγκόσμιες σταθερές, απο-

τελούν πολιτισμικά κατασκευάσματα. Το παραπάνω επιχείρημα δεν είναι σε καμιά περίπτωση καινοφανές, δεδομένου ότι πρόκειται για μια θέση την οποία έχουν επεξεργαστεί αρκετές εναλλακτικές προσεγγίσεις στην ψυχολογία (Moghaddam & Harré, 1995). Αυτές οι προσεγγίσεις, στις οποίες περιλαμβάνονται η ηθογενετική, η πολιτισμική ψυχολογία, η αφηγηματική ψυχολογία, η ανάλυση λόγου κ.λπ., έχουν αμφισβητήσει την παραδοσιακή ψυχολογία με πολύ πιο ουσιαστικό τρόπο από αυτόν της διαπολιτισμικής.

Ένα σύνολο λόγων λοιπόν, για τους οποίους η διαπολιτισμική ψυχολογία παραμένει περιθωριακή, έχει να κάνει με την έλλειψη θεμελιωδών διαφορών μεταξύ της ίδιας και της παραδοσιακής ψυχολογίας. Εν συντομία, η διαπολιτισμική ψυχολογία δεν αμφισβητεί σοβαρά τις παραδοχές της παραδοσιακής ψυχολογίας. Υπάρχουν όμως και παράγοντες που σχετίζονται με την ιδεολογία και την ισχύ, στους οποίους θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Θέματα «ένταξης»

Για να εξηγήσουμε τη φύση της ψυχολογικής έρευνας και το λόγο για τον οποίο συνδέθηκε με ένα σύνολο μεροληψιών, θα πρέπει να πάψουμε να βλέπουμε τη συγκεκριμένη επιστήμη ως ένα «επιστημονικό εγχείρημα» ανεξάρτητο από την ιδεολογία. Η ψυχολογία διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στις σχέσεις εξουσίας, τόσο εντός των κοινωνιών όσο και διεθνώς. Οι ψυχολόγοι ελέγχουν σε μεγάλο βαθμό σημαντικούς πόρους ως ειδικοί που ορίζουν και μετρούν τη νοημοσύνη, την πνευματική και ψυχική υγεία, τη «φυσιολογικότητα» στη συμπεριφορά και την ψυχολογική λειτουργία, καθώς και ασχολούμενοι με αρκετά άλλα θέματα ζωτικής σημασίας στη σημερινή ζωή. Αυτή η τεράστια εξουσία κατανέμεται άνισα μεταξύ των ομάδων.

Ο Moghaddam (1987) έχει περιγράψει την κυριαρχία των Ηνωμένων Πολιτειών, του Πρώτου Κόσμου της ψυχολογίας, στο διεθνή στίβο. Οι ΗΠΑ επέκτειναν την κυριαρχία τους στο χώρο μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού στην Ευρώπη

και την πρώην Σοβιετική Ένωση. Αυτή η κατάσταση επιτρέπει στις Ηνωμένες Πολιτείες να μονοπωλούν την παραγωγή της επιστημονικής γνώσης και να την εξάγουν σε άλλες χώρες του κόσμου. Το μονοπώλιο διατηρείται μέσω του ελέγχου των δημοσιεύσεων (βιβλία, περιοδικά κ.ά.), των δημιουργών τεστ, των φορέων διανομής και πρακτόρευσης (για την έκδοση και τη διάδοση των κύριων ψυχολογικών δοκιμασιών διεθνώς), των κέντρων εκπαίδευσης και κατάρτισης, και όλων όσα βρίσκονται στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Οι χώρες του Δεύτερου Κόσμου, που αποτελούνται από τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης και τη Ρωσία, έχουν πολύ μικρότερη επιρροή στη διαμόρφωση της ψυχολογίας παγκοσμίως. Το ειρωνικό της υπόθεσης είναι οι φιλοσοφικές ρίζες και πολλές από τις πρωταρχικές ιδέες της σύγχρονης ψυχολογίας ξεκίνησαν από το Δεύτερο Κόσμο. Η κυρίαρχη ψυχολογία όμως έλαβε την τελική σημερινή της μορφή στις Ηνωμένες Πολιτείες. Οι χώρες του Δεύτερου Κόσμου, όπως κυριεύθηκαν από την αμερικανική λαϊκή κουλτούρα (από τον Walt Disney, τη ροκ μουσική και τα McDonald's έως τις ταινίες του Hollywood), έτσι ακριβώς βρέθηκαν να έχουν κατακλυστεί από την ψυχολογική γνώση που κατασκευάζεται στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Οι χώρες του Τρίτου Κόσμου αποτελούν ως επί το πλείστον τους εισαγωγείς και καταναλωτές της ψυχολογικής γνώσης που έρχεται κυρίως από τις Ηνωμένες Πολιτείες αλλά και από τις χώρες του Δεύτερου Κόσμου με τις οποίες είχαν αποικιακούς δεσμούς (π.χ. Πακιστάν και Αγγλία, Αλγερία και Γαλλία). Ο πιο σημαντικός «παραγωγός» ψυχολογικής γνώσης του Τρίτου Κόσμου είναι η Ινδία. Ακόμη και εκεί όμως η συντριπτική πλειονότητα των ψυχολογικών ερευνών ακολουθεί τις κατευθυντήριες γραμμές που ορίζουν οι Ηνωμένες Πολιτείες και σε μικρότερο βαθμό η Δυτική Ευρώπη (Sinha, 1986).

Αυτή η άνιση ικανότητα των ομάδων να επηρεάσουν την ψυχολογία διεθνώς παραλληλίζεται με τις ανισότητες που επικρατούν στο εσωτερικό των κοινωνιών. Όπως προαναφέρθηκε, στην ψυχολογία των ΗΠΑ, δηλαδή του Πρώτου Κόσμου, κυριαρχούσαν κατά παράδοση οι λευκοί άνδρες της μεσαίας τάξης, οι οποίοι ήταν οι ερευνητές και παράλληλα τα υποκεί-

μενα της έρευνας (βλ. Moghaddam et al., 1993). Κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα η συγκεκριμένη ομάδα έθετε τις προτεραιότητες, όριζε τα θέματα, κατηύθυνε την έρευνα και ερμήνευε τα δεδομένα. Μόνο κατά τις τελευταίες λίγες δεκαετίες του αιώνα οι γυναίκες, οι εθνικές μειονότητες και μερικοί που δεν ανήκαν στο κυρίαρχο ρεύμα μπόρεσαν να αρθρώσουν λόγο για τη διαμόρφωση της ψυχολογίας.

Ακόμη και σήμερα όμως, οι κρίσιμοι πόροι στα ακαδημαϊκά ιδρύματα των Ηνωμένων Πολιτειών παραμένουν υπό τον σχεδόν απόλυτο έλεγχο της κυρίαρχης ομάδας. Οι πανεπιστημιακές εκδόσεις και οι επιτροπές χρηματοδότησης ερευνών συνεχίζουν να κάνουν διακρίσεις εις βάρος των μειονοτήτων, αν και με πολύ διακριτικό και ανεπαίσθητο τρόπο. Οι επιστημονικές εκδόσεις εξακολουθούν σε μεγάλο βαθμό να είναι επιχειρήσεις των λευκών. Οι πανεπιστημιακοί εκδοτικοί οίκοι προσλαμβάνουν λίγα άτομα από τις μειονότητες, σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα δεν κάνουν καν τέτοιες προσλήψεις. Το ίδιο ισχύει και για τις επιτροπές που ασχολούνται με τους πόρους χρηματοδότησης των ερευνών. Σε πολλές περιπτώσεις διανέμουν τα χρήματα σε έναν περιορισμένο κύκλο «δικών τους» ανθρώπων και απορρίπτουν τη χρησιμοποίηση εξωτερικών/αμερόληπτων κριτών με τη δικαιολογία ότι είναι «διοικητικά δύσκολο» να τους συμπεριλάβουν. Μία από τις συνέπειες αυτής της διάκρισης είναι η παρεμπόδιση της όποιας επιρροής των μειονοτήτων στην ψυχολογία και σε άλλους ερευνητικούς χώρους.

Η διαπολιτισμική ψυχολογία βοήθησε τις μειονότητες να αποκτήσουν φωνή και να αρχίσουν να εισακούονται. Πρώτον, εκφράζεται η απαίτηση να αποτελέσει η ψυχολογία επιστήμη *όλης της ανθρωπότητας*, συμπεριλαμβάνοντας στην έρευνα τις γυναίκες και τους μη λευκούς. Αυτό αντανακλάται έως ένα βαθμό στα περιεχόμενα των πιο πρόσφατων εγχειριδίων κοινωνικής ψυχολογίας. Για παράδειγμα, οι επιμελητές της τρίτης έκδοσης του *Handbook of Social Psychology* εξηγούν ότι το κεφάλαιο για τους ρόλους του φύλου αντικατοπτρίζει «θέματα και ενδιαφέροντα που δεν υπήρχαν ως δεδομένα το 1954, που διαφαίνονταν με δυσκολία το 1968-1969, αλλά που στη δεκαε-

τία του 1980 αποτελούν σε πολύ μεγάλο βαθμό μέρος της ζωής μας» (Lindzey & Aronson, 1965: iv).

Δεύτερον, έχει προκύψει το ερώτημα της εγκυρότητας των ψυχολογικών θεωριών όταν αυτές εφαρμόζονται σε μειονοτικές ομάδες (π.χ. Matsumoto, 1994). Αυτός ήταν εν μέρει ο λόγος που η παραδοσιακή διαπολιτισμική ψυχολογία αγνοήθηκε και τέθηκε στο περιθώριο: επειδή οι παραδοσιακοί διαπολιτισμικοί ψυχολόγοι έθεταιν τέτοιου είδους ερωτήματα ακόμη και όταν εξακολουθούσαν να αποδέχονται τις φιλοσοφικές αρχές της παραδοσιακής ψυχολογίας. Είναι ωστόσο απαραίτητο να εξετάσουμε προσεκτικότερα το ρόλο της διαπολιτισμικής ψυχολογίας σε σχέση με τις μειονότητες.

Διαπολιτισμική ψυχολογία και μειονότητες

Η παραδοσιακή διαπολιτισμική ψυχολογία απέτυχε να λειτουργήσει απελευθερωτικά. Το μόνο που αντίθετα κατάφερε ήταν να συμβάλει στην επέκταση της κυριαρχίας της παραδοσιακής ψυχολογίας. Πράγματι, πιστεύουμε ότι, από τη σκοπιά των μειονοτήτων, η διαπολιτισμική είναι κατά κάποιον τρόπο πολύ πιο οπισθοδρομική από την παραδοσιακή ψυχολογία. (Εδώ με τον όρο «μειονότητες» εννοούμε όλους όσους κατέχουν λιγότερη ισχύ – συμπεριλαμβανομένων των ψυχολόγων που ασκούν κριτική στην παραδοσιακή ψυχολογία.) Η γενική ψυχολογία επικρίνεται συχνά για την αγνόηση των ζητημάτων ισχύος, δικαιοσύνης, διομαδικών σχέσεων, διακρίσεων και άλλων παρόμοιων (Taylor & Moghaddam, 1994). Τα ίδια αυτά θέματα παραβλέπονται, ίσως μάλιστα πολύ περισσότερο, από τη διαπολιτισμική ψυχολογία.

Η αγνόηση τέτοιων θεμάτων αποβαίνει ιδιαίτερα αρνητική για τα συμφέροντα των μειονοτήτων, για το λόγο ότι η διαπολιτισμική έρευνα ενισχύει τη νομιμοποίηση της ψυχολογίας στο διεθνή στίβο. Η διαπολιτισμική ψυχολογία βοηθά να εδραιωθούν εσφαλμένες αντιλήψεις σε διεθνές επίπεδο, επειδή συμβάλλει στη διάδοση στρεβλών αντιλήψεων που αντιτίθενται στα συμφέροντα των μειονοτήτων σε όλο τον κόσμο (για μια ανάλυση της έννοιας της εσφαλμένης συνείδησης στην ψυχο-

λογία βλ. Jost, 1995). Το παράδειγμα που καταδεικνύει σαφέστατα αυτή την κατάσταση είναι οι αντιλήψεις περί επιθετικότητας: αναφερθήκαμε προηγουμένως σε προσπάθειες εξήγησης της επιθετικότητας με τη διεξαγωγή «διαπολιτισμικών» μελετών για το πώς οι θερμοκρασιακές μεταβολές «προκαλούν» επιθετικότητα. Τέτοιοι θεωρητικοί προσανατολισμοί προφανώς δεν αφήνουν περιθώριο να συζητηθούν θέματα ιδεολογίας και διαφορετικών συμφερόντων, όπως αυτά τα οποία αφορούν τις εξεγερμένες μειονότητες και τις κατασταλτικές δυνάμεις ή τους παραδοσιακούς ψυχολόγους και τους αιρετικούς επικριτές τους!

Καταληκτικό σχόλιο

Ιδανικά, ο ακαδημαϊκός χώρος θα έπρεπε να αποτελεί έναν τόπο δημοκρατικής συζήτησης όλων των ιδεών, όπου η ανοιχτή αντιπαράθεση θα οδηγούσε στην αναγνώριση και την υποστήριξη των καλύτερων προϊόντων της ανθρώπινης διάνοησης. Στην πράξη ωστόσο ο χώρος των ακαδημαϊκών πόρρω απέχει από ένα ανοιχτό σύστημα. Εξακολουθεί να μονοπωλείται από τις ομάδες της πλειονότητας, όπως είναι η επιστήμη της ψυχολογίας (Sampson, 1977). Η παραδοσιακή ψυχολογία έχει διαμορφωθεί από ιδεολογικές μεροληψίες που αντανακλούν την αμερικανική κουλτούρα, ιδιαίτερα από το κύριο κανονιστικό σύστημα αυτού του πολιτισμού και πιο συγκεκριμένα από τις προκαταλήψεις των λευκών ανδρών που ιστορικά κυριάρχησαν στον κλάδο. Αυτοί αποτέλεσαν τους ερευνητές και τα υποκείμενα της έρευνας, αυτοί έθεσαν τα ερωτήματα και έδωσαν τις απαντήσεις, αυτοί ανέφεραν τα ευρήματα και ανέλαβαν την εφαρμογή τους. Η επισήμανση του μονοπωλίου των λευκών Αμερικανών ανδρών στην ψυχολογία δεν σημαίνει βέβαια ότι αρνούμαστε την επαρκώς αντιπροσωπευτική συμμετοχή αυτών των ανθρώπων και σε ομάδες που εκφράζουν πρωτοποριακές αντιλήψεις της «αντι-θετικιστικής» ψυχολογίας. Λέγοντας αυτό όμως, δεν δικαιολογούμε το συνεχιζόμενο εθνοκεντρισμό της παραδοσιακής ψυχολογίας.

Η παραδοσιακή διαπολιτισμική ψυχολογία δεν αμφισβητεί το αιτιολογικό μοντέλο, την υπόθεση των μηχανισμών κεντρικής επεξεργασίας ή οποιοδήποτε άλλο από τα βασικά φιλοσοφικά θεμέλια της παραδοσιακής ψυχολογίας. Παρ' όλα αυτά έχει εξακοντιστεί στο περιθώριο του ευρύτερου ακαδημαϊκού χώρου. Παραμένει ουσιαστικά ένας «ματαιωμένος οίστρος» επειδή απαίτησε την ένταξη των μειονοτήτων στην έρευνα, έτσι ώστε να ελεγχθεί η παγκοσμιότητα/καθολικότητα των παραδοσιακών ψυχολογικών θεωριών. Οι παραδοσιακοί ψυχολόγοι δεν μπορούν να ανεχθούν τη διαπολιτισμική ψυχολογία ακόμη και σε αυτό τον ελάχιστο ρόλο της συμπληρωματικής, «εξωτικής» μεθοδολογίας· δεν μπορούν καν να τη δουν ως ένα μέσο με το οποίο τα παραδοσιακά ψυχολογικά τεστ θα μεταφερθούν και θα δοκιμαστούν στους πληθυσμούς των διαφορετικών πολιτισμών.

Υπάρχουν όμως ενδείξεις ότι η διαπολιτισμική ψυχολογία μπορεί να συνεισφέρει σημαντικά με κάποιους τρόπους. Οι ενδείξεις αυτές παρέχονται από τους πρωτοπόρους των νέων εναλλακτικών ψυχολογικών θεωριών, όπως είναι ο προσανατολισμός του Bruner (1986) και άλλων θεωρητικών. Η διαπολιτισμική ψυχολογία οφείλει να απορρίψει το αιτιολογικό μοντέλο και την ιδέα ότι το πολιτισμικό πλαίσιο αποτελεί μια ανεξάρτητη μεταβλητή. Αντίθετα, θα πρέπει να δει την ανθρώπινη συμπεριφορά ως κανονιστική και κατ' ουσίαν πολιτισμική: εάν η κουλτούρα βρίσκεται ενσωματωμένη στη σκέψη, τότε είναι αδύνατον να υπάρξει ένας μηχανισμός κεντρικής επεξεργασίας ανεξάρτητος από το πολιτισμικό πλαίσιο. Η νόηση και ο πολιτισμός είναι αδιαχώριστες έννοιες. Τόσο τα εργαλεία της γνωστικής έρευνας όσο και οι μελετώμενοι νοητικοί μηχανισμοί αποτελούν πολιτισμικά προϊόντα. Αυτή η οπτική οδηγεί σε μια εφικτή εναλλακτική πρόταση και βγάζει τη διαπολιτισμική ψυχολογία από τη θέση του ματαιωμένου οίστρου.

Ψυχολογία των ομοφυλόφιλων ανδρών και γυναικών: μια κριτική ανάλυση

Celia Kitzinger

Σημείωμα των επιμελητών: *Ανάμεσα στις πιο πρόσφατα αναγνωρισμένες ειδικότητες της ψυχολογίας είναι και η «ψυχολογία των ομοφυλόφιλων ανδρών και γυναικών», την οποία η Celia Kitzinger ορίζει σε αυτό το κεφάλαιο ως ψυχολογία «που είναι σαφής όσον αφορά τη σχέση της με τις ομοφυλόφιλες γυναίκες και/ή τους ομοφυλόφιλους άνδρες, που δεν υιοθετεί τις απόψεις περί παθολογίας των ομοφυλοφίλων, και που επιδιώκει να εξαλείψει τις διακρίσεις και την προκατάληψη ενάντια στα ομοφυλόφιλα άτομα». Όπως επισημαίνει η συγγραφέας, η ίδια η ύπαρξη του πεδίου δείχνει ότι οι προσπάθειες αλλαγής του κυρίαρχου ρεύματος στην ψυχολογία μπορεί μερικές φορές να αποδειχθούν επιτυχείς. Στην πορεία περιγράφει την περίπλοκη σχέση ανάμεσα στο κυρίαρχο ρεύμα, στην ψυχολογία των ομοφυλοφίλων (και) στην κριτική ψυχολογία.*

Το γεγονός ότι οι ψυχολόγοι που ειδικεύονται σε θέματα ομοφυλοφιλίας πέτυχαν να αντικαταστήσουν το στίγμα με την κοινωνική αναγνώριση και αποδοχή γεννά για την κριτική ψυχολογία ένα θέμα του οποίου το ενδιαφέρον του ξεπερνά τα όρια του συγκεκριμένου στίβου. Αρκετοί συγγραφείς στον παρόντα τόμο αναλύουν ένα πολύπτυχο δίλημμα το οποίο η Kitzinger αντιμετωπίζει με αποφασιστικότητα: Τι κάνουμε όταν ο στόχος μας να βοηθήσουμε τα άτομα συγκρούεται με το ενδιαφέρον μας να ανασχηματίσουμε ριζικότερα την κοινωνία στο μέλλον; Για παράδειγμα, αφού η κριτική ψυχολογία απορρίπτει τις ερευνητικές μεθόδους του κυρίαρχου ρεύματος και τις παραδοχές της θετικιστικής επιστήμης, δικαιούμαστε να χρησιμοποιούμε αυτές τις μεθόδους για να βελτιώσουμε με απτό τρόπο τη ζωή των καταπιεσμένων ατόμων; Πώς μπορούμε να διακηρύσσουμε ότι «η κυρίαρχη ψυχολογία υποστηρίζει την ισότη-

τα» όταν μια τέτοια πράξη ενισχύει τις νόρμες και τις υποθέσεις που μακροπρόθεσμα αποδεικνύονται επιβλαβείς, έστω κι αν βραχυπρόθεσμα βοηθούν; Μπορούμε να αντιμετωπίσουμε θεραπευτικά μεμονωμένα άτομα χωρίς να υποκύπτουμε στον ατομικισμό; Όπως σημειώνει η *Kitzinger*, παρόλο που οι πηγές της καταπίεσης είναι κοινωνικές, εκείνοι που καταφεύγουν στους ψυχολόγους για βοήθεια είναι τα μεμονωμένα άτομα.

Τα δύσκολα αυτά ερωτήματα δεν επιδέχονται εύκολες απαντήσεις. Μαζί με την καταγραφή της ουσιαστικής της αντίθεσης στις καταπιεστικές κοινωνικές νόρμες η *Kitzinger* επιβεβαιώνει τα επιτεύγματα της κριτικής ψυχολογίας στη νομιμοποίηση της ψυχολογίας των ομοφυλοφίλων και στην κινητοποίηση της ευρύτερης κοινωνίας προς τη μεγαλύτερη αποδοχή των ομοφυλόφιλων ανδρών και γυναικών. Προσδιορίζοντας τα διλήμματα που προκύπτουν από όλα αυτά, η συγγραφέας βοηθά το πεδίο να προχωρήσει από την κριτική στη χειραφέτηση. ■

Η ΚΥΡΙΑΡΧΗ ψυχολογία παρουσίαζε την ομοφυλοφιλία ως μια μορφή παθολογίας, με τους ομοφυλόφιλους άνδρες και γυναίκες να θεωρούνται το νοσηρό προϊόν μιας διαταραγμένης ανατροφής. Με αυτή της την ενέργεια η ψυχολογία πρόσφερε μια «επιστημονική» αιτιολόγηση για την καταπίεση των ομοφυλόφιλων: χρησιμοποιήθηκαν κάποιες ψυχολογικές «ενδείξεις» που στήριξαν το σκεπτικό για τον εγκλεισμό μας σε ψυχιατρικά νοσοκομεία και φυλακές, για το χωρισμό από τους αγαπημένους μας, για την απομάκρυνση από τα παιδιά μας, για την απόρριψή μας από εργασίες και για τις κατάφωρες διακρίσεις σε βάρος μας, στο πλαίσιο του νόμου και της κοινωνίας. Στο πρώτο μέρος αυτού του κεφαλαίου περιγράψω εν συντομία τους τρόπους καταπίεσης των ομοφυλόφιλων γυναικών και ανδρών και παράλληλα δείχνω πώς η ψυχολογία ως επιστημονικός κλάδος συνέπραξε σε αυτή την καταπίεση.

Αυτή η παραδοσιακή οπτική όμως δεν αποτελεί πλέον τον κανόνα στην ψυχολογία. Κατά τη δεκαετία του 1970 σημειώθηκε μια σημαντική στροφή προς τη δημιουργία μιας ψυχολογίας των ομοφυλοφίλων που αμφισβητεί την όλη σύλληψη της ομοφυλοφιλίας ως παθολογικής κατάστασης, διερευνά τους λόγους

της προκατάληψης και των διακρίσεων εις βάρος των ομοφυλόφιλων γυναικών και ανδρών, αναπτύσσει θεωρητικές και πρακτικές απαντήσεις σε σχετικά θέματα και επιχειρεί να επιφέρει ουσιαστικές αλλαγές στον κόσμο έτσι ώστε να εξαλειφθούν κάποιες από τις αδικίες που τα ομοφυλόφιλα άτομα υφίστανται επί του παρόντος. Ο κλάδος αυτός αναφέρεται συχνά και ως «ψυχολογία θετικά προσκείμενη στις ομοφυλόφιλες γυναίκες και στους ομοφυλόφιλους άνδρες» (ιδιαίτερα κατά την πρώτη περίοδο της εμφάνισής του), συνήθως όμως αποκαλείται απλά «ψυχολογία των ομοφυλοφίλων». Είναι μια μορφή «κριτικής ψυχολογίας», με την έννοια ότι «αμφισβητεί το κατεστημένο που εξυπηρετεί τους ισχυρούς και βλέπτει τους ανίσχυρους» (Prilleltensky & Fox, κεφάλαιο 1 του παρόντος τόμου). Όπως χρησιμοποιείται εδώ, η έκφραση «ψυχολογία των ομοφυλοφίλων» δηλώνει την ψυχολογία που είναι σαφής όσον αφορά τη σχέση της με τις ομοφυλόφιλες γυναίκες και/ή τους ομοφυλόφιλους άνδρες, που δεν υιοθετεί τις απόψεις περί παθολογίας των ομοφυλοφίλων, και που επιδιώκει να εξαλείψει τις διακρίσεις και την προκατάληψη ενάντια στα ομοφυλόφιλα άτομα. Αυτοί που ασχολούνται με το συγκεκριμένο κλάδο είναι οι «ψυχολόγοι που ειδικεύονται σε θέματα ομοφυλόφιλων ανδρών και ομοφυλόφιλων γυναικών»: τα χαρακτηριστικά των ίδιων των ψυχολόγων δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία. Ο ψυχολόγος που ειδικεύεται σε θέματα ομοφυλοφιλίας μπορεί να είναι ετεροφυλόφιλος, όπως ακριβώς ένας «κοινωνικός ψυχολόγος» μπορεί να είναι «αντι-κοινωνικός» και ένας «αθλητικός ψυχολόγος» να είναι «άνθρωπος του καναπέ». (Παρ' όλα αυτά πολλοί ψυχολόγοι οι οποίοι ειδικεύονται σε θέματα ομοφυλοφιλίας έχουν δηλώσει ανοιχτά ότι είναι ομοφυλόφιλοι ή αμφιφυλόφιλοι· π.χ. Brown, 1992· Kitzinger, 1987· Nichols, 1987.) Στο δεύτερο μέρος αυτού του κεφαλαίου σχιαγραφώ τα επιτεύγματα της ψυχολογίας των ομοφυλοφίλων ως «κριτική» ψυχολογία.

Στο τρίτο μέρος διερευνώ τα όρια αυτής της ψυχολογίας των ομοφυλοφίλων. Επισημαίνω το γεγονός ότι αποδέχεται σιωπηρά πολλές από τις παραδοσιακές νόρμες και αξίες της κυρίαρχης ψυχολογίας, και ειδικότερα: (α) ότι βασίζεται σε θετικιστικές εμπειρικές μεθόδους και αποδέχεται το μύθο της

αντικειμενικής επιστήμης· και (β) ότι δέχεται και ενσωματώνει την έννοια του *ατομικισμού* που η επιστήμη της ψυχολογίας θεωρεί δεδομένη. Το κείμενο ερώτημα που εγείρεται εν προκειμένω διατυπώνεται ως εξής: «Είναι η ψυχολογία των ομοφυλοφίλων αρκετά κριτική;».

Στο τέταρτο μέρος του κεφαλαίου χρησιμοποιώ το παράδειγμα της θετικά προσκείμενης στα θέματα ομοφυλοφίλων ψυχολογίας για να περιγράψω τα διλήμματα στα οποία εμπλέκονται αναγκαστικά πολλοί κριτικοί ψυχολόγοι. Όπως γίνεται σαφές από το συγκεκριμένο παράδειγμα, για τους ψυχολόγους που επιθυμούν να αλλάξουν τον κόσμο η ρητορική του φιλελεύθερου ατομικισμού και του θετικιστικού εμπειρισμού αποτελεί έναν ισχυρό και πειστικό λόγο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί αφενός για να επηρεάσει όσους ασχολούνται με τη διαμόρφωση της πολιτικής και αφετέρου για να οδηγήσει στην κοινωνική αλλαγή. Όταν οι κριτικοί ψυχολόγοι αρνούνται αυτό το λόγο, υπονομεύουν ουσιαστικά την ικανότητά τους να παρεμβαίνουν αποτελεσματικά στις πολιτικές του πραγματικού κόσμου. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται όχι με την παρουσίαση λύσεων σε αυτά τα διλήμματα, αλλά με κάποιες υποδείξεις για το χειρισμό τους. Εξετάζει επιπλέον τι μπορούν να μάθουν γενικά οι κριτικοί ψυχολόγοι από τη συγκεκριμένη περίπτωση της ψυχολογίας των ομοφυλοφίλων στην προσπάθειά τους να δημιουργήσουν έναν καλύτερο κόσμο.

Η «ετεροσεξιστική» καταπίεση και η παραδοσιακή κυρίαρχη ψυχολογία

Η καταπίεση των ομοφυλοφίλων αγγίζει σχεδόν κάθε πτυχή της ζωής τους. Μια ολοκληρωμένη ανασκόπηση των περιστατικών βίας με θύματα ομοφυλόφιλα άτομα στις Ηνωμένες Πολιτείες διαπίστωσε ότι ποσοστό 92% έγινε στόχος «αντι-ομοφυλοφιλικών» λεκτικών επιθέσεων και απειλών, ενώ ποσοστό 24% δέχθηκε σωματική επίθεση (Herek, 1989). Ακόμη, το 75% και πλέον των χιλιάδων γυναικών και ανδρών από τις ίδιες μέλєτες θεωρούσε ότι θα αποτελέσει στόχο μελλοντικής παρενό-

χλησης λόγω της σεξουαλικής του ταυτότητας (Berril, 1992). Οι οικογένειες καταγωγής συχνά αρνούνται να αποδεχτούν ένα ομοφυλόφιλο μέλος τους (Strommen, 1993). Στον εργασιακό χώρο οι ομοφυλόφιλοι συχνά υφίστανται διάφορες κυρώσεις ή στερούνται το δικαίωμα παροχής ορισμένων υπηρεσιών: συνταξιοδοτικές διατάξεις και επιδόματα επανεγκατάστασης που εξαιρούν τον ομόφυλο σύντροφο· άρνηση παροχής φροντίδας των παιδιών· άρνηση εισόδου του ομόφυλου συντρόφου σε αθλητικές εγκαταστάσεις ή σε χώρους αναψυχής· προσδιορισμός αδειών «πατρότητας» που εξαιρούν τις ομοφυλόφιλες «συν-μητέρες»* και ειδικές άδειες που περιορίζονται στο ή στη σύζυγο και στους εξ αίματος συγγενείς του εργαζομένου (Kitzinger, 1991). Οι υπηρεσίες υγείας (Ryan & Bradford, 1993) καθώς και σχεδόν όλοι οι σημαντικοί κοινωνικοί θεσμοί όπως η αστυνομία (Burke, 1995) και το εκπαιδευτικό σύστημα (Epstein, 1994) χαρακτηρίζονται από μια εδραιωμένη «ετεροσεξιστική» συμπεριφορά εις βάρος των ομοφυλοφίλων. Κοινός τόπος είναι και η καταπίεση των ομοφυλοφίλων από το νομικό σύστημα. Στο Ηνωμένο Βασίλειο, για παράδειγμα, το Άρθρο 28 του Νόμου περί Τοπικής Αυτοδιοίκησης απαγορεύει την «προώθηση» του ομοφυλοφιλικού τρόπου ζωής. Τέλος, είναι γενικά γνωστή η ενεργός προσπάθεια απομάκρυνσης της σχετικής λογοτεχνίας από τα ράφια των δημόσιων βιβλιοθηκών, καθώς και η απόλυση των καθηγητών που έχουν δηλώσει ανοιχτά τον ομοφυλοφιλικό τους προσανατολισμό.

Έτσι δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι οι περισσότεροι ομοφυλόφιλοι αποκρύπτουν τη σεξουαλική τους προτίμηση από τις οικογένειές τους, τους συναδέλφους τους στην εργασία και από την κοινωνία γενικότερα. Ακόμη και όσοι δηλώνουν «ανοιχτά» την ομοφυλοφιλία τους, και διακινδυνεύουν να συμμετάσχουν σε έρευνες, συνήθως καταβάλλουν μεγάλη προσπάθεια να κρύψουν τη σεξουαλική τους προτίμηση στους άλλους τομείς της ζωής τους. Αυτοί αναφέρουν διάφορα τεχνάσματα: συστήνουν τους συντρόφους τους ως «φίλους», απο-

* Σ.τ.ε.: «Co-mothers». Ο όρος αναφέρεται σε ομοφυλόφιλες γυναίκες που συμβιών και έχουν αναλάβει από κοινού την ανατροφή ενός παιδιού.

φεύγουν συζητήσεις για προσωπικά θέματα και επινοούν (συνά μάλιστα αποκτούν) μνηστήρα/μνηστή ή σύζυγο (Kitzinger, 1991).

Κατά παράδοση, το κυρίαρχο ερευνητικό ρεύμα για τη γυναικεία και την ανδρική ομοφυλοφιλία χρησιμοποιήθηκε για να δικαιολογήσει αυτή την καταπίεση. Από τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, οπότε πρωτοξεκίνησε η έρευνα για την ομοφυλοφιλία (π.χ. Bloch, 1909· Forel, 1908· Krafft-Ebing, 1882), έως τα μέσα της δεκαετίας του 1970, το 70% περίπου των αντίστοιχων ψυχολογικών ερευνών ήταν αφιερωμένο σε τρία ερωτήματα: «Είναι οι ομοφυλόφιλοι άρρωστοι;», «Πώς μπορεί να διαγνωστεί η ομοφυλοφιλία;» και «Τι προκαλεί την ομοφυλοφιλία;» (Morin, 1977). Ο μεγαλύτερος όγκος αυτών των πρώιμων σεξολογικών, ψυχολογικών, ψυχιατρικών και (κυρίως) ψυχαναλυτικών κειμένων υποστήριζε ότι η ομοφυλοφιλία είναι παθολογική, άποψη η οποία εκφράζεται ακόμη από μερικούς επαγγελματίες ψυχικής υγείας. Σε ένα βιβλίο που εκδόθηκε το 1980, και το οποίο φέρει τον τίτλο *Overcoming Homosexuality*, ένας κλινικός ψυχολόγος προωθεί ένα επιχείρημα το οποίο επικαλούνται ακόμη και σήμερα μερικοί συνάδελφοί του:

Η ομοφυλοφιλία αποτελεί σύμπτωμα νευρώσεως και σοβαρής διαταραχής της προσωπικότητας. Είναι μια φυσική συνέπεια βαθιά ριζωμένων συναισθηματικών αποστερήσεων και αναταραχών, η προέλευση των οποίων εντοπίζεται στην παιδική ηλικία. Εκδηλώνεται συχνότατα με ψυχαναγκαστική και καταστροφική συμπεριφορά, η οποία είναι πλήρως αντίθετη προς την πληρότητα και την ευτυχία. Πίσω από τη «χαρούμενη»* εξωτερική εμφάνιση του ομοφυλόφιλου ατόμου βρίσκονται ο πόνος και η οργή που ακρωτηρίασαν την ικανότητά του/της για αληθινή ωρίμανση, υγιή ανάπτυξη και αγάπη.

(Kronemeyer, 1980: 7)

Σύμφωνα με την ψυχαναλύτρια Elisabeth Moberly, οι ομοφυλό-

* Σ.τ.ε.: «Gay». Ο όρος σημαίνει εύθυμος, ζωηρός, χαρούμενος αλλά και ομοφυλόφιλος.

φιλες γυναίκες υποφέρουν από «μια κατάσταση μη πληρότητας» (1983: 66), η οποία όντως «υποδηλοί παθολογία» (1983: 86), και θεωρούνται ότι επιδεικνύουν «παιδικότητα· αυξημένες εξαρτητικές ανάγκες· ζήλια και κτητικότητα· μια αίσθηση κατωτερότητας και κατάθλιψη» (1983: 40). Τα κύρια ινστιτούτα ψυχαναλυτικής εκπαίδευσης στην Αγγλία έχουν επικριθεί σε μεγάλο βαθμό για τις απόψεις που εκφράζουν αναφορικά με την ομοφυλοφιλία (Ellis, 1994). Το 1995 ο Σύνδεσμος για την Ψυχαναλυτική Ψυχοθεραπεία στο Εθνικό Σύστημα Υγείας (Association for Psychoanalytic Psychotherapy in the National Health System), ένας από τους πλέον εξέχοντες οργανισμούς της Μεγάλης Βρετανίας, προσκάλεσε ως ομιλητή το Βορειοαμερικανό ψυχαναλυτή Charles Socarides, ο οποίος εκφράζει την άποψη ότι οι ομοφυλόφιλοι είναι άρρωστοι και ωθούνται ψυχαναγκαστικά από τις αφύσικες ενορμήσεις τους σε ψυχοπαθολογικές μορφές σεξουαλικής συμπεριφοράς. Ο ίδιος έχει επίσης δηλώσει ότι η ομοφυλοφιλία συνιστά μια μορφή «παρέκκλισης» και «μια αναθεώρηση του βασικού κώδικα και έννοιας της ζωής και της βιολογίας». Προτείνει μάλιστα θεραπείες μεταστροφής για την «ίαση» των ομοφυλόφιλων και την αλλαγή τους σε ετεροφυλόφιλους (Jones, 1995). Έως και πριν από δεκαπέντε περίπου χρόνια, οι θεραπευτικές τεχνικές που αποσκοπούσαν να μετατρέψουν τους ομοφυλόφιλους σε ετεροφυλόφιλους (οι λεγόμενες «θεραπείες μεταστροφής») αποτελούσαν κοινό τόπο: δύο σχετικά πρόσφατες απόπειρες «ίσης» ήταν η ψυχοχειρουργική σε δυο ομοφυλόφιλους άνδρες (Schmidt & Schorsch, 1981) και η υπνοθεραπεία σε μια νεαρή ομοφυλόφιλη γυναίκα (Roden, 1983).

Οι κριτικές συνεισφορές της ψυχολογίας των ομοφυλόφιλων

Ευτυχώς, αυτή η προσέγγιση της ομοφυλοφιλίας ως παθολογικής κατάστασης αποτελεί σήμερα μάλλον την εξαίρεση παρά τον κανόνα. Οι συνδυασμένες προσπάθειες για την απελευθέρωση των ομοφυλόφιλων και το δεύτερο κύμα του φεμινισμού εγγυήθηκαν την αλλαγή. Το 1973 ο Αμερικανικός Ψυχιατρι-

κός Σύλλογος (American Psychiatric Association), μετά τις διακοπές και την αναστάτωση που προκαλούσαν κατά τη διάρκεια των συναντήσεων του ομοφυλόφιλοι ακτιβιστές (A-linder, 1972), απομάκρυνε την ομοφυλοφιλία ως διαγνωστική κατηγορία από το *Διαγνωστικό και Στατιστικό Εγχειρίδιο* (Diagnostic and Statistical Manual). Το 1975 ο Αμερικανικός Ψυχολογικός Σύλλογος (American Psychological Association – APA) υιοθέτησε την επίσημη εκδοχή ότι η ομοφυλοφιλία *από μόνη της* δεν υποδηλώνει κανενός είδους ψυχική διαταραχή, και παρακίνησε τους επαγγελματίες ψυχικής υγείας να ηγηθούν της απομάκρυνσης του στίγματος της ψυχικής ασθένειας το οποίο συνδεόταν για πολύ καιρό με τη σεξουαλική ταυτότητα των ομοφυλόφιλων ανδρών και γυναικών. Εννέα χρόνια μετά, το 1984, ο APA ενέκρινε την ίδρυση ενός επίσημου τομέα (APA, τομέας 44) αφιερωμένου στην ψυχολογική μελέτη θεμάτων που αφορούν τους ομοφυλόφιλους. Η προκατάληψη και οι διακρίσεις εις βάρος των ομοφυλόφιλων ανιχνεύονται ακόμη σε μερικές θεωρίες και πρακτικές της ψυχολογίας (Kitzinger, 1990a): για παράδειγμα, οι προτάσεις για τη δημιουργία ενός αντίστοιχου τομέα στη Βρετανική Ψυχολογική Εταιρεία (British Psychological Society – BPS) έχουν απορριφθεί κατ'επανάληψη από το Συμβούλιο Επιστημονικών Υποθέσεων (Scientific Affairs Board) και το Συμβούλιο της BPS (Comely et al., 1992· Coyle et al., 1995). Ωστόσο οι αντιπρόσωποι των επαγγελματιών σωματείων ψυχολόγων και οι αναγνωρισμένοι ειδήμονες στο χώρο δεν συνηθίζουν να κάνουν αποκάλυπτα σχόλια εναντίον των ομοφυλόφιλων· εξίσου σπάνια εντοπίζονται σαφείς ταυτίσεις της ομοφυλοφιλίας με την παθολογία στα αγγλικά και τα αμερικανικά ψυχολογικά κείμενα (Morin & Rothblum, 1991). Οι περισσότεροι ψυχολόγοι δεν είναι πια πρόθυμοι να χρησιμοποιήσουν τεχνικές για να αλλάξουν το «σεξουαλικό προσανατολισμό» των πελατών τους (παρ. στο Hall, 1987: 222).

Η έρευνα σε θέματα ομοφυλοφιλίας έχει προχωρήσει πολύ πιο πέρα από την απλή επαναλαμβανόμενη επίδειξη της «φυσιολογικότητας» των ομοφυλόφιλων, το δε πεδίο έχει πάψει πλέον να επικεντρώνεται αποκλειστικά σε επιχειρήματα που

τεκμηριώνουν ότι η ομοφυλοφιλία συνιστά μια φυσιολογική παραλλαγή της σεξουαλικής συμπεριφοράς. Στα πρόσφατα έργα που περιγράφουν και ορίζουν το πεδίο μελέτης των ομοφυλοφίλων είναι και αυτά των Gonsiorek και Weinrich (1991), Garnets και Kimmel (1993a), Greene και Herek (1994), και D'Augelli και Patterson (1995): τα βιβλία τους καλύπτουν ένα τόσο ευρύ φάσμα σύγχρονων προβληματισμών και ποικίλων θεμάτων που μόνο συνοπτικά μπορούν να αναφερθούν. Κάποια ενδεικτικά κείρια θέματα, τα οποία περιλαμβάνονται στα έργα των προαναφερθέντων συγγραφέων, είναι τα εξής:

- Η γνωστοποίηση της ομοφυλοφιλίας από το άτομο, το ξεπέραςμα της εσωτερικευμένης ομοφυλοφοβίας και η ανάπτυξη μιας θετικής και υγιούς ομοφυλοφιλικής ταυτότητας.
- Η οικοδόμηση υγιών ομοφυλοφιλικών σχέσεων.
- Οι προκλήσεις της εφηβείας, της ενήλικης ζωής και της τρίτης ηλικίας των ομοφυλοφίλων.
- Ζητήματα πατρότητας και μητρότητας των ομοφυλοφίλων.
- Ομοφοβία και διακρίσεις εις βάρος των ομοφυλόφιλων γυναικών και ανδρών.
- Ζητήματα ψυχικής υγείας που σχετίζονται με τη σωματική υγεία, συμπεριλαμβανομένων του ιού HIV, του AIDS και της εξάρτησης από χημικές ουσίες.
- Η πολιτισμική ποικιλομορφία των ομοφυλόφιλων γυναικών και ανδρών.
- Αμφιφυλοφιλία και ζητήματα «επιλογής», ευελιξία και ρευστότητα στη σεξουαλική ταυτότητα.
- Η ανάπτυξη θετικών ψυχοθεραπευτικών μοντέλων για την εργασία με ομοφυλόφιλες γυναίκες και ομοφυλόφιλους άνδρες.

Η σαφής πρόθεση πίσω από τις περισσότερες έρευνες είναι η επίτευξη της κοινωνικής αλλαγής. «Πρέπει να μάθουμε όσα μπορούμε για το σεξουαλικό προσανατολισμό – και για συναφή θέματα όπως η ομοφυλοφοβία – έτσι ώστε να καταφέρουμε να χτίσουμε έναν καλύτερο κόσμο» (Ruse, 1984: 141). Σε αυτό τον καλύτερο κόσμο οι άνθρωποι θα γνωρίζουν πόσο εσφαλμένο είναι «να υποθέτουμε ότι όλοι είναι ετεροφυλόφι-

λοι ή ότι όλα τα σημαντικά ερωτήματα θα προσδιορίζονται από την οπτική γωνιά των ετεροφυλοφίλων» (Garnets & Kimmel, 1993b: 600)· θα καταλαβαίνουν ότι «η ομοφυλοφιλία δεν είναι προσωπικό πρόβλημα (ή ψυχική ασθένεια), αλλά μια μειονοτική ταυτότητα» (1993b: 601)· και θα είναι «ευαίσθητοι σε όλες τις πτυχές της ανθρώπινης διαφορετικότητας» (1993b: 600). Αυτός ο κόσμος θα είναι καλύτερος για το σύνολο της κοινωνίας. Οι ερευνητές θεμάτων σχετικών με την ομοφυλοφιλία έχουν επανειλημμένα επισημάνει το κόστος που συνεπάγονται για την κοινωνία η ομοφυλοφοβία, η αυστηρή προσκόλληση στους παραδοσιακούς ρόλους του φύλου, η ιδεολογία που αντιτίθεται στις σεξουαλικές σχέσεις και ο αποκλεισμός των ομοφυλοφίλων από συγκεκριμένα επαγγέλματα (π.χ. το στρατό): «Το αναδυόμενο παράδειγμα της θετικά προσκείμενης στους ομοφυλοφίλους ψυχολογίας μπορεί να βοηθήσει την κοινωνία μας να εκτιμήσει το κόστος και τον καταστροφικό αντίκτυπο αυτών των ξεπερασμένων και λανθασμένων ιδεών» (1993b: 601). Ο «καλύτερος κόσμος» που εγκαινιάζει η ψυχολογία των ομοφυλοφίλων είναι «καλύτερος» όχι μόνο για τις ομοφυλόφιλες γυναίκες και τους ομοφυλόφιλους άνδρες, αλλά για τον καθένα.

Στο πλαίσιο της επιδίωξης αυτής της καλύτερης κοινωνίας, η ψυχολογία των ομοφυλοφίλων στις ΗΠΑ έχει επιτύχει σημαντικές κριτικές παρεμβάσεις στην κοινωνική πολιτική και τη νομοθεσία. Για παράδειγμα, η Charlotte Patterson (1994: 172), βασιζόμενη στην έρευνά της που δείχνει «τη φυσιολογική ανάπτυξη των παιδιών τα οποία γεννήθηκαν ή υιοθετήθηκαν από ομοφυλόφιλες μητέρες», σχολιάζει τις επιπτώσεις αυτών των ευρημάτων σε νομικά ζητήματα που αφορούν την αναδοχή, την υιοθεσία, την κηδεμονία και τα δικαιώματα επικοινωνίας και επισκέψεων. Αρκετοί ψυχολόγοι που ειδικεύονται σε θέματα ομοφυλοφιλίας έχουν καταθέσει στο δικαστήριο υπέρ των ομοφυλόφιλων μητέρων σε υποθέσεις κηδεμονίας· έχουν προσφέρει τις γνώσεις τους ως ειδικοί μάρτυρες υπέρ των ομοφυλόφιλων ανδρών και γυναικών που επιθυμούν την υιοθεσία ή την αναδοχή ενός παιδιού· και έχουν διαμαρτυρηθεί για τη βία κατά των ομοφυλοφίλων. Έχουν επίσης καταθέσει ως μάρτυ-

ρες στο δικαστήριο για το συνασπισμό των οργανώσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε μια προσπάθεια να εμποδίσουν την εφαρμογή νόμων (π.χ. την Τροποποίηση αρ. 2 του Colorado) που επιτρέπουν διακρίσεις εις βάρος των ομοφυλόφιλων πολιτών.

Για να συνοψίσουμε, εάν, όπως υποστηρίζουν οι Prilleltensky και Fox (κεφάλαιο 1), το σήμα κατατεθέν της κριτικής ψυχολογίας είναι η αμφισβήτηση πολλών θεωριών και πρακτικών στο χώρο της ψυχολογίας και το ενδιαφέρον της για τη δημιουργία ενός δικαιότερου κόσμου, τότε η ψυχολογία των ομοφυλόφιλων αποτελεί σαφέστατα το παράδειγμα μιας πολύ επιτυχημένης μορφής κριτικής ψυχολογίας. Έχει ακόμη αναφερθεί ότι το πεδίο προσφέρει ένα νέο υπόδειγμα για την ψυχολογία (π.χ. Brown, 1989· Garnets & Kimmel, 1993b), και ότι σημείωσε τέτοια επιτυχία στην αμφισβήτηση της «αντι-ομοφυλοφιλικής» θεωρίας και πρακτικής ώστε έχει αναμορφώσει ουσιαστικά τον κλάδο. Σήμερα η ψυχολογία φαίνεται να μιλά πιο συχνά εξ ονόματος των ομοφυλόφιλων παρά εξ ονόματος των καταπιεστών τους.

Κριτικά όρια της ψυχολογίας των ομοφυλόφιλων

Θα ήθελα τώρα να παρουσιάσω μια εναλλακτική άποψη για την ψυχολογία των ομοφυλόφιλων· μια άποψη σύμφωνα με την οποία η ψυχολογία των ομοφυλόφιλων δεν είναι και τόσο «επιτυχημένη απόπειρα» όσο ίσως φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Ισχυρίζομαι ότι η ψυχολογία των ομοφυλόφιλων, αν και βλέπει «κριτικά» τις σχετικές μεροληψίες της κυρίαρχης ψυχολογίας, δεν παύει να ενστερνίζεται και να ενισχύει «άκριτα» κάποιες πολύ παραδοσιακές ιδέες. Θα δείξω, κατ' αρχάς, πώς η ψυχολογία των ομοφυλόφιλων ενσωματώνει στις μεθόδους της κάποιες παραδοσιακές αντιλήψεις της θετικιστικής-εμπειροκρατικής επιστήμης, βάσει των οποίων ο αντικειμενικός ψυχολόγος διερευνά και αποκαλύπτει «δεδομένα» για τον πραγματικό κόσμο. Δεύτερον, θα δείξω πώς η ψυχολογία των ομοφυλόφιλων στηρίζεται στον ατομικισμό που διαποτίζει γενικά την

κυρίαρχη ψυχολογική θεωρία. Η άποψή μου είναι ότι η ψυχολογία των ομοφυλοφίλων υπερεκτιμά τις δυνατότητές της όταν ισχυρίζεται ότι εκπροσωπεί ένα νέο ριζοσπαστικό παράδειγμα, δεδομένου του βαθμού στον οποίο ενστερνίζεται τις συμβατικές κυρίαρχες ψυχολογικές ιδέες. Θέλω επίσης να δείξω πώς η ενσωμάτωση αυτών των κυρίαρχων ιδεών υπονομεύει ενεργά τις προσπάθειες της ψυχολογίας των ομοφυλοφίλων για τη δημιουργία ενός καλύτερου κόσμου.

Η ψυχολογία των ομοφυλοφίλων ως θετικιστική-εμπειριοκρατική επιστήμη

Η ιστορία της τρέχουσας ψυχολογίας των ομοφυλοφίλων είναι μια ιστορία προόδου από τις δυσάρεστες μέρες του παρελθόντος, όταν (με βάση μη έγκυρα επιστημονικά δεδομένα) οι ομοφυλόφιλοι θεωρούνταν άρρωστοι, στη σύγχρονη αντίληψη ότι η ομοφυλοφιλία βρίσκεται εντός των ορίων της φυσιολογικής ανθρώπινης συμπεριφοράς. Μια φορά κι έναν καιρό, όπως λέει η ιστορία, οι ερευνητές θεωρούσαν ότι οι ομοφυλόφιλοι ήταν άρρωστοι και διεστραμμένοι. Αυτό συνέβαινε επειδή ήταν διαποτισμένοι από τις θρησκευτικές προκαταλήψεις και παγιδευμένοι στις κοινωνικές συμβάσεις της εποχής τους: από την έρευνά τους απουσίαζαν ο σύγχρονος σκεπτικισμός και η αντικειμενικότητα. Τώρα, στη σεξουαλικά απελευθερωμένη εποχή μας και με όπλα της την επιστημονική αυστηρότητα και την καθαρή όραση, η σύγχρονη αντικειμενική έρευνα καταδεικνύει ότι τα ομοφυλόφιλα άτομα είναι το ίδιο φυσιολογικά, το ίδιο υγιή και άξια μέλη μιας πλουραλιστικής κοινωνίας με τους ετεροφυλοφίλους. Αυτή η ιστορία απαντάται στις περισσότερες βιβλιογραφικές ανασκοπήσεις και στις επισκοπήσεις των ερευνών για την ομοφυλοφιλία: «Όλες οι σύγχρονες ερευνητικές αναλύσεις [για την ομοφυλοφιλία] επαναλαμβάνουν κάποια εκδοχή της» (Krieger, 1982).

Η ιστορία της προόδου εμφανίζεται σε όλες τις κοινωνικές επιστήμες: οι ιστορίες της αλλαγής των επαγγελματικών απόψεων ενσωματώνονται στο μυθοποιημένο παρελθόν ενός κλάδου, σε αυτό που έχει περιγραφεί (από το φιλόσοφο Richard

Rorty, 1980) ως η «ιστορία της ανάβασης του βουνού». Στόχος μιας τέτοιας ιστορίας είναι να εξάρει την ανωτερότητα της σύγχρονης έρευνας έναντι εκείνης του παρελθόντος. Η ψυχολογία ως επιστήμη βασίζεται στην ιδέα της προόδου. Μέσα από την αποκάλυψη των «λαθών» της προγενέστερης έρευνας (είτε αυτά οφείλονται σε δόλο, μεροληψίες, κοινωνικά στερεότυπα, ανεπαρκείς τεχνικές δειγματοληψίας, έλλειψη ομάδων ελέγχου ή σε οτιδήποτε άλλο) η ψυχολογία παρουσιάζει τον εαυτό της να προχωρά σε επαρκέστερες προσεγγίσεις της αλήθειας για τον κόσμο (βλ. κεφάλαιο 2 σε αυτό τον τόμο). Από την οπτική της κριτικής ψυχολογίας λοιπόν, ο ισχυρισμός της ψυχολογίας των ομοφυλοφίλων ότι αντιπροσωπεύει την επιστημονική πρόοδο αποτελεί ένα συμβατικό δείγμα ρητορικής που σχετίζεται με τα προσωπικά της συμφέροντα: «Η ιδέα της προόδου είναι ένα φιλολογικό κατόρθωμα» (Gergen, 1992: 25). Παρότι οι ψυχολόγοι που ειδικεύονται σε θέματα ομοφυλοφιλίας αυτοπαρουσιάζονται μερικές φορές σαν να κάνουν κάτι πολύ ριζοσπαστικό όταν επικρίνουν τις «ετεροσεξιστικές» μεροληψίες της παραδοσιακής ψυχολογίας, το βέβαιο είναι ότι δεν υπάρχει τίποτε ριζοσπαστικό στις επικρίσεις των προγενέστερων ερευνών. Στην πραγματικότητα, η συνεχής άσκηση κριτικής στην έρευνα άλλων επιστημόνων αποτελεί ουσιώδες τμήμα της επιστήμης ως θεσμού.

Επιπλέον, η ψυχολογία των ομοφυλοφίλων είναι πολύ συμβατική στο είδος των κριτικών απόψεων που προωθεί. Παραπονείται ότι η προγενέστερη έρευνα (που μιλούσε για παθολογία των ομοφυλοφίλων) δεν ήταν αρκετά «επιστημονική», εννοώντας ότι απέτυχε να συμμορφωθεί με τις συμβατικές επιστημονικές νόρμες της κυρίαρχης θετικιστικής-εμπειριοκρατικής ψυχολογίας. Όπως επισημαίνουν οι Mulkey και Gilbert, «οι περισσότεροι ασκούμενοι επιστήμονες αντιμετωπίζουν την ύπαρξη ενός σφάλματος ως απειλή για το οικοδόμημα της επιστήμης» (1982: 165). Για να αντιμετωπίσουν το «σφάλμα» της κυρίαρχης ψυχολογίας που «παθολογικοποιεί» την ομοφυλοφιλία, οι ασχολούμενοι με αυτά τα θέματα ψυχολόγοι επιστρατεύουν ένα λεπτομερώς επεξεργασμένο ρεπερτόριο ερμηνευτικών πηγών· με βάση αυτό επιχειρούν να εξηγήσουν τα «λά-

θη», χωρίς όμως ποτέ να αμφισβητούν την ίδια την παραδοσιακή έννοια της επιστημονικής ορθολογικότητας. Έτσι, για παράδειγμα, ένας ερευνητής παραπονείται, με λόγο στον οποίο διακρίνεται σαφώς η παρήχηση, ότι η «θεωρία που αντιμετωπίζει την ομοφυλοφιλία ως αρρώστια είναι αχρεία, ασήμαντη, ανακριβής, ανοργάνωτη, άθλια και απαράδεκτη επιστήμη» (Kameny, 1971: 18), και ένας άλλος υποστηρίζει ότι «οι θεωρίες που εξακολουθούν να στηρίζουν το μοντέλο της ασθένειας αντιπροσωπεύουν σκανδαλώδεις διαστρεβλώσεις των επιστημονικών πληροφοριών για την ομοφυλοφιλία στην υπηρέσισία του μίσους και της μισαλλοδοξίας» (Gonsiorek, 1995: 24). Είναι σαφές ότι από την ψυχολογία των ομοφυλοφίλων απουσιάζει παντελώς οποιαδήποτε αμφισβήτηση των θετικιστικών εννοιών της «επιστήμης». Όπως έχω υποστηρίξει αλλού, αυτό λειτουργεί μάλλον ενισχυτικά για τις θετικιστικές-εμπειριοκρατικές νόρμες:

Οι ριζοσπάστες που κατηγορούν την έρευνα των συναδέλφων τους ως ψευδοεπιστημονική συμμορφώνονται απόλυτα με τους κανόνες του επιστημονικού εγχειρήματος· και, επειδή υποστηρίζουν ότι οι άλλοι δεν ακολουθούν τους κανόνες, καταλήγουν να ενισχύουν την εγκυρότητα των κανόνων αυτών... Το πρόσφατο έργο των ριζοσπαστών ερευνητών για την ομοφυλοφιλία είναι πολιτικά αντιπαραγωγικό. Επιστρατεύοντας τη ρητορική της ψευδοεπιστήμης στην αγωνιώδη προσπάθειά τους να απορρίψουν το «παθολογικό» μοντέλο, επιτελούν μια χρήσιμη για την κοινωνική επιστήμη λειτουργία μια και υποστηρίζουν και ενισχύουν τις θεσμοθετημένες νόρμες της. Η έρευνά τους είναι ένα εντυπωσιακά συνεκτικό έργο δημοσίων σχέσεων για λογαριασμό της θετικιστικής-εμπειριοκρατικής κοινωνικής επιστήμης.

(Kitzinger, 1990b: 68, 74-75)

Οι ψυχολόγοι που ειδικεύονται σε θέματα ομοφυλοφιλίας συνήθως ολοκληρώνουν τα κείμενά τους με εκκλήσεις για μεγαλύτερη προσήλωση στην επιστημονική μέθοδο, καλύτερα σχεδιασμένα τεστ και πιο έγκυρα και αξιόπιστα αποτελέσματα. Οι περισσότεροι κριτικοί ψυχολόγοι κρίνουν αυτή την έκκλη-

ση για καλύτερη επιστήμη ως μια αλόγιστη χρήση ρητορικών μεθόδων που τελικά χρησιμεύουν μόνο για να αποκρύπτουν τις υποκείμενες δομές της εξουσίας. Πολλοί κριτικοί ψυχολόγοι θα έπρεπε να προωθούν επιχειρήματα τα οποία βρίσκονται εγγύτερα στις θέσεις του Thomas Szasz (1981), υποστηρικτή της αντι-ψυχιατρικής κίνησης. Ο Szasz αναφέρει την έρευνα στην ομοφυλοφιλία ως παράδειγμα που αποδεικνύει ότι η κοινωνική επιστήμη αντανακλά τις κοινωνικές νόρμες, ενισχύει και νομιμοποιεί την ιδεολογική ηγεμονία των ισχυρών (στην περίπτωση αυτή των ετεροφυλοφίλων) και χαρακτηρίζει ως «ασθενείς» όσους αρνούνται να συμμορφωθούν με τον κυρίαρχο ορισμό της πραγματικότητας. Σύμφωνα με το παραπάνω επιχειρήμα, οι επιστήμες της «ψυχικής υγείας» αποσκοπούν ευθέως να εκπληρώσουν αυτή τη λειτουργία ελέγχου και εκμετάλλευσης. Το «ξεστράτισμα» από το μονοπάτι της μεθοδολογικής καθαρότητας δεν είναι κάτι που συμβαίνει «κατά λάθος»: είναι μάλλον ο ίδιος ο λόγος της ύπαρξης αυτών των επιστημών. Η έκκληση για «καλύτερη επιστήμη» ή η παράθεση επιχειρημάτων για την εγκυρότητα των χρησιμοποιούμενων τεστ και για την καταλληλότητα των ομάδων ελέγχου εξυπηρετούν μόνο τη συγκάλυψη των διακυβευόμενων συμφερόντων και την ενίσχυση της δύναμης ενός καταπιεστικού κλάδου. Η ψυχολογία είναι μια μεταμφιεσμένη ιστορία εξουσίας, ελέγχου και εκμετάλλευσης, ένας «αυτοεξυμνητικός μονόλογος» (Sampson, 1993: 4), που προσδιορίζει ως Άλλους (δηλαδή ως κατώτερους και ανεπαρκείς σε σύγκριση με το πρότυπο των λευκών ανδρών της άρχουσας τάξης των δυτικών κοινωνιών) τους ομοφυλόφιλους, αλλά και τις γυναίκες, τους μη δυτικούς λαούς, τους μαύρους και τους ανθρώπους από χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα (Wilkinson & Kitlinger, 1996). Από τη σκοπιά της κριτικής ψυχολογίας λοιπόν, δεν πρέπει να διαβάσουμε τα κείμενα των κοινωνικών επιστημών, που παρουσιάζουν τους ομοφυλόφιλους ως ασθενείς, προκειμένου να μάθουμε κάτι για τα ομοφυλόφιλα άτομα. Η ανάγνωσή τους οφείλει να είναι διαφορετική. Θα πρέπει μάλλον να αποσκοπεί στη διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους συντελείται αυτή η κατασκευή του Άλλου, στην εξέταση των ρητορικών τε-

χνασμάτων με τα οποία η ετεροφυλοφιλία παρουσιάζεται ως ο αποδεδειγμένα (από την επιστήμη) φυσιολογικός, φυσικός και υγιής τρόπος ύπαρξης. Παραδείγματα του πώς μπορεί να πραγματοποιηθεί μια τέτοια ανάγνωση παρουσιάζονται στα δύο πρώτα κεφάλαια του βιβλίου μου *The Social Construction of Lesbianism* (Kitzinger, 1987).

Σύμφωνα με πολλούς κριτικούς ψυχολόγους (π.χ. Gergen, 1985b), οι ίδιες οι αντιλήψεις μας για το τι σημαίνει «άσκηση» της επιστήμης, τι «θεωρείται» επιστημονικό δεδομένο και τι συνιστά «καλή» επιστημονική πρακτική αποτελούν προϊόντα του συγκεκριμένου χρόνου, χώρου και πολιτισμού μέσα στους οποίους είναι ενταγμένα. Οι κριτικοί ψυχολόγοι ασχολούνται όμως περισσότερο με το ρόλο της εξουσίας στην κοινωνική κατασκευή των νοημάτων, με τη θέση της ρητορικής στην καθιέρωση του επιστημονικού «δεδομένου» και με τις διεργασίες μέσα από τις οποίες η ανθρώπινη εμπειρία, η κοινή λογική και η επιστημονική γνώση παράγονται από, αλλά και αναπαράγουν, τις ανθρώπινες κοινότητες. Παρά τη φαινομενική της πυγμή λοιπόν, η θετικιστική-εμπειριοκρατική δέσμευση της ψυχολογίας των ομοφυλοφίλων τη φέρνει σε σύγκρουση με ένα μεγάλο τμήμα της κριτικής ψυχολογίας και την τοποθετεί αμετάκλητα στο κυρίως σώμα του κλάδου. Και αυτή είναι ακριβώς η θέση που θα ήθελε να κατέχει στην πραγματικότητα η ψυχολογία των ομοφυλοφίλων. Πρόσφατα ένας εξέχων ερευνητής εξέφρασε το ενδιαφέρον του να διασώσει το πεδίο από την «ανοησία του πολιτικά ορθού» και να «επαναψυχολογιοποιήσει την ψυχολογία των ομοφυλοφίλων»: «Να υποβάλουμε τις θεωρίες μας σε δοκιμασία: να αναλάβουμε τη θεωρητική αναθεώρηση όπου είναι απαραίτητο και, το πιο σημαντικό, να επανασυνδέσουμε τις θεωρίες και τα δεδομένα μας με το κυρίως σώμα της ψυχολογικής θεωρίας, έρευνας και πρακτικής» (Gonsiorek, 1994: ix).

Η ψυχολογία των ομοφυλοφίλων ως ατομικιστική θεωρία και πρακτική

Η ψυχολογία των ομοφυλοφίλων γεννήθηκε ως αντίδραση σε

μια παραδοσιακή κυρίαρχη ψυχολογία που όριζε την ομοφυλοφιλία ως ασθένεια. Όπως ίσως είναι φυσικό, η αντίδραση της ήταν να παρουσιάσει ενδειξεις υπέρ της ψυχικής υγείας των ομοφυλόφιλων γυναικών και ανδρών – και στη συνέχεια να προσκομίσει στοιχεία για την παθολογική φύση των ατόμων που ήταν αντίθετα στην ομοφυλοφιλία (των «ομοφυλοφοβικών»). Έτσι, η ψυχολογία των ομοφυλόφιλων διαμορφώθηκε από αυτό στο οποίο αντιτασσόταν: αποδέχθηκε ότι η ψυχολογία σχετιζόταν με τη διάγνωση της ψυχικής υγείας ή της παθολογίας των ατόμων και θέλησε μόνο να τροποποιήσει τη βάση πάνω στην οποία γίνονταν αυτές οι διαγνώσεις. Όπως και το κυρίαρχο ρεύμα, λοιπόν, έτσι και η ψυχολογία των ομοφυλόφιλων είναι κατά βάση ατομικιστική. Κατά ειρωνικό τρόπο, αυτό γίνεται ιδιαίτερα φανερό όταν αναλογιστούμε την καταπίεση που υφίστανται οι ομοφυλόφιλες γυναίκες και οι ομοφυλόφιλοι άνδρες (για μια πληρέστερη ανάπτυξη αυτής της θέσης βλ. Kitzinger, 1987).

Η ψυχολογία των ομοφυλόφιλων αναφέρεται συνήθως στην καταπίεση χρησιμοποιώντας τον όρο «ομοφυλοφοβία». Η λέξη άρχισε να εμφανίζεται στα κείμενα της ψυχολογίας κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και τις αρχές του 1970. Η «ομοφυλοφοβία» οριζόταν ως «παράλογος έμμονος φόβος ή και τρόμος για τους ομοφυλόφιλους» (Macdonald, 1976) ή ως «παράλογος φόβος και έλλειψη ανεκτικότητας προς την ομοφυλοφιλία» (Lehne, 1976). Η «ομοφυλοφοβία» άρχισε να χρησιμοποιείται ευρέως μόνο μετά το 1973, όταν ένας ψυχαναλυτής, ο George Weinberg, εξέδωσε ένα δημοφιλές βιβλίο για την ομοφυλοφιλία στο οποίο έκανε χρήση της λέξης. Οι ψυχολόγοι ανέπτυξαν κλίμακες για τη μέτρηση της ομοφυλοφοβίας (π.χ. Hansen, 1982· Larsen et al., 1980) και περιέγραψαν τους ομοφυλοφοβικούς ως απολυταρχικά, δογματικά και σεξουαλικά άκαμπτα άτομα, τα οποία παρουσιάζουν χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης του Εγώ και μεγάλο εύρος προσωπικών προβλημάτων και δυσκολιών στις σχέσεις τους (MacDonald & Games, 1974· Weiss & Dain, 1979· Hudson & Rickets, 1980). Αυτή η αντίληψη δεν ενισχύει απλώς τη δύναμη της ψυχολογίας να «ετικετοποιεί» κατά βούληση τους ανθρώπους ως «ασθενείς» ή «ψυχι-

κά υγιείς»· «αποπολιτικοποιεί» επιπλέον το ζήτημα της καταπίεσης των ομοφυλοφίλων υποστηρίζοντας ότι πηγάζει από την προσωπική ανεπάρκεια ορισμένων ατόμων, τα οποία υποφέρουν από μια φοβία που μπορεί να διαγνωστεί. Οι κριτικοί ψυχολόγοι έχουν επισημάνει ότι η ψυχολογία αντικαθιστά συστηματικά τις πολιτικές ερμηνείες (αντί δηλαδή της καταπίεσης από τις δομές, τους οικονομικούς παράγοντες και τους θεσμούς) με *προσωπικές* (επικαλούμενη δηλαδή κάποιες σκοτεινές διαδικασίες του ψυχισμού και τη μυστηριώδη λειτουργία του υποσυνείδητου). Ο όρος «ομοφυλοφοβία» καταλογίζει ασθένεια σε συγκεκριμένα υποκείμενα τα οποία δήθεν αποκλίνουν από την υπόλοιπη κοινωνία αφού είναι προκατειλημμένα απέναντι στους ομοφυλοφίλους.

Ακόμη χειρότερα, η ομοφυλοφοβία δεν απειλεί μόνο την ψυχική υγεία των *ετεροφυλοφίλων*, αλλά και αυτή των ομοφυλόφιλων γυναικών και ανδρών. Αυτό δεν συμβαίνει απλώς επειδή οι ομοφυλόφοβοι μας απορρίπτουν και μας πληγώνουν (συμπεριφορές που, σύμφωνα με τους ψυχολόγους, έχουν «αρνητικές συνέπειες για την ψυχική υγεία» των ομοφυλόφιλων γυναικών και ανδρών· βλ. Garnets et al., 1993), αλλά και επειδή διατείνονται ότι εμείς υποφέρουμε από κάτι το οποίο ονομάζεται «εσωτερικευμένη ομοφυλοφοβία» («ο εσωτερικός καταπιεστής μας»· βλ. Margolies et al., 1987: 229). Η έννοια της «εσωτερικευμένης ομοφυλοφοβίας» περιγράφηκε πρόσφατα ως μια «κεντρικής σημασίας οργανωτική σύλληψη για την ψυχολογία των ομοφυλοφίλων» (Shidlo, 1994: 176). Αντί να καταφεύγουμε σε ετεροφυλόφιλους θεραπευτές (όπως ο Socarides) για να θεραπευτούμε από την ομοφυλοφιλία μας, τώρα υποτίθεται ότι αναζητούμε ομοφυλόφιλους θεραπευτές για να ξεπεράσουμε την «εσωτερικευμένη ομοφυλοφοβία» μας, η οποία δήθεν θεωρείται ότι έχει «επιβλαβείς και παθογενείς επιπτώσεις στην αναπτυξιακή πορεία και στην ψυχολογική λειτουργικότητα των ομοφυλοφίλων» (1994: 180) και οδηγεί σε πάμπολλα προβλήματα, από γενικευμένη δυστυχία έως προβληματική σεξουαλική λειτουργία. Η αποδοχή του εαυτού μας ως ομοφυλόφιλου περιγράφεται ως «αναπτυξιακό καθήκον» ή ως «ψυχοπιεστικός παράγοντας». Συνεπώς το έργο του θερα-

πευτή είναι να βοηθήσει τον πελάτη να αποδεχτεί τον πραγματικό σεξουαλικό του προσανατολισμό (Greene, 1994: 6), μια διαδικασία που δυσχεραίνεται περισσότερο, σύμφωνα με αυτούς τους ψυχολόγους, από την «εσωτερικευμένη ομοφυλοφοβία». Η σύσταση προς τους θεραπευτές που εργάζονται με ομοφυλόφιλους πελάτες είναι: «Να αφιερώνετε πάντα ένα μέρος του χρόνου θεραπείας στην αξιολόγηση, από κοινού με τον πελάτη σας, των επιπτώσεων μιας πιθανής εσωτερικευμένης ομοφυλοφοβίας» (Falco, 1991: 29). Είναι βέβαια αλήθεια ότι μερικοί νιώθουν δυστυχημένοι που είναι ομοφυλόφιλοι, όπως κάποιοι αισθάνονται δυστυχείς επειδή ανήκουν στην εργατική τάξη ή επειδή είναι μαύροι· αυτό το είδος της δυστυχίας όμως δεν είναι «φοβία» ή ατομική παθολογία. Είναι μια απόλυτα λογική αντίδραση στην καταπίεση.

Η έννοια της «εσωτερικευμένης ομοφυλοφοβίας» χρησιμοποιείται προκειμένου να προσφέρει μια εξήγηση για τους πολυάριθμους τρόπους με τους οποίους οι ομοφυλόφιλοι υποτίθεται ότι *καταπιέζουν τον εαυτό τους*. Ανίκανοι να αποδεχτούν την ίδια τους την ομοφυλοφιλία, γεμάτοι ενοχές και απέχθεια για τον εαυτό τους, οι ομοφυλόφιλοι αναζητούν εσκεμμένα καταστάσεις στις οποίες μπορούν να βιώσουν πόνο ή αποτυχία. Στην ομοφυλοφιλική θεραπεία οι πελάτες βοηθούνται «να κατανοήσουν όλα όσα τους ωθούν να διατηρούν τη στάση του θύματος ή όσα προκαλούν και διαιωνίζουν την κοινωνική τους απομόνωση» (Decker, 1984: 40). Όπως εξηγεί ένας θεραπευτής:

Είναι επίσης πιθανό το άτομο που δεν αισθάνεται άνετα με την ομοφυλοφιλία του να την κοινοποιήσει δημόσια, χρησιμοποιώντας αυτή την αποκάλυψη ως όπλο για να πληγώσει τόσο τον εαυτό του όσο και εκείνους στους οποίους επέλεξε να αποκαλυφθεί. Μια πτυχή της διεργασίας ανάπτυξης ενοχής από πλευράς του ομοφυλόφιλου ίσως είναι η ανάγκη για αυτοτιμωρία, που μπορεί να επιτευχθεί με την αποξένωσή του από την οικογένεια και τους φίλους. Ο φόβος της απόρριψης από την οικογένεια μπορεί να γίνει αυτοεκπληρούμενη προφητεία.

(Groves, 1985: 20)

Παρόμοια σημεία τονίζουν και κάποιοι άλλοι συγγραφείς: οι ομοφυλόφιλοι μπορεί να «προκαλέσουν οι ίδιοι την απόρριψη με μια κακοσχεδιασμένη και παρορμητική δημόσια κοινοποίηση της ομοφυλοφιλίας τους σε ένα περιβάλλον το οποίο είναι πιθανό να αντιδράσει με σκληρό και απότομο τρόπο» (Gonsiorek 1995: 34) και μπορεί να «εγκαταλείψουν την καριέρα τους ή την εκπαίδευσή τους με τη δικαιολογία ότι η μισαλλοδοξία των άλλων θα τους κρατήσει μακριά από τους αντικειμενικούς τους στόχους» (1995: 33). Η ιδέα ότι οι ομοφυλόφιλοι είναι ψυχολογικά επιβαρηνμένοι (υποφέρουν από «εσωτερικευμένη ομοφυλοφοβία») διαπερνά ολόκληρη τη βιβλιογραφία της ψυχολογίας που ασχολείται με σχετικά θέματα. Η «εσωτερικευμένη ομοφυλοφοβία» έρχεται να προστεθεί σε άλλες νεοανακαλυφθείσες μορφές παθολογίας (π.χ. την «ερωτοφοβία» και τη «συγχώνευση»· για λεπτομέρειες και κριτικές βλ. Kitzinger & Perkins, 1993) στις οποίες είναι ιδιαίτερα επιρρεπείς οι ομοφυλόφιλες γυναίκες και οι ομοφυλόφιλοι άνδρες. Για άλλη μια φορά η εστίαση μετατοπίζεται από τον καταπιεστή στους καταπιεζόμενους.

Πολλοί κριτικοί ψυχολόγοι έχουν τεκμηριώσει την εξάρτηση του κλάδου της ψυχολογίας από την έννοια του εξαιτομκευμένου εαυτού, καθώς και την αναπαραγωγή του (Kitzinger, 1992a). Οι εξαιτομκευμένες ερμηνείες έχουν χρησιμοποιηθεί κατ' επανάληψη στην ψυχολογία προκειμένου να συγκαλυφθεί η εξουσία των δομών και των θεσμών. Η ψυχολογία της προκατάληψης, για παράδειγμα, εκτρέπει την προσοχή από τη δομική καταπίεση των μαύρων ή των γυναικών για να τη στρέψει στην εξέταση της προσωπικότητας του «ρατσιστή» ή του «σεξιστή». Η επίλυση του προβλήματος του ρατσισμού ή του σεξισμού δεν θεωρείται αποτέλεσμα συλλογικής κοινωνικής δράσης, αλλά υποτίθεται ότι μπορεί να επιτευχθεί μέσα από την εκπαίδευση, την ψυχοθεραπεία ή την ανάπτυξη διαφορετικών μοντέλων ανατροφής των παιδιών. Επιστρατεύονται πρότυπα παθολογικής προσωπικότητας και συναισθηματικών διαταραχών για να «εξηγήσουν» προβλήματα όπως η εργασιακή σύγκρουση (που προκαλείται από τη «μαχητική στάση» των ατόμων· βλ. Llewelyn & Kelly, 1980) ή η ανεργία (που προκαλείται

από την «ταξική νεύρωση»· βλ. Pearson, 1975). Πάμπολλα ανθρώπινα βάσανα προσεγγίζονται ως πρόβλημα «ατομικής λειτουργικότητας», νομιμοποιώντας προγράμματα τα οποία είναι σχεδιασμένα να αλλάξουν τα άτομα και όχι τον κόσμο στον οποίο ζούμε.

Η δουλειά των ειδικών ψυχολόγων πάνω στην «εσωτερικευμένη ομοφυλοφοβία» και στα άλλα ψυχολογικά προβλήματα που συνδέονται με την ομοφυλοφιλία ταιριάζει αναντίρρηση σε αυτή την παραδοσιακή προσέγγιση. Αν όμως ο στόχος των ψυχολόγων είναι να μειώσουν την «ψυχολογική οδύνη» και την «εσωτερικευμένη ομοφυλοφοβία» που απορρέει από τις διακρίσεις εις βάρος των ομοφυλοφίλων, τότε μήπως απομακρύνονται από την ανάγκη για αλλαγή της κοινωνίας και για εξάλειψη του συνόλου των διακρίσεων; Αν στόχος τους είναι να μειώσουν το «άγχος» και να αυξήσουν τη «δύναμη του Εγώ» του θύματος, τότε μήπως κινδυνεύουν να ξεχάσουν ότι το πραγματικό πρόβλημα είναι ο θύτης και όχι το θύμα; Ποιες πολιτικές επιλογές κάνουν εστιάζοντας στα προβλήματα του καταπιεσμένου και όχι στο πρόβλημα του καταπιεστή; Ποιες είναι οι πολιτικές συνέπειες όταν, αντί να διερευνούν και να αμφισβητούν την ετεροφυλοφιλία (π.χ. Wilkinson & Kitinger, 1993), επικεντρώνουν την προσοχή τους στη διαλεύκανση των προβλημάτων που οι ετεροφυλόφιλοι προκαλούν στους ομοφυλόφιλους; Η ψυχολογία των ομοφυλοφίλων, όπως και η κυρίαρχη ψυχολογία, διατηρεί μια σαφή επικέντρωση στην ατομική υγεία και παθολογία, και ελάχιστα ασχολείται με το ρόλο των κοινωνικών θεσμών και δομών.

Για να συνοψίσουμε, παρά τον ισχυρισμό ότι εκπροσωπεί ένα νέο παράδειγμα κριτικής ψυχολογίας, υπάρχουν σαφή όρια στο βαθμό στον οποίο η ψυχολογία των ομοφυλοφίλων αμφισβητεί το κυρίαρχο ρεύμα, και αυτά τα όρια υπονομεύουν τη δηλωμένη πρόθεσή της να δημιουργήσει έναν καλύτερο κόσμο.

Κριτικά διλήμματα

Τόσο η κριτική ψυχολογία όσο και η ψυχολογία των ομοφυλοφίλων διακηρύσσουν τη δέσμευσή τους να αμφισβητήσουν την καταπίεση και να οικοδομήσουν έναν πιο δίκαιο κόσμο. Το ερώτημα που θέλω εν προκειμένω να θέσω είναι γιατί, δεδομένης αυτής της κοινής δέσμευσης, η κριτική ψυχολογία και η ψυχολογία των ομοφυλοφίλων υιοθέτησαν τόσο διαφορετικές απόψεις ως προς το τι απαιτείται στον αγώνα για την επίτευξη αυτού του στόχου (για να φύγουμε από «εδώ», δηλαδή από το status quo, και να φτάσουμε «εκεί», δηλαδή στον καλύτερο κόσμο). Μήπως η ψυχολογία των ομοφυλοφίλων δεν είναι «αρκετά κριτική» (όπως υποδηλώνουν τα «κριτικά» σχόλια στο προηγούμενο μέρος) και η κριτική ψυχολογία είναι «υπερβολικά κριτική»; Μήπως (όπως συχνά ισχυρίζονται κάποιοι, π.χ. Abrams & Hogg, 1990· Ussher, 1990) «παραβλέπουμε τα ουσιώδη και στεκόμαστε στα επουσιώδη»;

Έχοντας ασχοληθεί επί χρόνια με την κριτική στην ψυχολογία των ομοφυλοφίλων από τη σκοπιά του κριτικού κοινωνικού κονστρουξιονισμού και του ριζοσπαστικού φεμινισμού (βλ. Kitzinger, 1987· Kitzinger & Perkins, 1993), θα ήθελα να εξετάσω τα πράγματα από μια «άλλη οπτική». Εδώ διατυπώνω το επιχείρημα ότι η ψυχολογία των ομοφυλοφίλων μπορεί να είναι θετικιστική-εμπειριοκρατική και ατομικιστική (οι προσπάθειες να αποδειχθεί το αντίθετο δεν είναι διόλου πειστικές), αυτό όμως δεν είναι απαραίτητα τόσο επιβλαβές για την πολιτική της αποτελεσματικότητα όσο ισχυρίζονται οι κριτικοί ψυχολόγοι. Όπως είδαμε, η αποδοχή των παραδοσιακών επισημονικών κανόνων έχει σίγουρα πολιτικό κόστος· όπως θα δείξω όμως, κόστος έχει και η απόρριψή τους. Κατά παρόμοιο τρόπο, η αποδοχή του ατομικισμού έχει σίγουρα κάποιο κόστος, ενώ το ίδιο ισχύει και για την απόρριψή του. Σε αυτή την ενότητα θα διερευνήσω, πρώτον, τις πολιτικές του θετικιστικού εμπειρισμού και, δεύτερον, τις πολιτικές του ατομικισμού· θα κλείσω εξετάζοντας τα διλήμματα που εγείρει η ψυχολογία των ομοφυλοφίλων όσον αφορά τον καθορισμό του τι ακριβώς είναι «κριτικό» σε σχέση με την κριτική ψυχολογία.

Πρώτον, η ψυχολογία των ομοφυλοφίλων διατηρεί μια σταθερή δέσμευση στο θετικιστικό εμπειρισμό. Με αυτή της τη στάση έχει εδραιώσει σαφώς τη θέση της μέσα στα όρια της ψυχολογικής επιστήμης εν γένει. Επειδή δεν θέτει υπό αμφισβήτηση τις θεμελιώδεις αρχές της ψυχολογίας, μπορεί να «συνταχθεί» με το κυρίαρχο ρεύμα και εν συνεχεία να επιφέρει σε αυτό αλλαγές με διάφορους τρόπους – ειδικότερα με τις επιστημονικές αδυναμίες των ψυχολογικών ερμηνειών που στιγματίζουν τους ομοφυλοφίλους ως άρρωστους και διεστραμμένους. Υπ' αυτή την έννοια, η ψυχολογία των ομοφυλοφίλων αποδείχθηκε αποτελεσματική όσον αφορά την είσοδό της στο κυρίαρχο ρεύμα και την επίδραση που άσκησε σε αυτό. Η επιρροή της άλλαξε σημαντικά τους τρόπους περιγραφής της ομοφυλοφιλίας (για παράδειγμα) στα εισαγωγικά εγχειρίδια των προπτυχιακών σπουδών και στα έργα της παραδοσιακής ψυχολογικής βιβλιογραφίας, και στο πλήρες φάσμα των θεμάτων με τα οποία ασχολήθηκαν οι ψυχολόγοι που εξειδικεύονται σε θέματα ομοφυλοφίλων. Τώρα πλέον μπορούμε συχνά να διακρίνουμε μια «ομοφυλοφιλική» συνεισφορά σε συλλογές άρθρων ή σε ειδικά τεύχη περιοδικών που ασχολούνται με ποικίλα θέματα, από την ψυχολογία των εφήβων έως την ψυχολογία των προσωπικών σχέσεων, και από την κατάχρηση αλκοόλ έως το πένθος (Kitzinger, 1996). Ένα τέτοιο παράδειγμα συναντούμε στο πολύ «παραδοσιακό» περιοδικό της Βρετανικής Ψυχολογικής Εταιρείας (BPS), *The Psychologist*: σε ένα ειδικό τεύχος του, αφιερωμένο στις προσωπικές σχέσεις, υπήρχε ένα άρθρο για τα ομοφυλόφιλα ζευγάρια (Cramer, 1995): ένα δεύτερο παράδειγμα αποτελεί το ειδικό τεύχος του περιοδικού του Αμερικανικού Ψυχολογικού Συλλόγου (APA), *Developmental Psychology* (Patterson, 1995), το οποίο ήταν εξ ολοκλήρου αφιερωμένο σε θέματα ομοφυλοφιλίας.

Επιπλέον, η αφοσίωση της ψυχολογίας των ομοφυλοφίλων στην επιστημονική μέθοδο έχει συμβάλει κατά πολύ στην εδραίωση των ανθρωπίνων και πολιτικών δικαιωμάτων των ομοφυλοφίλων. Εφόσον ο νομικός και πολιτικός μηχανισμός που μας κυβερνά λαμβάνει υπόψη του (και επηρεάζεται από)

επιστημονικά «δεδομένα» προκειμένου να αποφασίσει ποιος επιτρέπεται να διδάσκει στα δημόσια σχολεία, ποιος επιτρέπεται να υιοθετεί ή να αναδέχεται παιδιά, ποιος μπορεί να χρησιμοποιεί τις υπηρεσίες τεχνητής γονιμοποίησης, ποιος φυλακίζεται και ποιες πράξεις βίας θεωρούνται εγκλήματα, εύκολα μπορεί κανείς να καταλάβει γιατί έχει σημασία οι ψυχολόγοι που ειδικεύονται σε θέματα ομοφυλοφιλίας να μην εγκαταλείψουν το πεδίο.

Για τους ψυχολόγους που επιθυμούν να αλλάξουν τον κόσμο η ρητορική της παραδοσιακής ψυχολογίας αποτελεί έναν πολύ σημαντικό παράγοντα νομιμοποίησης. Όταν απορρίπτονται αυτή τη ρητορική, οι κριτικοί ψυχολόγοι αντιμετωπίζουν προβλήματα, καθώς ουσιαστικά υπονομεύουν την ίδια τους τη θέση ως έγκυρων ειδικών. Όταν εγκαταλείπουν (και επικρίνουν) τη γλώσσα της «αντικειμενικής ανακάλυψης», όταν επιμένουν ότι ο γνώστης συνιστά πάντα μέρος αυτού που μπορεί κανείς να γνωρίσει, και όταν επισύρουν αθέλητα την προσοχή στην κοινωνική κατασκευή της δικής τους έρευνας και συγγραφής άρθρων, τότε είναι βέβαιο ότι χάνουν τη δύναμη να παρέμβουν αποτελεσματικά στα πραγματικά πολιτικά θέματα: δεν μπορούν να εκφέρουν έγκυρες απόψεις (που να υποστηρίζονται από την «επιστημονική μέθοδο») σε θέματα κοινωνικής πολιτικής: δεν αποτελούν αξιόπιστους ειδικούς μάρτυρες στο δικαστήριο: πολλές φορές γίνονται (κυριολεκτικά) ακατάλληλοι. Είναι δύσκολο να υποστηρίξει κανείς την ηθική ή πολιτική ανωτερότητα ενός ψυχολόγου ο οποίος αρνείται να καταθέσει ως εμπειρογνώμονας στο δικαστήριο υπέρ της ψυχικής υγείας μιας ομοφυλόφιλης μητέρας, που διεκδικεί την επιμέλεια του παιδιού της, με την αιτιολογία ότι η έννοια της «ψυχικής υγείας» είναι κοινωνικά κατασκευασμένη. Σε τέτοιες στιγμές οι κριτικοί ψυχολόγοι μπορεί να αισθάνονται ότι τα «υψηλά επιστημολογικά τους πρότυπα» είναι μια πολυτέλεια, που μόνο στη συνείδησή τους μπορούν να διατηρήσουν επειδή οι θεωρητικοί τους αντίπαλοι, οι θετικιστές που δεν συμμερίζονται τη θεωρία της κοινωνικής κατασκευής της πραγματικότητας, προθυμοποιούνται να καταθέσουν στο δικαστήριο ως ειδικοί μάρτυρες. Εν ολίγοις, η άρνηση της «επιστήμης» από τους

κριτικούς ψυχολόγους τούς αφήνει χωρίς επιχειρήματα τα οποία θα μπορούσαν να γίνουν δεκτά από το κυρίαρχο ρεύμα, και κατ' επέκταση θα τους επέτρεπαν να το επηρεάσουν: συχνά οι ενέργειές τους γίνονται αντιληπτές ως «βολές εκ του ασφαλούς» στην παραδοσιακή ψυχολογία. Αντίθετα, οι ειδικοί σε θέματα ομοφυλοφιλίας ψυχολόγοι έχουν ενταχθεί στην κυρίαρχη ψυχολογία και έχουν επιφέρει σε αυτήν κάποιες αλλαγές, οπότε είναι πλέον σε θέση να επηρεάσουν τη λήψη αποφάσεων κοινωνικής πολιτικής με συγκεκριμένους και εποικοδομητικούς τρόπους.

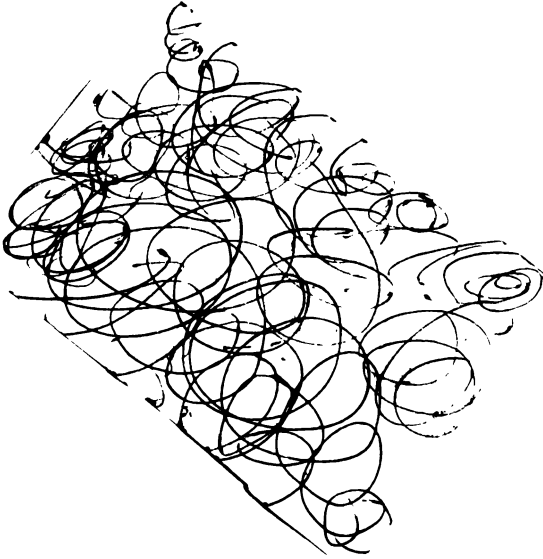
Δεύτερον, η ψυχολογία των ομοφυλοφίλων έχει τις ρίζες της στον παραδοσιακό ατομικισμό της κυρίαρχης ψυχολογίας και, όπως μας υπενθυμίζουν οι κριτικοί ψυχολόγοι, οι εξατομικευμένες ερμηνείες χρησιμοποιούνται πολλές φορές για να συγκαλυφθεί η δομική και η θεσμική εξουσία. Από τη σκοπιά της ψυχολογίας των ομοφυλοφίλων όμως, είναι σαφές ότι η κοινωνική καταπίεση προκαλεί ατομικό πόνο. Τα άτομα είναι αυτά που προσέρχονται στα γραφεία των ψυχολόγων, στα ψυχιατρικά ιδρύματα ή στα τμήματα επειγόντων περιστατικών των γενικών νοσοκομείων. Μολονότι πολλά από τα προβλήματα των ομοφυλόφιλων ανδρών και γυναικών (π.χ. ζητήματα γνωστοποίησης) αναμφίβολα προκαλούνται από — ή σχετίζονται με — τις καταπιεστικές κοινωνικές συνθήκες, αυτά συνήθως βιώνονται ως επώδυνα προσωπικά. Συχνά επίσης τα ομοφυλόφιλα άτομα ζητούν τη βοήθεια των ψυχολόγων επειδή αυτός μοιάζει να είναι ο μοναδικός τρόπος με τον οποίο μπορούν να χειριστούν το άγχος τους εξαιτίας του θανάτου της μητέρας, του τερματισμού μιας σημαντικής σχέσης ή των δυσκολιών στις σχέσεις τους με εραστές και φίλους. Τα προβλήματα αυτά επιδεινώνονται από τον «ετεροσεξιστικό» κόσμο στον οποίο ζούμε, αν και θα αποτελούσαν προβλήματα σε οποιονδήποτε άλλο κόσμο.

Όποιες κι αν είναι οι δεσμεύσεις των κριτικών ψυχολόγων στην κοινωνική και πολιτική αλλαγή, το σίγουρο είναι ότι θα υπάρξει πρόβλημα εάν, αντιμέτωποι με ένα άτομο που υποφέρει, δεν έχουν να του προσφέρουν τίποτε άλλο παρά την «προσμονή της επανάστασης» (Brown, 1992). Οι ισχυρισμοί των θε-

ραυτευτών, ότι δηλαδή η αλλαγή του μεμονωμένου ατόμου που βρίσκεται σε θεραπεία μπορεί να συμβάλει στον κοινωνικό και πολιτικό μετασχηματισμό, δεν πείθουν (για την ανάλυση αυτής της θέσης βλ. Kitzinger & Perkins, 1993). Φαίνεται λοιπόν ότι το κόστος της απόρριψης του ατομικισμού είναι το γεγονός ότι η ψυχολογία δεν έχει τίποτε να προσφέρει στα *μεμονωμένα άτομα*. Αυτό είναι κάτι που οι περισσότεροι άνθρωποι δεν μπορούν να δεχτούν, μεταξύ τους και πολλοί κριτικοί ψυχολόγοι: εξ ου και η απεγνωσμένη αναζήτηση θεραπειών (στην οποία επιδίδεται, για παράδειγμα, η πλειονότητα των φεμινιστών ψυχολόγων) που θα αντιμετωπίζουν με κάποιο τρόπο «ατομικά» προβλήματα χωρίς να βασίζονται στον «ατομικισμό». Ίσως η ριζοσπαστική κριτική που προωθούν οι κριτικοί ψυχολόγοι να εξαρτάται από την ύπαρξη θεραπειών οι οποίοι είναι πρόθυμοι να αντιμετωπίσουν τον ανθρώπινο πόνο σε ατομικιστική βάση, επιτρέποντας στους κριτικούς ψυχολόγους να έχουν καθαρή συνείδηση και αφήνοντάς τους ελεύθερους να συγκεντρωθούν στην προετοιμασία της πολιτικής επανάστασης.

Σε γενικές γραμμές λοιπόν, η ψυχολογία των ομοφυλοφίλων συμμερίζεται τη δέσμευση της κριτικής ψυχολογίας στην κοινωνική δικαιοσύνη, έχει όμως επίσης προσχωρήσει στο θετικιστικό εμπειρισμό και τον ατομικισμό της κυρίαρχης ψυχολογίας. Οι προσπάθειές της για προαγωγή της κοινωνικής δικαιοσύνης (στην κοινωνική πολιτική, στα δικαστήρια, στην εκπαίδευση και σε άλλους τομείς), στο βαθμό που έχουν αποδειχθεί επιτυχείς, μπορούν να αποδοθούν εν πολλοίς στην εμμονή του κλάδου στις κυρίαρχες αξίες της ψυχολογικής επιστήμης: η ψυχολογία των ομοφυλοφίλων έχει χρησιμοποιήσει την επιστημονική μέθοδο και το ανθρωπιστικό ενδιαφέρον στον αγώνα της για τα δικαιώματα των ομοφυλόφιλων γυναικών και ανδρών. Σύμφωνα με την κριτική ψυχολογία, αυτή η προσήλωση στις κυρίαρχες αξίες ευθύνεται όχι μόνο για τις αξιόλογες επιτυχίες της ψυχολογίας των ομοφυλοφίλων αλλά και για τις αξιοσημείωτες αποτυχίες της. Επιδιώκοντας βραχυπρόθεσμα κέρδη, η ψυχολογία των ομοφυλοφίλων ενισχύει τη δύναμη της ψυχολογίας ως καταπιεστικού θεσμού, κάνοντας μεν κάτι πα-

ραπάνω από το να «επιχειρεί ανεπιτυχώς να διορθώσει» τα διαγνωστικά κριτήρια, αλλά αφήνοντας άθικτο ολόκληρο το σάπιο μηχανισμό της διάγνωσης, του ελέγχου και της κυριαρχίας.

Ψυχολογία και δίκαιο: η παρεκτροπή της δικαιοσύνης

Dennis Fox

Σημείωμα των επιμελητών: Το δίκαιο* είναι ένας ιδιαίτερα σημαντικός θεσμός στις κοινωνίες που προβάλλουν τον εαυτό τους ως κυβερνώμενο από τους νόμους και όχι από τις ιδιοτροπίες των κρατικών λειτουργών ή τις άμεσες αποφάσεις των μελών της κοινωνίας. Οι νομικοί θεσμοί σε όλο τον κόσμο επιλύουν τις αντιδικίες μεταξύ των ατόμων, διατηρούν την τάξη, ενδυναμώνουν τις κυβερνητικές αποφάσεις και σε μερικές χώρες επιλύουν επίσης ζητήματα εθνικής πολιτικής. Όπως επισημαίνει ο Dennis Fox σε αυτό το κεφάλαιο, οι παραδοσιακοί ψυχολόγοι στη νέα ειδικότητα «ψυχολογία και δίκαιο» αποδέχονται τη δημοφιλή αλλά αμφισβητήσιμη υπόθεση ότι ο σκοπός του δικαίου είναι η διασφάλιση της δικαιοσύνης και της αμεροληψίας. Γι' αυτό και δεν βλέπουν να υπάρχει ιδιαίτερος κίνδυνος από το συνδυασμό της ψυχολογικής θεωρίας και πρακτικής με την ισχύ του νόμου.

Το περιορισμένο ενδιαφέρον που η κοινοτική ψυχολογία (κεφάλαιο 11), η κοινωνική ψυχολογία (κεφάλαιο 10) και η «ψυχολογία των γυναικών» (κεφάλαιο 16) δείχνουν για την κοινωνική αλλαγή παραλληλίζεται με την εξίσου μειωμένη έμφαση που αποδίδουν οι σημερινοί, ειδικευμένοι σε θέματα δικαίου, ψυχολόγοι στην εφαρμογή της πραγματικής δικαιοσύνης, η οποία υπήρξε και το αρχικό κίνητρο για τους πρωτοπόρους αυτού του πεδίου. Όπως επισημαίνουν η Celia Kitlinger (κεφάλαιο 13) και η Sue Witkinson (κεφάλαιο 16), οι παραδοσιακές

* Σ.τ.ε.: Ο όρος στα αγγλικά είναι «Law», που σημαίνει τόσο το δίκαιο όσο και το νόμο. Στο κεφάλαιο αυτό εμφανίζεται κυρίως με την πρώτη έννοια και σημαίνει το σύνολο των νομικών κανόνων που ρυθμίζουν τις σχέσεις των προσώπων σε μια κοινωνία.

πρακτικές της ψυχολογίας μπορεί μερικές φορές να αμφισβητήσουν ένα άδικο status quo, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα. Ο Fox όμως καταδεικνύει ότι οι ψυχολόγοι οι οποίοι ειδικεύονται σε θέματα δικαίου πολύ συχνά θεωρούν τον εαυτό τους περισσότερο μέρος του συστήματος παρά πολέμιό του. Το αποτέλεσμα είναι μια επικίνδυνη τάση υπέρ της ενδυνάμωσης του ελέγχου που ασκούν οι νόμοι στη ζωή όχι μόνο όσων φαίνονται να έχουν ψυχολογικές δυσκολίες ή να προκαλούν προβλήματα, αλλά και όλων των ανθρώπων. Είναι ιδιαίτερα ανησυχητικές οι τρέχουσες προσπάθειες στήριξης των νομικών αποφάσεων πάνω στις απόψεις των ψυχολόγων για το τι είναι «θεραπευτικό».

Ο Fox επισημαίνει ότι το δίκαιο επιστρατεύει κανόνες, τεχνικές διαδικασίες και δικαστήρια για να προβάλλει την εικόνα της δικαιοσύνης, ενώ στην πραγματικότητα συντηρεί την αδικία. Συσχετίζοντας τους προβληματισμούς για την ιδεολογία και την ψευδή συνείδηση που καταγράφονται στα κεφάλαια 6 και 15, ο συγγραφέας παροτρύνει τους ειδικευμένους σε θέματα δικαίου ψυχολόγους να αποκαλύψουν την ψευδή συνείδηση και να αντισταθούν στην αβάσιμη νομιμότητα του δικαίου. ■

ΟΙ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΙ ψυχολόγοι ασχολούνταν με νομικά ζητήματα πολύ προτού αναπτυχθεί, κατά τη δεκαετία του 1970 στις Ηνωμένες Πολιτείες, η ψυχολογία που ασχολείται με το δίκαιο. Ωστόσο, πριν την εμφάνισή της ως αναγνωρισμένης ειδικότητας και κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, υπήρχαν μόνο ορισμένα σκόρπια και μειωμένου ενδιαφέροντος άρθρα και βιβλία για θέματα δικαίου γραμμένα από Ευρωπαίους και Αμερικανούς ψυχολόγους (Ogloff et al., 1996). Αντίθετα, σήμερα τα μέλη της Αμερικανικής Εταιρείας Ψυχολογίας και Δικαίου (American Psychology-Law Society – APLS) επηρεάζουν την πολιτική του Αμερικανικού Ψυχολογικού Συλλόγου (American Psychological Association – APA) και άλλων σχετικών οργανώσεων. Τα επιστημονικά περιοδικά τα οποία ασχολούνται με θέματα ψυχολογικού και νομικού ενδιαφέροντος, όπως το *Law and Human Behavior* (Δίκαιο και Ανθρώπινη Συμπεριφορά) και το *Behavioral Science and the Law* (Επιστήμη της Συμπεριφοράς και Δίκαιο), αποτελούν χώρο δημοσίευσης σχετικών ερευνών και,

δευτερευόντως, θεωριών. Άλλα πρόσθετα στοιχεία που πιστοποιούν την ανάπτυξη του συγκεκριμένου πεδίου είναι η έκδοση από τον APA, το 1995, του θεωρητικού περιοδικού *Psychology, Public Policy, and Law* (Ψυχολογία, Κοινωνική Πολιτική και Δίκαιο): οι συλλογές άρθρων και τα αντίστοιχα μαθήματα στα προγράμματα σπουδών: η έκδοση του εισαγωγικού εγχειριδίου *Handbook of Psychology and Law* (Kagehigo & Laufer, 1992): η επέκταση των δυνατοτήτων πανεπιστημιακής ειδίκευσης και των επαγγελματικών ευκαιριών (Cavaliere, 1995: Ogloff et al., 1996: Tomkins, 1990): και η αυξημένη ερευνητική δραστηριότητα εκτός των Ηνωμένων Πολιτειών.

Ο APA και η APLS αφιερώνουν σημαντικούς πόρους προκειμένου να αυξήσουν την επιρροή της ψυχολογίας σε θέματα πολιτικής που σχετίζονται με το δίκαιο (π.χ. Heilbrun, 1995: Ogloff et al., 1996). Αυτή η προσπάθεια συσχετίζεται με την αυξημένη επιρροή της ψυχολογίας στην αμερικανική κοινωνική πολιτική γενικότερα. Συμπίπτει επίσης με τις απόπειρες των ψυχολόγων και των μελετητών του δικαίου να αναπτύξουν θεωρίες που δικαιολογούν τη χρήση δεδομένων της κοινωνικής επιστήμης στο σύστημα δικαίου (π.χ. Monahan & Walker, 1988, 1991, 1994: Tomkins & Cecil, 1994). Πολύ συχνά, ψυχολόγοι εκπρόσωποι του APA καταθέτουν ως μάρτυρες σε νομοθετικές ακροάσεις και υποβάλλουν στα ανώτερα δικαστήρια εκθέσεις για πολλά και διάφορα θέματα, από τις φυλετικές διακρίσεις και τη θανατική ποινή έως τα δικαιώματα των ψυχικά ασθενών, των γυναικών, των παιδιών και των ομοφυλοφίλων (Grisso, 1991: Roesch et al., 1991). Βάσει της εμπειρίας τους εντοπίζουν τις εσφαλμένες νομοθετικές και δικαστικές απόψεις για την ανθρώπινη συμπεριφορά, αποτιμούν τις επιλογές της πολιτικής και διατυπώνουν προτάσεις για τον τρόπο με τον οποίο η ψυχολογία μπορεί να συνδράμει στην καλύτερη λειτουργία του νομικού συστήματος. Σήμερα οι ασχολούμενοι με ψυχολογικά και νομικά θέματα δημοσιεύουν όλο και περισσότερα άρθρα όχι μόνο σε ψυχολογικά επιστημονικά περιοδικά, αλλά και σε νομικές επιθεωρήσεις που είναι πιο πιθανό να διαβαστούν από δικαστές και δικηγόρους. Το περιοδικό *Psychology, Public Policy, and Law*, το οποίο εκδίδεται από τον

Αμερικανικό Ψυχολογικό Σύλλογο, είναι περισσότερο μια νομική επιθεώρηση παρά ένα τυπικό επιστημονικό έντυπο της ψυχολογίας. Αναπόφευκτα, οι ψυχολόγοι που εκπαιδεύονται και ως δικηγόροι, συχνά σε προγράμματα διπλής κατεύθυνσης τα οποία παρέχουν διδακτορικό δίπλωμα και πτυχίο στη νομική (Ogloff et al., 1996· Tompkins, 1990), ασκούν ιδιαίτερη επιρροή σε αυτό το πεδίο, όπως και οι δικηγόροι που ενδιαφέρονται για την ψυχολογία.

Δυστυχώς, η αυξημένη επιρροή δεν ταυτίστηκε με το μεγαλύτερο ενδιαφέρον για πραγματική εφαρμογή της δικαιοσύνης. Όταν ο κλάδος έκανε για πρώτη φορά την εμφάνισή του, η June Tapp και η Felice Levine στήριξαν το έργο τους *Law, Justice, and the Individual Society: Psychological and Legal Issues* πάνω στην υπόθεση ότι «η συνένωση της κοινωνικής επιστήμης και της νομικής γνώσης προάγει τη δικαιοσύνη» (1977: ix). Αυτή η υπόθεση αντανακλούσε την αρχική προσπάθεια του συγκεκριμένου πεδίου να «αμφισβητήσει και να μεταβάλλει ριζικά την “κυρίαρχη δικαστική κοινή λογική” που επιστρατεύονταν επί πολλά χρόνια για να υποτάξει όσους στερούνταν πολιτικών δικαιωμάτων» (Haney, 1993: 375). Πολύ σύντομα ωστόσο ο Craig Haney παρατήρησε ότι «οι ψυχολόγοι έχουν καθυστερήσει να αποφασίσουν κατά πόσο θέλουν να παραμείνουν εκτός του [νομικού] συστήματος για να το μελετήσουν, να το κρίνουν και να το αλλάξουν ή να το αγκαλιάσουν και να εργαστούν μέσα σε αυτό» (1980: 152). Μετά από μια δεκαετία και πλέον ο ίδιος ανέφερε φανερά απογοητευμένος: «Πιστεύω ότι αρχίζουμε να χάνουμε την αίσθηση κοινού σκοπού της ψυχολογίας και του δικαίου. Μιλώ για μια αίσθηση εξασθένισης της συλλογικής προσπάθειας, για την απώλεια των κοινών στόχων και την εγκατάλειψη της επίγνωσης της αποστολής μας, που είναι η αποστολή της αλλαγής του νομικού συστήματος» (1993: 378-379). Οι πιο πρόσφατες μελέτες δεν δίνουν παρά ελάχιστη προσοχή στα θέματα με τα οποία ασχολήθηκαν οι Tapp και Levine.

Η μειωμένη επικέντρωση του πεδίου στη δικαιοσύνη προσλαμβάνει ακόμη μεγαλύτερη σημασία από το γεγονός ότι τα νομικά συστήματα θέτουν εμπόδια στη δημιουργία της Καλής

Κοινωνίας (βλ. γενικά Bonsignore et al., 1994· Kairys, 1990· Turkel, 1996). Από μια κριτική σκοπιά, είναι σαφές ότι η πρόθεση του «κράτους δικαίου» δεν είναι η διασφάλιση της δικαιοσύνης, αλλά η εγκαθίδρυση ενός ρυθμιστικού συστήματος κοινωνικού ελέγχου το οποίο στηρίζεται σε ειδικές τεχνικές, κατηγορίες και αφηρημένες αρχές. «Το νομικό σύστημα υπάρχει, κατά βάση, για να κατανέμει την ισχύ και να διατηρεί τις σχέσεις εξουσίας» (Perlin, 199: 111). Οι δικηγόροι και οι δικαστές μάς πληροφορούν ποιες ενέργειες και εναλλακτικές πολιτικές είναι σύμφωνες με το γράμμα του νόμου (και άρα επικτές) και ποιες παράνομες (και άρα ακατάλληλες). Τα σύγχρονα νομικά συστήματα, σε τυπικό τουλάχιστον επίπεδο, υποστηρίζουν την αξία του αυτοκαθορισμού προσυπογράφοντας διάφορες διατάξεις για τα δικαιώματα του ατόμου (όπως το δικαίωμα της ιδιοκτησίας και της ελευθερίας του λόγου). Αυτό όμως γίνεται εις βάρος κάποιων άλλων αξιών της Καλής Κοινωνίας που αναφέρθηκαν στην εισαγωγή του παρόντος βιβλίου: τη διανεμητική δικαιοσύνη, την υγεία, την παροχή φροντίδας και τη συμπόνια, το σεβασμό στην ανθρώπινη διαφορετικότητα, τη συνεργασία και τη δημοκρατική συμμετοχή (βλ. τη σχετική ανάλυση των Prilleltensky και Nelson στο κεφάλαιο 11). Κατ' αυτό τον τρόπο το δίκαιο αποτυγχάνει να εξισορροπήσει την ατομική αυτονομία με τις αξίες που είναι απαραίτητες τόσο για την πραγματική κοινότητα όσο και για την ψυχολογική αίσθησή της (Fox, 1985, 1993a).

Αντί να αποδέχεται τις παραδοσιακές αξίες του δικαίου, η ψυχολογία που ασχολείται με τα εν λόγω θέματα οφείλει να εξετάσει τι είδους νομικό σύστημα βασισμένο στη δικαιοσύνη θα μπορούσε να έχει μια Καλή Κοινωνία, και ίσως αν θα έπρεπε να έχει νομικό σύστημα. Σε αυτό το κεφάλαιο αναδεικνύω μερικά θέματα τα οποία έχουν σχέση με μια βασική πολιτική απόφαση: *την αμφισβήτηση της νομιμότητας οποιουδήποτε νομικού συστήματος το οποίο όχι μόνο αποτυγχάνει στις επιδιώξεις του για δικαιοσύνη, αλλά στην πραγματικότητα εξοστρακίζει και κάθε εναλλακτική οδό προς την κοινωνική αλλαγή.* Κατ' αρχάς όμως περιγράφω από κριτική σκοπιά τα τρία αλληλεπικλυπόμενα αλλά διακριτά συστατικά της κυρίαρχης ψυ-

χολογίας που ασχολείται με το δίκαιο. Το καθένα από αυτά τα συστατικά εκπροσωπείται από συναφείς οργανώσεις, επιστημονικά περιοδικά και ανασκοπήσεις του πεδίου (Kagehiro & Laufeg, 1992· Levine, 1995· Ogloff, 1992· Ogloff et al., 1996). Πρόκειται για τη δικαστική ψυχολογία (η οποία ασχολείται με κλινικά θέματα που έχουν νομικές προεκτάσεις), τη νομική ψυχολογία (η οποία ασχολείται με την εφαρμοσμένη εμπειρική έρευνα) και την ψυχολογική νομολογία σε θέματα πολιτικής (η οποία μελετά τις προσπάθειες ανάπτυξης μιας φιλοσοφίας του δικαίου που να βασίζεται σε ψυχολογικές αξίες). Οι αναφορές μου εστιάζονται κυρίως στο νομικό σύστημα των Ηνωμένων Πολιτειών, που σήμερα είναι το πρωταρχικό πλαίσιο ενασχόλησης του πεδίου, αν και πολλά από όσα αναπτύσσω ισχύουν και για άλλα νομικά συστήματα.

Στην ομιλία του ως πρόεδρος της APLS, ο Ron Roesch διασαφήνισε το έργο των ψυχολόγων που ασχολούνται με θέματα δικαίου:

Θα διατυπώσω τις αξίες μου και τις πεποιθήσεις μου με σαφήνεια. Πιστεύω ότι: (1) πρέπει να δώσουμε μεγαλύτερη έμφαση στην αλλαγή του νομικού συστήματος ούτως ώστε να γίνει πιο δίκαιο και σύμφωνο με τις αρχές της ισονομίας· (2) αφιερώνεται δυσανάλογη προσοχή στα μεμονωμένα άτομα και στην ατομική ευθύνη από ό,τι στις αλλαγές σε επίπεδο συστήματος· και (3) οι αλλαγές μέσα στο σύστημα δικαίου δεν επαρκούν για να οδηγήσουν σε μια δίκαιη κοινωνία, ούτε θα μπορέσουν ποτέ από μόνες τους να κάνουν κάτι περισσότερο από το να επηρεάσουν τα άτομα που συγκροούνται με το νόμο. Τα προβλήματα που είναι σύμφυτα με το δικό μας σύστημα δικαιοσύνης δεν μπορούν να λυθούν μόνο με την αντιμετώπιση κάποιων προβλημάτων εντός του συστήματος. Μπορούμε να επιφέρουμε αλλαγές που θα καταστήσουν το σύστημα πιο δίκαιο ή πιο αποτελεσματικό στη συναλλαγή με τα άτομα εντός των ορίων του, αλλά μακροπρόθεσμα δεν πιστεύω ότι αυτό θα είναι αρκετό, επειδή δεν πρόκειται να μεταβάλλει τις ουσιαστικές ανισότητες που υπάρχουν στην κοινωνία μας γενικότερα (1995: 329).

Δικαστική ψυχολογία

Παρότι αυτό το κεφάλαιο δίνει μεγαλύτερη έμφαση σε ζητήματα πολιτικής παρά στο έργο των μεμονωμένων κλινικών που έχει σχέση με δικαστικά θέματα, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι το πεδίο διακατέχεται από έντονο ενδιαφέρον για τη δικαστική ψυχολογία. Η πλειονότητα των επαγγελματιών που εργάζονται στον τομέα της ψυχολογίας και του δικαίου χαρακτηρίζουν τον εαυτό τους ως δικαστικό/κλινικό ψυχολόγο. Μερικοί ακολουθούν δικαστική εκπαίδευση σε πανεπιστημιακά προγράμματα ψυχολογίας και δικαίου, οι περισσότεροι όμως αποφοιτούν από τα παραδοσιακά κλινικά προγράμματα (Ogloff et al., 1996· Otto et al., 1990). Οργανώσεις όπως η Αμερικανική Ακαδημία Δικαστικής Ψυχολογίας (American Academy of Forensic Psychology – AAFP) παρέχουν ανώτερη εκπαίδευση και πιστοποίηση σπουδών.

Όπως αναφέρεται στο παρόν βιβλίο, οι κλινικοί ψυχολόγοι επηρεάζουν τις αποφάσεις των νομικών αρχών σε ατομικές περιπτώσεις (βλ., για παράδειγμα, τα κεφάλαια της Brown, των Hare-Mustin και Marecek, και της Kitzingler). Οι δικαστές και οι άλλες αρχές συχνά βασίζονται στις εκθέσεις των ψυχολόγων για να δικαιολογήσουν την παραπομπή ενός ατόμου σε ψυχιατρικό νοσοκομείο, την απαλλαγή ενός ποινικού κατηγορουμένου για λόγους ψυχικής ασθένειας, την ανικανότητα ενός ανθρώπου να δικαστεί ή να διαχειριστεί την παρουσία του, την απομάκρυνση ενός παιδιού από έναν «ακατάλληλο» γονέα. Οι δικαστικοί ψυχολόγοι λοιπόν επηρεάζουν άμεσα τη ζωή των ανθρώπων μέσα στα νομικά πλαίσια, συχνά μάλιστα με αρνητικές επιπτώσεις για όσους δεν έχουν τη δυνατότητα να αξιοποιήσουν προς όφελός τους το νομικό σύστημα.

Η υποκειμενική φύση της λήψης κλινικών αποφάσεων, η άποψη του νόμου για την «ψυχική ασθένεια» και τις αιτίες της συμπεριφοράς, και η εμπιστοσύνη των δικαστών σε «εμπειρογνώμονες» εγείρουν πρακτικά και δεοντολογικά ζητήματα με τα οποία έχουν ασχοληθεί ψυχολόγοι, ψυχίατροι και δικηγόροι (π.χ. Melton et al., 1987). Πολλά από αυτά τα θέματα σχετίζονται με τη θεμελιώδη διάκριση μεταξύ του έργου των δικα-

στικών ψυχολόγων και του κλινικού έργου που ασκείται εκτός του νομικού συστήματος:

Ο επαγγελματίας ψυχικής υγείας που ειδικεύεται σε δικαστικά θέματα δεν «παρακολουθεί έναν ασθενή» για θεραπευτικούς λόγους. Αντίθετα, παρεμβαίνει για τις οικονομικές ή διοικητικές ανάγκες ενός τρίτου μέρους – ενός δικηγόρου, του δικαστηρίου, της κατηγορούσας αρχής, μιας κρατικής μονάδας ψυχικής υγείας, μιας ασφαλιστικής εταιρείας, ενός φορέα των ένοπλων δυνάμεων κ.ο.κ. Γι' αυτούς τους εξωτερικούς φορείς όμως η θεραπευτική σχέση δεν υφίσταται, ούτε άλλωστε θα μπορούσε. Δεν είναι, για παράδειγμα, δυνατόν να ισχυριστεί κανείς: (1) ότι μπορεί να τηρηθεί η αρχή του απορρήτου στη συνέντευξη με το δικαστικό ψυχολόγο· ή (2) ότι ο επαγγελματίας ψυχικής υγείας βρίσκεται εκεί για να παρέχει θεραπεία.

(Perlin, 1991: 115)

Ανταποκρινόμενες στους προβληματισμούς σχετικά με το «οικονομικό και επιστημονικό μέλλον της δικαστικής ψυχολογικής αξιολόγησης» (Griso, 1987: 831), η APLS και η AAFP προσπάθησαν να αναβαθμίσουν το κύρος και την επιρροή του κλάδου. Δημιούργησαν έναν επίσημο κώδικα δεοντολογίας, που φέρει τον τίτλο «Specialty Guidelines for Forensic Psychologists» (Ειδικές Κατευθυντήριες Γραμμές για τους Δικαστικούς Ψυχολόγους) (Committee on Ethical Guidelines for Forensic Psychologists, 1991), και παρότρυναν τον APA να δημιουργήσει μια επίσημη ειδίκευση στη δικαστική ψυχολογία (Heilbrun, 1996). Δυστυχώς, η διεύρυνση των επαγγελματικών «διαπιστευτηρίων» των ψυχολόγων μάλλον αυξάνει παρά μειώνει τη δύναμή τους να παρεμβαίνουν εξουσιαστικά στη ζωή των άλλων. Όπως επισήμανε ο Michael Perlin, παρά την προσοχή που δόθηκε σε κάποια παραδοσιακά ζητήματα δεοντολογίας και στο ρόλο των ψυχολόγων ως ειδικών μαρτύρων, «τα βασικά ερωτήματα για την ισχύ και την εξουσία, τα οποία διαπερνούν όλες αυτές τις σχέσεις, δεν έχουν ακόμη ερευνηθεί επαρκώς» (1991: 114). Αντίθετα, οι επαγγελματίες ψυχικής υγείας «έχουν την τάση να εξετάζουν αυτές τις περιπτώσεις...

συνδέοντάς τες με ζητήματα επαγγελματικής αυτονομίας, με προβληματισμούς για τη δημόσια ασφάλεια και με θέματα σύγκρουσης θεμελιωδών συνταγματικών δικαιωμάτων» (1991: 113). Συνεπώς, ένα καθήκον των κριτικών δικαστικών ψυχολόγων είναι η εστίαση της προσοχής στη «μη ισόρροπη» σχέση μεταξύ δικαστικού ψυχολόγου-πελάτη (Perlin, 1991), ειδικά όταν εργάζονται με ανθρώπους που βλάπτονται από τη συμμαχία των επαγγελματιών ψυχικής υγείας και των νομικών αρχών (Petrila, 1993).

Νομική ψυχολογία: εφαρμοσμένη εμπειρική έρευνα

Σε αντίθεση με τη δικαστική ψυχολογία, το βασικό αντικείμενο της νομικής ψυχολογίας αντλεί την προέλευσή του από την πειραματική έρευνα στην κοινωνική ψυχολογία, στην αναπτυξιακή ψυχολογία, στην αντίληψη, στη μνήμη και σε άλλες σχετικές περιοχές. Κατά τη δεκαετία του 1960 κάποιοι κοινωνικοί ψυχολόγοι χρησιμοποίησαν τα πορίσματα της έρευνας στην ηγεσία, τη συμμόρφωση, τα επικοινωνιακά πρότυπα και τη δυναμική των μικρών ομάδων για να εξηγήσουν τον τρόπο με τον οποίο λαμβάνονταν οι αποφάσεις στα δικαστήρια. Παρά τις κριτικές που ασκήθηκαν στην παραδοσιακή πειραματική μέθοδο της νομικής ψυχολογίας (King, 1986) όμως, εξακολουθεί να κυριαρχεί η έρευνα που επικεντρώνεται αποκλειστικά και μόνο στη δυναμική του σώματος των ενόρκων, στην ακρίβεια των αυτοπτών μαρτύρων και σε άλλα θέματα τα οποία σχετίζονται με τις δικαστικές διαδικασίες. Ο στόχος είναι να αναπτυχθούν «θεωρίες που περιγράφουν, ερμηνεύουν, και προβλέπουν την ανθρώπινη συμπεριφορά με αναφορά στο νόμο» (Small, 1993: 11). Πέρα από την έρευνα, κάποιοι πειραματιστές εμφανίζονται ως ειδικοί μάρτυρες σε αστικές και ποινικές δίκες και υποβάλλουν τις εκθέσεις τους σε αναθεωρητικά δικαστήρια, παρουσιάζοντας δεδομένα και πληροφορίες για ποικίλες γνωστικές περιοχές και θέματα, από την ακρίβεια των αυτοπτών μαρτύρων και τις διακρίσεις έως το τραυματικό σύνδρομο λόγω βιασμού. Μερικοί άλλοι βοηθούν τους δικηγό-

ρους να επιλέξουν «ευνοϊκά» σώματα ενόρκων και να προετοιμάσουν πειστικές αγορεύσεις. Παρόλο που ως ειδικοί σύμβουλοι εισπράττουν τη δημόσια αποδοκιμασία όταν υπερασπίζονται εύπορα άτομα τα οποία κατηγορούνται για εγκλήματα, οι νομικοί ψυχολόγοι τις περισσότερες φορές βρίσκονται στο πλευρό μεγάλων εταιρειών που έχουν μηνυθεί από εκείνους που υπέστησαν βλάβη εξαιτίας της λειτουργίας τους.

Περιχαρακωμένη μέσα στο μετριοπαθές φιλελεύθερο τμήμα του πολιτικού φάσματος της ψυχολογίας, η κυρίαρχη νομική ψυχολογία διατηρεί τα οφέλη αλλά και τα μειονεκτήματα του φιλελευθερισμού. Όταν οι ερευνητές της νομικής ψυχολογίας επιλέγουν την πλευρά με την οποία θα συνταχθούν, είτε αυτό γίνεται φανερά είτε άρρητα, τις περισσότερες φορές επιδιώκουν να «κάνουν το σύστημα να λειτουργήσει λίγο καλύτερα» για τα μέλη των ανίσχυρων ομάδων. Η πεποίθηση ότι «ο νόμος είναι καλός», και «το ίδιο κι η ψυχολογία» (Melton, 1992), καθιστά εύλογο το σχεδιασμό ερευνών που σκοπό έχουν να μειώσουν τις εσφαλμένες κρίσεις και να βοηθήσουν τους δικαστές να συνειδητοποιήσουν ότι οι υποθέσεις τους για την ανθρώπινη φύση είναι λανθασμένες. Επειδή έως ένα βαθμό τόσο η ψυχολογία όσο το δίκαιο συνηθίζουν να αποδίδουν τις ευθύνες για τα προβλήματα στα άτομα και όχι στο κοινωνικό πλαίσιο (Haney, 1993· Roesch, 1995), οι ψυχολόγοι μπορούν να ενταχθούν πλήρως στο νομικό σύστημα (Melton, 1990). Ακόμη και όταν συμμερίζονται κάποιες πιο ριζοσπαστικές οπτικές, η πεποίθησή τους ότι δεν είναι πιθανή μια ευρύτερη αλλαγή τούς ωθεί να προτείνουν σχετικά μικρότερες «πραγματοποιήσιμες» μεταρρυθμίσεις.

Δυστυχώς, η ένταξη στο σύστημα (ή η πίστη του ατόμου ότι είναι ενταγμένο) στρέφει την προσοχή στις μικρές λεπτομέρειες και συσκοτίζει την πλήρη εικόνα. Φαίνεται να υπάρχει ένα αίσθημα ότι το σύστημα έχει αναγνωρίσει τα λάθη του παρελθόντος — οι νομικές αιτιολογήσεις για τη δουλεία, την υποταγή των γυναικών, τις καταπιεστικές συνθήκες εργασίας — και ότι τώρα οι προθέσεις του είναι καλές. Χρειάζεται απλώς περισσότερα δεδομένα για να λειτουργήσει σωστά, να απαλλαγεί από κατάλοιπα αρχών και διαδικασιών που συνεχίζουν να πε-

ριορίζουν την ισότητα και την κοινωνική δικαιοσύνη. Δεν εκπλήσσει λοιπόν που οι ψυχολόγοι έχουν συμφέρον να πιστεύουν ότι οι αρχές θα χρησιμοποιήσουν τα δεδομένα που αυτοί παράγουν. Καιρό πριν, ο Tocqueville (1831/1973) είχε παρατηρήσει ότι στις Ηνωμένες Πολιτείες τα πολιτικά ζητήματα συχνά μετατρέπονται σε νομικά. Σήμερα οι ψυχολόγοι μετατρέπουν τα πολιτικά, τα νομικά και τα ηθικά ζητήματα σε εμπειρικά (Haney, 1980, 1993). Ανθίστανται στην άποψη ότι τα κοινωνικά προβλήματα διατηρούνται επειδή υπάρχουν συγκρουόμενες αξίες και ανταγωνιστικά συμφέροντα, και όχι επειδή οι αρχές δεν έχουν ακριβείς πληροφορίες (Fox, 1991). Στην πράξη ωστόσο το σύστημα αγνοεί ή απορρίπτει τα δεδομένα που αμφισβητούν τους στόχους του (Perlin & Dorfman, 1993).

Όπως συμβαίνει με τους ψυχολόγους γενικότερα (Prilleltensky, 1994a), έτσι και στην περίπτωση των νομικών ψυχολόγων οι αξίες τους φαίνονται από τα θέματα που επιλέγουν για έρευνα και από τα συμπεράσματά τους. Οι περισσότεροι ωστόσο από αυτούς αποφεύγουν τις ρητές διακηρύξεις των αξιών τους. Χρησιμοποιούν την προσεκτική γλώσσα που επιβάλλουν αφενός οι περιορισμοί της μεθοδολογίας τους και αφετέρου η επιθυμία και η διάθεσή τους να φανούν ουδέτεροι. Κάποιοι μάλιστα εγκαταλείπουν την προσπάθεια να κάνουν το νομικό σύστημα «να λειτουργήσει καλύτερα» (κάτι το οποίο άλλωστε συνιστά μια αξιακή κρίση) και αντ' αυτού προτιμούν να διερευνήσουν αν το σύστημα λειτουργεί «σύμφωνα με τους σκοπούς για τους οποίους σχεδιάστηκε». Αφήνουν όμως σε άλλους την απόφαση για το ποιοι πρέπει να είναι αυτοί οι σκοποί. Για παράδειγμα, ένας ερευνητής μπορεί να αναλώσει το χρόνο του προσπαθώντας να καταδείξει τις ανισότητες της θανατικής ποινής, υποκινούμενος σαφώς από την ηθική αντίθεσή του για τη νομιμοποίηση των εκτελέσεων. Μπορεί να υποστηρίξει, βασιζόμενος στα δεδομένα του, ότι το σύστημα δεν είναι δυνατόν να επιβάλει τη θανατική ποινή με δίκαιο τρόπο, χωρίς αυθαιρεσίες και φυλετικές μεροληψίες. Περιορίζοντας όμως το επιχείρημά του σε δεδομένα, ο ερευνητής μας μπορεί να αμφισβητηθεί από άλλες έρευνες ή να δεχθεί κριτική για τη μεθοδολογία του ή να συναντήσει δικαστές που απλώς θα απορρίψουν

τα δεδομένα του ως άσχετα (βλ. Costanzo & White, 1994).

Κάποιοι προτρέπουν τους συναδέλφους τους να διευρύνουν το αντικείμενο ενασχόλησης της νομικής ψυχολογίας τόσο σε επίπεδο ουσίας όσο και σε επίπεδο μεθόδων. Εκθέτουν αυτές τις απόψεις τους σε ομιλίες στο πλαίσιο συνεδρίων, στα ενημερωτικά έντυπα των οργανώσεων και στο περιοδικό της APLS, *Law and Human Behavior*. Οι επικεφαλής της Εταιρείας, οι επιστημονικοί επιμελητές και οι κριτές των υποβαλλόμενων άρθρων συνηγορούν υπέρ της επέκτασης του παραδοσιακού γνωστικού αντικείμενου πέρα από ενόρκους, αυτόπτες και ειδικούς μάρτυρες, θέματα τα οποία γεμίζουν τις σελίδες των εγχειριδίων, των επιστημονικών περιοδικών και των παρουσιάσεων στα συνέδρια του κλάδου. Ωστόσο, παρά τις εκκλήσεις και τα χειροκροτήματα που εισπράττουν όσοι προτείνουν την αλλαγή, οι περισσότεροι ψυχολόγοι δεν λαμβάνουν υπόψη τις προτάσεις αυτές στην έρευνα και την πρακτική τους. Η τάση των κοινωνικών επιστημών για μεθοδολογικές καινοτομίες και ουσιαστική διεύρυνση επηρέασε πολύ λιγότερο τη νομική ψυχολογία απ' ό,τι τις άλλες συνιστώσες του κινήματος που επιδιώκει «την κοινωνική επιστήμη στο δίκαιο» (Haney, 1993). «Το περιορισμένο εύρος της “ψυχολογικο-νομικής” έρευνας εξακολουθεί να προκαλεί απογοήτευση στους συγγραφείς του πεδίου» (Kagehiro & Laufer, 1992: xi).

Ψυχολογική νομολογία και κοινωνική πολιτική

Η *ψυχολογική νομολογία* αναφέρεται στην ανάπτυξη «θεωριών που περιγράφουν, εξηγούν και προβλέπουν το δίκαιο με αναφορές στην ανθρώπινη συμπεριφορά» (Small, 1993: 11· βλ. επίσης Small & Wiener, 1993). Ενώ οι νομικοί ψυχολόγοι μελετούν πώς οι δικαστές και οι άλλοι λειτουργοί του νομικού συστήματος λαμβάνουν αποφάσεις στην πράξη, οι θεωρίες της ψυχολογικής νομολογίας υποδεικνύουν στους δικαστές και στους νομοθέτες πώς θα έπρεπε να λαμβάνουν αποφάσεις: καθοδηγούμενοι από ψυχολογικά δεδομένα και αξίες που δείχνουν όχι μόνο τι είναι το δίκαιο, αλλά και τι θα όφειλε να εί-

ναι. Πραγματικά, η νομική ψυχολογία και η ψυχολογική νομολογία είναι αλληλένδετες, και η στενά επικεντρωμένη εμπειρική εργασία ενδέχεται μερικές φορές να αποκαλύψει καταπιεστικές νομικές πρακτικές. Παρ' όλα αυτά, η ψυχολογική νομολογία φαίνεται να είναι η μόνη που θα μπορούσε να ενεργοποιήσει μια κριτική νομική ψυχολογία. Έως σήμερα αυτή η προσδοκία παραμένει ανεκπλήρωτη.

Οι θεωρίες της νομολογίας συνιστούν το πλαίσιο το οποίο καθοδηγεί τη λήψη νομικών αποφάσεων. Οι ψυχολόγοι οι οποίοι ασχολούνται με το δίκαιο γνωρίζουν ότι, παρόλο που το νομικό σύστημα προτιμά να αυτοπαρουσιάζεται ως ορθολογικά και αντικειμενικά σκεπτόμενο, οι δικαστές επιδεικνύουν τις ίδιες υποκειμενικές διεργασίες σκέψης που εμφανίζουν και όλοι οι άλλοι άνθρωποι. Όπως τόνισαν οι *νομικοί πραγματιστές* στις αρχές του 20ού αιώνα, ο νομικός συλλογισμός σπάνια καταλήγει σε μια ορθή απόφαση. Οι δικαστές συνήθως επιλέγουν ανάμεσα σε αλληλοσυγκρουόμενα δεδικασμένα και αρχές. Οι πολιτικές τους απόψεις, η κοινωνική τάξη, οι θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις επηρεάζουν τις επιλογές τους (Kaifys, 1990). Οι πραγματιστές προτρέπουν τους δικαστές να διαμορφώσουν το δίκαιο σύμφωνα με γενικές αξίες, καθοδηγούμενοι από τη βαθύτερη γνώση τους για τον τρόπο με τον οποίο οι νομικές αποφάσεις επηρεάζουν τη ζωή των αληθινών ανθρώπων. Όπως είναι ευνόητο, οι ψυχολόγοι θα συνέβαλαν με χαρά στην παροχή τέτοιου είδους γνώσεων.

Οι σύγχρονες κριτικές τονίζουν ότι ο νόμος είναι εκ φύσεως υποκειμενικός, μεροληπτικός και προσανατολισμένος σε συγκεκριμένους στόχους, ακόμη και όταν έχουμε καλούς δικαστές. Οι θεμελιώδεις νομικές αρχές και οι κανόνες οδηγούν σταθερά στη μία ή την άλλη κατεύθυνση. *Η επιλογή της επιθυμητής κατεύθυνσης αποτελεί πρόβλημα πολιτικής.* Τα κινήματα του φεμινισμού, του κοινοτισμού, του απελευθερωτισμού και όλα τα άλλα κινήματα με διαφορετικές απόψεις περί της Καλής Κοινωνίας διατυπώνουν ανταγωνιστικές θεωρίες νομολογίας. Περισσότερο συναφή είναι το κίνημα του *δικαίου και των οικονομικών* και αυτό των *κριτικών νομικών σπουδών*. Και τα δύο συμφωνούν ότι το δίκαιο δεν είναι ποτέ ουδέτερο και

ότι πάντοτε υποστηρίζει κάποια πλευρά. Διαφωνούν όμως ριζικά ως προς το εάν η υποστήριξη των ισχυρών είναι κάτι καλό. Όσον αφορά τα οικονομικά δικαιώματα, το κίνημα του δικαίου και των οικονομικών προσπαθεί να χρησιμοποιήσει το νόμο για την επίτευξη κάποιων στόχων όπως η οικονομική αποτελεσματικότητα, συχνά βασιζόμενο στην καπιταλιστική θεωρία (Landes & Posner, 1987). Οικοδομώντας τις απόψεις του πάνω στην ήδη ισχυρή στήριξη του νόμου για το δικαίωμα του κάθε ατόμου να διαχειρίζεται την περιουσία του παρά τις συνέπειες που έχει αυτό για τους άλλους, το εν λόγω κίνημα άσκησε μεγάλη επιρροή. Αντίθετα, το κίνημα των κριτικών νομικών σπουδών, που προσπάθησε να μειώσει την ισχύ των προνομιάτων βασιζόμενο σε νεομαρξιστικές και άλλες αριστερές προσεγγίσεις (Kairys, 1990· Unger, 1983), είχε μικρή επίδραση στο νομικό δόγμα.

Ποια θέση καταλαμβάνουν οι τρέχουσες ψυχολογικές προσεγγίσεις μέσα σε αυτό το ευρύ πεδίο των πολιτικά φορτισμένων θεωριών; Ο Small (1993) περιγράφει τρεις μορφές ψυχολογικής νομολογίας: μια προσέγγιση στην *ψυχολογική νομολογία η οποία αναπτύχθηκε από τον Gary B. Melton· τη θεραπευτική νομολογία· και μια νομολογία βασισμένη στη γνωστική επιστήμη*. Η πρώτη μπορεί να ενσωματώσει κριτικές απόψεις βασισμένες στη δικαιοσύνη. Δυστυχώς, και όπως ίσως αναμενόταν, οι νεότερες νομολογίες του δεύτερου και τρίτου τύπου φαίνεται πιθανό να επισκιάσουν την πρώτη.

Η ψυχολογική νομολογία του Melton

Ο Gary Melton, τέως πρόεδρος της APLS, αμφισβητεί σε μεγάλο βαθμό την κυρίαρχη ψυχολογία που ασχολείται με θέματα δικαίου (Melton, 1987, 1988, 1990, 1992· Melton & Saks, 1986). Έχοντας εκφράσει τις αμφιβολίες του για το κατά πόσο «το εν λόγω πεδίο οδηγεί κάπου», ο Melton υποστηρίζει ότι «σε μεγάλο βαθμό οι ψυχολόγοι που ειδικεύονται σε θέματα δικαίου φορούν ακόμη παρωπίδες όταν εξετάζουν το δίκαιο και το νομικό σύστημα» (1991: 1). Αντ' αυτού προτείνει μια ψυχολογική νομολογία η οποία θα πάρει τη σκυτάλη και θα συνεχίσει από

εκεί όπου σταμάτησε ο νομικός ρεαλισμός. Ο Melton δεν αποδέχεται απλώς την άποψη ότι οι αξίες παίζουν κεντρικό ρόλο στις νομικές αποφάσεις· υπενθυμίζει ότι και η ψυχολογία έχει επίσης τις δικές της αξίες τις οποίες και επιδιώκει. Αμφισβητώντας το βασικό ισχυρισμό του κινήματος του δικαίου και των οικονομικών, ότι δηλαδή σκοπός του νόμου θα πρέπει να είναι η οικονομική αποτελεσματικότητα, ο Melton (1990) ισχυρίζεται ότι η προσέγγιση της ψυχολογίας είναι καλύτερη: οι ψυχολόγοι οφείλουν να προτρέπουν όσους λαμβάνουν τις νομικές αποφάσεις να επιλέγουν δράσεις ικανές να αναβαθμίσουν τις ψυχολογικά επιθυμητές αξίες που έχουν σχέση με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, όπως είναι η ατομικότητα, η ιδιωτικότητα, η ψυχολογική αίσθηση της κοινότητας, η ισότητα και η δικαιοσύνη. Με αυτή την έννοια, η κριτική ψυχολογική νομολογία του Melton προχωρά πολύ πιο πέρα από την ατολμία της κυρίαρχης νομικής ψυχολογίας. Ένα νομικό σύστημα καθοδηγούμενο από τις αξίες που προτείνει ο Melton θα κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια να διορθώσει τις ιστορικές μεροληψίες ενός δικαίου που υποστηρίζει αποκλειστικά τους λευκούς, ετεροφυλόφιλους και οικονομικά ευκατάστατους άνδρες.

Δυστυχώς ο Melton (1990) συνδυάζει την προαναφερθείσα έκκλησή του με την άποψη ότι το δίκαιο συμμερίζεται ήδη τις αξίες που έχουν σχέση με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, υπό την προϋπόθεση όμως ότι ερμηνεύεται ορθά. Απορρίπτοντας την άποψη των κριτικών νομικών σπουδών ότι το δίκαιο αποτελεί εργαλείο των ισχυρών, ο Melton πιστεύει ότι «το δίκαιο αποσκοπεί στην προαγωγή της ανθρώπινης ευημερίας» (1992: 383). Η οπτική του επομένως είναι περισσότερο φιλελεύθερη παρά ριζοσπαστική. Ζητά από τους ψυχολόγους να ενταχθούν στο σύστημα δικαίου και να χρησιμοποιήσουν την επιρροή τους για την αναμόρφωσή του. Έτσι, αν και θα μπορούσε να τους προτρέψει να συμβάλουν στην επιλογή από το δίκαιο των αξιών εκείνων που είναι επιθυμητές στην ψυχολογία, ο Melton περιορίζεται σε μια ψυχολογική νομολογία που βλέπει απλώς με καχυποψία τις δυνατότητες του δικαίου (Fox, 1993b, 1993c).

Θεραπευτική νομολογία

Η νομολογία του Melton έχει τουλάχιστον τη δυναμική να κινήσει την ψυχολογία και το δίκαιο προς την κατεύθυνση της κοινωνικής δικαιοσύνης. Δυστυχώς η οπτική του επισκιάστηκε από ένα άλλο παράγωγο του νομικού πραγματισμού. Πρόκειται για μια προσέγγιση που μπορεί μεν να έχει καλές προθέσεις, αλλά είναι δυνητικά επικίνδυνη. Εν προκειμένω, ο David Wexler και άλλοι συγγραφείς προτείνουν την αναδιάρθρωση του δικαίου – ιδιαίτερα αυτού που αφορά την ψυχική υγεία – σύμφωνα με τις αξίες της *θεραπευτικής νομολογίας* (Schopp, 1993, 1995· Wexler, 1990, 1992, 1993, 1995· Wexler & Schopp, 1992· Wexler & Winick, 1991, 1993· για ανασκόπηση βλ. Perlin, 1993· Sales, 1995). Κατά τον Wexler, «το ίδιο το δίκαιο θα μπορούσε να γίνει αντιληπτό ως θεραπευτής ή θεραπευτικός παράγοντας» (1993: 21). Οι ψυχολόγοι πρέπει να κατανοήσουν ότι «οι νομικοί κανόνες, οι νομικές διαδικασίες και οι ρόλοι των νομικών λειτουργιών (κυρίως των δικηγόρων και των δικαστών) μπορούν να ιδωθούν ως κοινωνικές δυνάμεις που μερικές φορές παράγουν θεραπευτικά αποτελέσματα και άλλες φορές τα αποτρέπουν» (1993: 21). Οι δικαστές, για παράδειγμα, θα μπορούσαν ενδεχομένως να αλλάξουν τον τρόπο διεξαγωγής των ακροάσεων, καθιστώντας την τυπική νομική διαδικασία μέρος της θεραπευτικής διεργασίας. Απαντώντας στις κριτικές που του ασκήθηκαν, ότι δεν ορίζει με αρκετή σαφήνεια τι σημαίνει *θεραπευτικό* (Melton, 1994· Slobogin, 1995), ο Wexler λέει ότι προτιμά «να αφήνει τους σχολιαστές να αντιλαμβάνονται την έννοια με τον τρόπο που την ορίζουν η κοινή λογική και η διαίσθηση». Όπως αναμενόταν, πολλοί ψυχολόγοι δέχθηκαν με ενθουσιασμό την προοπτική ότι οι δικαστές και οι νομοθέτες θα μπορούσαν να δώσουν ακόμη περισσότερη προσοχή στις συμβουλές τους. Έτσι, έχουν αρχίσει να εφαρμόζουν τη «θεραπευτική νομολογία» του Wexler σε ένα ευρύ πεδίο θεμάτων που αφορούν το δίκαιο της ψυχικής υγείας και, παράλληλα, τη δοκιμάζουν σε όλο και περισσότερες περιοχές της νομικής.

Προβλέποντας τις προφανείς ενστάσεις, ο Wexler αρνήθη-

κε κατ' επανάληψη ότι οι προτάσεις του είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε μια «θεραπευτική κατάσταση» την οποία θα χαρακτηρίζουν ο πατεριναλισμός, ο εξαναγκασμός και η αδικαιολόγητη κρατική παρέμβαση στη ζωή των ανθρώπων. Δέχεται βέβαια ότι η θεραπευτική βελτίωση δεν μπορεί να αποτελεί το μοναδικό στόχο του δικαίου και επιμένει ότι «ο νόμος μπορεί να χρησιμοποιήσει τις πληροφορίες του τομέα της ψυχικής υγείας για να ενισχύσει τη θεραπευτική λειτουργία, χωρίς να προσκρούει στις αξίες της δικαιοσύνης». Και μόνο με τον ισχυρισμό του ότι, «ακόμη και όταν όλες οι άλλες μεταβλητές παραμένουν ίδιες, ο νόμος για την ψυχική υγεία θα έπρεπε να αναδιαρθρωθεί για την καλύτερη επίτευξη των θεραπευτικών στόχων», ο Wexler αναγνωρίζει ότι «συχνά είναι συζητήσιμο το κατά πόσον όλες οι άλλες μεταβλητές παραμένουν σταθερές» και ότι «η θεραπευτική νομολογία δεν δίνει λύση σε αυτό το ζήτημα» (1993: 21).

Παρά την ευρύτατη αποδοχή των εγγυήσεων που παρέχει ο Wexler (π.χ. Perlin, 1994), εάν τα πράγματα ιδωθούν από κριτική σκοπιά θα διαπιστωθεί ότι είναι ανησυχητικά. Τόσο το νομικό σύστημα όσο και το σύστημα ψυχικής υγείας έχουν αντιμετωπίσει τα άτομα με ανεπαρκή και συχνά καταπιεστικό τρόπο. Η προοπτική της ακόμη πιο στενής συνεργασίας των δύο αυτών συστημάτων είναι δυνατόν να αυξήσει τον κοινωνικό έλεγχο με το προσώπείο της ψυχολογικής θεραπείας. Όπως καταδείχθηκε και σε άλλα σημεία του παρόντος βιβλίου, ο κρατικός καταναγκασμός – είτε είναι προστατευτικός είτε άλλου τύπου – βαρύνει περισσότερο τις γυναίκες, τους μη λευκούς, τα ομοφυλόφιλα άτομα, τους ανθρώπους της εργατικής τάξης, καθώς και τους μη κομφορμιστές και τους πολιτικά απόκληρους από κάθε τμήμα της κοινωνίας. Ο Petriila προειδοποίησε ότι η θεραπευτική νομολογία «ενισχύει την υφιστάμενη κατανομή ισχύος στη σχέση μεταξύ θεραπευτή και θεραπευόμενου» (1993: 882). Σύμφωνα με τον Slobogin, «ο κίνδυνος έγκειται στην άρνηση ότι η εν λόγω πρακτική θα έχει αυτά τα αποτελέσματα, για το λόγο ότι κάνοντας κάτι τέτοιο είναι πιθανό να καλλιεργηθεί μια τάση αγνόησης άλλων αξιών ή να δημιουργηθεί ο πειρασμός να αναζητηθεί η σύγκλιση θερα-

πεντικών και άλλων αξιών εκεί όπου δεν υπάρχει τίποτε» (1995: 214).

Κατά την άποψη του Melton, «δεν υπάρχει λόγος να περιμένουμε ότι λίγη παραπάνω επιστήμη θα οδηγήσει σε πιο αποτελεσματική λήψη αποφάσεων ή, το πιο σημαντικό, σε πιο δίκαιες διαδικασίες και αποφάσεις... Τα δικαστήρια που εκδικάζουν θέματα ψυχικής υγείας – και κάποιοι θα έλεγαν το νομικό σύστημα γενικότερα – έχουν αποδειχθεί, ως γνωστόν, παντελώς αναποτελεσματικά στην απονομή της δικαιοσύνης» (1994: 216). Ο ίδιος συμφωνεί με τον Wexler ότι «η δικαιοσύνη και η ψυχική υγεία δεν βρίσκονται απαραίτητα σε σύγκρουση» και ότι «η απόδοση δικαιοσύνης έχει θεραπευτικά αποτελέσματα». Προειδοποιεί ωστόσο ότι «πρέπει να διασφαλίσουμε ότι θα έχουμε δικαστές και δικηγόρους που απονέμουν καλά τη δικαιοσύνη πριν τους ενθαρρύνουμε να λειτουργήσουν και ως επαγγελματίες ψυχικής υγείας» (1994: 216). Η αποτυχία του νόμου να εξασφαλίσει τη δικαιοσύνη, τόσο στο σύστημα ψυχικής υγείας όσο και αλλού, φωτίζει με έναν διαφορετικό τρόπο την ελπίδα του Wexler ότι «η θεραπευτική νομολογία θα μπορεί τότε να ενισχυθεί σημαντικά ως προς το βασικό σκοπό της, με την προοπτική να αγκαλιάσει όλους, ή σχεδόν όλους, τους νομικούς χώρους» (1995: 229).

Γνωστική επιστήμη και ψυχολογική νομολογία

Ο Small (1993) παρατήρησε την περιορισμένη αλλά όλο και πιο αναπτυσσόμενη επίδραση μιας τρίτης μορφής ψυχολογικής νομολογίας που βασίζεται στη *γνωστική επιστήμη*. Αυτή η εξέλιξη δεν προκαλεί έκπληξη, δεδομένης της αυξημένης επιρροής των γνωστικών προσεγγίσεων κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Δυστυχώς, επειδή ρίχνει όλο του το βάρος στις εσωτερικές νοητικές λειτουργίες αγνοώντας το «συναίσθημα, το πολιτισμικό πλαίσιο, την κουλτούρα και την ιστορία» (Prilleltensky, 1994a: 88), ο γνωστικισμός ενθαρρύνει την προσπάθεια «προσαρμογής του νου, και όχι της κοινωνίας, για την προαγωγή της ευημερίας» (1994a: 93· βλ. Moghaddam & Studer, κεφάλαιο 12 σε αυτό τον τόμο). Γι' αυτό και οι κριτικοί ψυχολόγοι

που ειδικεύονται σε θέματα δικαίου πρέπει να βλέπουν με επιφύλαξη τις προσπάθειες να καταδειχθεί μια «σχέση μεταξύ της συμπεριφοράς του δικαίου και των καθολικών διεργασιών της ανθρώπινης ορθολογικότητας» (Small, 1993: 10· βλ. επίσης Wiener & Small, 1992).

Μερικοί πιστεύουν ότι υπάρχει ήδη το έδαφος για την ταχεία ανάπτυξη της γνωστικής νομολογίας. Ο Wiener και οι συνεργάτες του διαπίστωσαν, όπως ίσως ήταν αναμενόμενο, ότι «το 85% των δημοσιευμένων [ψυχολογικο-νομικών] μελετών χρησιμοποιεί έννοιες από τη θεωρία επεξεργασίας των πληροφοριών [παρά από την προσέγγιση που υποστήριξε ο Melton]. Με δεδομένα αυτά τα αποτελέσματα, παραμένει το ερώτημα: Πού μπορεί κανείς να βρει το νόημα των πυρηνικών αξιών της ψυχολογίας που ειδικεύεται σε θέματα δικαίου;» (1993: 92-93). Οι ίδιοι απαντούν στο ερώτημα αυτό με μια θέση που ουσιαστικά εκφράζει και πάλι το status quo:

Για να έχει μια θεωρία νομολογίας τη μέγιστη επίδραση στις νομικές διαδικασίες θα πρέπει να αναζητήσει εν μέρει τη νομιμότητά της στις αξίες που αποτελούν τη συμβατική γνώση της επιστημονικής ψυχολογικής κοινότητας. Η ψυχολογική νομολογία μπορεί να είναι τόσο ισχυρή όσο η ερευνητική βάση που αιτιολογεί τις θεμελιώδεις θέσεις της. Μια συνθετική θεωρία ψυχολογικής νομολογίας θα έπρεπε να ξεκινήσει με τη συμβατική γνώση της επιστήμης της ψυχολογίας που ειδικεύεται σε θέματα δικαίου (1993: 94-95).

Σαφέστατα, ο περιορισμός της πολιτικής του κλάδου σε οτιδήποτε υποστηρίζει «γενικά και ομόφωνα η ερευνητική κοινότητα» δεν θα επιφέρει την κοινωνική αλλαγή. Μαζί με μια δύναμη καταπιεστική θεραπευτική νομολογία η έρευνα για τις «παγκόσμιες λειτουργίες της ανθρώπινης ορθολογικότητας» θαμπώνει τις μεμονωμένες εκκλήσεις για μια κριτική ψυχολογία που ασχολείται με θέματα δικαίου. Κατά τα φαινόμενα, για την κυρίαρχη ψυχολογία ακόμη και μια μετριοπαθής νομολογία βασισμένη στη δικαιοσύνη, όπως αυτή του Melton, είναι κοινωνικά απαράδεκτη: «Λειτουργώντας εκτός του αποδεκτού προτύπου, η ψυχολογική νομολογία διατρέχει τον κίνδυνο να

μεταβληθεί σε μια πολιτική πλατφόρμα που θα υποστηρίζεται από κάποια μέλη της κοινότητας αλλά δεν θα καθοδηγείται από την ανάπτυξη της ψυχολογικο-νομικής γνώσης» (1993: 93). Οι κριτικές απόψεις ασφαλώς βρίσκονται εκτός της συναίνεσης του κυρίαρχου ρεύματος.

Αμφισβητώντας τη νομιμότητα του συστήματος

Έως εδώ έχω υποστηρίξει ότι οι ψυχολόγοι που ειδικεύονται σε θέματα δικαίου πάρα πολύ συχνά αγνοούν το ρόλο που παίζει ο νόμος στη διατήρηση ενός άδικου status quo. Τι μπορούν να κάνουν γι' αυτό οι κριτικοί ψυχολόγοι; Ελεύθεροι από παραδοσιακές υποθέσεις και συμπάθειες, μπορούμε να εκτρέψουμε το κυρίαρχο ρεύμα από τη στενή εξέταση των επουσιωδών και ασήμαντων θεμάτων. Και μπορούμε να συνηγορήσουμε υπέρ θεμελιωδών αλλαγών στο δίκαιο ή και υπέρ κάποιων εναλλακτικών του. Κεντρική θέση σε αυτό το έργο κατέχει η εξέταση του τρόπου με τον οποίο το νομικό σύστημα διατηρεί τη *νομιμότητά* του, που ενισχύει το σεβασμό και την υπακοή στο δίκαιο και τις νομικές αρχές (Fox, 1993b).

Τα δικτατορικά καθεστώτα χρησιμοποιούν απροκάλυπτα την ισχύ τους για να επιβάλουν την πολιτική τους στους πληθυσμούς που αντιστέκονται και να παρεμποδίσουν τις απαιτήσεις τους για δικαιοσύνη. Αντίθετα, τα φιλελεύθερα κράτη που ισχυρίζονται ότι είναι αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες χρησιμοποιούν τον καταναγκασμό και τη μεθόδευση μόνο όταν είναι απαραίτητο. Αυτό που συμβαίνει συχνότερα είναι ότι η *πολιτεία περιορίζει τις θεμελιώδεις αμφισβητήσεις διδάσκοντας στον πληθυσμό ότι το σύστημα είναι νόμιμο*. Έτσι, οι πολίτες υποτάσσονται στο νόμο όχι μόνο για να αποφύγουν την τιμωρία, αλλά επειδή πιστεύουν ότι οι αρχές δικαιούνται να απαιτούν αυτή τους τη συμμόρφωση (Kelman & Hamilton, 1989· Turkel, 1996· Tyler, 1990). Αυτός είναι εν μέρει ο λόγος που οι διαφωνίες μεταξύ των δικαστών προκαλούν στο κοινό σύγχυση για το τι είναι πραγματικά το δίκαιο: επειδή κλονίζουν την πίστη μας στη νομιμότητα των αρχών. Θα μπορούσαμε να συ-

μπεράνουμε ότι οι μεμονωμένοι δικαστές είναι διεφθαρμένοι, ανόητοι, ρατσιστές ή προκατειλημμένοι, αλλά συνήθως πιστεύουμε ότι το υποκείμενο δίκαιο είναι μάλλον υπεράνω της πολιτικής και όχι μέρος της. Κάνουμε αστεία για τους δικηγόρους και καμιά φορά για τους δικαστές, συνήθως όμως δεν αγγίζουμε τον ίδιο το νόμο.

Όπως επισήμανε η Tapp (1974), οι ανακριβείς πεποιθήσεις για την ανθρώπινη συμπεριφορά ενδυναμώνουν τη νομιμότητα του δικαίου. Η ίδια περιέγραψε την «αβάσιμη παραδοχή» ότι ο νόμος αποτελεί τη μόνη πηγή «δικαιοσύνης, υποχρέωσης και υπευθυνότητας» και προειδοποίησε ότι «αν [αυτή η παραδοχή] συνεχίσει να υποστηρίζεται ... τότε είναι ακόμη πιο πιθανή η εμφάνιση ενός απολυταρχικού καταπιεστικού νόμου δικαίου» (1974: 54). Με άλλα λόγια, συχνά πιστεύουμε ότι οι άνθρωποι συμπεριφέρονται δίκαια και υπεύθυνα μόνο και μόνο επειδή το απαιτεί ο νόμος — ότι δεν μπορούμε να είμαστε καλοί παρά μόνο αν υποχρεωθούμε να είμαστε έτσι (Legner, 1982). Αυτή η πεποίθηση μπορεί εν μέρει να αντικατοπτρίζει την άγνοιά μας για το ότι ο νόμος είναι πρόσφατη ανακάλυψη. Οι ομάδες των λεγόμενων «πρωτογόνων» έλυναν τις διαμάχες και διατηρούσαν την τάξη χωρίς νομικά συστήματα κατά το μεγαλύτερο μέρος της ανθρώπινης ιστορίας (Barclay, 1982· Fox, 1985, 1993a, 1993c).

Στις επόμενες ενότητες του κεφαλαίου επισημαίνω διάφορα θέματα σχετικά με τον κρίσιμο ρόλο που διαδραματίζουν τα κατασκευάσματα και οι μύθοι των νομικών στην ενίσχυση της νομιμότητας του συστήματος. Σε αυτούς τους χώρους και σε άλλους οι κριτικοί ψυχολόγοι που ειδικεύονται σε θέματα δικαίου θα πρέπει να εξετάσουν ζητήματα τα οποία ο Melton χαρακτήρισε ως κεντρικά σε μια ψυχολογική νομολογία που είναι προσανατολισμένη στις αξίες: το συμβολικό αντίκτυπο του δικαίου, την υποκειμενική σημασία του στην καθημερινή ζωή και τη νομική κοινωνικοποίηση. Τι σημαίνει δίκαιο για εμάς, πώς αποκτά το συγκεκριμένο νόημά του και ποιες είναι οι επιπτώσεις για τη δικαιοσύνη;

Τυπική (διαδικαστική) δικαιοσύνη, ουσιαστική δικαιοσύνη και ψευδής συνείδηση

«Το κράτος του δικαίου» υποθέτει ότι η διαδικαστικά ορθή εφαρμογή των γενικών αρχών είναι καλύτερη, ακόμη και όταν σε κάποιες περιπτώσεις έχει άδικα αποτελέσματα. Κατευθύνοντας την προσοχή περισσότερο στις διαδικασίες και λιγότερο στην προσπάθεια επίτευξης ενός δίκαιου αποτελέσματος (επιδίωξη της *τυπικής ή διαδικαστικής* και όχι της *ουσιαστικής δικαιοσύνης*), οι νομικές αυθεντίες αποπέμπουν τις εκκλήσεις για κοινωνική δικαιοσύνη και πραγματική αμεροληψία. Η πεποίθηση ότι οι αρχές χρησιμοποιούν δίκαιες διαδικασίες ενισχύει τη νομιμότητα του συστήματος παρά τα αρνητικά του αποτελέσματα (Tyler, 1990· Tyler & Mitchell, 1994). Όταν ο νόμος επιμένει ότι οι κανόνες του παιχνιδιού «μετρούν» περισσότερο από το αποτέλεσμα, εμείς ανεχόμαστε την αδικία επειδή μοιάζει να είναι το αποτέλεσμα μιας νόμιμης διαδικασίας.

Παρόλο που οι ανησυχίες για τη δέουσα διαδικασία και τις δίκαιες μεθόδους είναι σημαντικές, το σίγουρο είναι ότι δεν επαρκούν. Άλλωστε το σύστημα, ερχόμενο αντιμέτωπο με τους παραβάτες του νόμου, τους χρήστες της κοινωνικής πρόνοιας και τους πολιτικούς ακτιβιστές, ακολουθεί τυπικά ορθές διαδικασίες ακρόασης πριν τους στείλει στη φυλακή, «κόψει» τα επιδόματά τους ή απορρίψει τις εκκλήσεις τους για κοινωνική αλλαγή. Όπως επισήμανε ο Haney:

Διατρέχουμε τον κίνδυνο να δημιουργήσουμε μια τέλεια μηχανή δικαιοσύνης η οποία συνθλίβει τα θύματα της δυσλειτουργίας και της αποδιοργάνωσης της κοινωνίας μας και τα ρίχνει στον καθαγιασμένο από το νόμο «ωκεανό» της καταπίεσης και της ανθρωπίνης μιζέριας που είναι το σύστημα των φυλακών μας. Ακόμη και αν όλα τα όνειρά μας για δέουσες διαδικασίες γίνονταν πραγματικότητα στην ψυχολογία και το δίκαιο, και ακόμη και αν αυτή η μυθική μηχανή δικαιοσύνης θεμελιωνόταν με τέλεια διαδικαστική σαφήνεια και ακρίβεια, σίγουρα θα εξακολουθούσαν να υπάρχουν πολλές ουσιαστικές αδικίες (1993: 381).

Ο Tom Tyler, πρωτοπόρος ερευνητής του πεδίου της τυπικής δικαιοσύνης, έχει κατ' επανάληψη σημειώσει ότι η εστίαση στη διαδικασία μπορεί να οδηγήσει στην *ψευδή συνείδηση*. «Οι ηγέτες του κράτους μπορεί να θεωρούν πιο εύκολη τη δημιουργία συνθηκών μιας “αντιληπτής δικαιοσύνης” παρά την επίλυση των προβλημάτων ή την παροχή των αναγκαίων επιδομάτων» (Tyler et al., 1986: 976· βλ. επίσης Tyler & Mitchell, 1994). Παρότι όμως έχει επίγνωση του γεγονότος ότι οι αρχές μπορεί να λειτουργήσουν χειριστικά, ο Tyler δεν αναφέρεται παρά ελάχιστα στη συχνότητα με την οποία κάνουν κάτι τέτοιο. Στο έργο του *Why People Obey the Law*, για παράδειγμα, ισχυρίστηκε ότι «η μελέτη της διαδικαστικής δικαιοσύνης είναι ουδέτερη σε ό,τι αφορά την ποιότητα του υφιστάμενου νομικού συστήματος» (1990: 148). Και πρόσθεσε: «Η αποτίμηση της ικανοποίησης που οι μελετώμενοι άνθρωποι “οφείλουν” να αισθάνονται από τις νομικές αρχές, σε σύγκριση με αυτό που νιώθουν στην πραγματικότητα, βρίσκεται έξω από τους σκοπούς αυτού του βιβλίου» (1990: 148). Η προσέγγιση του Tyler έχει νόημα μόνο υπό την προϋπόθεση ότι η προαίρεση των νομικών και πολιτικών αρχών είναι αγαθή. Αντίθετα, ο Haney επικρίνει με οξύτητα τόσο τη στάση του Ανώτατου Δικαστηρίου, που επιμένει ότι οι άνθρωποι πρέπει «να υφίστανται τις δέουσες διαδικασίες», όσο και «την εθνική εμμονή με τη διαδικασία [που] μας έχει κάνει να αγνοούμε τις δραματικές ανισότητες στο τελικό αποτέλεσμα» (1991: 194).

Η πίστη στη νομιμότητα του συστήματος αμβλύνει τις δημόσιες διαμαρτυρίες σε περιπτώσεις όπου η κυβέρνηση χρησιμοποιεί το διαδικαστικά ορθό καταναγκασμό και χειρισμό για να φιμώσει τους αμφισβητίες (Fox, 1993b). Η νομοθετική εξουσία στις Ηνωμένες Πολιτείες, για παράδειγμα, επινοεί κατά σύστημα κάποια διαδικαστικά εμπόδια για να αποκλείσει τα μη παραδοσιακά πολιτικά κόμματα από τις εκλογές. Οι διαδικαστικοί κανόνες που αυξάνουν το κόστος και τη χρονική διάρκεια ενός δικαστικού αγώνα καθιστούν δύσκολη την υποβολή αγωγών εναντίον των μεγάλων εταιρειών ή της κυβέρνησης (κάτι το οποίο ωφελεί μόνο τους οικονομικά εύρωστους οργανισμούς, οι οποίοι μπορούν με ευκολία να μηνύσουν και να κυ-

νηγήσουν δικαστικά τους ακτιβιστές). Ο νόμος δεν επιτρέπει στην αστυνομία τη στενή παρακολούθηση, διάβρωση και καταστολή των ομάδων ακτιβιστών – παρά μόνο στην περίπτωση που οι αστυνομικοί ακολουθούν τις τυπικά ορθές διαδικασίες που ορίζει ο νόμος. Στις δίκες οι δικαστές, ακολουθώντας τις ορθές διαδικασίες, δεν επιτρέπουν συνήθως στους κατηγορούμενους να επικαλεστούν για την υπεράσπισή τους τα κίνητρα που τους οδήγησαν να παραβούν το νόμο. Οι ίδιοι επίσης αρνούνται να ενημερώσουν τους ενόρκους ότι μπορούν να αθώωσουν τον κατηγορούμενο, παρά τις αντίθετες ενδείξεις, αν πιστεύουν ότι οι πράξεις του είναι δικαιολογημένες (Fox, 1993a).

Τι μπορούν να κάνουν οι κριτικοί ψυχολόγοι γι' αυτή την ψευδή συνείδηση και την αποτυχία διασφάλισης ουσιαστικής δικαιοσύνης; Μπορούμε να αποκαλύπτουμε τα λάθη των διαδικασιών όπου υπάρχουν, αλλά πρέπει να θυμόμαστε ότι το σύστημα έχει πάντα την ικανότητα να προσαρμόζει τις πρακτικές του για να επιτυγχάνει τους στόχους του. Μπορούμε επίσης να υπερασπιστούμε τα θύματα που αδικούνται από τις τυπικά ορθές διαδικασίες, αλλά και εδώ πρέπει να θυμόμαστε ότι οι προσπάθειές μας έχουν περιορισμούς. Οι κυβερνήσεις και οι εταιρείες, που διαθέτουν πολύ μεγαλύτερους πόρους, θα αξιοποιήσουν προς όφελός τους οποιαδήποτε χρήσιμη μέθοδο αναπτύξουμε (Haney, 1980). Επί παραδείγματι, οι κοινωνικοί μελετητές ανέπτυξαν μια επιστημονική μέθοδο επιλογής ενόρκων για να βοηθήσουν μια ομάδα στρατιωτικών στο Βιετνάμ να υπερασπίσουν τον εαυτό τους από τις κατηγορίες συνωμοσίας την περίοδο του συγκεκριμένου πολέμου (Schulman et al., 1973). Σήμερα ωστόσο αυτοί που κατά κύριο λόγο διαθέτουν τα οικονομικά μέσα και μπορούν να χρησιμοποιήσουν την εν λόγω μέθοδο είναι οι μεγάλοι οργανισμοί, και όχι τόσο οι ακτιβιστές ή οι κατηγορούμενοι του ποινικού δικαίου.

Είναι λοιπόν πολύ σημαντικό να αξιολογήσουμε τα ουσιαστικά αποτελέσματα όσο και τη διαδικαστική δικαιοσύνη. Για να το κάνουμε αυτό, θα πρέπει να απαντήσουμε σε ένα δύσκολο ερώτημα: Ποιοι «ανεξάρτητοι ορισμοί [της δικαιοσύνης]... μπορεί να "έχουν νόημα" από ψυχολογική άποψη;» (Haney, 1993: 379). Δυστυχώς, «η ψυχολογία που ειδικεύεται σε θέμα-

τα δικαίου συνεχίζει να λειτουργεί χωρίς μια κοινή άποψη για τη δικαιοσύνη, αλλά και χωρίς κοινή δέσμευση απέναντί της. Δεν έχουμε μια σαφώς διατυπωμένη αξιακή θεωρία και, κατ' επέκταση, ούτε ένα σφαιρικό όραμα για την αναμόρφωση του νομικού μας συστήματος» (1993: 379). Οι Tyler και Mitchell σημείωσαν ότι «ο σημαντικός ρόλος που παίζει η ιδεολογία στη διαμόρφωση των ατομικών αντιδράσεων απέναντι στις εμπειρίες αναδεικνύει την ανάγκη να λάβουμε υπόψη το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο προκύπτουν οι νομικές αποφάσεις» (1994: 795). Κατά την άποψή τους όμως, παρότι «οι ψυχολόγοι αναγνωρίζουν πράγματι τη σημασία της ευρύτερης κοινωνίας στη διαμόρφωση των υποκειμενικών αντιδράσεων απέναντι σε συγκεκριμένες εμπειρίες... κατά τις αναλύσεις τους δεν συνηθίζουν να εστιάζουν την προσοχή τους στους κοινωνικούς ή πολιτισμικούς παράγοντες» (1994: 795). Μια κριτική ψυχολογική νομολογία δεν θα επικεντρωνόταν απλώς στην *εννοιολογική σύλληψη* της δικαιοσύνης, αλλά θα εξέταζε επίσης τις πραγματικές συνέπειες της ανισότητας, της καταπίεσης και της εκμετάλλευσης στο εκάστοτε κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο.

Το δίκαιο, ο καπιταλισμός και η διανεμητική δικαιοσύνη

Η μελέτη των «κοινωνικών και πολιτισμικών παραγόντων» που επηρεάζουν την ουσιαστική δικαιοσύνη θα πρέπει να οδηγήσει τους ψυχολόγους στην εξέταση του ρόλου που διαδραματίζει το δίκαιο στην ενίσχυση και την προστασία του καπιταλισμού και της ταξικής ανισότητας. Η καπιταλιστική θεωρία είναι γεμάτη από αδιαμφισβήτητες ψυχολογικές υποθέσεις για τη θεμελιωδώς εγωκεντρική ανθρώπινη φύση (Wachtel, 1983). Και όμως η ψυχολογία που ειδικεύεται σε θέματα δικαίου αγνοεί αυτές τις υποθέσεις. Μόλις και μετά βίας «αγγίζει» την επιφάνεια των νομικών θεμάτων που σχετίζονται με την ανισότητα των τάξεων και τη διανεμητική δικαιοσύνη. Αποτελεί το κίνητρο του κέρδους την ύψιστη αξία της ανθρώπινης δραστηριότητας; Είναι η οικονομική ανάπτυξη πιο σημαντική για την ατομική ευημερία από ό,τι η αξιοπρέπεια, η ενδυνάμωση και η

ψυχολογική αίσθηση της κοινότητας; Μόνο η κατανόηση της ανάπτυξης του καπιταλισμού εξηγεί τη μεταβαλλόμενη φύση πολλών βασικών νομικών αρχών. Για παράδειγμα, οι δικαστές και οι νομοθέτες κατά το 19ο αιώνα τροποποίησαν μερικούς παλαιότερους κανόνες ισότητας και δικαιοσύνης έτσι ώστε να εξυπηρετούν τα εμπορικά συμφέροντα (Hogwitz, 1977). Με την κατ' επίφαση εφαρμογή ουδέτερων αρχών ο νόμος εκτρέπεται στην προσοχή από την ουσιαστική καταπίεση, όπως συμβαίνει στις περιπτώσεις όπου η έννοια του ατομικού οφέλους διατηρεί το ρατσισμό στους χώρους εργασίας (Haney & Hurtado, 1994). Εξ ου και δεν πρέπει να μας εκπλήσσει η αυξανόμενη επιρροή των σχολών δικαίου και οικονομικών.

Ο νόμος στις καπιταλιστικές χώρες προσυπογράφει την κατανομή των πόρων σύμφωνα με τον κανόνα περί ισότητας της κοινωνικής ψυχολογίας: τα αγαθά διανέμονται ανάλογα με τις εισφερόμενες ποσότητες χρόνου, προσπάθειας, χρημάτων κ.λπ. Μια κριτική ματιά επανακατευθύνει την προσοχή στις αντικρουόμενες αρχές της ισότητας και των αναγκών (Fox, 1993a, 1996). Τι μπορούν να πουν οι νομικοί ψυχολόγοι για την ουσιαστική δικαιοσύνη και τις συνέπειες της αδικίας όταν αξιολογούν τον κατώτατο μισθό και τις άλλες παρεμφερείς αξιώσεις, τη διεκδικητική δράση και τις εναλλακτικές μορφές της, την ίση αμοιβή και τη συγκρίσιμη αξία ή τον ορισμό της «ανεπάρκειας» σε μια οικονομία με προβλήματα ανεργίας (Fox, 1994a); Πόσο υψηλότερος θα πρέπει να είναι, σύμφωνα με το νόμο, ο μισθός ενός στελέχους από αυτόν ενός συνηθισμένου εργαζόμενου; Οι ψυχολόγοι που ειδικεύονται σε θέματα δικαίου καταβάλλουν μεγάλες προσπάθειες προκειμένου να αποκαλύψουν τις λανθασμένες νομικές παραδοχές αναφορικά με τη μεροληψία των ενόρκων, τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα των εφήβων και άλλα παρόμοια, τα οποία οι φιλελεύθεροι ακαδημαϊκοί βρίσκουν ενδιαφέροντα. Δεν καταβάλλουν όμως ανάλογη προσπάθεια για την αποκάλυψη των εσφαλμένων παραδοχών που στηρίζουν τον καπιταλισμό, και ειδικά τον καπιταλισμό όπως εμφανίζεται στην εκδοχή του κράτους πρόνοιας, την οποία προτιμούν οι φιλελεύθεροι ακαδημαϊκοί.

Όποτε οι ερευνητές ψυχολόγοι ειδικοί σε θέματα δικαίου καταπιάνονται με ζητήματα τα οποία έχουν σχέση με τον καπιταλισμό, οι αμφισβητήσεις που διατυπώνουν είναι μηδαμινές. Πρόσφατα, για παράδειγμα, οι ψυχολόγοι έχουν αρχίσει να εξετάζουν *τη φύση των επιχειρήσεων* (Tomkins et al., 1992). Μελετούν τον τρόπο με τον οποίο τα στελέχη και οι διευθυντές λαμβάνουν αποφάσεις και τον τρόπο με τον οποίο οι υπάλληλοι τις εκτελούν. Προτείνουν μεθόδους για τη μείωση των επικίνδυνων και επιζήμιων αποφάσεων και για την ενίσχυση της επιχειρηματικής υπευθυνότητας και δεοντολογίας. Αυτές οι προσεγγίσεις εμπίπτουν ακριβώς στη φιλελεύθερη μεταρρυθμιστική προσπάθεια της μείωσης των αρνητικών συνεπειών του καπιταλισμού. Δυστυχώς, όπως συμβαίνει και με τις απόπειρες των βιομηχανικών-οργανωτικών ψυχολόγων να διατηρήσουν το διοικητικό έλεγχο των εργαζομένων (Prilleltensky, 1994a), και οι προσπάθειες αυτές δεν επιδιώκουν επ' ουδενί να αμφισβητήσουν την ουσία της κυριαρχίας των επιχειρήσεων (Fox, 1996).

Το δίκαιο των επιχειρήσεων επιτρέπει σε πολυάριθμους ανθρώπους να διαθέσουν τους πόρους τους για να χρηματοδοτήσουν επιχειρήσεις μεγάλης κλίμακας. Τα στελέχη λαμβάνουν αποφάσεις στο όνομα της μέγιστης αύξησης των κερδών ενός οργανισμού. Θεωρώντας ότι ο οργανισμός αποτελεί νομικό πρόσωπο, ο νόμος στις Ηνωμένες Πολιτείες τού παρέχει συνταγματική προστασία. Οι μέτοχοι δεν είναι υπεύθυνοι για τη βλάβη των εργαζομένων, των κοινοτήτων ή του περιβάλλοντος. Οι αποφευκτές βλάβες σπάνια οδηγούν σε αστικές κυρώσεις, πόσο μάλλον σε ποινικές. Οι ενδείξεις των προβλημάτων που γεννήθηκαν από το μεγάλο μέγεθος των επιχειρήσεων (ιεραρχία, συμμόρφωση, απαιτήσεις ρόλων και άλλα θέματα, τα οποία ανέδειξαν οι κοινωνικοί και οι οργανωτικοί ψυχολόγοι) αγνοούνται. Ο νόμος, με άλλα λόγια, έχει δημιουργήσει οργανισμούς που τώρα κυριαρχούν στην παγκόσμια οικονομία και ομογενοποιούν όλο και περισσότερο τις ανθρώπινες κοινωνίες (Bonsignore, 1994). Αυτό συμβαίνει επί ενάμιση και πλέον αιώνα, από τότε που οι δικαστές και οι νομοθέτες αντέστρεψαν τις παλαιότερες νομικές αρχές που περιόριζαν τις προο-

πτικές, το μέγεθος και τη λειτουργία των εταιρικών θεσμών. Εν όψει αυτής της κυριαρχίας, εν όψει αυτής της παράδοξης θεωρίας του «συλλογικού νου» η οποία χρησιμοποιήθηκε ως βάση του νομικού δόγματος, οι ψυχολόγοι καταβάλλουν πολύ μεγαλύτερη προσπάθεια προκειμένου να δώσουν στην επιχείρηση ένα ανθρώπινο πρόσωπο παρά για να αποκαλύψουν την έλλειψη προσώπου πίσω από τη μάσκα (Fox, 1996).

Ο μύθος του έλλογου προσώπου

Στο δίκαιο συχνά χρησιμοποιείται το πλασματικό έλλογο πρόσωπο για να περιγραφεί το πρότυπο συμπεριφοράς που αναμένει ο νόμος από το άτομο. Όπως έδειξαν οι νομικοί ψυχολόγοι, η άποψη του δικαίου για τη λογική συμπεριφορά έρχεται συχνά σε σύγκρουση με τη συμπεριφορά και τις πεποιθήσεις των πραγματικών ανθρώπων (Hogowitz & Willging, 1984). Το δίκαιο λαμβάνει ελάχιστα υπόψη τη διαφορετικότητα των συμπεριφορών που μπορεί να είναι εξίσου λογικές.

Ιστορικά, ο νόμος ονόμασε αυτό το μυθικό πρόσωπο «έλλογο άνθρωπο». Παρόλο που η γλώσσα έχει αλλάξει για να ταιριάζει στις σύγχρονες ευαισθησίες, η αντίληψη μάλλον παραμένει η ίδια. Ο φανταστικό έλλογος άνθρωπος παραμένει αμιγώς ορθολογιστής με την αυστηρή οικονομική έννοια του όρου: είναι ατομικιστής, α-κοινωνικός (εύπορος, λευκός, ετεροφυλόφιλος άνδρας;), διόλου υποκινούμενος από το ενδιαφέρον του για τους άλλους και εξαιρετικός γνώστης της λογικής και των υποθέσεων του νόμου. Οι κριτικοί ψυχολόγοι θα μπορούσαν να εξερευνήσουν το βαθμό στον οποίο οι απόψεις των πραγματικών ανθρώπων για τη δικαιοσύνη και την αμεροληψία συγκρούονται με το «πλάσμα» του νόμου. Πώς οι αντιλήψεις περί του τι είναι λογικό θα μπορούσαν να αλλάξουν στην Καλή Κοινωνία;

Το πρόβλημα των παρενεργειών

Οι προτάσεις του κυρίαρχου ρεύματος για νομική και πολιτική αναμόρφωση μερικές φορές αποδεικνύονται επιτυχείς. Δυστυ-

χώς οι μεταρρυθμιστικές αυτές προσπάθειες έχουν συχνά *α-πρόβλεπτες και ακούσιες παρενέργειες*, επειδή πολλά, κατά τα φαινόμενα διακριτά, κοινωνικά προβλήματα στην πραγματικότητα σχετίζονται μεταξύ τους. Η εστίαση σε στενά, «εύκολα στη διαχείρισή τους» προβλήματα, ειδικά σε ατομικό επίπεδο, αντί να επιφέρει αλλαγές στο ευρύτερο σύστημα, είναι δυνατόν να περιπλέξει περισσότερο τα πράγματα, μια και η απόφαση για την εφαρμογή μιας λύσης θα έχει παρενέργειες σε άλλους τομείς (Fox, 1991, 1993b· Haney, 1993· Roesch, 1995).

Πέρα από τις περιπλοκές που προκαλούν οι εστιασμένες σε ατομικό επίπεδο λύσεις, υπάρχει ένα άλλο ενδεχόμενο: οι βασιζόμενες στο δίκαιο λύσεις για τα κοινωνικά προβλήματα να αποφέρουν μεν βραχυπρόθεσμα οφέλη, αλλά τελικά να οδηγήσουν σε μια ευρύτερη εξάρτηση από νομικές αρχές, μειώνοντας την ικανότητα και τα κίνητρα των ανθρώπων να συνεργάζονται με άλλους για να επινοήσουν λύσεις βασισμένες στην κοινότητα (Fox, 1985, 1993a, 1993b). Παρατηρώντας ότι μια συγκεντρωτική πολιτεία εμποδίζει τόσο την ατομική αυτονομία όσο και την ψυχολογική αίσθηση της κοινότητας, ο κοινωνικός ψυχολόγος Seymour Sarason (1976) προσδιόρισε αυτό το φαινόμενο ως την *κεντρική αναρχική ιδέα*. Παρόλο που και οι συντηρητικοί που επικρίνουν την «εξάρτηση από την πρόνοια» προβάλλουν επίσης αυτό το επιχείρημα, εμείς δεν πρέπει να το απορρίψουμε άμεσα. Οι κριτικοί ψυχολόγοι πρέπει να θεωρήσουν ότι η μειωμένη αυτονομία και η αίσθηση της κοινότητας αποτελούν σημαντικά ζητήματα. Πρέπει όμως επίσης να επιμείνουν σε μια δομική αλλαγή που θα αναζωογονήσει τις κοινότητες και θα ελαχιστοποιήσει την καταστροφική ανισότητα του οικονομικού και νομικού μας συστήματος.

Συμπέρασμα

Τόσο το δίκαιο όσο και η ψυχολογία υποστηρίζουν ένα καταπιεστικό status quo. Αν το πεδίο της ψυχολογίας που ασχολείται με θέματα δικαίου συγχωνεύσει στις τεχνικές της παραδοσιακής ψυχολογίας τις καταπιεστικές τάσεις του νόμου, τότε το

αποτέλεσμα θα είναι η ακόμη μεγαλύτερη αδικία. Μια τέτοια πιθανότητα φαίνεται να υπάρχει από την προσφυγή στη θεραπευτική νομολογία αλλά και από το καθημερινό, εμπειρικό έργο της νομικής ψυχολογίας που διευκολύνει το νόμο να κάνει καλύτερα τη δουλειά του. Ο «πελάτης» της ψυχολογίας η οποία ειδικεύεται σε θέματα δικαίου – το νομικό σύστημα – σπάνια χρειάζεται βοήθεια για να διατηρήσει την κυριαρχία του. Το τραγικό είναι ότι οι ψυχολόγοι βοηθούν το νόμο να εξυπηρετεί πιο αποτελεσματικά κάποιους εις βάρος άλλων. Αυτό ισχύει ειδικά για τις γυναίκες, τους μη λευκούς, τους φτωχούς και τα άλλα θύματα του νομικού συστήματος, των οποίων τα προβλήματα απουσιάζουν καταφανώς από το πεδίο (Haney, 1993).

Από την άλλη πλευρά υπάρχει μια αχτίδα ελπίδας: πρόκειται για την ιστορική παρουσία του ζητήματος της δικαιοσύνης στην ψυχολογία που ασχολείται με θέματα δικαίου, σε συνδυασμό με την ψυχολογική νομολογία του Melton που είναι βασισμένη στις αξίες της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Μια κριτική ψυχολογία που ειδικεύεται σε θέματα δικαίου μπορεί να δώσει απαντήσεις σε καίρια ερωτήματα. Τι θα θέλαμε να υπάρχει στην Καλή Κοινωνία – και όχι μόνο αυτό που θεωρούμε πρακτικό να υπερασπιστούμε σήμερα; Μπορούμε να τροποποιήσουμε το δίκαιο σε τέτοιο βαθμό ώστε να γίνει μια δύναμη για απόδοση δικαιοσύνης; Ή μήπως ο νόμος απλώς βοηθά αυτούς που ήδη κατέχουν τον έλεγχο; Οι απαντήσεις μας σε αυτά τα ερωτήματα θα αυξήσουν ενδεχομένως την επίγνωση του κοινού για τη φύση του δικαίου και τις συνέπειές του. Αντί να βοηθούμε το νόμο να αυτοπροβάλλεται ως ο φυσικός και ουδέτερος διεκδικητής της δικαιοσύνης, μπορούμε να αποκαλύψουμε την ψευδή συνείδηση και να «αφυπνίσουμε την αίσθηση της αδικίας» (Deutsch & Steil, 1988). Κατά τη διάρκεια όλων αυτών μπορούμε να «αποβλέπουμε στο ρόλο του μεταρρυθμιστή, του παράγοντα που ταράζει το σύστημα, που ρισκάρει την αποξένωση, αλλά επιδιώκει την πραγματική, την ουσιαστική αλλαγή», αντί να μένουμε «ικανοποιημένοι – ακόμη και εφησυχασμένοι – με το ρόλο μας ως τεχνικών συμβούλων και ως ειδικών που δήθεν θα βελτιώσουν το νόμο» (Haney, 1993: 384).

Δυστυχώς, αν το δίκαιο αποτελεί πάντα σύμμαχο του κατεστημένου, τότε δεν μπορούμε να επιφέρουμε σε αυτό ριζοσπαστικές αλλαγές. Όπως προειδοποίησε ο Haney, «δεν μπορείς να αλλάξεις ένα σύστημα από το οποίο ζητάς αποδοχή, και το τίμημα που απαιτείται προκειμένου να καταστήσουμε το έργο μας αρεστό σε ένα εγγενώς (και όλο και περισσότερο) συντηρητικό νομικό σύστημα μπορεί να είναι πολύ υψηλό» (1993: 385). Αυτή η προειδοποίηση αποκτά μεγαλύτερη σημασία αν εξεταστεί υπό το φως ενός ευρύτερου ερωτήματος που θέτει ο Hegman: «Αναγγέλλει η ανάπτυξη της ψυχολογίας ένα νέο κεφάλαιο στην εξέλιξη του ανθρωπισμού ή απλώς δείχνει ότι ο Big Brother είναι αρκετά έξυπνος ώστε να καταφτάσει περιβαλλόμενος από τη ρητορική του διαφωτισμού και της υγείας;» (1995: 315). Από τη μια πλευρά, η προσπάθεια να στρέψουμε το σύστημα σε μια προοδευτική κατεύθυνση υποστηρίζει τα θύματα του νόμου. Αυτή η υποστήριξη είναι ζωτικής σημασίας. Από την άλλη πλευρά, η ένταξη μας στο σύστημα και η εργασία μας μέσα σε αυτό νομιμοποιεί τους νομικούς θεσμούς ενώ παράλληλα μειώνει την ενέργεια και το ενδιαφέρον για την υποστήριξη των ουσιαστικών εναλλακτικών του (Fox, 1993b). Μπορούμε να διασώσουμε επαρκώς το δίκαιο; Η επίλυση αυτού του διλήμματος αποτελεί το ύψιστο καθήκον μιας κριτικής ψυχολογίας που ειδικεύεται σε θέματα δικαίου.

Σημείωση

Ευχαριστώ την Elizabeth Caddick, τον Isaak Prilleltensky και τον Alan Tompkins για τα λεπτομερή σχόλιά τους σε δύο ή περισσότερα από τα προηγούμενα προσχέδια.

Πολιτική ψυχολογία: μια κριτική θεώρηση

Maritza Montero

Σημείωμα των επιμελητών: Η πολιτική ψυχολογία έχει κάτι κοινό με άλλα γνωστικά αντικείμενα στα οποία υπάρχουν πολιτικές «προεκτάσεις». Όπως η κοινοτική, η διαπολιτισμική, η φεμινιστική και η ψυχολογία που ειδικεύεται σε θέματα δικαίου, έτσι και η κυρίαρχη πολιτική ψυχολογία πραγματεύεται δυνάμει αντικρουόμενα πολιτικά θέματα κατά τρόπο ώστε να αποφεύγονται οι θεμελιώδεις αμφισβητήσεις των καθιερωμένων ψυχολογικών προτύπων και των εδραιωμένων κοινωνικών θεσμών. Η Maritza Montero τονίζει ότι ενώ η κριτική ψυχολογία είναι σαφώς πολιτική, η πολιτική ψυχολογία είναι σε μεγάλο βαθμό α-πολιτική και μη κριτική.

Η πολιτική ψυχολογία σπανίως διερευνά θέματα όπως η καταπίεση και η κυριαρχία στις δυτικές κοινωνίες, τα πλεονεκτήματα των εναλλακτικών πολιτικών συστημάτων και ο τρόπος με τον οποίο οι πολιτικοί παράγοντες προάγουν ή παρεμποδίζουν την Καλή Ζωή και την Καλή Κοινωνία. Αντίθετα, το συγκεκριμένο πεδίο επικεντρώνεται σε ψυχολογιοποιημένα, ασφαλή θέματα, όπως είναι οι στάσεις απέναντι στους πολιτικούς και οι προσωπικότητες των παγκόσμιων ηγετών. Η Montero μας καλεί να αναλογιστούμε γιατί ορισμένα θέματα τονίζονται κατά κόρον, ενώ άλλα αποφεύγονται. Αναγνωρίζει την ανάγκη «να έρθουν στην επιφάνεια οι συγκαλυμμένες, διαστρεβλωμένες, απορριμμένες ή αγνοημένες πτυχές ενός θέματος» και παρατηρεί ότι από τις πτυχές που αποκλείονται μπορούμε να μάθουμε τόσα όσα και από τις πτυχές που είναι παρούσες. Κάποια θέματα μένουν στο περιθώριο ή θεωρούνται αβάσιμα για έναν λόγο: επειδή συνήθως απειλούν την καθεστηκνία τάξη. Στην πολιτική ψυχολογία, όπως και σε άλλες γνωστικές περιοχές, «η απουσία και ο αποκλεισμός θεμάτων πρέπει να αντιμετωπιζό-

νται με καχυποψία, δεδομένου ότι μπορεί να εξυπηρετούν κεκαλυμμένα συμφέροντα.

Η ανάλυση της Montero για το τι συνιστά θεμιτή ή αθέμιτη περιοχή έρευνας μπορεί να παραλληλιστεί με την αντίστοιχη προβληματική που τίθεται στα κεφάλαια της ιστορίας, της δεοντολογίας, της αναπτυξιακής, της κλινικής και της φεμινιστικής ψυχολογίας καθώς και της ανάλυσης λόγου. Εντοπίζοντας τα στοιχεία που απουσιάζουν και επαναφέροντάς τα στο πεδίο της έρευνας, η κριτική ψυχολογία βοηθά στον επαναπροσδιορισμό των ορίων ενός γνωστικού πεδίου και το αναγκάζει να στρέψει την προσοχή του σε θεμελιώδη ζητήματα όπως είναι η καταπίεση, η χειραφέτηση, η υποκειμενικότητα και η φύση της γνώσης. ■

Η ΕΝΝΟΙΑ της κριτικής δεν είναι μονοσήμαντη. Στις συνήθεις σημασίες της περιλαμβάνονται κρίσεις σχετικές με την ποιότητα, την ηθικότητα, την καλοσύνη ή την ομορφιά ενός πράγματος. Στις κοινωνικές επιστήμες ο όρος «κριτικός» σημαίνει την αμφισβήτηση των αδιαφιλονίκητων παραδοχών, εξηγήσεων και ερμηνειών των κοινωνικών φαινομένων. Μια κριτική θεώρηση αρνείται να αποδεχτεί ένα αξίωμα μόνο και μόνο επειδή αυτό συμμορφώνεται με τις αρχές που θεμελίωσε ή εγκαθίδρυσε μια αυθεντία, η παράδοση ή η κοινή λογική. Επιπλέον υιοθετεί μια ανοιχτή αντιμετώπιση απέναντι σε αντίθετες ή εναλλακτικές ερμηνείες. Μια τέτοια προσέγγιση αμφισβητεί ό,τι το κυρίαρχο ρεύμα παρουσιάζει ως καθολικό, φυσικό, αναμφισβήτητο.

Η ανάληψη αυτής της κριτικής στάσης σημαίνει πολύ συχνά την υιοθέτηση μιας ριζοσπαστικής προσέγγισης, η οποία φτάνει στις ουσιώδεις πτυχές του κάθε θέματος και αγγίζει τις ρίζες του προβλήματος ή του φαινομένου. Σε μερικές περιπτώσεις η εις βάθος διερεύνηση ενός θέματος σημαίνει την ανάδειξη συγκαλυμμένων, διαστρεβλωμένων ή αγνοημένων πλευρών του. Με αυτή τους την ενέργεια οι κριτικοί θεωρητικοί υπονομεύουν και απειλούν το συνήθη τρόπο εξέτασης των πραγμάτων. Υιοθετούμε κριτική στάση όχι για να ανατρέψουμε την καθεστηκυία τάξη (αν και οφείλω να ομολογήσω ότι αυ-

τή η ιδέα είναι ιδιαίτερα ελκυστική), αλλά επειδή πρέπει να αποκαλυφθεί ό,τι δεν είναι γνωστό. Αυτός ο προσανατολισμός επιτρέπει εν δυνάμει τη δημιουργία νέων μορφών γνώσης.

Εξετάζοντας λοιπόν τα πράγματα από μια κριτική οπτική, επιχειρώ κατ' αρχάς μια επισκόπηση της κυρίαρχης πολιτικής ψυχολογίας. Στη συνέχεια ελπίζω να δείξω ότι το γνωστικό αντικείμενο της πολιτικής ψυχολογίας είναι πολύ ευρύτερο από ό,τι συνήθως πιστεύεται.

Ο ορισμός της πολιτικής ψυχολογίας και το αντικείμενο των ερευνών της

Υπάρχει η ομόφωνη άποψη ότι η πολιτική ψυχολογία ως επιστημονικός κλάδος αναπτύχθηκε από τη σύγκλιση της ψυχολογίας και της πολιτικής επιστήμης (Greenstein, 1973· Iyengar & McGuire, 1993· Seoane & Rodríguez, 1988· Stone, 1981). Το πεδίο αυτό μελετά τα αποτελέσματα των ψυχολογικών διεργασιών στην πολιτική συμπεριφορά και, το αντίστροφο, τα ψυχολογικά αποτελέσματα των πολιτικών δομών στα άτομα ή τις ομάδες (Stone, 1981). Αυτός ο ορισμός είναι αρκετά ευρύς ώστε να συμπεριλάβει μια ποικιλία φαινομένων και συμπεριφορών.

Στις ψυχολογικές διεργασίες που σχετίζονται με την πολιτική συγκαταλέγονται η αντίληψη, η κοινωνική νόηση (π.χ. οι πεποιθήσεις, οι αξίες, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις, οι στάσεις, η ιδεολογία), η πολιτική κοινωνικοποίηση, η ηγεσία, η κοινωνική ταυτότητα, η σύγκρουση, η επικοινωνία, η αυταρχική συμπεριφορά και η εξουσία. Συμπεριφορές όπως η συμμόρφωση, τα μαζικά κινήματα, η διαδικασία ψηφοφορίας και η εμπλοκή στον πολιτικό στίβο απασχολούν επίσης τους πολιτικούς ψυχολόγους. Με τα παραπάνω θέματα όμως δεν ολοκληρώνεται, ή δεν πρέπει να ολοκληρώνεται, ο κατάλογος των ενδιαφερόντων των πολιτικών ψυχολόγων. Η μελέτη του πολιτικού τραύματος (βασανισμοί, εξορίες, πολιτικοί διωγμοί), η πολιτική τρομοκρατία, τα κοινωνικά κινήματα και η μειονοτική επιρροή είναι κάποιες θεματικές περιοχές που αγνοούνται

από το κυρίαρχο ρεύμα. Παρατηρώντας τις παραπάνω απουσίες θα πρέπει να αναρωτηθούμε: Γιατί τα θέματα αυτά δεν μελετώνται; Ποιου ή ποιων τα συμφέροντα εξυπηρετεί αυτός ο αποκλεισμός; Ποιου ή ποιων η ευημερία αγνοείται;

Από τα προαναφερθέντα ερωτήματα αναδύονται κάποιες άλλες προοπτικές της πολιτικής ψυχολογίας. Σύμφωνα με τον Martín-Baró, ο ορισμός της πολιτικής ψυχολογίας πρέπει να τονίζει τη μελέτη των «ψυχικών διεργασιών μέσα από τις οποίες τα άτομα και οι ομάδες δημιουργούν, αγωνίζονται και ασκούν την απαραίτητη εξουσία για να ικανοποιήσουν κοινωνικά καθορισμένα συμφέροντα σε μια κοινωνική δομή» (1995: 216). Αυτός ο ορισμός δεν αποδέχεται την έννοια της πολιτικής χωρίς να την αναλύει. Αντίθετα, παρουσιάζει αυτό που ο Martín-Baró θεωρούσε κεντρικό στοιχείο, δηλαδή την ισχύ, αποκαλύπτοντας το ρόλο της και τοποθετώντας την στον πυρήνα της πολιτικής. Πράγματι, η ισχύς είναι το κλειδί για την κατανόηση της σημασίας των περισσότερων πολιτικών κειμένων.

Μια σύντομη ζωή και μια μακρά ιστορία

Η πολιτική ψυχολογία άρχισε να αναγνωρίζεται ως συστηματικό πεδίο μελετών, με τη δική του θέση στον ακαδημαϊκό χώρο, κατά τη δεκαετία του 1970, όταν δημοσιεύτηκαν τα πρώτα κείμενα που προσδιόριζαν το πεδίο (Greenstein, 1973· Knutson, 1973· Stone, 1974). Το 1978 η Διεθνής Εταιρεία Πολιτικής Ψυχολογίας (International Society of Political Psychology) συγκέντρωσε για πρώτη φορά ερευνητές και επαγγελματίες του πεδίου. Ένα χρόνο αργότερα η ίδια οργάνωση δημοσίευσε το πρώτο εξειδικευμένο περιοδικό, το *Political Psychology* (Πολιτική Ψυχολογία). Έως το τέλος της δεκαετίας η πολιτική ψυχολογία είχε καθιερωθεί ως επαγγελματική και ακαδημαϊκή ειδικότητα. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι δημοσιεύσεις που εντάσσονταν σαφώς στο πεδίο της πολιτικής ψυχολογίας υπήρχαν ήδη αρκετό καιρό πριν. Ο όρος «πολιτική ψυχολογία», για παράδειγμα, πρωτοεμφανίστηκε το 1910, όταν ο Gustave Le Bon δημοσίευσε ένα έργο με τον τίτλο *La Psychologie Politique*.

Πριν από αυτόν, το 1780, ένας άλλος Γάλλος στοχαστής, ο Saint-Simon, είχε ήδη χρησιμοποιήσει τον όρο «ψυχοπολιτική» (Munné, 1986: 20).

Σύμφωνα με τον McGuire (1993), οι κύριες φάσεις εξέλιξης της κυρίαρχης πολιτικής ψυχολογίας κατά τον 20ό αιώνα είναι τρεις. Κατά τη διάρκεια της πρώτης φάσης εκδηλώθηκε ενδιαφέρον για τη μελέτη της προσωπικότητας και της κουλτούρας (1940-1950). Η έρευνα ασχολήθηκε με την προσωπικότητα των πολιτικών ηγετών και την πολιτική συμπεριφορά συγκεκριμένων πολιτισμών. Κατά τη διάρκεια της δεύτερης φάσης η έρευνα εστιάστηκε κυρίως στη μελέτη των πολιτικών στάσεων (π.χ. συντηρητισμός, φιλελευθερισμός, δογματισμός) και στην εκλογική συμπεριφορά των ψηφοφόρων (1960-1970). Κατά την τρίτη φάση, η οποία εκτείνεται έως τις μέρες μας, αποδίδεται έμφαση στην πολιτική ιδεολογία. Στις ΗΠΑ με τον όρο «ιδεολογία» νοείται ένα σύστημα πεποιθήσεων. Αντίθετα, σε άλλες περιοχές του πλανήτη (Λατινική Αμερική, Ευρώπη) η ιδεολογία γίνεται αντιληπτή ως η ηγεμονία ή η επικράτηση συγκεκριμένων ιδεών πάνω σε άλλες. Στους κύκλους οι οποίοι είναι επηρεασμένοι από τη μαρξιστική σκέψη, η ιδεολογία ορίζεται ως ψευδής συνείδηση. Κατά συνέπεια, στην παρούσα φάση αποδίδεται γενικά έμφαση στην κοινωνική νόηση.

Η παραπάνω ιστορική αναδρομή δεν περιλαμβάνει τα σημαντικά έργα που παρήχθησαν κατά το τέλος του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού. Υπάρχουν άλλες δύο φάσεις τουλάχιστον που προηγούνται αυτών που όρισε ο McGuire. Η πρώτη, από το 1895 έως το 1920, σηματοδεύτηκε από την πρόταση σχετικά με την ψυχολογία των μαζών. Στην Ευρώπη (Le Bon, 1895, 1910) όπως και στη Λατινική Αμερική, όπου αναπτύχθηκε μια πλούσια βιβλιογραφία χαρακτηριστική για την επαναστατική και θετικιστική της θεώρηση, μελετήθηκε η σχέση ανάμεσα στην πολιτική και στις κοινωνιοψυχολογικές διεργασίες. Κατά τη δεύτερη φάση, από το 1923 έως το 1940, η Σχολή της Φραγκφούρτης στη Γερμανία εισήγαγε τη μαρξιστική οπτική στις ψυχοπολιτικές σπουδές. Συνδέοντας τις ιδέες του Freud και του Marx, η Σχολή της Φραγκφούρτης μελέτησε την ιδεολογία ως διαστρέβλωση της κοινωνικής πραγματικότητας που έχει

στόχο την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων συμφερόντων. Στην ίδια παράδοση μπορεί επίσης να συμπεριληφθεί το έργο του Wilhelm Reich (1933/1970), όπως για παράδειγμα το βιβλίο του *The Mass Psychology of Fascism*. Μια ιστορία της πολιτικής ψυχολογίας δεν μπορεί και δεν πρέπει να αγνοεί αυτές τις εξελίξεις.

Από αυτή την ιστορική αναδρομή εξάγεται ένα σημαντικό δίδαγμα. Οι εθνοκεντρικές θεωρήσεις, οι οποίες εμφανίζονται ως ερμηνείες με οικουμενική ισχύ, θα πρέπει πάντα να αμφισβητούνται εξαιτίας όλων των στοιχείων που αγνοούν. Στο λόγο της πολιτικής ψυχολογίας παρεισφρέουν μεροληπτικές απόψεις για τον κόσμο και τις ιστορικές διαδικασίες, με αποτέλεσμα τη μερική και μονομερή γνώση των πραγμάτων. Αυτό που θα έπρεπε να θεωρείται μόνο κάποιο από τα μέρη ενός επιστημονικού κλάδου απεικονίζεται ως ολόκληρος ο κλάδος. Η ειδική αυτή παρουσίαση αποκλείει και αποσιωπά τα επιτεύγματα άλλων ανθρώπων. Οι φοιτητές και οι ερευνητές οφείλουν να έχουν επίγνωση των τρόπων με τους οποίους ένας επιστημονικός κλάδος μπορεί να στενέψει τα όρια της αντίληψής μας και να αποδυναμώσει την ικανότητά μας να πραγματευόμαστε τις κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες.

Η απουσία και ο αποκλεισμός κάποιων θεμάτων πρέπει να αντιμετωπίζονται με καχυποψία, για το λόγο ότι μπορεί να εξυπηρετούν κεκαλυμμένα συμφέροντα. Κάποιες κοινωνικά κατασκευασμένες εκδοχές του κόσμου περιγράφονται ως φυσικές και καθολικές. Διδασκόμαστε να θεωρούμε δεδομένους και να αποδεχόμαστε ως φυσιολογικούς τους τρέχοντες τρόπους άσκησης της πολιτικής. Οι αδιαμφισβήτητες πολιτικές μας συνήθειες υπηρετούν συγκεκριμένα πολιτικά συμφέροντα, τα συμφέροντα αυτών που ανέλαβαν την προστασία του status quo. Ηθελήμενα ή όχι, το κυρίαρχο ρεύμα της πολιτικής ψυχολογίας συνεργεί στην ικανοποίηση αυτών των συμφερόντων μη αμφισβητώντας τις πολιτικές δομές και μη εξετάζοντας εναλλακτικές δομές εξουσίας. Κατ' αυτό τον τρόπο παρέχει επιστημονικά διαπιστευτήρια σε πολιτικά συστήματα τα οποία λειτουργούν για το συμφέρον των λίγων και σε βάρος των πολλών.

Η δυσφήμιση της πολιτικής

Ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως κοινωνικό και πολιτικό ον. Ωστόσο, αυτή ακριβώς η πολιτική φύση της κοινωνικής συμπεριφοράς συχνά αγνοείται, τόσο από την κοινωνία όσο και από την πολιτική ψυχολογία. Οι πολιτικές προεκτάσεις της κοινωνικής συμπεριφοράς αντιμετωπίζονται με μεγάλη επιφύλαξη. Η έννοια της πολιτικής φαίνεται να συνοδεύεται από κάποια δυσφορία. Αυτή η ενοχλητική πλευρά πηγάζει από δύο πηγές. Από τη μια μεριά, οι πολίτες περιφρονούν τη χειριστική συμπεριφορά των πολιτικών που επιμένουν να τους αποκλείουν από τις διαδικασίες λήψης σοβαρών αποφάσεων. Από την άλλη, οι πολιτικοί επιλέγουν να μην ενοχλούνται από την πολιτική δράση των πολιτών. Έτσι, τόσο οι πολιτικοί όσο και οι δυσαρεστημένοι πολίτες έχουν καταλήξει να αντιμετωπίζουν τη λέξη «πολιτική» με περιφρόνηση.

Αποτέλεσμα των παραπάνω είναι ο περιορισμός της πολιτικής στον κομματισμό και στην κυβερνητική δράση. Η συμμετοχή των πολιτών στα κοινά συνδέεται αποκλειστικά με τη διαδικασία της ψηφοφορίας και την αποδοχή μιας πολιτικής ιδεολογίας. Η άσκηση της πολιτικής εξουσίας επομένως πραγματοποιείται μόνο σε περίοδο εκλογών. Η συμμετοχή των πολιτών μειώνεται περαιτέρω από την εξίσωση της πολιτικής με την κυβέρνηση — μια κοντόφθαλμη αντίληψη που συχνά υποστηρίζεται από την πολιτική ψυχολογία. Αυτές οι αντιλήψεις περί πολιτικής απομακρύνουν τους πολίτες από τις πολιτικές διαδικασίες, λησμονώντας ότι η δημοκρατία βασίζεται ακριβώς στη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά.

Η αποδόμηση του όρου «πολιτική» στις δυτικές χώρες αποκαλύπτει ότι η έννοια έχει χάσει την αρχική της σημασία. Έχει αποκολληθεί από τη ρίζα που τη συνέδεε με την έννοια της αρχαιοελληνικής «πόλεως». Κατέληξε να σημαίνει τις ενέργειες μιας συγκεκριμένης ομάδας ανθρώπων που αξιούνουν για τον εαυτό τους την ικανότητα να διοικούν την πόλη.

Η πολιτική και το άτομο

Τι είναι αυτό που καθιστά μια πράξη πολιτική; Πού έγκειται ο πολιτικός χαρακτήρας των συμπεριφορών; Συνήθως, αυτό που κάνει ένας πολιτικός θεωρείται πολιτικό. Το ίδιο ισχύει και για ένα πολιτικό πλαίσιο, όπως είναι τα κυβερνητικά αξιώματα ή οι διεθνείς σχέσεις. Πολιτική όμως πρέπει επίσης να θεωρείται η σχέση μεταξύ του δρώντος υποκειμένου, της δράσης και της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης (Martín-Baró, 1995), καθώς και η κατασκευή του πολιτικού νοήματος στο λόγο.

Τα άτομα που εμπλέκονται στην πολιτική συνήθως παρουσιάζονται από την κυρίαρχη πολιτική ψυχολογία ως πρωταγωνιστές και δευτεραγωνιστές. Πρωταγωνιστές (ή κύριοι δράστες) είναι όσοι ασκούν θεσμική εξουσία και ελέγχουν την κυβέρνηση (βουλευτές, γερουσιαστές, πρωθυπουργοί, πρόεδροι, δικαστές και τα πολιτικά κόμματα των οποίων τα μέλη στελεχώνουν τις παραπάνω θέσεις). Δευτεραγωνιστές (ή υποστηρικτικοί δράστες) είναι οι μάζες, οι πολίτες των οποίων οι πολιτικές δραστηριότητες περιορίζονται στην τελετουργία της ψηφοφορίας κάθε λίγα χρόνια. Μέσω των εκλογών οι πολίτες νομιμοποιούν την εξουσία των πρωταγωνιστών, μεταβιβάζουν τη δική τους εξουσία και τελικά τη χάνουν. Η σχέση των παραδοσιακών πολιτικών και των πολιτών μπορεί εν πολλοίς να συγκριθεί με τη σχέση των ηθοποιών και του κοινού τους. Οι ηθοποιοί προσδοκούν την υποδοχή, την προσοχή, την επιδοκιμασία και την ησυχία κατά τη διάρκεια της παράστασης. Αναμένουν επίσης ότι το κοινό θα ξαναέρθει στην επόμενη παράσταση και θα τους αγαπήσει.

Η συμπεριφορά της μάζας του κοινού εξετάζεται συχνά με την ίδια περιέργεια με την οποία παρατηρείται και η συμπεριφορά των άγριων ζώων. Οι τρέχουσες αντιλήψεις για τις επιθετικές, απρόβλεπτες και παράλογες μάζες πρωτοεμφανίστηκαν κατά το 19ο αιώνα από τον Gustave Le Bon (1895/1952). Πίσω από αυτή τη σύλληψη κρύβεται η ιδέα ότι οι συνηθισμένοι άνθρωποι, η μεγάλη πλειονότητα, δεν ξέρουν τι θέλουν ή τι χρειάζονται ή τι είναι πιο κατάλληλο για τους ίδιους. Έτσι, αυτός που γνωρίζει, είτε πρόκειται για άτομο είτε για ομάδα, θα

πρέπει να τους ενημερώσει σχετικά και να λάβει για λογαριασμό τους σημαντικές αποφάσεις, όπως είναι η φορολόγησή τους πέρα από τις οικονομικές τους δυνατότητες, η αποστολή τους στον πόλεμο ή η επανεγκατάστασή τους. Ουσιαστικά η παρουσία των συνηθισμένων ανθρώπων στην πολιτική είναι περιστασιακή. Εμφανίζονται και εξαφανίζονται ανάλογα με τις ανάγκες ή τα συμφέροντα των πρωταγωνιστών. Από τη μία μεριά απαιτείται η ψήφος τους και ζητείται η επιδοκιμασία τους μέσω του πολιτικού λόγου. Από την άλλη μεριά δεν λαμβάνουν γνώση συγκεκριμένων χειρισμών και αποκλείονται από αποφάσεις που τους αφορούν άμεσα.

Είναι επομένως πολύ εύκολο να ανευρεθούν μελέτες για την επίδραση των πολιτικών συστημάτων και των ιδεών στα άτομα (π.χ. πολιτική κοινωνικοποίηση, πολιτικές στάσεις, πεποιθήσεις και αξίες, όπως ο συντηρητισμός, ο δογματισμός, ο φιλελευθερισμός ή ο εκδημοκρατισμός), για την επίδραση του αυταρχισμού στους λαούς και την ανάπτυξη της πολιτικής ηγεσίας. Από τις μελέτες όμως απουσιάζουν όσοι αντιστέκονται και βιώνουν τις συνέπειες των πολιτικών αποφάσεων που οι πρωταγωνιστές λαμβάνουν για λογαριασμό τους. Το πρόβλημα είναι ότι τα άτομα, όντας υποκείμενα της δημοκρατίας, αντιμετωπίζονται συνήθως ως στατιστική τάση στις διερευνητικές μελέτες, με το μέσο όρο των τάσεων να λογίζεται ως «κοινή γνώμη». Κάποιες ομάδες όπως οι ανήλικοι, οι εθνικές μειονότητες, οι γυναίκες, τα άτομα με χαμηλό εισόδημα, οι μετανάστες και οι ηλικιωμένοι σπάνια θεωρούνται πρωταγωνιστές. Αντιπροσωπεύουν απλώς τις αποκλίσεις του μέσου όρου ή τα στατιστικώς μη σημαντικά αποτελέσματα των αναλύσεων. Ενώ θεωρητικά όλοι είναι ίσοι απέναντι στο νόμο, στην πραγματικότητα δεν απολαμβάνουν όλοι οι πολίτες μιας δημοκρατίας τα ίδια δικαιώματα (Boudon, 1977). Έτσι, για παράδειγμα, σε κάποιες χώρες οι ανήλικοι, οι μη πολιτογραφημένοι μετανάστες, το στρατιωτικό προσωπικό και οι φυλακισμένοι αποκλείονται από τη συμμετοχή στις εκλογές. Τέτοιοι νομικοί περιορισμοί αποξενώνουν πολλά άτομα από τις δημοκρατικές διαδικασίες.

Όταν η πολιτική ψυχολογία στρέφεται στις μεγάλες πολιτικές προσωπικότητες της ιστορίας, έχει την τάση να εξετάζει

τον τρόπο με τον οποίο κατέκτησαν και χρησιμοποίησαν την εξουσία από μια ατομικιστική σκοπιά. Αναλύει το στίλ διακυβέρνησης συγκεκριμένων προέδρων και πολιτικών παρατάξεων, καθώς και το λόγο τους, για να κατανοήσει τις ιδεολογικές τάσεις και την επιρροή τους στον πληθυσμό και σε άλλες πολιτικές προσωπικότητες. Αυτές τις ιδεολογικές τάσεις τις συμερίζονται συχνά και οι ίδιοι οι ερευνητές, οι οποίοι ως εκ τούτου ούτε τις αμφισβητούν ούτε τις κρίνουν. Από μια ανάλυση των λόγων που εκφωνούσαν οι πρόεδροι στη Βενεζουέλα από το 1958 ως το 1992, ο Rodríguez (1993) κατέληξε στο συμπέρασμα ότι αυτοί που φαίνονταν να αποτελούν τους βασικούς πρωταγωνιστές σε μια δημοκρατία ήταν πολύ περισσότερο τα πολιτικά κόμματα, ο στρατός και ο κλήρος παρά οι πολίτες.

Ο Martín-Baró εξέφρασε την ανάγκη «να θέσουμε στον εαυτό μας το ερώτημα ποιες είναι οι κύριες ομάδες ή τα άτομα που εμπλέκονται σε κάθε πολιτική σχέση, και να μη συμβιβάζομαστε μόνο με το ενεργό ή το προφανές» (1995: 229) έτσι ώστε να αποκαλύψουμε τους πολιτικούς χειρισμούς. Θεωρώ ότι αυτό πρέπει να γίνει όχι μόνο για να εντοπιστούν όσοι χειρίζονται την εξουσία και τους πόρους πίσω από τη σκηνή, αλλά και για να προσδιοριστούν όσοι επηρεάζονται από αυτές τις ενέργειες. Η πολιτική ψυχολογία οφείλει να μελετήσει όλους τους πολιτικούς πρωταγωνιστές και όχι μόνο τους «ενεργούς ή προφανείς» που μελετώνται από το κυρίαρχο ρεύμα. Σε αυτούς περιλαμβάνονται:

1. Οι παραδοσιακοί πολιτικοί πρωταγωνιστές: οι πολιτικοί, οι κυβερνητικοί εκπρόσωποι, οι νομοθέτες, οι δικαστές.
2. Οι «παίχτες» των οποίων η επιρροή ασκείται από το παρασκήνιο και δεν είναι άμεσα εμφανής: οι επιχειρηματίες, οι οικονομικές και θρησκευτικές ομάδες και οι ηγέτες τους.
3. Οι ενεργοί πολίτες, οριζόμενοι ως μια συνάθροιση ατόμων με πολιτικά δικαιώματα και υποχρεώσεις, η άσκηση των οποίων υποδηλοί τη συμμετοχή τους στη διακυβέρνηση ενός έθνους.
4. Ο λαός, ως ένα σύνολο ατόμων (με ή χωρίς πολιτικά δικαιώματα) που δρουν και αντιδρούν σε αυτές τις πολιτικές ενέργειες.

5. Οι μειονοτικές ομάδες, οι οποίες μπορεί να υπόκεινται σε διαφορετική πολιτική μεταχείριση. Εδώ με τον όρο «μειονοτικές ομάδες» αναφέρομαι σε ομάδες με σαφή ταυτότητα και με καθορισμένους και κοινούς αντικειμενικούς σκοπούς, που έρχονται σε αντίθεση με εκείνους της πλειονότητας. Παρόλο που οι μειονότητες καταβάλλουν συχνά το τίμημα της πολιτικής τους δραστηριότητας, κατορθώνουν πολλές φορές να ασκήσουν κοινωνική επιρροή (Moscovici, 1976· Moscovici & Mygny, 1987).

Πολιτική και κοινωνική ταυτότητα

Η σχέση ανάμεσα στην κοινωνική και την πολιτική ταυτότητα υπήρξε το αντικείμενο μελέτης της πολιτικής ψυχολογίας από την απαρχή της σύστασής της ως κλάδου. Ενώ όμως είναι θεμελιώδης για την κατανόηση εννοιών όπως η εθνικότητα και ο εθνικισμός, αυτή η ερευνητική κατεύθυνση ενίσχυσε την εξάρτηση και νομιμοποίησε ερμηνείες που απέκλειαν την εθνική ταυτότητα σε κάποιες ομάδες. Πολλοί άνθρωποι από τις πρώην αποικίες, που τώρα θεωρούνται «αναπτυσσόμενες χώρες» του «Τρίτου Κόσμου», κατέληξαν στην εσωτερίκευση αρνητικών εικόνων εαυτού. Αυτό το φαινόμενο, το οποίο συναντάται με ποικίλες ονομασίες όπως «εθνική υποτίμηση», «αποικιακή ιδεολογία» και «αρνητική εθνική αυτοεικόνα», μελετήθηκε στη Βενεζουέλα (Montero, 1985, 1990· Quintero, 1993· Salazar, 1983), στη Νοτιοανατολική Ασία (Alatas, 1977), στην Τυνησία (Memmi, 1968), στην Αλγερία (Fanon, 1968) και στην Αργεντινή (D'Adamo & Garcia-Beaudoux, 1995). Η έρευνα δείχνει πώς ακριβώς μερικές ομάδες, ή και ολόκληρες κοινωνίες, διαμορφώνουν αρνητικές εικόνες εαυτού εσωτερικεύοντας αρνητικές αποδόσεις-χαρακτηρισμούς.

Για να κατανοήσουμε αυτό το φαινόμενο, θα πρέπει πρώτα να συλλάβουμε την έννοια της *ιδεολογίας*. Η ιδεολογία αναφέρεται σε ένα σύστημα ιδεών που προωθούν συγκεκριμένα συμφέροντα. Για την προάσπιση αυτών των συμφερόντων καλλιεργούνται συνήθως ιδέες που διαστρεβλώνουν, αρνούνται ή

αποκρύπτουν κοινωνικά και ιστορικά γεγονότα και διεργασίες. Έτσι, η ιδεολογία κατασκευάζει την πραγματικότητα με τέτοιο τρόπο ώστε οι άνθρωποι να εσωτερικεύουν αρνητικές αποδόσεις για τον εαυτό τους θεωρώντας τες φυσικές και νόμιμες. Μέσω μιας διεργασίας αυτοεκπλήρωσης οι άνθρωποι εκδηλώνουν συμπεριφορές που βρίσκονται σε συμφωνία με αυτές τις αρνητικές αντιλήψεις. Πολλές είναι οι πολιτικές συνέπειες αυτού του φαινομένου. Οι πολίτες καταναλώνουν εισαγόμενα προϊόντα με την πεποίθηση ότι τα εγχώρια είναι κατώτερης ποιότητας, εισάγουν πολιτισμικά πρότυπα και συνήθειες που είναι επιζήμια για τον ντόπιο πληθυσμό, και γενικά θεωρούν τα προϊόντα που προέρχονται από τον Πρώτο Κόσμο καλύτερα. Το πιο σημαντικό όμως είναι η πίστη τους ότι έχουν ανάγκη από ισχυρούς και αυταρχικούς ηγέτες επειδή οι ίδιοι δεν είναι αρκετά «πεφωτισμένοι» ώστε να διαχειριστούν τη δημοκρατία.

Πολιτική συμμετοχή ή πολιτική δράση;

Ακόμη και πριν την αναγνώριση της πολιτικής ψυχολογίας ως ξεχωριστού κλάδου υπήρχαν μελέτες που εξέταζαν την *πολιτική συμμετοχή*. Αυτές οι μελέτες διερευνούσαν τη συμπεριφορά των ψηφοφόρων και τη μαχητικότητα στα πολιτικά κόμματα. Παρόλο που ο όρος «συμμετοχή» χρησιμοποιείται συχνά στη βιβλιογραφία, οι συγγραφείς έχουν αρχίσει να διευρύνουν το πεδίο αναφοράς του (Lederer, 1986· Montero, 1995· Sabucedo, 1990). Και τούτο διότι περιορίζοντας τη χρήση του όρου αποκλειστικά στην ψηφοφορία και στις πολιτικές προτιμήσεις δημιουργείται μια κατά βάση αντιδραστική αντίληψη για το νόημα της πολιτικής συμμετοχής.

Εξ ου και προτιμώ να μιλώ για *πολιτική δράση*, μεταθέτοντας την έμφαση στο δυναμικό χαρακτήρα των κοινωνικών υποκειμένων που διαμορφώνουν τις κοινωνίες και οικοδομούν τους πολιτικούς θεσμούς. Οι Marsch και Kaase, για παράδειγμα, παραθέτουν έναν ορισμό της κοινωνικής συμμετοχής που έρχεται σε αντίθεση με την παραδοσιακή αντίληψη. Σύμφωνα

με αυτούς, η συμμετοχή αφορά «εθελοντικές δραστηριότητες από μεμονωμένους πολίτες οι οποίες αποσκοπούν να επηρεάσουν άμεσα ή έμμεσα τις πολιτικές επιλογές σε διάφορα επίπεδα του πολιτικού συστήματος» (1979: 42). Τέτοιες δραστηριότητες είναι συνήθως οι διαδηλώσεις, οι απεργίες, οι καταλήψεις δημόσιων κτιρίων, η απομάκρυνση διαφημίσεων και συμβόλων και άλλες μορφές βίας.

Κατά παρόμοιο τρόπο, ο Sabucedo ορίζει την πολιτική δράση ως «τη στόπιμη συμπεριφορά ενός ατόμου ή μιας ομάδας για την άσκηση κάποιας μορφής επιρροής στη λήψη πολιτικών αποφάσεων» (1990: 73). Ο ίδιος επισημαίνει παράλληλα ότι η πολιτική δράση συνδέεται ουσιαστικά με το δημοκρατικό σύστημα, στο οποίο παρέχει νομιμότητα. Για να μπορεί λοιπόν μια πολιτεία να θεωρείται δημοκρατική, θα πρέπει να δημιουργήσει διαύλους μέσα από τους οποίους οι πολίτες θα εκφράζουν τη θέλησή τους. Αυτοί οι δίαυλοι μπορεί να είναι συμβατικοί ή ασυνήθιστοι. Τα συμβατικά μοντέλα της πολιτικής δράσης συνδέονται με δραστηριότητες που παραδοσιακά θεωρούνται πολιτικές και συνήθως αναμένονται από τα μέλη της κοινωνίας σε δεδομένες στιγμές (π.χ. ψηφοφορία). Αντίθετα, τα μη συμβατικά, ασυνήθιστα ή εναλλακτικά μοντέλα περιλαμβάνουν μη αναμενόμενες και απρόβλεπτες δραστηριότητες.

Εναλλακτική πολιτική δράση

Οι παραδοσιακές απόψεις της πολιτικής βασίζονται κατά πολύ στην *ιδεολογία περί δίκαιου κόσμου*. Σύμφωνα με αυτήν, η κοινωνία είναι οργανωμένη με ορθό και δίκαιο τρόπο και οι επικεφαλής «επαγγελματίες της πολιτικής» φροντίζουν να ικανοποιούν τις ανάγκες και τις αγωνίες των πολιτών. Αν ακολουθούμε συγκεκριμένους κανόνες, η κοινωνία θα συνεχίσει την πορεία της ομαλά και προβλέψιμα και οι συγκρούσεις θα αποσοβούνται. Όποιος δεν ταιριάζει στην κοινωνία και συμπεριφέρεται απρόβλεπτα θεωρείται αφύσικος ή αποκλίνων.

Η πολιτική διαμαρτυρία λοιπόν χάνει τη νομιμότητά της επειδή κατά βάση δεν ακολουθεί τους κανόνες του παιχνιδιού.

Όσοι διαμαρτύρονται θεωρούνται εξτρεμιστές. Όπως όμως παρατήρησε ο Ledever, «η πολιτική διαμαρτυρία που εμφανίστηκε στις αναπτυγμένες βιομηχανικές κοινωνίες κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1960 αντανακλά την πολιτικοποίηση των μαζών και την ανάδυση νέων τρόπων πολιτικής δράσης» (1986: 355). Αυτοί οι νέοι τρόποι είναι τα λεγόμενα *εναλλακτικά μοντέλα πολιτικής δράσης*, τα οποία σημαίνουν μη συμβατικούς τρόπους δράσης που σχετίζονται με τη δυσαρέσκεια. Αυτές οι νέες μορφές πολιτικής αποκαλύπτουν την ανικανότητα των αντίστοιχων παραδοσιακών να εκφράσουν τα αισθήματα και τις ανάγκες των μαζών ή συγκεκριμένων ομάδων που νιώθουν ότι έχουν στερηθεί τα δικαιώματα και τις φιλοδοξίες τους.

Οι εναλλακτικές μορφές της πολιτικής δεν ανταποκρίνονται στα αποδεκτά κριτήρια και στους κανόνες των προβλέψιμων μορφών πολιτικής συμμετοχής. Φαίνονται σαν να ξεπηδούν αυθόρμητα μέσα στις ομάδες ή να επινοούνται ξαφνικά από κάποια άτομα. Οι καθιστικές διαμαρτυρίες, τα γκράφιτι, το μποϊκοτάζ κάποιων προϊόντων από τους καταναλωτές, το κάψιμο των στηθόδεσμων, τα οποία ήταν τόσο δημοφιλή κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1960 με αρχές της δεκαετίας του 1970, όπως και οι αεροπειρατίες και η κράτηση ομήρων, όλα αντιπροσωπεύουν εναλλακτικές μορφές δράσης που απειλούν την καθιερωμένη τάξη πραγμάτων. Αυτές οι δράσεις μπορεί να είναι νόμιμες ή παράνομες. Οι παράνομες περιλαμβάνουν βίαιες όσο και μη βίαιες πράξεις, όπως είναι η άρνηση ενός πολίτη να πληρώσει φόρους, να καταταγεί στο στρατό και ή να μην υπακούσει σε κάποιες διατάξεις.

Πολλές από αυτές τις ενέργειες έχουν επιτύχει την αναγκαστική τροποποίηση νόμων ούτως ώστε να ικανοποιούν τις ανάγκες περιθωριακών ή ριζοσπαστικών ομάδων. Για παράδειγμα, σε πολλές χώρες οι αντιρρησίες συνείδησης έχουν το δικαίωμα να προσφέρουν κοινωνική εργασία αντί της στρατιωτικής θητείας. Το κίνημα της ανυπακοής των πολιτών με τη μη βία, που οργάνωσε ο Γκάντι στην Ινδία, συνέβαλε σημαντικά στην ανεξαρτητοποίηση της χώρας από την Αγγλία. Το κίνημα των δικαιωμάτων των πολιτών στις Ηνωμένες Πολιτείες οδήγησε στην κατάργηση του θεσμοθετημένου διαχωρισμού λευ-

κών και μαύρων, οι δε μαζικές κινητοποιήσεις για κοινωνική δικαιοσύνη επέφεραν τη διάλυση του καθεστώτος του απαρτχάιντ στη Νότιο Αφρική. Με την εμφάνιση της εναλλακτικής πολιτικής δράσης εισήλθαν στο παιχνίδι και νέοι «πολιτικοί παίκτες»: οργανώσεις πολιτών, κοινότητες, ακόμη και διεθνείς οργανισμοί όπως η Greenpeace.

Πολιτική, ιδεολογία και αφύπνιση της συνείδησης

Η αναγνώριση του ρόλου της ιδεολογίας στα πολιτικά φαινόμενα είχε ως αποτέλεσμα τη διεξαγωγή εκτεταμένων ερευνών στη συγκεκριμένη περιοχή. Η προέλευση, οι αιτίες τους και οι τρόποι υπερνίκησης της επίδρασης των κυρίαρχων ιδεολογιών αποτέλεσαν το αντικείμενο μελετών σε πολλές χώρες της Νοτίου Αμερικής μετά τα τέλη της δεκαετίας του 1950. Έρευνες για την αποϊδεολογικοποίηση (τον αγώνα ενάντια στις επιπτώσεις της ιδεολογίας) και την αφύπνιση της συνείδησης στη Βραζιλία (Lane & Sawaia, 1991), την Κολομβία (Fals Borda, 1985), το Σαλβαδόρ (Martín-Baró, 1985a, 1986, 1990) και τη Βενεζουέλα (Montero, 1993) δείχνουν τη σύγκλιση δύο πεδίων: της κοινοτικής ψυχολογίας και της πολιτικής ψυχολογίας. Και τα δύο έχουν αποδείξει ότι η διεργασία ανάπτυξης της κοινότητας συνιστά από μόνη της έναν τρόπο πολιτικής δράσης. Η έρευνα δείχνει επίσης ότι για να γίνει κανείς πολιτικός πρωταγωνιστής με την πλήρη σημασία της λέξης, θα πρέπει πρώτα να διασπάσει το φαύλο κύκλο της απόδοσης μειωτικών αυτοχαρακτηρισμών και της πολιτικής αλλοτρίωσης. Οι άνθρωποι πρέπει να αντισταθούν στην πολιτική αλλοτρίωση. Με άλλα λόγια, πρέπει να κατανικήσουν την πεποίθηση ότι η πολιτική είναι ένας άγνωστος γι' αυτούς κόσμος, που ανήκει αποκλειστικά στους επαγγελματίες πολιτικούς και στους κατόχους της εξουσίας, οι αποφάσεις των οποίων δεν μπορούν να αμφισβητηθούν.

Η ιδεολογία κατασκευάζεται μέσω της γλώσσας και εκφέρεται με το λόγο. Πρόκειται για μια δυναμική διεργασία νομιμοποίησης συγκεκριμένων ιδεών που χρειάζεται να επιβλη-

θούν ως «αληθείς» ή έγκυρες. Κατ' αυτό τον τρόπο η ιδεολογία προβάλλει αναπαραστάσεις που είναι σχεδιασμένες να κρατήσουν συγκεκριμένους ανθρώπους στην εξουσία. Δρώντας μέσω της «κοινής λογικής», η ιδεολογία καλλιεργεί ως φυσικές συγκεκριμένες πεποιθήσεις για τον κοινωνικό κόσμο: όσοι βρίσκονται στην εξουσία δικαιούνται τα προνόμια που κατέχουν, όσοι υποτάσσονται στην εξουσία δεν μπορούν να κάνουν τίποτε καλύτερο. Αλλά η κοινή λογική, όπως και η επιστήμη, δεν στερείται αντιφάσεων. Η κοινή λογική συγκροτείται από παρουσίες και απουσίες. Η αποδοχή αποκλειστικά των στοιχείων που είναι παρόντα, αυτών δηλαδή που είναι προφανή, μπορεί να αποδειχτεί παραπλανητική και μεροληπτική. Όπως το έθεσε ο Γάλλος φιλόσοφος Derrida (1967), υπάρχει το κείμενο και δεν υπάρχει τίποτε έξω από αυτό. Μέσα στο κείμενο όμως μπορεί να βρεθεί ακόμη και το αντι-κείμενο, με την ανεύρεση αυτού που λείπει. Να γιατί η πολιτική ψυχολογία πρέπει να ασχοληθεί με την ιδεολογία και τις μορφές εξουδετέρωσής της, να προβεί δηλαδή στη λεγόμενη *αποϊδεολογικοποίηση*.

Η αποϊδεολογικοποίηση προαπαιτεί μια πολιτική δέσμευση: την προαγωγή των συμφερόντων των καταπιεσμένων και την ιεράρχησή τους υψηλότερα από όλων των άλλων. Παράδειγμα μιας τέτοιας προσέγγισης είναι η πρόταση του Martín-Baró (1985b) για τη χρησιμοποίηση των μετρήσεων της κοινής γνώμης ως εργαλείων αποϊδεολογικοποίησης. Προκειμένου να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός, θα πρέπει τα αποτελέσματα των δημοσκοπήσεων να συζητούνται με το λαό και να χρησιμοποιούνται ως μέσο διαπαιδαγώγησής του. Μερικά ερωτήματα, όπως ποιου τα συμφέροντα εξυπηρετούνται από αυτά τα αποτελέσματα, μπορούν να λειτουργήσουν ως καταλύτες για την αλλαγή. Η ανάλυση της φύσης των αποτελεσμάτων και η εξέταση της διασύνδεσής τους με την επικρατούσα ιδεολογία μπορούν να μετατρέψουν τις μετρήσεις της κοινής γνώμης σε φορείς αμφισβήτησης της κυρίαρχης ιδεολογίας.

Η αποϊδεολογικοποίηση συνδέεται στενά με την *αφύπνιση της συνείδησης*. Η αφύπνιση της συνείδησης δεν σημαίνει την πλήρωση κάποιου κενού. Όλοι έχουν συνείδηση. Ο σκοπός εδώ

είναι η δημιουργία επίγνωσης για τις συνθήκες ζωής, για τις αιτίες και τα αποτελέσματα, καθώς και η προαγωγή της αλλαγής και της ενδυνάμωσης. Η διεργασία της αλλαγής ξεκινά με την παροχή βοήθειας στους ανθρώπους έτσι ώστε, με τις δικές τους ενέργειες και προσπάθειες, να θέσουν υπό έλεγχο το άμεσο περιβάλλον τους. Επιδιώκονται η δράση και ο στοχασμός προκειμένου η παθητική στάση να γίνει ενεργητική και η απάθεια να μετατραπεί σε δέσμευση, λήψη αποφάσεων και μετασχηματισμό της καθημερινής ζωής. Αυτή η διαδικασία βοηθά τους ανθρώπους να ασκούν τα δικαιώματά τους, να εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις τους και να απαιτούν ό,τι τους οφείλεται. Ενδυναμώνει και ταυτόχρονα αλλάζει τη δημοκρατία, αφενός διαπλάθοντας το δημοκρατικό χαρακτήρα και αφετέρου γεφυρώνοντας το χάσμα ανάμεσα στους πολίτες και στην κυβέρνηση που εκλέχθηκε για να τους υπηρετεί. Η αφύπνιση της συνείδησης προάγει τη δράση πολύ πιο πέρα από την περιστασιακή πράξη της ψηφοφορίας.

Πολιτική και δημοκρατία

Η παραπάνω συζήτηση αναδεικνύει το δεσμό μεταξύ πολιτικής δράσης και δημοκρατίας (Sabucedo, 1990). Παρότι όμως οι πολιτικοί ψυχολόγοι μελετούν τις διαφορετικές μορφές πολιτικής έκφρασης στο δημοκρατικό πλαίσιο, σπάνια διερευνούν τις προσπάθειες υπονόμησης της δημοκρατίας. Σε πολλές χώρες της Νοτίου Αμερικής αυτό το πεδίο μελέτης είναι επικίνδυνο, αν όχι θανατηφόρο, όπως γνωρίζουν από προσωπική εμπειρία πάμπολλοι Χιλιανοί, Αργεντινοί, Βραζιλιάνοι και Ουρουγουανοί ψυχολόγοι και κοινωνικοί επιστήμονες.

Αν η δημοκρατία είναι το καλύτερο γνωστό πολιτικό σύστημα, τότε γιατί υπάρχουν εναλλακτικοί τρόποι πολιτικής δράσης; Δεν καταδεικνύει αυτό μια αποτυχία του συστήματος; Προφανώς, σε μια αληθινά δημοκρατική δημοκρατία (και εδώ δεν πρόκειται για πλεονασμό) θα έπρεπε να συνυπάρχουν ποικίλες μορφές δράσης. Γιατί λοιπόν δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο; Αν η πολιτική ψυχολογία επιθυμεί να απαντήσει σε αυτό το

ερώτημα, θα πρέπει να μελετήσει τις δημοκρατικές διαδικασίες από μια *αποδομητική* σκοπιά. Είναι απαραίτητο να αναζητήσει τα συγκαλυμμένα νοήματα των κειμένων και των πρακτικών, αναλύοντας τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζονται και εξηγούνται. Η πολιτική ψυχολογία οφείλει να αποκαλύψει τις αντιφάσεις, τις υποθέσεις, τα κενά και τις στρατηγικές που ενυπάρχουν στα πολιτικά κείμενα. Οι παρουσίες και οι απουσίες σε αυτά πρέπει να σχολιάζονται και να ερμηνεύονται.

Μια αποδομητική ανάλυση θα αποκαλύψει ορισμένα ενδιαφέροντα στοιχεία και θα μας διδάξει ότι η κριτική θεώρηση δεν πρέπει να αποδέχεται ως φυσικές ή ως δεδομένες κάποιες αντιλήψεις. Λέγεται ότι η δημοκρατία είναι ένα σύστημα στο οποίο οι αντιπρόσωποι της κυβέρνησης και οι νομοθέτες εκλέγονται από το λαό, όπου λαός θεωρείται ο *καθένας*. Υποτίθεται επομένως ότι οποιαδήποτε κυβέρνηση σε μια δημοκρατική χώρα κατέχει την εξουσία μέσω μιας απόφασης που ελήφθη από όλους τους πολίτες. Άρα η κυβέρνηση είναι νόμιμη και αντιπροσωπεύει τη θέληση του λαού.

Παρ' όλα αυτά, σε χώρες όπου δεν είναι απαραίτητο ένα συγκεκριμένο ποσοστό ψήφων για τη νίκη μιας παράταξης στις εκλογές, συχνά μια μειοψηφία πολιτών είναι αυτή που εκλέγει τους αντιπροσώπους για ολόκληρο το λαό. Ας υποθέσουμε, για παράδειγμα, ότι σε μια εκλογική αναμέτρηση λαμβάνουν μέρος τα κόμματα Α, Β και Γ: το 45% των ψηφοφόρων απέχει από την ψηφοφορία, το 15% ψηφίζει το Α, το 10% το Β και το 30% το Γ κόμμα. Το Γ κόμμα λοιπόν κερδίζει τις εκλογές. Αυτό σημαίνει όμως ότι μόνο το 30% του εκλογικού σώματος εξέλεξε την παράταξη που κέρδισε τις εκλογές, ότι το 25% δεν την προτίμησε και ότι το 45% δεν ενδιαφέρθηκε καν να ψηφίσει ένα εκ των υποψήφιων κομμάτων. Η θέληση του 70% του εκλογικού σώματος ακυρώθηκε για χάρη της θέλησης του 30%. Σε ορισμένες χώρες τα ποσοστά της αποχής από τις εκλογές είναι πολύ υψηλά. Σε άλλες πάλι υπάρχουν ισχυρές υποψίες ότι το εκλογικό σύστημα είναι μη θεμιτό. Εκτός των παραπάνω, όπως έχει τονιστεί από τον Ibanez (1992: 41), ακόμη και μέσα στους κόλπους ενός πολιτικού κόμματος μόνο μια μειοψηφία εκλέγει αντιπροσώπους για τις κυβερνητικές θέ-

σεις. Πρόκειται για αποφάσεις που πολύ συχνά, καλώς ή κακώς, βρίσκονται σε αντίθεση με τις τάσεις της πλειοψηφίας των πολιτών (για παράδειγμα, η εισβολή ή η οικονομική βοήθεια σε ένα άλλο κράτος, η αύξηση των φόρων κ.λπ.). Γι' αυτό το λόγο ο Ibanez εκφράζει την ανάγκη ύπαρξης μιας εναλλακτικής μορφής δημοκρατίας «που θα σέβεται το δικαίωμα του λαού να μην κυβερνάται παρά τη θέλησή του».

Ο Chomsky (1989) έχει δείξει πώς οι πολιτικές αρχές που βλέπουν τις νόμιμες εναλλακτικές μορφές δράσης ως απειλή, ως μια «υπέρβαση της δημοκρατίας», μπορεί να αγωνιστούν για τον «εκσυγχρονισμό της». Εισάγουν μέτρα προκειμένου να αποτρέψουν τη συμμετοχή των πολιτών στην πολιτική ζωή, που επιτείνουν την πολιτική απάθεια και την άκριτη υπακοή και που αφήνουν τον πολιτικό στίβο στους κύριους πρωταγωνιστές της πολιτικής ψυχολογίας, στους «επαγγελματίες της πολιτικής». Αυτό σημαίνει ότι η δημοκρατία δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή με τη μορφή που προβάλλεται. Αν ψάξουμε λιγάκι, θα ανακαλύψουμε ότι εν ονόματι της δημοκρατίας, όπως και εν ονόματι της ελευθερίας, έχουν διαπραχθεί πολλές αδικίες. (Δεν θα πω εγκλήματα, μολονότι μερικές φορές συντελούνται και αυτά.) Ωστόσο παραμένει το καλύτερο σύστημα διακυβέρνησης που γνωρίζουμε.

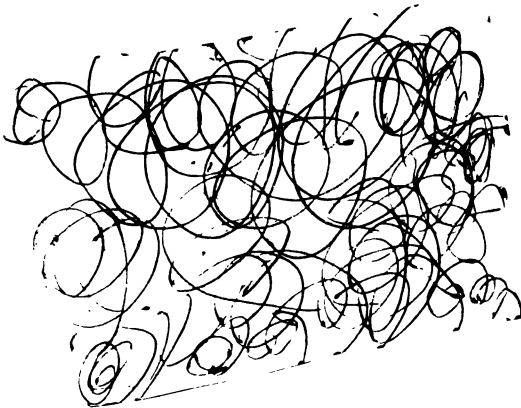
Καταληκτικές παρατηρήσεις

Με βάση τις «απουσίες» που είναι παρούσες στην πολιτική ψυχολογία, πιστεύω ότι είναι απαραίτητο να υπάρξει μια επανασύσταση του πεδίου. Η πολιτική ψυχολογία που χρειαζόμαστε πρέπει να πληροί ορισμένες προϋποθέσεις. Πρώτον, πρέπει να προχωρήσει πέρα από τα φαινόμενα και να μελετήσει όχι μόνο ό,τι διατυπώνεται με σαφήνεια στα κείμενα αλλά και ό,τι απουσιάζει. Δεύτερον, πρέπει να διερευνήσει τη συμπεριφορά όχι μόνο των πρωταγωνιστών αλλά και των «κομπάρσων» της πολιτικής σκηνής. Τρίτον, πρέπει να αμφισβητήσει την κοινή λογική μέσω της οποίας ερμηνεύουμε τον κοινωνικό κόσμο. Και, τέταρτον, πρέπει να αναγνωρίσει τον πολιτικό χαρακτή-

ρα των ιδιωτικών και δημόσιων πράξεων. Ο υποβιβασμός κάποιων ενεργειών στη σφαίρα του «ατομικού», όπως και η κοινοποίηση ενός γεγονότος που παρέμενε κρυφό συνιστούν πολιτικές πράξεις. Δημοσιοποιώντας τις ρίζες και τους μηχανισμούς των ιδεολογικών συστημάτων μπορούμε να δείξουμε τη βάση ισχύος των κοινωνικών μας ρυθμίσεων. Αν η πολιτική ψυχολογία επιτύχει σε αυτό το έργο, τότε θα έχει συμβάλει σημαντικά στο σκοπό της κριτικής ψυχολογίας (Becker & Lira, 1990· Lira & Castillo, 1991).

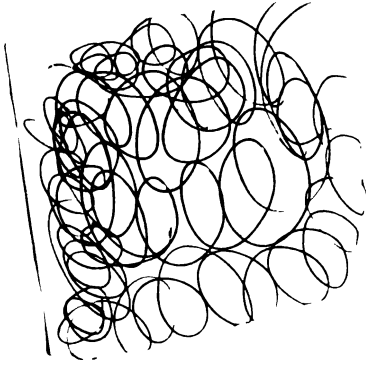
Σημείωση

Η συγγραφέας ευχαριστεί τους επιμελητές για τη βοήθειά τους στη μετάφραση αυτού του κεφαλαίου.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ

Φεμινιστική ψυχολογία

Sue Wilkinson

Σημείωμα των επιμελητών: Η τεράστια επίδραση της φεμινιστικής ψυχολογίας στην κριτική ψυχολογία είναι εμφανής σε όλο το παρόν βιβλίο. Οι φεμινιστές ψυχολόγοι υποκίνησαν και υποστήριξαν πολλές από τις προσπάθειες των κριτικών για επανακαθορισμό των θεωρητικών υποθέσεων, των μεθόδων έρευνας, των επαγγελματικών πρακτικών και των αρχών της δεοντολογίας. Όπως όμως αποσαφηνίζει η *Sue Wilkinson*, παρά τη μερική επιτυχία του φεμινισμού όσον αφορά την άσκηση πίεσεων στην κυρίαρχη ψυχολογία προκειμένου να δοθεί μεγαλύτερη προσοχή στην άποψη των γυναικών, ο αγώνας αργεί πολύ να τελειώσει.

Η *Wilkinson* προσδιορίζει μια διεργασία που εξετάσαμε και προηγουμένως: επιζητώντας μια θεμελιώδη κοινωνική αλλαγή, οι ψυχολόγοι δημιουργούν μια νέα περιοχή ή άποψη στο πλαίσιο της ψυχολογίας μόνο και μόνο για να δουν τους πολιτικούς τους στόχους να υποχωρούν υπό το βάρος των προβληματισμών που εγείρονται στο νέο πεδίο (βλ. κεφάλαια 10, 11 και 14). Σε αυτή την περίπτωση, «παρότι η ψυχολογία των γυναικών δημιουργήθηκε με καθαρά φεμινιστικούς σκοπούς, ένα μεγάλο μέρος της παραμένει αυστηρά συμβατικό υποστηρίζοντας το κοινωνικό κατεστημένο». Αυτή η δυναμική έχει τις αντιστοιχίες της στην ευρύτερη κοινωνία, εκεί όπου συχνά κάποια κινήματα για την κοινωνική αλλαγή, με τη θεσμοθέτησή τους, χάνουν την οξύτητα της αντιπαράθεσής τους. Επειδή ο φεμινισμός αμφισβητεί ριζικά τόσο την ψυχολογία όσο και την κοινωνία, δεν προκαλεί έκπληξη ότι η επιτυχία του υπήρξε περιορισμένη. Ούτε εκπλήσσει το γεγονός ότι στο πεδίο που αποκαλείται «ψυχολογία των γυναικών» κυριαχούν τώρα ψυχολόγοι οι οποίοι επιδιώκουν περισσότερο μια φιλελεύθερη μεταρρύθμιση παρά έναν πιο σημαντικό μετασχηματισμό.

Στις δυσκολίες της φεμινιστικής ψυχολογίας προστίθεται η έλλειψη ομοφωνίας των υποστηρικτών της σε πολλά θέματα, μια κατάσταση που μπορεί να προκαλεί έκπληξη και σύγχυση. Η Wilkinson αποτιμά τις ικανότητες και τις αδυναμίες των αντικρουόμενων φεμινιστικών προσεγγίσεων, καθιστώντας ξεκάθαρο ότι δεν υπάρχει μία μόνο σωστή άποψη. Όπως επισημάνθηκε στο κεφάλαιο 1, σε όλο το φάσμα της κριτικής ψυχολογίας υπάρχουν πολλές διαφορετικές οπτικές. Αυτές οι διαφορές οδηγούν σε πολλά από τα διλήμματα που αντιμετωπίζει η κριτική ψυχολογία καθώς προσπαθεί να καθορίσει τον καλύτερο τρόπο για την επίτευξη της χειραφέτησης και μαζί της ισότητας. ■

Η ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ψυχολογία είναι μια ψυχολογική θεωρία και πρακτική που διαπνέεται σαφώς από τους πολιτικούς στόχους του φεμινιστικού κινήματος. Ο φεμινισμός «αγκαλιάζει» ένα πλήθος διαφορετικών ορισμών και απόψεων, που όμως μοιράζονται δύο κοινές θεματικές (Unger & Crawford, 1992: 8-9). Πρώτον, ο φεμινισμός δίνει μεγάλη αξία στις γυναίκες, θεωρώντας ότι αξίζουμε μελέτης ανεξάρτητα από τους άνδρες και όχι μόνο σε σύγκριση με αυτούς. Δεύτερον, αναγνωρίζει την ανάγκη για κοινωνική αλλαγή εκ μέρους των γυναικών: η φεμινιστική ψυχολογία είναι ομολογουμένως πολιτική.

Οι όροι «φεμινιστική ψυχολογία» και «ψυχολογία των γυναικών» συχνά χρησιμοποιούνται εναλλάξ, ιδιαίτερα στην κυρίαρχη ψυχολογία της Βορείου Αμερικής (π.χ. Worrell, 1990). Είναι αλήθεια ότι μεγάλο μέρος των ερευνών που διεξήχθησαν στο πλαίσιο της «ψυχολογίας των γυναικών» έχουν ρητά ή άρρητα φεμινιστικές προθέσεις, αν και δεν χρησιμοποιούν αυτό τον όρο. Ο λόγος ήταν η εναντίωση της κυρίαρχης ψυχολογίας σε κάθε είδος «φανερής» πολιτικής. Το κυρίαρχο ρεύμα διαχώρισε ως άκρως αντίθετες την «επιστήμη» (καθαρή, αντικειμενική ενασχόληση) και την «πολιτική» (ιδεολογικά μεροληπτική υποστήριξη) και αντιστάθηκε ενεργά στην ξεκάθαρη πολιτική βάση της φεμινιστικής ψυχολογίας (Unger, 1982; Wilkinson, 1989).

Ιστορικά, αυτή η σύγκρουση μεταξύ της κυρίαρχης ψυχολο-

γίας (που υποτίθεται ότι είναι «απαλλαγμένη από αξίες») και της φεμινιστικής ψυχολογίας (που ασχολείται ρητά με θέματα πολιτικής) είχε σημαντικές συνέπειες για την ανάπτυξη της δεύτερης. Η ιστορία αυτή αναδεικνύει μερικά καιρία προβλήματα που αντιμετώπισαν γενικά οι κριτικοί ψυχολόγοι. Δείχνει πώς οι απόψεις που αντιτίθενται ή βρίσκονται εκτός των ορίων του κυρίαρχου ρεύματος έχουν ουσιαστικά διαμορφωθεί και ελεγχθεί από αυτό. Οι κριτικές απόψεις της ψυχολογίας δεν αναπτύσσονται εν κενώ, αποκλειστικά στη βάση των θεωριών, των μεθόδων και των πολιτικών επιλογών των υποστηρικτών τους. Αν οι κριτικοί ψυχολόγοι θέλουν να παρέμβουν αποτελεσματικά στην επικρατούσα ψυχολογία, αν θέλουν να ασκήσουν επίδραση μέσω των περιοδικών, των βιβλίων και των συνεδριών τους, τότε θα πρέπει να ασχοληθούν (σε ποικίλο βαθμό) με αυτό το κυρίαρχο ρεύμα. Και όπως είναι αναμενόμενο, το κυρίαρχο ρεύμα εκμεταλλεύεται αυτή την ευκαιρία για να περιορίσει τα όσα μπορούν να πουν οι κριτικοί ψυχολόγοι.

Το κυρίαρχο ρεύμα καθόρισε τα όρια της φεμινιστικής ψυχολογίας και μέσα σε αυτά της επέτρεψε να αναπτυχθεί, ενώ παράλληλα χρησιμοποίησε τη θεσμική του δύναμη για να διαμορφώσει και να ελέγξει στο σύνολό του το συγκεκριμένο πεδίο. Σε πέντε τουλάχιστον αγγλόφωνες χώρες (Ηνωμένο Βασίλειο, Ηνωμένες Πολιτείες, Καναδάς, Αυστραλία και Νέα Ζηλανδία) οι εθνικές οργανώσεις των ακαδημαϊκών και επαγγελματιών ψυχολόγων – για παράδειγμα, η Βρετανική Ψυχολογική Εταιρεία (British Psychological Society – BPS) και ο Αμερικανικός Ψυχολογικός Σύλλογος (American Psychological Association – APA) – αντιτάχθηκαν σθεναρά στο σχηματισμό εσωτερικών ομάδων (τομείς, κλάδοι, ομάδες ενδιαφερόντων) που προσδιορίζονται ξεκάθαρα ως φεμινιστικές (Wilkinson, 1990a). Το τίμημα της ένταξης στους θεσμούς του κυρίαρχου ρεύματος ήταν η απώλεια του χαρακτηρισμού «φεμινιστικό».

Έτσι, για παράδειγμα, το 1960 στις ΗΠΑ ορισμένοι φεμινιστές ψυχολόγοι συνεργάστηκαν, εκτός του APA, για τη δημιουργία ενός «φόρουμ» το οποίο αποτελούσε «ένα μοντέλο φεμινιστικής πρακτικής και έναν χώρο άσκησης του φεμινισμού»

(Tiefer, αναφ. στο Parlee, 1991: 42). Οι δραστηριότητές τους οδήγησαν τελικά (το 1973) στη συγκρότηση του τομέα της «Ψυχολογίας των Γυναικών» (Τομέας 35) εντός του APA. Ο πρώτος πρόεδρος του τομέα δήλωσε απερίφραστα ότι ενώ οι προηγούμενες ομαδοποιήσεις των φεμινιστών ψυχολόγων ήταν «πολιτικά προσανατολισμένες», «ο νέος κλάδος [«Ψυχολογία των Γυναικών»] ΔΕΝ θα ήταν πολιτική οργάνωση» (πρβλ. Mednick, 1978). Παρομοίως, οι φεμινιστές ψυχολόγοι στο Ηνωμένο Βασίλειο το 1980 προειδοποιήθηκαν να μη συγχροτήσουν «οιωνεί πολιτικές ομάδες πίεσης για την επιδίωξη φεμινιστικών σκοπών» (πρβλ. Wilkinson, 1990b: 145). Η πρότασή τους για τη δημιουργία μιας επίσημης ομάδας στο πλαίσιο της BPS (κάτι αντίστοιχο με τον 35ο Τομέα του APA) υποβλήθηκε σκόπιμα με τον τίτλο «Ψυχολογία των Γυναικών». Και στα δύο κράτη λοιπόν οι ψυχολόγοι με σαφή φεμινιστικό προσανατολισμό συνέβαλαν αποφασιστικά στη διαμόρφωση ομάδων, ενταγμένων στους εθνικούς επαγγελματικούς τους συλλόγους, οι οποίες αντικατέστησαν τον όρο «φεμινιστική» με τον όρο «ψυχολογία των γυναικών». Οι ψυχολόγοι που ασχολούνται με το φεμινιστικό έργο επιλέγουν κάποιες φορές τη στρατηγική χρήση του παραπάνω όρου επειδή είναι λιγότερο πολιτικά φορτισμένος.

Αναπόφευκτα ωστόσο ο σχηματισμός αυτών των νέων ομάδων στο πλαίσιο των εθνικών ψυχολογικών οργανώσεων σημαίνει ότι η «ψυχολογία των γυναικών» (και όχι η φεμινιστική ψυχολογία) ήταν αυτή που αναδύθηκε ως μια νέα αξιολογη περιοχή μέσα στο κυρίαρχο ρεύμα. Όλοι οι ψυχολόγοι που μελετούν τις «γυναίκες» και τα «γυναικεία θέματα» μπορούν τώρα να ισχυριστούν ότι ανήκουν στον τομέα της «ψυχολογίας των γυναικών» — χωρίς αναγκαστικά να εκφράζουν οποιαδήποτε δέσμευση σε φεμινιστικές αρχές. Πραγματικά, ο θεσμικός περιορισμός από την κυρίαρχη ψυχολογία συνεπάγεται ότι όσοι ασχολούνται με την «ψυχολογία των γυναικών» υφίστανται σημαντικές πιέσεις προκειμένου να απαρνηθούν οποιαδήποτε πολιτική διάσταση της εργασίας τους. Μια πρόσφατη διερευνητική μελέτη στα μέλη του Τομέα «Ψυχολογία των Γυναικών» της BPS ανέφερε τους προβληματισμούς τους σχετικά με το

«στίγμα του φεμινισμού» (Walker, 1994: 8). Επιπλέον, στη μόλις δεκάχρονη ιστορία του ο ίδιος Τομέας διοργάνωσε δύο τουλάχιστον επίσημες συζητήσεις αναφορικά με το εάν «Η Ψυχολογία των Γυναικών Πρέπει να Είναι Πολιτική», ένα δίλημμα στο οποίο η απάντηση που δόθηκε ήταν αρνητική. Οι κριτικοί ψυχολόγοι είναι απίθανο να βρουν τη ριζοσπαστική πολιτική ανάλυση που ίσως να ανέμεναν στο *Psychology of Women Quarterly* (Τριμηνιαία Επιθεώρηση της Ψυχολογίας των Γυναικών), που αποτελεί το επίσημο επιστημονικό περιοδικό του Τομέα 35 του APA. Όπως όντως επισημάνθηκε σε ένα πρόσφατο άρθρο των επιστημονικών επιμελητών, «ο τίτλος του περιοδικού δεν λέει τίποτε σχετικά με το φεμινισμό» (Wortell, 1990: 2).

Συνοψίζοντας, παρότι η «Ψυχολογία των Γυναικών» δημιουργήθηκε με καθαρά φεμινιστικούς σκοπούς, ένα μεγάλο μέρος της παραμένει αυστηρά συμβατικό υποστηρίζοντας το κοινωνικό κατεστημένο. Οι περισσότεροι ψυχολόγοι που ασχολούνται με το συγκεκριμένο πεδίο δεν αμφισβητούν ούτε τους θεσμούς και τις πρακτικές της ψυχολογίας ούτε τις κυρίαρχες αντιλήψεις για τις γυναίκες που η επιστήμη κατασκευάζει και προωθεί. Δεν ασχολούνται με τη βλάβη που η ψυχολογία προκάλεσε στη ζωή πολλών γυναικών, ούτε αγωνίζονται να σταματήσουν τη συνεχιζόμενη καταπίεση. Η ένταξη και η ενσωμάτωση στις εθνικές ψυχολογικές οργανώσεις ενέπλεξαν τους φεμινιστές στις εργασίες και τις υποθέσεις των εν λόγω συλλόγων, και δεν τους επέτρεψαν να διαμορφώσουν μια δική τους «φεμινιστική ατζέντα» (Wilkinson, 1991a, 1996). Γενικά οι θεωρίες της κριτικής ψυχολογίας δεν περιορίζονται μόνο από τα πολιτικά όρια που θέτουν οι ίδιοι οι υποστηρικτές τους, αλλά και από τη θεσμική ισχύ της κυρίαρχης ψυχολογίας.

Όσοι αυτοαποκαλούνται «φεμινιστές ψυχολόγοι» πολλές φορές διαχωρίζουν ρητά τη θέση τους από το αβλαβές και αποδεκτό προσωπείο της «ψυχολογίας των γυναικών». Χρησιμοποιούν τον όρο «φεμινιστής/φεμινίστρια» για να υπογραμμίσουν τις πολιτικές και κριτικές πτυχές του έργου τους. Η φεμινιστική ψυχολογία επικρίνει την ψυχολογική επιστήμη αναφορικά με την ανεπάρκεια και τις καταστροφικές της θεωρίες για τις

γυναίκες, καθώς και αναφορικά με την αποτυχία της να τοποθετήσει τις σχέσεις εξουσίας στο επίκεντρο της κοινωνικής ζωής. Το διεθνές επιστημονικό περιοδικό *Feminism & Psychology* (Φεμινισμός και Ψυχολογία) εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1991 και, σε αντίθεση με το *Psychology of Women Quarterly*, σκόπιμα δεν έχει συνδεθεί με κανένα εθνικό ψυχολογικό σύλλογο. Όπως αναφέρει το σημείωμα των αρχισυντακτών στο πρώτο τεύχος: «Ο τίτλος μας δηλώνει την πρόθεσή μας: το παρόν περιοδικό αφορά τη συνάντηση του φεμινισμού (όχι τις γυναίκες ή το φύλο ή τους ρόλους του φύλου) με την ψυχολογία· και ο φεμινισμός έρχεται πρώτος στη σειρά των προτεραιοτήτων μας» (Wilkinson, 1991b: 9-10).

Η προέλευση της φεμινιστικής ψυχολογίας εντοπίζεται στο έργο που ασκούσαν οι φεμινίστριες στο χώρο της ψυχολογίας κατά τις αρχές του 20ού αιώνα. Η Helen Thompson Wooley, για παράδειγμα, ανέφερε ότι η έρευνα της κυρίαρχης ψυχολογίας για τις διαφορές των φύλων χαρακτηρίζεται από «κατάφωρες προσωπικές μεροληψίες, από λογική που θυσιάζεται στο βωμό της υποστήριξης μιας προκατάληψης... [και] από συγκινησιακή σήψη και ανοησία» (1910: 340). Μισό περίπου αιώνα μετά, κατά τη δεκαετία του 1970, καθώς το δεύτερο κύμα φεμινισμού ανακτούσε την ορμή του, οι φεμινίστριες αμφισβήτησαν ευθέως και σαφώς την ψυχολογική επιστήμη. Μία από τις πιο γνωστές πρώτες κριτικές είναι αυτή της Naomi Weisstein, η οποία διακήρυξε ότι: «Η ψυχολογία δεν έχει να πει τίποτε για το πώς είναι πραγματικά οι γυναίκες, για το τι χρειάζονται και τι θέλουν... γιατί η ψυχολογία δεν γνωρίζει» (1968/1993: 197). Το 1970, στο ετήσιο συνέδριο του APA, η Phyllis Chester πήρε το λόγο όχι για να παρουσιάσει την αναμενόμενη επιστημονική ανακοίνωσή της, αλλά για να απαιτήσει από το σύλλογο:

Ένα εκατομμύριο δολάρια για την «ηθική αποκατάσταση» των γυναικών οι οποίες δεν βοηθήθηκαν ποτέ από τους επαγγελματίες της ψυχικής υγείας, αλλά αντίθετα κακοποιήθηκαν: γυναίκες που έλαβαν αρνητικές και τιμωρητικές διαγνώσεις, που υποχρεώθηκαν να πάρουν υπερβολικές δόσεις ψυχοφαρ-

μάκων, που αποπλανήθηκαν σεξουαλικά κατά τη διάρκεια της θεραπείας τους, που νοσηλεύτηκαν παρά τη θέλησή τους, που υπέστησαν ηλεκτροσόκ, που υποβλήθηκαν σε λοβοτομή και, πάνω απ' όλα, γυναίκες που κατηγορήθηκαν ως υπερβολικά «επιθετικές», «ερωτικά ασύδοτες», «καταθλιπτικές», «άσχημες», «γερασμένες», «αηδιαστικές» ή «μη θεραπεύσιμες».

(Chesler, 1989b: xviii)

Άλλες φεμινίστριες ψυχολόγοι χαρακτηρίζουν την ψυχολογική επιστήμη ως «ψυχολογία εναντίον των γυναικών» (Nancy Henley, 1974: 20), και την κατηγορούν ότι «διαστρέβλωσε γεγονότα, παραμέλησε προβλήματα και διαιώνισε ψευδοεπιστημονικά δεδομένα για τις γυναίκες» (Mary Parlee, 1975: 124).

Η φεμινιστική ψυχολογία επιμένει να εκθέτει και να αμφισβητεί τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η ανδρική εξουσία στο χώρο της ψυχολογίας:

Οι ψυχολογικές θεωρίες συχνά αποκλείουν τις γυναίκες ή διαστρεβλώνουν την εμπειρία μας – αφομοιώνοντάς την στις νόρμες των ανδρών ή στα κατασκευασμένα από τους άνδρες στερεότυπα· ή τοποθετούν τις «γυναίκες» σε μια ενιαία κατηγορία που γίνεται κατανοητή μόνο σε σύγκριση με την ενιαία κατηγορία «άνδρες»... Κατά παρόμοιο τρόπο, η ψυχολογία [συγκαλύπτει]... την ύπαρξη και λειτουργία των κοινωνικών και δομικών ανισοτήτων ανάμεσα και μέσα στις κοινωνικές ομάδες (διαγράφονται οι διαφοροποιήσεις ισχύος).

(Wilkinson, 1991b: 7-8)

Η φεμινιστική ψυχολογία βλέπει επίσης πέρα από τα όρια της ψυχολογίας ως ακαδημαϊκής επιστήμης. Εξετάζει τη δύναμη της στη διαμόρφωση των αντιλήψεων της καθημερινής ζωής και στην παραγωγή αληθινών και υλικών αποτελεσμάτων στον κόσμο. Στέκεται στον τρόπο με τον οποίο η ψυχολογία στρέφει τις αναλύσεις της στο άτομο γενικά και αόριστα, συσκοτίζει έτσι την κοινωνική και δομική λειτουργία της ανδρικής ισχύος. Και επισημαίνει τους κινδύνους που συνεπάγεται αυτός ο ατομικισμός:

Οι φεμινιστές ψυχολόγοι επικρίνουν επίσης τη βλάβη που η ψυχολογία (και η εκλαΐκευση των ψυχολογικών ιδεών) προκάλεσε στη ζωή των γυναικών: πρωτίστως (αλλά όχι αποκλειστικά) με την τοποθέτηση της ευθύνης – και επίσης της παθολογίας – στο εσωτερικό του μεμονωμένου ατόμου, αγνώ-ντας εντελώς την κοινωνική και πολιτική καταπίεση.

(Wilkinson, 1991b: 8)

Το πιο σημαντικό ίσως, σύμφωνα με τη φεμινίστρια ψυχολόγο Michelle Fine, είναι ότι η φεμινιστική ψυχολογία είναι μια «στρατηγική κοινωνικής αλλαγής» (1992a: viii). Στοχεύει στον τερματισμό της κοινωνικής και πολιτικής καταπίεσης των γυναικών.

Στη συνέχεια του κεφαλαίου παρουσιάζω τη φεμινιστική ψυχολογία ως μια βασική και κύρια μορφή της κριτικής ψυχολογίας. Πρώτον, θα αναδείξω τις μεθόδους που χρησιμοποίησε το κυρίαρχο ρεύμα για να καταπιέσει και να ελέγξει τις γυναίκες. Δεύτερον, θα περιγράψω τις αμφισβητήσεις που διατύπωσαν οι φεμινίστριες ψυχολόγοι για την κυρίαρχη ψυχολογία, επισημαίνοντας πέντε διακριτές θεωρητικές παραδόσεις. Τέλος, θα εξετάσω τους μακροπρόθεσμους στόχους της φεμινιστικής ψυχολογίας.

Η καταπίεση από την ψυχολογία: ο κοινωνικός έλεγχος των γυναικών

Ένας κεντρικός ισχυρισμός της ψυχολογίας ήταν ότι οι γυναίκες είναι κατώτερες των ανδρών. Σύμφωνα με την πρωτοπόρο φεμινίστρια ψυχολόγο Naomi Weisstein, της οποίας το ευρύτατα διαδεδομένο άρθρο «*Kinder, Küche, Kirche as Scientific Law: Psychology Constructs the Female*» (Παιδιά, Κουζίνα, Εκκλησία ως Επιστημονικός Νόμος: Η Ψυχολογία Κατασκευάζει το Γυναϊκείο Φύλο) θεωρείται «κλασικό» στον τομέα της φεμινιστικής ψυχολογίας, οι γυναίκες χαρακτηρίζονται από την ψυχολογία ως:

Ασυνεπείς, συναισθηματικά ασταθείς, χωρίς ισχυρή συνείδη-

ση ή Υπερεγώ, αδύναμες, προσανατολισμένες περισσότερο στη «φροντίδα» παρά στην παραγωγή, περισσότερο «δαισθητικές» παρά ευφρείς, ενώ ακόμη και όταν είναι έστω και λίγο «φυσιολογικές», ταιριάζουν καλύτερα στο περιβάλλον του σπιτιού και της οικογένειας. Εν ολίγοις, ο κατάλογος αντιπροσωπεύει το χαρακτηριστικό στερεότυπο της κατωτερότητας μιας μειονοτικής ομάδας.

(Weisstein, 1968/1993: 207)

Όλες οι εμφανείς «διαφορές» μεταξύ γυναικών και ανδρών χαρακτηρίστηκαν από τους ψυχολόγους ως «στοιχεία κατωτερότητας», εκτός από τις περιπτώσεις όπου ως διαφορές λογίζονται τα τόσο φυσικά εφόδια που διαθέτουν οι γυναίκες και τα οποία τις βοηθούν να διαπρέψουν στο ρόλο τους ως συζύγων και μητέρων. Τα πιο σκανδαλώδη παραδείγματα χαρακτηρισμού των γυναικών «ως κατώτερων όντων» εντοπίζονται στην πρώτη περίοδο ζωής της ψυχολογίας: οι πιο πρόσφατες διατυπώσεις είναι πολύ περισσότερο εκλεπτυσμένες. Για έναν και πλέον αιώνα όμως, από την εμφάνιση της ψυχολογίας και εφεξής, οι χαρακτηρισμοί περί κατώτερων όντων χρησιμοποιήθηκαν για να περιορίσουν τις γυναίκες στην κουζίνα, στην κρεβατοκάμαρα και στο δωμάτιο των παιδιών. Χρησιμοποιήθηκαν επίσης (παλαιότερα) για να εμποδίσουν τις γυναίκες να μορφωθούν και να επιδιώξουν επαγγελματική σταδιοδρομία. Και (πιο πρόσφατα) χρησιμοποιήθηκαν για να «ερμηνεύσουν» και να δικαιολογήσουν τις περιορισμένες επιτυχίες τους στους τομείς της εκπαίδευσης και της εργασίας.

Ο παραδοσιακός ρόλος των γυναικών ως συζύγων και μητέρων επιβλήθηκε με ιδιαίτερα επιτυχημένο τρόπο από την κλινική ψυχολογία και την ψυχοθεραπεία. Όταν η συγγραφέας Charlotte Perkins Gilman κατέρρευσε λόγω «νευρικής διαταραχής» το 1885, παραπέμφθηκε στον S. Weir Mitchell, «το σπουδαιότερο νευρολόγο της χώρας» και «πατέρα» της «θεραπείας ανάπαυσης». Στις εντολές του Mitchell προς την Gilman υπήρχαν οι περιορισμοί: «Ζήσε όσο το δυνατόν πιο οικιακή ζωή». «Έχε διαρκώς μαζί σου το παιδί σου», «Μην ασχολείσαι

με πνευματικές δραστηριότητες περισσότερο από δύο ώρες την ημέρα» και «Μην αγγίζεις ποτέ ξανά πένα, πινέλο ή μολύβι» (Gilman, αναφ. στο Ehrenreich & English, 1979: 102). Τελικά η Gilman αντιλήφθηκε την πηγή της «αρρώστιας» της: δεν ήθελε να είναι σύζυγος, ήθελε να είναι συγγραφέας και ακτιβίστρια. Χώρισε τον άνδρα της, πήρε το μωρό, την πένα, το πινέλο και το μολύβι και αναχώρησε για την Καλιφόρνια.

Έναν αιώνα μετά τη Charlotte Perkins Gilman, η «Jane» έπαθε «νευρικό κλονισμό». Αρχικά διαγνώστηκε ότι πάσχει από «επιλόχειο κατάθλιψη» και νοσηλεύτηκε για τρεις μήνες σε ψυχιατρείο (όπου υποβλήθηκε και σε ηλεκτροθεραπεία). Έπειτα από έξι χρόνια «δυστυχίας και βίας» η «Jane» συνειδητοποίησε ότι:

Όπως πολλές γυναίκες, από κόρη του τάδε έγινα σύζυγος του δείνα χωρίς προηγουμένως να αναπτύξω κάποια δική μου πραγματική ταυτότητα... προσπαθούσα να ανταποκριθώ σε αυτό που αναμενόταν από εμένα ως γυναίκα, και όταν «απέτυχα» κατηγορήσα τον εαυτό μου. Κατά κάποιον τρόπο ένιωθα ότι το λάθος ήταν δικό μου όταν ο άνδρας μου έμενε εκτός σπιτιού όλο το βράδυ. Είχα ακόμη και το αίσθημα ότι ήταν δικαιολογημένος όταν με χτυπούσε... Δεν μπορούσα να ησυχάσω το παιδί για να μην κλαίει, δεν μπορούσα να μαγειρεύω και να καθαρίζω τέλεια, ούτε να διατηρούμαι ελκυστική και επιθυμητή: ένιωθα τόσο «ανεπαρκής». Ζούσαμε σε δυο δωμάτια, με πολύ λίγα χρήματα. Τρελάθηκα.

(«Jane», 1986: 10)

Η φεμινιστική ανάλυση, που γινόταν στο πλαίσιο ενός κύκλου μαθημάτων για γυναικεία θέματα, επέτρεψαν στην «Jane» να κατανοήσει ότι ο νευρικός κλονισμός της οφειλόταν στις συνθήκες της ζωής της και στους περιορισμούς του αναμενόμενου από αυτήν κοινωνικού ρόλου, και όχι στην προσωπική της «ανεπάρκεια». Οι φεμινιστές έχουν ασκήσει σκληρή κριτική στις θεραπευτικές τεχνικές της κυρίαρχης ψυχολογίας επειδή ενισχύουν τις στερεοτυπικές αντιλήψεις για τις γυναίκες ως συζύγων και μητέρων. Σήμερα τα προγράμματα «εργοθεραπείας» στα νοσοκομεία συνηθίζουν να κατευθύνουν τις γυναί-

κες σε δραστηριότητες καλλωπισμού, ραψίματος και μαγειρικής για τις οικογένειές τους (Johnstone, 1992).

Ψυχολογικά επιχειρήματα όμως έχουν επιστρατευτεί – και πάλι από την απαρχή της εμφάνισης της ψυχολογίας – όχι μόνο για να δικαιολογήσουν τον περιορισμό των (λευκών, μεσαίας τάξης) γυναικών στο συζυγικό και μητρικό ρόλο, αλλά και για να εξηγήσουν την «ακαταλληλότητά» τους στην εκπαίδευση και την επαγγελματική εργασία. Ο Sigmund Freud, για παράδειγμα, αντιτάχθηκε σφόδρα στις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που αφορούσαν τις γυναίκες:

Η σκέψη να στείλουμε τις γυναίκες στον αγώνα της επιβίωσης, ακριβώς όπως τους άνδρες, είναι πραγματικά απαράδεκτη... πιστεύω ότι όλες οι μεταρρυθμιστικές πράξεις στο νόμο και στην παιδεία θα καταρρεύσουν μπροστά στο γεγονός ότι, πολύ πριν από την ηλικία κατά την οποία ένας άνδρας μπορεί να κερδίσει μια θέση στην κοινωνία, η Φύση έχει ήδη αποφασίσει για τη μοίρα της γυναίκας παρέχοντάς της ομορφιά, γοητεία και γλυκύτητα. Οι νόμοι και οι θεσμοί έχουν να δώσουν πολλά στις γυναίκες, πολλά τα οποία στερήθηκαν, η θέση της γυναίκας όμως θα παραμείνει σίγουρα ως έχει: στη νεότητά της ένα αξιαγάπητο πλάσμα και στα χρόνια της ωριμότητας μια αγαπημένη σύζυγος.

(Freud, αναφ. στο Reeves, 1971: 163-164)

Περί τα τέλη του 19ου με αρχές του 20ού αιώνα, όλοι οι «πατέρες και ιδρυτές» της ψυχολογίας (π.χ. οι James M. Cattell, G. Stanley Hall, Edward Thorndike, E.B. Titchener) βασίστηκαν σε πορίσματα της νέας επιστήμης της εξέλιξης (συμπεριλαμβανομένης της άποψης ότι οι γυναίκες είναι πολύ λιγότερο εξελιγμένες και κατέχουν μόνο πρωτόγονες νοητικές ικανότητες) προκειμένου να στηρίξουν τα επιχειρήματά τους για τον αποκλεισμό των γυναικών από τις ανώτερες ακαδημαϊκές θέσεις και από τις επαγγελματικές οργανώσεις (Bohan, 1992a: 34). Σύμφωνα με αυτούς τους ψυχολόγους (ειδικά τον Hall), η εκπαίδευση θα μπορούσε να απειλήσει τη γονιμότητα των γυναικών, διότι ο εγκέφαλος θα έκλεβε όλο το αίμα και την ενέργεια, προκαλώντας – στην περίπτωση της «πνευματικής γυναί-

κας» – ατροφία της μήτρας και των γαλακτογόνων αδένων του στήθους (Ehrenreich & English, 1979: 125-131).

Λίγοι ψυχολόγοι θα επικαλούνταν τέτοιους ισχυρισμούς σήμερα. Παρ' όλα αυτά οι επαγγελματικές διακρίσεις εις βάρος των γυναικών δικαιολογούνται ακόμη με αναφορές σε ψυχολογικά «ευρήματα» τα οποία υπάρχουν σε μερικά σύγχρονα έργα. Πάρτε, για παράδειγμα, την εργασία του Dr. Glenn Wilson, συναδέλφου στη Βρετανική Ψυχολογική Εταιρεία (British Psychological Society). Ο Wilson ισχυρίζεται ότι το 95% των διευθυντών τραπεζών, των διευθυντών εταιρειών, των δικαστών και των καθηγητών πανεπιστημίου είναι άνδρες επειδή αυτοί είναι πιο «ανταγωνιστικοί» και επειδή η «κυριαρχία αποτελεί ένα χαρακτηριστικό της προσωπικότητας το οποίο συσχετίζεται αποκλειστικά με τις ορμόνες του ανδρικού φύλου» (1994: 62, 63). Ο ίδιος επίσης προβάλλει επιχειρήματα που δείχνουν ότι οι γυναίκες στις ακαδημαϊκές εργασίες είναι λιγότερο παραγωγικές από τους άνδρες και διακηρύσσει ότι: «Αν θέλουμε να είμαστε αντικειμενικοί, οι γυναίκες ίσως έχουν ήδη προαχθεί περισσότερο απ' ό,τι θα έπρεπε». Όσες γυναίκες καταλαμβάνουν ανώτερες διευθυντικές θέσεις «ίσως έχουν αρρενοποιημένα μυαλά» (1994: 65). Η ψυχολογική έρευνα που επιτρέπει στον Wilson να διατυπώνει τέτοιους ισχυρισμούς προέρχεται εν μέρει από τις εταιρείες κατασκευής ψυχομετρικών τεστ, οι οποίες είναι κατά κύριο λόγο υπεύθυνες για την παροχή «επιστημονικών» ενδείξεων σχετικά με την ανεπάρκεια των γυναικών: για παράδειγμα, οι γυναίκες δεν έχουν ιδιαίτερες ικανότητες στα μαθηματικά (Benbow & Stanley, 1980), είναι λιγότερο καλές από τους άνδρες σε έργα που απαιτούν ικανότητες χωροθέτησης (Master & Sanders, 1993) και εμφανίζουν μειωμένη επίδοση σε οπτικο-χωρικά έργα κατά τη διάρκεια του κύκλου της περιόδου (Hampson, 1990). Ακόμη κι όταν οι γυναίκες θεωρείται ότι διαθέτουν τις ικανότητες για κάποιες επαγγελματικές θέσεις, έχουν και πάλι αρνητικά χαρακτηριστικά προσωπικότητας – και συγκεκριμένα «χαμηλή αυτοεκτίμηση» (Lenney, 1977) ή «έλλειψη διεκδικητικότητας» (Alberti, 1977) – τα οποία και εμποδίζουν την υψηλή επίδοσή τους.

Ανακεφαλαιώνοντας, η ψυχολογία είναι σε μεγάλο βαθμό

υπεύθυνη για τον πατριαρχικό έλεγχο των γυναικών. Οι ψυχολόγοι έχουν υποστηρίξει ότι οι γυναίκες είναι κατώτερες από τους άνδρες, και επιπλέον έχουν χρησιμοποιήσει αυτό τον ισχυρισμό για να δικαιολογήσουν είτε τον αποκλεισμό τους από την εκπαίδευση και την επαγγελματική σταδιοδρομία είτε τα περιορισμένα επιτεύγματά τους σε αυτούς τους τομείς. Η ψυχολογία επιστρατεύτηκε επίσης για να επιβάλει συγκεκριμένους ρόλους του φύλου στις γυναίκες, καθώς και για να αιτιολογήσει και να δικαιώσει καταπιεστικές πρακτικές.

Ο κύριος παράγοντας για την τόσο επιτυχή διαιώνιση της καταπίεσης από την ψυχολογία είναι ο ατομικισμός που τη διέπει. Με τον εντοπισμό και την τοποθέτηση των «αιτιών» και της «θεραπείας» μέσα στο άτομο, καθώς και με την αγνόηση ή την υποτίμηση του κοινωνικού πλαισίου, η ψυχολογία συγκαλύπτει τους καταπιεστικούς μηχανισμούς. Έτσι, για παράδειγμα, η δυστυχία που αισθάνονται πολλές γυναίκες κατά την περίοδο της λοχείας τους αντιμετωπίζεται ως πρόβλημα ατομικής λειτουργικότητας (με πιθανές ορμονικές αιτίες), και όχι ως αποτέλεσμα των δύσκολων συνθηκών ζωής των νέων μητέρων (π.χ. Nicolson, 1986). Τα (υποτιθέμενα) μειωμένα επιτεύγματα των γυναικών στο χώρο της εργασίας αντιμετωπίζονται είτε ως συνέπεια των βιολογικών διαφορών μεταξύ των φύλων είτε ως ατομικό πρόβλημα έλλειψης κοινωνικών δεξιοτήτων. Η «λύση» είναι είτε να αποδεχθούμε ως δεδομένες αυτές τις «διαφορές» (και άρα να μην αναμένουμε από τις γυναίκες να λειτουργούν τόσο καλά όσο οι άνδρες σε πολλούς τομείς) είτε να αλλάξουμε τις γυναίκες (για παράδειγμα, μέσω της εκπαίδευσής τους στη διεκδικητικότητα). Αυτή η έγνοια για «το τι δεν πάει καλά με τις γυναίκες στον εργασιακό χώρο» τοποθετεί τη γυναίκα στη θέση του προβλήματος και δεν λέει τίποτε για τη δομή του οργανισμού, τις πολιτικές ή τις διαδικασίες προαγωγών. Αγνοεί το *κοινωνικό πλαίσιο* μέσα στο οποίο εργάζονται οι γυναίκες (και οι άνδρες) (πρβλ. Hollway, 1991). Ο τομέας μελέτης των διαφορών μεταξύ των φύλων εστιάζεται αποκλειστικά στο άτομο και στο εσωτερικό του εις βάρος των εξωτερικών συνθηκών και των κοινωνικών συστημάτων. Το προβάδισμα που δίνει η κυρίαρχη ψυχολογία στις ατομικές και τις δια-

προσωπικές εξηγήσεις της επιτρέπει να «ερμηνεύει» και να δικαιολογεί τη δομική καταπίεση των γυναικών.

Οι φεμινιστικές αμφισβητήσεις της κυρίαρχης ψυχολογίας: πέντε θεωρητικές παραδόσεις

Από τη δεκαετία του 1970 και μετά οι φεμινιστές έχουν αναπτύξει ένα ευρύ φάσμα διαφορετικών προσεγγίσεων τόσο εντός της ψυχολογίας όσο και εναντίον της. Η φεμινιστική ψυχολογία δεν είναι ένας ενιαίος τομέας με μία και μοναδική «πολιτικά ορθή» γραμμή. Κατά τα πρώτα χρόνια οι υποστηρικτές της φεμινιστικής ψυχολογίας απευθύνονταν με τα γραπτά τους σε *μη φεμινιστές* αναγνώστες – εξαπολύοντας δριμυιές επιθέσεις στις θεωρίες και στις άρρητες πολιτικές δεσμεύσεις του κυρίαρχου ρεύματος της ψυχολογίας. Σήμερα οι φεμινιστές ψυχολόγοι είναι εξίσου πιθανό να απευθυνθούν και σε *φεμινιστές* αναγνώστες με τις θεωρίες και τις πολιτικές επιλογές των οποίων διαφωνούν. Η σύγχρονη φεμινιστική ψυχολογία χαρακτηρίζεται από μια διαμάχη απόψεων τόσο εντός του ίδιου του πεδίου όσο και μεταξύ των φεμινιστών ψυχολόγων και των ψυχολόγων του κυρίαρχου ρεύματος. Ο κλάδος περιλαμβάνει μια πλούσια ποικιλία από ασύμβατες – και ενίοτε αντικρουόμενες – θεωρητικές παραδόσεις, μεθοδολογικές προσεγγίσεις και τύπους δραστηριοτήτων.

Οι κριτικές που ασκούν οι φεμινιστές στον κύριο ισχυρισμό της κυρίαρχης ψυχολογίας περί κατωτερότητας των γυναικών εντάσσονται σε πέντε διακριτές (και αλληλοσυγκρουόμενες) θεωρητικές παραδόσεις. Αυτές οι πέντε σχολές διαφωνούν με την παρουσίαση των γυναικών ως κατώτερων προβάλλοντας τις ακόλουθες βασικές θέσεις:

1. Η ψυχολογία είναι μια επιστήμη χωρίς έγκυρες και αξιόπιστες μεθόδους: *χρησιμοποιεί λάθος τρόπους για την αξιολόγηση των γυναικών.*
2. Το πρόβλημα δεν είναι οι γυναίκες, αλλά το γεγονός ότι *εσωτερικεύουν την καταπίεση.*

3. Μπορούμε να αποκτήσουμε μια διαφορετική άποψη ακούγοντας τη φωνή των γυναικών.
4. Πρέπει να μετατοπίσουμε σε άλλο πλαίσιο το πρόβλημα της διαφοράς των φύλων.
5. Πρέπει να ανακατασκευάσουμε το ζήτημα των διαφορών μεταξύ των φύλων.

Οι φεμινιστές διαφωνούν μεταξύ τους ως προς το ποια από αυτές τις (μερικές φορές λογικά ασύμβατες) προσεγγίσεις ασκεί την πιο ουσιαστική αμφισβήτηση στην κυρίαρχη ψυχολογία. Έτσι για την καθεμιά από αυτές υπάρχουν φεμινιστικές (όπως και πιο συντηρητικές) κριτικές. Θα παρουσιάσω κάθε σχολή με τη σειρά, τελειώνοντας με σύντομες περιλήψεις των πλεονεκτημάτων και των προβλημάτων τους από μια φεμινιστική σκοπιά.

Ο μη έγκυρος τρόπος αξιολόγησης των γυναικών

Αυτή η σχολή της φεμινιστικής έρευνας απορρίπτει τον ισχυρισμό του κυρίαρχου ρεύματος για την κατωτερότητα των γυναικών προβάλλοντας το επιχείρημα ότι η ψυχολογία, όπως ασκείται σήμερα, είναι μια επιστήμη με αναξιόπιστες μεθόδους και αποτελέσματα. Πιο συγκεκριμένα, η εν λόγω παράδοση στέκεται στο γεγονός ότι πολλές από τις κλασικές ψυχολογικές θεωρίες (όπως, για παράδειγμα, η θεωρία του Kohlberg για την ανάπτυξη του ηθικού συλλογισμού και η θεωρία του Erikson για τα αναπτυξιακά στάδια της ζωής) προέκυψαν αποκλειστικά από μελέτες με άνδρες και εν συνεχεία τα ευρήματα γενικεύτηκαν σε όλους τους ανθρώπους. Οι γυναίκες κρίθηκαν ανάλογα με το πόσο καλά ταιριάζουν στις νόρμες των ανδρών, ενώ τα ευρήματα που είχαν να κάνουν με διαφορές μεταξύ των φύλων ερμηνεύτηκαν ως έλλειμμα των γυναικών. Όπως επισημαίνει η Carol Tavris (1992), πολλές από τις έρευνες για τις διαφορές των φύλων είναι σχεδιασμένες έτσι ώστε να ανακαλύπτουν γιατί οι γυναίκες δεν είναι «σαν» τους άνδρες: για παράδειγμα, τόσο ηθικές, τόσο δημιουργικές, τόσο λογικές, τόσο αστείες. Συγκρινόμενες με τους άνδρες, οι γυναίκες υποτίθεται ότι:

- έχουν χαμηλότερη αυτοεκτίμηση,
- υποτιμούν τις δικές τους προσπάθειες,
- έχουν λιγότερη αυτοπεποίθηση,
- αντιμετωπίζουν μεγαλύτερη δυσκολία στην ανάπτυξη μιας ξεχωριστής αίσθησης εαυτού,
- είναι πιο πιθανό να δηλώσουν ότι είναι «πληγωμένες» παρά να παραδεχθούν ότι είναι «θυμωμένες».

Μια διαφορετική ανάγνωση των ίδιων «ευρημάτων» θα έλεγε ότι, συγκρινόμενοι με τις γυναίκες, οι άνδρες μπορεί να φαίνονται ότι:

- είναι περισσότερο αλαζόνες,
- υπερεκτιμούν τη δουλειά που κάνουν,
- αξιολογούν λιγότερο ρεαλιστικά τις ικανότητές τους,
- αντιμετωπίζουν μεγαλύτερες δυσκολίες στη δημιουργία και τη διατήρηση συναισθηματικών δεσμών,
- είναι πιο πιθανό να κατηγορήσουν και να επιτεθούν στους άλλους όταν είναι δυστυχισμένοι παρά να δηλώσουν ότι αισθάνονται πληγωμένοι και να ζητήσουν κατανόηση και συμπόνια.

Επί παραδείγματι, υπάρχει μια αρκετά σταθερή διαφορά μεταξύ των φύλων στην αυτοπεποίθηση: σε κάποιες δοκιμασίες, στις οποίες ζητείται από τους εξεταζόμενους να εκτιμήσουν το βαθμό που νομίζουν ότι θα πάρουν σε ένα διαγώνισμα προτού ακόμη κοινοποιηθούν τα τελικά αποτελέσματα, οι γυναίκες βαθμολογούν τον εαυτό τους χαμηλότερα (κατά μέσο όρο) από ό,τι οι άνδρες. Αυτό το εύρημα συχνά ερμηνεύεται ως ένδειξη ότι οι γυναίκες δεν έχουν αυτοπεποίθηση. Ωστόσο, όταν τα εκτιμώμενα αποτελέσματα συγκρίνονται με τα πραγματικά, διαπιστώνεται ότι οι άνδρες υπερεκτιμούν τις επιδόσεις τους περίπου στον ίδιο βαθμό στον οποίο οι γυναίκες υποεκτιμούν τις δικές τους (Hyde, 1994).

Ένα άλλο παράδειγμα της αμφισβήτησης των μεθόδων του κυρίαρχου ρεύματος είναι η επιτυχημένη θεσμική κριτική των φεμινιστών ψυχολόγων στο σύστημα ψυχικής υγείας των ΗΠΑ μέσω του *Διαγνωστικού και Στατιστικού Εγχειριδίου* (Diagno-

stic and Statistical Manual – DSM) του Αμερικανικού Ψυχιατρικού Συλλόγου. (Αυτός είναι ο επίσημος διαγνωστικός οδηγός στον οποίο βασίζονται πολλοί ειδικοί της ψυχικής υγείας για τις κλινικές τους διαγνώσεις.) Οι φεμινιστές ψυχολόγοι αμφισβήτησαν δύο συγκεκριμένες κατηγορίες του *DMS*, που αποδίδονται κυρίως στις γυναίκες: πρόκειται για την αυτοκαταστροφική ή μαζοχιστική προσωπικότητα και το προεμμηνορροϊκό σύνδρομο.

Στα διαγνωστικά κριτήρια του *DSM* για την αυτοκαταστροφική προσωπικότητα περιλαμβάνονται οι εξής συμπεριφορές: «το άτομο επιλέγει ανθρώπους και καταστάσεις που οδηγούν σε απογοήτευση, αποτυχία ή κακομεταχείριση», «εξωθεί τους άλλους σε αντιδράσεις θυμού ή απόρριψης», «εκδηλώνει υπερβολική αυτοθυσία» και «αποτυγχάνει να ολοκληρώσει καθήκοντα υψίστης σημασίας για τις δικούς του προσωπικούς σκοπούς» (American Psychiatric Assosiation, 1987). Οι φεμινιστές ψυχολόγοι ισχυρίστηκαν ότι η κατηγορία αυτή ήταν «ένας τρόπος να αποδοθεί ψυχοπαθολογία στις γυναίκες που είχαν συμμορφωθεί με τις κοινωνικές νόρμες της θηλυκής γυναίκας» (Caplan, 1991: 171). Μια ανασκόπηση των ενδείξεων για την αυτοκαταστροφική προσωπικότητα φανερώνει ότι η ύπαρξη της κατηγορίας δεν υποστηρίζεται από εμπειρικά δεδομένα, ότι η έρευνα στο πεδίο αυτό παρουσιάζει σοβαρά μεθοδολογικά προβλήματα και ότι η κατηγορία έχει χαμηλή διαγνωστική ισχύ. Η ιδέα ότι «οι άνθρωποι που υποφέρουν – και ειδικά οι γυναίκες – μεταφέρουν, συνειδητά ή ασυνείδητα, τον πόνο στον εαυτό τους» (Caplan & Gans, 1991: 263) δεν είναι αποτέλεσμα αντικειμενικής επιστημονικής έρευνας, αλλά προϊόν της ιδεολογικής μεροληψίας των λευκών ανδρών ψυχιάτρων. Δεν υπάρχει μια αντίστοιχη διαγνωστική κατηγορία «διαταραχής παραληρητικής κυριαρχικής προσωπικότητας» (ανδροπρεπής προσωπικότητα) που να ισχύει κυρίως για τους άνδρες και να αποδίδει ψυχοπαθολογία σε όσους από αυτούς έχουν προσαρμοστεί στις κοινωνικές νόρμες του «αρρενωπού άνδρα» (βλ. Caplan, 1991).

Οι φεμινιστές χρησιμοποίησαν παρόμοια επιχειρήματα περί «αναξιόπιστης επιστήμης» και «ιδεολογικής μεροληψίας»

για να αμφισβητήσουν την κατηγορία του *DSM* «προεμμηνοροϊκό σύνδρομο» (την ιδέα ότι η εμμηνόρροια είναι μια εξουθενωτική κατάσταση που καθιστά τις γυναίκες ανίκανες για εργασία). Τέτοιες αντιλήψεις ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένες κατά το πρώτο μέρος του 20ού αιώνα και χρησιμοποιήθηκαν για να αποκλείσουν τις γυναίκες από το εργατικό δυναμικό. Όπως όμως τονίζει η Emily Martin (1987), στις αρχές του Β' Παγκόσμιου Πολέμου (όταν οι γυναίκες ήταν απαραίτητες στις πολεμικές εργασίες) οι μελέτες ανακάλυψαν ξαφνικά ότι η εμμηνόρροια και η προεμμηνοροϊκή ένταση δεν αποτελούν πρόβλημα για τις εργαζόμενες· ενώ αμέσως μετά τη λήξη του πολέμου (όταν οι άνδρες ήθελαν την επιστροφή των γυναικών στο σπίτι) η εμμηνόρροια έγινε και πάλι «πρόβλημα». Η έρευνα σχετικά με το «προεμμηνοροϊκό σύνδρομο» σημείωσε κατακόρυφη αύξηση κατά τη δεκαετία του 1970, όταν «οι γυναίκες είχαν εισχωρήσει περισσότερο στο αμειβόμενο εργατικό δυναμικό, ενώ για πρώτη φορά δεν υπήρχε ο σκοπός ενός μεγάλου πολέμου» (Martin, 1987: 120). Πολλοί φεμινιστές επισήμαναν την επιστημονική ανεπάρκεια της έρευνας για το προεμμηνοροϊκό σύνδρομο (π.χ. Parlee, 1973), αναφέροντας ότι «μαστιίζεται από μεθοδολογικά σφάλματα» και ότι είναι «βαθιά προβληματική» (Carlan et al., 1992: 27).

Συμπερασματικά, οι φεμινιστές της συγκεκριμένης σχολής υποδεικνύουν τα επιστημονικά λάθη που αφθονούν σε όλη τη βιβλιογραφία τη σχετική με τις διαφορές των φύλων. Αποκαλύπτουν ότι οι εμπειρικές μελέτες είναι γεμάτες τεχνικά ψεγάδια, όπως π.χ. πειραματικές μεροληψίες, ανεπαρκείς τεχνικές δειγματοληψίας, έλλειψη ομάδων ελέγχου, ανεπάρκεια τεχνικών μέτρησης ευαισθησίας, μη επανεμφανιζόμενα «ευρήματα» και μη προσδιοριζόμενα μεγέθη επίδρασης (π.χ. Hyde, 1994· Eagly, 1994· Tarris, 1992). Εν ολίγοις, χρησιμοποιήθηκαν αδύναμα στοιχεία προκειμένου να στηρίξουν σεξιστικές προκαταλήψεις. Η Naomi Weisstein, χαρακτηρίζει την έρευνα για τις διαφορές των φύλων ως «θεωρία χωρίς ενδείξεις» και στηλιτεύει την πρακτική των ερευνητών: «[Αυτοί] αρνούνται να εξετάσουν τις ενδείξεις που έρχονται σε αντίθεση με τη θεωρία και την πρακτική τους. Και για να στηρίξουν τη θεωρία και

την πρακτική τους, επιστρατεύουν υλικό το οποίο είναι γεμάτο από τόσες μεροληψίες ώστε να μην μπορεί να σταθεί ως εμπειρική ένδειξη» (1968/1993: 197).

Ο ισχυρισμός των φεμινιστριών ψυχολόγων περί «κακής επιστήμης» αμφισβητεί το κυρίαρχο ρεύμα με τους δικούς του όρους και αυξάνει την πιθανότητα – με την άσκηση «καλύτερης επιστήμης» – να ηττηθεί ο αντίπαλος στο δικό του παιχνίδι. Από την άλλη πλευρά, η συγκεκριμένη σχολή δεν αμφισβητεί το ίδιο το παιχνίδι. Η Celia Kitzinger (1990b) ασκεί μια σημαντική κριτική σε αυτό το είδος φεμινιστικής έρευνας. Υποστηρίζει ότι, αμφισβητώντας την επιστημονική αντικειμενικότητα της παραδοσιακής ψυχολογίας, οι φεμινιστές ψυχολόγοι ενισχύουν τελικά την αντίληψη ότι η αντικειμενικότητα είναι δυνητικά εφικτή. Η ίδια σχολή επίσης αποκρύπτει το μεγάλο βαθμό εμπλοκής της άσκησης της επιστήμης στις κοινωνικές και πολιτικές πρακτικές των οποίων αποτελεί αναπόσπαστο μέρος.

Εσωτερικευμένη καταπίεση

Αυτή η φεμινιστική σχολή αποδέχεται (έως έναν βαθμό) τον ισχυρισμό της ψυχολογίας περί κατωτερότητας των γυναικών – υποστηρίζει όμως ότι αυτά τα «στοιχεία κατωτερότητας» δεν είναι έμφυτα στις γυναίκες, αλλά αποτέλεσμα της καταπίεσής τους. Σύμφωνα με αυτό το επιχείρημα, οι γυναίκες κοινωνικοποιούνται διαφορετικά από τους άνδρες, με τρόπους που ενθαρρύνουν την ανάπτυξη προσωπικών χαρακτηριστικών τα οποία βλάπτουν την ευτυχία και τα επιτεύγματά τους. Τοίτο σημαίνει ότι, ακόμη και όταν εξαλειφθούν κάποιοι εξωτερικοί περιορισμοί που εμποδίζουν την πρόοδο των γυναικών (όπως συνέβη με την πρόσφατη επιτυχία του φεμινισμού), αυτές εξακολουθούν να καταπιέζουν τον εαυτό τους.

Ένα κλασικό έργο αυτής της παράδοσης, στο οποίο αναφέρονται πολλοί συγγραφείς, είναι η έρευνα της Matina Horner (1972) για το «φόβο της επιτυχίας» στις γυναίκες. Στην έρευνα αυτή η Horner έδωσε σε τελειόφοιτες να συμπληρώσουν την ανοιχτή πρόταση μιας ιστορίας: «Μετά τις τελικές εξετάσεις

του πρώτου εξαμήνου στην ιατρική σχολή η Άννα βρισκόταν στην κορυφή των αριστούχων της τάξης της» (για τους τελειόφοιτους άνδρες η πρόταση ήταν ακριβώς ίδια, εκτός από το όνομα του χαρακτήρα, που ήταν Τζον). Βάσει των ιστοριών που δημιουργήθηκαν η Hogner κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι γυναίκες εμφανίζουν ένα «κίνητρο αποφυγής της επιτυχίας». Ενώ οι άνδρες υποδέχονται την επαγγελματική επιτυχία με χαρά και με αίσθηση επίτευξης, οι γυναίκες αισθάνονται «ανήσυχες, προβληματισμένες ή μπερδεμένες», γεγονός το οποίο συνδέθηκε με «την απώλεια της θηλυκότητας, την κοινωνική απόρριψη, τον προσωπικό ή κοινωνικό αφανισμό». Στις ιστορίες των νεαρών γυναικών υπήρχε μία με την Άννα να αφήνει την Ιατρική για να παντρευτεί, μια άλλη όπου η ηρωίδα νιώθει τρόμο με την ιδέα ότι έχει αρχίσει να γίνεται λεσβία, και μια τρίτη στην οποία τραυματίζεται και σακατεύεται από τις ζηλόφθονες συμφοιτήτριές της. Ο υποτιθέμενος «φόβος της επιτυχίας» τροφοδότησε μια πολύ δημοφιλή εξήγηση για την αποτυχία των γυναικών να διαπρέψουν στον επαγγελματικό βίο. Η ίδια σχολή δίνει και άλλες εξηγήσεις, στις οποίες περιλαμβάνονται η έλλειψη διεκδικητικότητας, ο μειωμένος αυτοσεβασμός, η χαμηλή αυτοπεποίθηση, η υποτίμηση των προσωπικών επιτευγμάτων και η αποτυχία ανάπτυξης ενός αυτόνομου εαυτού (Tarris, 1993).

Εστιαζόμενο με καινοτόμο τρόπο στις ίδιες τις γυναίκες (και όχι στις γυναίκες σε σχέση με ή σε σύγκριση με τους άνδρες), αυτό το πλαίσιο εργασίας παραμένει το επικρατέστερο στη σύγχρονη φεμινιστική ψυχολογία. Ειδικότερα, ενισχύει τη μεγάλη (και αναπτυσσόμενη) βιομηχανία της φεμινιστικής θεραπείας η οποία μοιάζει να προσφέρει στις γυναίκες «αντισταθμιστική κοινωνικοποίηση» (Crawford & Marecek, 1989). Ίσως είναι δημοφιλής επειδή παρέχει σαφείς κατευθύνσεις για την αλλαγή — τόσο στο κοινωνικό όσο και στο προσωπικό επίπεδο. Η κοινωνική αλλαγή γίνεται αντιληπτή ως το φυσικό αποτέλεσμα της σωρευτικής αλλαγής ενός μεγάλου αριθμού ατόμων και η προσωπική αλλαγή μπορεί να επέλθει με τη συμβουλευτική και τη θεραπεία, έτσι ώστε να βελτιωθεί η ζωή των γυναικών. Οι φεμινιστικές θεραπείες και τα προγράμματα

συμβουλευτικής στοχεύουν να βοηθήσουν τις γυναίκες να άρουν την εσωτερικευμένη καταπίεση: αυτό θα το επιτύχουν όταν γίνουν πιο διεκδικητικές, όταν έρθουν σε επαφή με τις «πραγματικές» επιθυμίες τους και όταν αντιληφθούν με ποιο τρόπο κάποια επιβλαβή μηνύματα, τα οποία δέχονταν ήδη από την παιδική τους ηλικία, οδήγησαν στον έλεγχο και στον περιορισμό της κατοπινής τους ζωής.

Η ίδια ιδέα – ότι δηλαδή οι γυναίκες έχουν εσωτερικεύσει αρνητικά μηνύματα για τον εαυτό τους, πράγμα που τις εμποδίζει να επιτύχουν όλα όσα θα μπορούσαν στη ζωή – εντοπίζεται και στη ρίζα των (αποκαλούμενων «φεμινιστικών») εκλαϊκευμένων εγχειριδίων ψυχολογικής αυτοβοήθειας που έχουν κατακλύσει την αγορά από τη δεκαετία του 1980 (π.χ. *The Cinderella Complex*, Dowling, 1981· *The Doormat Syndrome*, Namka, 1989). Σύμφωνα με αυτά τα δημοφιλή βιβλία, οι γυναίκες καταπιέζονται λιγότερο από τους «άνδρες» ή την «κοινωνία», και πολύ περισσότερο από τη δική τους έλλειψη αυτοεκτίμησης και παθητικότητα. Αυτό το επιχείρημα βασίζεται στο αξίωμα ότι ο φεμινισμός έχει επιτύχει τους περισσότερους στόχους του: οι γυναίκες απέκτησαν ισχύ, κέρδισαν την ισότητα και απελευθερώθηκαν από τους περιορισμούς τους. Το πρόβλημα τώρα είναι να αντιμετωπίσουν και να επεξεργαστούν μέσα τους αυτή την κληρονομιά της παρελθούσας καταπίεσης: είναι απαραίτητη μια «επανάσταση που να ξεκινά από το εσωτερικό» (Steimen, 1992). Οι εξωτερικές, δομικές αλλαγές καταλαμβάνουν δευτερεύουσα θέση στην εσωτερική μεταμόρφωση:

Στην κοινωνία γενικά, οι γυναίκες έχουν τις ευκαιρίες, την εμπειρία και, θα τολμούσα να πω, τη δύναμη να απαιτήσουν σπουδαίες αλλαγές. Αλλά δεν το έχουν κάνει... Οι λόγοι αυτής της παθητικότητας εντοπίζονται... σε πτυχές της ανδρικής και της γυναικείας ψυχής.

(Coward, 1992: 13)

Μολονότι η εν λόγω προσέγγιση είναι ιδιαίτερα δημοφιλής στη σύγχρονη φεμινιστική ψυχολογία, πολλές φεμινίστριες (π.χ. Sethna, 1992· Schilling & Fuehrer, 1993) έχουν επισημά-

νει ότι οι απόψεις αυτές επιρρίπτουν το σφάλμα στα θύματα της καταπίεσης και διαιωνίζουν την άκαμπτη εστίαση της κυρίαρχης ψυχολογίας στο ατομικό επίπεδο σε βάρος του κοινωνικού και του πολιτικού. Άλλοι φεμινιστές έχουν επεκτείνει αυτή την κριτική θέτοντας το ερώτημα εάν η ατομική αλλαγή πρέπει πάντα να προηγείται της κοινωνικής (π.χ. Kitzinger & Perkins, 1993).

Ακούγοντας τη φωνή των γυναικών

Η τρίτη κύρια προσέγγιση των φεμινιστών ψυχολόγων συμφωνεί ότι οι γυναίκες είναι διαφορετικές από τους άνδρες, αλλά εξετάζει με διαφορετικό τρόπο τις διαφορές των φύλων. Οι οπαδοί αυτής της σχολής (ιδιαίτερος όσοι συνδέονται με το Πρόγραμμα του Harvard στην Ψυχολογία των Γυναικών και την Ανάπτυξη των Κοριτσιών, ή έχουν επηρεαστεί από αυτό) υποστηρίζουν ότι η επιστήμη της ψυχολογίας «μιλά» με ανδρική φωνή. Όπως δήλωσε σε συνέντευξή της η Carol Gilligan (η οποία εγκαινίασε το Πρόγραμμα του Harvard):

Συνέλαβα αυτό το οποίο υποτίθεται ότι δεν πρέπει να αντιληφθείτε στην επιστήμη της ψυχολογίας: ότι υπήρχε μια φωνή έτσι ρώτησα «Ποιος μιλά;», «Σε ποιον ανήκει αυτή η φωνή;», «Σε ποιον ανήκει το σώμα και από πού έρχεται;». Αν προσέξεις το σύνολο των νοερών εικόνων που αφορούν τη σεξουαλικότητα και το διαχωρισμό... συνειδητοποιείς ότι πρόκειται για ανδρικό σώμα. Η φωνή που μιλά είναι ανδρική και μοιάζει να έρχεται από το πουθενά.

(Gilligan, αναφ. στο Kitzinger & Gilligan, 1994: 413)

Αυτές οι φεμινίστριες υποστηρίζουν ότι η ψυχολογία, με την «ανδρική της φωνή», περιέγραψε τον κόσμο μέσα από τη δική της ανδρική ματιά, μια ματιά που ταυτίστηκε με την απόλυτη αλήθεια. Το καθήκον των φεμινιστών ψυχολόγων είναι να ακούσουν τις γυναίκες και τα κορίτσια που μιλούν με «διαφορετική φωνή» (Gilligan, 1982· Brown & Gilligan, 1992) και έχουν διαφορετικό «τρόπο γνώσης των πραγμάτων» (Belenky et al., 1986). Οι Lyn Mikel Brown και Carol Gilligan (1992) ανέ-

πτυξαν μια «φωνοκεντρική μέθοδο συσχέτισης» προκειμένου να μπορέσουν να ακούσουν με ανάλογο τρόπο τη φωνή των γυναικών και των κοριτσιών. Οι ερευνήτριες τονίζουν το ριζοσπαστικό δυναμικό που προκύπτει όταν το σημείο εκκίνησής μας είναι αυτή η φωνή:

Αυτό που μάθαμε πάνω από όλα για την ψυχολογία των γυναικών και την ανάπτυξη των κοριτσιών... είναι η δύναμη της εκκίνησης από τη φωνή των κοριτσιών. Ακούγοντας τα κορίτσια στην αρχή της εφηβείας και παρατηρώντας τις δικές μας αντιδράσεις και αυτές των άλλων γυναικών, αρχίζουμε να διακρίνουμε το περίγραμμα νέων δρόμων στην ανάπτυξη των γυναικών· επιπλέον αρχίζουμε να αντιλαμβανόμαστε τις νέες δυνατότητες εμπλοκής των γυναικών στη διαδικασία της πολιτικής αλλαγής.

(Brown & Gilligan, 1993: 32)

Το έργο της Gilligan και των συνεργατριών της άσκησε τεράστια επιρροή. Η Gilligan αναγορεύθηκε σε «Γυναίκα της Χρονιάς» από το φεμινιστικό περιοδικό *Ms* και μπήκε στο εξώφυλλο του περιοδικού *New York Times*. Την προσέγγισή της αγάλιασαν με ενθουσιασμό πολλοί εφαρμοσμένοι τομείς, ειδικά ο χώρος της εργαζόμενης νεολαίας και αυτός της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Η μέθοδός της χρησιμοποιείται μεταξύ άλλων: στην έρευνα σχετικά με τις εμπειρίες των γυναικών στο χώρο του σχολείου, που πραγματοποιήθηκε κατ' εντολή του Αμερικανικού Συνδέσμου Πανεπιστημιακών Γυναικών (American Association of University Women, 1991)· στην ανάπτυξη της φεμινιστικής παιδαγωγικής και του διδακτικού υλικού· και στο «λانسάρισμα» ενός πολυτελούς γυναικείου περιοδικού με τίτλο *New Moon*, το οποίο δίνει έμφαση στην ωρίμανση των νεαρών γυναικών, στην ανάπτυξη και την «αυτοεπιβεβαίωση» κατά τα χρόνια της εφηβείας.

Η σπουδαιότητα αυτής της προσέγγισης έγκειται στο ότι μετέβαλε ριζικά το πλαίσιο αναφοράς μέσα στο οποίο η κυρίαρχη ψυχολογία μελετούσε τις γυναίκες. Οι φεμινιστές ψυχολόγοι έχουν δηλώσει, για παράδειγμα, ότι «το έργο της Gilligan άγγιξε ένα νευραλγικό σημείο... ότι οι γυναίκες δεν

είχαν φωνή και ότι, από φιλοσοφική άποψη, έδειξε πως υπήρχε ένας εναλλακτικός λόγος μέσα στο πολιτισμικό πλαίσιο, πως υπάρχουν περισσότεροι από ένας τρόποι θέασης του κόσμου» (Haste, 1994: 399-400). Το έργο της Gilligan όμως, όσο εξυμνήθηκε, άλλο τόσο και επικρίθηκε. Οι φεμινιστές την κατηγορήσαν για άκριτη αναπαραγωγή της έννοιας του «καθαρού» λόγου των καταπιεσμένων – ωσάν οι γυναίκες, μόνο και μόνο επειδή είναι γυναίκες, να μπορούν να διατυπώσουν αλήθειες για τον κόσμο και άρα να αποκαλύψουν τον αυθεντικό τους εαυτό. Μια σημαντική «ανακάλυψη», που επήλθε από την προσεκτική ακρόαση της γυναικείας φωνής, είναι το γεγονός ότι οι γυναίκες κατοικούν σε έναν κόσμο στον οποίο οι σχέσεις διαδραματίζουν σημαντικότερο ρόλο από ό,τι σε εκείνον των ανδρών: οι γυναίκες «συνδέονται» περισσότερο με τους άλλους και «νοιάζονται» πιο πολύ γι' αυτούς. Πολλοί φεμινιστές τόνισαν όμως ότι αυτή η «ανακάλυψη» πριμοδοτεί και αναζωπυρώνει τις παραδοσιακές αντιλήψεις περί γυναικών, και παράλληλα ενισχύει τις κοινωνικές δομές που επιβάλλουν στις γυναίκες το καθήκον της φροντίδας των μικρών παιδιών και των ηλικιωμένων συγγενών (π.χ. Faludi, 1991). Οι φεμινιστές επισήμαναν επίσης ότι οι γυναίκες δεν αποτελούν (όπως μοιάζει να υποδηλώνει το έργο κάποιων ψυχολόγων αυτής της σχολής) μια ενιαία ομάδα που μιλά με μία μοναδική φωνή. Αυτοί οι κριτικοί υποστήριξαν ότι το Πρόγραμμα του Harvard επιβάλλει μια ψευδή ομοιογένεια στην ποικιλότητα των γυναικείων φωνών, που είναι λογικό να υπάρχει εξαιτίας των διαφορών ηλικίας, εθνικότητας, (αν)ικανότητας, κοινωνικής τάξης και άλλων κοινωνικών διαιρέσεων (π.χ. Davis, 1994).

Μετατόπιση του ζητήματος των διαφορών φύλου

Η τέταρτη θεωρητική παράδοση της φεμινιστικής ψυχολογίας υποστηρίζει ότι οι γυναίκες δεν είναι ούτε κατώτερες ούτε ανώτερες από τους άνδρες. Πιο συγκεκριμένα, οι ερευνητές αυτής της σχολής αρνούνται να συγκρίνουν τα φύλα. Ελαχιστοποιούν, και στην πραγματικότητα υπονομεύουν, τη σημασία των διαφυλικών διαφορών ισχυριζόμενοι ότι το ανδρικό ή το

γυναικείο φύλο δεν αποτελεί καθοριστικό παράγοντα της ψυχολογικής λειτουργίας. Αντίθετα, στον καθένα υπάρχουν στοιχεία αρρενωπότητας και θηλυκότητας, και μια σημαντική πτυχή της ψυχικής υγείας και της ευημερίας είναι η ικανότητα του ατόμου να προβάλλει με ευελιξία αυτά τα στοιχεία ανάλογα με την κατάσταση (έτσι, είναι δυνατόν να έχουμε αυτοπεποίθηση και διεκδικητικότητα, λόγου χάρη, σε μια συνέντευξη εργασίας και ταυτόχρονα να αφήσουμε κατά μέρος την εγωκεντρικότητά μας και να δείξουμε συμπόνια σε έναν φίλο που βιώνει μια δύσκολη κατάσταση – είτε είμαστε άνδρες είτε γυναίκες). Το 1974 η Sandra Bem πρότεινε για πρώτη φορά αυτή την «ψυχολογική ανδρογυνία» ως «ένα νέο μέτρο της ψυχικής υγείας, το οποίο απομακρύνει το βάρος των στερεοτύπων και επιτρέπει στους ανθρώπους να νιώσουν ελεύθεροι να εκφράσουν τα καλύτερα χαρακτηριστικά που διαθέτουν οι άνδρες και οι γυναίκες» (1974: 125).

Ίσως επειδή αποσύρει τον κριτικό προβολέα τόσο από την ψυχολογία όσο και από τις γυναίκες, και επιπλέον επιχειρεί τον επαναπροσδιορισμό της οικείας αντίληψης για τους «ρόλους των φύλων» μέσα στο θετικό πλαίσιο της βελτίωσης της ψυχικής υγείας, το έργο της συγκεκριμένης σχολής σημείωσε εκπληκτική επιτυχία στο χώρο της κυρίαρχης ψυχολογικής θεωρίας. Αποκομμένο από το φεμινιστικό σκοπό του, καταλαμβάνει μια βολική θέση δίπλα στη φιλελεύθερη ρητορική της επιστήμης – και επιπλέον εμφανίζει το πρόσθετο πλεονέκτημα της παροχής μιας σχετικής κλίμακας μέτρησης: το Ερωτηματολόγιο της Bem για το Ρόλο των Φύλων (Bem Sex Role Inventory – BSRI). Αυτό το ερωτηματολόγιο χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 για να συσχετίσει την ανδρογυνία με πολλούς διαφορετικούς δείκτες της ψυχικής λειτουργικότητας, ενώ ακόμη και σήμερα παραμένει μία από τις πιο δημοφιλείς κλίμακες στην κοινωνική ψυχολογία.

Το BSRI αποτελείται από περιγραφές της προσωπικότητας, από τις οποίες κάποιες έχουν κατηγοριοποιηθεί ως «θηλυκές» και κάποιες άλλες ως «αρσενικές». Κατά τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου οι εξεταζόμενοι καλούνται να απαντήσουν

σε ποιο βαθμό η καθεμιά από αυτές τις περιγραφές θεωρούν ότι «τους ταιριάζει». Οι άνθρωποι λαμβάνουν υψηλή βαθμολογία στην «αρρενωπότητα» αν περιγράφουν τον εαυτό τους ως ανεξάρτητο, επιθετικό και ανταγωνιστικό, και υψηλή βαθμολογία στη «θηλυκότητα» αν περιγράφουν τον εαυτό τους ως συμπονετικό, συναισθηματικό και υποχωρητικό. Τα «ανδρόγυνα άτομα» περιγράφουν τον εαυτό τους με χαρακτηριστικά και από τις δύο κατηγορίες. Η πρώιμη έρευνα της Bem υποστήριξε ότι τα άτομα αυτά είναι ικανά να δείχνουν ευελιξία και προσαρμοστικότητα ώστε να αποκρίνονται σε δύσκολες καταστάσεις. Όσοι βαθμολογούνται υψηλά στην «αρρενωπότητα» τα καταφέρνουν καλά μόνο σε τυπικά «ανδρικές» καταστάσεις· όσοι βαθμολογούνται υψηλά στη «θηλυκότητα» τα καταφέρνουν καλά μόνο σε τυπικά «γυναικείες» καταστάσεις· όσοι όμως βαθμολογούνται υψηλά στην «ανδρογυνία» μπορούν να αντεπεξέλθουν σε οποιαδήποτε κατάσταση. Όταν πιέζονται να συμμορφωθούν, τα άτομα αυτά συμπεριφέρονται με «αρρενωπό» τρόπο και εμμένουν ανυποχώρητα στην άποψή τους· όταν ακούν το πρόβλημα ενός μοναχικού συμφοιτητή, συμπεριφέρονται με «θηλυκό» τρόπο, δείχνοντας ενσυναίσθηση και φροντίδα (Bem et al., 1976).

Κατά την περίοδο της ανάπτυξης της η ιδέα της ανδρογυνίας και της ελαχιστοποίησης των διαφορών των φύλων συνέβαλε κατά πολύ στη διάψευση των θέσεων της κυρίαρχης ψυχολογίας που ήθελαν τις «γυναίκες κατώτερες». Η ίδια προσέγγιση κατέρριψε επίσης τις παραδοσιακές ιδέες αναφορικά με τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του «ανδρικού» και του «γυναικείου» φύλου (με άλλα λόγια, ποια πρέπει να θεωρείται η «φυσιολογική» ταυτότητα φύλου). Ωστόσο, παρόλο που η κλίμακα και οι σχετικές έννοιες χρησιμοποιούνται ακόμη ευρέως, πολλοί φεμινιστές, συμπεριλαμβανομένης της ίδιας της Bem, δεν θεωρούν ότι είναι πλέον και τόσο χρήσιμες (πρβλ. Kitzipger, 1992b). Ο λόγος είναι ότι η συγκεκριμένη προσέγγιση εστιάζει την προσοχή της (όπως και η παραδοσιακή ψυχολογία) στο άτομο, αγνοώντας τις κοινωνικές δομές (Medwick, 1989) και τις διαφορές ισχύος που διαμορφώνουν τις «αρμόζουσες» ανδρικές και γυναικείες συμπεριφορές. Εκτός αυτού, με τη

διαφοροποίηση των χαρακτηριστικών σε γυναικεία και ανδρικά (π.χ. με την ταξινόμηση της «φροντίδας» στη «θηλυκότητα» και της ανταγωνιστικότητας» στην «αρρενωπότητα»), το BSRI ουσιαστικά ισχυροποιεί τα ίδια τα στερεότυπα που επιδιώκει να υπονομεύσει.

Επανακατασκευή του ζητήματος των διαφορών των φύλων

Τέλος – και πιο πρόσφατα – οι φεμινιστές ψυχολόγοι που ασπάζονται τις προσεγγίσεις της *κοινωνικής κατασκευής της πραγματικότητας* (ή κοινωνικού κονστρουξιονισμού) και του *μεταμοντερνισμού* (π.χ. Hare-Mustin & Marecek, 1994· Hallway, 1994· βλ. επίσης κεφάλαιο 17 αυτού του βιβλίου) υποστήριξαν ότι το φύλο/γένος δεν πρέπει πλέον να εξετάζεται ως *διαφορά μεταξύ των ατόμων*, αλλά ότι θα πρέπει να επαναπροσδιοριστεί ως *μία από τις αρχές της κοινωνικής οργάνωσης* που οδηγεί στις σχέσεις ισχύος μεταξύ των φύλων. Το έργο αυτής της σχολής είναι σε μεγάλο βαθμό αμφιλεγόμενο και δύσκολο στην κατανόησή του. Επειδή αμφισβητεί κάποιους από τους θεωρητικά δεδομένους τρόπους σκέψης, μπορεί ακόμη και να φανεί παράδοξο. Όπως ίσως είναι αναμενόμενο, ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός/μεταμοντερνισμός δεν έχει λάβει παρά ελάχιστη αναγνώριση στην επιστήμη της ψυχολογίας. Πράγματι, οι περισσότεροι ψυχολόγοι του κυρίαρχου ρεύματος – αλλά και πολλοί κριτικοί ψυχολόγοι – δεν τον αναγνωρίζουν ως ψυχολογία.

Στην προηγούμενη ενότητα είδαμε πώς η θεωρία της ανδρογυνίας συνέβαλε στην υπονόμηση των διαφορών των φύλων στρέφοντας την προσοχή στην «αρρενωπότητα» και τη «θηλυκότητα» ως χαρακτηριστικών της προσωπικότητας που αντιτίθενται στο διαχωρισμό «άνδρα» και «γυναίκα». Αντί να θέτει ερωτήματα σχετικά με τις διαφορές μεταξύ των φύλων, η προσέγγιση αυτή βοήθησε τους ψυχολόγους να σκεφτούν πιο καθαρά τις διαφορές εντός των φύλων – και τις επιπτώσεις τους στην ψυχική υγεία και την ευημερία. Ωστόσο, στην προσέγγιση της ανδρογυνίας, το φύλο («ανδρικό» ή «γυναικείο») γίνεται αντιληπτό ως ο βιολογικός θεμέλιος λίθος πάνω στον

οποίο χτίζονται οι διαφορές φύλου (τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά της «αρρενωπότητας» ή της «θηλυκότητας»). Σύμφωνα με την εν λόγω προσέγγιση, υπάρχουν δύο τύποι ανθρωπίνων όντων («άνδρες» και «γυναίκες») – με την «αρρενωπότητα» και τη «θηλυκότητα» να έχει επιβληθεί στους άνδρες και στις γυναίκες, αντίστοιχα, κατά τρόπο που εξυπηρετεί την οριοθέτηση και τον περιορισμό αμφοτέρων των φύλων. Η προσέγγιση της ανδρογυνίας υποστηρίζει ότι η «αρρενωπότητα» και η «θηλυκότητα» πρέπει να σταματήσουν να συνδέονται με το βιολογικό φύλο, έτσι ώστε και τα δυο φύλα να αποκτήσουν πρόσβαση σε μεγαλύτερο εύρος ανθρωπίνων ικανοτήτων.

Η οπτική του κοινωνικού κονστρουξιονισμού προχωρεί ένα βήμα πιο πέρα. Υποστηρίζει ότι μια σεξιστική κοινωνία δεν κατασκευάζει μόνο τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά της «αρρενωπότητας» και της «θηλυκότητας», αλλά και τις βασισμένες στη βιολογία κατηγορίες του «άνδρα» και της «γυναίκας». Αμφισβητεί την αντίληψη περί βιολογικού φύλου και αρνείται την εκλαμβανόμενη ως δεδομένη «γνώση» ότι τα άτομα είναι είτε άνδρες είτε γυναίκες. Η υπόθεση ότι οι άνθρωποι έρχονται στον κόσμο με ένα από τα δύο φύλα αποτελεί, σύμφωνα με τους φεμινιστές του κοινωνικού κονστρουξιονισμού, μια πολιτική αναγκαιότητα για την επιβολή της σεξιστικής καταπίεσης. Μόνο απορρίπτοντας την υπόθεση του βιολογικού «άνδρα» και της βιολογικής «γυναίκας» ως βασικών κατηγοριών μπορούμε να δώσουμε ένα τέλος σε αυτή την καταπίεση.

Το επιχείρημα ότι οι άνθρωποι δεν έρχονται «φυσικά» στον κόσμο σε δύο φύλα είναι βεβαίως αντίθετο προς τη διαίσθηση. Οι φεμινιστές του κοινωνικού κονστρουξιονισμού ισχυρίζονται ότι αυτό συμβαίνει επειδή οι «διαισθήσεις» μας διαμορφώθηκαν υπό ανδρική κυριαρχία. Ρωτούν γιατί μας φαίνεται τόσο προφανές ότι οι άνθρωποι είναι είτε άνδρες είτε γυναίκες, καθώς και εάν είναι δυνατόν να φανταστούμε ότι δεν υπάρχουν «φυσικά» ως γυναίκες και άνδρες – ότι αυτές αποτελούν κατά βάση ιδεολογικές και όχι βιολογικές κατηγορίες. Τούτο σημαίνει ότι, αντί να θέτουν ερωτήματα για το ποιες είναι οι «πραγματικές» διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών, οι φεμινιστές ψυχολόγοι της συγκεκριμένης σχολής εξετάζουν

πώς οι άνθρωποι (συμπεριλαμβανομένων των ψυχολόγων) κατασκευάζουν τους άνδρες και τις γυναίκες ως διαφορετικά φύλα. Μερικές φορές αυτές οι διαφορές κατασκευάζονται με επέμβαση στο ανθρώπινο σώμα: για παράδειγμα, με χειρουργική επέμβαση στα γεννητικά όργανα των ερμαφρόδιτων βρεφών (ώστε να επιτευχθεί η συμμόρφωσή τους με τις βιολογικές κατηγορίες του άνδρα ή της γυναίκας, βλ. Kessler, 1990) ή με εγχείρηση των ατόμων που αισθάνονται ότι ανήκουν στο άλλο φύλο (ώστε να αλλάξουν τα βιολογικά γνωρίσματα του ενός φύλου με αυτά του άλλου φύλου, βλ. Bianchard et al., 1985). Πιο συχνά η κατασκευή των διαφορών φύλου επιτυγχάνεται κοινωνικά (και ψυχολογικά) – με επαναλαμβανόμενες διακηρύξεις για το πώς είναι «πραγματικά» οι «άνδρες» και οι «γυναίκες». Ιστορικά, αυτοί που έκαναν τις συγκεκριμένες δηλώσεις ήταν οι άνδρες ψυχολόγοι. Σήμερα είναι εξίσου πιθανό να κάνουν το ίδιο και οι φεμινίστριες: να πουν, για παράδειγμα, ότι οι γυναίκες είναι πιο συμπονετικές από τους άνδρες ή ότι έχουν λιγότερο αυτοσεβασμό από αυτούς ή ότι είναι τόσο ικανές στα μαθηματικά όσο και εκείνοι. Όποιος κι αν κάνει τις δηλώσεις και όποιο κι αν είναι το περιεχόμενό τους (είτε υποστηριχθεί ότι οι γυναίκες είναι κατώτερες είτε ότι είναι ανώτερες είτε ότι δεν υπάρχει διαφορά μεταξύ των φύλων), το αποτέλεσμα είναι το ίδιο. *Ενισχύει* τις κατηγορίες των «ανδρών» και των «γυναικών». Σύμφωνα με τους φεμινιστές του κοινωνικού κονστρουξιονισμού:

Η ψυχολογική βιβλιογραφία για τις διαφορές ανδρών-γυναικών δεν είναι ένα αρχείο συσσωρευμένων γνώσεων σχετικών με την «αλήθεια» τού πώς είναι «πραγματικά» οι άνδρες και οι γυναίκες. Αντίθετα, είναι μια αποθήκη περιγραφών για τα φύλα οι οποίες προέκυψαν από εργασίες μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια και αντικατοπτρίζουν ποικίλα συμφέροντα.

(Hare-Mustin & Marecek, 1994: 335)

Οι φεμινίστριες ισχυρίζονται βεβαίως ότι σε αυτές τις «περιγραφές για τα φύλα» αντικατοπτρίζονται πρωτίστως τα συμφέροντα των ανδρών.

Οι κοινωνικοί κονστρουξιονιστές υποστηρίζουν ότι όσοι

φεμινιστές προσπαθούν να δείξουν ότι οι γυναίκες είναι «όμοιες με» ή «διαφορετικές από» τους άνδρες στην πραγματικότητα εγγυώνται και ενισχύουν τη γυναικεία καταπίεση, αναπαράγοντας στην έρευνά τους την κατηγορία «γυναίκα» πάνω στην οποία έχει βασιστεί αυτή η καταπίεση. Μερικοί συγγραφείς (π.χ. η Γαλλίδα φεμινίστρια Monique Wittig, 1992) προτείνουν να εγκαταλειφθεί εντελώς η έννοια της «γυναίκας». Ισχυρίζονται ότι, όπως ακριβώς η έννοια της «φυλής» κατασκευάστηκε αποκλειστικά και μόνο μέσα στην κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα των μαύρων σκλάβων (Guillaunp, 1995), έτσι και η έννοια της «γυναίκας» λειτουργεί μόνο ως σηματοδότης της ετερότητας και της υποταγής μέσα σε ένα κοινωνικό σύστημα βασισμένο στην ανδρική κυριαρχία. Το να περιγράψουμε τη γυναίκα ως μια «φυσική» κατηγορία είναι σαν να παρέχουμε μια «ουσιαστική» βιολογική υποστήλωση σε μια ιστορική συνθήκη ανδρικής κυριαρχίας και γυναικείας υποτέλειας. Αυτή η θεώρηση στη φεμινιστική ψυχολογία είναι ιδιαίτερα ριζοσπαστική. Προχωρά πολύ πιο πέρα από τις ιδέες για τα «στερεότυπα του ρόλου του φύλου» και τις «διεργασίες της κοινωνικοποίησης» που θεωρείται ότι παράγουν «αρρενωπούς» άνδρες και «θηλυκές» γυναίκες. Αμφισβητεί τις ίδιες τις κατηγορίες των «ανδρών» και των «γυναικών».

Μια τέτοια προσέγγιση προσφέρει στους φεμινιστές ψυχολόγους την ευκαιρία να σχηματίσουν συμμαχίες εκτός του χώρου της ψυχολογίας. Κάποιοι φεμινιστές και κριτικοί θεωρητικοί χρησιμοποιούν αυτές τις προσεγγίσεις σε άλλους κλάδους και σε ένα πολυεπιστημονικό πλαίσιο μελέτης των γυναικών. Παρόλο που ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός/μεταμοντερνισμός επιτρέπει μια θεμελιώδη αμφισβήτηση των κυρίαρχων τρόπων σκέψης, οι πλήρεις επιπτώσεις αυτής της αμφισβήτησης δεν αποτιμήθηκαν παρά ελάχιστα. Η προσέγγιση έχει συχνά απορριφθεί ως υπερβολικά ριζοσπαστική ή απλώς ως εξωφρενική. Έχει επίσης επικριθεί για την «ακαταληπτότητά» της (κάτι το οποίο οφείλεται εν μέρει στη δυσκολία των εννοιών και εν μέρει στη σκόπιμη ασάφεια των διατυπώσεων), καθώς και για τη δυσκολία μετάφρασης της θεωρητικής της πρόκλησης σε ένα σαφές πολιτικό πρόγραμμα (π.χ. Weisstein, 1968/1993).

Φεμινιστική ψυχολογία: Προς μεταρρύθμιση ή προς επανάσταση;

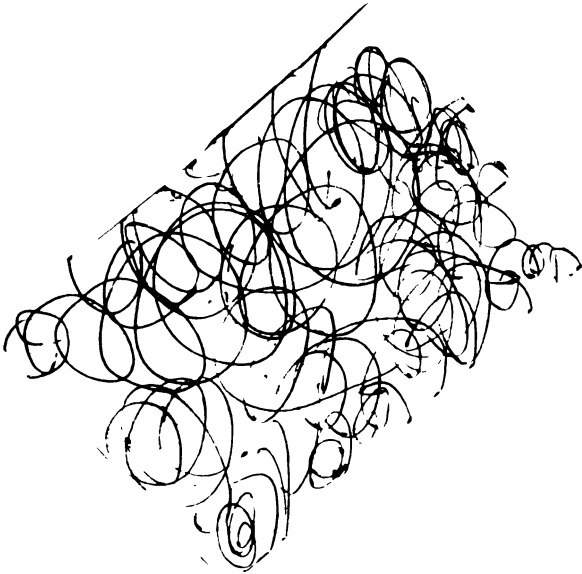
Παρά τις (ενίοτε οξύτατες) διαφωνίες μεταξύ των παραπάνω διαφορετικών παραδόσεων της φεμινιστικής έρευνας, όλες ανεξαιρέτως έδωσαν στις φεμινίστριες τη δυνατότητα να κάνουν σημαντικές παρεμβάσεις στην ψυχολογία – και κάποιες από αυτές μάλιστα έχουν προσφέρει μια βάση για την κοινωνική αλλαγή. Και οι πέντε σχολές χρησιμοποιήθηκαν για να αμφισβητήσουν τις καταπιεστικές πρακτικές της ψυχολογίας. Ομοίως, όπως διαπιστώθηκε, αυτές οι διαφορετικές παραδόσεις υιοθετούν απόψεις λιγότερο «ριζοσπαστικές» ή «κριτικές» όσον αφορά τις επιπτώσεις τους. Η προσέγγιση της «εσφαλμένης μέτρησης των γυναικών» ενισχύει την προσπάθεια της ψυχολογίας να αποτελέσει μια αντικειμενική «επιστήμη» σε βάρος άλλων «μεθόδων γνώσης» τις οποίες ασπάζονται κάποιες άλλες φεμινίστριες. Οι προσεγγίσεις που βασίζονται σε ιδέες «εσωτερικευμένης καταπίεσης» ενδέχεται να ισχυροποιήσουν τον ατομικισμό και τις μεροληψίες απόδοσης ευθυνών στα θύματα της κυρίαρχης ψυχολογίας. Η προσέγγιση της «προσεκτικής ακρόασης της φωνής των γυναικών» ενδυναμώνει την ιδέα ότι οι «γυναίκες» υπάρχουν ως ομοιογενής και διακριτή ομάδα – μια υπόθεση την οποία αμφισβητούν άλλες φεμινίστριες. Στην προσέγγιση της «μετατόπισης των διαφορών μεταξύ των φύλων», η θεωρία της «ανδρογυνίας» διαιωνίζει την εστίαση στο άτομο, ενισχύει την «επιστήμη» και «παγώνει» τις ίδιες τις αντιλήψεις περί «αρρενωπότητας» και «θηλυκότητας» τις οποίες υποτίθεται ότι αμφισβητεί. Τέλος, οι φεμινίστριες του κοινωνικού κονστρουξιονισμού, που επιδιώκουν να «επανακατασκευάσουν το ερώτημα», είναι απλώς ακατάληπτες όταν αρνούνται τη «διαισθητική» μας γνώση και τα πορίσματα της «κοινής λογικής» μας για τον κόσμο. Σε κάθε περίπτωση, οι θεωρητικά πολύπλοκες διατριβές τους σπανίως μεταφράζονται σε πρακτική πολιτική δράση είτε εντός της ψυχολογίας είτε πέρα από αυτήν, στον ευρύτερο κοινωνικό κόσμο.

Οι φεμινιστές ψυχολόγοι είναι πιθανό να συμφωνήσουν ότι είναι τουλάχιστον απαραίτητος ο «μετασχηματισμός» της ψυ-

χολογίας προκειμένου να υπάρξει ένας καλύτερος κόσμος για τις γυναίκες (Burman, 1996· Crawford & Marecek, 1989· Wilkinson, 1996· Worrell & Etaugh, 1994). Υπάρχει επίσης μια ευρεία συμφωνία ότι «ακόμη αναζητούμε» αυτό το μετασχηματισμό (Worrell & Etaugh, 1994: 448). Ωστόσο δεν συμφωνούμε μεταξύ μας στο κατά πόσο το σχέδιό μας είναι πρωτίστως «μεταρρυθμιστικό» ή «επαναστατικό» (Farree & Hess, 1985): κατά πόσο δηλαδή ο στόχος μας είναι να *αλλάξουμε* την ψυχολογία ή να την *ανατρέψουμε*. Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι, παρόλο που ο φεμινισμός και η ψυχολογία είναι «άσπονδοι εταίροι» (Ussher, 1990: 54), οι φεμινιστές οφείλουν να συνεχίσουν να εργάζονται για την «ανακατασκευή» της ψυχολογίας σύμφωνα με τις φεμινιστικές αρχές (Bohan, 1992b· Morawski, 1994). Άλλοι διατείνονται ότι η όλη ιδέα της «φεμινιστικής ψυχολογίας» είναι εξαιρετικής αντιφατική (Fine & Gordon, 1991) ή ότι ο φεμινισμός είναι «αντίθετος με την ψυχολογία» (Squire, 1990). Και τούτο διότι η ψυχολογία είναι, σχεδόν εξ ορισμού, η μελέτη του «ατόμου» (και, στην περίπτωση της κοινωνικής ψυχολογίας, «του ατόμου στην κοινωνία»), ενώ ο φεμινισμός εξετάζει ουσιαστικά τις κοινωνικές δομές και τη θεσμοθετημένη καταπίεση. Επιπρόσθετα, η ψυχολογία ισχυρίζεται ότι είναι μια αντικειμενική επιστήμη, ενώ ο φεμινισμός είναι ένα καταφανώς πολιτικό κίνημα.

Η Celia Kitzinger υποστηρίζει ότι το υβρίδιο «φεμινιστική ψυχολογία» μπορεί «να γίνει εννοιολογικά αντιληπτό είτε μέσω της πολιτικοποίησης της ψυχολογίας είτε μέσω της αποπολιτικοποίησης του φεμινισμού» (1990c: 134). Η ιστορία της φεμινιστικής ψυχολογίας και των θεσμών της δείχνει ότι μάλλον η κυρίαρχη ψυχολογία ενσωματώνει το φεμινισμό (και τον αφομοιώνει ως «ψυχολογία των γυναικών») παρά ότι συντελείται μια φεμινιστική επανάσταση στο χώρο της ψυχολογίας. Ίσως είναι καλό ότι οι φεμινίστριες είναι «αναγκασμένες να διαλέξουν πού θα δώσουν προτεραιότητα, στο φεμινισμό ή στην ψυχολογία» και ότι υπάρχει «ένα σημείο στο οποίο ίσως επιλέξουμε να φύγουμε από το κυρίαρχο ρεύμα παρά να συνεχίσουμε την ενασχόλησή μας μέσα σε αυτό» (Wilkinson, 1991b: 14). Ωστόσο, όπως η Erica Burman προειδοποιεί, «το τίμημα

της αυτονόμησης για τη φεμινιστική ψυχολογία είναι η περιθωριοποίηση» (1996: 4). Φαίνεται ότι, είτε οι στόχοι μας ως φεμινιστριών ψυχολόγων είναι η αλλαγή είτε η ανατροπή της κυρίαρχης ψυχολογίας, θα πρέπει να συνεχίσουμε με κάποιο τρόπο την κριτική μας ενασχόληση με αυτήν. Πιο σημαντικό ωστόσο είναι ότι δεν πρέπει να ξεχάσουμε ποτέ την κοινωνική δραστηριοποίηση ως «το σχέδιο μέσα στο οποίο επιτελούμε το έργο μας» (Fine, 1992a: viii). Η φεμινιστική ψυχολογία ασπάζεται τους πολιτικούς στόχους του φεμινιστικού κινήματος. Πάνω απ' όλα, στοχεύει να εξαλείψει την κοινωνική και πολιτική καταπίεση των γυναικών.

Κριτική θεωρία, μεταμοντερνισμός και ερμηνευτική: θεωρήσεις της κριτικής ψυχολογίας

Frank C. Richardson και Blaine J. Fowers

Σημείωμα των επιμελητών: Ως κριτικοί ψυχολόγοι επιζητούμε την κοινωνική αλλαγή όχι μόνο λόγω των προσωπικών ηθικών μας επιλογών, των πολιτικών προτιμήσεων ή των απογοητεύσεών μας από τους θεσμοθετημένους κανόνες. Κεντρική σημασία για την κριτική ψυχολογία έχει η άσκηση θεωρητικών κριτικών απόψεων για το πώς η παραδοσιακή ψυχολογία επιδιώκει την απόκτηση της γνώσης (βλ. κεφάλαιο 5). Σε αυτό το κεφάλαιο οι *Frank C. Richardson* και *Blaine J. Fowers* εξετάζουν τις δυνατότητες και τις αδυναμίες τριών διασυσχετιζόμενων προσεγγίσεων στη φιλοσοφία και την κοινωνική θεωρία, οι οποίες επηρεάζουν την πορεία προς μια θεωρητικά στέρεη κριτική ψυχολογία. Όπως είδαμε και σε προηγούμενα κεφάλαια, υπάρχουν μάλλον αντικρουόμενες θεωρήσεις παρά μια μοναδική «σωστή» προσέγγιση.

Η κριτική θεωρία μάς δείχνει πώς οι φυσικές και οι κοινωνικές επιστήμες παρέμειναν ψυχαναγκαστικά προσκολλημένες στις εργαλειακές αξίες του ελέγχου και της κυριαρχίας εις βάρος χειραφετητικών αξιών όπως η δικαιοσύνη, η αμοιβαιότητα και η αυτονομία. Για την προαγωγή μιας δίκαιης και υποστηρικτικής κοινωνίας, στην οποία τα συγκρουόμενα συμφέροντα θα διευθετούνται ειρηνικά, ο κριτικός θεωρητικός *Habermas* πρότεινε μια μέθοδο που ονομάστηκε «συνθήκη της ιδανικής συνομιλίας». Αυτή η συνθήκη αποτελεί ένα μοντέλο για την προώθηση της συνεργασίας και της δημοκρατικής συμμετοχής, αλλά οι *Richardson* και *Fowers* επισημαίνουν και τα δυνητικά μειονεκτήματά του.

Ο μεταμοντερνισμός εμφανίστηκε ως αντίδραση στις αδυ-

ναμίες των φιλοσόφων του μοντερνισμού. Οι νατουραλιστικές προσεγγίσεις, χρησιμοποιώντας μεθόδους από τις φυσικές επιστήμες, δεν κατόρθωσαν να συλλάβουν την ουσία της ανθρώπινης εμπειρίας. Οι περιγραφικές προσεγγίσεις αναφέρονται στις εμπειρίες των ανθρώπων χωρίς να αποδέχονται ότι η περιγραφή είναι από τη φύση της υποκειμενική. Όπως όμως υποστηρίζουν οι συγγραφείς, παρότι ο μοντερνισμός παρέχει προτάσεις για την κατανόηση της ανθρώπινης κατάστασης, ο σχετικισμός του από την άποψη των αξιών τον εμποδίζει να βελτιώσει αυτή την κατάσταση. Οι κριτικοί ψυχολόγοι πρέπει να μάθουν πώς να εκτιμούν τη διαφορετικότητα, αλλά να μην ακινητοποιούνται από τη σκέψη ότι όλα τα ηθικά επιχειρήματα έχουν την ίδια βαρύτητα – ότι «τα πάντα είναι σχετικά».

Οι συγγραφείς ολοκληρώνουν το κεφάλαιο περιγράφοντας συνοπτικά την ερμηνευτική προσέγγιση. Αυτή η μέθοδος έρευνας είναι ευαίσθητη στο πολιτισμικό πλαίσιο, ένα σημαντικό στοιχείο το οποίο απουσιάζει από τις περισσότερες σύγχρονες προσεγγίσεις. Σύμφωνα με τους Richardson και Fower, η ερμηνευτική δεν είναι μόνο μια καλύτερη μέθοδος διερεύνησης, αλλά και ένα βελτιωμένο εργαλείο αναζήτησης της Καλής Ζωής και της Δίκαιης Κοινωνίας. ■

ΜΙΑ ΑΠΟ τις κύριες προσπάθειες της κριτικής ψυχολογίας είναι η παρουσίαση των τρόπων με τους οποίους η τρέχουσα ψυχολογία και οι ψυχολόγοι – ακόμη κι αν έχουν καλή πρόθεση – συμβάλλουν στη διατήρηση ενός κοινωνικού και πολιτισμικού καθεστώτος το οποίο είναι άδικο, ρηχό ή και, από μια άποψη, επιβλαβές για την ανθρώπινη ευημερία. Αρκετοί κριτικοί μέσα και έξω από το χώρο της ψυχολογίας εκφράζουν σοβαρές επιφυλάξεις για την προσέγγιση της συγκεκριμένης επιστήμης στη μελέτη των ανθρώπινων πράξεων, καθώς και για την προσφορά της στο κοινωνικό ευ ζην. Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσουμε εν συντομία τρεις εναλλακτικές προσεγγίσεις οι οποίες στέκονται ιδιαίτερα κριτικά απέναντι στην κυρίαρχη κοινωνική επιστήμη. Η πρώτη είναι η λεγόμενη κριτική θεωρία της Σχολής της Φραγκφούρτης και του σπουδαίου σύγχρονου Γερμανού διανοητή Jürgen Habermas. Η δεύτερη προσέγγιση

συνήθως αποκαλείται *μεταμοντερνισμός* ή *κοινωνικός κονστρουξιονισμός*. Η τρίτη προσέγγιση είναι η φιλοσοφική ή οντολογική *ερμηνευτική*. Η κριτική θεωρία, ο μεταμοντερνισμός και η ερμηνευτική συχνά ταξινομούνται ως τύποι της «κοινωνικής θεωρίας». Η κοινωνική θεωρία αναφέρεται σε ένα είδος θεωρητικοποίησης που βρίσκεται ανάμεσα στη συνήθη κοινωνική επιστήμη και στην αμιγή φιλοσοφία. Και οι τρεις αυτές σχολές σκέψης αποτελούν σημαντικές πηγές για την κριτική ψυχολογία διότι εξετάζουν την κυρίαρχη ψυχολογία από μια βαθιά ιστορική και κριτική σκοπιά.

Σε αυτό το κεφάλαιο γίνεται, πρώτον, μια συνοπτική ανασκόπηση των βασικών αρχών της κυρίαρχης κοινωνικής επιστήμης και των κυριότερων ενστάσεων που διατυπώθηκαν εναντίον της. Δεύτερον, αναλύονται μερικές από τις βασικές έννοιες της κριτικής θεωρίας του Habermas, η οποία προσφέρει μια βασική εναλλακτική πρόταση στην κυρίαρχη οπτική. Σε γενικές γραμμές, οι κριτικοί ψυχολόγοι χρησιμοποιούν σε μεγάλο βαθμό τις ιδέες του Habermas. Τρίτον, υποστηρίζουμε ότι ο σύγχρονος μεταμοντερνισμός και η ερμηνευτική σκέψη βοηθούν στον εντοπισμό συγκεκριμένων προβλημάτων της κριτικής θεωρίας του Habermas. Αυτά τα προβλήματα ίσως είναι απαραίτητο να ληφθούν σοβαρά υπόψη από την κριτική ψυχολογία. Τέλος, υποστηρίζεται ότι η μεταμοντέρνα σκέψη έχει πληθώρα επικίνδυνων μειονεκτημάτων. Παρ' όλα αυτά, ορισμένες ερμηνευτικές θεωρήσεις μπορεί να αποδειχθούν εξαιρετικά χρήσιμες στη διαμόρφωση μιας αληθινά κριτικής και ηθικής κοινωνικής επιστήμης και εφαρμοσμένης ψυχολογίας.

Ο αναγνώστης πρέπει να θυμάται ότι οι θεωρητικές και φιλοσοφικές απόψεις που παρουσιάζονται σε αυτό το κεφάλαιο δεν υποστηρίζουν ευθέως οποιαδήποτε θέση πάνω σε συγκεκριμένα θέματα σχετικά με τη δικαιοσύνη ή την Καλή Ζωή που οι κριτικοί ψυχολόγοι θέλουν πιθανώς να υιοθετήσουν. Αυτές οι ιδέες αφορούν μάλλον κεντρικές παραδοχές, στη βάση των οποίων διατυπώνουμε ευθύς εξαρχής αυτά τα θέματα. Ωστόσο, όπως υποστηρίζει και ο Paul Wachtel: «Θα πρέπει να εξετάσουμε πιο προσεκτικά τις παραδοχές που αποτελούν τη βά-

ση των ερωτημάτων μας, καθότι τα ερωτήματά μας είναι το πεπρωμένο μας» (1977: xvii). Στις επόμενες ενότητες θα παραθέσουμε μερικά παραδείγματα αυτής της έμμεσης αλλά σημαντικής επιρροής.

Κυρίαρχη κοινωνική επιστήμη

Νατουραλισμός και εμπειριοκρατία

Οι φιλόσοφοι χρησιμοποιούν συχνά τον όρο «νατουραλισμός» προκειμένου να περιγράψουν τη γενική οπτική της κυρίαρχης κοινωνικής επιστήμης κατά τον 20ό αιώνα. Εννοούν ότι η κοινωνική επιστήμη αντιμετωπίζει το κοινωνικό πεδίο ως μέρος της φύσης που μπορεί να αναλυθεί με τις μεθόδους των φυσικών επιστημών. Οι κριτικοί συχνά αποκαλούν αυτή την προσέγγιση «θετικιστική» ή «επιστημονική». Η θετικιστική προσέγγιση βασίζεται σε ένα συγκεκριμένο ιδεώδες γνώσης το οποίο συχνά ονομάζεται «εμπειρική θεωρία». Σύμφωνα με αυτή την παραδοσιακή άποψη, η γνώση ή η εξήγηση περιλαμβάνει πολύ περισσότερα στοιχεία από την απλή εύρεση συσχετισμών μεταξύ διαφορετικών μεταβλητών της συμπεριφοράς και των συνθηκών. Οι συσχετισμοί αυτοί από μόνοι τους παρέχουν απλώς ενδιαφέρουσες περιγραφές και όχι αληθινές εξηγήσεις.

Για παράδειγμα, ίσως φαίνεται ενδιαφέρον ότι τα υποκείμενα με «εσωτερικό κέντρο ελέγχου» (άτομα δηλαδή τα οποία γενικά πιστεύουν ότι μπορούν να επηρεάσουν την πορεία των γεγονότων με τις ενέργειές τους) επιμένουν περισσότερο, από ό,τι τα άτομα με «εξωτερικό κέντρο ελέγχου», στις προσπάθειές τους να επιλύσουν δύσκολα προβλήματα στο περιβάλλον του εργαστηρίου. Ποιος όμως μπορεί να πει με βεβαιότητα ότι αυτό που πραγματικά προκαλεί την εμμονή τους είναι το συγκεκριμένο σύστημα πεποιθήσεων; Ίσως τόσο το σύστημα πεποιθήσεων όσο και η εμμονή να είναι το συνδυαστικό αποτέλεσμα άλλων, άγνωστων ψυχολογικών ή ψυχοφυσιολογικών παραγόντων. Σύμφωνα με το θετικισμό, αυτό το θέμα μπορεί να αποσαφηνιστεί μόνο μακροπρόθεσμα από μια ακόμη πιο

αυστηρή πειραματική επιστήμη η οποία τελικά θα επιτύχει το στόχο της γνήσιας εμπειρικής θεωρίας. Ιδανικά, μια τέτοια θεωρία θα απαρτίζεται από παγκόσμιους ψυχολογικούς και κοινωνιολογικούς νόμους, οι οποίοι προέκυψαν λογικά από έναν αριθμό παραδοχών και ορισμών σχετικών με τη βασική φύση τού υπό διερεύνηση πεδίου (για παράδειγμα, ατομικά και υποατομικά σωματίδια και δυνάμεις στη φυσική, ή στοιχειώδεις συμπεριφορές συνδεδεμένες με ερεθίσματα και συνθήκες ενίσχυσης στη συμπεριφορική ψυχολογία). Επιπλέον, αυτοί οι νόμοι θα πρέπει να έχουν επιβεβαιωθεί εμπειρικά μέσω προσεκτικά ελεγχόμενων πειραμάτων. Η θεωρία και οι νόμοι που θα προκύψουν θα επιτρέπουν την ακριβή πρόβλεψη μακρινών, από την άποψη του χώρου και του χρόνου, γεγονότων. Φυσικά, μια τέτοιου είδους γνώση δείχνει την ισχύ της χειραγώγησης γεγονότων στο κοινωνικό πεδίο.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό αυτής της κυρίαρχης προσέγγισης είναι ο ισχυρισμός της ότι η επιστημονική γνώση αφορά τα «γεγονότα» και όχι τις «αξίες». Οι αξίες αντανακλούν μόνο «υποκειμενικές» στάσεις ή συναισθήματα για «αντικειμενικές» καταστάσεις πραγμάτων. Αυτό μας υπενθυμίζει πόσο αφοσιωμένη είναι αυτή η προσέγγιση στη σύγχρονη επιστημονική άποψη για τον κόσμο, η οποία εμφανίστηκε λίγους αιώνες πριν, κατά την περίοδο του Διαφωτισμού στην Ευρώπη. Σε παλαιότερες ή παραδοσιακές θεωρίες για τον κόσμο, όπως αυτές της Βίβλου, των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων και των θεωριών που αναπτύχθηκαν σχεδόν σε κάθε τόπο και χρονική στιγμή πέραν της σύγχρονης Δύσης, οι ηθικές αξίες και οι πνευματικές θεωρήσεις σε καμιά περίπτωση δεν λογίζονταν ως «υποκειμενικές». Οι άνθρωποι συνήθως θεωρούσαν ότι διαδραματίζουν κάποιο ρόλο στην τάξη του σύμπαντος ή στο ευρύτερο πνευματικό θέατρο. Ως εκ τούτου, η ηθική ή ο ηθικός κώδικας σχετιζόταν κυρίως με την καλλιέργεια των αρετών και της ωριμότητας που ήταν απαραίτητες για να αντεπεξέλθουν οι άνθρωποι στο ρόλο και τις ευθύνες τους σε αυτή την ευρύτερη τάξη πραγμάτων.

Κατά το 16ο και το 17ο αιώνα εμφανίστηκε στην Ευρώπη μια εντελώς νέα επιστημονική υλιστική θεώρηση. Σύμφωνα με

τον Max Weber, αυτή η νέα οπτική «απαλλάσσει» τον κόσμο «από την πλάνη του». Ο αντικειμενικός κόσμος γίνεται αντιληπτός ως μια τεράστια συλλογή υλικών αντικειμένων που πρέπει να χαρτογραφηθούν με την εμπειρική παρατήρηση. Ενίοτε αυτή η νέα σύγχρονη οπτική ορίζεται ως «υποκειμενική-αντικειμενική» οντολογία (οντολογία σημαίνει απλά μια γενική αντίληψη των όσων υπάρχουν, των όντων· βλ. κεφάλαιο 5). Από αυτή την άποψη, ο ατομικός νους είναι σαφώς διαχωρισμένος από τον κόσμο, καθώς και από τα συνηθισμένα έθιμα και τις παραδόσεις του κοινωνικού πεδίου. Οι παραδοσιακές «ανώτερες αξίες» και τα στοιχεία του μύθου υποβιβάζονται στη σφαίρα του αμιγώς υποκειμενικού. Πρέπει να στραφούμε προς τα μέσα, και όχι προς τα έξω, για να βρούμε το σκοπό και το νόημα της ζωής μας. Το τίμημα που πρέπει να πληρώσουμε για να αποκτήσουμε πλήρη αυτονομία και υπευθυνότητα είναι η αποστέρηση της προστασίας και της άνεσης που μας παρείχαν οι παραδοσιακές αρχές και τα συστήματα πεποιθήσεων. Εάν δεν υποκύψουμε στην άγνοια και την προκατάληψη, συνειδητοποιούμε ότι αντιμετωπίζουμε έναν κόσμο αντικειμένων τον οποίο πρέπει να γνωρίσουμε και να αναπαραστήσουμε με σαφείς, ρητές ιδέες και επιστημονικές εξηγήσεις. Μόνο αυτές οι εξηγήσεις παρέχουν αντικειμενική και χρήσιμη γνώση.

Προβλήματα και δυσαρέσκειες

Από τις απαρχές της σύγχρονης εποχής οι κριτικοί αντιτάχθηκαν στην προαναφερθείσα άποψη για τη γνώση και το ρόλο της στη ζωή. Τη θεωρούν υπερβολικά αποστασιοποιημένη και ορθολογική, εξαιρετικά ατομικιστική, συναισθηματικά αποξενωμένη και υπερβολικά επικεντρωμένη στον πλήρη έλεγχο των γεγονότων, με αποτέλεσμα την παραμέληση άλλων σημαντικών ζητημάτων και στόχων ζωής. Στην ίδια άποψη επίσης οι κριτικοί επισημαίνουν ένα μεγάλο παράδοξο: οι άνθρωποι φαίνεται να υπάρχουν στον κόσμο ανεξάρτητα, ως ελεύθεροι διανοητές και επιστήμονες ερευνητές, τη στιγμή που οι δραστηριότητές τους αποτελούν μέρος του φυσικού κόσμου ο οποίος κυβερνάται από τους νόμους του ντετερμινισμού. Η πιο

έντονη και σημαίνουσα κριτική της σύγχρονης ορθολογιστικής θεώρησης είναι ίσως αυτή των συγγραφέων που συνδέονταν με το κίνημα του ρομαντισμού. Ο ρομαντισμός εμφανίστηκε κατά τα τέλη του 18ου με αρχές του 19ου αιώνα και ο απόηχός του στον πολιτισμό μας φτάνει έως τις μέρες μας. Εξυμνεί την εγγύτητα με τη φύση, τα ένστικτα, τη μυθική συνείδηση, την ομορφιά και την τέχνη. Οι ιδέες του ρομαντισμού άσκησαν μεγάλη επίδραση στην ψυχολογία και την ψυχοθεραπεία. Αποτελούν τις κύριες πηγές σύγχρονων θεραπευτικών απόψεων, όπως η «επαφή» με τα βασικά και αυθεντικά συναισθήματα, η «αυτοπραγμάτωση» και οι «ουσιαστικές διαπροσωπικές σχέσεις».

Υπάρχει μία ακόμη μεγάλη ένσταση στην κυρίαρχη κοινωνική επιστήμη: παρά τις τεράστιες προσπάθειες, την ανάπτυξη πολυσύνθετων μεθόδων έρευνας και τις πολύχρονες δοκιμασίες, η κυρίαρχη κοινωνική επιστήμη φαίνεται ότι έχει αποτύχει ολοκληρωτικά να συστήσει μια επεξηγηματική θεωρία απαραίτητη για ακριβή πρόβλεψη και λειτουργικό έλεγχο (Bernstein, 1976· Taylor, 1985). Αυτό το συμπέρασμα δεν βρίσκει σύμφωνους τους πάντες. Αρκετοί κριτικοί όμως πιστεύουν ότι μόνο η περιγραφή ενδιαφερόντων προτύπων (τα οποία έχουν πάντοτε πολλές εξαιρέσεις) δεν οδηγεί στον τεχνικό έλεγχο των γεγονότων που συνδέονται με τη σύγχρονη φυσική, τη βιολογία και την εφαρμοσμένη μηχανική. Για παράδειγμα, ανακαλύπτουμε ότι η υψηλή αυτοεκτίμηση συσχετίζεται χονδρικά με υψηλότερους βαθμούς στο σχολείο. Το συγκεκριμένο εύρημα δεν μας λέει πώς να ενισχύσουμε άμεσα την αυτοεκτίμηση των μαθητών ούτως ώστε να βελτιωθούν οι βαθμοί τους. Ούτε μας λέει σε ποια έκταση αξίζει να επιδιώξουμε έναν τέτοιο στόχο. Αυτό καθαυτό το εύρημα μας αποκαλύπτει ελάχιστα.

Αυτή η αποτυχία καθώς και άλλοι προβληματισμοί οδήγησαν πολλούς στο συμπέρασμα ότι το επιστημολογικό ιδεώδες της εμπειρικής θεωρίας ίσως να μην είναι κατάλληλο για την κοινωνική επιστήμη. Ο Kenneth Gergen καταλήγει ότι «υπάρχει μια θεμελιώδης διαφορά ανάμεσα στον αριθμό των φαινομένων που απασχολούν το φυσικό επιστήμονα και στον αντίστοιχο αριθμό φαινομένων που απασχολούν τον κοινωνικό ε-

πιστήμονα». Συνεπώς «φαίνεται ότι ελάχιστα δικαιολογείται η τεράστια προσπάθεια που αφιερώθηκε στην εμπειρική απόδειξη των θεμελιωδών νόμων της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Μοιάζουν να υπάρχουν πολύ λίγα πρότυπα ανθρώπινης δράσης, ανεξάρτητα από τη διάρκειά τους, τα οποία δεν υπόκεινται σε σημαντικές διαφοροποιήσεις» (1982: 12).

Σύμφωνα με την άποψη του Gergen, οι άνθρωποι δεν είναι αποστασιοποιημένοι γνώστες. Αποτελούν ενεργούς συμμετόχους σε ένα ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο το οποίο συχνά αποκαλείται διυποκειμενικός «βιόκοσμος». Η ανθρώπινη δράση είναι μάλλον προθετική και προσανατολισμένη σε στόχους παρά καθορισμένη από εξωτερικές αιτίες. Είναι βαθιά κοινωνική και συνίσταται περισσότερο από συνεργατικές δραστηριότητες καθοδηγούμενες από κοινά νοήματα και αξίες παρά από ριζοσπαστικές ιδιοτελείς συμπεριφορές. Άλλωστε, ακόμη και σε μια ανταγωνιστική, ατομικιστική σύγχρονη κοινωνία, όπου οι περισσότεροι άνθρωποι θεωρούν τον εαυτό τους ανεξάρτητο και ικανό να κάνει αυτό που θέλει, ο τρόπος δράσης τους είναι πολύ παρεμφερής! Πρέπει να ακολουθούν σε μεγάλο βαθμό τους ίδιους λεπτομερείς κανόνες και τα ίδια έθιμα για να συμμετέχουν επιτυχώς στη συγκεκριμένη κοινωνία. Από αυτή την άποψη, η ανθρώπινη δράση καθορίζεται από εναλλασσόμενους, περιοδικά αναδιαπραγματευόμενους κανόνες ή συμβάσεις, και όχι από φυσικούς νόμους. Αυτά τα διαρκώς εξελισσόμενα νοήματα και εθιμοτυπίες διαμορφώνουν τόσο τις εξωτερικές πρακτικές και τους θεσμούς μας όσο και τα πλέον εσωτερικά αισθήματα και πεποιθήσεις μας.

Ίσως να υπάρχουν πράγματι στοιχεία εγκυρότητας στην κριτική που ασκείται στη σύγχρονη επιστημονική θεώρηση. Υπάρχουν όμως και σοβαροί λόγοι για τους οποίους αυτή η επιστημονική θεώρηση παρέμεινε στο προσκήνιο για τόσα πολλά χρόνια. Πρώτον, αποδίδει κεντρική σημασία στη φυσική επιστήμη και στα τεχνολογικά επιτεύγματα που η επιστήμη αυτή καθιστά εφικτά, τα οποία και οι σύγχρονοι άνθρωποι δικαιολογημένα θεωρούν ιδιαίτερα αξιόλογα.

Δεύτερον, ο επιστημονικός ορθολογισμός φαίνεται να υποστηρίζει τη σύγχρονη εμμονή μας στην αυτονομία, τη σκεπτικι-

στική και κριτική μας στάση, και την απέχθειά μας για το δογματισμό, τον απολυταρχισμό και τον αυταρχισμό. Συμβάλλει στην υπονόμηση των προλήψεων, των αλλοπρόσαλλων μυθευμάτων και των αυθαίρετων προνομίων τα οποία συνήθως επικαλείται ο δογματισμός για υποστήριξη. Ο σύγχρονος αντι-αυταρχισμός έχει κατηγορηθεί, ίσως δίκαια, ότι «έκαψε τα χλωρά μαζί με τα ξερά». Μπορεί να φτάσει στα άκρα της ισοπέδωσης *κάθε τύπου* αυθεντίας (περιγράφοντάς την ως υποκειμενική ή σχετική) προκειμένου να καταργήσει την αυθαίρετη *ψευδή* αυθεντία. Έχει όμως στηρίξει τους αγώνες μας ενάντια στο δογματισμό και την τυραννία.

Τρίτον, δεν έχει εμφανιστεί μια σαφής εναλλακτική πρόταση στον επιστημονικό ορθολογισμό. Αρκετοί βλέπουν το ρομαντισμό, παρά την προφανή αξία των πολλών αρετών του, περισσότερο ως διαμαρτυρία παρά ως γνήσια εναλλακτική θεωρία. Πολλοί κριτικοί ψυχολόγοι θεωρούν ουτοπική τη μονομερή του έμφαση στα αγνά αισθήματα και στην ατομικότητα. Ο ρομαντισμός τείνει να είναι ιδιαίτερα καχύποπτος απέναντι στην υποκρισία, την επιφανειακότητα, τη σαγήνη της εξουσίας και τον εξοντωτικό ανταγωνισμό της σύγχρονης κοινωνίας. Έχει όμως την τάση να αποσύρεται στη σφαίρα του ιδιωτικού, αντί να βρει μια αίσθηση σκοπού στην αναζήτηση περισσότερης δικαιοσύνης ή μιας καλύτερης κοινωνίας.

Περιγραφικές προσεγγίσεις

Μια μειονοτική άποψη εντός της κυρίαρχης κοινωνικής επιστήμης απορρίπτει σφόδρα το νατουραλισμό. Σε αυτή την άποψη συγκαταλέγονται προσεγγίσεις της ανθρωπιστικής επιστήμης όπως η φαινομενολογία, η εθνομεθοδολογία, κάποιες πτυχές της ανθρωπιστικής και υπαρξιακής ψυχολογίας και πολλές παραδοσιακές απόψεις της ποιοτικής έρευνας (βλ. κεφάλαιο 3). Αυτές οι προσεγγίσεις διατείνονται ότι η ανθρωπιστική επιστήμη περιγράφει κυρίως σκόπιμες ανθρώπινες δραστηριότητες που αποτελούν μέρος ενός γεμάτου νόημα, ολιστικού βίκοσμου. Αντικατοπτρίζουν την έμφαση που δίνει ο ρομαντισμός στον αυθορμητισμό και στην εκτίμηση του πολιτισμι-

κού πλούτου σε αντίθεση με τον ορθολογισμό του Διαφωτισμού που κυριαρχεί στον πολιτισμό μας.

Ο Richard Bernstein (1976) χαρακτηρίζει αυτές τις προσεγγίσεις στην ανθρώπινη επιστήμη με τον όρο *περιγραφικές* (ή *περιγραφισμοί*). Λιγότερο επιστημονικές και ατομικιστικές από την κυρίαρχη θετικιστική ψυχολογία, οι περιγραφικές προσεγγίσεις μάς βοηθούν να αποκαταστήσουμε την επαφή μας με τις ποικίλες πρακτικές και τα ζητήματα της καθημερινής ζωής. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές των εν λόγω προσεγγίσεων, οι άνθρωποι κινούνται με παρεμφερή τρόπο τόσο στον καθημερινό τους βίο όσο και στην πιο τυπική διαμόρφωση θεωριών. Κατ' αρχάς εξηγούμε τις ανθρώπινες πράξεις εντοπίζοντας και περιγράφοντας τα κίνητρα, τους λόγους ή τους στόχους τους. Εν συνεχεία ερμηνεύουμε τους λόγους και τους σκοπούς περιγράφοντας τους διυποκειμενικούς κανόνες, τα πρότυπα ή τις ιστορίες που συνθέτουν τον ευρύτερο «τρόπο ζωής» ή «τύπο ορθολογισμού» (Winch, 1977) των οποίων αποτελούν έκφραση ή μέρος. Ο Bernstein ωστόσο επισημαίνει ότι, κατά ειρωνικό τρόπο, οι περιγραφικές προσεγγίσεις διατηρούν ένα βασικό στοιχείο της θετικιστικής θεώρησης που ουσιαστικά απορρίπτουν. Εμμένουν σε μια εκδοχή του θετικιστικού ιδεώδους του ανιδιοτελούς θεωρητικού ο οποίος επιζητεί να περιγράψει την «εξωτερική» κοινωνική πραγματικότητα με ουδέτερο τρόπο. Ο στόχος τους δεν είναι οι αντικειμενικές, αξιολογικά ουδέτερες *εξηγήσεις* των γεγονότων, αλλά οι αντικειμενικές, αξιολογικά ουδέτερες *περιγραφές* των κοινωνικών πρακτικών ή των ψυχολογικών δυναμικών!

Υπάρχουν σοβαροί λόγοι να πιστεύουμε ότι αυτή η προτεινόμενη αντικειμενικότητα ή ουδετερότητα δεν είναι στην πραγματικότητα καθόλου αντικειμενική ή ουδέτερη. Φαίνεται ελκυστική στους περισσότερους από εμάς επειδή εκφράζει τις θετικές γνωστικές και ηθικές αξίες της αποδοχής των ποικίλων μορφών ζωής και του σεβασμού τους. Πιθανώς ο φιλόσοφος Peter Winch εκπροσωπεί την άποψη πολλών επιστημόνων των ανθρωπιστικών επιστημών που υιοθετούν αυτό τον προσανατολισμό. Ο Winch αναφέρει ότι μέσω της μελέτης του δικού μας ή άλλων πολιτισμών επιζητούμε να αποκτήσουμε σοφία εκτιθέ-

μενοι «σε νέες εκδοχές του καλού και του κακού, σε σχέση με τις οποίες οι άνθρωποι μπορεί να συνθηκολογούν με τη ζωή» (1958: 103). Αλλά ο Bernstein παρατηρεί ότι «μια τέτοια “σοφία” είναι κενή, εκτός και αν παρέχει μια κριτική βάση για την αποτίμηση αυτών των “νέων εκδοχών του καλού και του κακού”. Μπορούμε βεβαίως να αναγνωρίσουμε ότι υπάρχουν μορφές ζωής που είναι απάνθρωπες και αλλοτριωτικές, και ότι το να παραμένουμε αδέσμευτοι υποσκάπτει κάθε ορθολογική βάση για... άσκηση κριτικής στην κοινωνία» (1976: 74).

Τέλος, είναι πολύ δύσκολο να βγάλει κανείς νόημα από την ιδέα της αμιγώς αντικειμενικής περιγραφής. Φυσικά, οι έντιμοι άνθρωποι ή οι έντιμοι κοινωνικοί επιστήμονες θα θελήσουν να είναι αντικειμενικοί ή αμερόληπτοι απέναντι σε κάποιες συγκεκριμένες μεθόδους. Θα θελήσουν να αντλήσουν τα δεδομένα τους με όσο το δυνατόν πιο ειλικρινή τρόπο. Και θα προσπαθήσουν να μη διαστρεβλώσουν τις περιγραφές τους εξαιτίας μυστικών, χειριστικών ή άλλων ανέντιμων σκοπών. Παρά ταύτα, φαίνεται ότι κάθε περιγραφή είναι αναγκαστικά πολύ *επιλεκτική*. Σε πολύ μεγάλο βαθμό επίσης συνιστά μια *ερμηνεία* των φαινομένων που μελετήθηκαν. Επιπρόσθετα, αυτή η ερμηνεία αντανακλά αναπόφευκτα μια *αξιολόγηση* των συμβάντων, μια αξιολόγηση εναρμονισμένη με τις ανησυχίες και τις *δεσμεύσεις* του ερευνητή καθώς και με την κοινότητα και τον τρόπο ζωής του. Οι ερευνητές (όπως τουλάχιστον ελπίζουμε!) συχνά θα αλλάξουν ή θα αναπτύξουν τις απόψεις και τις αξίες τους ως αποτέλεσμα των θεωρητικοποιήσεων ή των ερευνών τους. Ωστόσο ορισμένες δεσμεύσεις και αξίες επηρεάζουν όχι μόνο τα θέματα που επιλέγουν να ερευνήσουν, αλλά και τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουν.

Η κριτική στροφή

Για να προχωρήσει κανείς σε αυτό που ενίοτε αποκαλείται «κριτική στροφή», θα πρέπει να αναγνωρίσει ότι όλα τα ευρήματα της κοινωνικής θεωρίας και έρευνας αναπόφευκτα είναι ερμηνευτικά και αξιολογικά. Οι κριτικοί ψυχολόγοι διαπιστώ-

νουν ότι τόσο οι θετικιστικές όσο και οι περιγραφικές προσεγγίσεις είναι σαφώς περιορισμένες λόγω της δυσκολίας τους να πραγματευτούν ενδιαφέρουσες αντιφάσεις ή ασυνέπειες στην ανθρώπινη συμπεριφορά.

Ας δούμε μερικά παραδείγματα. Ένας άνθρωπος λέει ότι δεν θυμώνει ποτέ, αλλά μετά από μια αντιπαράθεση υποφέρει από εξαντλητικούς πονοκεφάλους που διαρκούν εβδομάδες. Ο ηγέτης ενός θρησκευτικού δεξιού κινήματος αποδεικνύεται ότι έχει σεξουαλικές σχέσεις με τη θετή του κόρη. Ένας γραφειοκράτης του Υπουργείου Παιδείας ισχυρίζεται ότι στηρίζει την ακαδημαϊκή επιτυχία, αλλά αποθαρρύνει συστηματικά την καινοτόμο διδασκαλία. Πολλοί συνηθισμένοι πολίτες δηλώνουν την πίστη τους στη δημοκρατία, αλλά συνήθως δεν ψηφίζουν. Ένας δημαγωγός αγγίζει τις αληθινές απογοητεύσεις των ανθρώπων, δεν τους υποδεικνύει όμως ουσιαστικές λύσεις, αντίθετα βρίσκει κάποιους εχθρούς στους οποίους οι άνθρωποι μπορούν να επιρρίψουν τις ευθύνες για τα προβλήματα τους. Ένας ακτιβιστής οικολόγος, που υπερασπίζεται τη ζωή σε αρμονία με τη φύση, καταφεύγει σε βίαιες πολιτικές πρακτικές για να προωθήσει τους στόχους του. Πολύ συχνά αυτές ακριβώς οι αντιφάσεις μάς ωθούν σε βαθύτερο στοχασμό και σε πιο διαφωτιστική έρευνα. Η παραδοσιακή ψυχολογία ωστόσο δυσκολεύεται να εξαγάγει νόημα από όλα αυτά. Η δέσμευσή της στην αξιακή ουδετερότητα την καθιστά ανίκανη να δει τις προβληματικές αντιφάσεις και τις σοβαρές ατέλειες του τρόπου ζωής μας. Από τη στιγμή που νομίζει ότι «περιγράφει κάτι όπως ακριβώς είναι», το παραδοσιακό ρεύμα δυσκολεύεται να επιτύχει οτιδήποτε περισσότερο από την απλή περιγραφή αυτών των αντιφάσεων. Για να επιτύχει περισσότερα, θα έπρεπε να αναζητήσει τις αιτίες τους σε κοινωνικές δυνάμεις και σε ανθρώπινα κίνητρα και να τις ερμηνεύσει με τρόπο που αναπόφευκτα κρίνει αξιολογικά τα ανθρώπινα αγαθά και τα ηθικά ατοπήματα.

Οι κριτικοί ψυχολόγοι θίγουν συχνά αυτό το ζήτημα μιλώντας για πρόβλημα *ιδεολογίας*. Υποστηρίζουν ότι ένας συγκεκριμένος τρόπος ζωής μπορεί να χαρακτηρίζεται από προφανείς αντιφάσεις επειδή η κατανόηση του εαυτού ή οι πεποιθή-

σεις των εμπλεκόμενων κοινωνικών πρωταγωνιστών εμπειριέχουν συστηματικές παραποιήσεις. Αυτές οι παραποιήσεις ενδέχεται να αντανakλούν το είδος των απωθήσεων και των εκλογικεύσεων που εντοπίζονται στις αναλύσεις των φροϋδικών και των μαρξιστών. Με άλλα λόγια, μπορεί να αντιπροσωπεύουν μη αυθεντικές προσαρμογές στην εξουσία ή την απειλή. Ίσως υποσυνείδητα να αγνοεί κανείς τα προβλήματα του ή να αρνείται να συνειδητοποιήσει την έλλειψη δικαιοσύνης από φόβο μήπως χάσει το εισόδημά του, την κοινωνική του θέση ή την ίδια του τη ζωή. Αυτός είναι και ο λόγος που τόσο συχνά ένα κακοποιημένο παιδί φαίνεται να προσκολλάται στον ενήλικα που το κακοποίησε και να του δείχνει ιδιαίτερη αγάπη. Αυτή η διαστρέβλωση της πραγματικότητας όμως σημαίνει ότι η προσπάθειά μας να περιγράψουμε μια κατάσταση με «ουδέτερο» και «αντικειμενικό» τρόπο πιθανότατα θα οδηγήσει σε σφάλματα. Οι περιγραφές μας μπορεί να αναπαριστούν τους καταπιεσμένους εργαζόμενους ως ευτυχισμένους κατασκηνωτές και τους βλοσυρούς εργασιομανείς ως υπερήφανους πολίτες, εκλογικεύοντας έτσι την κατεστημένη τάξη πραγμάτων και αποφεύγοντας τα ζητήματα που αφορούν τη δικαιοσύνη και την ανθρώπινη ευημερία.

Η κριτική θεωρία της Σχολής της Φραγκφούρτης (Held, 1980) και του Jürgen Habermas (Habermas, 1973, 1991· McCarthy, 1978) ασχολείται τόσο με τα κακά και τις αδικίες που είναι ήδη γνωστά όσο και με νέες μορφές κυριαρχίας και διαφθοράς που είναι μοναδικές στη σύγχρονη τεχνολογική κοινωνία. Ο ακρογωνιαίος λίθος της κριτικής θεωρίας είναι η «κριτική του εργαλειακού ορθολογισμού». Σύμφωνα με τον Habermas, η σύγχρονη κοινωνία είναι σε μεγάλο βαθμό δομημένη πάνω σε μια καταστροφική σύγκρουση μεταξύ της πράξης (*praxis*) και της τέχνης (*techne*), δύο ελληνικών λέξεων που ταυτίζονται γενικά με την κουλτούρα και την τεχνολογία. Η κοινωνία αυτού του τύπου τείνει να συνθλίψει τις πολιτισμικές και ηθικές διαστάσεις της ζωής και να τις μετατρέψει σε απλά τεχνικά και εργαλειακά ζητήματα. Πραγματοποιεί μια επιβλαβή αντιστροφή των προτεραιοτήτων, τοποθετώντας πρώτη την τέχνη (δηλαδή την τεχνολογία). Ως αποτέλεσμα, πάντα σύμφωνα με τον

Habermas, «η σχέση της θεωρίας προς την πράξη μπορεί να επιβληθεί μόνο ως μια εμπρόθετη-ορθολογική εφαρμογή των τεχνικών που εξασφαλίζονται από την εμπειρική επιστήμη». Δυστυχώς, τέτοιου είδους εφαρμογές «παράγουν τεχνικές υποδείξεις, αλλά δεν παρέχουν καμιά απάντηση σε πρακτικά (ή ηθικά) ερωτήματα» (1973: 254). Σε πάρα πολλούς τομείς της ζωής κυριάρχησε μια αριθμητική και εργαλειοακή άποψη που αναδεικνύει τις σχέσεις «μέσων-σκοπών», που πραγματοποιεί αναλύσεις «κόστους-οφέλους» και που επιδιώκει να μεγιστοποιήσει τον έλεγχο ή την κυριαρχία μας πάνω στα γεγονότα. Αυτά ίσως αυξήσουν την εργαλειοακή δυνατότητά μας σε κάποιους τομείς. Αλλά η επικράτηση αυτής της άποψης κλονίζει την ικανότητά μας να εκτιμούμε την αξία του σκοπού σε οποιαδήποτε άλλη βάση πέραν του σαφούς γεγονότος ότι είναι ο προτιμώμενος ή ο επιθυμητός.

Ο Habermas υποστηρίζει ότι, μακράν της αξιακής ουδετερότητας, ο θετικισμός εμπεριέχει στην πραγματικότητα ένα δικό του σιωπηρό σύστημα αξιών και επιπλέον μια σιωπηρή «κριτική της ιδεολογίας» (McCarthy, 1978: 5). Στην παράδοση του Διαφωτισμού, ο θετικισμός θεωρεί εαυτόν πολέμιο της άγνοιας, των προλήψεων, του δογματισμού και της αυθαίρετης εξουσίας. Μοιάζει να μάχεται εναντίον όλων αυτών προκειμένου να προαγάγει κάποια εκδοχή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, καθώς και την ελευθερία και την αξιοπρέπεια, αξίες που οι περισσότεροι από εμάς υιοθετούμε. Η δυσκολία είναι ότι αυτό το κάνει αντιμετωπίζοντας όλες τις αξίες ως αμιγώς υποκειμενικές και περιορίζοντας τη γνώση στα ευρήματα της αντικειμενικής επιστήμης. Αλλά αυτή η μάλλον απλοϊκή πίστη στον ατομικισμό, την επιστήμη και την πρόοδο κρύβει τις δικές της δεσμεύσεις πίσω από ένα προσωπείο αξιακής ουδετερότητας. Στο ίδιο πνεύμα, ο Sullivan (1986) υποστηρίζει ότι η τυπική ηθική θεώρηση της σύγχρονης εποχής, που διατυπώθηκε αρχικά από τον Kant, αποτελεί μια εκδοχή της ατομικιστικής πίστης που αποκαλείται συχνά «φιλελεύθερος ατομικισμός». Δυστυχώς, παρατηρεί ο Sullivan, ο φιλελεύθερος ατομικισμός είναι μια κάπως παράδοξη και αυτοαναιρούμενη θέση. Υπερασπίζεται μια άκαμπτη ουδετερότητα απέναντι σε όλες τις αξίες

ως τρόπο προαγωγής των βασικών αξιών της ελευθερίας και της ανοχής. Δεν υπάρχει όμως τίποτε το οποίο να εμποδίζει αυτή την ουδετερότητα και το σκεπτικισμό να διαβρώσουν τελικά και αυτές τις βασικές αξίες. Ο φιλελεύθερος ατομικισμός επομένως τείνει να υπονομεύει ακόμη και τις δικές του πρωταρχικές αξίες του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και των ανθρώπινων δικαιωμάτων.

Ο κριτικός θεωρητικός Hogkheimer (1974) σημειώνει ανάλογα παράδοξα. Υποστήριξε ότι η σύγχρονη θεώρηση που δοξάζει τον εργαλειακό ορθολογισμό ουσιαστικά καταλήγει στο αντίθετό του, σε μια «έκλειψη του λόγου». Η επιστημονική ουδετερότητα και η θεώρηση όλων των αξιών ως αμιγώς υποκειμενικών υποσκάπτει την ικανότητά μας να συλλογιζόμαστε με ορθολογικό τρόπο τόσο τη σύμφυτη ποιότητα του τρόπου ζωής μας όσο και τους σκοπούς που είναι καλό να επιδιώκουμε. Καθώς πληθαίνουν τα μέσα επιρροής και ελέγχου, η ζωή γίνεται πιο οργανωμένη και περίπλοκη, αλλά εμείς χάνουμε την ικανότητα να θέτουμε προτεραιότητες και να επιβάλλουμε τα αναγκαία όρια. Με αυτό τον τρόπο η κριτική ψυχολογία ρίχνει φως στην τάση μας να ληηλατούμε το περιβάλλον, στη γοητεία που νιώθουμε για την εξουσία και τον έλεγχο, μέχρι του σημείου να παραμελούμε άλλες σημαντικές αξίες, και στον αγχωτικό, υπεραναπτυγμένο τρόπο ζωής μας.

Ο Erich Fromm, ο οποίος διατηρούσε δεσμούς με τη Σχολή της Φραγκφούρτης, ερευνήσε τις συνέπειες που έχει η κυριαρχία του εργαλειακού ορθολογισμού στην προσωπική και τη συναισθηματική ζωή. Ο Fromm υποστηρίζει με οξυδέρκεια ότι σήμερα υποφέρουμε από μια «καθυστέρηση μεταξύ της “ελευθερίας από” και της “ελευθερίας προς”». Υποφέρουμε από «μια δυσαναλογία μεταξύ της ελευθερίας από κάθε δεσμό και της έλλειψης δυνατοτήτων για τη θετική συνειδητοποίηση της ελευθερίας και της ατομικότητας» (1969: 48-53). Με άλλα λόγια, παρόλο που μπορεί να έχουμε λιγότερους περιορισμούς απ' ό,τι στο παρελθόν, έχουμε παράλληλα έλλειψη πόρων και επιλογών για αυτοκαθορισμό. Αξιολογώντας το κοινωνικοοικονομικό σύστημα, ο Fromm σημειώνει ότι «η σύγχρονη αγορά δεν είναι πλέον ένας τόπος συνάντησης, αλλά ένας μηχανι-

σμός που χαρακτηρίζεται από την αφηρημένη και απρόσωπη ζήτηση» (1975: 75ff). Τα εμπορεύματα δεν έχουν πλέον αξία χρήσης οριζόμενη από τα κοινά μέτρα της κοινότητας. Έχουν μόνο ανταλλακτική αξία η οποία καθορίζεται από τις απαιτήσεις της απρόσωπης αγοραστικής ζήτησης και από άλλων ρηχές ή παροδικές επιθυμίες. Τελικά αναπτύσσεται μια ευρεία «αγορά προσωπικότητας»: τόσο οι επαγγελματίες όσο και οι άλλοι εργαζόμενοι εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό για τη διαβίωση και την επιτυχία τους από ένα ιδιόρρυθμο είδος προσωπικής αποδοχής και όχι από την παραδοσιακή αξία χρήσης ή τα ηθικά γνωρίσματα. Σταδιακά αρχίζει κανείς να αντιλαμβάνεται τον εαυτό του τόσο ως προϊόν προς πώληση όσο και ως πωλητή αυτού του προϊόντος. Η «αυτοεκτίμηση εξαρτάται από συνθήκες που ξεπερνούν τον έλεγχο [του ατόμου]». Το αποτέλεσμα είναι «μια εύθραυστη αυτοεκτίμηση», μια «συνεχής ανάγκη για επιβεβαίωση από τους άλλους», καθώς και αισθήματα «αποπροσωποποίησης, κενότητας και έλλειψης νοήματος». Με αυτές τις λέξεις ο Fromm στη δεκαετία του 1940 προεξοφλεί τη σημερινή συζήτηση σχετικά με την «κουλτούρα του ναρκισσισμού».

Ο Habermas διατείνεται ότι για να αποκαταστήσουμε την πράξη χρειάζεται κατ' αρχάς να αντιληφθούμε ότι η ανθρώπινη δράση ή η κοινωνική ζωή δεν είναι θεμελιωδώς εργαλειακή ή «εμπρόθετη-ορθολογική», έστω κι αν το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνικής επιστήμης του 20ού αιώνα υποθέτει ότι είναι. Αντίθετα, «η επικοινωνιακή δράση» ή «αλληλεπίδραση» είναι περισσότερο βασική (Habermas, 1991: 294ff). Η επικοινωνιακή δράση δεν είναι εργαλειακή δραστηριότητα που διέπεται από τεχνικούς κανόνες, αλλά «συμβολική αλληλεπίδραση» που «διέπεται από συναινετικούς κανόνες, οι οποίοι ορίζουν τις αμοιβαίες υποχρεώσεις σε σχέση με τη συμπεριφορά» (Habermas, 1970:32). Πάρα πολύ συχνά συνεργαζόμαστε μεταξύ μας σε ό,τι αφορά τα κοινά πολιτισμικά, ηθικά, αισθητικά ή θρησκευτικά νοήματα. Ακόμη κι όταν διαφωνούμε, αυτό γίνεται συνήθως στο πλαίσιο των βαθύτερων κοινών νοημάτων. Επιπλέον, οι στόχοι των εργαλειακών δραστηριοτήτων καθορίζονται από αυτές τις κοινές αξίες.

Η ιδανική συνθήκη συνομιλίας του Habermas

Πώς όμως να αποτιμήσουμε τις κοινωνικές νόρμες και να κρίνουμε τις κοινωνικές συγκρούσεις σε ένα σύγχρονο πλουραλιστικό πλαίσιο όπου η διαφωνία και η αντίθεση είναι πολύ πιο κοινές; Το ίδιο ακριβώς πρόβλημα έχουμε κατά την επιλογή μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ή ψυχολογικών θεωριών με τις διαφορετικές δεσμεύσεις τους σε κάποιες αξίες, καθώς και κατά την απόφαση για τον τρόπο ερμηνείας των ερευνητικών ευρημάτων. Το κυρίαρχο ρεύμα στο μεγαλύτερο μέρος του παριστάνει ότι διατηρεί μια αξιακή ουδετερότητα και εστιάζει την προσοχή του στις εργαλειακές σχέσεις μέσων και σκοπού. Η εναλλακτική πρόταση του κυρίαρχου ρεύματος – η αναζήτηση αμιγώς αντικειμενικών περιγραφών της κοινωνικής ζωής – μοιάζει επίσης να καταρρέει. Όπως φαίνεται τελικά, ίσως είμαστε υποχρεωμένοι να παραδεχθούμε ότι «δεν γίνεται τίποτε». Το ερώτημα τόσο στην καθημερινή ζωή όσο και στην κοινωνική επιστήμη είναι το εξής: Πώς μπορούμε να αποκαταστήσουμε μια ηθική εστίαση χωρίς να καταφύγουμε ξανά στο δογματισμό και την αυθαίρετη αυθεντία;

Στο πρώιμο έργο του ο Habermas υποστήριξε ότι τα ανθρώπινα όντα έχουν ένα έμφυτο «ενδιαφέρον» ή μια βαθιά τάση για «χειροαφέτηση». Αργότερα ανέπτυξε αυτή την άποψη υποστηρίζοντας ότι όταν οι τρέχουσες αξίες ή πρακτικές αμφισβητούνται είναι πιθανόν να στραφούμε σε ένα ρητό είδος λόγου για να δοκιμάσουμε τους κανόνες ή τους ισχυρισμούς ορθότητας που συνιστούν πάντοτε ένα απαραίτητο στοιχείο της πράξης μας. Δεν μπορούμε φυσικά να επικαλεστούμε κριτήρια αμιγούς τεχνικής αποδοτικότητας. Ούτε πρέπει ποτέ να βασιζόμαστε δογματικά σε μια καθιερωμένη αυθεντία ή άποψη. Συνεπώς, φαίνεται ότι θα πρέπει να λειτουργήσουμε εξ ολοκλήρου χωρίς προκαθορισμένες διαδικασίες λήψης αποφάσεων ή ρητά κριτήρια. Αντ' αυτού, θα πρέπει να εμπλακούμε στην ίδια τη διαδικασία ανάπτυξης επιχειρημάτων και συζήτησης, και να συνεχίσουμε έως ότου επιτύχουμε τη μεγαλύτερη δυνατή συναίνεση.

Ο Habermas υποστηρίζει ότι αυτό το είδος επιχειρηματο-

λογίας και συζήτησης πρέπει να ακολουθεί το πρότυπο μιας «ιδανικής συνθήκης συνομιλίας». Σε αυτό το σύντομο κεφάλαιο δεν είναι δυνατόν να παρουσιαστούν λεπτομερώς τα επιχειρήματά του. Αξίζει όμως να σημειωθεί ο ισχυρισμός του ότι το πρότυπο μιας τέτοιας ιδανικής συνθήκης συνομιλίας βρίσκεται ενσωματωμένο στη φύση μας ως κοινωνικών επικοινωνιακών όντων. Καθορίζει πώς πρέπει να συζητούμε ανάλογα θέματα. Η επιδίωξη συναίνεσης σε ζητήματα όπως η δικαιοσύνη και η ορθότητα είναι έμφυτη στους ανθρώπους. Επιτυγχάνεται μέσω του λόγου που ασχολείται με ζητήματα όπως η απόλυτη ευθύνη του καθενός για την ποιότητα της συλλογιστικής μας, η παράθεση και εξέταση όσο το δυνατόν περισσότερων απόψεων κατά την επιδίωξη έγκυρης συναίνεσης, και ο αποκλεισμός «όλων των κινήτρων εκτός από αυτό της συνεργατικής αναζήτησης της αλήθειας». Ο Habermas αισθάνεται ότι αυτό το είδος επιχειρηματολογίας, παρότι σχεδόν ποτέ δεν επιτυγχάνεται στην τέλεια μορφή του, μπορεί να οδηγήσει σε συναίνεση η οποία θα είναι σχετικά απαλλαγμένη από πλάνες και ιδεολογίες, και ως εκ τούτου πιο αξιόπιστη.

Ο λόγος χωρίς καθορισμένα κριτήρια ή καθιερωμένες αυθεντίες μπορεί να φαίνεται κενός ή φαύλος. Αλλά η άποψη του Habermas μοιάζει πράγματι να συλλαμβάνει κάτι βαθύτερο σε σχέση με την ηθική έρευνα. Φανταστείτε έναν καθηγητή και μια φοιτήτρια να εκθέτουν σε φιλική αντιπαράθεση τα επιχειρήματά τους για την ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος ενάντια στην επιθυμία της μεγαλύτερης εμπορικής ανάπτυξης. Υποθέστε ότι ο καθηγητής διακρίνει πως η φοιτήτρια εκθέτει με επιφύλαξη τις απόψεις της ή κάνει πίσω στις θέσεις της, ίσως φοβούμενη για το βαθμό που θα πάρει στο μάθημα. Εάν ο καθηγητής ακολουθήσει τις αρχές της ιδανικής συνθήκης συνομιλίας, μπορεί να μεταπηδήσει σε άλλο ρόλο στο διάλογο και να πει: «Ίσως παραβλέπω κάτι σημαντικό στη θέση σου. Άλλωστε, η ανησυχία για το περιβάλλον είναι πολύ σημαντική. Κι εγώ το αντιλαμβάνομαι. Θα μου αναφέρεις, σε παρακαλώ, ξανά τα βασικά σου επιχειρήματα;». Κατ' αυτό τον τρόπο μπορεί να αποκατασταθεί η ισορροπία ή η ισότητα και να προαχθεί η κοινή προσπάθεια κατανόησης. Επιπρόσθετα, σε αυτό

το είδος λόγου τα άτομα έχουν τη δυνατότητα να αμφισβητήσουν ευθέως τα επιχειρήματα ή ακόμη και τα κίνητρα του συνομιλητή τους. Ο Habermas πιστεύει ότι ο διάλογος αυτού του είδους —ο οποίος ενδιαφέρεται για τις «ανάγκες που μπορεί να είναι επικοινωνιακά κοινές» (1975: 107-108) και για θέματα όπως η ορθότητα και η δικαιοσύνη— έχει τη δύναμη να φέρει στο φως τη δικαιοσύνη. Μπορεί να εξουδετερώσει την παραποίηση που υφίσταται ο βιόκοσμός μας από το μονομερή εργαλειώδη ορθολογισμό.

Ένα κύριο πρόβλημα στην κριτική θεωρία του Habermas αφορά τον ισχυρισμό του ότι το είδος του ηθικού συλλογισμού που ορίζεται από την ιδανική συνθήκη συνομιλίας είναι και καθολικά έγκυρο και επαρκές για ηθικούς σκοπούς. Στο τέλος η προσέγγισή του μοιάζει με μια εμπλουτισμένη, διαλογική εκδοχή του σύγχρονου φιλελεύθερου ατομικισμού, και κατ'έκταση αντιμετωπίζει μερικές από τις δυσκολίες του. Ο Taylor (1985) ονομάζει αυτό το είδος ηθικής θεώρησης *φορμαλιστικό*. Υποστηρίζει ότι η φορμαλιστική θεώρηση εμφανίστηκε εν μέρει για να αποφύγει την προστριβή με τις παραδοσιακές ηθικές απόψεις, συμπεριλαμβανομένων των αξιώσεων περί αρετής, κοινού καλού ή φυσικού νόμου. Ένας λόγος γι' αυτό είναι ότι οι παραδοσιακές προσεγγίσεις μοιάζουν επιρρεπείς στο δογματισμό, ακόμη και στο φανατισμό. Αλλά οι φιλελεύθεροι ατομικιστές ή οι στοχαστές του φορμαλισμού επιθυμούν να αποφύγουν και το αντίθετο, τον πλήρη ηθικό σχετικισμό, ο οποίος, μεταξύ άλλων, θα απειλούσε και τη δική τους αίσθηση περί δικαιοσύνης και ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Έτσι προσπαθούν να νομοθετήσουν το πώς αλλά όχι το γιατί του ηθικού συλλογισμού ή της διαφωνίας. Παραδείγματα είναι η περιφημη «κατηγορική προσταγή» του Kant, σύμφωνα με την οποία πρέπει να αντιμετωπίζουμε τους άλλους σαν να είναι ο σκοπός και όχι το μέσον για την επίτευξη των σκοπών μας, η θεωρία της ηθικής ανάπτυξης του Lawrence Kohlberg, καθώς και ο ορισμός της ιδανικής συνθήκης συνομιλίας του Habermas. Στη φορμαλιστική σκέψη βασίζεται επίσης η αντίληψή μας για το κράτος δικαίου των σύγχρονων φιλελεύθερων δημοκρατιών, οι οποίες θεωρείται ότι προσφέρουν στους πολίτες τους ένα

πολύ αφηρημένο ή «διαδικαστικό» είδος δικαιοσύνης (βλ. κεφάλαιο 14). Εκφράζεται η ελπίδα ότι αυτές οι αρχές θα διατηρήσουν μια γνήσια ηθική αίσθηση, αποφεύγοντας παράλληλα τις αντινομίες για την απόλυτη αλήθεια ή τη φύση της Καλής Ζωής.

Ωστόσο ο Taylor (1985: 231ff) υποστηρίζει ότι αυτές οι ηθικές αρχές, καίτοι κάπως αφηρημένες, αντικατοπτρίζουν πράγματι τόσο ουσιαστικές ηθικές πεποιθήσεις όσο και οποιεσδήποτε άλλες. Οι αρχές αυτές αντανακλούν τη δέσμευση του πολιτισμού μας στη θεμελιώδη ισότητα και την αξιοπρέπεια όλων των ατόμων. Ο Taylor όμως δεν πιστεύει ότι είναι δυνατόν να ξεφύγουμε από την ιστορία και να καταδειξουμε οριστικά ότι οι ηθικές μας πεποιθήσεις είναι συνδεδεμένες με οποιουδήποτε είδους ηθικό ή μεταφυσικό απόλυτο. Έχουμε μόνο τις ιστορικές μας συνάψεις και ποτέ συγκεκριμένες γνώσεις για το τι είναι αξιοπρεπές ή καλό. Ο Taylor υποστηρίζει επίσης ότι καμιά κοινωνία ή παράδοση, ούτε καν η δική μας, δεν περιορίζει ποτέ αυστηρά τον εαυτό της σε φορμαλιστικές αρχές οι οποίες αφορούν ηθικά ζητήματα ή την Καλή Ζωή. Στην πραγματικότητα, όλες οι κοινωνίες είναι δομημένες πάνω σε μια «ποικιλία αγαθών» (1985: 234ff). Ενσωματώνουν διαφορετικά και ενίοτε αντικρουόμενα ιδανικά για την ωριμότητα, την επιτυχία, την ακεραιότητα, την τιμή, το κοινωνικό καλό, την ομορφιά, τη γνώση, το υπαρξιακό νόημα ή την πνευματική πλήρωση. Αυτή η κατάσταση συνήθως καθιστά το διάλογο γύρω από την ηθική και την πολιτική πιο ενδιαφέροντα αλλά και πολύ πιο σύνθετο από ό,τι η ιδανική συνθήκη συνομιλίας.

Συνεπώς, ο διαδικαστικός ονιβερσαλισμός του Habermas εμπεριέχει αυτό που ο Warnke αποκαλεί στοιχείο «δογματισμού του Διαφωτισμού». *Ενσωματώνει* στην ιδανική συνθήκη συνομιλίας μια σύγχρονη μεροληπτική άποψη η οποία ευνοεί τον περιορισμό της ηθικής συζήτησης στα γενικά, τυπικά ζητήματα της δικαιοσύνης και της ισότητας. Η ιδανική συνθήκη συνομιλίας *προαπαιτεί* μια καθαρά σύγχρονη ηθική άποψη που αυτή καθαυτή δεν μπορεί να τεθεί υπό κριτική διερεύνηση! Πολλοί μεταμοντέρνοι στοχαστές (για παράδειγμα ο Foucault, 1980a) θεωρούν ότι η σύγχρονη αυτή άποψη είναι απόλυτη και

τυραννική με το δικό της τρόπο. Ακόμη και ερμηνευτικοί συγγραφείς περισσότερο φιλικά προσκείμενοι στην ηθική του διαλόγου του Habermas (π.χ. MacIntyre, 1981· Sullivan, 1986· Taylor, 1985) θεωρούν ότι αυτή η νεωτερικότητα ασχολείται με απώλειες και ανεπάρκειες που μπορούν να γίνουν κατανοητές μόνο από την οπτική σκοπιά παραδοσιακότερων σχολών σκέψης.

Αυτός ο περιορισμός θα μπορούσε να έχει πρακτικές ή κοινωνικές συνέπειες. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον Moog, ο E.F. Schumacher στο πολύ γνωστό βιβλίο του *Small is Beautiful* υποστηρίζει ότι μια συγκεκριμένη «ευλαβική αντίληψη για τη φύση και τη σχέση του ατόμου με αυτήν» (1983: 186) αποτελεί στοιχείο της Καλής Ζωής και μπορεί να είναι ουσιώδης για την αποδοχή των αναγκαίων ορίων και την εύρεση κάποιας σπουδαιότερης αίσθησης νοήματος. Η «αρπακτική» μας στάση απέναντι στη φύση, υποστηρίζει ο Moog, ίσως απαιτεί ισχυρότερη θεραπεία από τα «γενικεύσιμα συμφέροντα» του Habermas. Αυτό μπορεί να ισχύει ή όχι. Το επιχείρημα του Moog είναι ότι η ιδανική συνθήκη συνομιλίας αποκλείει μάλλον αυθαίρετα ακόμη και τη συζήτηση τέτοιων θεμάτων.

Οι κριτικοί ψυχολόγοι είναι σημαντικό να στοχαστούν αυτά τα ζητήματα. Η κριτική ψυχολογία έχει την τάση να επικεντρώνεται σε ζητήματα κυριαρχίας και έλλειψης δικαιοσύνης και στην ιδεολογική τους απόκρυψη. Συνεπώς, μπορεί σιωπηρά να ασπάζεται μια εκδοχή της σύγχρονης φορμαλιστικής θεώρησης της ηθικής, η οποία δίνει προτεραιότητα στις αρχές της δικαιοσύνης και υποβιβάζει τη σημασία άλλων ηθικών, πολιτισμικών και πνευματικών αξιών. Αυτή η θεώρηση ενδέχεται να ενισχύει ακούσια το μονόπλευρο ατομικισμό της κοινωνίας μας, ο οποίος, σύμφωνα με τον Fromm, απέτυχε να παράσχει μια επαρκή αίσθηση των υγιών ορίων και του κοινού σκοπού. Ακόμη και τα καλύτερα σύγχρονα ιδεώδη μας για τη δικαιοσύνη μπορεί να είναι αδύνατον να επιτευχθούν εάν δεν υποκινηθούν και δεν υποστυλωθούν από άλλες σοβαρές δεσμεύσεις ή αξίες.

Οι απόψεις του μεταμοντερνισμού/κοινωνικού κονστρουξιονισμού

Ένας αριθμός διανοητών, συνολικά γνωστοί ως «μεταμοντέρνοι» θεωρητικοί, ασκούν εν μέρει μια κάπως διαφορετική κριτική του μονόπλευρου ατομικισμού και τεχνοκρατισμού της σύγχρονης εποχής. Οι μεταμοντέρνοι υποστηρίζουν ότι η κυρίαρχη κοινωνική επιστήμη του 20ού αιώνα αποδέχτηκε άκριτα και μάλλον αλαζονικά την ύπαρξη ενός «ατομικισμού που περιλαμβάνει τον εαυτό». Το κυρίαρχο ρεύμα παρουσιάζει την εικόνα ενός εκτός πλαισίου, «δεσμευμένου, δεσποτικού εαυτού» (Cushman, 1990: 999), αντιμέτωπου με έναν αντικειμενοποιημένο κόσμο τον οποίο επιδιώκει να αναπαραστήσει και να χειραγωγήσει. Αυτή η «σύγχρονη» εικόνα των πραγμάτων, διακηρύσσουν οι στοχαστές του μεταμοντερνισμού, βρίσκεται στη ρίζα πολλών διλημμάτων της ζωής, συμπεριλαμβανόμενης της σύγχυσης μας για τη φύση της κοινωνικής επιστήμης και για το πώς θα έπρεπε να σχετίζεται με τον πρακτικό βίο.

Όπως ο Habermas, έτσι και οι μεταμοντέρνοι διανοητές θέλουν να αποκαταστήσουν μέσα μας την αίσθηση ότι η ύπαρξή μας είναι στενά συνδεδεμένη με την ιστορική κουλτούρα ή πράξη. Απορρίπτουν ωστόσο αποφασιστικά την απόπειρα του Habermas να ορίσει μια παγκόσμια σταθερά ή διαδικασία για την κριτική αποτίμηση των αξιών και των πρακτικών μας. Πιστεύουν ότι αυτό το είδος κριτικής θεωρίας αποτελεί άλλο ένα παράδειγμα της απολυτοποίησης, από τη σύγχρονη δυτική κοινωνία, του δικού της τρόπου ζωής και της αυθαίρετης εμμονής της να κρίνει όλους τους πολιτισμούς και όλους τους λαούς σύμφωνα με τη δική της εθνοκεντρική άποψη. Απορρίπτουν κάθε είδος *θεμελιωτισμού* που προσπαθεί να υπερβεί τις μεταλλαγές της ιστορίας και να προσδιορίσει μια μεταφυσική βάση ή μια ηθική σταθερά ως «θεμέλιο» για την κρίση των πεποιθήσεών μας. Θεωρούν ότι οποιοσδήποτε ισχυρισμός περί εύρεσης μιας τέτοιας βάσης ή σταθεράς αποτελεί μόνο άλλη μια ιστορικά επηρεασμένη ερμηνεία, μια απλή προβολή της άποψης της συγκεκριμένης κοινωνίας μας στο σύμπαν. Ήρθε

η στιγμή, λένε, να αναλάβουμε δράση και να αναγνωρίσουμε τη θεμελιώδη αλήθεια (η ειρωνεία είναι σκόπιμη) ότι όλες οι πεποιθήσεις και οι αξίες μας είναι απόλυτα σχετικές.

Οι μεταμοντέρνοι στοχαστές συντάσσονται γενικά με την άποψη του φιλοσόφου Dreyfus ότι «η ανθρωπότητα είναι ένας αυτο-ερμηνευόμενος τρόπος ύπαρξης, της οποίας οι πρακτικές τής επέτρεψαν να ενεργεί ωσάν να διέθετε μια σειρά από διαφορετικές φύσεις στην πορεία της ιστορίας» (1987: 65). Με άλλα λόγια, οι άνθρωποι δεν έχουν μια υπερ-ιστορική ή υπερ-πολιτισμική φύση. Αντίθετα, ο πολιτισμός «συμπληρώνει» τους ανθρώπους με την εξήγηση και την ερμηνεία του κόσμου. Ο πολιτισμός δεν περιβάλλει με διαφορετικό ένδυμα τον παγκόσμιο άνθρωπο. Μάλλον διαποτίζει τα άτομα, διαπλάθοντας με θεμελιώδη τρόπο τη φύση και την ταυτότητά τους. Σύμφωνα με τη διατύπωση του Cushman, «η πολιτισμική εννοιοδότηση και ο σχηματισμός του εαυτού διαμορφώνονται από την οικονομία και την πολιτική των αντίστοιχων εποχών... Δεν υπάρχει κάποιος παγκόσμιος, υπερ-ιστορικός εαυτός, αλλά μόνο τοπικός εαυτός: δεν υφίσταται μια καθολική θεωρία για τον εαυτό, αλλά μόνο τοπικές θεωρίες» (1990: 599). Αυτή η άποψη οδηγεί σε έναν ισχυρό σχετικισμό, στη θεώρηση ότι δεν υπάρχουν ηθικά απόλυτα διότι όλες οι αξίες πρέπει να αξιολογούνται «σε σχέση» με τον περιβάλλοντα πολιτισμό.

Κοινωνικός κονστρουξιονισμός

Ο Αμερικανός φιλόσοφος Richard Rorty (1982, 1985, 1987) και ο πρωτεργάτης θεωρητικός του κοινωνικού κονστρουξιονισμού στη σύγχρονη ψυχολογία Kenneth Gergen (1982, 1985b) εκπροσωπούν έναν εξέχοντα κλάδο της μεταμοντέρνας σκέψης. Ο Gergen (1985b: 267ff) υποστηρίζει με σαφή και ζωντανό τρόπο ότι «οι όροι με τους οποίους ο κόσμος γίνεται αντιληπτός αποτελούν κοινωνικά τεχνητές κατασκευές, προϊόντα ιστορικά καθορισμένων συναλλαγών μεταξύ των ανθρώπων». Ως εκ τούτου, οι αντιλήψεις των «ψυχολογικών διεργασιών διαφέρουν χαρακτηριστικά από τον έναν πολιτισμό στον άλλο». Σύμφωνα με αυτή την οπτική σκοπιά, αρκετά από τα ευ-

ρήματα και τις θεωρίες της εμπειρικής κοινωνικής επιστήμης είναι διαστρεβλωμένα. Υποκρίνονται ότι ο κόσμος, ο εαυτός και οι ψυχολογικές διεργασίες είναι μόνον ένας τρόπος, κάτι το οποίο δεν ισχύει, και ότι είναι ο δικός μας τρόπος, κάτι το οποίο είναι εθνοκεντρικό και λανθασμένο. Η επικράτηση μιας συγκεκριμένης μορφής κατανόησης δεν εξαρτάται «από την εμπειρική εγκυρότητα της εξεταζόμενης θεώρησης, αλλά από τις μεταστροφές της κοινωνικής διαδικασίας (π.χ. επικοινωνία, διαπραγμάτευση, σύγκρουση, ρητορική)».

Σύμφωνα με τον Gergen (1985b: 270ff), ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός μάς βοηθά να προσπεράσουμε «τον παραδοσιακό δυϊσμό υποκειμένο-αντικείμενο». Αυτό σημαίνει ότι η ψυχολογική διερεύνηση στερείται κάθε έννοιας «εμπειρίας» ως «λυδίας λίθου της αντικειμενικότητας». Οι λεγόμενες αναφορές ή περιγραφές των εμπειριών ενός ατόμου είναι στην πραγματικότητα «απλώς γλωσσικά κατασκευάσματα που καθοδηγούνται και διαμορφώνονται από ιστορικά τυχαίες συμβάσεις του λόγου». Επομένως, δεν υπάρχει «αλήθεια μέσω της μεθόδου», δεν υπάρχει σωστή διαδικασία η οποία να διασφαλίζει ότι τα ευρήματα ή οι θεωρίες μας είναι αντικειμενικές. Ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός επιπλέον «δεν προσφέρει εναλλακτικά κριτήρια για την αλήθεια». Αντίθετα, «η επιτυχία των περιγραφών ή αναφορών [μας] εξαρτάται πρωτίστως από την ικανότητα του αναλυτή να προσελκύει, να επηρεάζει, να διεγείρει ή να ευχαριστεί το κοινό, και όχι τόσο από κριτήρια φιλαλήθειας».

Οι Gergen και Rotry υπερασπίζονται τη μεταμοντέρνα προσέγγισή τους ενάντια στις κατηγορίες του ανορθολογισμού και του καταστροφικού σχετικισμού. Κατά πρώτον, εφόσον υπάρχει «μια εγγενής εξάρτηση των συστημάτων γνώσης από κοινότητες που μοιράζονται την ίδια δυνατότητα νόησης», είναι δυνατόν να υπάρξει «σταθερότητα κατανόησης χωρίς τη γελοιοποίηση του θεμελιωτισμού» (Gergen, 1985b: 272ff). Κατά δεύτερον, από τη στιγμή που «ο επαγγελματίας δεν μπορεί πλέον να δικαιολογήσει κανένα κοινωνικά κατακριτέο συμπέρασμα στη βάση τού ότι "υπήρξε θύμα των δεδομένων", θα πρέπει να αντιμετωπίσει τις πραγματικές επιπτώσεις αυτών

των συμπερασμάτων μέσα στην κοινωνία γενικότερα». Η έλλειψη δυνατότητας του επαγγελματία να κρυφτεί πίσω από το πρόσχημα της αντικειμενικότητας ή πίσω από το προσωπείο της ουδετερότητας των αξιών ουσιαστικά «επαναβεβαιώνει τη σχετικότητα των ηθικών κριτηρίων στην επιστημονική πρακτική». Αφού η ψυχολογική θεωρία και πρακτική μας «εισάγεται στη ζωή του πολιτισμού υποστηρίζοντας κάποιες μορφές συμπεριφοράς και εξαλείφοντας άλλες, αυτό το έργο πρέπει να αξιολογείται με τους όρους του καλού και του κακού». Τέλος, ο Roty (1985) προχωρά αρκετά μακριά και φτάνει να ισχυριστεί ότι αυτό το είδος σχετικισμού, ή εξάρτησης από το πλαίσιο, δεν οδηγεί σε κοινωνικό κατακερματισμό ή προσωπικό αποπροσανατολισμό, αλλά σε μια βαθύτερη αίσθηση «αλληλεγγύης». Η αίσθηση της τεράστιας τυχαιότητας της ζωής θα τείνει ουσιαστικά να υπονομεύσει το δογματισμό και να επιφέρει μια θετική πνοή συνεκτικότητας και κοινών στόχων με τους άλλους μετέχοντες στο συγκεκριμένο τρόπο ζωής μας.

Michel Foucault

Πολλοί σύγχρονοι διανοητές της φιλοσοφίας και των ανθρωπιστικών επιστημών έχουν επηρεαστεί από τη διεισδυτική ανάλυση του Michel Foucault (1978, 1980a, 1980b). Ο Foucault παρουσιάζει πιθανώς μια πιο ρεαλιστική αλλά πολύ λιγότερο ευχάριστη άποψη για τον εγκλωβισμό μας στον πολιτισμό από ό,τι οι Gergen και Roty.

Αρχικά ο Foucault ονόμασε τη βασική μονάδα της ανάλυσης του *λόγο*. Στα τελευταία γραπτά του αναλύει τις ίδιες πραγματικότητες με όρους *σχέσεων εξουσίας*. Ο Foucault προσπαθεί να αποκαλύψει κάποια σύνολα κανόνων σχετικών με το λόγο που μας επιτρέπουν να παράγουμε ένα πεδίο γνώσης, συμπεριλαμβανομένων όλων των πιθανών προτάσεών του για το τι είναι αληθές ή ψευδές και τι καλό ή κακό. Το αποτέλεσμα είναι ότι δεν μπορεί να υπάρξει καμιά ολοκληρωτική αλήθεια ή κανένα απόλυτο ψεύδος σε έναν λόγο. Η «αλήθεια» αποτελεί απλώς ένα «αποτέλεσμα» των κανόνων του λόγου ή των σχέσεων εξουσίας που δημιουργούν και συγκροτούν μια συ-

γκεκριμένη μορφή ζωής. Τυπικά, οι σχέσεις εξουσίας δεν είναι ζήτημα ούτε ρητής συναίνεσης ούτε βίαιου καταναγκασμού. Αντίθετα, είναι οι μύριοι τρόποι συνένωσης των ανθρώπων προκειμένου να ενεργήσουν στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου, εντέλει αυθαίρετου, συστήματος «εξουσίας/γνώσης». Ο Foucault χαρακτηρίζει αυτές τις σχέσεις εξουσίας με τους όρους μιας τυχαίας και αέναης πάλης και σύγκρουσης. Αυτό που αποκαλούμε «κυριαρχία» ή «δικαιοσύνη» είναι απλώς αποτέλεσμα της αλήθειας στο πλαίσιο της πολιτισμικής μας κατάστασης. Δεν είναι σε καμιά περίπτωση λιγότερο κυριαρχικό ή ηθικά ανώτερο από τα παρελθόντα ή τα μελλοντικά «καθεστώτα αλήθειας». Είναι απλώς διαφορετικό.

Ο Foucault υποστηρίζει ότι οι ανθρωπιστικές επιστήμες (τις οποίες ονομάζει «αμφίβολες επιστήμες») στοχεύουν μεν στην «αλήθεια», αλλά στην πραγματικότητα κατατάσσουν και χειρίζονται με παραπλανητικό τρόπο τα άτομα, ευθυγραμμίζόμενες με το τρέχον καθεστώς. Αυξάνουν τη «βιοενέργεια» (όρος του Foucault για το είδος της λεπτομερούς επιτήρησης και του ελέγχου που θεωρεί ότι υιοθετεί κατά κύριο λόγο η εξουσία στην εποχή μας). Αυτός ο έλεγχος αντανακλάται στην παράδοση σύγχρονη εμμονή μας για τη δημιουργία ενός φυσιολογικού και υγιούς πληθυσμού. Ο Foucault έχει διαφωτιστικές απόψεις σχετικά με το πώς η σύγχρονη εγκληματολογία, η ψυχιατρική και οι άλλες ανθρωπιστικές επιστήμες συμβάλλουν σε αυτή τη διαδικασία. Δεν αναλύει μόνο τον τρόπο με τον οποίο οι μέθοδοι κυριαρχίας διαμορφώνουν το σύγχρονο υποκείμενο. Δείχνει επίσης πώς συγκεκριμένες πρακτικές, οι οποίες συνήθως διαμεσολαβούνται από μια εξωτερική μορφή αυθεντίας όπως ο εξομολογητής ή ο ψυχαναλυτής, επιτυγχάνουν την ευθυγράμμιση των ενεργών διαμορφωτικών διεργασιών του εαυτού του ατόμου με το ισχύον σύστημα (Foucault, 1980b). Με άλλα λόγια, οι πελάτες της ψυχοθεραπείας παρακινούνται να εξετάζουν τον εαυτό τους επ' άπειρον έως ότου ανακαλύψουν (ή ακόμη και κατασκευάσουν) συγκεκριμένα προβλήματα ή τάσεις. Στη συνέχεια πείθονται να αναλάβουν ατομικά την ευθύνη να καταπιέσουν ή να διαχειριστούν αυτές τους τις επιθυμίες προκειμένου να συμμορφωθούν με τις

τρέχουσες σταθερές για την υγεία και την παραγωγικότητα. Οι κριτικοί ψυχολόγοι πιθανόν να θεωρήσουν μια τέτοιου είδους ανάλυση διαφωτιστική. Μπορεί να πιστέψουν ότι εξηγεί τον τρόπο με τον οποίο οι σύγχρονοι, απομονωμένοι συναισθηματικά άνθρωποι εκπαιδεύονται για να προσαρμοστούν στο ρόλο του «γρاناζιού» της κοινωνικής και οικονομικής μηχανής, για να αντέχουν χωρίς μόνιμους κοινωνικούς δεσμούς και να ασκούν κριτική μόνο στον εαυτό τους, και όχι στο κοινωνικό πλαίσιο, αναφορικά με τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν στη ζωή τους (Hare-Mustin, 1991: 65).

Ωστόσο ο Foucault δεν τα λέει όλα αυτά για να εκφράσει ηθικές κρίσεις. Αντί της κοινωνικής επιστήμης ή του ηθικού διαλόγου, προτείνει την εφαρμογή της *γενεαλογίας*. Η γενεαλογία αυτοπεριορίζεται στην αποκάλυψη της πιθανής προέλευσης των «ολοκληρωτικών λόγων»: δείχνει με ποιον τρόπο οι απατηλοί ισχυρισμοί τους για ενότητα και αλήθεια προέκυψαν από ιστορικά «ατυχήματα» και από τις αυθαίρετες επιρροές εκείνων που είχαν κάποιο πλεονέκτημα τη δεδομένη στιγμή. Κατά κάποιον τρόπο, αυτή η προσέγγιση μοιάζει με έναν υπερβολικά αυστηρό «περιγραφισμό». Μπορεί να ιδωθεί ως φυσική συνέπεια της απόλυτης ανάγκης να εγκαταλειφθούν όλες οι παραδοσιακές και σύγχρονες δεσμεύσεις σε αξίες, η οποία καταλήγει σε μια ακραία, σχεδόν υπαρξιακή αίσθηση παραλογισμού και έλλειψης νοήματος. Σήμερα προσελκύει μερικούς διανοητές, οι οποίοι αισθάνονται απελπισία από το γεγονός ότι στο σύγχρονο πλαίσιο οι νέες «λύσεις» στα ανθρώπινα προβλήματα φαίνεται απλώς να προκαλούν νέες περιοριστικές εμπλοκές και κοινωνικά προβλήματα που αντικαθιστούν τα παλιά. Για λόγους όμως που παρουσιάζονται στη συνέχεια, οι κριτικοί ψυχολόγοι θα μπορούσαν εύκολα να ισχυριστούν ότι αυτή η προσέγγιση είναι μια κάπως αμυντική απάντηση, που τείνει να αποφεύγει τις δυσκολίες και τις απογοητεύσεις της ζωής. Υπονομεύει τη δέσμευση της κριτικής ψυχολογίας για αποσαφήνιση του τρόπου με τον οποίο τα προσωπικά και κοινωνικά δυναμικά σχετίζονται με τη δικαιοσύνη και την καταπίεση.

Οι κριτικοί ψυχολόγοι ίσως συμφωνήσουν με την ερμηνευ-

τική άποψη, η οποία περιγράφεται στην επόμενη ενότητα, ότι δεν είναι ούτε επιθυμητό αλλά ούτε και εφικτό να παραμένουμε τόσο αποστασιοποιημένοι όσο προτείνει ο Foucault από τη μάχη για δικαιοσύνη. Αυτή η άποψη μπορεί να ενισχυθεί εν μέρει από το γεγονός ότι ο ίδιος ο Foucault εξέφραζε συχνά την υποστήριξή του σε όσους «αντιστέκονται» ή «αρνούνται» αυτά που ο ίδιος αντιλαμβάνόταν ως ολοκληρωτικούς λόγους. Έδειχνε να αξιολογεί θετικά την αντίσταση, η οποία άνοιγε το δρόμο για την επανανακάλυψη συγκεκριμένων, κατακερματισμένων, τοπικών ειδών γνώσης ή κατανόησης, που είχαν περιθωριοποιηθεί ή καταπιεστεί. Και πράγματι, η θεωρία και η γενεαλογική του μέθοδος ίσως προσφέρουν πολύτιμα πρόσθετα εργαλεία για την ανίχνευση του είδους των εκλογικεύσεων περί ιστορικού αναπόφευκτου ή αδιαμφισβήτητης εγκυρότητας που επικαλούνται μερικές φορές όσοι βρίσκονται στην εξουσία προκειμένου να καλύψουν τις απόψεις και τις αξίες τους. Ο Foucault βέβαια ποτέ δεν θα έκανε μια τέτοια δήλωση. Για εκείνον η «εξουσία» ήταν απλώς ο αυθαίρετος, συμπτωματικός τρόπος με τον οποίο οι κοινωνικές διαδικασίες λειτουργούν και αλλάζουν, και όχι κάτι που θα μπορούσε να περιοριστεί ή να χρησιμοποιηθεί στην υπηρεσία ανάπτυξης μιας καλύτερης ζωής.

Προς το τέλος της ζωής του ο Foucault έκανε ένα ακόμη βήμα. Πιέστηκε από φίλους και κριτικούς να προχωρήσει πέρα από την ενασχόλησή του με την αποστασιοποιημένη γενεαλογία των άπειρων και, υποτίθεται, ισότιμων κυρίαρχων καθεστώτων αλήθειας. Πιέστηκε, με άλλα λόγια, να διατυπώσει ένα είδος θετικής ηθικής. Τελικά υποχώρησε έως ένα σημείο: πρότεινε ότι από την έλλειψη οποιασδήποτε καθορισμένης ή παγκόσμιας ανθρώπινης φύσης θα μπορούσαμε να συναγάγουμε ένα πρακτικό πρόγραμμα αδιάκοπης δημιουργίας και ανάπτυξης του εαυτού μας «ως έργου τέχνης» (Foucault, 1982a).

Προβληματισμοί σχετικά με το μεταμοντερνισμό/κοινωνικό κονστρουξιονισμό

Και οι δύο αυτές εκδοχές της μεταμοντέρνας σκέψης αποκα-

λύπτουν τις σύγχρονες καταστροφικές αξιώσεις μας για υπερβολική αυτονομία, βεβαιότητα και έλεγχο. Ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός μάς βοηθά να αποκαταστήσουμε την αίσθηση του ανήκειν στον ιστορικό πολιτισμό που μας διαμόρφωσε. Προσφέρει επίσης νέα χρήσιμα εργαλεία για την ανάκτηση ποικίλων και πιθανόν πολύτιμων εμπειριών και κατανόησης, οι οποίες πράγματι κάποιες φορές «υποδουλώθηκαν» από επιστημονικούς, ορθολογιστικούς ή φαλλοκρατικούς τρόπους σκέψης. Παρ' όλα αυτά η μεταμοντέρνα/κοινωνική κονστρουξιονιστική θεωρία αντιμετωπίζει σοβαρές δυσκολίες.

Η μεταμοντέρνα θεώρηση φέρει στο προσκήνιο μια παράδοξη και εντέλει αβάσιμη άποψη για τον ανθρώπινο εαυτό. Αφενός είναι ριζικά καθορισμένη από ιστορικές επιδράσεις. Αφετέρου όμως είναι και ριζικά ελεύθερη να επανερμηνεύει τόσο τον εαυτό της όσο και την κοινωνική πραγματικότητα για τους δικούς της, αυτοεπινοούμενους σκοπούς. Αλλά πού θα μπορούσαν τόσο ιστορικά καθοριζόμενα όντα όπως οι άνθρωποι να βρουν την ενέργεια να επανανακαλύψουν τον εαυτό τους με αυτό τον τρόπο; Επιπλέον, γιατί αυτή η άποψη δεν αναπαράγει με ένα άλλο πρόσχημα μια *σύγχρονη* θεώρηση της απόστασης μεταξύ του εαυτού και του κόσμου καθώς και *σύγχρονες* αξιώσεις για απόλυτη ελευθερία και πλήρη έλεγχο;

Επιπρόσθετα, οι μεταμοντέρνοι υποστηρίζουν μερικές φορές ότι μόνο με την άρνηση όλων των παγκόσμιων μεταφυσικών και ηθικών εννοιών θα απελευθερωθούμε από τις τάσεις μας για δογματισμό και κυριαρχία. Αλλά σε ποιο σημείο αυτού του γενναίου καινούριου κόσμου θα μπορούσαμε να βρούμε την απαιτούμενη πίστη ή το αναγκαίο θάρρος ώστε να μην παραμερίσουμε τα ιδεώδη της κοινωνίας μας για ελευθερία και καθολικό σεβασμό, αντικαθιστώντας τα με ρηχές παραλλαγές τους ή με κάποια βολική νέα τυραννία; Θυμηθείτε ότι η μεταμοντέρνα θεωρία μάς ζητά να πιστέψουμε ότι τέτοια ιδεώδη, όταν εκλαμβάνονται σοβαρά, αποτελούν επικίνδυνες ψευδαισθήσεις. Δυστυχώς όμως, η συμβουλή του κοινωνικού κονστρουξιονισμού να αποτιμούμε τις αξίες μας σύμφωνα με τις «πραγματικές τους συνέπειες» είναι μια πολύ αδύναμη ερμηνεία τού τι σημαίνει ανάληψη ευθύνης στην καθημερινή ζωή.

Αναρωτιέται κανείς εάν οι κονστρουξιονιστές στοχαστές έχουν πραγματικά σκεφτεί τι θα σήμαινε η κατάρρευση της διάκρισης ανάμεσα στην αίσθηση ενοχής απλώς και μόνο από το φόβο της αποδοκιμασίας και στις τύψεις που ακολουθούν από την καθαυτό παραβίαση των αυθεντικών προσωπικών σταθερών και κριτηρίων.

Όπως αναφέρθηκε, ο Foucault κατά καιρούς συντάσσεται με εκείνους που αντιστέκονται ή αρνούνται τους ολοκληρωτικούς λόγους. Όμως ο Philip (1985) υποστηρίζει ότι χωρίς μια σύλληψη του ανθρώπινου καλού ο Foucault δεν μπορεί να εξηγήσει ούτε γιατί οι άνθρωποι θα πρέπει να αγωνίζονται έτσι κι αλλιώς ούτε για ποιο σκοπό θα πρέπει να αγωνιστούν. Παρομοίως, ο Taylor (1985) θεωρεί ότι οι αναλύσεις του Foucault για την ισχύ/κυριαρχία και για την προσποίηση/ψευδαισθήση έχουν πραγματικά νόημα μόνο αν μια ουσιαστική διάσταση ή κάποια γνήσια αγαθά καθίστανται ρητά στην ανάλυσή του. Στην πραγματικότητα, η άρνηση κάθε είδους ανάλογων δεσμεύσεων από τους μεταμοντέρνους διανοητές φαίνεται ότι διαψεύδεται από τα γραπτά τους. Οι περισσότεροι εκφράζουν ένα έντονο αίσθημα αντίθεσης στην αυθαίρετη αυθεντία και κυριαρχία. Και δηλώνουν ξεκάθαρα ότι είναι πιο φωτισμένο, ώριμο ή σοφό να μην εξαπατούμαστε από ψευδείς απόλυτες αρχές και εθνοκεντρικές ηθικές πεποιθήσεις. Σε τελική ανάλυση λοιπόν φαίνεται ότι υπερασπίζονται το δικό τους είδος σοφίας και ιδεώδους προσωπικότητας όπως και όλοι εμείς οι άλλοι. Αλλά αρνούνται οποιεσδήποτε τέτοιες δεσμεύσεις. Ως εκ τούτου, όπως υποστηρίζουν πολλοί κριτικοί, ο μεταμοντερνισμός ενθαρρύνει την παθητικότητα ή τον κυνισμό, επιταχύνοντας έτσι την πορεία προς την κοινωνική εξατομίκευση και την προσωπική δυσφορία.

Φιλοσοφική ερμηνευτική

Η σύγχρονη φιλοσοφική ή οντολογική ερμηνευτική (π.χ. Gadamer, 1975, 1981· Guignon, 1991· Ricoeur, 1992· Taylor, 1989· Warnke, 1987) προσφέρει ένα πλαίσιο σκέψης σχετικά με την

κοινωνική επιστήμη, συμπεριλαμβανομένης της κριτικής ψυχολογίας, το οποίο προσπαθεί να προχωρήσει «πέρα από τον επιστημονισμό και τον κονστρουξιονισμό» (Richardson & Fowers, 1994) ή πέρα από τον ατομικισμό και το μεταμοντερνισμό. Συμφωνώντας εν μέρει με το μεταμοντερνισμό, η ερμηνευτική επικρίνει τα κατάλοιπα του «δογματισμού του Διαφωτισμού» και τη μονόπλευρη έμφαση στη διαδικαστική δικαιοσύνη της κριτικής θεωρίας του Habermas. Επιπλέον όμως επιδοκιμάζει τη γενική κριτική πρόθεση του Habermas και απορρίπτει τον ηθικό σχετικισμό του μεταμοντερνισμού/κοινωνικού κονστρουξιονισμού ως επιβλαβή και μη απαραίτητο.

Οι ερμηνευτικοί στοχαστές συμφωνούν με τους κριτικούς της νατουραλιστικής φιλοσοφίας ότι δεν έχουμε ευθεία ή άμεση πρόσβαση σε έναν «πραγματικό» κόσμο, ανεξάρτητο από τη δική μας ερμηνεία των πραγμάτων. Η νατουραλιστική άποψη ότι «το γινώσκεις» είναι απλώς η διαμόρφωση αξιόπιστων εσωτερικών εικόνων μιας εξωτερικής πραγματικότητας φαίνεται παράλογη εάν ιδωθεί υπό το πρίσμα της κατανόησης του πώς οι κοινωνικές διαδικασίες σχηματίζουν τους ισχυρισμούς γνώσης. Παρ' όλα αυτά, σύμφωνα με την ερμηνευτική, η τυπική μεταμοντέρνα προσπάθεια να ξεπεραστεί ο σύγχρονος *αντιπροσωπευτισμός* (η ιδέα ότι οι θεωρίες μας πράγματι αντανakλούν ή αντιπροσωπεύουν τον εξωτερικό κόσμο) είναι υπερβολικά επιπόλαιη και ατελής. Η ερμηνευτική φιλοσοφία θεωρεί τον *αντιπροσωπευτισμό* κάτι περισσότερο από απλό φιλοσοφικό λάθος. Συνιστά μια όψη της όλης προσπάθειας του σύγχρονου χειραφετητικού ατομικισμού και του προβληματικού κεντρικού ιδανικού του για «την ελευθερία ως αυτονομία του εγώ... ώστε το άτομο να είναι υπεύθυνο για τον εαυτό του, να βασιζέται στην κρίση του, να βρίσκει το νόημα της ύπαρξης μέσα του» (Taylor, 1995: 7). Για να διαχωριστεί «η ήρα από το σιτάρι» αυτής της σύγχρονης θεώρησης αξιών μπορεί να χρειαστούν αιώνες.

Επανεξετάζοντας την οντολογία

Η ερμηνευτική σκέψη ξεκινά με την επανεξέταση της οντολο-

γίας ή της φύσης του όντος. Κατά πρώτον, οι άνθρωποι είναι «αυτοερμηνευόμενα όντα» (Taylor, 1985). Το νόημα το οποίο αποδίδουν στο θέμα του ζην είναι σε μεγάλο βαθμό εκείνο που τους κάνει ό,τι είναι. Αυτή η θεώρηση διαφέρει από την εστίαση των φυσικών επιστημών στις ζωώδεις επιδράσεις. Επιπρόσθετα, οι ατομικοί βίοι «βρίσκονται πάντοτε σε έναν οικείο βίοκοσμο, από τον οποίο αντλούν τις δυνατότητες αυτοερμηνείας τους. Οι ιστορίες ζωής αποκτούν νόημα μόνο με φόντο τα πιθανά πρότυπα ιστοριών που προσφέρονται από την ιστορική πολιτισμική πραγματικότητα» (Guignon, 1989). Με άλλα λόγια, η πολιτισμική μας πραγματικότητα μας παρέχει περιγραφές πιθανών νοημάτων τα οποία μπορούμε να δώσουμε στη ζωή μας. Αντί να συλλογίζεται τον εαυτό ως αντικείμενο οποιουδήποτε είδους, η ερμηνευτική σκέψη ακολουθεί τον Heidegger ο οποίος αντιλαμβάνεται την ανθρώπινη ύπαρξη ως ένα «συμβάν» ή «γίγνεσθαι» (1962: 426). Οι ατομικοί βίοι έχουν χρονική και αφηγηματική δομή. Αποτελούν ένα είδος σταδιακά αποκαλυπτόμενης «κίνησης» η οποία «εκτείνεται από τη γέννηση έως το θάνατο». Με τον τρόπο που το εκφράζει ο Guignon, «όπως ακριβώς τα γεγονότα ενός μυθιστορήματος αποκτούν νόημα από ό,τι φαίνεται να προοιδαίζουν μακροπρόθεσμα... έτσι και το παρελθόν και το παρόν μας αποκτούν νόημα βάσει μιας (πιθανόν σιωπηρής) αίσθησης του πού πηγαινει η ζωή μας ως ολότητα» (1993: 14).

Σύμφωνα με την ερμηνευτική άποψη, ένα βασικό χαρακτηριστικό των ανθρώπων είναι το ενδιαφέρον τους για το αν η ζωή τους έχει νόημα και πού οδηγείται. Γι' αυτό και πάντοτε λαμβάνουν κάποια θέση στη ζωή τους αξιοποιώντας συγκεκριμένους ρόλους, χαρακτηριστικά και αξίες. Οι άνθρωποι δεν επιθυμούν απλώς συγκεκριμένα αποτελέσματα ή την αίσθηση ικανοποίησης από τη ζωή. Αντίθετα, κάνουν πάντοτε «αυστηρές εκτιμήσεις» (Taylor, 1985: 3). Ακόμη και όταν κάτι τέτοιο γίνεται μόνο σιωπηρά και ασυνείδητα, αξιολογούν την ποιότητα των επιθυμιών και των κινήτρων τους καθώς και την αξία των στόχων που θέτουν με βάση το πως αυτά εναρμονίζονται με τη συνολική τους αίσθηση για μια πλήρη νοήματος ή αξιοπρεπή ζωή. Σύμφωνα με τον Taylor (1989: 25ff), τα πλαίσια

που διαμορφώνονται από τις αυστηρές αξιολογήσεις αποτελούν «αναπόδραστα» μέρος της ανθρώπινης κατάστασης ή της κοινωνικής ζωής.

Αυτό σημαίνει ότι είμαστε πάντοτε «συμμέτοχοι» σε κάποια βαθιά και καθοριστικά σύνολα δεσμεύσεων και ταυτοποιήσεων, έστω και αν το περιεχόμενό τους ποικίλλει σε μεγάλο βαθμό ανάμεσα στους διάφορους πολιτισμούς. Οι θετικιστές αλλά και οι μεταμοντέρνοι φαίνεται να πιστεύουν ότι πρέπει να επιχειρήσουμε να τεθούμε εκτός ή να κρατήσουμε όσον το δυνατόν μεγαλύτερες αποστάσεις από την ιστορική πολιτισμική μας εμπλοκή. Οι στοχαστές της ερμηνευτικής θεωρούν πιστεύουν ότι αυτό όχι μόνο είναι αδύνατον, αλλά και κατά κάποιο τρόπο μη αυθεντικό. Το μόνο είδος ανθρώπινης κατάστασης που μπορούμε να φανταστούμε λαμβάνει χώρα σύμφωνα με μια «λογική ερωταπαντήσεων» (Gadamer, 1975: 333) μέσα σε ένα ορισμένο «πεδίο ερωτήσεων» (Taylor, 1989: 26). Αυτές οι ερωτήσεις και απαντήσεις θεωρούνται δεδομένες στον πολιτισμό μας ή τις διαμορφώνουμε εμείς οι ίδιοι με κάποιο τρόπο. Έξω από αυτή τη διαλεκτική ή με την αποδέσμευσή μας από αυτήν δεν θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε καλύτερα ποιοι είμαστε. Απλώς θα αγνοούσαμε το νόημα που έχουν τα πράγματα για μας σε βασικά ζητήματα και θα διατρέχαμε τον κίνδυνο μιας τρομακτικής ψυχικής διάσπασης.

Μπορούμε και συχνά οφείλουμε να ασκούμε βαθιά κριτική σε διάφορες νόρμες και πρακτικές. Πάντοτε όμως ασκούμε αυτή την κριτική στη βάση άλλων δεσμεύσεων ή ηθικών αντιλήψεων που υπαγορεύονται από τις παραδόσεις μας, τις οποίες, κατά τη διάρκεια της διαδικασίας, θεωρούμε δεδομένες. Οι ποικίλες πολιτισμικές και ηθικές παραδόσεις μας αποτελούν πλούσια πηγή τέτοιας κριτικής. Η συνήθης θεώρησή τους ως σταθερών, μονολιθικών αυθεντιών αποτελεί στην πραγματικότητα ένα στενόμυαλο, προκατειλημμένο παράγωγο του Διαφωτισμού. Εν προκειμένω, οι «παραδόσεις» φαίνεται να είναι ουσιαστικά πολυφωνικές, ατέρμονα θορυβώδεις διαφωνίες, και όχι στατικά σύνολα κανόνων (Fowers & Richardson, 1996).

Σύμφωνα με την ερμηνευτική θεώρηση, η θετικιστική και η

μεταμοντέρνα επιθυμία να αποδεσμευτούμε πλήρως από το σύνολο των παραδόσεων και των αυθεντιών φαίνεται παραπλανητική και αυτοαναιρούμενη. Για παράδειγμα, πολλοί μεταμοντέρνοι δίνουν βαρύτητα στην αποστασιοποιημένη ειρωνεία και στο παιχνίδι ως την καταλληλότερη στάση απέναντι στη ζωή, όπως βλέπουμε στον Foucault ο οποίος αντιλαμβάνεται τη ζωή ως μια αμιγώς αισθητική αυτοδημιουργία. Αυτό φαίνεται να αποτελεί ένα όχι και τόσο αυθεντικό μείγμα του αντι-αυταρχισμού του Διαφωτισμού και της αντίδρασης του ρομαντισμού *ενάντια* στον ακραίο ορθολογισμό του Διαφωτισμού. Οι ερμηνευτικοί διανοητές και οι κριτικοί ψυχολόγοι όμως, ακολουθώντας τον Fromm, πιστεύουν ότι θα πρέπει να αναρωτηθούμε *τι* νόημα έχει η ελευθερία, *ποιο* σκοπό εξυπηρετεί και *από πού* πηγάζει. Εκφράζουν την ανησυχία ότι τόσο ο θετικισμός όσο και ο μεταμοντερνισμός μπορεί να αντιπροσωπεύουν εν μέρει μια φυγή από τους αναπόφευκτους κινδύνους και τις ευθύνες της ζωής, ωσάν με την ακραία αποστασιοποίηση να μπορούσαμε να υπερασπιστούμε τον εαυτό μας από την αβεβαιότητα, τα λάθη, τις απογοητεύσεις και τις τραγωδίες. Ίσως χρειάζεται μια βαθύτερη σοφία σχετικά με τη ζωή, αλλά όχι η περιστέλλουσα το πνεύμα αποστασιοποίηση ή η προσποίηση ότι δεν νοιαζόμαστε.

Κατά τους διανοητές της ερμηνευτικής προσέγγισης, οι ηθικές και πολιτικές μας κρίσεις είναι πάντοτε συνδεδεμένες με συγκεκριμένα πολιτισμικά πλαίσια και ζητήματα. Δεν μπορούν ποτέ να είναι οριστικές ή βέβαιες. Δεν φαίνεται όμως να συντρέχει κάποιος σοβαρός λόγος να θεωρούμε ότι όλες οι ηθικές αξίες είναι τελικώς σχετικές ή μη έγκυρες. Όπως και να έχει το θέμα, μόνον κάποιος θεός θα μπορούσε να το γνωρίζει αυτό. Στη θέση της σύγχρονης «αναζήτησης για βεβαιότητα» και του φιλελεύθερου ατομικιστικού ηθικού κώδικα η ερμηνευτική τοποθετεί τη διαδικασία του ερμηνευτικού διαλόγου (Taylor, 1989· Warnke, 1987: 100ff). Αυτού του είδους ο διάλογος αποτελεί ένα είδος πιο ανοιχτής και πολυσχιδούς εκδοχής της ιδανικής συνθήκης συνομιλίας του Habermas. Αντιστοιχεί επίσης σε αυτό που οι κοινωνικοί κονστρουξιονιστές αναφέρουν ως διαρκή διαπραγμάτευση των πολιτισμικών νοη-

μάτων. Υπό αυτό το πρίσμα, οι σοβαρές ηθικές και πολιτικές δεσμεύσεις ουσιαστικά μας ενθαρρύνουν να είμαστε όσο το δυνατόν πιο ανοιχτοί στις αμφισβητήσεις και στις πιθανές ιδέες των άλλων ή του παρελθόντος. Μας παρακινούν να είμαστε ανοιχτοί ακριβώς γιατί θέλουμε να πράττουμε σωστά. Μας παρέχουν επίσης την αίσθηση του εαυτού που είναι απαραίτητη προκειμένου να αντέξουμε την αβεβαιότητα και την αμφιβολία. Με τη σειρά τους, αυτή η ανοιχτή στάση και η διαρκής εξέταση των πεποιθήσεων και των αξιών μας σε νέες συνθήκες και απρόβλεπτες προκλήσεις διευρύνουν την κατανόησή μας και βελτιώνουν την ουσία των δεσμεύσεών μας.

Μπορούμε πάντοτε να διαστρεβλώσουμε αυτή τη διαδικασία με αμυντικό ή ανέντιμο τρόπο. Δεν υπάρχει αλάνθαστη μέθοδος ή κοινωνική ρύθμιση ελέγχου και εξισορρόπησης που να μπορεί να εμποδίσει κάτι τέτοιο. Αλλά αυτό το είδος ερμηνευτικής οντολογίας ή γενικού πλαισίου διαλόγου και ερμηνείας ίσως μας βοηθήσει να αποφύγουμε οικείες ακραίες ουτοπικές φιλοδοξίες και παραιτήσεις στις κριτικές μας προσπάθειες και στο σύνολο της ηθικής μας ζωής γενικότερα. Σύμφωνα με την ερμηνευτική θεώρηση, η κοινωνική επιστήμη και θεωρία είναι «μια μορφή πρακτικής» (Taylor, 1985· Richardson & Christopher, 1993). Πρόκειται για άσκηση δεοντολογίας και πολιτικής με άλλα μέσα, μια διεύρυνση της αναζήτησής μας για δικαιοσύνη, αγάπη και σοφία στον πρακτικό βίο.

Η ψυχολογία του λόγου

Ian Parker

Σημείωμα των επιμελητών: Δεν πάει πολύς καιρός από τότε που οι ψυχολόγοι χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά το αρσενικό γένος είτε μιλούσαν για άνδρες είτε για γυναίκες. Οι κανόνες δημοσίευσης εξακολουθούν να προτρέπουν τους συγγραφείς να περιγράφουν τις έρευνες με τακτικό, αντικειμενικό, αποστασιοποιημένο και αποστειρωμένο τρόπο, αγνοώντας την αναπόφευκτη ακαταστασία και τις υποκειμενικές πλευρές. Υποτίθεται ότι δεν πρέπει να αναφερόμαστε στην άτυπη αλληλεπίδραση με τους συμμετέχοντες στην έρευνα (που συνήθως ονομάζονται «υποκείμενα») ή στο κοινωνικό πλαίσιο της ερευνητικής διαδικασίας. Αυτοί οι γλωσσικοί κανόνες και περιορισμοί ενισχύουν την εικόνα της ψυχολογίας ως αξιακά ουδέτερης επιστήμης. Δεν πρέπει λοιπόν να εκπλήσσει το γεγονός ότι σε πολλά από τα κεφάλαια του παρόντος βιβλίου τονίστηκε με έμφαση πόσο σημαντικό είναι για τους κριτικούς ψυχολόγους να εξετάζουν την ορολογία, την ιδεολογία και τις άλλες πλευρές της επικοινωνίας και της χρήσης της γλώσσας.

Σε αυτό το κεφάλαιο ο *Ian Parker* ασχολείται με τη γλώσσα και το νόημα. Περιγράφει την «ψυχολογία του λόγου» η οποία προσπαθεί να ανακαλύψει πώς «λειτουργεί» η γλώσσα μέσω της ανάλυσης του λόγου και των νοημάτων. Κατά τη μελέτη του τρόπου με τον οποίο «οι γλωσσικές μορφές υπηρετούν κοινωνικά, ιδεολογικά και πολιτικά συμφέροντα» οι κριτικοί αναλυτές λόγου εξετάζουν πώς τα γραπτά και τα προφορικά κείμενα αποκαλύπτουν την υποκειμενικότητα των συγγραφέων τους, πώς δηλαδή το περιεχόμενο των όσων γράφουν σχετίζεται με τα συναισθήματά τους, τις σκέψεις τους και την κοινωνική τους θέση. Στην ανάλυση λόγου επομένως δεν δεχόμαστε το γραπτό ή προφορικό υλικό έτσι όπως ακριβώς παρουσιάζεται το αντίθετο. Κατά μία έννοια, η ανάλυση λόγου προσπαθεί να τελειο-

ποιήσει την τέχνη της καχυποψίας και της σύλληψης των κρυμμένων νοημάτων. Έτσι, όταν οι αναλυτές λόγου εξετάζουν ένα κείμενο, μελετούν τους ειδικούς τρόπους με τους οποίους το υλικό προδιαθέτει τους αναγνώστες να δεχτούν μια συγκεκριμένη ερμηνεία. Σε αυτό το είδος έρευνας μπορούμε να θέσουμε ερωτήματα του τύπου: Ποια είναι τα κρυμμένα ιδεολογικά και πολιτικά νοήματα αυτού του κειμένου; Πώς ένας συγκεκριμένος λόγος αποσαφηνίζει ή συσκοτίζει τις καταπιεστικές σχέσεις στην κοινωνία;

Ο Parker κάνει διάκριση ανάμεσα σε μια κριτική προσέγγιση της «ψυχολογίας του λόγου» και σε μια άλλη προσέγγιση πιο συμβατική. Η πρώτη, η οποία στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στο έργο του Foucault, συνδέει τον ψυχολογικό λόγο με την εξουσία και την ιδεολογία. Από αυτή την παράδοση μαθαίνουμε τη στενή σχέση μεταξύ γλώσσας και πολιτικής. Η δεύτερη, η οποία βασίζεται στο έργο των Potter και Wetherell, εξετάζει τα ποικίλα και δυνάμει αντιφατικά σχήματα λόγου που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι για να εξηγήσουν γεγονότα και συμπεριφορές. Αυτή η προσέγγιση επικεντρώνεται περισσότερο στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι μιλούν για τα φαινόμενα, και λιγότερο στην αλλαγή της κοινωνίας ή της ψυχολογίας.

Ανάλογες αντικρουόμενες θέσεις συναντώνται και σε άλλα πεδία της κριτικής ψυχολογίας, όπως αυτό της φεμινιστικής ψυχολογίας (κεφάλαιο 16). Ο Parker περιγράφει παρόμοιες εντάσεις εντός του πεδίου της ψυχολογίας του λόγου σχετικές με θέματα που εξετάστηκαν προηγουμένως στο βιβλίο, όπως είναι η ατομικιστική επικέντρωση της ψυχολογίας και η χρήση ποιοτικών μεθόδων έρευνας. Συμφωνώντας με την κριτική του ηθικού σχετικισμού που εξέφρασαν οι Frank C. Richardson και Blaine J. Fowers στο κεφάλαιο 17, ο Parker υπενθυμίζει: «Το γεγονός πως μπορούμε να σχετικοποιήσουμε τα φαινόμενα δεν σημαίνει ότι όλες οι εξηγήσεις ή οι ηθικές θέσεις είναι εξίσου έγκυρες ή εξίσου ακατάλληλες».

Ο Parker ολοκληρώνει το κείμενο καθιστώντας σαφές ένα σημείο το οποίο διατυπώνεται άρρητα και σε άλλα κεφάλαια: «Η κριτική ψυχολογία πρέπει να διαμορφωθεί από θεωρητικές πηγές, από εμπειρίες ζωής και από πολιτικές ταυτότητες προ-

ερχόμενες εκτός του χώρου της ψυχολογίας. Μόνο τότε θα έχει νόημα να αποδομήσουμε αυτό που ο κλάδος κάνει σε εμάς και στα άλλα υποκειμένα του». Η χρησιμοποίηση των κανόνων και των υποθέσεων της κυρίαρχης ψυχολογίας δεν μπορεί να οδηγήσει σε μια επαρκή κριτική του πεδίου – εξ ου και είναι σημαντική η επιρροή άλλων προσεγγίσεων, όπως η φεμινιστική θεωρία, ο μαρξισμός, η θεολογία της απελευθέρωσης, ακόμη και ο ουτοπισμός. Καθώς η ψυχολογία εξειδικεύεται όλο και περισσότερο, οι κριτικοί ψυχολόγοι πρέπει να προβαίνουν σε όλο και ευρύτερες γενικεύσεις, ενσωματώνοντας ποικίλες θεωρήσεις, από την πολιτική φιλοσοφία έως την καθημερινή εμπειρία εκείνων που υποφέρουν από το *status quo* και εκείνων που επιδιώκουν να το αλλάξουν. ■

Οι οροι λόγος* και ανάλυση λόγου συχνά προκαλούν προβλήματα στους ερευνητές που προέρχονται από το χώρο της ψυχολογίας και τους συναντούν για πρώτη φορά. Αυτό συμβαίνει γιατί το νόημα των συγκεκριμένων όρων δεν γίνεται εύκολα κατανοητό στην καθημερινή ζωή όπως αυτό των όρων *προσωπικότητα* και *ανάπτυξη*. Πέραν τούτου, οι αναλυτές λόγου διαφοροποιούνται έντονα μεταξύ τους και ως προς το αντικείμενο της μελέτης τους αλλά και ως προς τον τρόπο εξέτασής του.

Στις παρακάτω ενότητες παραθέτω τους ορισμούς των βασικών όρων και κάνω μια σύντομη εισαγωγή στην ανάλυση λόγου. Εν συνεχεία επιχειρώ μια ανασκόπηση του πρόσφατου ιστορικού παρελθόντος δύο διαφορετικών προσεγγίσεων στην έρευνα του λόγου. Κατόπιν παρουσιάζω πέντε άξονες ανάλυσης που έχουν σημασία για μια κριτική θεώρηση. Καταλήγω απαντώντας σε κάποια από τα εναπομείναντα ερωτήματα για όσους θα ήθελαν να εργαστούν στη συγκεκριμένη περιοχή.

* Σ.τ.ε.: Ως λόγος αποδίδεται ο αγγλικός όρος «discourse», που υποδηλώνει το σύστημα έκφρασης και συνεννόησης μεταξύ των ανθρώπων.

Ορισμός του «λόγου»

Οι αναλυτές λόγου μελετούν τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν οι διάφορες μορφές της γλώσσας. Οι κριτικοί αναλυτές λόγου ειδικότερά ενδιαφέρονται για τους τρόπους με τους οποίους αυτές οι γλωσσικές μορφές εξυπηρετούν κοινωνικά, ιδεολογικά και πολιτικά συμφέροντα. Τα διαφορετικά πρότυπα νοήματος που χρησιμοποιούμε προκειμένου να μιλήσουμε για θέματα όπως η «ψυχική ασθένεια» ή η «ομοφυλοφιλία», ωσάν αυτά να αποτελούσαν σταθερά γνωρίσματα της ανθρωπίνης ψυχολογίας, αποτελούν λόγους. Ο λόγος περιγράφει τις διάφορες όψεις του κόσμου με συγκεκριμένους τρόπους. Μια μορφή *ιατρικού λόγου*, για παράδειγμα, θα μας οδηγήσει να μιλήσουμε για μια οδυνηρή εμπειρία ωσάν να αποτελούσε αντανάκλαση υποκειμένης ασθένειας, ενώ μια μορφή *οικογενειακού λόγου* θα ορίσει τις κοινωνικές σχέσεις ωσάν τα ετερόφυλα ζευγάρια που ανατρέφουν μαζί τα παιδιά τους να ήταν ο μοναδικός φυσιολογικός και φυσικός τρόπος συμβίωσης.

Ο όρος «λόγος» εμπεριέχει τους πολλούς τρόπους με τους οποίους το νόημα μεταβιβάζεται μέσω της κουλτούρας, και άρα περιλαμβάνει την ομιλία και τα γραπτά κείμενα, τη μη λεκτική και την εικονογραφική επικοινωνία, καθώς και τα καλλιτεχνικά και ποιητικά σχήματα. Οι άνθρωποι αναπτύσσουν και «εκφράζουν» την ταυτότητά τους μέσα από τη χρήση λεκτικών, μη λεκτικών και άλλων συμβολικών μέσων επικοινωνίας, όπως η τέχνη. Όταν λοιπόν αισθάνονται ότι «εκφράζουν» με γνήσιο τρόπο κάτι που υπάρχει μέσα τους, επιλέγουν και αναπαράγουν έναν συγκεκριμένο λόγο για τη φύση του εαυτού. Για τούτο και δυσκολεύονται να κάνουν ένα βήμα πίσω και να αναρωτηθούν από πού μπορεί να προήλθαν αυτοί οι τρόποι περιγραφής του κόσμου και ποια συμφέροντα εξυπηρετούν.

Οι αναλυτές λόγου αντιμετωπίζουν την ποικιλία των στοιχείων που οι ψυχολόγοι ισχυρίζονται ότι έχουν «ανακαλύψει» για το άτομο και την κοινωνία ως *μορφές λόγου*. Μελετούμε τις περιγραφές της δράσης και της εμπειρίας ως μορφές λόγου και ως ένα είδος ισχυρής πρακτικής στη δυτική κουλτούρα που ορίζει κάποιες μορφές δραστηριότητας και σκέψης

ως φυσιολογικές και κάποιες άλλες ως μη φυσιολογικές. Εδώ υπάρχουν δύο πλευρές σχετικές με το συγκεκριμένο κριτικό έργο. Πρώτον, η παραδοσιακή ψυχολογία αντιμετωπίζεται με καχυποψία, δεδομένου ότι παρουσιάζει τις δικές της εξιστορήσεις για το νου και τη συμπεριφορά σαν να επρόκειτο για αληθινές περιγραφές. Η ανάλυσή μας μπορεί να αποσαφηνίσει τους τρόπους με τους οποίους αυτές οι ιστορίες λειτουργούν, τους λόγους για τους οποίους δείχνουν τόσο αληθοφανείς, καθώς και τους θεσμούς και τις μορφές εξουσίας που αναπαράγουν. Δεύτερον, θεωρείται ότι η παραδοσιακή ψυχολογία μάς παραπλανεί συνεχώς για το χώρο όπου συντελούνται τα «νοητικά» φαινόμενα, τα οποία τοποθετεί αδιάκριτα στο κάθε άτομο χωριστά, και όχι μεταξύ των ανθρώπων, στη γλώσσα.

Ιστορικές πηγές: δύο παραδόσεις

Οι προσεγγίσεις του λόγου στην ψυχολογία αντλούν στοιχεία από συζητήσεις εκτός της συγκεκριμένης επιστήμης. Μπορούμε να προσδιορίσουμε δύο προσεγγίσεις που έχουν προκύψει από αρκετά διαφορετικές θεωρητικές παραδόσεις. Σημειώνουμε πάντως ότι οι παραδόσεις αυτές παρουσιάζουν κάποια αλληλεπικάλυψη, ενώ συχνά εντοπίζονται συγγραφείς οι οποίοι δανειζονται ιδέες και μεταπηδούν από το ένα θεωρητικό πλαίσιο στο άλλο.

Η προσέγγιση του λόγου στον Foucault

Η πρώτη παράδοση εξακολουθεί να είναι η πιο ριζοσπαστική. Εμφανίζεται στο έργο του Γάλλου ιστορικού και φιλοσόφου Michel Foucault (Parker, 1995), το οποίο εισήχθη στην αγγλοαμερικανική ψυχολογία κατά το τέλος της δεκαετίας του 1970, πρώτα μέσω του επιστημονικού περιοδικού *Ideology and Consciousness* (Ιδεολογία και Συνείδηση) (Adlam et al., 1977), που είχε την έδρα του στο Ηνωμένο Βασίλειο, και κατόπιν μέσω του βιβλίου *Changing the Subject* (Henriques et al., 1984). Η λε-

πτομερής περιγραφή και η συλλογιστική του Foucault σχετικά με τις σύγχρονες αντιλήψεις περί τρέλας (1971), τιμωρίας (1977a), εξομολόγησης (1981) και εαυτού (1986) εστιάζονταν σε «κανόνες του λόγου» οι οποίοι έδιναν σε αυτά τα θέματα το νόημα που έχουν στις καθημερινές συζητήσεις. Ο Foucault ασχολήθηκε με την «αρχαιολογία» της κουλτούρας και τη «γενεαλογία» της γνώσης, αποκαλύπτοντας τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκαν τα φαινόμενα που η ψυχολογία εκλαμβάνει ως δεδομένα.

Πολλά ψυχολογικά και κοινωνικά φαινόμενα μπορεί να φαίνονται ήσσοнос σημασίας όταν εξετάζονται ως ανεξάρτητα, χωριστά από την κουλτούρα. Ένα από τα κύρια προβλήματα στην παραδοσιακή, πειραματική-εργαστηριακή ψυχολογία είναι ότι επικεντρώνεται σε ένα θέμα κάθε φορά, όπως η μνήμη ή η προκατάληψη, και εν συνεχεία πραγματοποιεί χιλιάδες μελέτες εξερευνώντας τις διαφορετικές μεταλλαγές του σε διαφορετικά πλαίσια. Υπάρχει μια ψευδαίσθηση σε αυτό το είδος έρευνας: ο ψυχολόγος πιστεύει ότι μπορεί να αποκαλύψει τη «βαθύτερη ουσία» του φαινομένου, να ανακαλύψει τι είναι στην πραγματικότητα η «μνήμη» ή η «προκατάληψη». Αντίθετα, ένας ερευνητής λόγου θέτει το ερώτημα: «Πώς το συγκεκριμένο φαινόμενο κατέληξε να είναι αυτό που είναι;». Τα πιο αθώα στοιχεία της κουλτούρας του καταναλωτή μπορούν να μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε τις λειτουργίες της ισχύος, της ιδεολογίας και των μορφών υποκειμενικότητας σε μια κοινωνία εάν αναρωτηθούμε ποιες συνθήκες λόγου τις κατέστησαν εφικτές (Parker, 1994). Οι οπαδοί του Foucault εξετάζουν λοιπόν πώς οι λόγοι συγκροτούν συγκεκριμένα φαινόμενα, πώς τα επεξεργάζονται, πώς τα κάνουν να φαίνονται φυσικά και πώς μας προτρέπουν να τα θεωρούμε δεδομένα.

Κάποιοι από τους πρώτους επιστημονικούς επιμελητές και συγγραφείς στο *Ideology and Consciousness* και στο *Changing the Subject* διεύρυναν αυτή την έρευνα στην ψυχολογία (Rose, 1985, 1990) ή συνδύασαν την ανάλυση λόγου με την ψυχανάλυση προκειμένου να εξετάσουν το φύλο, τη σεξουαλικότητα και την κοινωνική τάξη (Hollway, 1989· Walkerdine, 1991). Η ψυχανάλυση όμως πρέπει να αντιμετωπίζεται με προσοχή και

σκεπτικισμό σε αυτή τη διαδικασία. Ο Foucault (1981) παρουσίασε ένα ισχυρό επιχείρημα ενάντια στην αντιμετώπιση των ψυχαναλυτικών εννοιών ως βασικών αληθειών για τον άνθρωπο.

Η επόμενη γενιά ερευνητών επηρεάστηκε από αυτές τις ιδέες και μελέτησε την υποκειμενικότητα και τη φυλή (Mama, 1995) καθώς και τη σχέση μεταξύ ψυχολογίας, πολιτισμού και πολιτικής πρακτικής (Burman et al., 1996· Parker, 1992). Μια ιδιαίτερα χρήσιμη ιδέα που διαπερνά αυτό το έργο είναι η έννοια του *σμπλέγματος της ψυχολογίας*. Το «σμπλέγμα της ψυχολογίας» είναι το δίκτυο των θεωριών και πρακτικών που συγκροτούν την ακαδημαϊκή, την επαγγελματική και την εκλαϊκευμένη ψυχολογία. Καλύπτει τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες κατατάσσονται σε κατηγορίες, τίθενται υπό παρατήρηση και υφίστανται τις παρεμβάσεις της ψυχολογίας, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους αντιμετωπίζουν τα ψυχολογικά μοτίβα στις δικές τους συζητήσεις και καθημερινές εμπειρίες.

Το «σμπλέγμα της ψυχολογίας» αποτελεί μέρος ενός συγκεκριμένου «καθεστώτος αλήθειας» το οποίο νοσηματοδοτεί τις συζητήσεις και τις εμπειρίες μας αναφορικά με τον «εαυτό», την «προσωπικότητα» και τις «στάσεις». Ενώ οι ακαδημαϊκοί ψυχολόγοι αφηγούνται ιστορίες σχετικά με τους ανθρώπους και έτσι μετέχουν σε συγκεκριμένες μορφές λόγου σχετικά με το άτομο, οι επαγγελματίες ψυχολόγοι καθιστούν αληθινές αυτές τις ιστορίες και συμβάλλουν στη διατήρηση των συγκεκριμένων πρακτικών λόγου. Ταυτόχρονα υπάρχει πάντα περιθώριο για αντίσταση. Η μελέτη μας σχετικά με τους τρόπους με τους οποίους συγκεκριμένες μορφές λόγου αναπαράγουν σχέσεις ισχύος μπορεί επίσης να προωθήσει έναν «αντίλογο» ή εναλλακτικά επιχειρήματα για ό,τι συνήθως εκλαμβάνεται ως δεδομένο (Foucault, 1977b).

Ερμηνευτικά ρεπερτόρια

Μια δεύτερη προσέγγιση στην ανάλυση λόγου εμφανίστηκε κατά τη δεκαετία του 1980 στην κοινωνική ψυχολογία. Αρχικά

παρουσιάστηκε ως εναλλακτική πρόταση στην παραδοσιακή έρευνα για τις κοινωνικές στάσεις (Potter & Wetherell, 1987). Η κύρια θεωρητική πηγή της ήταν το έργο που αφορούσε την κοινωνιολογία της επιστημονικής γνώσης. Η συγκεκριμένη προσέγγιση αντιμετώπισε τις δραστηριότητες των επιστημόνων ως διαδικασίες που πρέπει να εξηγηθούν και όχι ως ανακαλύψεις για τις οποίες πρέπει να πανηγυρίζουμε.

Επί παραδείγματι, οι επιστήμονες μιλούν για το έργο τους με αντιφατικό τρόπο. Μια προσεκτική ανάλυση του λόγου τους προσδιόρισε τους αντιτιθέμενους τρόπους εξήγησης των φαινομένων. Οι ερευνητές τής εν λόγω θεωρητικής παράδοσης αποκαλούν αυτές τις αντιθετικές εξηγήσεις *ερμηνευτικά ρεπερτόρια*. Για παράδειγμα, ένα «ερμηνευτικό ρεπερτόριο» αναφέρεται στην παρατήρηση, στον έλεγχο και στην αντικειμενικότητα, ενώ ένα άλλο αναγνωρίζει το ρόλο της διαίσθησης και της προσωπικής αντιπαλότητας (Gilbert & Mulkay, 1984). Ο όρος «ψυχολογία του λόγου» επινοήθηκε για πρώτη φορά ως προέκταση αυτού του έργου που εξέταζε τον τρόπο με τον οποίο η μνήμη, η απόδοση χαρακτηρισμών και τα «δεδομένα» κατασκευάζονται στην ομιλία των μη ειδικών και των επιστημόνων (Edwards & Potter, 1993). Η έννοια των «ερμηνευτικών ρεπερτορίων» εξακολουθεί να χρησιμοποιείται σε αυτή τη θεωρητική παράδοση, ακόμη και στην έρευνα που βρίσκεται πιο κοντά σε μια κριτική προσέγγιση της ιδεολογίας και σε μερικές αντιλήψεις του Foucault (Edley & Wetherell, 1995· Wetherell & Potter, 1992).

Η δεύτερη αυτή παράδοση είναι περισσότερο αποδεκτή στην κοινωνική ψυχολογία και, έως έναν βαθμό, στην ψυχολογία γενικότερα. Οι λόγοι της μεγαλύτερης αποδοχής της είναι διότι εντάσσει το έργο της ανάλυσης λόγου στις παραδοσιακές ψυχολογικές κατηγορίες και διότι αποφεύγει τις αναφορές στην πολιτική ή την εξουσία. Παρότι το μοντέλο σχετικοποιεί τις κατηγορίες που η ψυχολογία αρέσκεται να θεωρεί ουσιώδεις και αμετάβλητες, περιορίζει την ανάλυσή του σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο αντί να την τοποθετεί στις ευρύτερες πρακτικές του λόγου. Ως εκ τούτου, μεγάλο μέρος των ερευνών σε αυτή την παράδοση είναι μάλλον περιγραφικό, και μια σειρά

τεχνικών από τη μικρο-κοινωνιολογία κάνει την περιγραφή να μοιάζει περισσότερο αντικειμενική. Αυτή η προσέγγιση είναι λιγότερο κριτική από τον ιδεολογικό και πολιτικό λόγο της ψυχολογίας.

Η ανάλυση λόγου στην ψυχολογία

Η δεύτερη προσέγγιση της ανάλυσης λόγου με τη χρήση «ερμηνευτικών ρεπερτορίων» ταιριάζει περισσότερο με τον όρο «ψυχολογία του λόγου» από ό,τι τα κριτικά έργα που ακολουθούν την παράδοση του Foucault. Εν προκειμένω υπάρχουν σίγουρα κάποια πλεονεκτήματα, επειδή η συγκεκριμένη παράδοση καθιστά μερικές καιρίες πτυχές της ανάλυσης λόγου πιο προσιτές στο κοινό της ψυχολογίας. Οι Potter και Wetherell (1987) επιστούν την προσοχή σε τρία χαρακτηριστικά του λόγου. Στην πορεία βοηθούν τους ερευνητές να περιορίσουν την εξάρτησή τους από τις παραδοσιακές ψυχολογικές ιδέες.

Τρία χαρακτηριστικά του λόγου, της εξουσίας και της πρακτικής

Μερικές ιδέες από τη φιλοσοφία και την κοινωνιολογία αποδείχθηκαν χρήσιμες στην εξέταση της γλώσσας. Θα περιγράψω εν συντομία πώς αυτές οι ιδέες εντάχθηκαν στην ψυχολογία του λόγου και στη συνέχεια θα συνδέσω την καθεμιά με κάποιες πιο κριτικές θεωρήσεις. Η προσοχή στη *μεταβλητότητα*, την *κατασκευή* και τη *λειτουργία* απομακρύνει αρκετά τον ερευνητή από την παραδοσιακή ψυχολογία, χρειάζεται όμως και κάτι περισσότερο για να τον βοηθήσει να κάνει το άλμα προς την κριτική θεώρηση. Το καθένα από αυτά τα τρία χαρακτηριστικά του λόγου έχει ήδη περιγραφεί στα κείμενα του Foucault (1972).

Από τη μεταβλητότητα στην αντίφαση. Το πρώτο χαρακτηριστικό είναι η *μεταβλητότητα*. Οι ψυχολόγοι έχουν την τάση να

αναζητούν είτε τη σταθερότητα των αντιδράσεων, είτε ένα σύνολο θεμάτων σε ένα ερωτηματολόγιο ή μια δοκιμασία που να παρουσιάζει συνάφεια, είτε μια «οικονομική» ερμηνεία για ένα φαινόμενο. Η ψυχολογική εξήγηση αναζητά εργαλεία που θα προβλέπουν ένα φαινόμενο με συνεπή τρόπο. Η ερμηνεία στο παραδοσιακό ψυχολογικό έργο αναζητά ένα και μοναδικό νόημα, είτε πρόκειται για καταγραφές παρατηρήσεων είτε για αναφορές εμπειριών. Αντίθετα, οι αναλυτές λόγου δίνουν πάντοτε προσοχή στην ασυνέπεια και στις διαφορετικές περιγραφές. Στόχος τους δεν είναι να συλλάβουν τους ανθρώπους να λένε ψέματα, αλλά να καταδείξουν τα διαφορετικά και ενίοτε αντιφατικά νοήματα που εμφανίζονται από κοινού σε οποιονδήποτε ειδικό λόγο.

Για παράδειγμα, οι Wetherell και Potter (1992) μελέτησαν το φυλετικό και πολιτισμικό λόγο των Pakeha (λευκών) Νεοζηλανδών και τις απόψεις τους για τους Maori. Μεταξύ των αφηγήσεών τους υπήρχαν αντικρουόμενες περιγραφές για την κουλτούρα. Αφενός, η κουλτούρα γινόταν αντιληπτή ως «κληρονομιά», με τους Maori να παρουσιάζονται σαν ένα είδος υπό προστασία. Σε άλλα σημεία της συζήτησης οι άνθρωποι υιοθετούσαν έναν θεραπευτικό τόνο, εκφράζοντας ανησυχία μήπως οι νεαροί Maori συμπεριφερθούν άσχημα επειδή είχαν αποσυνδεθεί από την πολιτισμική ομάδα τους. Τέτοιες διαφορετικές ερμηνείες ή μορφές λόγου μπορούν να εντοπιστούν στο κείμενο της συνέντευξης του ίδιου ατόμου.

Η ιστορική έρευνα του Foucault επικεντρώθηκε στις αντιφάσεις μεταξύ των λόγων και των τρόπων με τους οποίους ο εαυτός διασπάται σε διαφορετικές κατευθύνσεις μέσα από το λόγο. Η ενοποιημένη εικόνα του «εαυτού» στη σύγχρονη ψυχολογία και κοινωνία δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα είδωλο· γι' αυτό και η «ψυχολογία του λόγου» δεν πρέπει να υποθέτει τον αδιαίρετο χαρακτήρα του ατόμου. Ο όρος *αποδόμηση* χρησιμοποιείται μερικές φορές σε αυτό το πλαίσιο για να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο ένα κείμενο μπορεί να αποσαφηνιστεί και να καταδειχθούν οι αντιφάσεις σε αυτό, έτσι ώστε να φανεί ποιες ιδέες προωθούνται και με ποιο τμήμα. Μια κριτική ανάγνωση του λόγου αποτελεί πάντοτε, κατά

μία έννοια, μια αποδόμηση των κυρίαρχων μορφών γνώσης (Derrida, 1981· Eagleton, 1983). Ενώ η έννοια της μεταβλητότητας τείνει να εξαιρεί τη διαφορετικότητα των νοημάτων με πλουραλιστικό πνεύμα, η έννοια της αντίφασης συνδέεται περισσότερο ευθέως με τον αγώνα, την ισχύ και την αποδόμηση του λόγου στην πράξη.

Από την κατασκευή στη σύνθεση. Το δεύτερο χαρακτηριστικό του λόγου είναι η *κατασκευή*. Η κατασκευή αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο κάθε συμβολική δραστηριότητα πρέπει να κάνει χρήση των πηγών της κουλτούρας ώστε να έχει νόημα για τους άλλους ανθρώπους. Η παραδοσιακή ψυχολογία αντιμετώπιζε τα άτομα σαν να μπορούσαν, κατά βάση, να διαχωριστούν από τον πολιτισμό, και διαχειρίζεται τις νοητικές διεργασίες του κάθε ατόμου σαν να είναι αποσυνδεδεμένες από τον υπόλοιπο βίκοσμο στον οποίο το «υποκείμενο» ζει. Η ανάλυση λόγου κατανοεί τα νοήματα των όρων, των λέξεων, των εκφράσεων, των επιχειρημάτων και των άλλων φαινομενικά διακριτών πτυχών της γλώσσας ως στενά συνδεδεμένων με άλλα νοήματα και δραστηριότητες. Μια σημαντική πηγή γι' αυτό υπήρξε η *εθνομεθοδολογία* (Garfinkel, 1967), η οποία θεωρεί ότι το νόημα ορίζεται πάντοτε από το πλαίσιο. Ένα άλλο χρήσιμο εργαλείο είναι η *ανάλυση συνομιλίας*, η οποία εξετάζει τους μηχανισμούς εναλλαγής των ομιλητών και τον τρόπο διατήρησης της τάξης στην ομιλία (Atkison & Heritage, 1984). Οι άνθρωποι δεν μπορούν να κατασκευάσουν το νόημα των συμβόλων καθώς συνομιλούν, αλλά μετέχουν σε ήδη υπάρχοντα νοήματα. Τα νοήματα δεν μεταβιβάζονται από το έναν στον άλλο, αλλά παράγονται κατά τη διάρκεια του λόγου, καθώς οι άνθρωποι συμμετέχουν σε νέα κείμενα. Ο λόγος λοιπόν κατασκευάζει τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι μπορούν να σχετιστούν μεταξύ τους.

Για παράδειγμα, η Hollway (1989) ανέλυσε τις αφηγήσεις ετερόφυλων ζευγαριών, εξετάζοντας τους τρόπους με τους οποίους περιγράφονταν οι έννοιες της οικειότητας και της σεξουαλικότητας. Επισήμανε τρεις αντικρουόμενους λόγους οι οποίοι είχαν σοβαρές συνέπειες στον τρόπο με τον οποίο οι

σύντροφοι μπορούσαν να βιώσουν τον εαυτό τους ως άνδρα ή ως γυναίκα σε μια σχέση. Ο λόγος για το «ανδρικό σεξουαλικό ένστικτο» εμφανίζει τον άνδρα να κυριαρχείται από δυνάμεις που δεν μπορεί να ελέγξει και τη γυναίκα μόνο ως ένα αντικείμενο και αποδέκτη των αναγκών του. Ο λόγος για το «έχω/κατέχω» παρουσιάζει τον άνδρα και τη γυναίκα ως δεσμευμένους διά βίου, με την ηθική ευθύνη να διατηρήσουν τη σχέση που έχει προτεραιότητα. Ο λόγος για την «επιτρεπτικότητα» εξυμνεί την πιθανότητα άλλων σχέσεων και την ελευθερία του κάθε συντρόφου να βρει την ολοκλήρωση όπως αυτός ή αυτή επιθυμεί. Αυτές οι μορφές λόγου δεν προδιαγράφουν μόνο συγκεκριμένες συμπεριφορές, αλλά δημιουργούν επιπλέον την «αρρενωπότητα» και τη «θηλυκότητα» ως θέματα που πρέπει να κατανοηθούν και ως θέσεις που μπορούν να ακολουθηθούν με τρόπους που είναι είτε απελευθερωτικοί είτε καταπιεστικοί για όσους τις επιλέγουν.

Η μελέτη του Foucault (1970) σε σχέση με τις διαφορετικές επιστήμες ή μορφές γνώσης στη δυτική κουλτούρα και για την εμφάνιση της σύγχρονης επιστήμης κατά το 19ο αιώνα υπήρξε ένα «στρουκτουραλιστικό» εγχείρημα. Με άλλα λόγια, ο Foucault περιέγραψε τις δομές γνώσης και τον τρόπο με τον οποίο διαπερνούν την κατανόησή μας για τον κόσμο. Η «αρχαιολογία» του για τις ανθρωπιστικές επιστήμες έδειξε πώς οι αντιλήψεις που εμείς θεωρούμε δεδομένες στην ψυχολογία και στην καθημερινή μας ζωή έχουν μια μακρά ιστορία η οποία σηματοδοτείται από ταχείες αλλαγές στη γνώση. Η σύγχρονη γνώση κυβερνά τον τρόπο με τον οποίο μιλούμε και σκεφτόμαστε για τις επιστήμες, την πρόοδο και το προσωπικό νόημα. Οι ιδέες μας συγκροτούνται μέσα σε σχήματα λόγου τα οποία δεν μπορούμε να ελέγξουμε. Στο ύστερο έργο του ο Foucault τόνισε την ασάθεια και τις διαμάχες αναφορικά με το νόημα που χαρακτηρίζουν την ανθρώπινη δραστηριότητα και κατέληξε στον όρο «γενεαλογία» για να αναφερθεί στον άτακτο, μπερδεμένο και ενίοτε επώδυνο τρόπο με τον οποίο αναδύονται τα νοήματα. Οι δομές εν προκειμένω θεωρούνταν ότι βρίσκονταν υπό διαρκή αμφισβήτηση και η ισχύς που κατείχαν σιναντούσε πάντοτε την αντίσταση. Μια περιγραφή του Foucault για το

«συμπλέγμα της ψυχολογίας», επί παραδείγματι, επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα έχουν μάθει να αφηγούνται – στους ειδικούς, στους άλλους και στον ίδιο τους τον εαυτό – μια λογικά συνεκτική ιστορία για τον εαυτό τους. Συνοψίζοντας, η στροφή από την κατασκευή στη σύνθεση μας βοηθά να κατανοήσουμε ότι τα νοήματα είναι ιστορικά και πολιτικά συγκροτημένα, και όχι απλώς γνωστικά κατασκευασμένα σε ένα κοινωνικό κενό.

Από τη λειτουργία στην ισχύ. Το τρίτο χαρακτηριστικό είναι η *λειτουργία*. Ο λόγος δεν αποτελεί ένα διαφανές παράθυρο από το οποίο φαίνεται ο νους του ατόμου ή ο εξωτερικός κόσμος, όπως πολλοί ψυχολόγοι μοιάζουν να πιστεύουν. Μάλλον η γλώσσα που οργανώνεται μέσω του λόγου ασκεί πάντοτε μια πράξη. Παρότι φαίνεται ότι απλώς περιγράφουμε μια κατάσταση πραγμάτων, ο σχολιασμός μας έχει πάντα άλλα αποτελέσματα: διαδραματίζει το δικό του ρόλο στη νομιμοποίηση ή την αμφισβήτηση, στην υποστήριξη ή την ειρωνεία, στην επικύρωση ή την υπονόμηση αυτού που περιγράφει. Τόσο στην καθημερινή γλώσσα όσο και στην ψυχολογική περιγραφή οι εκφράσεις μας είναι «πράξεις ομιλίας» (Austin, 1962). Οι αναλυτές λόγου θα εστιάσουν την προσοχή τους σε όσα αυτές οι πράξεις κάνουν. Η θεωρία των πράξεων ομιλίας βλέπει τον καθημερινό λόγο ως μια εναλλακτική πρόταση στις διανοητικές εξηγήσεις των ατομικών δραστηριοτήτων, ο δε Wittgenstein και οι άλλοι συγγραφείς σε αυτή την παράδοση αντιμετωπίζουν τα ψυχολογικά φαινόμενα ως αποτελέσματα ή παράγωγα της συνηθισμένης γλώσσας (Parker, 1996· Wittgenstein, 1958).

Η προσοχή στις λειτουργίες του λόγου ριζοσπαστικοποιείται επίσης μέσα από την περιγραφή του Foucault (1982b) για την *ισχύ*. Σύμφωνα με τον Foucault, η ισχύς συνδέεται με τη γνώση. Αυτή η άποψη διαφέρει από πολλές συνήθεις κοινωνικές επιστημονικές περιγραφές, οι οποίες περιορίζουν την ισχύ σε ένα είδος δυνατότητας που ένα άτομο κατέχει και ασκεί όποτε το επιθυμεί (Ng, 1980). Για παράδειγμα, η Walkerdine (1991) ανέλυσε την αλληλεπίδραση μιας δασκάλας και ενός μικρού αγοριού στην τάξη. Σε ένα σύντομο κομμάτι του κειμέ-

νου, η δασκάλα ήταν ικανή να ελέγξει το αγόρι έως ότου αυτό αντέδρασε με μια τάση σεξουαλικής παρενόχλησης. Εκείνη υποχώρησε και εν συνεχεία δεν κατόρθωσε να επιβληθεί. Η Walkerdine διερεύνησε τον τρόπο με τον οποίο οι αντικρουόμενοι λόγοι για την υποτιμημένη γυναικεία σεξουαλικότητα και τη θεωρία της φιλελεύθερης εκπαίδευσης κατασκευάζαν τον τρόπο με τον οποίο οι συμμετέχοντες μπορούσαν να σχετιστούν μεταξύ τους. Το αγόρι μπορούσε να βάλει τη δασκάλα στη θέση της γυναίκας και έτσι να την αποστομώσει· η δε γυναίκα, η οποία είχε διδαχτεί να προάγει την ελεύθερη έκφραση των παιδιών, τοποθέτησε τον εαυτό της στη θέση της καλής δασκάλας και έτσι δεν κατόρθωσε να σταματήσει το αγόρι. Αυτοί οι λόγοι μπορούσαν να προκύψουν μόνο λόγω του ευρύτερου συστήματος ισχύος στις σχέσεις ανδρών-γυναικών και των συστημάτων ιδεολογίας στην εκπαίδευση. Η ισχύς εκφράστηκε στη συγκεκριμένη σχολική τάξη με τέτοιο τρόπο ώστε η γυναίκα συμμετείχε στη δική της καταπίεση και την αναπαρήγαγε.

Ο λόγος τοποθετεί τους ανθρώπους σε «θέσεις υποκειμένων», θέσεις στο λόγο οι οποίες χαρακτηρίζονται από συγκεκριμένα δικαιώματα και συγκεκριμένες προδιαγραφές για το τι μπορεί να ειπωθεί. Οι άνθρωποι πρέπει να αποδεχτούν αυτές τις θέσεις για να λειτουργήσει ο λόγος (Davies & Harré, 1990). Η έννοια της «θέσης υποκειμένου» συνιστά ένα πολύτιμο εργαλείο για την κατανόηση της κατάχρησης εξουσίας στην ψυχολογία και στην ευρύτερη κουλτούρα. Μερικοί θα μιλήσουν και μερικοί θα παραμείνουν σιωπηλοί. Από αυτή την άποψη, το γεγονός ότι οι άνθρωποι μιλούν με συγκεκριμένους τρόπους αποτελεί εξίσου μεγάλο πρόβλημα με το γεγονός ότι δεν μιλούν καθόλου.

Άξονες διαφοράς στην έρευνα του λόγου

Όπως και σε κάθε άλλη προσέγγιση στην ψυχολογία, υπάρχουν πολλές διαφωνίες αναφορικά με το τι είναι η ψυχολογία του λόγου. Επιπλέον εκφράζονται κάποιες αμφιβολίες για το

κατά πόσο μπορεί να αποτελέσει μια αποτελεσματική εναλλακτική πρόταση στο κυρίαρχο ρεύμα. Εάν αποφασίσουμε να την οικειοποιηθούμε και να τη χρησιμοποιήσουμε, θα διαπιστώσουμε ότι δεν είναι και τόσο σταθερά αξιόπιστη ως εργαλείο κριτικής για την εξέταση της ψυχολογίας. Υπάρχουν μερικά σημαντικά προβλήματα στις προσεγγίσεις λόγου τα οποία χρήζουν μεγάλης προσοχής. Σε αυτό το δεύτερο μέρος του κεφαλαίου εξετάζω μερικές από τις κύριες διαμάχες και διαιρέσεις στην έρευνα του λόγου, καθώς και τις συνέπειές τους για τους κριτικούς ψυχολόγους. Ειδικότερα, περιγράφω τους πέντε άξονες γύρω από τους οποίους κινούνται επί του παρόντος οι εννοιολογικές διαφορές.

Μικρο-επίπεδο-μακρο-επίπεδο

Ο περιορισμός των εξηγήσεων στο μεμονωμένο άτομο προβληματίζε ανέκαθεν τις κριτικές ψυχολογικές προσεγγίσεις (Billing, 1976). Η ψυχολογία έχει θεμελιωθεί πάνω στη μελέτη του ατόμου το οποίο θεωρείται ότι βρίσκεται εκτός κοινωνικού πλαισίου. Ο περιορισμός στο μικρο-επίπεδο, στο οποίο το άτομο γίνεται αντιληπτό ως πηγή όλων των ψυχολογικών διεργασιών, αποτελεί συνήθως έναν συντηρητικό τρόπο ερμηνείας. Αντίθετα, οι κριτικοί ψυχολόγοι επιμένουν ότι είναι αναγκαίο να επικεντρωνόμαστε σε πρότυπα κοινωνικών σχέσεων και σε δομές του ευρύτερου πολιτισμού προκειμένου να εξηγήσουμε πώς εμφανίζονται τα ψυχολογικά φαινόμενα. Μόνο τότε είναι δυνατόν να συνδέσουμε την ψυχολογία με ζητήματα ιδεολογίας και ισχύος.

Στην ανάλυση λόγου υπάρχουν πολλά έργα τα οποία αναφέρονται στο διαπροσωπικό επίπεδο και σε κείμενα συνομιλιών και συνεντεύξεων. Παρατηρείται μια προοδευτική απομάκρυνση από το άτομο και μια μετατόπιση προς τα πλαίσια στα οποία οι άνθρωποι δημιουργούν και μεταβάλλουν τις σχέσεις τους με τους άλλους. Οι μικρο-κοινωνιολογικές θεωρήσεις, όπως η *ανάλυση της συνομιλίας* και η *εθνομεθοδολογία*, εισήχθησαν προκειμένου να περιγράψουν, για παράδειγμα, πώς ένα άτομο αποδίδει και αποκτά ταυτότητα ως μέλος μιας ομά-

δας μέσω της χρήσης «μηχανισμών κατηγοριοποίησης των μελών» (Sacks, 1974), ή πώς κατασκευάζεται ο χαρακτηρισμός του «αποκλίνοντος» για κάποιους ανθρώπους μέσα από αυτό που κατέληξε να θεωρείται ασυνήθιστη συμπεριφορά (Smith, 1978). Μπορούν επίσης να επιλεγούν μερικά σημαντικά θέματα σχετικά με το φύλο και την ισχύ στη γλώσσα τα οποία χρησιμοποιούν εξηγήσεις που βασίζονται στην ανάλυση των συνομιλιών (Crawford, 1995).

Μολονότι όμως το έργο της ανάλυσης των συνομιλιών και της εθνομεθοδολογίας είναι χρήσιμο, αυτή η μικρο-κοινωνιολογική προσέγγιση δεν επιτρέπει τη μετατόπιση σε υψηλότερου επιπέδου κοινωνική και πολιτισμική ανάλυση. Κάποια στιγμή οι κριτικοί ψυχολόγοι θα χρειαστεί να αναφερθούν στο χαρακτήρα μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, στις οικονομικές δομές, στις κοινωνικές τάξεις και στα συστήματα καταπίεσης που βασίζονται, λόγου χάρη, στο φύλο ή στη φυλή. Η μικρο-κοινωνιολογική προοπτική τους εμποδίζει να πράξουν κάτι τέτοιο. Στο μικρο-κοινωνιολογικό επίπεδο επομένως δεν υπάρχει περιθώριο για μια ανάλυση του ρόλου της ιστορίας, επειδή οι άνθρωποι θεωρείται ότι δημιουργούν αυθόρμητα μια εκδοχή του κόσμου μέσα στις συζητήσεις τους και στις δικές τους ερμηνείες άλλων κειμένων (Garfinkel, 1967). Εν προκειμένω λοιπόν υπάρχει κίνδυνος να περιοριστεί η ψυχολογία του λόγου στο δικό της αντικείμενο εστίασης και να μη λάβει υπόψη το ρόλο της ιδεολογίας και της ισχύος.

Στην άλλη πλευρά του άξονα του μικρο- και μακρο-επιπέδου βρίσκονται διάφορες προσεγγίσεις οι οποίες διερευνούν το ιστορικό και πολιτισμικό υπόβαθρο αυτής της – μικρής κλίμακας – δραστηριότητας δημιουργίας νοήματος. Φυσικά, είναι απόλυτα αναγκαίο οι κριτικοί ερευνητές λόγου να δίνουν την απαραίτητη προσοχή στο μικρο-επίπεδο αντί απλώς να επιμένουν ότι είναι επαρκής η ανάλυση των ιστορικών δυνάμεων και των κοινωνικών δομών. Οι κριτικοί ψυχολόγοι θα πρέπει να ενστερνιστούν το επιχείρημα του φεμινισμού ότι το «προσωπικό είναι πολιτικό» (Rowbotham et al., 1979). Μια ερμηνεία του λόγου θα πρέπει να μπορεί να αναγνωρίζει τους τρόπους με τους οποίους οι διεργασίες της ιδεολογίας και της

ισχύος διεισδύουν στις μικρές ιστορίες της καθημερινής ζωής (Smith, 1974).

Μια ψυχολογία του λόγου η οποία προτίθεται να εξετάσει με κριτικό τρόπο τα επιτεύγματα των κοινωνικών πρωταγωνιστών οφείλει να διερευνήσει τους κανόνες που ακολούθησαν και το υλικό με το οποίο ασχολήθηκαν. Αλλά για να το κάνει αυτό, θα πρέπει να συνεκτιμήσει πώς οι ευρύτερες δομές ισχύος καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο δημιουργούμε το νόημα για όσα μας περιβάλλουν καθώς και τον τρόπο με τον οποίο οι δομές αυτές περιορίζουν την κατανόησή μας για τον εαυτό μας και τον κοινωνικό κόσμο. Όπως τόνισαν μερικοί ρεαλιστές συγγραφείς, χρειάζεται να αντιμετωπίσουμε τις ακούσιες συνέπειες, τις απροσδιόριστες συνθήκες, τα ασυνείδητα κίνητρα και τις σιωπηρές δεξιότητες που εμποδίζουν τον κόσμο να είναι ένα απόλυτα ανοιχτό και διαυγές πεδίο (Bhaskar, 1989· Parker, 1992).

Εσωτερικό-εξωτερικό

Εκτός από τον περιορισμό των ερμηνειών στο επίπεδο του μεμονωμένου ατόμου, ο συντηρητικός στόχος των περισσότερων ψυχολόγων είναι η ανάπτυξη μιας περιγραφής τού τι συμβαίνει στο εσωτερικό του νου. Εδώ η ψυχολογία αναπαράγει τη βαθιά βιωμένη εμπειρία των περισσότερων ατόμων των δυτικών κοινωνιών, θεωρώντας ότι η σκέψη τους αρχικά συντελείται σε ένα εσωτερικό προσωπικό πεδίο, και μόνο αφού συμβεί αυτό μπορεί να εκφραστεί και να επικοινωνηθεί στους άλλους. Ο κίνδυνος με όλες αυτές τις εξηγήσεις που επιχειρούν να φωτίσουν το εσωτερικό του υποκειμένου είναι ότι πολύ συχνά επαναφέρουν με λαθραίο τρόπο την αντίληψη της ουσιοκρατίας στην εικόνα που σχηματίζουμε για την κοινωνική δράση. Η *ουσιοκρατία* αποτελεί μια μέθοδο εξήγησης η οποία μελετά τα σταθερά χαρακτηριστικά που υπάρχουν ανεξάρτητα από τις κοινωνικές σχέσεις. Η ουσιοκρατία συναντάται σε σύγχρονες περιγραφές λόγου και ειδικά: εκεί όπου υπάρχει το δέλεαρ της χρησιμοποίησης κάποιων στοιχείων από την έννοια του εαυτού για να εξηγηθεί η ταυτότητα στο λόγο (π.χ. Burr, 1995).

εκεί όπου κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της σκέψης θεωρείται ότι υποστηλώνουν αυτό που κάνουν τα άτομα στο λόγο τους (π.χ. Billing, 1991)· ή εκεί όπου γίνεται απόπειρα αιτιολόγησης μιας θεώρησης σχετικής με το λόγο με την άμεση επιστράτευση στοιχείων από τη νευροφυσιολογία (π.χ. Harré & Gillett, 1994).

Παρά ταύτα, ένας άλλος κίνδυνος ελλοχεύει επίσης με την εναλλακτική κριτική ερμηνεία η οποία επιμένει ότι τα πάντα εντοπίζονται στη γλώσσα και ότι όλες οι γνωστικές μας δεξιότητες, οι αποφάσεις, οι εμπειρίες σχετικά με τον εαυτό και οι σχολιμότητες μπορεί να διαλυθούν στο λόγο καθώς αυτός περνά από μέσα μας. Το επιχείρημα των σχετικών θεωριών ενάντια στην ύπαρξη ενός γνωστικού μηχανισμού μέσα στο νου μπορεί να φαίνεται ανησυχητικά παρεμφερές με τις παραδοσιακές συμπεριφοριστικές θεωρήσεις, οι οποίες αρνούνται να εξετάσουν όσα συμβαίνουν μέσα στον ανθρώπινο νου, σαν να πρόκειται για ένα είδος κλειστού κουτιού. Είναι αλήθεια ότι μια απόλυτη ψυχολογία του λόγου είναι αντι-ανθρωπιστική, δεδομένου ότι βλέπει καχύποπτα την ιδέα της ύπαρξης ενός ενιαίου εαυτού πίσω από το λόγο. Το πρόβλημα εδώ έγκειται στην ατομικιστική ουσιοκρατία η οποία στηρίζει πολλές από τις ανθρωπιστικές ρητορικές.

Μια κριτική ερμηνεία του λόγου επαναπροσδιορίζει τα ζητήματα που αφορούν το εσωτερικό και το εξωτερικό επίπεδο, μετατρέποντας τη δραστηριότητα των ομιλητών και των ακροατών σε θέσεις μέσα στο λόγο. Το εσωτερικό και το εξωτερικό επίπεδο αποτελούν διαλεκτικές πλευρές της ανθρώπινης υποκειμενικότητας, η οποία υποκειμενικότητα αναφέρεται στην αίσθηση του εαυτού και στην παραγωγή αυτής της αίσθησης του εαυτού σε σχέση με τους άλλους. Η ανθρωπιστική ψυχοθεραπεία, για παράδειγμα, προσπαθεί να ανακαλύψει τον εαυτό σαν να ήταν πάντοτε εκεί, κάτω από την επιφάνεια. Η ακεραιότητα του εαυτού διατηρείται ανεξάρτητα από τις κοινωνικές σχέσεις. Εν αντιθέσει, η ψυχοθεραπεία του λόγου εντοπίζει τις πηγές της οδύνης στα δίκτυα των κοινωνικών σχέσεων και στα πρότυπα της γλώσσας. Έτσι, μια στροφή στο λόγο εντός των πλαισίων της θεραπείας βοήθησε τους ψυχοθεραπευτές που

θέλουν να συνδέσουν την εργασία τους με ευρύτερα θέματα κοινωνικής δικαιοσύνης. Οι θεραπευτές λόγου αποδομούν το πρόβλημα του πελάτη εντοπίζοντάς το στο λόγο, «εξωτερικεύοντάς» το (White & Epston, 1990). Αυτό το καινοτόμο θεραπευτικό έργο οδηγεί σε μια πιο ελκυστική και ενδυναμωτική κοινωνική ανθρωπιστική πρακτική.

Ποσοτικό-ποιοτικό

Ο τρίτος άξονας ξεκινά από την ποσοτικοποίηση των αναλυτικών περιγραφών λόγου και φτάνει σε πιο ερμηνευτικά ποιοτικά είδη εξηγήσεων. Η πλέον παραδοσιακή ψυχολογία λειτουργεί πάνω στο συντηρητικό σκεπτικό ότι τα μόνα άξια μελέτης φαινόμενα είναι εκείνα που μπορούν να μετρηθούν. Η ποσοτικοποίηση των ψυχολογικών και διαπροσωπικών διεργασιών εγγυάται κατά κάποιον τρόπο ότι η έρευνα είναι επιστημονική. Η κριτική ψυχολογία αμφισβητεί αυτό το επιστημονικό κατεστημένο με διάφορους τρόπους. Μια στρατηγική που εφαρμόστηκε ήταν η άρνηση της υιοθέτησης του όρου «επιστήμη» και η υποστήριξη της άποψης, σύμφωνα με την εθνομεθοδολογία, ότι η επιστημονική ερμηνεία αποτελεί απλώς έναν συγκεκριμένο τρόπο νοηματοδότησης του κόσμου (Woolgar, 1988). Μια άλλη στρατηγική κατέδειξε ότι η επιστημονική έρευνα δεν χρειάζεται να προσφεύγει στην ποσοτικοποίηση και χαρακτήρισε ως κακή επιστήμη την επιδίωξη των ερευνητών να ποσοτικοποιούν τα φαινόμενα προτού περιγράψουν προσεκτικά τις μεμονωμένες περιπτώσεις (Harré & Secord, 1972).

Η διαφορά μεταξύ ποσοτικών και ποιοτικών τάσεων στην ανάλυση λόγου φαίνεται στη διαμάχη μεταξύ εκείνων που αναζητούν μια κριτική «ανάγνωση» που να βασίζεται στη θεωρία και εκείνων που ακολουθούν τη συντομότερη οδό του υπολογιστή για την κωδικοποίηση του υλικού. Το πρόβλημα είναι ότι αυτό το είδος κωδικοποίησης πρέπει πάντα να λειτουργεί ως μια μορφή ανάλυσης περιεχομένου. Εξοικονομεί χρόνο με την ταχύτατη εξέταση ενός μεγάλου όγκου κειμενικού υλικού. Πολύ συχνά όμως οδηγεί στη θεώρηση της γλώσσας ως ενός συνόλου από τακτικά κατηγοριοποιημένες διακριτές δέσμες

νόηματος που έχουν πάντοτε την ίδια αξία ανεξαρτήτως πλαισίου.

Ο Barthes (1977) αναφέρθηκε στο «θάνατο του συγγραφέα», υποθέτοντας ότι δεν θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε το νόημα ενός κειμένου ανάγοντάς το στο πρόσωπο που το «έγραψε». Η άλλη πλευρά αυτού του επιχειρήματος ωστόσο, που είναι εξίσου σημαντική, υποστηρίζει ότι τα είδη ανάγνωσης που ο Barthes πρότεινε απαιτούσαν τη «γέννηση του αναγνώστη» ως ενεργού συμμετόχου στο κείμενο. Ο κριτικός αναλυτής λόγου είναι ένας ενεργός αναγνώστης ο οποίος ενθαρρύνει τους ανθρώπους να διαβάσουν τα κείμενα που υπάρχουν γύρω τους και έτσι να λάβουν μια θέση κατανόησης και να αποκτήσουν μεγαλύτερο έλεγχο στη ζωή τους.

Οι ποσοτικές προσεγγίσεις δεν μας πηγαίνουν πιο πέρα από την περιγραφή ή την ανάγνωση. Οι υπολογιστές μάς βοηθούν στο συγκεκριμένο έργο, ταυτόχρονα όμως μας περιορίζουν αποκλειστικά σε αυτό. Οι ποιοτικές προσεγγίσεις, από την άλλη πλευρά, μας βοηθούν να ασχοληθούμε με το κείμενο για το σκοπό της έρευνας δράσης. Η ποιοτική ανάλυση λόγου αναζητά τους πολύπλοκους τρόπους με τους οποίους η ισχύς κατακλύζει τα κείμενα.

Σε σχέση με τους πρώτους τρεις άξονες διαφορών, οι πιο συντηρητικές εκδοχές της «ψυχολογίας του λόγου» βρίσκονται μερικές φορές σε ευρύτερη συμφωνία με κάποιες από τις βασικές υποθέσεις της παραδοσιακής ψυχολογίας. Συμφωνούν με τον αναγωγισμό, την ουσιοκρατία και την ποσοτικοποίηση. Ο τέταρτος και ο πέμπτος άξονας είναι λίγο πιο περίπλοκοι, με αποτέλεσμα οι κριτικοί ψυχολόγοι να πρέπει να κάνουν κάποιες δύσκολες επιλογές και να επιχειρήσουν μερικές παράξενες συμμαχίες.

Σχετικισμός – Ρεαλισμός

Το έργο της ανάλυσης λόγου χαρακτηρίζεται από την έντονη τάση ανάληψης μιας *σχετικιστικής* θέσης και από την κατανοητή άρνηση αποδοχής των «ευρημάτων» που η ψυχολογία ισχυρίζεται ότι έχει αποκομίσει έως τώρα αναφορικά με τα

όσα συμβαίνουν μέσα στα ανθρώπινα όντα. Ωστόσο, και σε αυτή τη θεώρηση των ψυχολογικών εννοιών, η οποία βασιζέται στον κοινωνικό κονστρουξιονισμό, υπάρχουν σοβαροί κίνδυνοι. Οι θεωρητικές πηγές πάνω στις οποίες στηρίζονται οι κριτικοί ερευνητές και οι ερευνητές λόγου αποτελούν μέρος μιας γενικότερης στροφής του λόγου προς τις ανθρωπιστικές επιστήμες, οι οποίες διέπονται τόσο από συντηρητικές όσο και από προοδευτικές προδιαγραφές για την κοινωνική δραστηριότητα.

Η απόδόμηση και η θεωρία του λόγου αποκόπτουν τη θετικιστική βάση από την παραδοσιακή ψυχολογία και σχετικοποιούν τους ισχυρισμούς για την ανθρώπινη φύση. Με άλλα λόγια, αμφισβητούν τις εξηγήσεις της ψυχολογίας για τη συμπεριφορά επειδή ο κλάδος υποκρίνεται ότι αναπτύσσει καθολικά αξιώματα αναφορικά με τη φύση των ανθρώπων. Η ψυχολογία αποτυγχάνει να κατανοήσει τη σημασία του χρόνου και του τόπου στους οποίους προκύπτει η συμπεριφορά. Αγνοεί επίσης το κοινωνικό, ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο των γεγονότων. Ο λόγος και η αποδόμηση ερμηνεύουν τη συμπεριφορά *σε σχέση με το χρόνο και τον τόπο όπου αυτή λαμβάνει χώρα, καθώς και σε σχέση με το άτομο το οποίο περιγράφει το φαινόμενο. Σχετικοποιούμε τα ψυχολογικά φαινόμενα όταν θέτουμε ερωτήματα του τύπου: Μπορεί αυτή η συμπεριφορά να προκύψει σε άλλη χρονική στιγμή ή σε άλλο χώρο; Καθορίζεται η δεδομένη εξήγηση από την πολιτισμική οπτική του ερευνητή; Θα έδινε διαφορετική ερμηνεία ένας ερευνητής ο οποίος ασπάζεται ένα σύνολο διαφορετικών βασικών παραδοχών; Είναι η κοινωνική τάξη, το φύλο και η ισχύς θέματα που υπεισέρχονται στον ορισμό του γεγονότος; Αυτά τα ερωτήματα σχετικοποιούν τη φύση των ψυχολογικών εμπειριών και εξηγήσεων.*

Ταυτόχρονα αυτά τα θεωρητικά ρεύματα σχετικοποιούν επίσης τους ισχυρισμούς των κριτικών περί αλήθειας, υπονομεύοντας δυνητικά τις ηθικές και πολιτικές κριτικές του κλάδου. Ποιος μπορεί να υποστηρίξει ότι οι κριτικοί έχουν μια περισσότερο δεοντολογική άποψη για την ψυχολογία; Προηγουμένως αναφέρθηκε η αποδόμηση ως χρήσιμη πηγή για το έργο των αναλυτών λόγου· υπάρχει όμως και μια συντηρητική εκδο-

χή της αποδόμησης η οποία περιορίζει την ανάγνωση ενός κειμένου σε ένα ελεύθερο παιχνίδι νοήματος, απέναντι στο οποίο δεν μπορεί να ληφθεί καμιά κριτική θέση. Αυτός είναι ένας πιθανός κίνδυνος που οι κριτικοί ψυχολόγοι πρέπει να λάβουν σοβαρά υπόψη. Το γεγονός ότι μπορούμε να σχετικοποιούμε τα φαινόμενα δεν σημαίνει ότι όλες οι εξηγήσεις ή οι ηθικές θέσεις είναι εξίσου έγκυρες ή ακατάλληλες. Η θέση των κριτικών ψυχολόγων θα είναι επίσης σχετική ως προς το δικό τους χρόνο, χώρο, πολιτισμό και ως προς τη δική τους υποκειμενικότητα: ωστόσο μπορεί να παραμένει ηθικά πιο βάσιμη από τις θέσεις στις οποίες ασκούν κριτική.

Τώρα τα όσα διακυβεύονται είναι πολύ περισσότερα, καθώς μερικές απόψεις που υπερασπίζονται το σχετικισμό στην έρευνα του λόγου φαίνεται να θέτουν υπό εξέταση κάθε θέση από την οποία είναι δυνατόν να αναπτυχθεί κριτική. Σε ένα ιδιαίτερα ολέθριο παράδειγμα, οι ασχολούμενοι με την «ψυχολογία του λόγου» ανέλυσαν τον τρόπο με τον οποίο οι αναφορές στο Ολοκαύτωμα λειτουργούν ως μέρος του βασικού επιχειρήματος εναντίον του σχετικισμού (Edwards et al., 1995). Επιθυμούν να στηρίξουν το σχετικισμό στην έρευνα, στην πορεία όμως υπνομεύουν οι ίδιοι τους ισχυρισμούς περί αλήθειας που προβάλλουν όσοι αναφέρονται στο Ολοκαύτωμα ως ένα πραγματικό ιστορικό γεγονός. Μια σχετικιστική θέση στον κοινωνικό κονστρουξιονισμό ή στην ανάλυση λόγου δυσχεραίνει την υποστήριξη του σχεδίου μας για μια κριτική ψυχολογία, και δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι οι φεμινιστές ψυχολόγοι έχουν αφυπνιστεί μπροστά σε αυτό τον κίνδυνο (Burman, 1990· Gill, 1995).

Ο κριτικός ρεαλισμός φαίνεται να δίνει μια απάντηση στο παραπάνω πρόβλημα. Ο προσανατολισμός αυτός στρέφει την προσοχή του στις υλικές, φυσικές και κοινωνικές βάσεις της συμπεριφοράς, χωρίς να αγνοεί τον κοινωνικό χαρακτήρα των ερμηνειών και των θεωριών μας. Παρόλο που αναγνωρίζει ότι υπάρχουν εξωτερικές πραγματικότητες πέρα από τη δική μας αντίληψη για τον κόσμο, διαφέρει σημαντικά από την παραδοσιακή θετικιστική προσέγγιση. Ο κριτικός ρεαλισμός δεν μειώνει την ανθρώπινη εμπειρία διασπώντας την σε μικρά μέρη,

όπως κάνουν οι θετικιστές. Μολονότι οι οπαδοί του κριτικού ρεαλισμού μελετούν την επίδραση των συστημάτων στους ανθρώπους, δεν αποδέχονται το σκεπτικό ότι τα ανθρώπινα συστήματα μπορούν να μελετηθούν σαν να ήταν κλειστά και ελεγχόμενα, όπως εξετάζουμε το περιεχόμενο ενός δοκιμαστικού σωλήνα σε αποστειρωμένο περιβάλλον ή όπως οι πειραματικοί κοινωνικοί ψυχολόγοι μελετούν τα άτομα στο εργαστήριο. Σε αντίθεση με τους υποστηρικτές του εμπειρισμού οι οποίοι επιδιώκουν να αποδείξουν την ορθότητα ή την ανακρίβεια των θεωριών, λες και μπορούμε να αγνοήσουμε το κοινωνικό πλαίσιο και τους περιορισμούς βάσει των οποίων δημιουργήθηκαν αυτές οι θεωρίες, οι οπαδοί του κριτικού ρεαλισμού εξετάζουν την εξωτερική πραγματικότητα γνωρίζοντας ότι η δική τους οπτική δεν εξετάζει απλώς τον κόσμο, αλλά συμβάλλει επίσης στη δημιουργία του. Ο κριτικός ρεαλισμός αντιτίθεται στο σχετικισμό με την έννοια ότι αποδέχεται μια εξωτερική πραγματικότητα πέρα από εμάς και κατά κάποιον τρόπο ανεξάρτητη από τη δική μας αντίληψη γι' αυτήν. Λαμβάνοντας ωστόσο υπόψη τους περιορισμούς της θετικιστικής προσέγγισης, ο κριτικός ρεαλισμός αναγνωρίζει την περιπλοκότητα και τη μη προβλεψιμότητα των ανθρώπινων συστημάτων, καθώς και την ανικανότητά μας να συλλάβουμε την ουσία του ανθρώπινου όντος με την κατάτμηση των συμπεριφορών, της νόησης και των συναισθημάτων σε πολύ μικρά κομμάτια.

Ο κριτικός ρεαλισμός επομένως εκθέτει τους αβάσιμους ισχυρισμούς της θετικιστικής ψυχολογίας η οποία διατείνεται ότι ακολουθεί το πρότυπο των φυσικών επιστημών, ενώ ταυτόχρονα εξετάζει τις περιγραφές λόγου των κοινωνικών πρακτικών (Bhaskar, 1989· Parker, 1992). Ο κριτικός ρεαλισμός κινείται παράλληλα με τις επιθέσεις του κοινωνικού κονστρουξιονισμού στον κλάδο, προλαμβάνοντας συγχρόνως την ολική κατάρρευση στον ιδεαλισμό του λόγου, στη θέση δηλαδή ότι δεν είναι υπάρχει τίποτε άλλο εκτός από το λόγο. Ωστόσο μπορούν πάντοτε να επιστρατευτούν διάφορες εκδοχές του ρεαλισμού από εκείνους που είναι φίλα προσκείμενοι στην παραδοσιακή ψυχολογία έτσι ώστε να την επικυρώσουν ως επιστήμη και να αντικρούσουν τις κριτικές του κοινωνικού κονστρουξιο-

νισμού (Greenwood, 1994). Υπό αυτό το πρίσμα φαίνεται ότι ακόμη και οι υποστηρικτές του κριτικού ρεαλισμού μπορεί τελικά να ενδώσουν στην παραδοσιακή επιστήμη καθώς αναζητούν βεβαιότητες μέσα σε αυτό το συγκεχυμένο τοπίο.

Υπάρχει ένας τρόπος αποφυγής αυτού του προβλήματος. Μια κριτική ενασχόληση με το σχετικισμό και το ρεαλισμό θα πρέπει να εξετάσει: (α) πώς τα ψυχολογικά γεγονότα είναι κοινωνικά κατασκευασμένα· (β) πώς η υποκειμενικότητα αναπαράγεται μέσω του λόγου εντός των σημερινών κοινωνικών ρυθμίσεων· και (γ) πώς προέκυψαν οι ιστορικές συνθήκες που οδήγησαν στην εμφάνιση του συμπλέγματος της ψυχολογίας. Μόνο μέσα από τη βαθύτερη κατανόηση του τρόπου με τον οποίο η επιστήμη της ψυχολογίας αναπαράγει τις ιδέες της ατομικότητας και της ανθρώπινης φύσης – ένα ρεαλιστικό εγχείρημα – θα ήταν δυνατόν να τη μετασχηματίσει και να την κατασκευάσει κοινωνικά σαν κάτι διαφορετικό, σαν κάτι καλύτερο.

Παρότι οι κριτικοί ψυχολόγοι καλωσορίζουν τη διαδικασία σχετικοποίησης των κανονιστικών εννοιών της ανθρώπινης φύσης που προώθησε η παραδοσιακή ψυχολογία, αντιστέκονται στην τάση της σχετικοποίησης των ηθικών κρίσεων. Ενώ η οδύνη και η καταπίεση βιώνονται ποικιλοτρόπως από διαφορετικές ομάδες, οι κριτικοί ψυχολόγοι δεν αναζητούν την υπαρξη των προτύπων κυριαρχίας. Ο κριτικός ρεαλισμός μάς βοηθά να δούμε την καταπίεση όπως πράγματι είναι. Οι κοινωνικές δομές της καταπίεσης και της εκμετάλλευσης δεν μπορούν να εξαλειφθούν μόνο μέσω της παρορμητικής επιθυμίας του σχετικισμού. Οι φωνές των καταπιεσμένων καθιστούν αυτή την εμπειρία πολύ πραγματική και απτή. Το να επιτρέψουν στο σχετικισμό να υπονομεύσει το σκοπό της κοινωνικής δικαιοσύνης είναι κάτι το οποίο οι κριτικοί ψυχολόγοι αρνούνται να κάνουν.

Κοινή λογική–Θεωρία

Παρόλο που η παραδοσιακή ψυχολογία συνήθως δεν εκτιμά την αντίληψη της κοινής λογικής ότι οι άνθρωποι έχουν τις δι-

κές τους δραστηριότητες και ψυχολογικές καταστάσεις, συνεχίζει να βασίζεται σε παραδοχές της κοινής λογικής για τη σκέψη και τη συμπεριφορά. Εδώ υπάρχει μια κίνηση ιδεών διπλής κατεύθυνσης. Από το ένα μέρος, οι ψυχολόγοι βασίζονται στις θεωρίες τους στη διαίσθηση και σε προαισθήματα για τους ανθρώπους που εξάγουν μέσω της κοινής λογικής. Από το άλλο μέρος, τα ψυχολογικά «δεδομένα» και οι θεωρίες μεταφέρονται από το επιστημονικό πεδίο στον πραγματικό κόσμο και γίνονται μέρος της κοινής λογικής. Σε γενικές γραμμές η κοινή λογική αποτελείται από πολιτισμικούς και ιστορικούς λόγους που αναπαράγουν τις έντονα καταπιεστικές κοινωνικές σχέσεις τις οποίες επικυρώνει η ψυχολογία. Η κοινή λογική και η ψυχολογία, για παράδειγμα, είναι αμφοτέρως διαποτισμένες από ρατσιστικές αντιλήψεις και είναι ριζωμένες πάνω στη λογική της αποικιοκρατίας.

Από την άλλη μεριά, οι κριτικές απόψεις συχνά αναπτύσσονται από ερευνητές οι οποίοι χρησιμοποιούν τη δική τους εμπειρία προκειμένου να αμφισβητήσουν τα ψεύδη που ο επιστημονικός κλάδος διαδίδει γι' αυτούς. Η ανάπτυξη της φεμινιστικής ψυχολογίας, επί παραδείγματι, θα ήταν αδιανόητη χωρίς την αμφισβήτηση η οποία βασίζεται στην εμπειρία των γυναικών· και αυτή η εμπειρία μπορεί να στηριχτεί σε μορφές της κοινής λογικής που συνήθως υποτιμούνται.

Η ένταση μεταξύ της κοινής λογικής και της εξειδικευμένης γνώσης στρέφει την προσοχή σε δύο προϋποθέσεις ζωτικής σημασίας για την κριτική έρευνα. Η πρώτη απαιτεί την επίγνωση του πλαισίου και η δεύτερη τη χρήση θεωρητικών πηγών. Όσον αφορά την πρώτη προϋπόθεση, δηλαδή την επίγνωση του πλαισίου, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι μερικές από τις πιο ριζοσπαστικές μελέτες ανάλυσης λόγου πραγματοποιήθηκαν σε πλαίσια στα οποία είναι σχεδόν αδύνατον να ταιριάξει η έννοια της κοινής λογικής. Η ανάπτυξη της ανάλυσης λόγου στη Νότιο Αφρική αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα. Συντελέστηκε σε ένα περιβάλλον στο οποίο τόσο η κοινωνία όσο και ο ακαδημαϊκός χώρος ήταν έντονα πολιτικοποιημένοι, οι αμφισβητήσεις και οι αγώνες για το θέμα της ταυτότητας ήταν συνεχείς, οι δε συγκρούσεις σε σχέση με την κουλτούρα

και τη «φυλή» ασκούσαν έντονη επίδραση στον τρόπο με τον οποίο οι ερευνητές κατανοούσαν την ισχύ και την ιδεολογία (Levett et al., 1997). Στις φιλελεύθερες δημοκρατίες, από την άλλη πλευρά, ειδικά εκεί όπου οι περισσότεροι φοιτητές ανήκουν σε ένα πιο «βολεμένο» μεσοαστικό στρώμα του γενικού πληθυσμού, δεν υπάρχει ιδιαίτερο κίνητρο να τεθεί ένα ερώτημα σχετικά με το τι μπορεί να είναι λάθος στις κοινωνικές ρυθμίσεις και στους τρόπους ομιλίας. Η γλώσσα είναι πιο δύσκολο να πολιτικοποιηθεί, αλλά η ανάλυση λόγου τουλάχιστον μας βοηθά να διατηρούμε αυτά τα ερωτήματα κοντά στο χώρο της ψυχολογίας.

Όσον αφορά τη δεύτερη προϋπόθεση για την κριτική έρευνα (τη χρήση θεωρητικών πηγών), είναι αναγκαίο να βασιζόμαστε σε πλαίσια τα οποία μας χωρίζουν από τη γλώσσα που κάνει τον κόσμο να φαίνεται «ακριβώς έτσι». Σε αυτό το κεφάλαιο περιγράφηκε η αποδόμηση η οποία μας επιτρέπει να αποστασιοποιηθούμε από τη γλώσσα και να κατανοήσουμε με ποιο τρόπο διαμορφώνει την κοινή λογική. Εδώ είναι πολύ σημαντικό να υπάρξει χώρος για την ανάπτυξη μιας κριτικής άποψης από την οποία θα μπορούμε να παρατηρούμε τις ιδεολογικές λειτουργίες του κλάδου της ψυχολογίας. Αυτή τη σκοπιά δεν μας την παρέχει η κοινή λογική. Μάλλον θα πρέπει να την κατασκευάσουμε, γι' αυτό και χρειαζόμαστε μια καλή θεωρία. Η κριτική ψυχολογία απαιτεί σημαντική απόσταση από το αντικείμενο της μελέτης της. Καθήκον μας είναι να διατηρήσουμε αυτή την κριτική απόσταση χωρίς να υποτιμούμε την αντίληψη ότι οι άνθρωποι έχουν τη δική τους ζωή.

Τα εναπομείναντα ερωτήματα

Η ψυχολογία του λόγου παρουσιάστηκε ως μια ριζοσπαστική εναλλακτική πρόταση στις περισσότερες ερευνητικές μεθόδους του κλάδου. Υπάρχουν ωστόσο προβλήματα τα οποία δεν μπορούν να επιλυθούν εντός αυτού του πλαισίου εργασίας. Επιπλέον η συγκεκριμένη εναλλακτική πρόταση δημιουργεί προβλήματα στους ερευνητές. Μερικοί κριτικοί ψυχολόγοι θα

δυσκολευτούν να συμφωνήσουν με κάποια στοιχεία αυτής της προσέγγισης. Θα υπάρχουν περιπτώσεις, για παράδειγμα, όπου μια καλή ποσοτική έρευνα σχετικά με τις επιπτώσεις της εκμετάλλευσης, του υπερπληθυσμού και της φτώχειας στη ζωή των ανθρώπων θα αποδειχθεί πολύ καλύτερη από την ανάλυση τεράστιου αριθμού κειμένων. Κάποιες πτυχές της προσέγγισης του λόγου, όπως ο σχετικισμός της και η εξύμνηση των εμπειριών της κοινής λογικής, έχουν ήδη δημιουργήσει μια τέτοια τάση στους κριτικούς ερευνητές.

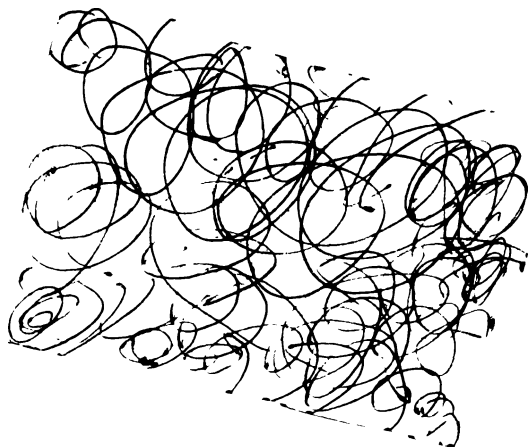
Οι διαφορετικοί άξονες της διαμάχης στη θεωρία του λόγου εντός της ψυχολογίας συνιστούν ένα πεδίο θεωρητικών και πολιτικών αγώνων. Ένα από τα παράδοξα στην έρευνα του λόγου είναι ότι εκείνοι οι οποίοι είναι κριτικοί θα έχουν ήδη επιχειρήσει, σχεδόν αυθόρμητα, την «ανάλυση λόγου» στα κείμενα που διαβάζουν, διότι διαβάζουν και ζουν γενικότερα αποστασιοποιημένοι από τη γλώσσα, βιώνοντας τον ιδεολογικό της χαρακτήρα και τις επιπτώσεις της ισχύος. Από την άλλη πλευρά, όσοι δέχονται άκριτα τη γλώσσα και την κουλτούρα θα απορρίψουν την κριτική ανάλυση λόγου βάσει του σκεπτικού ότι η γλώσσα δεν κάνει τίποτε περισσότερο από το να αναπαριστά τον κόσμο όπως ακριβώς είναι και όπως οι ίδιοι θεωρούν ότι θα έπρεπε να είναι. Αυτά τα επιχειρήματα έχουν αναφερθεί και παλαιότερα, μαζί με κάποια άλλα προβλήματα στην ανάλυση λόγου (Parke & Burman, 1993). Τα προβλήματα αυτά συνοψίζονται στην πρόταση ότι δεν υπάρχει χώρος εντός της ψυχολογίας, ή ακόμη στην ψυχολογία του λόγου, για την έναρξη του κριτικού έργου. Η κριτική ψυχολογία πρέπει να διαμορφωθεί από θεωρητικές πηγές, από εμπειρίες ζωής και από πολιτικές ταυτότητες προερχόμενες εκτός του χώρου της ψυχολογίας. Μόνο τότε θα έχει νόημα να αποδομήσουμε αυτό που ο κλάδος κάνει σε εμάς και στα άλλα υποκείμενά του.

Σημείωση

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους Judith Arrowsmith, Erica Burman, Eugenie Georgaca, Sarah Grogan, Rhiannon Lloyd και Richard Mepham για τα χρήσιμα σχόλια σε προγενέστερες εκδοχές αυτού του κεφαλαίου.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΚΡΙΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ

Ένα κριτικό βλέμμα στην κριτική ψυχολογία: επεξεργασία των ερωτημάτων

Julian Rappaport και Eric Stewart

Σημείωμα των επιμελητών: Ζητήσαμε από τους *Julian Rappaport* και *Eric Stewart* να επιχειρήσουν μια ανασκόπηση του ευρέος πεδίου της κριτικής ψυχολογίας όπως παρουσιάζεται σε αυτό το βιβλίο. Τους συστήσαμε να κάνουν αυτή την ανασκόπηση με κριτικό πνεύμα, πράγμα που συνέβη. Προχωρώντας πέρα από τα θέματα και τα διλήμματα που αναφέρθηκαν στο πρώτο κεφάλαιο και σε άλλα σημεία του βιβλίου, οι δύο συγγραφείς επισημαίνουν τους κινδύνους και τους περιορισμούς που είναι εγγενείς στη θεωρία και την πράξη της κριτικής ψυχολογίας. Η ανάλυσή τους προάγει ακόμη περισσότερο την κριτική ψυχολογία προτείνοντας ποια κατεύθυνση μπορούμε να ακολουθήσουμε από εδώ και στο εξής. Χωρίς αμφιβολία, η επόμενη έκδοση αυτού του βιβλίου θα επωφεληθεί από την ανάλυσή τους.

Από τη δική τους οπτική σκοπιά ως κοινοτικών ψυχολόγων, οι *Rappaport* και *Stewart* μας υπενθυμίζουν πόσο σημαντικό είναι να αποφεύγουμε την παγίδα της άκρατης διανοητικοποίησης, διατηρώντας την εστίασή μας στις συνέπειες που έχει το έργο μας στον πραγματικό κόσμο. Πώς μπορούμε να μεταφέρουμε τις βαθύτερες γνώσεις μας από το ακαδημαϊκό πλαίσιο στην κοινότητα, αλλάζοντας όχι μόνο τις ψυχολογικές νόρμες αλλά και τη ζωή των ανθρώπων που είναι λιγότερο προνομιούχοι από εμάς; Και κάτι εξίσου σημαντικό, πώς μπορούμε να ενσωματώσουμε στην εργασία μας τις εμπειρίες και τις ιδέες όσων ζουν στην κοινότητα, οι οποίες συχνά διαφέρουν από τις δικές μας σε πολλά και σημαντικά σημεία; Διαισθανόμενοι ότι το χάσμα μεταξύ θεωρίας και πράξης στην κριτική ψυχολογία είναι εξίσου βαθύ με αυτό που υπάρχει και σε άλλα κριτικά πε-

δία, οι συγγραφείς μάς προσκαλούν να λάβουμε μέρος, από κοινού με τα άλλα μέλη της κοινότητας, στην κοινωνική δράση και παράλληλα να επιδιώξουμε την ακόμη μεγαλύτερη συμμετοχή των ανθρώπων από τις λιγότερο προνομιούχες τάξεις.

Ευρισκόμενοι σε ένα πεδίο το οποίο χαρακτηρίζεται από κριτικές στάσεις, οι Rappaport και Stewart μας προειδοποιούν για τον κίνδυνο του ελιτισμού και της αδιαλλαξίας. Επεκτείνοντας την έμφαση που δίνει αυτό το βιβλίο στην επίγνωση των διλημμάτων, οι συγγραφείς μάς υπενθυμίζουν ότι δεν πρέπει να είμαστε απόλυτοι ως προς τις θέσεις μας και την ορθότητά τους. Αν επαναπαυθούμε στη νέα σύλληψη της ψυχολογίας, μπορεί να πάψουμε να υποβάλλουμε σε εξέταση τις υποθέσεις μας. Το ηθικό δίδαγμα είναι σαφές: αντί να βιαζόμαστε να επιβεβαιώσουμε τις υποθέσεις μας, θα πρέπει να σταματούμε για να εκτιμήσουμε τις ειρωνείες, τις συγκρούσεις και τις αντιφάσεις που εννιάρχουν στις ιδέες μας. Θα πρέπει να είμαστε ξεκάθαροι ως προς τις αξίες και την υποκειμενικότητά μας.

Η ενασχόληση με δομές «μέσου επιπέδου» στην πραγματική ζωή αποτελεί ένα ισχυρό αντίδοτο στις ψευδείς εννοιολογικές διχοτομήσεις, όπως είναι το «άτομο» και το «κοινωνικό σύστημα». Τα άτομα αποτελούν μέρος των συστημάτων και τα συστήματα απαρτίζονται από άτομα. Δεν έχει νόημα να μιλούμε για τα άτομα εκτός πλαισίου. Και, αντίστροφα, δεν έχει νόημα να μιλούμε για συστήματα χωρίς αναφορά σε αληθινούς ανθρώπους. Οι κριτικοί ψυχολόγοι επιθυμούν να επανασυλλάβουν τη σημασία των ευρύτερων κοινωνικών συστημάτων: πολλοί δεν θα συμφωνούσαν με την αποκλειστική εστίαση στις δομές «μέσου επιπέδου» που οι Rappaport και Stewart θεωρούν κεντρικής σημασίας. Δεν πρέπει όμως να ξεχνούμε το άτομο, το οποίο παραμένει το θύμα της καταπίεσης αλλά και ο ήρωας της χειραφέτησης. ■

Το πρόβλημα όμως είναι ακριβώς να αποφασιστεί εάν όντως χρειάζεται να τοποθετεί κανείς τον εαυτό του μέσα σε ένα «εμείς», έτσι ώστε να επιβεβαιώσει τις αρχές που αναγνωρίζει και τις αξίες που αποδέχεται· ή εάν δεν είναι και τόσο αναγκαίο να καταστήσουμε πιθανή τη μελλοντική διαμόρφω-

ση ενός «εμείς» με την επεξεργασία του ερωτήματος. Γιατί πιστεύω ότι το «εμείς» δεν πρέπει να προηγείται του ερωτήματος. Μπορεί να είναι μόνο το αποτέλεσμα.

M. Foucault, "Polemics, Politics, and Problemizations"

ΣΗΜΕΡΑ στην Ανατολική Ευρώπη κυκλοφορούν καινούρια εγχειρίδια. Σε αυτά τα βιβλία, εκεί όπου κάποτε υπήρχαν φράσεις του τύπου «Ο κομμουνισμός είναι ο μόνος δρόμος για έναν ευτυχισμένο κόσμο» τώρα υπάρχουν προτάσεις του τύπου «Ο καπιταλισμός είναι ο μόνος δρόμος για έναν ευτυχισμένο κόσμο». Δεν πρόκειται για αντιφατικές δηλώσεις. Στην πραγματικότητα είναι δύσκολο να καταλήξουμε σε μια πρόταση που να αντιτίθεται σε κάποια από τις δυο αυτές δηλώσεις: είναι δύσκολο γιατί οι κανονιστικές προτάσεις αποτελούν συνήθως απαντήσεις σε ατελώς επεξεργασμένα ερωτήματα, και μάλιστα αποκλείουν οποιαδήποτε ανάλογη επεξεργασία. Θα λέγαμε ότι η προσφορά μιας οριστικής άποψης, ενός προϊόντος, ως προκαταβολικής απάντησης παράγει τις πρακτικές και τις θέσεις που υποστηρίζουμε ότι αμφισβητούμε: αντ' αυτών συνεπώς είναι προτιμότερο να προσφέρουμε μια διεργασία, ένα μέσο, μια «επεξεργασία του ερωτήματος».

Αυτό βεβαίως προκαλεί προβλήματα στη συγγραφή των εγχειριδίων. Μπορεί ακόμη και να θέσει υπό αμφισβήτηση την ίδια την ιδέα των εγχειριδίων. Αυτό είναι ένα από τα στοιχεία της ειρωνείας που αφθονούν στο βιβλίο *Κριτική Ψυχολογία: Εισαγωγή*. Ως κριτικοί ψυχολόγοι οφείλουμε να ζητούμε από τους αναγνώστες μας (και από τους συγγραφείς) να βλέπουν με κριτικό (αν όχι με καχύποπτο) βλέμμα την κριτική και τις απόψεις μας, να αποδομούν ενόσω εμείς δομούμε. Δεν είναι δυνατόν να σπεύδουμε να δώσουμε μια απάντηση ή να δημιουργούμε ένα προϊόν χωρίς να διακινδυνεύουμε να γίνουμε μέρος του κατεστημένου θεσμού, να μετατραπούμε οι ίδιοι σε status quo. Οφείλουμε να διατυπώνουμε ξεκάθαρα τις ιδεολογικές μας δεσμεύσεις, παράλληλα όμως πρέπει και να κατανοούμε τους περιορισμούς τους. Χρειαζόμαστε ένα όραμα για το μέλλον (ενδυνάμωση και δημοκρατία για ποιους;) και ταυτόχρονα πρέπει να αποσαφηνίζουμε τους στόχους που θέτουμε:

Τι σημαίνει κοινωνική δικαιοσύνη; Τι υποδηλώνει ο αυτοκαθορισμός; Επιπλέον πρέπει να προσπαθούμε να προάγουμε (και όχι να παρεμποδίζουμε) την «κοινωνική φαντασία». Επωμιζόμαστε ένα μάλλον δύσκολο καθήκον: αφενός να μη μετατραπούμε σε μια νέα ιδεολογία και αφετέρου να μην παραμείνουμε μια άλλη μορφή «πολιτισμικής παραφωνίας» (Gigoux, 1992). Θα πρέπει επίσης να επαγρυπνούμε αλλά και να επεξεργαζόμαστε τις εντάσεις και τα παράδοξα που συνθέτουν το εγχείρημά μας.

Το παρόν βιβλίο εμφανίζεται αμέσως μετά από έναν αιώνα φιλοδοξων διακηρύξεων του κλάδου· έναν αιώνα κατά τη διάρκεια του οποίου η ψυχολογία διακηρύττε γεμάτη υπερηφάνεια ότι η φιλοδοξία της είναι να «προβλέψει και να ελέγξει» την ανθρώπινη συμπεριφορά. Πόσο περιέργες ηχούν αυτές οι λέξεις στη σύγχρονη αντίληψη! Προσπαθώντας να συμπλεύσει με την παραπάνω αυτοπεριγραφή, η οργανωμένη ψυχολογία αναζήτησε ως επί το πλείστον, στο όνομα της συμπόνιας και της ενοχής, να βρει τρόπους να βοηθήσει τους ανθρώπους να προσαρμοστούν στη σύγχρονη κοινωνία – και λιγότερο συχνά να αντισταθούν. Το δικαίωμα στην ομοιομορφία (να είμαστε ίδιοι με ποιον;) είναι εύλογο, το δικαίωμα στη διαφορετικότητα μπορεί ακόμη και να προστατευτεί. Αλλά το δικαίωμα στη διαφορετικότητα χωρίς την απώλεια υλικών, ψυχολογικών ή κοινωνικών πόρων θέτει κάποια προβλήματα, τα οποία, παρότι σίγουρα είναι «ψυχολογικά», δεν έχουν τύχει ιδιαίτερης επεξεργασίας. Πολύ λιγότερο έχουμε επεξεργαστεί τα ζητήματα που αφορούν τον τρόπο με τον οποίο ένα εγχείρημα, που υποστηρίζεται από τις σύγχρονες κοινωνικές ρυθμίσεις, μπορεί ακριβώς να αμφισβητήσει αυτές τις ρυθμίσεις διατηρώντας ταυτόχρονα τη νομιμότητά του.

Οι ρόλοι και οι σχέσεις ανάμεσα στους ψυχολόγους και στα υποκείμενα, τους πελάτες ή τους ασθενείς καθορίζονται από εδραιωμένες ιστορικές, οικονομικές και πολιτισμικές προσδοκίες όσον αφορά τους επαγγελματίες και τους επιστήμονες. Αυτές οι προσδοκίες δεν ενθάρρυναν, ούτε και σεβάστηκαν πάντα τη φωνή των συναδέλφων, των συνεργατών και των ατόμων που είχαν διαφορετικές απόψεις. Όταν οι ψυχολόγοι δεν

πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους σε μεμονωμένα άτομα, συνήθως αναζητούσαν αποτελεσματικές μεθόδους για την άσκηση κοινωνικού ελέγχου σε νοσοκομεία, σχολεία ή επιχειρήσεις, συμπλέοντας πλήρως με τις πολιτικές που κυριαρχούσαν στις συγκεκριμένες κοινωνίες. Ίσως να μην είναι τυχαίο που ένας από τους βασικούς «αρχιτέκτονες» του καθεστώτος του απαρτχάιντ στη Νότιο Αφρική ήταν ψυχολόγος, εκπαιδευμένος να κατατάσσει τους ανθρώπους σε κατηγορίες· και αυτό δεν είναι λιγότερο σκανδαλώδες από την απόλυτη συμφωνία μας ότι τα αποτελέσματα των τεστ νοημοσύνης ή άλλων ανάλογων μετρήσεων αποτελούν ένα λογικό κριτήριο για την κατανομή των μορφωτικών και οικονομικών προνομίων.

Προφανώς, όσοι θεωρούν εαυτόν κριτικό ψυχολόγο δεν θέλουν να δεχτούν με ευχαρίστηση αντίστοιχους αυτοπροσδιορισμούς ή σχέσεις. Αντίθετα, αυτό που θέλουν είναι να σκεφτούν με ποιο τρόπο θα ωθήσουν τον κλάδο της ψυχολογίας να προσχωρήσει σε ένα πολύ ευρύτερο κοινωνικό κίνημα, εντός και εκτός του ακαδημαϊκού χώρου. Ένα κίνημα που αμφισβητεί τις θεσμικές ρυθμίσεις και αποσκοπεί στην ανάπτυξη μιας περισσότερο δημοκρατικής, συμμετοχικής, πολυφωνικής, «δικαιικής» κοινωνίας, μέσα στην οποία η ψυχολογία θα μπορεί ίσως να διαδραματίσει κάποιο ρόλο. Ως συμμετέχοντες σε αυτό το ευρύτερο κοινωνικό κίνημα, οι ψυχολόγοι αναλαμβάνουν τις ίδιες ευθύνες με όλους τους άλλους που δεν είναι ψυχολόγοι. Κάθε άνθρωπος ζει και εργάζεται μέσα σε συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες και ρυθμίσεις. Ο καθένας από εμάς μπορεί να αμφισβητήσει τις δικές του.

Η εργασία της κριτικής ψυχολογίας

Αν η ψυχολογία αποτελεί τον ευρύτερο επιστημονικό κλάδο, τότε η κριτική ψυχολογία είναι μια επιμέρους εργασία αυτού του κλάδου, παρόλο που δεν περιορίζεται κατ' ανάγκην σε αυτόν. Στην αυτοκριτική μας καλό είναι να χρησιμοποιούμε ιδέες, μεθόδους και πρακτικές που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο κοσμοθεωριών διαφορετικών από τη δική μας. Στην άσκηση

της κριτικής ψυχολογίας περιλαμβάνονται στοιχεία από την κοινωνιολογία και την ανθρωπολογία της ψυχολογίας και από τις εμπειρίες των επαγγελματιών αυτών των κλάδων. Η κριτική ψυχολογία μάς ενθαρρύνει να θέτουμε ερωτήματα σχετικά με το νόημα και τις λειτουργίες του ίδιου μας του έργου. Πρόκειται για μια εργασία που μας ζητά να κατανοήσουμε και να αλλάξουμε τις τυπικές πρακτικές της επιστήμης μας. Θα πρέπει ωστόσο να έχουμε κατά νου ότι η ίδια η φύση ενός κλάδου που ισχυρίζεται ότι είναι επιστημονικός, όπως κάνει η ψυχολογία, συνεπάγεται ότι όλα τα μέλη της συμμερίζονται το ιδανικό μιας αυτοκριτικής διαδικασίας, μιας διαρκώς μεταβαλλόμενης αντίληψης για το αντικείμενο που μελετά. Υπό αυτή την έννοια, η εργασία της κριτικής ψυχολογίας είναι (θεωρητικά) αρκετά συμβατή με τους στόχους και τις φιλοδοξίες του κλάδου στον οποίο υπάγεται. Το διαφορετικό ίσως στοιχείο είναι ότι, καθώς η κριτική ψυχολογία επικεντρώνει την προσοχή της τόσο στο εσωτερικό του κλάδου όσο και εκτός αυτού, χρησιμοποιώντας ιδέες που αναδύονται από άλλα πλαίσια, ορισμένες κοινωνικές αξίες και φωνές εκτός από τις δικές μας εμφανίζονται και καλωσορίζονται ως μέρος της «συζήτησης» (Fowers & Richardson, 1996).

Εφόσον όμως είναι ευνόητο ότι όλοι οι επιστήμονες εργάζονται σε πλαίσια που καθορίζονται από συγκεκριμένες ιστορικές αξίες και επιστημολογικές θεωρήσεις, θα μπορούσε κανείς να θέσει το εύλογο ερώτημα: «Λοιπόν, ποιο είναι το νέο στοιχείο εδώ; Γιατί να αποφασίσουμε να ασχοληθούμε με την κριτική ψυχολογία;». Για το μόνο λόγο που θεωρούμε ότι έχει νόημα: διότι όλες οι κοινωνικές ρυθμίσεις στην καλύτερη περίπτωση συνδέονται άμεσα με τη χρονική περίοδο στην οποία εμφανίζονται. Κάθε γενιά πρέπει να ασχολείται με τα κύρια ζητήματα της εποχής της, με τους όρους της συγκεκριμένης χρονικής στιγμής, του χώρου και του πλαισίου της. Κάθε γενιά θα έρθει αντιμέτωπη με κάποια αφηρημένα ζητήματα ηθικής, ακεραιότητας, δικαιοσύνης και ούτω καθεξής, που θα απαντηθούν μόνο μέσα σε συγκεκριμένες κοινωνικές ρυθμίσεις. Οι ρυθμίσεις («λύσεις») του παρελθόντος πάντοτε θα δημιουργούν εμπόδια, αδικίες και νέα προβλήματα στο παρόν. Γι' αυ-

τό και αξίζει τον κόπο να συμμετέχει κανείς στην επεξεργασία και την αντιμετώπιση τέτοιων ζητημάτων.

Οι επιμελητές αυτού του τόμου μάς παρουσιάζουν μια σύνοψη και οι συγγραφείς των κεφαλαίων δίνουν ορισμούς για την κριτική ψυχολογία, ο καθένας ανάλογα με τον τομέα των ενδιαφερόντων του. Εμείς δεν προσφέρουμε τόσο έναν ορισμό, όσο τη δική μας αίσθηση γι' αυτό που προσπαθούν να κάνουν όσοι ασχολούνται με την κριτική ψυχολογία και για το είδος των διλημμάτων που είναι σύμφυτα σε μια τέτοια εργασία. Το καθήκον που μας ανατέθηκε είναι η εξέταση της κριτικής ψυχολογίας από κριτική σκοπιά, γεγονός που μας αναγκάζει, όσο άδικο κι αν είναι, να σταθούμε κριτικά απέναντι στα κεφάλαια που προηγήθηκαν. Αυτή η κριτική θα γίνει μάλλον επιλεκτικά, αφού δεν έχουμε την πρόθεση να κάνουμε μια περίληψη των κεφαλαίων και επιπλέον δεν θέλουμε να επωφεληθούμε από το πλεονέκτημα του ανθρώπου που έχει τον τελευταίο λόγο. Παρουσιάζουμε όμως επίσης το δικό μας όραμα, τα βασικά στοιχεία του οποίου είναι: (α) η συνύπαρξη με τις ειρωνείες, τις εντάσεις και τις αντιφάσεις· (β) η σοβαρή προσπάθεια διεύρυνσης των ορίων της θεωρητικής μας εργασίας, της μεθοδολογίας μας και των επιστημονικών συνεργασιών μας· (γ) η συνειδητή αναζήτηση δομών μέσου επιπέδου που αποφεύγουν την αναγωγή είτε σε ατομικά, σταθερά «χαρακτηριστικά» είτε σε «μυστηριώδη» κοινωνικά συστήματα· και (δ) η συμμετοχή σε περιορισμένες και τεκμηριωμένες ενέργειες στον πραγματικό κόσμο της κοινωνικής δράσης με την υποβολή νέων ερωτημάτων παράλληλα με την προσπάθεια για επίτευξη των στόχων και καθιέρωση των αξιών μας.

Ειρωνείες, συγκρούσεις και αντιφάσεις

Οι κριτικοί ψυχολόγοι θέλουν να ασκούν αυτοκριτική σε σχέση με εγκόσμιες πραγματικότητες, όπως είναι οι λειτουργικές σχέσεις της ψυχολογίας και η «εντιμότητά» της απέναντι στους ανθρώπους που υπηρετεί και μελετά. Επιστούν την προσοχή στα πολιτικά, οικονομικά και ανθρώπινα δικαιώματα και σε θέματα κοινωνικής δικαιοσύνης με τρόπους που φαίνεται να

επιβάλλουν ορισμένες απαιτήσεις από τους υποστηρικτές τους. Πράγματι, η ίδια η φύση της κριτικής ψυχολογίας θέτει υπό αμφισβήτηση τους ρόλους και τις σχέσεις των ρόλων που δημιουργούνται από την άσκηση της ψυχολογίας, ένα στοιχείο ειρωνείας που δεν πρέπει να χαθεί αν θέλουμε όντως να κατανοήσουμε τα βασικά της στοιχεία. Ο κατάλληλος στόχος για την κριτική ψυχολογία δεν είναι η επίλυση των συγκρούσεων, αλλά το ακριβώς αντίθετο: η ανάδειξη των εντάσεων έτσι ώστε να φωτιστούν οι αντιφάσεις, οι επιλογές και οι εναλλακτικές προτάσεις που καταλαμβάνουν περίοπτη θέση στο δικό μας χωρόχρονο.

Μπορεί η άσκηση της κριτικής ψυχολογίας να είναι από τη φύση της μια απόπειρα γεμάτη ειρωνείες, εντάσεις και αντιφάσεις, αλλά είναι εξίσου αναγκαία για τις σχέσεις και τις κοινωνικές ρυθμίσεις (Seidman, 1988) σε πολλαπλά επίπεδα ανάλυσης. Ασχολείται με το νόημα της δικαιοσύνης, της ακεραιότητας και του αμοιβαίου σεβασμού, και δεν μπορεί να ξεφύγει από τα διλήμματα και τις εντάσεις που χαρακτηρίζουν κάθε πλαίσιο στο οποίο ζουν συλλογικά οι άνθρωποι. Στην επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων το κόστος και το όφελος μπορούν κάλλιστα να ισοσκελιστούν προς στιγμήν· ο καθορισμός και η απόδοση της βαρύτητας αυτών των όρων θα παραμείνει αντικείμενο διαμάχης. Η κριτική ψυχολογία δεν μπορεί να ρυθμίσει τέτοια θέματα, αλλά μπορεί να αμφισβητήσει τους τρόπους με τους οποίους αντιμετωπίζονται. Αν προτίθεται να διαδραματίσει ουσιαστικό ρόλο, τότε δεν μπορεί να περιορίζεται στην απλή κατανόηση χωρίς δράση ή στην επίτευξη συγκεκριμένων αποτελεσμάτων ή στην παροχή συγκεκριμένων υπηρεσιών. Είναι αναγκαίο να διερωτάται πώς επιτεύχθηκαν αυτά τα αποτελέσματα, ποια δεδομένα έχουν σημασία, καθώς και ποιος και πώς θα ερμηνεύσει αυτά τα δεδομένα. Τέτοιου είδους προβληματισμοί προσανατολίζουν αυτή την προσπάθεια στη δράση και τη μετατρέπουν σε «μετα-επιστήμη», δηλαδή σε έναν επιστημονικό κλάδο ο οποίος εξετάζει τις ιδέες που έχει αποδεχτεί ως προέκταση του αντικειμένου του.

Η κριτική ψυχολογία εμπεριέχει το στοιχείο της ειρωνείας επειδή ο τρόπος με τον οποίο σκέπτεται δεν μπορεί να γίνει

κυρίαρχος. Μόλις μια ιδέα επικρατήσει (μόλις δηλαδή γίνει ο κύριος τρόπος με τον οποίο σκέφτονται ή πράττουν τα περισσότερα μέλη ενός κλάδου ή ενός επαγγέλματος), μετατρέπεται αυτομάτως σε εχθρό της κριτικής ψυχολογίας — με άλλα λόγια, καταλήγει να γίνεται το κατεστημένο στο οποίο αναμένεται να προσαρμοστούμε. Αυτός που ακολουθεί το συγκεκριμένο τρόπο σκέψης θέλει να επιφέρει αλλαγή στους ρόλους και στις σχέσεις, στις ιδέες, στις μεθόδους και στις πρακτικές· αλλά οι αλλαγές από μόνες τους (το περιεχόμενο) δεν μπορούν ποτέ να ικανοποιήσουν τα κριτήρια της κριτικής ψυχολογίας για δικαιοσύνη, δημοκρατική συμμετοχή και κοινωνική αλλαγή παρά μόνο για πολύ μικρό χρονικό διάστημα.

Τα παραδείγματα αφθονούν, όσο κι αν εύχεται κανείς να αποφύγει τις απλουστευμένες εκδοχές της αναθεωρητικής ιστορίας (Haggis, κεφάλαιο 2). Δεν χρειάζεται να αμφισβητήσουμε τα κίνητρα των μεταρρυθμιστών για να μάθουμε ότι, όπως διδάσκει η ιστορία, οι μεταρρυθμίσεις είναι πρόσκαιρες. Η μεταρρύθμιση του συστήματος ποινικής δικαιοσύνης στις αρχές του 20ού αιώνα οδήγησε στην ανάπτυξη του δικαστηρίου ανηλίκων ως μέσου για να διασωθούν τα παιδιά από τις άγριες βανασότητες και την έλλειψη συνετής κρίσης του ποινικού συστήματος των ενηλίκων. Αλλά πολύ πριν το τελευταίο τέταρτο του ίδιου αιώνα κατέστη προφανές σε όσους ασχολούνταν με την κοινωνική πρόνοια ότι ήταν πλέον απαραίτητο να διασώσουν τα παιδιά από την αυθαιρεσία που προβάλλεται ως συνετή κρίση στο ίδιο αυτό ποινικό σύστημα ανηλίκων. Η ειρωνεία της «διάσωσης από τη διάσωση» είναι χαρακτηριστική και δεν αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα στην ιστορία των μεταρρυθμίσεων που σχετίζονται με την κοινωνική πρόνοια των παιδιών. Το προηγούμενο επιχείρημα μπορεί να ενισχυθεί από μια γρήγορη ματιά στους τρόπους με τους οποίους οι κρατικές προσπάθειες για αποτροπή της παιδικής κακοποίησης δημιούργησαν καταστάσεις κακοποίησης πριμοδοτούμενες από το ίδιο το κράτος. Μια αντίστοιχη ιστορία χαρακτηρίζει και το σύστημα ψυχικής υγείας. Τα κρατικά νοσοκομεία, τα οποία δημιουργήθηκαν με σκοπό να προσφέρουν ανθρώπινη φροντίδα στους άπορους ψυχικά ασθενείς, μετατράπηκαν σε «φιδό-

λακκους», που έχουν απόλυτη ανάγκη ανθρωπιστικών μεταρρυθμίσεων σε ένα κοινοτικό κίνημα ψυχικής υγείας το οποίο εντέλει εκτρέφει το φαινόμενο των αστέγων και της παραμέλησης, σε έναν φαύλο κύκλο ο οποίος μας επαναφέρει στο αρχικό πρόβλημα: στην αποτυχία μας να σεβαστούμε αυτούς που έχουν τη μεγαλύτερη ανάγκη και στην αδυναμία μας να κατανεύουμε τους πόρους με ανάλογο τρόπο. Λαμβάνοντας υπόψη όσα αναφέρθηκαν, θα ήταν καλό να κατανοήσουμε ότι καθεμιά από αυτές τις μεταρρυθμίσεις αποτέλεσε μια στιγμιαία αλλαγή προς το καλύτερο για όσους τη βίωσαν άμεσα. Η θλιβερή πραγματικότητα είναι ότι πολύ γρήγορα απορροφηθήκαμε από τη θεσμοθέτηση των μεταρρυθμίσεών μας παρά από το είδος των ερωτημάτων που αυτές σχεδιάστηκαν για να αναπτύξουν: Τι σημαίνει να ζούμε σε κοινωνικές δομές που διακρίνονται για τη δικαιοσύνη, την ακεραιότητα και το σεβασμό τους;

Όταν ο στόχος είναι η δικαιοσύνη, θα πρέπει να θέτουμε το ερώτημα: «Ποιος αποφασίζει τι είναι δίκαιο;». Μια κριτική ψυχολογία ειλικρινής ως προς τα δικά της κριτήρια δικαιοσύνης είναι μια ψυχολογία απελευθέρωσης στο πλαίσιο σχέσεων αμοιβαίου σεβασμού. Η απελευθέρωση στο πλαίσιο των σχέσεων αμοιβαίου σεβασμού είναι αρκετά διαφορετική από την απελευθέρωση στο πλαίσιο του ατομικισμού (όπου η ατομική ελευθερία *καθαυτό* αποτελεί την πρωταρχική αξία). Η απελευθέρωση στο πλαίσιο των σχέσεων δεν μπορεί ποτέ να είναι απόλυτα γνωστή ή επιτεύξιμη παρά μόνο για μια στιγμή. Είναι μόνο η ίδια η στιγμή της «αλλαγής», όταν εμφανίζεται μια νέα κατανόηση, ένα νέος σεβασμός ή ένα νέο πρότυπο συμπεριφοράς τα οποία είναι απελευθερωτικά, έστω και για μια στιγμή, προτού η σκόνη της νέας καθεστηκυίας τάξης κατακαθίσει πάνω στο προϊόν της μεταρρύθμισης ή της επανάστασης, απαιτώντας μια άλλη μεγάλη μάχη κατά των προνομιούχων δυνάμεων. Μπορούμε να ρίξουμε μια φευγαλέα ματιά στην απελευθέρωση μόνο κατά τη διάρκεια της ίδιας της μάχης, όταν οι άνθρωποι διασχίζουν τα όρια για να επικοινωνήσουν μεταξύ τους με αμοιβαίο σεβασμό.

Οι σχέσεις δεν ορίζονται μόνο από το περιεχόμενο· η δικαιοσύνη απαιτεί να στρέψουμε την προσοχή μας στις διαδι-

κασίες που βρίσκονται πίσω από τον τρόπο με τον οποίο εμφανίζονται οι αποφάσεις, οι συμπεριφορές, οι συμβιβασμοί και οι στόχοι. Παρά ταύτα, η διαδικαστική χωρίς την ουσιαστική δικαιοσύνη μοιάζει με την ελευθερία χωρίς πόρους, το απώτατο όριο μιας άκαρδης, αλλά εύτακτης και πειθαρχημένης, κοινωνίας. Παρόλο λοιπόν που δεν μπορούν να βρεθούν οριστικές λύσεις για τα κοινωνικά προβλήματα, υπάρχουν ορισμένα κριτήρια με βάση τα οποία μπορούμε να κρίνουμε τις λύσεις στο σύνολό τους. Αυτά τα κριτήρια μπορούν να συνοψιστούν σε λέξεις παραπλανητικά απλές, όπως «δικαιοσύνη», για την οποία η κριτική ψυχολογία φαίνεται να θέλει τόσο πολύ να μιλήσει. Αλλά ακόμη και αν κάποιος συλλάβει αυτό που ο κριτικός ψυχολόγος λέει για τη δικαιοσύνη, θα έχει το στενόχωρο συναίσθημα ότι είναι πιο εύκολο να υπάρξει ανακούφιση σε μια διαδικασία πολιτικής αντιπροσώπευσης που εξισορροπεί το ενδιαφέρον για την ισότητα με το ενδιαφέρον για τη δικαιοσύνη παρά σε μια εκ των προτέρων γνώση τού τι συνιστά την ουσία της δικαιοσύνης σε οποιοδήποτε πλαίσιο. Ως πρακτικό ζήτημα, η δικαιοσύνη μπορεί να είναι περισσότερο μια λειτουργία της ανεπαρκούς και περιπεπλεγμένης δημοκρατικής αντιπροσώπευσης περισσότερων φωνών στη συζήτηση παρά ένα ερώτημα σχετικά με τον τρόπο που μια αυτοδιορισμένη «ελίτ» κριτικών ψυχολόγων επιδιώκει να συλλάβει ορθά το μήνυμά μας.

Πέρα από αφηρημένες έννοιες όπως η δικαιοσύνη και ο σεβασμός, μια καθολική και εκτός πλαισίου κατανόηση δεν μπορεί να υπάρξει τόσο σε μια οποιαδήποτε διακήρυξη αρχών, όσο στην επεξεργασία των ερωτημάτων. Τέλειες λύσεις στα προβλήματα της ζωής δεν πρόκειται να βρεθούν, και το μόνο που θα επιτύχουν οι κοινωνικές ρυθμίσεις θα είναι η σχετική βελτίωση ή επιδείνωση της ζωής λίγο περισσότερων ή λίγο λιγότερων ανθρώπων για μεγαλύτερο ή για μικρότερο χρονικό διάστημα. Παρότι το παρακάτω δεν ισχύει μόνο για την κριτική ψυχολογία, ένα στοιχείο ειρωνείας το οποίο μπορεί να δια φωτίσει μέσα από την πρακτική της είναι η αξία της αμφισβήτησης του ποιος (συμπεριλαμβανομένων των κριτικών ψυχολόγων) μιλά για ποιον, ποιος αποφασίζει τι είναι καλύτερο

ή χειρότερο για ποιον, και πώς αυτές οι αποφάσεις λαμβάνονται και νομιμοποιούνται. Αυτά τα θέματα δεν επιλύονται ποτέ, είναι μόνο περισσότερο ή λιγότερο ανοιχτά σε αμφισβήτηση. Μπορούν να αντιμετωπιστούν μόνο σε συγκεκριμένο πλαίσιο και για μικρή χρονική περίοδο. Η εφαρμογή των θεωρητικών κατασκευών «μέσου επιπέδου» (Weick, 1974) και η πρακτική της «διεύρυνσης των ορίων» (Kelly, 1992) βοηθούν στη δημιουργία, την κατανόηση και την υποστήριξη της πρακτικής των διαμεσολαβητικών δομών, π.χ. τα περιβάλλοντα που μεσολαβούν μεταξύ των μεγάλων κοινωνικών συστημάτων και της ατομικής ζωής. Αναπτύσσουμε αυτή την άποψη στη συνέχεια.

Αρχές διεύρυνσης των ορίων, μέθοδοι και συστατικά στοιχεία

Η άσκηση κριτικού έργου μπορεί να μας φέρει σε επαφή, πιο πολύ από ό,τι συνήθως συμβαίνει στις περισσότερες επιστημονικές δραστηριότητες, με την εργασία ανθρώπων που δεν ανήκουν στη δική μας ακαδημαϊκή κοινότητα. Συνεπώς η διεύρυνση των ορίων (Kelly, 1992) αποτελεί μια σημαντική πτυχή του έργου της κριτικής ψυχολογίας. Απαιτεί την ευρύτερη εξέταση των επιστημών, των μεθόδων και των κοινοτήτων. Σημαίνει τη συνεργασία μας τόσο με μέλη των άλλων επιστημονικών κλάδων όσο και με τους ανθρώπους που μελετούμε και υπηρετούμε.

Για να έχει αποτέλεσμα (για να ξεπεραστούν δηλαδή τα θεωρητικά όρια), αυτό το έργο απαιτεί κοινωνική δράση και πολιτική ενασχόληση με τους κοινούς πολίτες. Όταν όμως συζητούμε γι' αυτό μεταξύ μας, στα στενά όρια του ακαδημαϊκού χώρου, τότε το συγκεκριμένο έργο μετατρέπεται σε ένα θεωρητικό-διανοητικό εγχείρημα: συνδέεται με συγκεκριμένες πνευματικές και κοινωνικές αξίες οι οποίες, στις αρχές του 21ου αιώνα, θα μπορούσαν να περιγραφούν (ίσως και με μια δόση αυτοδικαιολόγησης) ως «προοδευτικές». Προοδευτικές κοινωνικές αξίες είναι εκείνες που δίνουν έμφαση στην κοινωνική ένταξη, στην κοινωνική δικαιοσύνη, στην ενδυνάμωση των διαφορετικών ομάδων, στη δίκαιη κατανομή των πόρων και σε άλλες τέτοιες ιδέες περί «δικαίου». Υπάρχει μια ρητή

κριτική των μεθόδων, των θεωριών και των πρακτικών που αναδύονται από μια ψυχολογία η οποία φαίνεται δυστυχώς προορισμένη να διαιωνίζει και να αναπαράγει τις μακρόχρο-νες θεσμοθετημένες σχέσεις ισχύος ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες που δημιουργήθηκαν με βάση τις κατηγορίες της διά-γνωσης, της φυλής ή της εθνότητας, του φύλου, του σεξουαλι-κού προσανατολισμού, του εισοδήματος και της κοινωνικής τάξης. Από την ίδια την ανάλυση ωστόσο υπάρχει ο λανθάνων κίνδυνος της αντικειμενοποίησης ο οποίος ελλοχεύει στο έργο μας και κάνει το αφηρημένο να φαίνεται απτό και κατανοητό. Πώς μπορούμε να αντικειμενοποιούμε χωρίς να δημιουργούμε κατηγορίες και πώς μπορούμε να μιλούμε με κατηγορίες χωρίς να αντικειμενοποιούμε;

Στην καλύτερη περίπτωση το κριτικό έργο είναι αυθεντικά ανοιχτό σε νέες (για την ψυχολογία) μεθόδους έρευνας (όπως οι διάφορες μορφές ποιοτικής ανάλυσης και ανάλυσης λόγου), χωρίς να απορρίπτει εξ ορισμού τις παραδοσιακές ποσοτικές μεθόδους ως αμετάκλητα και εγγενώς αμαυρωμένες λόγω της σύνδεσής τους με το status quo και συνεπώς ανίκανες να προ-σφέρουν οποιεσδήποτε πληροφορίες στην υπηρεσία του αλη-θινά «προοδευτικού». Οι νέες μεθοδολογίες όμως παρέχουν όντως καινούριους και εναλλακτικούς τρόπους καθορισμού των θεμάτων του πεδίου. Καθιστούν το πεδίο πιο ανοιχτό σε φωνές, προοπτικές και μέσα νομιμοποίησης. Μας βοηθούν να διευρύνουμε τα όρια με νέους τρόπους. Μπορεί ακόμη και να προκαλέσουν σύγχυση σε σχέση με τα κριτήρια, αντί να τα αποσαφηνίσουν, οπότε ενδέχεται να πυροδοτήσουν καινού-ριες συζητήσεις για παλαιά προβλήματα. Στην κριτική ψυχολο-γία, όπως και σε κάθε ακαδημαϊκή/διανοητική εργασία, η δύ-ναμη της κατασκευής των θεμάτων, του καθορισμού των όρων της συζήτησης και της θέσπισης της «ατζέντας» του λόγου επι-τρέπει να κερδηθεί το παιχνίδι προτού καν αρχίσει. Επομένως ο κριτικός ψυχολόγος εμπλέκεται στην αναπλαισίωση των θε-μάτων που πρόκειται να αντιμετωπιστούν από κάθε ειδικότητα της ψυχολογίας «πριν την έναρξη» (Sarason, 1972), προτού πα-ρουσιαστούν οι παρεμβάσεις ή τα δεδομένα από την έρευνα και την ανάλυση. Κατά μία έννοια, η κριτική ψυχολογία είναι

μια εργασία που επιδιώκει να κατονομάσει τα ζητήματα παρά να προσφέρει τις απαντήσεις.

***Ενδιάμεσες δομές, κατασκευές μέσου επιπέδου
και συνεργασία από «κάτω προς τα πάνω»***

Προηγουμένως αναφέραμε ότι το όραμά μας συνδέεται με την αναζήτηση δομών που αποφεύγουν την αναγωγή είτε σε ατομικά, σταθερά «χαρακτηριστικά» είτε σε «μυσηριώδη» κοινωνικά συστήματα, καθώς και με μια προσπάθεια για συμμετοχή σε περιορισμένες και τεκμηριωμένες ενέργειες στον πραγματικό κόσμο της κοινωνικής δράσης με την υποβολή νέων ερωτημάτων παράλληλα με την προσπάθεια για επίτευξη των στόχων και για καθιέρωση των αξιών μας. Αν ο κριτικός ψυχολόγος θέλει να ασχοληθεί με το status quo όχι μόνο σε θεωρητικό επίπεδο, θέλει δηλαδή να εμπλακεί ως συμμετέχων στην ενεργό κοινωνική δράση παρά ως απλώς παριστάμενος ο οποίος παρατηρεί από απόσταση ασφαλείας, τότε γεννάται το ερώτημα πού πρέπει να κατευθύνει αυτή τη δραστηριότητα. Αναμφίβολα, μπορούμε να αντιμετωπίσουμε τα θέματα με κατεύθυνση από «πάνω προς τα κάτω», λειτουργώντας ως πολιτικοί αναλυτές για το κράτος, ως ειδικοί σε υπηρεσίες και σε φορείς ψυχικής υγείας και κοινωνικής πρόνοιας, ή εργαζόμενοι στην ασφάλεια του ιδιωτικού μας γραφείου, όπου μόνο συγκεκριμένοι άνθρωποι μπορούν, ή αναγκάζονται, να μας αναζητήσουν. Θεωρούμε όμως ότι πιο ωφέλιμη είναι η συμμετοχή μας με κατεύθυνση από «κάτω προς τα πάνω», δηλαδή η ενεργός και πραγματική ενασχόλησή μας με το τοπικό επίπεδο, στο οποίο μπορούμε τόσο να βοηθήσουμε όσο και να διδαχθούμε από τη συνεργασία μας με τους ανθρώπους που εμπλέκονται οι ίδιοι στον αγώνα για την απελευθέρωση. Αυτή η στάση έχει αρκετά πλεονεκτήματα για τον κριτικό ψυχολόγο: ένα τουλάχιστον από αυτά είναι ότι μαθαίνουμε να χρησιμοποιούμε τις ειδικές μας γνώσεις χωρίς να είμαστε αρχηγοί της ομάδας. Αυτή η σχέση απαιτεί από εμάς να ακούμε προσεκτικότερα αλλά και να εξηγούμε καλύτερα τους ρόλους και τις προθέσεις μας.

Η εμπειρία μας μας έχει στρέψει μερικές φορές σε συνεργ-

γασίες τοπικού επιπέδου και σε οργανώσεις ελεγχόμενες από τους πολίτες (Rappaport, 1994, 1995· Rappaport et al., 1975). Οι άνθρωποι που μας επέτρεψαν να συνεργαστούμε μαζί τους σε τέτοια πλαίσια μας έμαθαν να μιλούμε με καινούριους τρόπους. Μας έδωσαν τη δυνατότητα αφενός να παρατηρήσουμε τη διεργασία με την οποία κατέληγαν στις νέες αφηγήσεις για τη ζωή και την κοινότητά τους, και αφετέρου να μάθουμε πώς χρησιμοποιούσαν αυτές τις αφηγήσεις για να πουν τις δικές τους ιστορίες και να διερευνήσουν τις νέες σχέσεις ισχύος μέσα στην κοινότητά τους. Είδαμε πώς η συμμετοχή σε υπηρεσίες ψυχικής υγείας που διευθύνονται από τους ίδιους τους χρήστες (Rappaport, 1993), σε οργανώσεις αμοιβαίας βοήθειας (Humphreys & Rappaport, 1994), σε τοπικές ομάδες τέχνης και σε άλλες εναλλακτικές ομάδες μπορούν να επιτύχουν μερικές τοπικού επιπέδου, αλλά παρ' όλα αυτά πραγματικές, κοινωνικές αλλαγές (Mankowski & Rappaport, 1995· Thomas & Rappaport, 1996).

Συνεργαζόμενοι με κοινοτικές υπηρεσίες κατά του AIDS και με οργανισμούς εθελοντικής δράσης (Stewart & Weinstein, 1996), διαπιστώσαμε ότι οι ορισμοί και οι στρατηγικές τους υπερτερούσαν κατά πολύ σε σύγκριση με τις αντιλήψεις και τις λύσεις των επαγγελματιών. Επιπλέον, εργαζόμενοι σε ένα μικρό δημοτικό σχολείο με περιορισμένους πόρους, βιώσαμε την εμπειρία της προσπάθειας διατήρησης μιας λεπτής και επικίνδυνης ισορροπίας: αφενός να φανούμε χρήσιμοι σε όσους μας είχαν ανάγκη και αφετέρου να μην αυτοπαρουσιάζομαστε ως αυθεντίες και ειδικοί σε θέματα διάγνωσης (Good et al., 1996· Kloos et al., 1996). Μέσα από αυτές τις σχέσεις μάθαμε να εκτιμούμε τη σημασία της κοινωνικής και προσωπικής ευχαρίστησης (επίτευγμα, επιδοκίμασία, εμπειρία τού να είμαστε «άξιοι για τους άλλους») σε αποτελεσματικές και επιτυχημένες προσπάθειες αλλαγής.

Ο Karl Weick (1984, 1974), ένας οργανωτικός ψυχολόγος, υποστήριξε ότι όσοι από εμάς ενδιαφέρονται να κατανοήσουν και να διευκολύνουν την κοινωνική αλλαγή καλά θα έκαναν να προσέξουν αυτά που ο ίδιος αποκαλεί «μικρές νίκες», ή αλλιώς συγκεκριμένα απτά αποτελέσματα σε τακτές χρονικές πε-

ριόδους, χώρους και πλαίσια. Ισχυρίστηκε επίσης ότι καλά θα κάναμε να εκλάβουμε ως δεδομένες μερικές θεωρητικές κατασκευές που περιγράφουν διεργασίες οι οποίες υπάρχουν και λειτουργούν κάπου ανάμεσα στις εκτεταμένες κοινωνικές δομές και στα ατομικά χαρακτηριστικά. Αυτές τις κατασκευές τις αποκαλεί «μέσου επιπέδου» και υποστηρίζει ότι οι διεργασίες τους θα μπορούσαν να φανούν χρήσιμες όταν αναζητούμε τρόπους να επιφέρουμε αλλαγές σε τοπικό επίπεδο (βλ. επίσης Geertz, 1984, για την «τοπική γνώση»).

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι Berger και Neuhaus, αν και προερχόμενοι από μια συντηρητική πολιτική παράδοση, έχουν επεξεργαστεί μια παρόμοια ιδέα σχετική με αυτό που αποκαλούν «ενδιάμεσες δομές», εννοώντας τα περιβάλλοντα που υπάρχουν ως πραγματικές οντότητες μεταξύ των απομονωμένων ατόμων και των μεγάλης κλίμακας κυβερνητικών ή άλλου τύπου κοινωνικών θεσμών. Αυτοί είναι οι χώροι όπου οι πραγματικοί άνθρωποι διάγουν το βίο τους, εκεί όπου η συμμετοχή είναι εφικτή και η επίδρασή της ορατή στους συμμετέχοντες. Οι Berger και Neuhaus αναφέρουν τέσσερα είδη ενδιάμεσων δομών – τις οικογένειες, τις εκκλησίες, τις ενώσεις εθελοντών και τις γειτονιές – ως ιδιαίτερα ενδιαφέροντα πεδία από την άποψη του δικού τους προγράμματος «ενδυνάμωσης». Για τους κριτικούς ψυχολόγους υπάρχουν πολλά σημεία στις περιγραφές των Berger και Neuhaus στα οποία μπορεί να ασκηθεί κριτική. Έχουμε όμως και κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι αυτοί οι χώροι επιζητούν την κριτική και τις εναλλακτικές προτάσεις.

Δεν θα λέγαμε τίποτα καινούριο αν υποστηρίζαμε ότι η ιδέα της οικογένειας είναι εμποτισμένη με τις παραδόσεις της ετεροσεξιστικής πατριαρχίας. Αλλά κατά την ενασχόληση και τη συνεργασία με μια μεγάλη ποικιλία ανθρώπων που βλέπουν τον εαυτό τους ως μέλη οικογενειών (βλ., για παράδειγμα, το έργο του Cornell University Empowerment Group, 1989), σι-ναντά κανείς συγκεκριμένες και απτές ευκαιρίες ανάδυσης και επικράτησης προοδευτικών αξιών και στόχων. Η γνωστοποίηση των νέων ιδεών σχετικά με τη φύση της οικογένειας και τη παροχή συγκεκριμένων και απτών τεκμηρίων για τα εναλλα-

κτικά οικογενειακά πλαίσια αποτελεί έναν τρόπο με τον οποίο ο κριτικός ψυχολόγος μπορεί να συμβάλει στη δημιουργία της νέας «πραγματικότητας».

Παρομοίως, αν το status quo επιβάλλει τον καθορισμό της πνευματικής και κοινωνικής ζωής αποκλειστικά και μόνο από τις ευρωπαϊκές και αμερικανικές θρησκευτικές πρακτικές, τότε οι κριτικοί ψυχολόγοι καλά θα κάνουν να συνεργαστούν με άτομα από τις τοπικές κοινωνίες τα οποία προσφέρουν εναλλακτικά πλαίσια, αφηγήσεις και αντιλήψεις για την έκφραση αυτών των ανθρωπινων αξιών και ενδιαφερόντων. Και αν με τους όρους «γειτονιά» και «εθελοντική οργάνωση» εννοούμε μόνο εκείνες τις οντότητες που προάγουν τις αξίες της επιχειρηματικότητας ή της αστικής εταιρικής δραστηριότητας, τότε αφήνουμε ανεκμετάλλευτες πολλές ευκαιρίες να απασχοληθούμε με τους ανθρώπους στον τόπο στον οποίο ζουν. Εκφράζεται η ελπίδα ότι οι κριτικοί ψυχολόγοι θα συνεργαστούν με προοδευτικές τοπικές οργανώσεις που επιδιώκουν την πραγματική κοινωνική αλλαγή, και ότι θα καταγράψουν το έργο τους, θα διαδώσουν το μήνυμά τους τόσο εντός όσο και εκτός της ψυχολογίας, θα αναλάβουν ρόλους περισσότερο υπηρέτη παρά αφεντικού και θα αξιοποιήσουν τις όποιες ειδικές γνώσεις θεωρούν ότι έχουν προκειμένου να βοηθήσουν αυτές τις οργανώσεις να αποκτήσουν τους πόρους που χρειάζονται για να περατώσουν το έργο τους. Αυτές οι προτάσεις απλώς εκφράζουν, στη γλώσσα της κοινωνικής επιστήμης, ιδέες που είναι αρκετά οικείες σε όσους γνωρίζουν το έργο του Saul Alinsky (1971) και πολλών άλλων που έχουν ασχοληθεί με τον πραγματικό κόσμο της κοινότητας οργάνωσης (π.χ. Berkowitz, 1982· Hanna & Robinson, 1994· Kahn, 1994· Wineman, 1984· και το έργο πολλών κοινωνικών ακτιβιστών). Υποστηρίζουμε ότι η άμεση και γεμάτη φροντίδα συμμετοχή κριτικών ψυχολόγων προσανατολισμένων στη δράση, σε συνεργασία με τους τοπικούς ηγέτες, είναι σημαντική προκειμένου να μάθουμε περισσότερα για τις καταστάσεις που επιδιώκουμε να αλλάξουμε· και ότι η επίτευξη πολλών μικρών και τεκμηριωμένων αλλαγών είναι ένα είδος δραστηριότητας που επιτρέπει στον κριτικό ψυχολόγο να ελέγξει τις ιδέες του — και να τις τροποποιή-

σει— μέσα στο πραγματικό πλαίσιο όπου ζουν οι άνθρωποι στους οποίους προσφέρει τις υπηρεσίες του.

Μια ανάγνωση των κειμένων: επεξεργασία επιλεγμένων ερωτημάτων

Πώς λοιπόν θα αποτιμούσαμε αυτό το βιβλίο σε σχέση με το είδος της κριτικής στάσης που υιοθετούμε εδώ; Θα λέγαμε ότι, ευτυχώς, στις σελίδες του μπορεί κανείς να βρει πολλές εντάσεις και παράδοξα, μια ευρεία επεξεργασία ζητημάτων που θεωρούνται δεδομένα και μια έντονη αμφισβήτηση της κοινωνικής φαντασίας. Όπως είναι αναμενόμενο σε μια κριτική προσέγγιση, οι ειρωνικές αντιφάσεις αφθονούν. Αυτές οι αντιφάσεις είναι πιο πιθανό να φανούν χρήσιμες στους αναγνώστες γι' αυτό που πραγματικά είναι — δηλαδή ζητήματα τα οποία μπορούν να έχουν εφαρμογή στο προσωπικό έργο του καθενός— παρά γι' αυτό που δεν είναι ή γι' αυτό που δεν θα είναι ποτέ: καθολικές, διαχρονικές απαντήσεις.

Κάποιες αντιφάσεις και εντάσεις εμφανίζονται αποκλειστικά σε μεμονωμένα κεφάλαια, ενώ κάποιες άλλες μπορούν να αναδυθούν μόνο μέσα από την ανάγνωση όλων των κεφαλαίων. Η Kitzinger (κεφάλαιο 13) και η Wilkinson (κεφάλαιο 16) αφιερώνουν τα αντίστοιχα κεφάλαιά τους στην επεξεργασία των διλημάτων και των αντιφάσεων. Αυτό μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι και οι δυο τους μεταφέρουν την εμπειρία κινημάτων τα οποία έχουν τις δικές τους (συχνά επικαλυπτόμενες) ιστορίες αυτοκριτικής, αμφισβήτησης και συγκαλύψης. Ο Haggis (κεφάλαιο 2) επισημαίνει τα ειρωνικά οφέλη και τις απώλειες της αναθεωρητικής ιστορίας. Οι Kidder και Fine (κεφάλαιο 3) ασχολούνται με τις διαβρωτικές εντάσεις ανάμεσα, για παράδειγμα, στη θεωρία και την εμπειρία ή ανάμεσα στην περιγραφή και τον επαναπροσδιορισμό. Οι Hare-Mustin και Marecek (κεφάλαιο 7) τονίζουν τη δυσδιάκριτη διαφορά μεταξύ της ακρίβειας και της ασάφειας στη γλώσσα και την πρακτική της ψυχολογίας. Οι Nightingale και Neilands (κεφάλαιο 5) μας βοηθούν να βρούμε τρόπους να κά-

νουμε το απομακρυσμένο και αφηρημένο οικείο και συγκεκριμένο. Όλα τα παραπάνω έρχονται να προστεθούν στα αξιακά διλήμματα και στις αντιπαραθέσεις που προκύπτουν μόλις απομακρυνθεί το στίγμα του αντικειμενισμού, στοιχεία τα οποία επισημαίνονται στο κείμενο των Prilleltensky και Nelson (κεφάλαιο 11). Αμφιβολίες και αντιπαραθέσεις όμως εμφανίζονται σε κάθε κεφάλαιο του βιβλίου. Όπως προαναφέραμε, αυτό μας γεμίζει με αισιοδοξία και όχι με άγχος. Αντί να συγκαλύπτουμε ή να αποδεχόμαστε τις αντιφάσεις και τα παράδοξα, θεωρούμε ότι μερικά από αυτά αξίζουν αποσαφήνιση και επεξεργασίας, ή ίσως σύνθεσης και εξειδίκευσης, ανάλογα με την περίπτωση.

Μια καλή αφετηρία είναι το σημείο από το οποίο πηγάζει η μεγαλύτερη άσκηση κριτικής στο κυρίαρχο ρεύμα της ψυχολογίας: η έννοια του ατόμου. Η συγκεκριμένη έννοια δεν είναι ιδιαίτερα σαφής γενικά, ούτε καν στη βιβλιογραφία της κριτικής ψυχολογίας. Η Kitzinger (κεφάλαιο 13) επεξεργάζεται το ερώτημα τι μπορούμε ή τι οφείλουμε να κάνουμε για το «άτομο που υποφέρει» ενώ «περιμένουμε την επανάσταση». Οι Hare-Mustin και Marecek (κεφάλαιο 7) πλαισιώνουν τη μελέτη τους με το θέμα της ελλιπούς κοινωνικοπολιτικής συνείδησης των κλινικών ψυχολόγων (χρησιμοποιώντας στην πορεία πολλές από τις ιδέες και τα επιχειρήματα που οι κοινοτικοί ψυχολόγοι ανέπτυξαν εδώ και καιρό). Δυστυχώς, οι συγγραφείς σταματούν την εξέτασή τους στο σημείο της θεραπείας και της κλινικής/επαγγελματικής εμπειρογνωμοσύνης ως του σημαντικότερου μέσου για την επίτευξη της αλλαγής. Όπως έδειξαν πρόσφατες αναλύσεις (Dawes, 1994) και επισκοπήσεις (Christiansen & Jacobson, 1994) των ευρημάτων από τις παρεμβάσεις των ειδικών σε αντιπαραβολή με τις παρεμβάσεις των μη ειδικών, καθημερινών πολιτών, έχουμε κάθε λόγο να αμφισβητούμε ότι η επαγγελματική ψυχοθεραπεία αποτελεί το σημαντικότερο μέσο για την ατομική (πόσο μάλιστα για την κοινωνική) αλλαγή (βλ. Albee et al., 1988). Εύλογα λοιπόν ο κριτικός ψυχολόγος μπορεί να αναρωτηθεί μήπως η υπονοούμενη «αγιοποίηση» της ψυχοθεραπείας ως τρόπου παρέμβασης αντιπροσωπεύει την περαιτέρω αναπαραγωγή των παραδοσιακών και

συχνά καταπιεστικών σχέσεων (βλ. και Kitzinger & Perkins, 1993).

Πέρα από την εμφανή διαφωνία για τα εργαλεία του ειδικού και τη μεταρρύθμιση ή την κατάργηση της κλινικής πρακτικής, εδώ εντοπίζεται μερικές φορές μια προβληματική επανεγγραφή, αν και με διαφορετικούς τρόπους, της διάκρισης μεταξύ «ατόμου» και δομής. Τα κινήματα του φεμινισμού και των ομοφυλόφιλων/αμφιφυλόφιλων ατόμων είχαν λόγους να αμφισβητούν αυτή τη διάκριση. Μας βοήθησαν να κατανοήσουμε καλύτερα τη σημασία της δημιουργίας μικρών ομάδων και χώρων σε επίπεδο κοινότητας για την ανάπτυξη του διαλόγου και της προσωπικής και κοινωνικής αμφισβήτησης, αντί να περιμένουμε την επανάσταση αποδεχόμενοι την άποψη των επαγγελματιών/κλινικών για τον «προσωπικό» πόνο, και χωρίς να αγνοούμε τον προσωπικό πόνο των μεμονωμένων ατόμων στο όνομα του «ευρύτερου» πολιτικού αγώνα. Με άλλα λόγια, η εννοιολογική πόλωση μεταξύ του ατόμου και του «κοινωνικο-πολιτικο-οικονομικού στοιχείου», του απόμακρου και του οικείου, τείνει να είναι ελάχιστα χρήσιμη στην πρακτική και να μην εναρμονίζεται με τους «ανθρώπους» που εμπλέκονται στον αγώνα για την αλλαγή.

Κατά παρόμοιο τρόπο, όπως αναφέραμε προηγουμένως, πολλά μέλη από τις οργανώσεις των χρηστών υπηρεσιών ψυχικής υγείας διαπίστωσαν ότι η αξία της θεραπείας και η κοινωνική αλλαγή ενσωματώνονται στον έλεγχο του ίδιου του περιβάλλοντός τους. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και πολλοί άλλοι: από τους συμμετέχοντες στις αφροαμερικανικές εκκλησίες και τα μέλη των οργανώσεων για την υπεράσπιση των πολιτικών δικαιωμάτων έως τα μέλη μια ευρείας ποικιλίας οργανισμών κοινωνικής δράσης· σε αυτούς τους οργανισμούς οι ψυχολόγοι μπορούν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους ως συνεργάτες χωρίς να ασκούν έλεγχο — ως εταίροι οι οποίοι διδάσκονται «τους κανόνες του παιχνιδιού» από εκείνους που ζουν τη σκληρή καθημερινότητα, αντί να περιμένουν από τους άλλους να παίξουν με τους δικούς τους κανόνες, στη δική τους «έδρα» (Lykes et al., 1996).

Από την άλλη πλευρά, θέλουμε όντως να αφήσουμε κατά

μέρος κάθε θεωρητική ενασχόληση με την έννοια του ατόμου; Και ποιο θα ήταν το τίμημα για μια τέτοια απόφαση; Οι Parker (κεφάλαιο 18), Richardson και Fowers (κεφάλαιο 17), Kidder και Fine (κεφάλαιο 3) και Burman (κεφάλαιο 9) παρουσιάζουν ελκυστικούς λόγους για να λάβουμε σοβαρά υπόψη το συγκεκριμένο, το τοπικό, το ζωντανό και το ιδεογραφικό. Υπάρχουν κίνδυνοι στη θεώρηση του «ατόμου» ως μιας αφηρημένης, αυτοπεριοριζόμενης, καθολικής οντότητας που αντιτίθεται στο ολοκληρωτικό κράτος (ή στην οικονομία ή στο λόγο). Τέτοιες θεωρήσεις δεν μας αφήνουν περιθώρια να κατανοήσουμε την ποικιλία των στρατηγικών αντίστασης, ανατροπής ή καταπίεσης. Αυτό που χρειάζεται είναι να διαμορφώσουμε μια θεωρητική σύλληψη για το άτομο ως κοινωνικού δράστη, μια θεωρία που να λαμβάνει υπόψη τη μεταδομική, φεμινιστική, ερμηνευτική προσέγγιση και την προσέγγιση της ανάλυσης λόγου, αν όχι να υιοθετεί ολοκληρωτικά κάποιο από αυτά τα παραδείγματα. Εάν οι στόχοι μας αφορούν τη δημοκρατία, την ενδυνάμωση και τον «αυτοπροσδιορισμό», τότε θα πρέπει να συνυπολογίσουμε το γεγονός ότι μερικοί άνθρωποι, για παράδειγμα, όχι μόνο συμμετέχουν στην καταπίεσή τους, αλλά αντλούν ακόμη και ικανοποίηση από αυτήν (π.χ. Foucault, 1978· Gramsci, 1971), καθώς και ότι μερικοί άνθρωποι ή ομάδες κατόρθωσαν να προβλέψουν και να ανατρέψουν κάποιες μορφές καταπίεσης ώστε να δημιουργήσουν τους όρους για απελευθέρωση (π.χ. Davis & Kennedy, 1989· Champagne, 1995). Με άλλα λόγια, στο μετα-βιομηχανικό, μετα-αποικιακό κόσμο είναι πολύ δύσκολο να προσδιοριστούν οι χώροι της καταπίεσης και της απελευθέρωσης (π.χ. Champagne, 1995· Duggan, 1992· Foucault, 1978· Hooks, 1990· Spivak, 1990).

Μια άλλη εμφανής ένταση, την οποία ως έναν βαθμό πραγματεύεται η Celia Kitzinger, είναι η σχέση μας με τον εμπειρισμό/εμπειριοκρατία. Όντας ένας επίσης όχι τόσο σαφής όρος, ο εμπειρισμός είναι συνήθως συνδεδεμένος, όπως και σε κάποια από τα κεφάλαια αυτού του βιβλίου, με το θετικισμό. Η εμπειριοκρατική επιταγή έχει ορθά αμφισβητηθεί, σε πολιτική και σε επιστημονική βάση, ως μια ιδιαίτερα ισχυρή και ύπουλη μορφή καταπίεσης και ως ο αυτουργός των περιθωριακών ταυ-

τοτήτων. Και εδώ ωστόσο υπάρχουν κάποιες ασυνέπειες. Πρώτον, όλοι ανήκουμε στον επιστημονικό κλάδο της ψυχολογίας, πολλοί από εμάς διεξάγουν έρευνα, οπότε υποθέτουμε γενικά ότι πρέπει να χρησιμοποιούμε την αυθεντία και τη νομιμότητα της ψυχολογίας ως μοχλό για την κοινωνική αλλαγή. Έχουμε ακόμη το προνόμιο να συγγράφουμε, να σκεφτόμαστε και να ασκούμε κριτική στη ζωή επειδή διαθέτουμε τα χρήματα, τους πόρους και την κοινωνική θέση που το έργο του εμπειρισμού απέφερε για τους ψυχολόγους (έστω κι αν παρήλθαν πλέον οι μέρες του εύκολου χρήματος). Καθόμαστε αναπαυτικά στην καρέκλα του ισχυρού. Αυτό μπορεί να μην προβληματίζει κάποιους από εμάς· άλλωστε, υπάρχει και το επιχείρημα της ανατροπής από τα μέσα ή της αξιοποίησης των δομών και των πόρων για τους δικούς μας υποτίθεται μεταρρυθμιστικούς σκοπούς. Αλλά υπάρχουν περισσότερα πίσω από αυτό. Όπως επισημαίνει η Kitzinger, όταν εξετάζουμε τις προγενέστερες επιτυχημένες προσπάθειες της ψυχολογίας για κοινωνική αλλαγή (ή έστω για μεταρρύθμιση ή ανεκτικότητα), συχνά ανακαλύπτουμε ότι αυτές οφείλονται στους εμπειριστές. Επιπρόσθετα, πολλοί από τους συγγραφείς αυτού του βιβλίου φάνηκαν πρόθυμοι να διατηρήσουν μια «αντικειμενική» στάση όταν έκριναν παρελθούσες και τωρινές θεωρητικές υποθέσεις και έρευνες.

Ένα μέρος του προβλήματος προέρχεται στη συγκεκριμένη περίπτωση από την κριτική θέση και ένα άλλο μέρος από την έλλειψη σαφήνειας των όρων. Οι Kidder και Fine (κεφάλαιο 3) και ο Parker (κεφάλαιο 18) προτείνουν πιο θετικούς (εν αντιθέσει με τους θετικιστικούς) τρόπους για να αντιπαρέλθουμε αυτό το προφανές δίλημμα σε σύγκριση με τις προτάσεις των Moghaddam και Studer (κεφάλαιο 12), της Burman (κεφάλαιο 9) και άλλων. Βεβαίως επιθυμούμε να είμαστε όσο το δυνατόν πιο ειλικρινείς και ακριβείς στις αναλύσεις και στις έρευνές μας. Και σίγουρα θα θέλαμε να δούμε αν οι ιδέες μας έχουν κάποια σχέση με τον «πραγματικό κόσμο». Μερικές ερμηνείες είναι λιγότερο προσεκτικές, στοχαστικές και αξιόπιστες από κάποιες άλλες, έτσι δεν είναι; Είναι επαρκής η διατύπωση μεγαλόσχημων θεωριών; Είναι λιγότερο καταπιεστικό

και αντικειμενικό κάτι τέτοιο; Το λάθος του Μαρξ ήταν ότι δεν έλεγξε τα δεδομένα του.

Στόχος μας εδώ δεν είναι η διατήρηση του θετικιστικού-εμπειρικού έργου. Αντίθετα, προσπαθούμε να καταδείξουμε ότι έχουμε προφανώς διαφορετικές σχέσεις και διαφορετικές αντιλήψεις για το νόημα του «εμπειρισμού». Στην πραγματικότητα, για μας το θέμα ίσως δεν είναι το αν θέλουμε ή όχι να ασχοληθούμε με την ποιότητα και την αξιοπιστία των ερευνών που διεξάγονται από εμάς ή από άλλους· το θέμα είναι να ασχοληθούμε με κάποια άλλα ζητήματα, όπως ποιων οι γνώσεις θεωρούνται πιο σημαντικές, ποιοι είναι οι όροι του λόγου και της εγκυρότητας που καθορίζουν τη νομιμότητα, τι πρέπει να κάνουμε όταν αντιμετωπίζουμε αντιφατικές περιγραφές και «δεδομένα». Θα πρέπει να μας ενδιαφέρει το αν έχουμε καταστήσει όσο γίνεται πιο σαφή την τοποθέτηση που υπάρχει πίσω από τα ερωτήματα και τις προσεγγίσεις μας, αν έχουμε τεκμηριώσει επαρκώς τις ερμηνείες μας και αν είμαστε πρόθυμοι να υποβάλουμε τον εαυτό μας και την επιμέρους κουλτούρα μας κάτω από την ίδια «αντικειμενική» εξουχιστική διερεύνηση με την οποία εξετάζουμε και τα «υποκείμενά» μας, έτσι ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα πώς κατασκευάζουμε τα «ευρήματά» μας (π.χ. Bourdieu, 1990). Αυτά είναι μερικά ερωτήματα που ισχύουν τόσο για τους κριτικούς ψυχολόγους όσο και για τους «παραδοσιακούς θετικιστές-εμπειριστές».

Τέλος, ένα ζήτημα που δημιουργεί ένταση σε πολλούς κριτικούς ψυχολόγους είναι το «κοινό» στο οποίο απευθυνόμαστε. Στο παρόν βιβλίο η κριτική ψυχολογία παρουσιάζεται ως ένας διάλογος ανάμεσα σε εμάς (τους κριτικούς ψυχολόγους) και στην «παραδοσιακή ψυχολογία». Σε κάποιες στιγμές πάλι το αναγνωστικό κοινό φαίνεται να είμαστε αποκλειστικά εμείς οι ίδιοι. Αξίζει να σημειωθεί ότι κανένα από αυτά τα κεφάλαια δεν φαίνεται να απευθύνεται στο «λαό» ή στις «καταπιεσμένες κοινότητες» που, όπως πολλοί διατείνονται, αποτελούν το βασικό αντικείμενο του ενδιαφέροντός τους. Το ζήτημα του κοινού μας – σε ποιον απευθυνόμαστε – δεν είναι αμελητέο, αφού αυτό υπαγορεύει τη γλώσσα, το περιεχόμενο και τους όρους της συζήτησής μας. Θέλουμε, για παράδειγμα, οι όροι

της διαμάχης και τα πεδία των θεωριών μας να περιορίζονται από τη χρήσιμη μεν, αλλά καθόλου ολοκληρωμένη κριτική της παραδοσιακής ψυχολογίας; Σε αυτό το κεφάλαιο έχουμε συνηγορήσει υπέρ ενός αυτοστοχαστικού διαλόγου ανάμεσά μας (μιλώντας ακόμη και για το αν υπάρχει αυτό το «εμείς»), τον οποίο διάλογο ο Harris (κεφάλαιο 2), η Kitzingger (κεφάλαιο 13), οι Richardson και Fowers (κεφάλαιο 17) και η Wilkinson (κεφάλαιο 16), μεταξύ άλλων, αναπτύσσουν και αξιοποιούν ικανότατα. Ωστόσο, παρότι δεν μπορούμε να αποκηρύξουμε χωρίς υποκρισία τις ακαδημαϊκές πρακτικές, οι αμιγώς κριτικές ενασχολήσεις, χωρίς άλλες ενεργές και θετικές παρεμβάσεις, κινδυνεύουν να παραμείνουν μετέωρες πάνω από το status quo που θεωρητικά προσπαθούμε να μετασχηματίσουμε. Με άλλα λόγια, θα πρέπει να είμαστε κάτι περισσότερο από κριτικοί.

Όπως υποδεικνύουν οι Prilleltensky και Nelson σε σχέση με την κοινοτική ψυχολογία, οι έρευνες (και θα προσθέταμε οι θεωρητικές αναλύσεις) είναι πολύ περισσότερες από τη δράση. Αυτό είναι βεβαίως αλήθεια, εμείς όμως θα προχωρούσαμε σε κάτι παραπάνω από μια απλή έκκληση για δράση. Αναλογιστείτε πόσο διαφορετικά θα μιλούσαμε, πόσο διαφορετικές προτεραιότητες θα είχαμε και πόσο διαφορετικά θα αντιμετωπίζαμε τη δική μας θεωρητική ανάλυση (και αυτήν της παραδοσιακής ψυχολογίας) αν συνομιλούσαμε με το «λαό» και τις «καταπιεσμένες κοινότητες» αντί να απευθυνόμαστε μόνο στον εαυτό μας ή σε άλλους ψυχολόγους! Κατ' αρχάς, θα έπαιναν να υπάρχουν οι άτυποι κυρίαρχοι των «λαών» και των «καταπιεσμένων κοινοτήτων». Επιπλέον, θα αρχίζαμε να συνειδητοποιούμε ότι οι δικές μας πρακτικές και υποσχέσεις είναι μερικές φορές αφελείς, ελιτίστικες, ρομαντικές, αφρημένες και/ή θολές. Μπορεί ακόμη και να ανακαλύπταμε το δικό μας επιβαλλόμενο ιμπεριαλισμό. Ο αγώνας μας για νομιμότητα και επιρροή θα ήταν διαφορετικός αν, αντί να στρεφόμαστε σε εκδότες επιστημονικών περιοδικών, επικεφαλής υπουργείων και συναδέλφους, απευθυνόμασταν σε αυτούς τους ανθρώπους και στις κοινότητες που ισχυριζόμαστε ότι προασπίζουμε.

O Miller (1969) εννοούσε κάτι πολύ πιο ριζοσπαστικό όταν

μας καλούσε «να χαρίσουμε στον κόσμο την ψυχολογία» από την απλή ανακοίνωση των κοινά διατυπωμένων αναφορών και των περιλήψεων ερευνών. Αυτό που έλεγε ήταν ότι πρέπει να μοιραστούμε τη διαδικασία και όχι μόνο τα αποτελέσματα των συστηματικών ερευνών ή των παρεμβάσεών μας. Η έκκλησή του εναρμονίζεται εν πολλοίς με το στόχο του Freire (1970, 1990) για *συνειδητοποίηση*, μια διεργασία που προσκαλεί όσους μαθαίνουν (περιλαμβανομένων και των υποτιθέμενων εκπαιδευτών) να ασχοληθούν κριτικά με τον κόσμο, να υποβάλουν ερωτήσεις και να μάθουν γι' αυτόν και για τους δημιουργούς της συγκεκριμένης γνώσης. Με άλλα λόγια, δημιουργούμε ένα δυναμικά απελευθερωτικό στοιχείο όταν θέτουμε το έργο μας στη διάθεση και στην αμφισβήτηση «εκείνων των ανθρώπων» των οποίων τις συνθήκες ζωής προσπαθούμε να αλλάξουμε, ένα στοιχείο το οποίο θα κερδίσουμε και «εμείς» και «εκείνοι». Όπως με λακωνικό τρόπο επισημαίνουν οι Giroux και McClaren (1991), η γνώση πρέπει να έχει νόημα για να γίνει αντικείμενο κριτικής.

Όλα αυτά δεν υπονοούν κάποια ρομαντική αντίληψη για τη σοφία του λαού, ούτε στοχεύουν να υποτιμήσουν την αξία του θεωρητικού, κριτικού και εμπειρικού έργου. Πιστεύουμε όμως ότι με την επιλογή της γλώσσας και του ακροατηρίου αυτομάτως επαυξάνονται ή μειώνονται οι δυνατότητες, προκύπτουν διαφορετικά νοήματα, δομούνται διαφορετικά ενδιαφέροντα σε σχέση με τα ζητήματα, διαρθρώνονται και επικυρώνονται διαφορετικές κοινωνικές σχέσεις, παράγονται και νομιμοποιούνται διαφορετικά συστήματα αναπαραστάσεων. Πέρα από αυτούς τους προβληματισμούς όμως, πιστεύουμε ότι οι κριτικοί ψυχολόγοι πρέπει να δημιουργήσουν μια «δημόσια γλώσσα» (Giroux, 1992) η οποία θα είναι μη ακαδημαϊκή, ελκυστική και χρήσιμη. Μια τέτοια γλώσσα θα ενθάρρυνε την ανάπτυξη ερωτημάτων σχετικά με το πώς εκτιμούνται (ή υποτιμούνται) και πώς ιεραρχούνται οι γνώσεις· επιπλέον, θα υπονόμει τη σχέση των ψυχολόγων με τα «υποκείμενά» τους, τα οποία τώρα θεωρούνται υποδεέστερα και «καταναλωτές» των υπηρεσιών των πρώτων. Και επειδή *εκτιμούμε* τη θεωρία και το κριτικό έργο, πιστεύουμε ότι οι ψυχολόγοι και οι άλλοι κριτικοί θεωρητικοί

θα πρέπει, όπως το θέτει η Barbara Kruger (1993), να «διασχίσουν τις τάφρους του ακαδημαϊκού χώρου» και να ομιλήσουν την ευχάριστη, δυναμική και υποβλητική γλώσσα της αλλαγής· αυτό ίσως μας κάνει να πάψουμε να βλέπουμε τον εαυτό μας ως αυθεντία και να μας εμποδίσει να αντιμετωπίσουμε με ελιτισμό και επιφανειακότητα τον αγώνα. Μπορεί ακόμη και να άρει την αίσθηση ανικανότητας που ο Haggis (κεφάλαιο 2) ισχυρίζεται ότι στοιχειώνει τους ψυχολόγους οι οποίοι θέλουν να ασχοληθούν με την κοινωνική δράση.

Μετά από αυτό το μακρύ αυτοσχεδιασμό στα θέματα που εισηγήθηκαν οι συγγραφείς των κεφαλαίων, σημειώνουμε μερικές διαφωνίες και αντιρρήσεις που θα θέλαμε να αναφέρουμε προς όφελος της επεξεργασίας μας. Εκτιμούμε τον υπαινιγμό της Laura Brown (κεφάλαιο 4) για τις μέχρι πρότινος περιορισμένες και υπερβολικά προσεκτικές διαφωνίες πάνω στα θέματα δεοντολογίας του Αμερικανικού Ψυχολογικού Συλλόγου (American Psychological Association – APA). Θα θέλαμε όμως να είχε αναπτύξει πληρέστερα τις συνέπειες της θεώρησής της. Αναρωτιόμαστε αν υπάρχουν περισσότερες δυνατότητες για αναπαραγωγή παρά για μετασχηματισμό σε έναν τόσο εκτεταμένο τομέα έρευνας για τον APA. Η ιδέα ενός ανανεωμένου, ή και μετασχηματισμένου Συλλόγου, ο οποίος θα εισβάλει στην προσωπική ζωή και στις σκέψεις μας, μας κάνει να νιώθουμε τόσο άβολα όσο θα μας έκανε να νιώθουμε και το 1950. Όπως ίσως είναι ήδη προφανές, και οι δυο βλέπουμε με μεγαλύτερη αισιοδοξία, από ό,τι οι Richardson και Fowers (κεφάλαιο 17), το μεταμοντερνισμό και τον Foucault και με πολύ λιγότερη τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Αξίζει να παρατηρήσουμε την αντιφατική ανάγνωση του Foucault από τον Parker (κεφάλαιο 18) σε σχέση με αυτή των Richardson και Fowers (κεφάλαιο 17). (Θα αντισταθούμε όμως στον πειρασμό να παραθέσουμε εδώ και τη δική μας ερμηνεία.) Ο Parker (κεφάλαιο 18) πρόσφερε σημαντικές υπηρεσίες με τη σαφή εισαγωγή του για τις θεωρίες ανάλυσης λόγου· όταν όμως εργάζεται κανείς με άτομα και κοινότητες και τους εκπροσωπεί, πιστεύουμε ότι αξίζει να θυμάται (παραφράζοντας τον Jameson, 1989) ότι δεν είναι τα πάντα κείμενο. Παρόλο που αυτά τα σχόλια αντανακλούν

τις αξίες και τις θεωρητικές μας θέσεις, επιδιώκουν περισσότερο να διατηρήσουν ανοιχτά τα ερωτήματα παρά να οδηγήσουν τη συζήτηση σε κάποιο τελικό σημείο.

Εντέλει όμως, όπως προειδοποιήσαμε, εκμεταλλευόμαστε το προνόμιο που μας δόθηκε (κυριολεκτικά ή μεταφορικά) ώστε να έχουμε τον τελευταίο λόγο. Και όπως ανέφερε ένας από τους επιμελητές του τόμου σε κάποιο άλλο κείμενό του: «Τα μέτρα και τα σταθμά για το λόγο σχετικά με την καταπίεση είναι υψηλά. Το δικό μας έργο μόλις τώρα αρχίζει να ανταποκρίνεται σε κάποιες από αυτές τις απαιτήσεις. Παρ' όλα αυτά, νομίζουμε ότι είναι αναγκαίο να εκφράσουμε ένα όραμα και μερικές αρχές που θα καθοδηγήσουν τις προσπάθειές μας» (Prilleltesky & Gonick, 1994: 169).

Συμπεράσματα

Η κριτική ψυχολογία είναι μια φιλόδοξη προσπάθεια που επιχειρεί να μιλήσει για το πώς κατανοούμε την ψυχολογία σε σχέση με τον εαυτό μας (την κοινότητα των ψυχολόγων), τις μεθόδους μας και τους τρόπους που χρησιμοποιούμε όταν εργαζόμαστε (φιλοσοφία, μεθοδολογία και παρεμβάσεις), καθώς και τις κοινωνικές ρυθμίσεις μας με άλλους επιστημονικούς κλάδους και με την ευρύτερη κοινωνία (τις σχέσεις μας με τους ρόλους, τις πηγές γνώσης και νομιμότητας). Κάθε προσπάθεια να μιλήσουμε γι' αυτά τα θέματα τείνει να είναι μετααναλυτική· αυτό σημαίνει ότι η κριτική στάση στην ψυχολογία τείνει να μας απομακρύνει από τους συναδέλφους που ασχολούνται με την άσκηση της ψυχολογίας, έτσι ώστε να μπορούμε να «σχολιάσουμε» αυτή την ενασχόληση. Η ίδια αυτή στάση ωστόσο μπορεί να μας βοηθήσει να σκεφτούμε πιο άμεσα τη σχέση μας με τους ανθρώπους που λαμβάνουν μέρος ως συμμετέχοντες στην έρευνα και την πρακτική μας. Είναι τα υποκείμενά μας, οι πελάτες μας ή οι συνεργάτες μας; Αν είναι συνεργάτες, καθορίζουμε μαζί τους όρους της συνεργασίας μας; Μολονότι τα παραπάνω θέματα θα έπρεπε να είναι σημαντικά στην άσκηση της κριτικής ψυχολογίας, δεν είναι τα μοναδικά.

Μια πρόκληση για όσους ασκούν κριτικό έργο είναι η αποφυγή του πειρασμού της αυτοδικαιολόγησης. Εξ ορισμού, η κριτική ψυχολογία δεν είναι ένα έργο το οποίο τα περισσότερα μέλη μιας συγκεκριμένης επιστημονικής κοινότητας θα εξασκούν ως πρωταρχικό επάγγελμα ανά πάσα στιγμή, παρόλο που θεωρητικά ένας ολόκληρος επαγγελματικός ή επιστημονικός κλάδος μπορεί να υιοθετήσει τις αξίες και τους στόχους της προοδευτικής πολιτικής ως το μέτρο με βάση το οποίο κρίνουν την αξία του πεδίου τους. Πιθανή είναι επίσης η ενασχόληση ορισμένων ανθρώπων με μια τέτοια εργασία για κάποιο χρονικό διάστημα στο γενικότερο πλαίσιο των επιστημονικών τους δραστηριοτήτων.

Όσοι ασκούν την κριτική ψυχολογία ως κύριο έργο κινδυνεύουν να αρχίσουν να βλέπουν τον εαυτό τους ως ελίτ, ως μια «πεφωτισμένη» μειονότητα, προικισμένη με κάποιου είδους ξεχωριστή επίγνωση η οποία λείπει από εκείνους που συντάσσονται με το παραδοσιακό ρεύμα του κλάδου. Το κριτικό έργο βεβαίως δεν περιορίζεται στην ψυχολογία. Εμφανίζεται σε πολλές ανθρώπινες προσπάθειες, συμπεριλαμβανομένων των ακαδημαϊκών επιστημονικών κλάδων, συχνά δε ασκείται στις κοινωνικές και συμπεριφορικές επιστήμες, αλλά και στις ανθρωπιστικές, καθώς επίσης στη νομική, την ιατρική και την κοινωνική εργασία. Τις περισσότερες φορές κάνει την εμφάνισή της σε αυτοχαρακτηριζόμενες ως «πολιτικά υποκινούμενες» και σχετικά μικρές μειονότητες μέσα σε κάθε κοινότητα διανοουμένων.

Υπάρχει μια μακρά παράδοση διανοητικής και κοινωνικής κριτικής εντός και εκτός των κοινωνικών, συμπεριφορικών και ιατρικών επιστημών. Κατά μία έννοια, η κριτική ψυχολογία θέλει να συμπλεύσει με αυτή την παράδοση. Πολλές από τις ιδέες και τις ανησυχίες που ανέπτυξαν σημαντικοί μελετητές και θεωρητικοί (π.χ. Goffman, Foucault, Szasz), οι οποίοι δεν θα περιέγραφαν τον εαυτό τους ως «κριτικό ψυχολόγο», μπορούν να γίνουν κατανοητές αν ο παρατηρητής τοποθετηθεί στη θέση του παρείσακτου, του λιγότερο ισχυρού, του «τροφίμου» (Jones & Fowles, 1984), κατά τρόπο που αλλάζει τη σχέση μας προς εκείνους που θέλουμε να καταλάβουμε ή να βοηθήσουμε.

Επί του παρόντος, πολλές από τις αντιλήψεις των φεμινιστές ή των υπερασπιστών των συμφερόντων των ομοφυλοφίλων/αμφιφυλοφίλων, των εθνικών ή φυλετικών μειονοτήτων και των οργανώσεων χρηστών υπηρεσιών ψυχικής υγείας μπορούν να υιοθετηθούν από εκείνους που ασκούν «κριτικό έργο». Αυτοί οι προβληματισμοί δεν είναι εύκολο να περιοριστούν στο πλαίσιο μόνο ενός επιστημονικού κλάδου, πόσο μάλλον μιας ειδικότητας της ψυχολογίας. Ούτε ανήκουν αποκλειστικά στον «ακαδημαϊκό» χώρο.

Παρά το τόσο έκδηλο ενδιαφέρον, θα πρέπει να προσέξουμε το πολύ σημαντικό θέμα της εκπροσώπησης. Ίσως να αντικατοπτρίζει απλώς (;) τα δημογραφικά στοιχεία των μελών της ακαδημαϊκής ψυχολογίας και τις μακροχρόνιες επιδράσεις του ρατσισμού στην εκπαίδευση, αλλά αναρωτιόμαστε γιατί από το παρόν βιβλίο απουσιάζει ένα κεφάλαιο σχετικό με τα φυλετικά και εθνικιστικά θέματα εντός και εκτός της ψυχολογίας (αν και στην πραγματικότητα τα όρια είναι αδιαχώριστα). Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα εάν κάποιος από τους συγγραφείς των κεφαλαίων είναι άλλου χρώματος (ενώ είμαστε σίγουροι ότι η οπτική των ομοφυλοφίλων εκπροσωπήθηκε): αντιλαμβανόμαστε όμως ότι τα θέματα που σχετίζονται με τη φυλή και την εθνικότητα στις Ηνωμένες Πολιτείες, στο βαθμό που θίχτηκαν, μάλλον δεν παρουσιάστηκαν από συγγραφέα ο οποίος έχει ανάλογες προσωπικές εμπειρίες. Αυτό εγείρει το ζήτημα της απουσίας συγκεκριμένων ατόμων από τη διαδικασία της εκπροσώπησής τους ή και από την κριτική ψυχολογία γενικότερα. Όποιοι και αν είναι εδώ οι λόγοι, αυτή η απουσία φαίνεται να μεταδίδει ένα μήνυμα γι' αυτή την εποχή της συνενοχής των επιστημόνων στο θεσμοθετημένο ρατσισμό (Sternberg, 1995). Ίσως είναι αναγκαίο να παραπέμψουμε τους αναγνώστες εκτός των κειμένων της κριτικής ψυχολογίας, σε διανοούμενους όπως οι Cornel West (π.χ. 1994) και Audre Lorde (1984), ή τουλάχιστον σε σύγχρονα βιβλία του χώρου της ψυχολογίας (π.χ. Trickett et al., 1994· Wilson, 1995). Η εν λόγω απουσία έχει το στοιχείο της ειρωνείας, με δεδομένη την έκταση στην οποία η ίδια η ψυχολογία συμμετείχε (και τελικά διαιώνισε με δημιουργικό τρόπο και ολομόναχη) στην κατα-

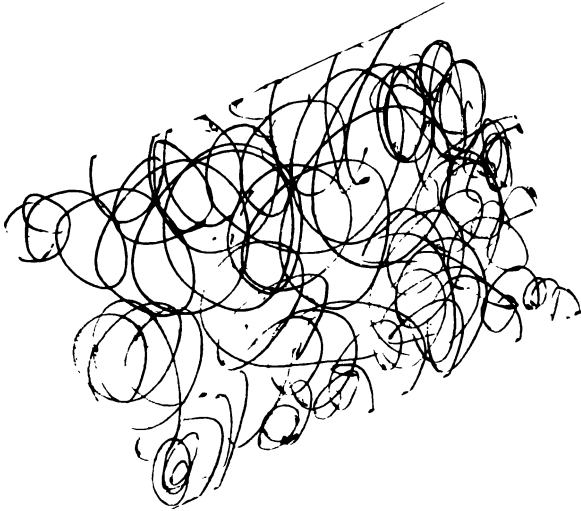
πίεση και την αποικιοκρατική αναπαράσταση των μη λευκών ανθρώπων.

Αυτό δημιουργεί άλλο ένα, μάλλον παράδοξο, πρόβλημα σε σχέση με την εκπροσώπηση. Κατανοούμε ότι υπάρχουν πολλοί καλοί (κυρίως πολιτικοί) λόγοι για να σκεφτόμαστε, να μιλούμε και να γράφουμε για τη σεξουαλική ταυτότητα, τη φυλή, το φύλο ή την κοινωνική τάξη των ανθρώπων – ημών συμπεριλαμβανομένων. Στην πραγματικότητα, αυτό κάνουμε και εμείς. Ο πολιτισμός μας λαμβάνει αποφάσεις και εκχωρεί προνόμια βασιζόμενος σε αυτούς τους διαχωρισμούς, οι δε κυβερνήσεις συχνά επιβάλλουν την οργάνωση των ανθρώπων σύμφωνα με τις παραπάνω κατηγορίες. Αλλά με αυτό τον τρόπο οι άνθρωποι ταξινομούνται αυτόματα ανάλογα με το φύλο, τη φυλή, την κοινωνική τάξη, τη σεξουαλική ταυτότητα (και την ηλικία, την υγεία, τα πολιτισμικά πρότυπα και ούτω καθεξής). Η αλληλόδραση αυτών των διακρίσεων δημιουργεί, μάλλον απρόβλεπτα, συνθήκες ζωής που περιγράφονται ανεπαρκώς από τους όρους «ομοφυλόφιλος», «γυναίκα» ή «μαύρος» (π.χ. Tessman, 1995). Αυτό αποτελεί κάτι περισσότερο από ένα θέμα πολιτικής απόδοσης ταυτοτήτων έναντι μιας πολιτικής διαφοροποίησης, παρόλο που αυτά τα δυο συσχετίζονται. Έχει να κάνει επίσης με τον τρόπο με τον οποίο η ψυχολογία υιοθετεί άκριτα την κατηγοριοποίηση ή την προσέγγιση ταξινομήσεων της κυβέρνησης και της κοινωνίας, ενισχύοντας έτσι την γκετοποίηση, την περιθωριοποίηση ή την αντικειμενοποίηση των «ταυτοτήτων». Σύμφωνα με την κριτική ψυχολογία, μπορεί επίσης να συμβάλει στη συσκότιση της πραγματικής κατανόησης των μηχανισμών καταπίεσης προβάλλοντας το ιδεολογικό δέλεαρ της «ιεραρχίας της καταπίεσης» (βλ. Lorde, 1984). Ίσως αυτό να είναι από μόνο του ένα επαρκώς ειρωνικό σημείο με το οποίο θα κλείσουμε την κριτική μας στην κριτική ψυχολογία.

Σημείωση

Η σειρά εμφάνισης των συγγραφέων καθορίστηκε εν μέρει από την ιστορία (ο Rappaport προσκλήθηκε να γράψει το κεφάλαιο και εκείνος ζήτησε από τον Stewart να συνεργαστεί). Τα οφέλη από τη συ-

νεργασία των συγγραφέων – που είναι αποτέλεσμα μακροσκελών συζητήσεων, ανταλλαγής χειρογράφων και προσθήκης νέων σκέψεων – ήταν τελικά αμοιβαία. Ωφεληθήκαμε και οι δυο από την ανταλλαγή των προσωπικών και διανοητικών ιστοριών μας στο πλαίσιο ενός κριτικού βλέμματος στην κριτική ψυχολογία. Ο έπαινος, ή αντίστοιχα ο ψόγος, θα πρέπει να αποδοθεί περισσότερο στη συνεργασία παρά στον κάθε συγγραφέα χωριστά.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Abramovitch, R., Freedman, J. L., Thoden, K., and Nikolich, C. (1991). Children's Capacity to Consent to Participation in Psychological Research: Empirical Findings. *Child Development*, 62, 1100-1109.
- Abrams, D., and Hogg, M. A. (1990). The Context of Discourse: Let's Not Throw Out the Baby with the Bathwater. *Philosophical Psychology*, 3(2), 219-225.
- Adlam, D., Henriques, J., Rose, N., Salfield, A., Venn, C., and Walkerdine, V. (1977). Psychology, Ideology and the Human Subject. *Ideology and Consciousness*, 1, 5-56.
- Adorno, T. W. (1973). *Negative Dialectics*. New York: Seabury.
- Afshar, H., and Maynard, M. (Eds.). (1994). *The Dynamics of "Race" and Gender*. London: Taylor and Francis.
- Ahrons, C. R. (1994). *The Good Divorce*. New York: HarperCollins.
- Alatas, S. H. (1977). *The Myth of the Lazy Native*. London: Frank Cass.
- Albee, G. W. (1986). Toward a Just Society: Lessons from Observations on the Primary Prevention of Psychopathology. *American Psychologist*, 41, 891-898
- Albee, G. W. (1988). Introduction. In P. A. Bronstein and K. Quina (Eds.), *Teaching a Psychology of People: Resources for Gender and Sociocultural Awareness* (pp. vii-x) Washington, DC: American Psychological Association.
- Albee, G. W. (1990). The Futility of Psychotherapy. *Journal of Mind and Behavior*, 11(3,4), 369-384.
- Albee, G. W. (Ed.). (1996). Social Darwinism and Political Models of Mental/Emotional Problems. Special issue of *Journal of Primary Prevention*, 17(1).
- Albee, G. W., Joffe, J. M., and Dusenbury, L. A. (Eds.) (1988). *Prevention, Powerlessness, and Politics: Readings on Social Change*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Alberti, R. E. (Ed.). (1977). *Assertiveness: Innovations, Applications, Issues*. San Luis Obispo, CA: Impact.
- Alinder, G. (1972). Gay Liberation Meets the Shrinks. In K. Jay and A. Young (Eds.), *Out of the Closets: Voices of Gay Liberation* (pp. 141-145). New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Alinsky, S. D. (1971). *Rules for Radicals*. New York: Random House.
- Aldred, P. (1996). "Fit to Parent"? Developmental Psychology and Non-Traditional Families In E. Burman, P. Aldred, C. Bewley, B. Goldberg, C. Heenan, D. Marks, J. Marshall, K. Taylor, R. Ullah, and S. Warner (Eds.), *Challenging Women: Psychology's Exclusions, Feminist Possibilities* (pp. 141-159). Buckingham: Open University Press.
- Allport, F. H. (1924). *Social Psychology*. Boston: Houghton Mifflin.
- Allport, G. W. (1985). The Historical Background of Social Psychology. In G. Lindzey and E. Aronson (Eds.), *Handbook of Social Psychology* (3rd edn, Vol. 1, pp. 1-46). New York: Random House.
- American Association of University Women (1991) *Shortchanging Girls, Shortchanging America*. Washington, DC: AAUW.
- American Psychiatric Association (1987). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (3rd edn, revised). Washington, DC: American Psychiatric Association.
- American Psychiatric Association (1994). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (4th edn). Washington, DC: American Psychiatric Association.
- American Psychological Association (1953). *Ethical Standards for Psychologists: A Summary of Ethical Principles*. Washington, DC: American Psychological Association.

- American Psychological Association (1977). Revised Ethical Standards of Psychologists. *APA Monitor*, March, 22–23.
- American Psychological Association (1992). Ethical Principles of Psychologists and Code of Conduct. *American Psychologist*, 47, 1597–1611.
- Anastasi, A. (1988). *Psychological Testing* (6th edn). New York: Macmillan.
- Andeneas, A. (1995). . . . And What About the Sacred Cows? In B. Arve-Paräs (Ed.), *Building Family Welfare: Contributions from a Seminar on Family, Gender and Welfare Policies in the Nordic Countries* (pp. 79–86). Stockholm: Nordsteds tryckeri.
- Andeneas, A. (forthcoming). Theories of Development from the Perspective of the Children, Their Parents and the Scientists. *Researching Early Childhood*, 3, 1.
- Anderson, C. A. (1989). Temperature and Aggression: Ubiquitous Effects of Heat on Occurrence of Human Violence. *Psychological Bulletin*, 106, 74–96.
- Anderson, C. C., and Travis, L. D. (1983). *Psychology and the Liberal Consensus*. Waterloo, Ontario: Wilfrid Laurier University.
- Anderson, C. M., Hogarty, G. E., and Reiss, D. J. (1986). *Schizophrenia and the Family: A Practitioner's Guide to Psycho Education and Management*. New York: Guilford.
- Andreasen, N., Flaum, M., Swayze, V., O'Leary, D. S., Alliger, R., Cohen, G., Ehrhardt, J., and Yuh, W. T. C. (1993). Intelligence and Brain Structure in Normal Individuals. *American Journal of Psychiatry*, 150, 130–134.
- Aries, P. (1962). *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. New York: Vintage.
- Aronson, E. (1990). Applying Social Psychology to Desegregation and Energy Conservation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 16, 118–132.
- Aronson, E., and Gonzalez, M. H. (1988). Desegregation, Jigsaw, and the Mexican-American Experience. In P. A. Katz and D. A. Taylor (Eds.), *Eliminating Racism: Profiles in Controversy* (pp. 301–314). New York: Plenum.
- Aronson, E., Stephan, C., Sikes, J., Blaney, N., and Snapp, M. (1978). *The Jigsaw Classroom*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Asch, S. E. (1951). Effects of Group Pressure upon the Modification and Distortion of Judgments. In H. S. Guetzkow (Ed.), *Groups, Leadership, and Man: Research in Human Relations* (pp. 177–190). Pittsburgh: Carnegie Press.
- Ash, M. G., and Woodward, W. R. (1987). *Psychology in Twentieth-Century Thought and Society*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Atkinson, J. M., and Heritage, J. C. (Eds.). (1984). *Structures of Social Action: Studies in Conversation Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Atkinson, R. L., Atkinson, R. C., and Hilgard, E. R. (1983). *Introduction to Psychology* (8th edn). New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Augoustinos, M., and Walker, I. (1995). *Social Cognition: An Integrated Introduction*. London: Sage.
- Austin, J. L. (1962). *How To Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press.
- Avineri, S., and De-Shalit, A. (Eds.). (1992). *Communitarianism and Individualism*. New York: Oxford University Press.
- Avis, J. M. (1991). Power Politics in Therapy with Women. In T. J. Goodrich (Ed.), *Women and Power: Perspectives for Family Therapy* (pp. 183–200). New York: Norton.
- Baier, K. (1973). The Concept of Value. In E. Laszlo and J. B. Wilbur (Eds.), *Value Theory in Philosophy and Social Science* (pp. 1–11). New York: Oxford University Press.
- Bakan, D. (1966). *The Duality of Human Existence: An Essay on Psychology and Religion*. Chicago: Rand McNally.
- Balcazar, F., Mathews, R. M., Francisco, V. T., Fawcett, S. B., and Seekins, T. (1994). The Empowerment Process in Four Advocacy Organizations of People with Disabilities. *Rehabilitation Psychology*, 39(3), 189–203.
- Barclay, H. (1982). *People without Government: An Anthropology of Anarchism*. London: Kahn and Averill.
- Bartz, L. (1974). *The Servants of Power: A History of the Use of Social Science in American Industry*. Westport, CT: Greenwood.

- Baron, R. A. (1972). Aggression as a Function of Ambient Temperature and Prior Anger Arousel. *Journal of Personality and Social Psychology*, 21, 183-189.
- Baron, R. A., and Richardson, D. (1994). *Human Aggression*. New York: Plenum.
- Barratt, B. B. (1993). *Psychoanalysis and the Postmodern Impulse: Knowing and Being since Freud's Psychology*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Barthes, R. (1972). *Mythologies* (A. Lavers, Trans.). New York: Hill and Wang (original work published 1957).
- Barthes, R. (1977). *Image-Music-Text*. London: Fontana.
- Baumeister, R. F. (1995). The Personal Story of an Interpersonal Psychologist. In G. G. Brannigan and M. R. Merrens (Eds.), *The Social Psychologists: Research Adventures* (pp. 74-96). New York: McGraw-Hill.
- Beals, K. L., Smith, C. L., and Dodd, S. M. (1984). Brain Size, Cranial Morphology, Climate, and Time Machines. *Current Anthropology*, 25, 301-330.
- Becker, D., and Lira, E. (Eds.). (1990). *Derechos Humanos: Todo es Segun el Dolor con que se Mira* [Human Rights: The Pain Colors Everything]. Santiago: Instituto Latinoamericano de asistencia social y derechos humanos.
- Bell, D. (1993). *Communitarianism and its Critics*. Oxford: Clarendon.
- Bell, R., and Harper, L. (1977). *Child Effects on Adults*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Belle, D. (1994). Attempting to Comprehend the Lives of Low-Income Women. In C. Franz and A. Stewart (Eds.), *Women Creating Lives* (pp. 37-50). Boulder, CO: Westview Press.
- Bem, S. L. (1974). The Measurement of Psychological Androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 42, 155-162.
- Bem, S. L., Martyna, W., and Watson, C. (1976). Sex Typing and Androgyny: Further Explorations of the Expressive Domain. *Journal of Personality and Social Psychology*, 34, 1016-1023.
- Benbow, C. P., and Stanley, J. C. (1980). Sex Differences in Mathematical Ability: Fact or Artifact? *Science*, 210, 1262-1264.
- Benjamin, J. (1988). *The Bonds of Love. Psychoanalytic Theory, Feminism, and the Problem of Domination*. New York: Pantheon.
- Bennett, C. C., Anderson, L. S., Cooper, S., Hassol, L., Klein, D. C., and Rosenblum, G. (1966). *Community Psychology: A Report of the Boston Conference on the Education of Psychologists for Community Mental Health*. Boston: Boston University Press.
- Bennett, E. M. (Ed.). (1987). *Social Intervention: Theory and Practice*. Lewiston, NY: Edwin Mellen Press.
- Berg, I. K., and Jaya, A. (1993). Different and Same: Family Therapy with Asian-American Families. *Journal of Marital and Family Therapy*, 19, 31-38.
- Berger, P. L., and Luckman, T. (1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City, NY: Doubleday.
- Berger, P. L., and Neuhaus, R. H. (1977). *To Empower People The Role of Mediating Structures in Public Policy*. Washington, DC: American Enterprise Institute for Public Policy Research.
- Berkowitz, L. (1962). *Aggression: A Social Psychological Analysis*. New York: McGraw-Hill.
- Berkowitz, L. (1993). *Aggression: Its Causes, Consequences, and Control*. New York: McGraw-Hill.
- Berkowitz, W. R. (1982). *Community Impact: Creating Grassroots Change in Hard Times*. Cambridge, MA: Schenkman.
- Berlin, I. (1984). Two Concepts of Liberty. In M. J. Sandel (Ed.), *Liberalism and its Critics* (pp. 15-36). New York: New York University Press.
- Berman, J. S., and Norton, N. C. (1985). Does Professional Training Make a Therapist More Effective? *Psychological Bulletin*, 98, 401-407.
- Bernstein, R. (1976). *The Restructuring of Social and Political Theory*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Berrill, K. (1992). Anti-Gay Violence and Victimization in the United States: An Overview. In G. Herek and K. Berrill (Eds.), *Hate Crimes: Confronting Violence against Lesbians and Gay Men* (pp. 19-45). London: Sage.

- Berry, J. W., Poortinga, Y. H., Segall, M., and Dasen, P. (1992). *Cross-Cultural Psychology. Theory, Method, and Application*. New York: Cambridge University Press.
- Bersoff, D. N. (1994). Explicit Ambiguity: The 1992 Ethics Code as Oxymoron. *Professional Psychology: Research and Practice*, 25, 382-387.
- Bettelheim, B., and Janowitz, M. (1950). *Dynamics of Prejudice*. New York: Harper.
- Bhaskar, R. (1989). *Reclaiming Reality: A Critical Introduction to Contemporary Philosophy*. London: Verso.
- Billig, M. (1976). *Social Psychology and Intergroup Relations*. London: Academic Press.
- Billig, M. (1991). *Ideology and Opinions*. London: Sage.
- Blanchard, R., Steiner, B. W., and Clemmensen, L. H. (1985). Gender Dysphoria, Gender Reorientation and the Management of Transsexualism. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 53, 295-304.
- Bloch, D. (1988). The Partnership of Dr. Biomedicine and Dr. Psychosocial. *Family Systems Medicine*, 6, 2-4.
- Bloch, I. (1909). *The Sexual Life of Our Time*. London: Heinemann.
- Bloom, C., Gitter, A., Gutwill, S., Kogel, L., and Vaphiropoulos, L. (1994). *Eating Disorders: A Feminist Psychoanalytic Model*. New York: Basic Books.
- Bogardus, E. S. (1925). Measuring Social Distance. *Journal of Applied Sociology*, 9, 299-308.
- Bohan, Janis S. (1992a). Prologue: Re-Viewing Psychology, Re-Placing Women - An End Searching for a Means. In Janis S. Bohan (Ed.), *Seldom Seen, Rarely Heard: Women's Place in Psychology* (pp. 9-53). Boulder, CO: Westview Press.
- Bohan, Janis S. (Ed.). (1992b). *Seldom Seen, Rarely Heard: Women's Place in Psychology*. Boulder, CO: Westview Press.
- Bollen, K. A. (1989). *Structural Equations with Latent Variables*. New York: Wiley.
- Bond, M. (1995). Prevention and the Ecology of Sexual Harassment: Creating Empowering Climates. *Prevention in Human Services*, 12, 147-173.
- Bonsignore, J. J. (1994). *Law and Multinationals: An Introduction to Political Economy*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Bonsignore, J. J., Katsh, E., D'errico, P., Pipkin, R. M., Arons, S., and Rifkin, J. (Eds.). (1994). *Before the Law: An Introduction to Legal Process* (5th edn). Boston: Houghton Mifflin.
- Bordo, S. (1985). Anorexia Nervosa: Psychopathology as the Crystallization of Culture. *The Philosophical Forum*, 17, 73-103.
- Boudon, R. (1977). *Effets Pervers et Ordre Social* [Perverse Effects and Social Order]. Paris: Presse Universitaire de France.
- Bourdieu, P. (1990). *In Other Words: Essays towards a Reflexive Sociology*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Boyd-Franklin, N. (1989). *Black Families in Therapy*. New York: Guilford.
- Boyden, J. (1990). Childhood and the Policy Makers: A Comparative Perspective on the Globalization of Childhood. In A. James and A. Prout (Eds.), *Constructing and Reconstructing Childhood Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood* (pp. 185-215). Basingstoke: Falmer Press.
- Boyte, H. C., and Riessman, F. (Eds.). (1986). *The New Populism: The Politics of Empowerment*. Philadelphia: Temple University Press.
- Bradley, B. (1989). *Visions of Infancy*. Oxford: Polity, Blackwell.
- Braginsky, B. M., and Braginsky, D. D. (1974). *Mainstream Psychology: A Critique*. New York: Holt, Rinehart, and Winston.
- Braginsky, D. D. (1985). Psychology: Handmaiden to Society. In S. Koch and D. E. Leary (Eds.), *A Century of Psychology as Science* (pp. 880-891). New York: McGraw-Hill.
- Brainerd, C. (1973). Judgements and Explanations as Criteria for the Process of Cognitive Structures. *Psychological Bulletin*, 79(3), 172-179.
- Brannigan, G. G., and Merrens, M. R. (1995). *The Social Psychologists: Research Adventures*. New York: McGraw-Hill.
- Breggin, P., and Breggin, G. R. (1994) *Talking Back to Prozac*. New York: St. Martin's Press
- Brislin, R. W. (1990). *Applied Cross-Cultural Psychology*. Newbury Park, CA: Sage

- Bronstein, P. A., and Quina, K. (1988). *Teaching a Psychology of People: Resources for Gender and Sociocultural Awareness*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Broughton, J. (1986). The Psychology, History and Ideology of the Self. In K. Larsen (Ed.), *Dialectics and Ideology in Psychology* (pp. 128-164). Norwood, NJ: Ablex.
- Broughton, J. (Ed.). (1987). *Critical Theories of Psychological Development*. New York: Plenum Press.
- Broughton, J. (1988). The Masculine Authority of the Cognitive. In B. Inhelder (Ed.), *Piaget Today* (pp. 111-124). London: Erlbaum.
- Brown, L. S. (1982). Ethical Issues in Feminist Therapy: What is a Feminist Ethic? Paper presented at the *First Advanced Feminist Therapy Institute*, Vail, CO, May.
- Brown, L. S. (1984). Power and Responsibility: Developing Ethical Guidelines for Feminist Therapists. Paper presented at the *Third Advanced Feminist Therapy Institute*, Oakland, CA, March.
- Brown, L. S. (1985). Power, Responsibility, Boundaries: Ethical Issues for the Lesbian-Feminist Therapist. *Lesbian Ethics*, 1, 30-45.
- Brown, L. S. (1989). New Voices, New Visions: Toward a Lesbian/Gay Paradigm for Psychology. *Psychology of Women Quarterly*, 13, 445-458.
- Brown, L. S. (1991). Anti-Racism as an Ethical Imperative: An Example from Feminist Therapy. *Ethics and Behavior*, 1, 113-127.
- Brown, L. S. (1992). While Waiting for the Revolution: The Case for a Lesbian Feminist Psychotherapy. *Feminism & Psychology*, 2(2), 239-253.
- Brown, L. S. (1993). Anti-Domination Training as a Central Component of Diversity in Clinical Psychology Education. *The Clinical Psychologist*, 46, 83-87.
- Brown, L. S. (1994). *Subversive Dialogues: Theory in Feminist Therapy*. New York: Basic Books.
- Brown, Lyn Mikel, and Gilligan, Carol (1992). *Meeting at the Crossroads: Women's Psychology and Girls' Development*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Brown, Lyn Mikel, and Gilligan, Carol (1993). Meeting at the Crossroads: Women's Psychology and Girls' Development. *Feminism & Psychology*, 3(1), 11-35.
- Brown, P. M. (1973). *Radical Psychology*. New York: Harper and Row.
- Bruner, J. (1986). *Actual Minds, Possible Worlds*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bulhan, H. A. (1985). *Franz Fanon and the Psychology of Oppression*. New York: Plenum Press.
- Bunch, C. (1987). *Passionate Politics*. New York: St. Martin's Press.
- Burke, M. (1995). *Boys in Blue*. London: Cassell.
- Burman, E. (1990). Differing with Deconstruction: A Feminist Critique. In I. Parker and J. Shoter (Eds.), *Deconstructing Social Psychology* (pp. 208-220). London: Routledge.
- Burman, E. (1991). Power, Gender and Developmental Psychology. *Feminism & Psychology*, 1(1), 141-154.
- Burman, E. (1992). Feminism and Discourse in Developmental Psychology: Power, Subjectivity and Interpretation. *Feminism & Psychology*, 2(1), 45-60.
- Burman, E. (1993). Beyond Discursive Relativism: Power and Subjectivity in Developmental Psychology. In H. Stam, L. Mos, W. Thorngate, and B. Caplan (Eds.), *Recent Trends in Theoretical Psychology* (Vol. III, pp. 433-440). New York: Springer.
- Burman, E. (1994). *Deconstructing Developmental Psychology*. London: Routledge.
- Burman, E. (1995a). What is It? Masculinity and Femininity in the Cultural Representation of Childhood. In S. Wilkinson and C. Kitzinger (Eds.), *Feminism and Discourse* (pp. 49-67). London: Routledge.
- Burman, E. (1995b). The Abnormal Distribution of Development: Policies for Southern Women and Children. *Gender, Place and Culture*, 2(1), 21-36.
- Burman, E. (1996). Introduction: Contexts, Contests and Interventions. In Erica Burman, Pam Alldred, Catherine Bewley, Brenda Goldberg, Colleen Heenan, Deborah Marks, Jane Marshall, Karen Taylor, Robina Ullah, and Sam Warner (Eds.), *Challenging Women: Psychology's Exclusions, Feminist Possibilities* (pp. 1-16). Buckingham and Bristol, PA: Open University Press.

- Burman, E. (forthcoming). Dis/Continuities in Interpretive and Textual Approaches in Developmental Psychology. *Human Development*.
- Burman, E., Aitken, G., Alldred, P., Allwood, R., Billington, T., Goldberg, B., Gordo-López, A. J., Heenan, C., Marks, D., and Warner, S. (1996). *Psychology Discourse Practice: From Regulation to Resistance*. London: Taylor and Francis.
- Burns, D. D. (1989). *The Feeling Good Handbook*. New York: William Morrow.
- Burr, V. (1995). *An Introduction to Social Constructionism*. London: Routledge.
- Burstow, B., and Weitz, D. (Eds.). (1988). *Shrink Resistant: The Struggle against Psychiatry in Canada*. Vancouver, BC: New Star Books.
- Cain, D. P., and Vanderwolf, C. H. (1990). A Critique of Rushton on Race, Brain Size, and Intelligence. *Personality and Individual Differences*, 11, 777-784.
- Camhi, L. (1993). Stealing Femininity: Department Store Kleptomania as Sexual Disorder. *Differences*, 5(1), 26-50.
- Cantril, H. (1940). *The Invasion from Mars*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Caplan, N., and Nelson, S. D. (1973). On Being Useful: The Nature and Consequences of Psychological Research on Social Problems. *American Psychologist*, 28, 199-211.
- Caplan, Paula J. (1991). Delusional Dominating Personality Disorder (DDPD). *Feminism & Psychology*, 1(1), 171-174.
- Caplan, Paula J., and Hall-McCorquodale, I. (1985). Mother-Blaming in Major Clinical Journals. *American Journal of Orthopsychiatry*, 55, 345-353.
- Caplan, Paula J., McCurdy-Myers, Joan, and Gans, Maureen (1992). Should "Premenstrual Syndrome" be Called a Psychiatric Abnormality? *Feminism & Psychology*, 2(1), 27-44.
- Cartwright, D. (1979). Contemporary Social Psychology in Historical Perspective. *Social Psychology Quarterly*, 1, 82-93.
- Cavaliere, F. (1995). Psychology-and-Law Field Well-Positioned for Growth. *APA Monitor*, August, 43.
- Cernovsky, Z. Z. (1991). Intelligence and Race: Further Comments on J.P. Rushton's Work. *Psychological Reports*, 68, 481-482.
- Cernovsky, Z. Z. (1992). J.P. Rushton's Aggregational Errors in Racial Psychology Paper presented at the 25th International Congress of Psychology, Brussels, Belgium, July.
- Cernovsky, Z. Z. (1994). Rushton's Defenders and their Hasty Rejection of the Null Hypothesis. *Journal of Black Psychology*, 20, 325-333.
- Chamberlin, J. (1977). *On Our Own*. London: MIND Publications.
- Chamberlin, J. (1978). *On Our Own: Patient Controlled Alternatives to the Mental Health System*. New York: McGraw-Hill.
- Chamberlin, J. (1990). The Ex-Patients' Movement: Where We've Been and Where We're Going. *Journal of Mind and Behaviour*, 11, 323-336.
- Champagne, J. (1995). *The Ethics of Marginality: A New Approach to Gay Studies*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Chavis, D. M., and Wolff, T. (1993). *Public Hearing: Community Psychology's Failed Commitment to Social Change: Ten Demands for Action*. Public meeting held at the Biennial Conference of the Society for Community Research and Action, Division 27 of APA, Williamsburg, VA, June.
- Chesler, P. (1972). *Women and Madness*. Garden City, NY: Doubleday.
- Chesler, P. (1989a). *Women and Madness* (2nd edn). New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Chesler, P. (1989b). Preface. In *Women and Madness* (2nd edn). San Diego, CA: Harcourt Brace Jovanovich.
- Chesler, P. (1992) Mothers on Trial: The Custodial Vulnerability of Women. *Feminism & Psychology*, 1(3), 409-426.
- Chodorow, N. (1994) *Feminites, Masculinities, Sexualities: Freud and Beyond*. Lexington, KY: University of Kentucky Press.
- Chodorow, N. (1995). Gender as a Personal and Cultural Construct. *Signs*, 20, 516-544
- Chomsky, N. (1989) *Necessary Illusions*. Boston: South End Press
- Christiansen, A., and Jacobson, N. S. (1994). Who (or What) Can Do Psychotherapy: The Status and Challenge of Nonprofessional Therapies. *Psychological Science*, 5, 8-14

- Coch, L., and French, J. R., Jr. (1948). Overcoming Resistance to Change. *Human Relations*, 11, 512-532.
- Cohen, D. (Ed.). (1990). Challenging the Therapeutic State: Critical Perspectives on Psychiatry and the Mental Health System. Special issue of *Journal of Mind and Behavior*, 11(3/4).
- Cohen, D. (Ed.). (1994). Challenging the Therapeutic State, Part Two: Further Disquisitions on the Mental Health System. Special issue of *Journal of Mind and Behavior*, 15(1/2).
- Cohen, R. J., Swerdlik, M. E., and Smith, D. K. (1992). *Psychological Testing and Assessment*. Mountain View, CA: Mayfield.
- Collins, P. H. (1991). *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment*. London: Routledge.
- Comas-Diaz, L., and Jansen, M. A. (1995). Global Conflict and Violence Against Women. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 1, 315-331.
- Comely, L., Kitzinger, C., Perkins, R., and Wilkinson, S. (1992). Lesbian Psychology in Britain: Back into the Closet? *Feminism & Psychology*, 2(2), 265-268.
- Committee on Ethical Guidelines for Forensic Psychologists (1991). Specialty Guidelines for Forensic Psychologists. *Law and Human Behavior*, 15, 655-665.
- Constantino, V., and Nelson, G. (1995). Changing Relationships between Self-help Groups and Mental Health Professionals: Shifting Ideology and Power. *Canadian Journal of Community Mental Health*, 14(2), 55-70.
- Cooper, J., and Mackie, D. (1986). Video Games and Aggression in Children. *Journal of Applied Social Psychology*, 16, 726-744.
- Cooter, R. (Ed.). (1992). *In the Name of the Child*. London: Routledge.
- Cornell University Empowerment Group (1989). *Networking Bulletin*, 1(2, October).
- Costanzo, M., and White, L. T. (Eds.). (1994). The Death Penalty in the United States. Special issue of *Journal of Social Issues*, 50(2).
- Coward, Ros (1992). *Our Treacherous Hearts: Why Women Let Men Get Their Way*. London: Faber and Faber.
- Cowen, E. L. (1980). The Wooing of Primary Prevention. *American Journal of Community Psychology*, 8, 258-284.
- Cowen, E. L. (1985). Person Centered Approaches to Primary Prevention in Mental Health: Situation-Focused and Competence Enhancement. *American Journal of Community Psychology*, 13, 31-48.
- Cowen, E. L. (1991). In Pursuit of Wellness. *American Psychologist*, 46, 404-408.
- Cowen, E. L. (1994). The Enhancement of Psychological Wellness: Challenges and Opportunities. *American Journal of Community Psychology*, 22, 149-180.
- Cowen, E. L., Trost, M. A., Lorion, R. P., Dorr, D., Izzo, L. D., and Isaacson, R.V. (1975). *New Ways of School Mental Health: Early Detection and Prevention of School Maladaptation*. New York: Human Sciences Press.
- Coyle, A., Kitzinger, C., Flynn, R., Wilkinson, S., Rivers, I., and Perkins, R. (1995). Lesbian and Gay Psychology Section (Letter). *The Psychologist*, 8(4), 151.
- Cramer, D. (Ed.). (1995). Personal Relationships. Special issue of *The Psychologist*, 8(2).
- Crawford, Mary (1995). *Talking Difference: On Gender and Language*. London: Sage.
- Crawford, Mary, and Marecek, Jeanne (1989). Psychology Reconstructs the Female 1968-1988. *Psychology of Women Quarterly*, 13, 147-165.
- Cross, W. E., Jr. (1991). *Shades of Black: Diversity in African-American Identity*. Philadelphia: Temple University Press.
- Crusio, W. E. (1990). Intelligent Quantitative Genetics: Asking the Right Questions. *Cahiers de Psychologie Cognitive*, 10, 619-25.
- Curti, M. W. (1926). The New Lombrosianism. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 17, 246-253.
- Cushman, P. (1990). Why the Self Is Empty. *American Psychologist*, 45, 599-611.
- Cushman, P. (1995). *Constructing the Self, Constructing America: Studies in the Cultural History of Psychotherapy*. New York: Addison-Wesley.
- D'Adamo, O., and Garcia-Beaudoux, V. (1995). *El Argentino Feo [The Ugly Argentinian]*. Buenos Aires, Argentina: Losada.

- D'Augelli, A. R. (1994). Identity Development and Sexual Orientation: Toward a Model of Lesbian, Gay, and Bisexual Development. In E. J. Trickett, R. J. Watts, and D. Birman (Eds.), *Human Diversity: Perspectives on People in Context* (pp. 312–333). San Francisco: Jossey-Bass.
- D'Augelli, A. R., and Patterson, C. J. (Eds.). (1995). *Lesbian, Gay, and Bisexual Identities over the Lifespan: Psychological Perspectives*. New York: Oxford University Press.
- Danziger, K. (1990). *Constructing the Subject: Historical Origins of Psychological Research*. New York: Cambridge University Press.
- Davidson, W. S., and Redner, R. (1988). The Prevention of Juvenile Delinquency: Diversion from the Juvenile Justice System. In R. H. Price, E. L. Cowen, R. P. Lorion, and J. Ramos-Mckay (Eds.), *Fourteen Ounces of Prevention* (pp. 123–137). Washington, DC: American Psychological Association.
- Davies, B., and Harré, R. (1990). Positioning: The Discursive Production of Selves. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 19(4), 43–63.
- Davis, Kathy (1994). What's in a Voice? Methods and Metaphors. *Feminism & Psychology*, 4(3), 353–361.
- Davis, M., and Kennedy, E. L. (1989). Oral History and the Study of Sexuality in the Lesbian Community: Buffalo, New York, 1940–1960. In M. Duberman, M. Vicinus, and G. Chauncey (Eds.), *Hidden from History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past* (pp. 426–440). New York: Meridian.
- Dawes, A., and Donald, D. (Eds.). (1994). *Children and Adversity: Psychological Perspectives from South African Research*. Cape Town: David Philip.
- Dawes, R. M. (1994). *House of Cards: Psychology and Psychotherapy Built on Myth*. New York: Free Press.
- Decker, B. (1984). Counseling Gay and Lesbian Couples. *Journal of Social Work and Human Sexuality*, 2(2/3), 39–52.
- Denmark, F., Russo, N. F., Frieze, I. H., and Sechzer, J. (1988). Guidelines for Non-Sexist Research. *American Psychologist*, 43, 582–585.
- Dent, H. E. (1995). Everything You Thought Was True about Testing. But Isn't. *Focus: Notes from the Society for the Psychological Study of Ethnic Minority Issues*, 9, 4–6.
- Derrida, J. (1967). *De la Grammatologie* [Of Grammatology]. Paris: Editions de Minuit.
- Derrida, J. (1981). *Positions*. London: Athlone Press.
- Deutsch, M. (1975). Introduction. In M. Deutsch and H. A. Hornstein (Eds.), *Applying Social Psychology: Implications for Research, Practice, and Training* (pp. 1–12). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Deutsch, M., and Collins, M. E. (1951). *Interracial Housing: A Psychological Evaluation of a Social Experiment*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Deutsch, M., and Steil, J. M. (1988). Awakening the Sense of Injustice. *Social Justice Research*, 2, 3–23.
- Doherty, W. (1995). *Soul Searching: Why Psychotherapy Must Promote Moral Responsibility*. New York: Basic Books.
- Dollard, J. (1937). *Caste and Class in a Southern Town*. Garden City, NY: Doubleday.
- Dollard, J., Doob, L., Miller, N., Mowrer, O., and Sears, R. (1939). *Frustration and Aggression*. New Haven: Yale University Press.
- Donaldson, M. (1978). *Children's Minds*. London: Fontana.
- Dowling, Colette (1981). *The Cinderella Complex. Women's Hidden Fear of Independence*. London: Fontana.
- Dreyfus, H. (1987) Foucault's Therapy. *PsychCritique*, 2(1), 65–83.
- Dryden, W., and Feltham, C. (Eds.). (1992). *Psychotherapy and its Discontents*. Bristol, PA: Open University Press.
- Duggan, L. (1992). Making It Perfectly Queer. *Socialist Review*, 22(1), 11–31.
- Dumont, M. P. (1987). A Diagnostic Parable (Review of DSM-III-R). *Readings: A Journal of Reviews and Commentary in Mental Health*, December, 9–12.
- Eagleton, T. (1983). *Literary Theory: An Introduction*. Oxford: Blackwell.

- Eagly, Alice H. (1994). On Comparing Women and Men. *Feminism & Psychology*, 4(4), 513-522.
- Earnest, W. R. (1992). Ideology Criticism and Interview Research. In G. C. Rosenwald and R. L. Ochberg (Eds.), *Storied Lives* (pp. 250-264). New Haven, CT: Yale University Press.
- Eckensberger, L. H. (1972). The Necessity of a Theory for Applied Cross-Cultural Research. In L. H. Cronbach and P. J. D. Drenth (Eds.), *Mental Tests and Cultural Adaptation* (pp. 99-107). The Hague: Mouton.
- Edley, N., and Wetherell, M. (1995). *Men in Perspective: Practice, Power and Identity*. London: Prentice-Hall.
- Edwards, D., Ashmore, M., and Potter, J. (1995). Death and Furniture: The Rhetoric, Politics and Theology of Bottom Line Arguments against Relativism. *History of the Human Sciences*, 8(2), 25-49.
- Edwards, D., and Potter, J. (1993). Language and Causation: A Discursive Action Model of Description and Attribution. *Psychological Review*, 100(1), 23-41.
- Ehrenreich, Barbara, and English, Deidre (1979). *For Her Own Good: 150 Years of the Experts' Advice to Women*. London: Pluto.
- Elliott, A. (1992). *Social Theory and Psychoanalysis in Transition*. Oxford: Basil Blackwell.
- Ellis, M. L. (1994). Lesbians, Gay Men and Psychoanalytic Training. *Free Associations*, 4(4), 501-517.
- Epstein, E. (Ed.). (1994). *Challenging Lesbian and Gay Inequalities in Education*. Buckingham: Open University Press.
- Espin, O. M. (forthcoming). *Latina Realities: Essays on Healing, Migration, and Sexuality*. Boulder, CO: Westview Press.
- Etzioni, A. (1993). *The Spirit of Community*. New York: Touchstone.
- Evans, B., and Waites, B. (1981). *IQ and Mental Testing*. London: Macmillan.
- Everingham, C. (1994). *Motherhood and Modernity*. Buckingham: Open University Press.
- Fairchild, H. (1995). *The Bell Curve: Pseudoscience Claptrap*. *Focus. Notes from the Society for the Psychological Study of Ethnic Minority Issues*, 9, 7.
- Falco, K. L. (1991). *Psychotherapy with Lesbian Clients: Theory into Practice*. New York: Brunner/Mazel.
- Fals Borda, O. (1985). *Conocimiento y Poder Popular [Knowledge and Popular Power]*. Bogotá, Colombia: Siglo XXI.
- Faludi, Susan (1991). *Backlash: The Undeclared War against Women*. London: Chatto and Windus.
- Fancher, R. E. (1985). *The Intelligence Men: Makers of the IQ Controversy*. New York and London: Norton.
- Fancher, R. E. (1988). Henry Goddard and the Kallikak Family Photographs: "Conscious Skulduggery" or "Whig History"? *American Psychologist*, 42, 585-590.
- Fanon, F. (1968). *The Wretched of the Earth*. London: Macgibbon and Kee.
- Fawcett, S. B., White, G. W., Balcazar, F. E., Suarez-Balcazar, Y., Mathews, R. M., Paine-Andrews, A., Seekins, T., and Smith, J. F. (1994). A Contextual-Behavioral Model of Empowerment: Case Studies Involving People with Physical Disabilities. *American Journal of Community Psychology*, 22, 471-496.
- Fay, B. (1987). *Critical Social Science*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Febbraro, A. R. (1994). Single Mothers "At Risk" for Child Maltreatment: An Appraisal of Person-Centred Interventions and a Call for Emancipatory Action. *Canadian Journal of Community Mental Health*, 13(2), 47-60.
- Feminist Therapy Institute (1990). Feminist Therapy Institute Code of Ethics. In H. Lerman and N. Porter (Eds.), *Feminist Ethics in Psychotherapy* (pp. 37-40). New York: Springer.
- Ferree, M. M., and Hess, B. B. (1985). *Controversy and Coalition: The New Feminist Movement*. Boston, MA: Twayne.
- Festinger, L. (1957). *A Theory of Cognitive Dissonance*. Evanston, IL: Row, Peterson.
- Festinger, L., Riecken, H., and Schachter, S. (1956) *When Prophecy Fails*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Festinger, L., Schachter, S., and Back, K. (1950). *Social Pressures in Informal Groups: A Study of a Housing Project*. New York: Harper.
- Fine, M. (1984). Coping with Rape: Critical Perspectives on Consciousness. *Imagination, Cognition and Personality: The Scientific Study of Consciousness*, 3, 249–267.
- Fine, M. (1992a). *Disruptive Voices: The Possibilities of Feminist Research*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Fine, M. (1992b). Coping with Rape: Critical Perspectives on Consciousness. In M. Fine (Ed.), *Disruptive Voices* (pp. 61–76). Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Fine, M. (1995). Participatory Evaluation Research. Unpublished manuscript.
- Fine, M., and Gordon, S. M. (1991). Effacing the Center and the Margins: Life at the Intersection of Psychology and Feminism. *Feminism & Psychology*, 1(1), 19–28.
- Fine, M., Powell, L., Weis, L., and Wong, M. (Eds.). (1996). *Off-White: Theorizing Whiteness*. New York: Routledge.
- Finison, L. J. (1976). Unemployment, Politics, and the History of Organized Psychology. *American Psychologist*, 31, 741–755.
- Fiske, S. T., and Taylor, S. E. (1991). *Social Cognition* (2nd edn). New York: Random House.
- Fitzgerald, L. F., and Nutt, R. (1986). The Division 17 Principles Concerning the Counseling/Psychotherapy of Women: Rationale and Implementation. *The Counseling Psychologist*, 14, 180–216.
- Flynn, J. R. (1987a). Race and IQ: Jensen's Case Refuted. In S. Modgil and C. Modgil (Eds.), *Arthur Jensen: Consensus and Controversy* (pp. 221–232). New York: Falmer Press.
- Flynn, J. R. (1987b). Massive IQ Gains in 14 Nations: What IQ Tests Really Measure. *Psychological Bulletin*, 101, 171–191.
- Flynn, J. R. (1989). Rushton, Evolution, and Race: An Essay on Intelligence and Virtue. *The Psychologist. Bulletin of the British Psychological Society*, 9, 363–366.
- Flynn, J. R. (1990). Explanation, Evaluation, and a Rejoinder to Rushton. *The Psychologist Bulletin of the British Psychological Society*, 5, 199–200.
- Forel, A. (1908). *The Sexual Question: A Scientific, Psychological, Hygienic and Sociological Study* (C. F. Marshall, Trans.). New York: Physicians and Surgeons Book Co.
- Foucault, M. (1970). *The Order of Things*. London: Tavistock.
- Foucault, M. (1971). *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*. London: Tavistock.
- Foucault, M. (1972). *The Archaeology of Knowledge*. London: Tavistock.
- Foucault, M. (1977a). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. London: Allen Lane.
- Foucault, M. (1977b). *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*. Oxford: Blackwell.
- Foucault, M. (1978). *The History of Sexuality: An Introduction*. New York: Vintage.
- Foucault, M. (1979). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (Alan Sheridan, Trans.). New York: Vintage.
- Foucault, M. (1980a). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings* (Colin Gordon, Ed.). New York: Pantheon.
- Foucault, M. (1980b). *The History of Sexuality. Vol I. An Introduction* (Robert Hurley, Trans.). New York: Vintage/Random House.
- Foucault, M. (1981). *The History of Sexuality Vol I: An Introduction*. Harmondsworth: Penguin.
- Foucault, M. (1982a). On the Genealogy of Ethics: An Overview of Work in Progress. Afterword in H. Dreyfus and P. Rabinow (Eds.), *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics* (pp. 229–252). Chicago: University of Chicago Press.
- Foucault, M. (1982b). The Subject and Power. *Critical Inquiry*, 8, 777–795.
- Foucault, M. (1984). Polemics, Politics, and Problemizations. In P. Rabinow (Ed.), *The Foucault Reader* (pp. 381–390). New York: Pantheon.
- Foucault, M. (1986). *The Care of the Self The History of Sexuality Vol III*. Harmondsworth: Penguin.
- Fowers, B. J., and Richardson, F. C. (1996). Why is Multiculturalism Good? *American Psychologist*, 51, 609–621.

- Fox, D. R. (1985). Psychology, Ideology, Utopia, and the Commons. *American Psychologist*, 40, 48-58.
- Fox, D. R. (1991). Social Science's Limited Role in Resolving Psycholegal Social Problems. *Journal of Offender Rehabilitation*, 17, 117-124.
- Fox, D. R. (1993a). The Autonomy-Community Balance and the Equity-Law Distinction: Anarchy's Task for Psychological Jurisprudence. *Behavioral Sciences and the Law*, 11, 97-109.
- Fox, D. R. (1993b). Psychological Jurisprudence and Radical Social Change. *American Psychologist*, 48, 234-241.
- Fox, D. R. (1993c). Where's the Proof that Law is a Good Thing? *Law and Human Behavior*, 17, 257-258.
- Fox, D. R. (1994). Observations on Disability Evaluation in the Social Security Administration. *Journal of Social Behavior and Personality*, 9, 237-246.
- Fox, D. R. (1996). The Law Says Corporations Are Persons, but Psychology Knows Better. *Behavioral Sciences and the Law*, 14, 339-357.
- Fox, D. R., and Prilleltensky, I. (1996). The Inescapable Nature of Politics in Psychology: A Response to Dyslin and O'Donohue. *New Ideas in Psychology*, 14, 21-26.
- Frazer, E., and Lacey, N. (1993). *The Politics of Community: A Feminist Critique of the Liberal-Communitarian Debate*. Toronto: University of Toronto Press.
- Freeman, A., Pretzer, J., Fleming, B., and Simon, K. M. (1990). *Clinical Applications of Cognitive Therapy*. New York: Plenum Press.
- Freire, P. (1970). *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Seabury.
- Freire, P. (1981). *Education for Critical Consciousness*. New York: Seabury.
- Freire, P. (1990). *Education for Critical Consciousness*. New York: Continuum.
- Freire, P. (1993). *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Continuum.
- Freud, S. (1905/1963). *Dora: An Analysis of a Case of Hysteria*. New York: Collier.
- Fromm, E. (1955). *The Sane Society*. New York: Holt, Rinehart, and Winston.
- Fromm, E. (1941/1969). *Escape from Freedom*. New York: Avon.
- Fromm, E. (1975). *Man for Himself*. New York: Fawcett Premier (original work published in 1947).
- Furumoto, L. (1989). The New History of Psychology. In I. S. Cohen (Ed.), *The G. Stanley Hall Lecture Series, Vol. 9* (pp. 5-34). Washington, DC: American Psychological Association.
- Gadamer, H.-G. (1975). *Truth and Method*. New York: Continuum.
- Gadamer, H.-G. (1981). *Reason in the Age of Science*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Galbraith, J. K. (1996). *The Good Society. The Humane Agenda*. New York: Houghton Mifflin.
- García, I., Giuliani, F., and Wiesenfeld, E. (1994). El Lugar de la Teoría en la Psicología Social Comunitaria: Comunidad y Sentido de Comunidad [The Place of Theory in Social-Community Psychology: Community and Sense of Community]. In M. Montero (Ed.), *Psicología Social Comunitaria [Social-Community Psychology]* (pp. 75-102). Guadalajara, Mexico: Universidad de Guadalajara.
- Gardner, H. (1983). *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*. New York: Basic Books.
- Garfinkel, H. (1967). *Studies in Ethnomethodology*. New York: Prentice-Hall.
- Garnets, L. D., Herek, G. M., and Levy, B. (1993). Violence and Victimization of Lesbians and Gay Men: Mental Health Consequences. In L. D. Garnets and D. C. Kimmel (Eds.), *Psychological Perspectives on Lesbian and Gay Experiences* (pp. 579-598). New York: Columbia University Press.
- Garnets, L. D., and Kimmel, D. C. (Eds.). (1993a). *Psychological Perspectives on Lesbian and Gay Experiences*. New York: Columbia University Press.
- Garnets, L. D., and Kimmel, D. C. (1993b). Conclusion: Implications for Practice, Research and Public Policy. In L. D. Garnets and D. C. Kimmel (Eds.), *Psychological Perspectives on Lesbian and Gay Experiences* (pp. 599-604). New York: Columbia University Press.
- Garrison, D. (1981). Karen Horney and Feminism. *Signs*, 6, 672-691.

- Gartrell, N. K. (Ed.). (1994). *Bringing Ethics Alive: Feminist Ethics in Psychotherapy Practice*. New York: Haworth.
- Geen, R. G. (1990). *Human Aggression*. Pacific Grove, CA: Brooks Cole.
- Geen, R. G. (1995). Human Aggression. In A. Tesser (Ed.), *Advanced Social Psychology* (pp. 383–417). New York: McGraw-Hill.
- Geertz, C. (1979). From the Native's Point of View: On the Nature of Anthropological Understanding. In P. Rabinow and W. Sullivan (Eds.), *Interpretative Social Science* (pp. 225–241). Berkeley, CA: University of California Press.
- Geertz, C. (1984). *Local Knowledge*. New York: Basic Books.
- Gergen, K. J. (1973). Social Psychology, Science and History. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 2, 373–383.
- Gergen, K. J. (1976). Social Psychology as History. *Journal of Personality and Social Psychology*, 26, 309–320.
- Gergen, K. J. (1982). *Toward Transformation in Social Knowledge*. New York: Springer.
- Gergen, K. J. (1985a). Social Psychology and the Phoenix of Unreality. In S. Koch, and D. E. Leary (Eds.), *A Century of Psychology as Science* (pp. 529–557). New York: McGraw-Hill.
- Gergen, K. J. (1985b). The Social Constructionist Movement in Modern Psychology. *American Psychologist*, 40, 266–275.
- Gergen, K. J. (1992). Toward a Postmodern Psychology. In S. Kvale (Ed.), *Psychology and Postmodernism* (pp. 17–30). London: Sage.
- Gilbert, L. A. (1993). *Two Careers/One Family*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Gilbert, N., and Mulkay, M. (1984). *Opening Pandora's Box: A Sociological Analysis of Scientists' Discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gill, R. (1995). Relativism, Reflexivity and Politics: Interrogating Discourse Analysis from a Feminist Perspective. In S. Wilkinson and C. Kitzinger (Eds.), *Feminism and Discourse* (pp. 165–186). London: Sage.
- Gilligan, Carol (1982). *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Gilman, C. P. (1892/1995). *The Yellow Wallpaper*. Manakato, MN: Creative Education.
- Giroux, H. A. (1992). *Border Crossings: Cultural Workers and the Politics of Education*. New York: Routledge.
- Giroux, H. A., and McClaren, P. L. (1991). Radical Pedagogy as Cultural Politics: Beyond the Discourse of Critique and Anti-Utopianism. In D. Morton and M. Zavarrzadeh (Eds.), *Theory/Pedagogy/Politics: Texts for Change* (pp. 152–186). Urbana, IL: University of Illinois Press.
- Glaser, B., and Strauss, A. (1967). *The Discovery of Grounded Theory*. Chicago: Aldine.
- Gleitman, H. (1992). *Basic Psychology* (3rd edn). New York: Norton.
- Goddard, H. H. (1912). *The Kallikak Family: A Study in the Heredity of Feeble-Mindedness*. New York: Macmillan.
- Goddard, H. H. (1917). Mental Tests and the Immigrant. *Journal of Delinquency*, 2, 243–277.
- Goffman, E. (1977). The Arrangement between the Sexes. *Theory and Society*, 4, 301–331.
- Goldberger, N. R., and Veroff, J. B. (Eds.). (1995). *The Culture and Personality Reader*. New York: New York University Press.
- Goldner, V. (1991). Toward a Critical Relational Therapy of Gender. *Psychoanalytic Dialogues*, 1, 249–272.
- Goldner, V., Penn, P., Sheinberg, M., and Walker, G. (1990). Love and Violence: Gender Paradoxes in Volatile Attachments. *Family Process*, 29, 343–364.
- Goldstein, M. J., Rodnick, E. H., Evans, J. R., May, P. R. A., and Steinberg, M. R. (1978). Drug and Family Therapy in the Aftercare Treatment of Acute Schizophrenics. *Archives of General Psychiatry*, 35, 1169–1177.
- Gonsiorek, J. C. (1994). Foreword. In B. Greene and G. M. Herek (Eds.), *Psychological Perspectives on Lesbian and Gay Issues. Vol. 1 Lesbian and Gay Psychology: Theory, Research and Clinical Applications* (pp. vii–ix). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Gonsiorek, J. C. (1995). Gay Male Identities: Concepts and Issues. In A. R. D'Augelli and C

- J. Patterson (Eds.), *Lesbian, Gay, and Bisexual Identities over the Lifespan: Psychological Perspectives* (pp. 24–47). New York: Oxford University Press.
- Gonsiorek, J. C., and Weinrich, J. D. (Eds.). (1991). *Homosexuality: Research Implications for Public Policy*. London: Sage.
- Good, T., Wiley, A., Thomas, R. E., Stewart, E., McCoy, J., Kloos, B., Hunt, G., Moore, T., and Rappaport, J. (forthcoming). Community Organizing for Parent and Citizen Involvement. *Journal of Educational and Psychological Consultation*.
- Goodrich, T. J. (Ed.). (1991). *Women and Power: Perspectives for Family Therapy*. New York: Norton.
- Gorey, K. M., and Cryns, A. G. (1995). Lack of Racial Differences in Behavior: A Quantitative Replication of Rushton's (1988) Review and an Independent Meta-Analysis. *Personality and Individual Differences*, 19, 345–353.
- Gottlieb, B. H. (Ed.). (1981). *Social Networks and Social Support*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Gottlieb, B. H. (1983). *Social Support Strategies: Guidelines for Mental Health Practice*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Gould, S. J. (1981). *The Mismeasure of Man*. New York: Norton.
- Gramsci, A. (1971). The Study of Philosophy. In Q. Hoare and G. N. Smith (Eds.), *Selections from the Prison Notebooks* (pp. 321–377). New York: International Press.
- Green, C. D. (1995). The Power Hour: Maybe Psychotherapy is Social Control after All. Unpublished manuscript, York University, Ontario, Canada.
- Greene, B. (1994). Lesbian and Gay Sexual Orientations: Implications for Clinical Training, Practice, and Research. In B. Greene and G.M. Herek (Eds.), *Psychological Perspectives on Lesbian and Gay Issues. Vol. 1: Lesbian and Gay Psychology: Theory, Research and Clinical Applications* (pp. 1–24). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Greene, B., and Herek, G. M. (Eds.). (1994). *Psychological Perspectives on Lesbian and Gay Issues. Vol. 1: Lesbian and Gay Psychology: Theory, Research and Clinical Applications*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Greenstein, F. I. (1973). Political Psychology: A Pluralistic Universe. In J. N. Knutson (Ed.), *Handbook of Political Psychology* (pp. 438–469). San Francisco: Jossey-Bass.
- Greenwood, J. D. (1994). *Realism, Identity and Emotion: Reclaiming Social Psychology*. London: Sage.
- Gregg, G. (1991). *Self-Representation: Life Narrative Studies in Identity and Ideology*. New York: Greenwood.
- Griffin, C., and Phoenix, A. (1994). The Relationship between Qualitative Methods and Quantitative Research: Lessons from Feminist Psychology. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 4, 287–298.
- Grisso, T. (1987). The Economic and Scientific Future of Forensic Psychological Assessment. *American Psychologist*, 42, 831–839.
- Grisso, T. (1991). A Developmental History of the American Psychology-Law Society. *Law and Human Behavior*, 15, 213–232.
- Grob, G. N. (1991). *From Asylum to Community: Mental Health Policy in Modern America*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Grob, G. N. (1994). The History of the Asylum Revisited: Personal Reflections. In M. S. Micalé and R. Porter (Eds.), *Discovering the History of Psychiatry* (pp. 260–281). New York: Oxford University Press.
- Grossman, D. (1995). *On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*. Boston: Little, Brown.
- Groves, P. A. (1985). Coming Out: Issues for the Therapist Working with Women in the Process of Identity Formation. *Women and Therapy*, 4(2), 17–22.
- Guba, E., and Lincoln, Y. S. (1989). *Fourth Generation Evaluation*. Newbury Park, CA: Sage.
- Guignon, C. (1989). Truth as Disclosure: Art, Language, History. *The Southern Journal of Philosophy*, 28, 105–121.
- Guignon, C. (1991). Pragmatism or Hermeneutics? Epistemology after Foundationalism. In J. Bohman, D. Hiley, and R. Schusterman (Eds.), *The Interpretive Turn*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

- Guignon, C. (1993). *Overcoming Dualism: A Hermeneutic Approach to Understanding Humans*. Unpublished manuscript, University of Vermont.
- Guillaumin, Colette (1995). *Racism, Sexism, Power and Ideology*. London: Routledge.
- Gulbrandsen, M. (1994). Boys and Girls in Cross-Gender Relations: A Social Psychological Approach to Gendered Development. In *The Social Construction of Gender in Children's Worlds* (pp. 5–12). Centre for Women's Research: Oslo.
- Habermas, J. (1970). *Toward a Rational Society*. Boston: Beacon.
- Habermas, J. (1971). *Knowledge and Human Interests*. Boston: Beacon.
- Habermas, J. (1973). *Theory and Practice*. Boston: Beacon.
- Habermas, J. (1975). *Legitimation Crisis*. Boston: Beacon.
- Habermas, J. (1984). *The Theory of Communicative Action* (Vol. I). Boston: Beacon.
- Habermas, J. (1987). *The Theory of Communicative Action* (Vol. II). Boston: Beacon.
- Habermas, J. (1990). Justice and Solidarity: On the Discussion Concerning "Stage 6". In M. Kelly (Ed.), *Hermeneutics and Critical Theory in Ethics and Politics* (pp. 21–42). Cambridge, MA: MIT Press.
- Habermas, J. (1991). *The Philosophical Discourse of Modernity*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Hall, M. (1984). Counselor-Client Sex and Feminist Therapy: A New Look at an Old Taboo. Paper presented at the *Third Advanced Feminist Therapy Institute*, Oakland, CA, March.
- Hall, M. (1987). *The Lavender Couch: A Consumer's Guide to Psychotherapy for Lesbians and Gay Men*. Boston: Alyson.
- Hall, P. M. (1983). Individualism and Social Problems: A Critique and an Alternative. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 19(1), 85–94.
- Hampson, E. (1990). Variations in Sex-Related Cognitive Abilities across the Menstrual Cycle. *Brain and Cognition*, 14, 26–43.
- Haney, C. (1980). Psychological and Legal Change: On the Limits of a Factual Jurisprudence. *Law and Human Behavior*, 4, 147–200.
- Haney, C. (1991). The Fourteenth Amendment and Symbolic Legality: Let Them Eat Due Process. *Law and Human Behavior*, 15, 183–204.
- Haney, C. (1993). Psychology and Legal Change: The Impact of a Decade. *Law and Human Behavior*, 17, 371–398.
- Haney, C., and Hurtado, A. (1994). The Jurisprudence of Race and Meritocracy: Standardized Testing and "Race-Neutral" Racism in the Workplace. *Law and Human Behavior*, 18, 223–248.
- Hanna, M. G., and Robinson, B. (1994). *Strategies for Community Empowerment: Direct-Action and Transformative Approaches to Social Change Practice*. Lewiston, NY: Edwin Mellen Press.
- Hansen, G. L. (1982). Measuring Prejudice against Homosexuality (Homosexism) among College Students: A New Scale. *Journal of Social Psychology*, 117, 233–236.
- Haraway, D. (1988). Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies*, 14(3), 575–597.
- Haraway, D. (1989). Metaphors into Hardware: Harry Harlow and the Technology of Love. In D. Haraway (Ed.), *Primate Visions: Gender, Race and Nature in the World of Modern Science* (pp. 231–243). London: Verso.
- Harding, S. (1991). *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking From Women's Lives*. Milton Keynes: Open University Press.
- Hare-Mustin, R. T. (1991). Sex, Lies, and Headaches: The Problem is Power. In T. J. Goodrich (Ed.), *Women and Power. Perspectives for Therapy* (pp. 63–85). New York: Norton.
- Hare-Mustin, R. T. (1992). Cries and Whispers: The Psychotherapy of Anne Sexton. *Psychotherapy*, 29, 406–409.
- Hare-Mustin, R. T. (1994). Discourses in the Mirrored Room: A Postmodern Analysis of Therapy. *Family Process*, 33, 19–35.
- Hare-Mustin, R. T., and Marecek, J. (1986). Autonomy and Gender: Some Questions for Therapists. *Psychotherapy*, 23, 205–212.

- Hare-Mustin, R. T., and Marecek, J. (1990). *Making a Difference: Psychology and the Construction of Gender*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Hare-Mustin, R. T., and Marecek, J. (1994). Asking the Right Questions: Feminist Psychology and Sex Differences. *Feminism & Psychology*, 4(4), 531-537.
- Hare-Mustin, R. T., Marecek, J., Kaplan, A. G., and Liss-Levinson, N. (1979). Rights of Clients, Responsibilities of Therapists. *American Psychologist*, 34, 3-16.
- Harré, R. (1986). Steps towards Social Construction. In M. Richards and P. Light (Eds.), *Children of Social Worlds* (pp. 287-296). Oxford: Polity.
- Harré, R., and Gillett, G. (1994). *The Discursive Mind*. London: Sage.
- Harré, R., and Secord, P. F. (1972). *The Explanation of Social Behaviour*. Oxford: Blackwell.
- Harris, B. (1979). Whatever Happened to Little Albert? *American Psychologist*, 34, 151-160.
- Harris, B. (1990). Psychology. In M. J. Buhle, P. Buhle, and D. Georgakas (Eds.), *Encyclopedia of the American Left* (pp. 610-612). New York: Garland.
- Harris, B. (1993). "Don't be Unconscious, Join Our Ranks": Psychology, Politics and Communist Education. *Rethinking Marxism*, 6(1), 44-76.
- Harris, B. (1994). Century of Progress? *Contemporary Psychology*, 39, 465-468.
- Harris, B. (1995). The Benjamin Rush Society and Marxist Psychiatry in the United States, 1944-1951. *History of Psychiatry*, 6, 309-331.
- Harris, B. (forthcoming). John B. Watson. In J. A. Garraty (Ed.), *American National Biography*. New York: Oxford University Press.
- Haste, Helen (1994). "You've Come a Long Way, Babe": A Catalyst of Feminist Conflicts. *Feminism & Psychology*, 4(3), 399-403.
- Hattie, J. A., Sharples, C. F., and Rogers, H. J. (1984). Comparative Effectiveness of Professional and Paraprofessional Helpers. *Psychological Bulletin*, 95, 534-541.
- Hawkins, J.D., Catalano, R.F., and Miller, J.Y. (1992). Risk and Protective Factors for Alcohol and other Drug Problems in Adolescence and Early Adulthood: Implications for Substance Abuse Prevention. *Psychological Bulletin*, 112, 64-105.
- Hayduk, L. A. (1987). *Structural Equation Modeling with LISREL: Essentials and Advances*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Hearshaw, L. S. (1979). *Cyril Burt: Psychologist*. London: Hodder and Stoughton.
- Heidegger, M. (1962). *Being and Time*. New York: Harper.
- Heilbrun, K. (1995). Psychology and Law: Taking New Directions, Finding New Partners. *American Psychology-Law Society News*, Fall, pp. 1-2.
- Heilbrun, K. (1996). Looking to Hilton Head, and Some Updates. *American Psychology-Law Society News*, Winter, pp. 1-2.
- Held, D. (1980). *Introduction to Critical Theory*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Helmreich, R. L. (1975). Applied Social Psychology: The Unfulfilled Promise. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 1, 548-560.
- Helms, J. (1995). We Are Due Something New: A Reaction to *The Bell Curve*. *Focus: Notes from the Society for the Psychological Study of Ethnic Minority Issues*, 8-10.
- Hendrick, C. (1977). Social Psychology as an Experimental Science. In C. Hendrick (Ed.), *Perspectives on Social Psychology* (pp. 1-74). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Henley, Nancy (1974). Resources for the Study of Psychology and Women. *R.T.: Journal of Radical Therapy*, 4, 20-21.
- Henriques, J., Holloway, W., Urwin, C., Venn, C., and Walkerdine, V. (1984). *Changing the Subject: Psychology, Social Regulation and Subjectivity*. London: Methuen.
- Henshall, C., and McGuire, J. (1986). Gender Development. In M. Richards and P. Light (Eds.), *Children of Social Worlds* (pp. 135-166). Oxford: Polity, Blackwell.
- Henwood, K., and Parker, I. (1994). Introduction: Qualitative Social Psychology. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 4, 219-213.
- Henwood, K., and Pidgeon, N. (1994). Beyond the Qualitative Paradigm: A Framework for Introducing Diversity within Qualitative Psychology. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 4, 225-238.
- Herek, G. M. (1989). Hate Crimes against Lesbians and Gay Men. *American Psychologist*, 44, 948-955.

- Herman, E. (1995). *The Romance of American Psychology: Political Culture in the Age of Experts*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Herrnstein, R. J., and Murray, C. (1994). *The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life*. New York: Free Press.
- Herskovits, M. J. (1930). *The Anthropometry of the American Negro*. New York: Columbia University Press.
- Higbee, E. R., Millard, R. J., and Folkman, J. R. (1982). Social Psychology Research during the 1970s: Predominance of Experimentation and College Students. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 8, 180-183.
- Higbee, K. L., Lott, W. J., and Graves, J. P. (1976). Experimentation and College Students in Social-Personality Research. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 2, 239-241.
- Higbee, K. L., and Wells, M. G. (1972). Some Research Trends in Social Psychology during the 1960s. *American Psychologist*, 27, 963-966.
- Hilgard, E. R. (1987). *Psychology in America: A Historical Survey*. San Diego, CA: Harcourt Brace Jovanovich.
- Hill Collins, P. (1990). *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment*. New York: Routledge.
- Hilliard, A. G. (1995). The Nonscience and Nonsense of *The Bell Curve*. *Focus: Notes from the Society for the Psychological Study of Ethnic Minority Issues*, 10-12.
- Hochschild, A. (with A. Machung) (1989). *The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home*. New York: Viking.
- Hollway, Wendy (1989). *Subjectivity and Method in Psychology: Gender, Meaning and Science*. London: Sage.
- Hollway, Wendy (1991). The Psychologization of Feminism or the Feminization of Psychology? *Feminism & Psychology*, 1(1), 29-38.
- Hollway, Wendy (1994). Beyond Sex Differences: A Project for Feminist Psychology. *Feminism & Psychology*, 4(4), 538-546.
- Holmes, D. R. (1989). *Stalking the Academic Communist: Intellectual Freedom and the Firing of Alex Novikoff*. Hanover, NH: University Press of New England.
- Holzkamp-Osterkamp, U. (1991). Personality: Self-Actualization in Social Vacuums. In C. Tolman and W. Maiers (Eds.), *Critical Psychology: Contributions to an Historical Science of the Subject* (pp. 160-179). Cambridge: Cambridge University Press.
- hooks, b. (1984). *Feminist Theory from Margin to Center*. Boston: South End Press.
- hooks, b. (1990). Marginality as a Site of Resistance. In R. Ferguson, M. Gever, T. T. Minh-ha, and C. West (Eds.), *Out There: Marginalization and Contemporary Cultures* (pp. 341-343). New York: New Museum of Contemporary Art, and Cambridge: MIT Press.
- hooks, b. (1992). *Black Looks: Race and Representation*. Boston: South End Press.
- Horgan, J. (1993). Eugenics Revisited. *Scientific American*, 268(6), 123-131.
- Horkheimer, M. (1974). *Eclipse of Reason*. New York: Continuum.
- Horner, Matina S. (1972). Toward an Understanding of Achievement-Related Conflicts in Women. *Journal of Social Issues*, 28, 157-176.
- Horney, K. (1926/1967). The Flight from Womanhood. In *Feminine Psychology* (pp. 54-70). New York: Norton.
- Hornstein, G. A. (1994). The Ethics of Ambiguity: Feminists Writing Women's Lives. In C. E. Franz and A. J. Stewart (Eds.), *Women Creating Lives: Identities, Resilience, and Resistance* (pp. 51-68). Boulder, CO: Westview Press.
- Horowitz, I. A., and Willging, T. E. (1984). *The Psychology of Law: Integrations and Applications*. Boston: Little, Brown.
- Horwitz, M. (1977). *The Transformation of American Law*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hovland, C. I., Lumsdaine, A. A., and Sheffield, F. D. (1949). *Experiments on Mass Communication*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Howard, G. (1985). The Role of Values in the Science of Psychology. *American Psychologist*, 40, 255-265.
- Howitt, D. (1991). *Concerning Psychology*. Philadelphia: Open University Press.

- Howitt, D., and Owusu-Bempah, J. (1994). *The Racism of Psychology: Time for Change*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Hudson, B. (1977). Review of *The Science and Politics of I.Q.* by Leon Kamin. *International Socialist Review*, February 4, 11-12.
- Hudson, W. W., and Ricketts, W. A. (1980). A Strategy for the Measurement of Homophobia. *Journal of Homosexuality*, 5, 357-372.
- Huesmann, L. R., and Eron, L. D. (1986). *Television and the Aggressive Child: A Cross-National Comparison*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Humphreys, K., and Rappaport, J. (1994). Researching Self-Help/Mutual Aid Groups and Organizations: Many Roads, One Journey. *Applied and Preventive Psychology*, 3, 217-231.
- Hyde, Janet S. (1994). Should Psychologists Study Sex Differences? Yes, with Some Guidelines. *Feminism & Psychology*, 4(4), 507-512.
- Ibáñez, T. (1992). La Inceivable Levedad del ser Democrático [The Unbearable Lightness of Being Democratic]. *Archipiélago: La Ilusión Democrática*, 9, 37-43.
- Ingleby, D. (1985). Professionals as Socializers: The "Psy Complex" *Research in Law, Deviance and Social Control*, 7, 79-109.
- Ingaray, L. (1985). *This Sex Which Is Not One* (C. Porter, Trans.). Ithaca, NY: Cornell University Press (original work published 1977).
- Iyengar, S., and McGuire, W. J. (Eds.). (1993). *Explorations in Political Psychology* Durham, NC: Duke University Press.
- Jacoby, R. (1975). *Social Amnesia: A Critique of Contemporary Psychology from Adler to Laing*. Boston: Beacon.
- Jameson, F. (1989). Afterword Marxism and Postmodernism. In D. Kellner (Ed.), *Postmodernism/Jameson/Critique* (p. 386). Washington, DC: Maisonneuve Press.
- "Jane" (1986). Going Mad. In Women in MIND (Eds.), *Finding Our Own Solutions Women's Experience of Mental Health Care* (pp. 10-11). London: MIND (National Association for Mental Health).
- Jensen, A. R. (1969). How Much Can We Boost I.Q. and Scholastic Achievement? *Harvard Educational Review*, 39, 1-123.
- Jensen, A. R. (1992). Scientific Fraud or False Accusations? The Case of Cynl Burt. In D.J. Miller and M. Hersen (Eds.), *Research Fraud in the Behavioral and Biomedical Sciences* (pp. 97-124). New York: Wiley.
- Joffe, J. M., and Albee, G. W. (1988). Powerlessness and Psychopathology. In G. W. Albee, J. M. Joffe, and L. A. Dusenbury (Eds.), *Prevention, Powerlessness, and Politics: Readings on Social Change* (pp. 53-56). Beverly Hills, CA: Sage.
- Johnstone, Lucy (1992). *Users and Abusers of Psychiatry A Critical Look at Traditional Psychiatric Practice* London: Routledge.
- Jones, E. E. (1985). Major Developments in Social Psychology during the Past Five Decades. In G. Lindzey and E. Aronson (Eds.), *Handbook of Social Psychology* (3rd edn, Vol. 1, pp. 47-107). New York: Random House.
- Jones, J. (1995). Minister to Rebuke "Anti-Gay" Disciples of Freud. *The Observer*, June 18.
- Jones, K., and Fowles, A. J. (1984). *Ideas on Institutions*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Jost, J. T. (1995). Negative Illusions: Conceptual Clarification and Psychological Evidence Concerning False Consciousness. *Political Psychology*, 16, 397-424.
- Kagehiro, D. K., and Laufer, W. S. (Eds.). (1992). *Handbook of Psychology and Law*. New York: Springer.
- Kahn, S. (1994). *How People Get Power* (rev. edn). Washington, DC: National Association of Social Workers Press.
- Kairys, D. (Ed.). (1990). *The Politics of Law. A Progressive Critique* (rev. edn). New York: Pantheon.
- Kameny, F. E. (1971). Gay Liberation and Psychiatry. *Psychiatric Opinion*, 8, 18-27
- Kamin, L. (1974). *The Science and Politics of I.Q.* Potomac, MD: Erlbaum.
- Kamin, L. (1981). Chapters 12 to 20, and 22, in H. J. Eysenck and L. Kamin (Eds.), *Intelligence. The Battle for the Mind. H J Eysenck versus Leon Kamin* London. Macmillan.

- Kamin, L. (1995). Behind the Curve. *Scientific American*, 272, 99–103.
- Kamin, L., and Grant-Henry, S. (1987). Reaction Time, Race, and Racism. *Intelligence*, 11, 299–304.
- Kane, R. (1994). *Through the Moral Maze: The Search for Absolute Values in a Pluralistic World*. New York: Paragon House.
- Kanuha, V. (1990). The Need for an Integrated Analysis of Oppression in Feminist Therapy Ethics. In H. Lerman and N. Porter (Eds.), *Feminist Ethics in Psychotherapy* (pp. 24–35). New York: Springer.
- Katz, D., and Braly, K. (1933). Racial Stereotypes of One Hundred College Students. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 28, 280–290.
- Kelly, J. G. (1986). An Ecological Paradigm: Defining Mental Health Consultation as a Preventive Service. *Prevention in Human Services*, 4(3/4), 1–36.
- Kelly, J. G. (1992). On Teaching the Practice of Prevention: Integrating the Concept of Interdependence. In M. Kessler, S. E. Goldston, and J. M. Joffe (Eds.), *The Present and Future of Prevention: In Honor of George W. Albee* (pp. 251–264). Beverly Hills, CA: Sage.
- Kelman, H. C., and Hamilton, V. L. (1989). *Crimes of Obedience: Toward a Social Psychology of Authority and Obedience*. New Haven, CT: Yale University.
- Kessler, S. J. (1990). The Medical Construction of Gender: Case Management of Intersexed Infants. *Signs*, 16, 3–26.
- Kidder, L. H. (1994). All Pores Open. Paper presented as part of a *Symposium on Irresistible Methods and Meanings*. American Psychological Association, Los Angeles, August.
- Kidder, L. H., and Fine, M. (1987). Qualitative and Quantitative Methods: When Stories Converge. In M. M. Mark and L. Shotland (Eds.), *New Directions in Program Evaluation* (pp. 57–75). San Francisco: Jossey-Bass.
- Kidder, L. H., Lafleur, R. A., and Wells, C. V. (1995). Recalling Harassment, Reconstructing Experience. *Journal of Social Issues*, 51, 53–67.
- Kimball, M. M. (1994). The Worlds We Live In: Gender Similarities and Differences. *Canadian Psychology*, 35, 388–404.
- Kimble, G. (1984). Psychology's Two Cultures. *American Psychologist*, 39, 833–839.
- King, M. (1986). *Psychology in and out of Court: A Critical Examination of Legal Psychology*. Oxford: Pergamon.
- Kitzinger, C. (1987). *The Social Construction of Lesbianism*. London: Sage.
- Kitzinger, C. (1990a). Heterosexism in Psychology. *The Psychologist*, 3(9), 391–392.
- Kitzinger, C. (1990b). The Rhetoric of Pseudoscience. In I. Parker and J. Shotter (Eds.), *Deconstructing Social Psychology* (pp. 61–75). London: Routledge.
- Kitzinger, C. (1990c). Resisting the Discipline. In Erica Burman (Ed.), *Feminists and Psychological Practice* (pp. 119–136). London: Sage.
- Kitzinger, C. (1991). Lesbians and Gay Men in the Workplace: Psychosocial Issues. In M. J. Davidson and J. Earnshaw (Eds.), *Vulnerable Workers: Psychosocial and Legal Issues* (pp. 223–240). London: Wiley.
- Kitzinger, C. (1992a). The Individuated Self Concept: A Critical Analysis of Social-Constructionist Writing on Individualism. In G. M. Breakwell (Ed.), *Social Psychology of Identity and the Self-Concept* (pp. 221–250). London: Surrey University Press in association with Academic Press, Harcourt Brace Jovanovich.
- Kitzinger, C. (1992b). Sandra Bem: Feminist Psychologist. *The Psychologist*, 5(5), 222–224.
- Kitzinger, C. (1996). The Token Lesbian Chapter. In S. Wilkinson (Ed.), *Feminist Social Psychologies: International Perspectives* (pp. 119–124). Buckingham: Open University Press.
- Kitzinger, C., and Gilligan, C. (1994). Listening to a Different Voice: Celia Kitzinger Interviews Carol Gilligan. *Feminism & Psychology*, 4(3), 408–419.
- Kitzinger, C., and Perkins, R. (1993). *Changing Our Minds: Lesbian Feminism and Psychology*. New York: New York University Press.
- Kloos, B., McCoy, J., Stewart, E., Thomas, E., Wiley, A., Good, T., Hunt, G., Moore, T., and Rappaport, J. (1996). Parent Involvement and Organizational Structure: An Ecological, Open-Systems Model for School Consultation. Manuscript submitted for publication.
- Kluger, R. (1975) *Simple Justice* (Vol 1) New York: Knopf.

- Kluger, R. (1976). *Simple Justice*. New York: Knopf.
- Knutson, J. N. (Ed.). (1973). *Handbook of Political Psychology*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Kohl, H. (1967). *Thirty-Six Children*. New York: New American Library.
- Koocher, G. P. (1994). The Commerce of Professional Psychology and the New Ethics Code. *Professional Psychology: Research and Practice*, 25, 355-361.
- Korten, D. C. (1995). *When Corporations Rule the World*. San Francisco: Berrett-Koehler.
- Krafft-Ebing, R. (1882). *Psychopathia Sexualis* (M.E. Wedneck, Trans.). New York: Putnam, 1965.
- Krebs, D. L., and Miller, D. T. (1985). Altruism and Aggression. In G. Lindzey and E. Aronson (Eds.), *Handbook of Social Psychology* (3rd edn, Vol. 2, pp. 1-71). New York: Random House.
- Krech, D., and Cartwright, D. (1956). On SPSS's First 20 years. *American Psychologist*, 11, 470-473.
- Krieger, S. (1982). Lesbian Identity and Community: Recent Social Science Literature. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 8(1), 91-108.
- Krogman, W. M. (1970). Growth of Head, Face, Trunk, and Limbs in Philadelphia White and Negro Children of Elementary and High School Age. *Monographs of the Society of Research on Child Development*, 35, no. 136.
- Kronmeyer, R. (1980). *Overcoming Homosexuality*. New York: Macmillan.
- Kruger, B. (1993). Repeat after Me. In *Remote Control Power, Cultures, and the World of Appearances* (p. 223). Cambridge, MA: MIT Press.
- Kurtz, S. (1992). *All the Mothers Are One*. New York: Columbia University Press.
- Kvale, S. (Ed.). (1992). *Psychology and Postmodernism*. London: Sage.
- Kymlicka, W. (1990). *Contemporary Political Philosophy*. New York: Oxford University Press.
- Ladner, J. A. (1971/1987). Introduction to *Tomorrow's Tomorrow: The Black Woman*. In S. Harding (Ed.), *Feminism and Methodology* (pp. 74-83). Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Lamb, H. R., and Zusman, J. (1979). Primary Prevention in Perspective. *American Journal of Psychiatry*, 136, 12-17.
- Lambert, W. E., Moghaddam, F. M., Sorin, J., and Sorin, S. (1990). Assimilation vs. Multiculturalism: Views from a Community in France. *Sociological Forum*, 5, 387-411.
- Lambert, W. E., and Taylor, D. M. (1990). *Coping with Cultural and Racial Diversity in Urban America*. New York: Praeger.
- Landes, W. M., and Posner, R. A. (1987). *The Economic Structure of Tort Law*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Landrine, H. (1989). The Politics of Personality. *Psychology of Women Quarterly*, 13, 325-340.
- Lane, S., and Sawaia, B. B. (1991). Psicología ¿Ciencia o Política? [Psychology: Science or Politics?]. In M. Montero (Ed.), *Acción y Discurso: Problemas de Psicología Política en América Latina* [Action and Discourse: Political Psychology Problems in Latin America] (pp. 59-84). Caracas, Venezuela: Eduven.
- Larsen, K., Reed, M., and Hoffman, S. (1980). Attitudes of Heterosexuals toward Homosexuality: A Likert-Type Scale and Construct Validity. *Journal of Sex Research*, 16(3), 245-257.
- Lavoie, F., Borkman, T. J., and Gidron, B. (1994). Self-Help and Mutual Aid Groups: International and Multicultural Perspectives - Part 1. Special issue of *Prevention in Human Services*, 11(1).
- Le Bon, G. (1895). *Psicología de las Multitudes* [Psychology of the Masses] Buenos Aires, Argentina: Albatros, 1952.
- Le Bon, G. (1910). *La Psychologie Politique* [Political Psychology]. Paris: Flammanon.
- Lederer, G. (1986). Protest Movement as a Form of Political Action. In M. Hermann (Ed.), *Political Psychology* (pp. 355-378). San Francisco: Jossey-Bass.
- Lehne, G. K. (1976). Homophobia among Men. In D. Davis and R. Brannon (Eds.), *The Forty-Nine Percent Majority: The Male Sex Role* (pp. 43-59). Reading, MA: Addison-Wesley.

- Lenney, E. (1977). Women's Self-Confidence in Achievement-Related Settings. *Psychological Bulletin*, 84, 1-13.
- Lerman, H., and Porter, N. (Eds.). (1990a). *Feminist Ethics in Psychotherapy*. New York: Springer.
- Lerman, H., and Porter, N. (1990b). The Contribution of Feminism to Ethics in Psychotherapy. In H. Lerman and N. Porter (Eds.), *Feminist Ethics in Psychotherapy* (pp. 5-13). New York: Springer.
- Lerner, M. J. (1982). The Justice Motive in Human Relations and the Economic Model of Man: A Radical Analysis of Facts and Fictions. In V. J. Derlega and J. Grzelak (Eds.), *Cooperation and Helping Behavior: Theories and Research* (pp. 249-278). New York: Academic Press.
- Levett, A., Kottler, A., Burman, E., and Parker, I (Eds.). (1997). *Power and Discourse. Culture and Change in South Africa*. London: Zed Books.
- Levine, M. L. (Ed.). (1995). *The International Library of Essays in Law and Legal Theory: Law and Psychology* (T. D. Campbell, Series Ed.). Aldershot: Dartmouth.
- Lewin, K. (1946). Action Research and Minority Problems. *Journal of Social Issues*, 2, 34-64.
- Lewin, K., Lippitt, R., and White, R. (1939). Patterns of Aggressive Behavior in Experimentally Created "Social Climates". *Journal of Social Psychology*, 10, 271-299.
- Lewin, R. (1980). Is Your Brain Really Necessary? *Science*, 210, 1232-1234.
- Lichtman, R. (1987). The Illusion of Maturation in an Age of Decline. In J. Broughton (Ed.), *Critical Theories of Psychological Development* (pp. 127-148). New York: Plenum Press.
- Liebow, E. (1993). *Tell Them Who I Am: The Lives of Homeless Women*. New York: Free Press.
- Lieven, E. (1981). If It's Natural We Can't Change It. In *Cambridge Women's Studies, Women in Society* (pp. 203-223). London: Virago.
- Lifton, R. J. (1986). *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide*. New York: Basic Books.
- Lincoln, Y. S., and Guba, E. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Lindzey, G., and Aronson, E. (1985). *The Handbook of Social Psychology* (3rd edn). New York: Random House.
- Lira, E., and Castillo, M. I. (1991). *Psicología de la Amenaza Política y del Miedo* [The Psychology of Political Threats and Fear]. Santiago: Instituto Latinoamericano de asistencia social y derechos humanos.
- Liss, M. B. (1992). Psychology and Law Courses: Content and Materials. *Law and Human Behavior*, 16, 463-471.
- Llewelyn, S., and Kelly, J. (1980). Individualism in Psychology: A Case for a New Paradigm. *Bulletin of the British Psychological Society*, 33, 407-411.
- Lombroso, C. (1899/1911). *Crime: Its Causes and Remedies*. Boston: Little, Brown.
- Lonner, W., and Malpass, R. S. (1994). *Psychology and Culture*. Needham Heights, MA: Allyn and Bacon.
- Loo, D., Fong, K. T., and Iwamasa, G. (1988). Ethnicity and Cultural Diversity: An Analysis of Work Published in Community Psychology Journals, 1965-1985. *American Journal of Community Psychology*, 16, 332-349.
- Lord, J., and Hutchison, P. (1993). The Process of Empowerment: Implications for Theory and Practice. *Canadian Journal of Community Mental Health*, 12(1), 5-22.
- Loorde, A. (1984). *Sister Outsider*. Trumansburg, NY: Crossing Press.
- Lykes, M. B. (1989). Dialogue with Guatemalan Indian Women: Critical Perspectives on Constructing Collaborative Research. In R. K. Unger (Ed.), *Representations. Social Constructions of Gender* (pp. 167-185). Amityville, NY: Baywood.
- Lykes, M. B., Liem, R., Banuazizi, A., and Mornis, M. (Eds.). (1996). *Myths about the Powerless: Contesting Social Inequalities*. Philadelphia: Temple University Press.
- Lykes, M. B., and Mallona, A. (forthcoming). Surfacing Ourselves: Grnnga, White - Mestiza, Brown? In M. Fine, L. Powell, L. Weis, and M. Wong (Eds.), *Off-White Readings on Society, Culture and Race*. New York: Routledge.

- Lynn, R. (1993). Further Evidence for the Existence of Race and Sex Differences in Cranial Capacity. *Social Behavior and Personality*, 21, 89-92.
- MacDonald, A. P. (1976). Homophobia: Its Roots and Meanings. *Homosexual Counseling Journal*, 3, 23-33.
- MacDonald, A. P., and Games, R. G. (1974). Some Characteristics of Those Who Hold Positive and Negative Attitudes toward Homosexuals. *Journal of Homosexuality*, 1, 9-27.
- Macedo, D. (1994). *Literacies of Power: What Americans Are Not Allowed to Know*. Boulder, CO: Westview Press.
- MacIntyre, A. (1981). *After Virtue*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.
- Mack, J. E. (1994). Power, Powerlessness, and Empowerment in Psychotherapy. *Psychiatry*, 57, 178-198.
- Mama, A. (1995). *Beyond the Masks: Race, Gender and the Subject*. London: Routledge.
- Mankowski, E., and Rappaport, J. (1995). Stories, Identity and the Psychological Sense of Community. In R. S. Wyer, Jr. (Ed.), *Advances in Social Cognition* (Vol. 8, pp. 211-226) Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Marcuse, H. (1955). *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*. Boston: Beacon.
- Marecek, J. (1993). Disappearances, Silences, and Anxious Rhetoric: Gender in Abnormal Psychology Texts. *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology*, 13, 114-123.
- Marecek, J., and Hare-Mustin, R. T. (1991). A Short History of the Future: Feminism and Clinical Psychology. *Psychology of Women Quarterly*, 15, 521-536.
- Margolies, L., Becker, M., and Jackson-Brewer, K. (1987). Internalized Homophobia: Identifying and Treating the Oppressor Within. In Boston Lesbian Psychologies Collective (Ed.), *Lesbian Psychologies: Explorations and Challenges* (pp. 229-241). Urbana, IL: University of Illinois Press.
- Mark, M. M., Cook, T. D., and Diamond, S. S. (1976). Fourteen Years of Social Psychology: A Growing Commitment to Field Experimentation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 2, 154-157.
- Marrow, A. (1969). *The Practical Theorist: The Life and Work of Kurt Lewin*. New York: Basic Books.
- Marsh, A., and Kaase, M. (1979). Background of Political Action. In S. H. Barnes and M. Kaase (Eds.), *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies* (pp. 97-136). Beverly Hills, CA: Sage.
- Marshall, H. (1991). The Social Construction of Motherhood: An Analysis of Child Care and Parenting Manuals. In A. Phoenix, A. Wollett, and E. Lloyd (Eds.), *Motherhood: Meanings, Practices and Ideologies* (pp. 66-85). London: Sage.
- Martin, Emily (1987). *The Woman in the Body: A Cultural Analysis of Reproduction*. Boston, MA: Beacon Press.
- Martín-Baró, I. (1985a). La Desideologización Como Aporte de la Psicología Social al Desarrollo de la Democracia en Latinoamérica [Deideologization as a Contribution of Social Psychology to the Development of Democracy in Latin America] *Boletín de la AVEPSO*, 8(3), 3-9.
- Martín-Baró, I. (1985b). La Encuesta de Opinión Pública Como Instrumento de Desideologización [Public Opinion Polls as Deideologizing Tool]. *Cuadernos de Psicología* (Universidad del Valle, Cali, Colombia), 7(1-2), 93-108.
- Martín-Baró, I. (1986). Hacia una Psicología de la Liberación [Towards a Psychology of Liberation]. *Boletín de Psicología de El Salvador*, 22, 219-231.
- Martín-Baró, I. (1990). Retos y Perspectivas de la Psicología en América Latina [Challenges and Perspectives of Psychology in Latin America]. In G. Pacheco and B. Jiménez (Eds.), *Ignacio Martín-Baró. Psicología de la liberación para América Latina* (pp. 51-79). Guadalajara, Mexico: Universidad de Guadalajara Press.
- Martín-Baró, I. (1994). *Writings for a Liberation Psychology* (A. Aron and S. Corne, Trans.). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Martín-Baró, I. (1995). Procesos Psíquicos y Poder [Power and Psychic Processes]. In O. D'Adamo, V. García-Beaudoux, and M. Montero (Eds.), *Psicología de la Acción Política* [The Psychology of Political Action] (pp. 205-233). Buenos Aires, Argentina: Paidós.

- Masters, M. S., and Sanders, B. (1993). Is the Gender Difference in Mental Rotation Disappearing? *Behavior Genetics*, 23, 337-341.
- Matsumoto, D. (1994). *People: Psychology from a Cultural Perspective*. Pacific Grove, CA: Brooks Cole.
- McAdams, D. P., and Ochberg, R. L. (Eds.). (1988). Psychobiography and Life Narratives. Special issue of *Journal of Personality*, 56(1).
- McCarthy, T. (1978). *The Critical Theory of Jürgen Habermas*. Cambridge, MA: MIT Press.
- McDougall, W. (1908). *Introduction to Social Psychology*. London: Methuen.
- McFall, R. M. (1996). Making Psychology Incorruptible. *Applied and Preventive Psychology*, 5, 9-16.
- McFarlane, W. R. (Ed.). (1983). *Family Therapy in Schizophrenia*. New York: Guilford.
- McGoldrick, M., Anderson, C. M., and Walsh, F. (Eds.). (1989). *Women in Families: A Framework for Family Therapy*. New York: Norton.
- McGuire, W. J. (1973). The Yin and Yang of Progress in Social Psychology: Seven Koan. *Journal of Personality and Social Psychology*, 26, 446-456.
- McGuire, W. J. (1993). The Poly-Psy Relationship: Three Phases of a Long Affair. In S. Iyengar and W. J. McGuire (Eds.), *Explorations in Political Psychology* (pp. 9-35). Durham, NC: Duke University Press.
- McKnight, J. (1995). *The Careless Society: Community and its Counterfeits*. New York: Basic Books.
- McLean, C., Carey, M., and White, C. (Eds.). (1996). *Men's Ways of Being*. Boulder, CO: Westview Press.
- McMillan, D. W., and Chavis, D. M. (1986). Sense of Community: A Definition and Theory. *Journal of Community Psychology*, 14, 6-23.
- McNamee, S., and Gergen, K. J. (Eds.). (1992). *Therapy as Social Construction*. London: Sage.
- McNicoll, P., and Rousseau, C. (1993). Cultural Diversity: Voice, Access, and Involvement. Special issue of *Canadian Journal of Community Mental Health*, 12(2).
- Mednick, Martha T. S. (1978). Now We Are Four: What Should We Be When We Grow Up? *Psychology of Women Quarterly*, 3, 123-138.
- Mednick, Martha T. S. (1989). On the Politics of Psychological Constructs. *American Psychologist*, 44, 1118-1123.
- Melton, G. B. (1987). Children, Politics, and Morality: The Ethics of Child Advocacy. *Journal of Clinical Child Psychology*, 16, 357-367.
- Melton, G. B. (1988). The Significance of Law in the Everyday Lives of Children and Families. *Georgia Law Review*, 22, 851-895.
- Melton, G. B. (1990). Law, Science, and Humanity: The Normative Foundation of Social Science in Law. *Law and Human Behavior*, 14, 315-332.
- Melton, G. B. (1991). President's Column. *American Psychology-Law Society News*, Summer, 1-3.
- Melton, G. B. (1992). The Law Is a Good Thing (Psychology Is, Too): Human Rights in Psychological Jurisprudence. *Law and Human Behavior*, 16, 381-398.
- Melton, G. B. (1994). Therapy Through Law (Review of the Book *Essays in Therapeutic Jurisprudence*). *Contemporary Psychology*, 39, 215-216.
- Melton, G. B., Petriola, J., Poythress, N., and Slobogin, C. (1987). *Psychological Evaluations for the Courts: A Handbook for Mental Health Professionals and Lawyers*. New York: Guilford.
- Melton, G. B., and Saks, M. J. (1986). The Law as an Instrument of Socialization and Social Structure. In G. B. Melton (Ed.), *The Law as a Behavioral Instrument* (pp. 235-277). Lincoln, NB: University of Nebraska Press.
- Memmi, A. (1968). *Dominated Man: Notes toward a Portrait*. New York: Orion Press.
- Miles, M. B., and Huberman, A. M. (1994). *Qualitative Data Analysis: A Source Book of New Methods* (2nd edn). London: Sage.
- Miller, D. (1978). *Social Justice*. Oxford: Clarendon.
- Miller, G. A. (1969). Psychology as a Means of Promoting Human Welfare. *American Psychologist*, 24, 1063-1075.
- Miller-Jones, D. (1989). Culture and Testing. *American Psychologist*, 44, 360-366.

- Mirkin, M. P. (Ed.). (1994). *Women in Context: Toward a Feminist Reconstruction of Psychotherapy*. New York: Guilford.
- Moberly, E. R. (1983). *Psychogenesis: The Early Development of Gender Identity*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Moghaddam, F. M. (1987). Psychology in the Three Worlds: As Reflected by the Crisis in Social Psychology and the Move toward Indigenous Third World Psychology. *American Psychologist*, 42, 912-920.
- Moghaddam, F. M. (1990). Modulative and Generative Orientations in Psychology: Implications for Psychology in the Three Worlds. *Journal of Social Issues*, 46, 21-41.
- Moghaddam, F. M., and Harré, R. (1995). But Is It Science? Traditional and Alternative Approaches to the Study of Social Behavior. *World Psychology*, 1, 47-78.
- Moghaddam, F. M., and Solliday, E. A. (1991). "Balanced Multiculturalism" and the Challenge of Peaceful Coexistence in Pluralistic Societies. *Psychology and Developing Societies*, 3, 51-72.
- Moghaddam, F. M., and Taylor, D. M. (1987). The Meaning of Multiculturalism for Visible Minority Immigrant Women. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 19, 121-136.
- Moghaddam, F. M., Taylor, D. M., and Lalonde, R. N. (1987). Individual and Collective Integration Strategies among Iranians in Canada. *International Journal of Psychology*, 22, 301-313.
- Moghaddam, F. M., Taylor, D. M., and Lalonde, R. N. (1989). Integration Strategies and Attitudes toward the Built Environment: A Study of Haitian and Indian Immigrant Women in Montreal. *Canadian Journal of Behavioral Science*, 21, 160-173.
- Moghaddam, F. M., Taylor, D. M., and Wright, S. C. (1993). *Social Psychology in Cross-Cultural Perspective*. New York: Freeman.
- Moghaddam, F. M., Taylor, D. M., Lambert, W. E., and Schmidt, A. E. (1995). Attributions and Discrimination: A Study of Attributions to the Self, the Group, and External Factors Among Whites, Blacks, and Cubans in Miami. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 26, 209-220.
- Monahan, J., and Walker, L. (1988). Social Science Research in Law: A New Paradigm. *American Psychologist*, 43, 465-472.
- Monahan, J., and Walker, L. (1991). Judicial Use of Social Science Research. *Law and Human Behavior*, 15, 571-584.
- Monahan, J., and Walker, L. (1994). Judicial Use of Social Science Research after *Daubert*. *Shepard's Expert and Scientific Evidence Quarterly*, 2, 327-342.
- Monckeberg, F. B. (1973). Effects of Nutrition on Brain and Intellectual Development. In F. Richardson (Ed.), *Brain and Intelligence* (pp. 207-236). Hyattsville, MD: National Educational Press.
- Montero, M. (1985). *Ideología, Alienación e Identidad Nacional* [Ideology, Alienation, and National Identity]. Caracas, Venezuela: EBUC.
- Montero, M. (1990). Autoimagen de los Venezolanos: Lo Negativo y lo Positivo [Venezuelan Self-Image: What Is Negative and What Is Positive]. In H. Riquelme (Ed.), *Buscando América Latina* [Looking for Latin America] (pp. 45-56). Caracas, Venezuela: Nueva Visión.
- Montero, M. (1991). Psicología de la Liberación: Propuesta Para una Teoría Psicosociológica [Psychology of Liberation: Proposal for a Psychosociological Theory]. In H. Riquelme (Ed.), *Otras Realidades, Otras Vías de Acceso* [Other Realities, Other Paths] (pp. 133-150). Caracas, Venezuela: Nueva Sociedad.
- Montero, M. (1993). De-Ideologization, Conversion, and Consciousness-Raising. *Journal of Community Psychology*, 22, 3-11.
- Montero, M. (Ed.). (1994). *Psicología Social Comunitaria* [Social-Community Psychology]. Guadalajara, Mexico: Universidad de Guadalajara.
- Montero, M. (1995). Modos Alternativos de Acción Política [Alternative Modes of Political Action]. In O. D'Adamo, V. Garcia-Beaudoux, and M. Montero (Eds.), *Psicología de la Acción Política* [Psychology of Political Action] (pp. 91-109). Buenos Aires, Argentina: Paidós.

- Moon, D. (1983). Political Ethics and Critical Theory. In D. Sabia and J. Wallulis (Eds.), *Changing Social Science* (pp. 171–188). New York: State University of New York Press.
- Morawski, Jill G. (1994). *Practicing Feminisms, Reconstructing Psychology: Notes on a Liminal Science*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Morin, S. F. (1977). Heterosexual Bias in Psychological Research on Lesbianism and Male Homosexuality. *American Psychologist*, 19, 629–637.
- Morin, S. F., and Rothblum, E. (1991). Removing the Stigma: Fifteen Years of Progress. *American Psychologist*, 46, 947–949.
- Morris, A. D., and Mueller, C. M. (Eds.). (1992). *Frontiers in Social Movement Theory*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Morss, J. (1990). *The Biologizing of Childhood*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Morss, J. (1995). *Growing Critical: Alternatives to Developmental Psychology*. London: Routledge.
- Moscovici, S. (1976). *Psychologie des Minorités Actives* [Psychology of Active Minorities]. Paris: Presse Universitaire de France.
- Moscovici, S. (1985). Social Influence and Conformity. In G. Lindzey and E. Aronson (Eds.), *The Handbook of Social Psychology* (3rd edn, Vol. 2, pp. 347–412). New York: Random House.
- Moscovici, S., and Mugny, G. (Eds.). (1987). *Psychologie de la Conversion: Etudes sur l'Influence Inconsciente* [Psychology of Conversion: Studies on Unconscious Influence]. Fribourg, Switzerland: Del Val.
- Mulkay, M., and Gilbert, G. N. (1982). Accounting for Error: How Scientists Construct their Social Worlds When They Account for Correct and Incorrect Belief. *Sociology*, 16, 165–183.
- Mulvey, A. (1988). Community Psychology and Feminism: Tensions and Commonalities. *Journal of Community Psychology*, 16, 70–83.
- Müch, R. (1988). *Understanding Modernity*. London: Routledge.
- Munné, F. (1986). *La Construcción de la Psicología Social como Ciencia Teórica* [The Construction of Social Psychology as a Theoretical Science]. Barcelona, Spain: Alamex.
- Murchison, C. (1933). Preface. In C. Murchison (Ed.), *A Handbook of Child Psychology* (pp. ix–x). Worcester, MA: Clark University Press.
- Murphy, S. T., Mohahan, J. L., and Zajonc, R. B. (1995). Additivity of Nonconscious Affect: Combined Effects of Priming and Exposure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 589–602.
- Nahem, J. (1981). *Psychology and Psychiatry Today*. New York: International Publishers.
- Nakano, Glenn E., Chang, G., and Rennie Forcey, L. (Eds.). (1994). *Mothering: Ideology, Experience, Agency*. New York: Routledge.
- Namka, Lynn (1989). *The Doormat Syndrome*. Deerfield Beach, FL: Health Communications Inc.
- Napoli, D. S. (1981). *Architects of Adjustment: A History of the Psychological Profession in the United States*. Port Washington, NY: National University Publications.
- Neff, W. S. (1938). Social Problems and Intelligence. *Psychologists League Journal*, 2, 29–33, 41.
- Neilands, T. (1993). The Time Course of the Self-Concept Threat Reduction Process among Low and High Self-Esteem Individuals. World Wide Web document. Available URL: <http://uts.cc.utexas.edu/~neilands/psych/research/bigd/>.
- Nelson, G. (1994). The Development of a Mental Health Coalition: A Case Study. *American Journal of Community Psychology*, 22, 229–255.
- Nelson, G., and Hayday, B. (1995). Advancing Prevention in Ontario, Canada: Follow-Up to a Utilization-Focused Evaluation. *Prevention in Human Services*, 12(1), 43–68.
- Nelson, G., and Walsh-Bowers, R. (1994). Psychology and Psychiatric Survivors. *American Psychologist*, 49, 895–896.
- Nelson, K. (1990). Mothering Others' Children: The Experiences of Family Daycare Providers. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 15(31), 586–605.

- Newbrough, J. R. (1992). Community Psychology in the Postmodern World. *Journal of Community Psychology*, 20, 10–25.
- Newbrough, J. R. (1995). Toward Community: A Third Position. *American Journal of Community Psychology*, 23, 9–38.
- Newman, F. (1991). *The Myth of Psychology*. New York: Castillo.
- Newton, E. (1993). *Cherry Grove, Fire Island: Sixty Years in America's First Gay and Lesbian Town*. Boston: Beacon Press.
- Ng, S. H. (1980). *The Social Psychology of Power*. London: Academic Press.
- Nichols, M. (1987). Lesbian Sexuality: Issues and Developing Theory. In Boston Lesbian Psychologies Collective (Ed.), *Lesbian Psychologies: Explorations and Challenges* (pp. 97–125). Urbana, IL: University of Illinois Press.
- Nicolson, P. (1986). Developing a Feminist Approach to Depression Following Childbirth. In Sue Wilkinson (Ed.), *Feminist Social Psychology: Developing Theory and Practice* (pp. 135–149). Milton Keynes and Philadelphia, PA: Open University Press.
- Nisbett, R. E. (1993). Violence and U.S. Regional Culture. *American Psychologist*, 48, 441–449.
- Nisbett, R. E., and Cohen, D. (forthcoming). *Culture of Honor: Violence and the U.S. South*. Boulder, CO: Westview Press.
- Nisbett, R. E., and Wilson, T. D. (1977). Telling More Than We Can Know: Verbal Reports on Mental Processes. *Psychological Review*, 84, 231–259.
- Nottingham Community NHS Trust (n.d.) *Statement of Philosophy*. (Available from Steve Melleish, Nottingham Community Health NHS Trust, Psychology Service, Linden House, 261 Beechdale Road, Aspley, Nottingham NG8 3EY, UK.)
- Novaco, R., and Monahan, J. (1980). Research in Community Psychology: An Analysis of Work Published in the First Ten Years of the *American Journal of Community Psychology*. *American Journal of Community Psychology*, 8, 131–146.
- O'Hagan, K., and Dillenburg, K. (1995). *The Abuse of Women within Childcare Work*. Buckingham: Open University Press.
- Ogloff, J. R. P. (Ed.). (1992). *Law and Psychology: The Broadening of the Discipline*. Durham, NC: Carolina Academic Press.
- Ogloff, J. R. P. (Ed.). (1993). *Psychology and Law Syllabi* (3rd edn). American Psychology-Law Society (available from James Ogloff, Department of Psychology, Simon Fraser University, Burnaby, British Columbia, Canada V5A 1S6).
- Ogloff, J. R. P., Tomkins, A. J., and Bersoff, D. N. (1996). Education and Training in Psychology and Law/Criminal Justice: Historical Foundations, Present Structures, and Future Developments. *Criminal Justice and Behavior*, 23, 200–235.
- Osipow, S. H., and Fitzgerald, L. T. (1993). Unemployment and Mental Health: A Neglected Relationship. *Applied and Preventive Psychology*, 2, 59–63.
- Otto, R. K., Heilbrun, K., and Grisso, T. (1990). Training and Credentialing in Forensic Psychology. *Behavioral Sciences and the Law*, 8, 217–231.
- Pancer, S. M. (1996). Program Evaluation. In S. W. Sadava and D. R. McCreary (Eds.), *Applied Social Psychology* (pp. 47–67). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Parker, I. (1992). *Discourse Dynamics: Critical Analysis for Social and Individual Psychology*. London, New York: Routledge.
- Parker, I. (1994). Discourse Analysis. In P. Banister, E. Burman, I. Parker, M. Taylor, and C. Tindall (Eds.), *Qualitative Methods in Psychology: A Research Guide* (pp. 92–107). Buckingham: Open University Press.
- Parker, I. (1995). Michel Foucault, Psychologist. *The Psychologist*, 8(11), 214–216.
- Parker, I. (1996). Against Wittgenstein: Materialist Reflections on Language. *Theory and Psychology*, 6, 363–384.
- Parker, I., and Burman, E. (1993). Against Discursive Imperialism, Empiricism and Constructionism: Thirty-Two Problems with Discourse Analysis. In E. Burman and I. Parker (Eds.), *Discourse Analytic Research: Repertoires and Readings of Texts in Action* (pp. 155–172). London: Routledge.

- Parker, I., Georgaca, E., Harper, D., McLaughlin, T., and Stowell-Smith, M. (1995). *Deconstructing Psychopathology*. London: Sage.
- Parker, I., and Shotter, J. (1990). Introduction. In I. Parker and J. Shotter (Eds.), *Deconstructing Social Psychology* (pp. 1-14). London: Routledge.
- Parlee, Mary Brown (1973). The Premenstrual Syndrome. *Psychological Bulletin*, 80, 454-465.
- Parlee, Mary Brown (1975). Review Essay: Psychology. *Signs*, 1, 119-138.
- Parlee, Mary Brown (1989). The Science and Politics of PMS Research. Paper presented at the *Meeting of the Association for Women in Psychology*, Newport, RI, March.
- Parlee, Mary Brown (1991). Happy Birth-Day to *Feminism & Psychology*. *Feminism & Psychology*, 1(1), 39-48.
- Patterson, C. J. (1994). Children of the Lesbian Baby Boom: Behavioral Adjustment, Self-Concepts, and Sex Role Identity. In B. Greene and G. M. Herek (Eds.), *Psychological Perspectives on Lesbian and Gay Issues. Vol. 1: Lesbian and Gay Psychology: Theory, Research and Clinical Applications* (pp. 156-175). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Patterson, C. J. (1995). Sexual Identity Development. Special issue of *Developmental Psychology*, 31(1).
- Payton, C. R. (1994). Implications of the 1992 Ethics Code for Diverse Groups. *Professional Psychology: Research and Practice*, 25, 317-320.
- Pearson, G. (1975). *The Deviant Imagination: Psychiatry, Social Work and Social Change*. London: Macmillan.
- Peirson, L., and Walsh-Bowers, R. (1993). The First Decade of the *Canadian Journal of Community Mental Health*. *Canadian Journal of Community Mental Health*, 12(1), 23-35.
- Pepitone, A. (1981). Lessons from the History of Social Psychology. *American Psychologist*, 36, 827-836.
- Perelberg, R. J., and Miller, A. C. (Eds.). (1990). *Gender and Power in Families*. London: Routledge.
- Perlin, M. L. (1991). Power Imbalances in Therapeutic and Forensic Relationships. *Behavioral Sciences and the Law*, 9, 111-128.
- Perlin, M. L. (Ed.). (1993). Therapeutic Jurisprudence: Restructuring Mental Disability Law. Special issue of *New York Law School Journal of Human Rights*, 10(3).
- Perlin, M. L. (1994). Therapeutic Jurisprudence: Understanding the Sanist and Pretextual Bases of Disability Law. *New England Journal on Criminal and Civil Confinement*, 20, 369-383.
- Perlin, M. L., and Dorfman, D. A. (1993). Sanism, Social Science, and the Development of Mental Disability Law Jurisprudence. *Behavioral Sciences and the Law*, 11, 47-66.
- Petrlia, J. (1993). Paternalism and the Unrealized Promise of *Essays in Therapeutic Jurisprudence* (Review of *Essays in Therapeutic Jurisprudence*). *New York Law School Journal of Human Rights*, 10, 877-905.
- Pettifor, J. L. (1996). Ethics: Virtue and Politics in the Science and Practice of Psychology. *Canadian Psychology*, 37, 1-12.
- Philip, M. (1985). Michel Foucault. In Q. Skinner (Ed.), *The Return of Grand Theory in the Human Sciences* (pp. 65-82). Cambridge: Cambridge University Press.
- Phillips, D. C. (1987). *Philosophy, Science and Social Inquiry*. Oxford: Pergamon.
- Phillips, L. (1995). *Flirting with Danger: A Study of Multiple Meanings of Male Aggression in Women's Hetero-Relations*. Unpublished doctoral dissertation, University of Pennsylvania, Philadelphia.
- Phoenix, A. (1987). Theories of Gender and Black Families. In G. Weiner and M. Arnot (Eds.), *Gender Under Scrutiny* (pp. 50-63). London: Hutchinson.
- Phoenix, A. (1991). *Young Mothers?* Oxford: Polity Press.
- Piaget, J. (1957) The Child and Modern Physics. *Scientific American*, 197, 46-51.
- Pilgrim, D. (1992). Psychotherapy and Political Evasions. In W. Dryden and C. Feltham (Eds.), *Psychotherapy and its Discontents* (pp. 225-242). Bristol, PA: Open University Press
- Politzer, G. (1928). *Critique des Fondements de la Psychologie* [A Critique of Psychology's Fundamentals]. Paris: Editions Rieder.
- Pope, K. S., Keith-Spiegel, P., and Tabachnick, B. G. (1986). Sexual Attraction to Patients:

- The Human Therapist and the (Sometimes) Inhuman Training System. *American Psychologist*, 41, 147-158.
- Potter, J., and Wetherell, M. (1987). *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour*. London: Sage.
- Powell, L. (forthcoming). Race Cubed. In M. Fine, L. Powell, L. Weis, and M. Wong (Eds.), *Off-White: Readings on Society, Culture and Race*. New York: Routledge.
- Price, R. H., and Cherniss, C. (1977). Training for a New Profession: Research as Social Action. *Professional Psychology*, 8, 222-230.
- Price, R. H., Cowen, E. L., Lorion, R. P., and Ramos-Mckay, J. (Eds.). (1988). *Fourteen Ounces of Prevention*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Prilleltensky, I. (1994a). *The Morals and Politics of Psychology: Psychological Discourse and the Status Quo*. Albany, NY: State University of New York.
- Prilleltensky, I. (1994b). The United Nations Convention on the Rights of the Child: Implications for Children's Mental Health. *Canadian Journal of Community Mental Health*, 13(2), 77-93.
- Prilleltensky, I., and Gonick, L. (1994). The Discourse of Oppression in the Social Sciences: Past, Present, and Future. In E. J. Trickett, R. J. Watts, and D. Birman (Eds.), *Human Diversity: Perspectives on People in Context* (pp. 145-177). San Francisco: Jossey-Bass.
- Prilleltensky, I., and Gonick, L. (1996). Politics Change, Oppression Remains: On the Psychology and Politics of Oppression. *Journal of Political Psychology*, 17, 127-148.
- Prilleltensky, I. (forthcoming). Values, Assumptions, and Practices: Assessing the Moral Implications of Psychological Discourse and Action. *American Psychologist*.
- Quintero, M. P. (1993). *Psicología del Colonizado* [Psychology of the Colonized]. Mérida, Venezuela: ULA.
- Rabinow, P. (Ed.). (1984). *The Foucault Reader*. New York: Pantheon.
- Rae-Grant, N. I. (1994). Preventive Interventions for Children and Adolescents: Where Are We Now and How Far Have We Come? *Canadian Journal of Community Mental Health*, 13(2), 17-36.
- Ransom, D. C., and Fisher, L. (1995). An Empirically Derived Typology of Families. II: Relationships with Adolescent Health. *Family Process*, 34, 183-197.
- Rappaport, J. (1977). *Community Psychology: Values, Research, and Action*. New York: Holt, Rinehart, and Winston.
- Rappaport, J. (1981). In Praise of Paradox: A Social Policy of Empowerment over Prevention. *American Journal of Community Psychology*, 9, 1-25.
- Rappaport, J. (1987). Terms of Empowerment/Exemplars of Prevention: Toward a Theory for Community Psychology. *American Journal of Community Psychology*, 15, 121-148.
- Rappaport, J. (1993). Narrative Studies, Personal Stories, and Identity Transformation in the Mutual Help Context. *Journal of Applied Behavioral Science*, 29, 237-254.
- Rappaport, J. (1994). Empowerment as a Guide to Doing Research: Diversity as a Positive Value. In E. J. Trickett, R. J. Watts, and D. Birman (Eds.), *Human Diversity: Perspectives on People in Context* (pp. 359-382). San Francisco: Jossey-Bass.
- Rappaport, J. (1995). Empowerment Meets Narrative: Listening to Stories and Creating Settings. *American Journal of Community Psychology*, 23, 795-807.
- Rappaport, J., Chinsky, J. M., and Cowen, E. L. (1971). *Innovations in Helping Chronic Patients: College Students in a Mental Institution*. New York: Academic Press.
- Rappaport, J., Davidson, W. S., Wilson, M. N., and Mitchell, A. (1975). Alternatives to Blaming the Victim or the Environment: Our Places to Stand Have Not Moved the Earth. *American Psychologist*, 40, 525-528.
- Rappaport, J., Swift, C., and Hess, R. (Eds.). (1984). Studies in Empowerment: Steps toward Understanding and Action. Special issue of *Prevention in Human Services*, 3(2/3).
- Rave, E. J., and Larsen, C. C. (1990). Development of the Code: The Feminist Process. In H. Lerman and N. Porter (Eds.), *Feminist Ethics in Psychotherapy* (pp. 14-23). New York: Springer.
- Rave, E. J., and Larsen, C. C. (Eds.). (1995). *Ethical Decision-Making in Therapy: Feminist Perspectives*. New York: Guilford.

- Rawls, J. (1972). *A Theory of Justice*. New York: Oxford University Press.
- Reeves, N. (1971). *Womankind*. Chicago: Aldine-Atherton.
- Reich, J. W. (1981). An Historical Analysis of the Field. In L. Bickman (Ed.), *Applied Social Psychology Annual* (Vol. 2, pp. 45–70). Beverly Hills, CA: Sage.
- Reich, W. (1933). *The Mass Psychology of Fascism*. Harmondsworth: Penguin, 1970.
- Reicher, S. (1996). "The Battle of Westminster": Developing the Social Identity Model of Crowd Behaviour in Order to Explain the Initiation and Development of Collective Conflict. *European Journal of Social Psychology*, 26, 115–134.
- Reid, P. M. (1993). Poor Women in Psychological Research: Shut Up and Shut Out. *Psychology of Women Quarterly*, 17, 133–150.
- Reinharz, S. (1992). *Feminist Methods in Social Research*. Oxford: Oxford University Press.
- Reinharz, S., and Davidman, L. (1992). *Feminist Methods in Social Research*. Oxford: Oxford University Press.
- Ribbens, J. (1994). *Mothers and Their Children*. London: Sage.
- Rich, A. (1980). *Of Woman Born*. London: Virago.
- Richardson, F., and Christopher, J. (1993). Social Theory as Practice. *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology*, 13, 137–153.
- Richardson, F., and Fowers, B. (1994). Beyond Scientism and Constructionism. Paper presented at the *Annual Meeting of the American Psychological Association*, Los Angeles, CA, August.
- Ricoeur, P. (1992). *Oneself as Another*. Chicago: University of Chicago Press.
- Riger, S. (1993). What's Wrong with Empowerment? *American Journal of Community Psychology*, 21, 279–292.
- Riley, D. (1983). *War in the Nursery: Theories of Child and Mother*. London: Virago.
- Riley, D. (1987). "The Serious Burdens of Love"? Some Questions on Child Care, Feminism and Socialism. In A. Phillips (Ed.), *Feminism and Equality* (pp. 166–197). Oxford: Blackwell.
- Ring, K. (1967). Experimental Social Psychology: Some Sober Questions about Some Frivolous Values. *Journal of Experimental Social Psychology*, 3, 113–123.
- Roback, A. A. (1961). *History of Psychology and Psychiatry*. New York: Philosophical Library.
- Robertson, J., and Fitzgerald, L. F. (1990). The (Mis)Treatment of Men: Effects of Client Gender Role and Life-Style on Diagnosis and Attribution of Pathology. *Journal of Counseling Psychology*, 37, 3–9.
- Roden, R. G. (1983). Threatening Homosexuality: A Case Treated by Hypnosis. *Medical Hypnoanalysis*, 4, 166–169.
- Rodríguez, I. (1993). *El Discurso de la Democracia Venezolana* [The Discourse of Venezuelan Democracy]. Dissertation, Universidad Central de Venezuela, Escuela de Psicología, Caracas.
- Rodríguez, A. and Seoane, J. (Eds.). (1988). *Psicología Política* [Political Psychology]. Madrid, Spain: Pirámide.
- Roesch, R. (1990). From the Editor. *Law and Human Behavior*, 14, 1–3.
- Roesch, R. (1995). Creating Change in the Legal System: Contributions from Community Psychology. *Law and Human Behavior*, 19, 325–343.
- Roesch, R., Dutton, D. G., and Sacco, V. S. (Eds.). (1990). *Family Violence: Perspectives in Research and Practice*. Burnaby, BC: Simon Fraser University Press.
- Roesch, R., Golding, S. L., Hans, V. P., and Reppucci, N. D. (1991). Social Science and the Courts: The Role of *Amicus Curiae* Briefs. *Law and Human Behavior*, 15, 1–11.
- Rorty, R. (1980). *Philosophy and the Mirror of Nature*. Oxford: Basil Blackwell.
- Rorty, R. (1982). *Consequences of Pragmatism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Rorty, R. (1985). Solidarity or Objectivity? In J. Rajchman and C. West (Eds.), *Post-Analytic Philosophy* (pp. 3–19). New York: Columbia University Press
- Rorty, R. (1987). Method, Social Science and Social Hope. In M. Gibbons (Ed.), *Interpreting Politics* (pp. 241–260). New York: New York University Press.

- Rose, N. (1985). *The Psychological Complex: Psychology, Politics and Society in England 1869-1939*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Rose, N. (Ed.). (1990). *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. London: Routledge.
- Rosenblum, G. (Ed.). (1971). *Issues in Community Psychology and Preventive Mental Health*. New York: Behavioral Publications.
- Rosenhan, D. L. (1973). Being Sane in Insane Places. *Science*, 179, 250-258.
- Rosenthal, R. (1991). *Meta-Analytic Procedures for Social Sciences*. London: Sage.
- Rosenthal, R., and Rubin, D. B. (1985). Statistical Analysis: Summarizing Evidence versus Establishing Facts. *Psychological Bulletin*, 97, 527-529.
- Rosenwald, G. C. (1985). Hypocrisy, Self-Deception, and Perplexity: The Subject's Enhancement as Methodological Criterion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 49, 682-703.
- Rosenwald, G. C. (1988). Toward a Formative Psychology. *Journal for the Theory of Social Behavior*, 18, 1-32.
- Rosenwald, G. C., and Ochberg, R. L. (Eds.). (1992). *Storied Lives: The Cultural Politics of Self-Understanding*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Ross, E. A. (1908). *Social Psychology*. New York: Macmillan.
- Roubertoux, P. L., and Capron, C. (1990a). Are Intelligence Differences Hereditarily Transmitted? *Cahiers de Psychologie Cognitive*, 10, 555-594.
- Roubertoux, P. L., and Capron, C. (1990b). Now to the Future: The Heritability of IQ versus the Cognitive-Genetic Analysis. *Cahiers de Psychologie Cognitive*, 10, 715-721.
- Rowbotham, S., Segal, L., and Wainwright, H. (1979). *Beyond the Fragments: Feminism and the Making of Socialism*. Newcastle and London: NSC/ICP.
- Ruse, M. (1984). Nature/Nurture: Reflections on Approaches to the Study of Homosexuality. *Journal of Homosexuality*, 10, 141-151.
- Rushton, J. P. (1988). Race Differences in Behavior: A Review and Evolutionary Analysis. *Personality and Individual Differences*, 9, 1009-1024.
- Rushton, J. P. (1990a). Race, Brain Size, and Intelligence: A Reply to Cernovsky. *Psychological Reports*, 66, 659-666.
- Rushton, J. P. (1990b). Race, Brain Size, and Intelligence: A Rejoinder to Cain and Vanderwolf. *Personality and Individual Differences*, 11, 785-794.
- Rushton, J. P. (1990c). Race and Crime: Reply to Roberts and Gabor. *Canadian Journal of Criminology*, 32, 315-334.
- Rushton, J. P. (1991). Do r/K Strategies Underlie Human Race Differences? A Reply to Weizmann et al. *Canadian Psychology*, 32, 29-42.
- Rushton, J. P. (1995). *Race, Evolution, and Behavior*. Brunswick, NJ: Transaction.
- Ryan, C., and Bradford, J. (1993). The National Lesbian Health Care Survey: An Overview. In L. D. Garnets and D. C. Kimmel (Eds.), *Psychological Perspectives on Lesbian and Gay Experiences* (pp. 541-556). New York: Columbia University Press.
- Ryan, W. (1971). *Blaming the Victim*. New York: Pantheon.
- Sabucedo, J. M. (1990). Psicología y Participación Política [Psychology and Political Participation]. In J. Seoane (Ed.), *Psicología Política de la Sociedad Contemporánea* [Political Psychology in Contemporary Society] (pp. 23-36). Valencia, Spain: Promo-libro.
- Sacks, H. (1974). On the Analyzability of Stories by Children. In R. Turner (Ed.), *Ethnomethodology* (pp. 216-232). Harmondsworth: Penguin.
- Saks, M. J. (1986). The Law Does Not Live by Eyewitness Testimony Alone. *Law and Human Behavior*, 110, 279-280.
- Salazar, J. M. (1983). *Bases Psicológicas del Nacionalismo* [Psychological Bases of Nationalism]. México: Trillas.
- Sales, B. D. (Ed.). (1995). Therapeutic Jurisprudence. Special issue of *Psychology, Public Policy, and Law*, 1(1).
- Samelson, F. (1974). History, Origin Myth, and Ideology: Comte's "Discovery" of Social Psychology. *Journal for the Theory of Social Behavior*, 4, 217-231.
- Samelson, F. (1975). On the Science and Politics of the IQ. *Social Research*, 42, 467-488.

- Samelson, F. (1979). Putting Psychology on the Map: Ideology and Intelligence Testing. In A. R. Buss (Ed.), *Psychology in Social Context* (pp. 103–168). New York: Irvington.
- Samelson, F. (1992). Rescuing the Reputation of Sir Cyril [Burt]. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 28, 221–233.
- Sampson, E. E. (1977). Psychology and the American Ideal. *Journal of Personality and Social Psychology*, 35, 767–782.
- Sampson, E. E. (1983). *Justice and the Critique of Pure Psychology*. New York: Plenum.
- Sampson, E. E. (1989a). *The Deconstruction of the Self*. In J. Shotter and K. J. Gergen (Eds.), *Texts of Identity* (pp. 1–19). London: Sage.
- Sampson, E. E. (1989b). The Challenge of Social Change for Psychology: Globalization and Psychology's Theory of the Person. *American Psychologist*, 44, 914–921.
- Sampson, E. E. (1993). *Celebrating the Other: A Dialogic Account of Human Nature*. London: Harvester Wheatsheaf.
- Sandel, M. J. (1996). *Democracy's Discontent: America in Search of a Public Philosophy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Sanford, N. (1970). Whatever Happened to Action Research? *Journal of Social Issues*, 26, 3–23.
- Sarason, S. B. (1972). *The Creation of Settings and the Future Societies*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Sarason, S. B. (1974). *The Psychological Sense of Community: Prospects for a Community Psychology*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Sarason, S. B. (1976). Community Psychology and the Anarchist Insight. *American Journal of Community Psychology*, 4, 243–261.
- Sarason, S. B. (1981). *Psychology Misdirected*. New York: Free Press.
- Sarason, S. B. (1988). *The Psychological Sense of Community: Prospects for a Community Psychology* (rev. edn). Cambridge, MA: Brookline.
- Sarbin, T. R., and Kitsuse, J. I. (Eds.). (1994). *Constructing the Social*. London: Sage.
- Saul, J. R. (1995). *The Unconscious Civilization*. Toronto: Anansi.
- Scherer, K. R. (Ed.). (1992). *Justice: Interdisciplinary Perspectives*. New York: Cambridge University Press.
- Schilling, Karen M., and Fuehrer, Ann (1993). The Politics of Women's Self-Help Books. *Feminism & Psychology*, 3(3), 418–422.
- Schmidt, G., and Schorsch, E. (1981). Psychosurgery of Sexually Deviant Patients. *Archives of Sexual Behavior*, 10, 301–321.
- Schonemann, P. (1989). Some New Results on the Spearman Hypothesis Artifact. *Bulletin of the Psychonomic Society*, 27, 462–464.
- Schonemann, P. (1990). Environmental versus Genetic Variance Component Models for Identical Twins: A Critique of Jink and Fulker's Reanalysis of the Shields Data. *Cahiers de Psychologie Cognitive*, 10, 451–473.
- Schonemann, P. (1992). Extension of Guttman's Result from g to PCI. *Multivariate Behavioral Research*, 27(2), 219–224.
- Schonemann, P. (1995). Totems of the IQ Myth and its Heritabilities: g and h². Paper presented at *Meeting of the American Association for the Advancement of Science*, Atlanta, Georgia, February.
- Schopp, R. F. (1993). Therapeutic Jurisprudence and Conflicts among Values in Mental Health Law Scholarship. *Behavioral Sciences and the Law*, 31, 31–45.
- Schopp, R. F. (1995). Sexual Predators and the Structure of the Mental Health System: Expanding the Normative Focus of Therapeutic Jurisprudence. *Psychology, Public Policy, and Law*, 1, 161–192.
- Schrecker, E. W. (1986). *No Ivory Tower: McCarthyism and the Universities*. New York: Oxford University Press.
- Schulman, J., Shaver, P., Colman, R., Emrich, B., and Christie, R. (1973). Recipe for a Jury. *Psychology Today*, May, 37–44, 77–84.
- Schultz, D. P. (1969). *A History of Modern Psychology*. New York: Academic Press.

- Scott-Jones, D. (1995). *The Bell Curve Critique. Focus: Notes from the Society for the Psychological Study of Ethnic Minority Issues*, 14–16.
- Sears, D. O. (1986). College Sophomores in the Laboratory: Influences of a Narrow Data Base on Social Psychology's View of Human Nature. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 515–530.
- Segall, M. H., Dasen, P. R., Berry, J. W., and Poortinga, Y. H. (1990). *Human Behavior in Global Perspective: An Introduction to Cross-Cultural Psychology*. New York: Pergamon Press.
- Seidman, E. (1988). Back to the Future, Community Psychology: Unfolding a Theory of Social Intervention. *American Journal of Community Psychology*, 16, 3–24.
- Senn, D. J. (1989). Myopic Social Psychology: An Overemphasis on Individualistic Explanations of Social Behavior. In M. R. Leary (Ed.), *The State of Social Psychology: Issues, Themes and Controversies* (pp. 45–52). Newbury Park, CA: Sage.
- Serrano-García, I. (1990). Implementing Research: Putting Our Values to Work. In P. Tolan, C. Keys, F. Chertok, and L. Jason (Eds.), *Researching Community Psychology: Issues of Theory and Methods* (pp. 171–182). Washington, DC: American Psychological Association.
- Serrano-García, I., and Bond, M. A. (Eds.). (1994). Empowering the Silent Ranks. Special issue of *American Journal of Community Psychology*, 22(4).
- Serrano-García, I., and Rosario, W. (Eds.). (1992). *Contribuciones Puertorriqueñas a la Psicología Social Comunitaria* [Puerto-Rican Contributions to Social-Community Psychology]. San Juan de Puerto Rico: EDUPR.
- Sethna, Christabelle (1992). Accepting "Total and Complete Responsibility": New Age, Neo-Feminist Violence against Women. *Feminism & Psychology*, 2(1), 113–119.
- Sève, L. (1978). *Man in Marxist Theory and the Psychology of Personality*. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press.
- Shakur, S. (1993). *Monster: The Autobiography of an L.A. Gang Member*. New York: Penguin.
- Sherif, M. (1936). *The Psychology of Social Norms*. New York: Harper.
- Sherif, M. (1951). Experimental Study of Intergroup Relations. In J. H. Rohrer and M. Sherif (Eds.), *Social Psychology at the Crossroads* (pp. 388–426). New York: Harper and Row.
- Sherif, M., Harvey, O. J., White, B. J., Hood, W. R., and Sherif, C. W. (1988). *The Robbers Cave Experiment: Intergroup Conflict and Cooperation*. Middletown, CT: Wesleyan University Press.
- Sherif, M., and Sherif, C. W. (1953). *Groups in Harmony and Tension: An Integration of Studies on Intergroup Relations*. New York: Harper.
- Sherif, M., White, B. J., and Harvey, O. J. (1955). Status in Experimentally Produced Groups. *American Journal of Sociology*, 60, 370–379.
- Shidlo, A. (1994). Internalized Homophobia: Conceptual and Empirical Issues in Measurement. In B. Greene and G. M. Herek (Eds.), *Psychological Perspectives on Lesbian and Gay Issues. Vol. 1: Lesbian and Gay Psychology: Theory, Research and Clinical Applications* (pp. 176–205). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Shinn, M. (1978). Father Absence and Children's Cognitive Development. *Psychological Bulletin*, 85(3), 286–324.
- Shinn, M. (1987). Expanding Community Psychology's Domain. *American Journal of Community Psychology*, 15, 555–574.
- Shotter, J. (1984). *Social Accountability and Selfhood*. Oxford: Blackwell.
- Shotter, J., and Gergen, K. J. (Eds.). (1989). *Texts of Identity*. London: Sage.
- Shweder, R. A. (1990). Cultural Psychology: What is It? In R. A. Stigler, R. A. Shweder and G. Herdt (Eds.), *Cultural Psychology* (pp. 1–43). New York: Cambridge University Press.
- Silverman, I. (1977). Why Social Psychology Fails. *Canadian Psychological Review*, 18, 353–358.
- Sinha, D. (1986). *Psychology in a Third World Country: The Indian Experience*. New Delhi: Sage.
- Skinner, B. F. (1971). *Beyond Freedom and Dignity*. New York: Knopf.
- Skutnabb Kangas, T., and Cummins, J. (Eds.). (1988). *Minority Education: From Shame to Struggle*. Avon: Multilingual Matters.

- Sloan, T. S. (1986). Breaking the Objectivist Hold on Personality Psychology. *Annals of Theoretical Psychology*, 4, 226–231.
- Sloan, T. S. (1987). Lucien Sève: Foundations for a Critical Psychology of Personality. In R. Hogan and W. Jones (Eds.), *Perspectives on Personality*, (Vol. 2, pp. 125–142). Greenwich, CT: JAI Press.
- Sloan, T. S. (1994). La Personalidad como Construcción Ideológica [Personality as Ideological Construction]. In M. Montero (Ed.), *Construcción y Crítica de la Psicología Social* [Social Construction and Critique of Social Psychology] (pp. 177–188). Barcelona: Anthropos.
- Sloan, T. S. (1996a). *Damaged Life: The Crisis of the Modern Psyche*. New York: Routledge.
- Sloan, T. S. (1996b). *Life Choices: Understanding Dilemmas and Decisions*. Boulder, CO: Westview.
- Slobogin, C. (1995). Therapeutic Jurisprudence: Five Dilemmas to Ponder. *Psychology, Public Policy, and Law*, 1, 193–219.
- Small, M. A. (1993). Advancing Psychological Jurisprudence. *Behavioral Sciences and the Law*, 11, 3–16.
- Small, M. A., and Wiener, R. L. (Eds.). (1993). Jurisprudence. Special issue of *Behavioral Sciences and the Law*, 11(1).
- Smith, D. (1974). Theorizing as Ideology. In R. Turner (Ed.), *Ethnomethodology* (pp. 41–44). Harmondsworth: Penguin.
- Smith, D. (1978). K is Mentally Ill: The Anatomy of a Factual Account. *Sociology*, 12, 23–53.
- Smith, D. (1987). *The Everyday World as Problematic*. Boston: Northeastern University Press.
- Smith, J. A., Harré, R., and Van Langenhove, L. (1995). *Rethinking Methods in Psychology*. London: Sage.
- Smith, M. B. (1972). Is Experimental Social Psychology Advancing? *Journal of Experimental Social Psychology*, 8, 86–96.
- Smith, M. B. (1973). Is Psychology Relevant to New Priorities? *American Psychologist*, 28, 463–471.
- Smith, P., and Bond, M. (1994). *Social Psychology across Cultures*. Needham Heights, MA: Allyn and Bacon.
- Snyder, M., and Ickes, W. (1985). Personality and Social Psychology. In G. Lindzey and E. Aronson (Eds.), *The Handbook of Social Psychology* (pp. 883–948). New York: Random House.
- Sokal, M. M. (1987). *Psychological Testing and American Society*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Solberg, A. (1990). Negotiating Childhood: Changing Constructions of Age for Norwegian Children. In A. James and A. Prout (Eds.), *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, Basingstoke: Falmer Press.
- Spivak, G. (1990). The Post-Modern Condition. In S. Harasym (Ed.), *The Post-Colonial Critic* (pp. 162–163). New York: Routledge.
- Spring, B., Pingitore, R., Bourgeois, M., Kessler, K. H., and Bruckner, E. (1992). The Effects and Non-Effects of Skipping Breakfast: Results of Three Studies. Paper presented at the 100th Annual Meeting of the American Psychological Association, Washington, DC, August.
- Squire, Corinne (1990). Feminism as Antipsychology: Learning and Teaching in Feminist Psychology. In Erica Burman (Ed.), *Feminists and Psychological Practice* (pp. 76–88). London: Sage.
- Squire, Corinne (forthcoming). Who's White? Daytime Talk Shows' Constructions of Whiteness. In M. Fine, L. Powell, L. Weis, and M. Wong (Eds.), *Off-White: Readings on Society, Culture and Race*. New York: Routledge.
- Stack, C. (1974). *All Our Kin*. New York: Harper and Row.
- Stainton Rogers, R., and Stainton Rogers, W. (1992). *Stories of Childhood. Shifting Agendas of Child Concern*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Stampp, K. M. (1956). *The Peculiar Institution. Slavery in the Antebellum South*. New York: Knopf.
- Stanfield, J. H. (1994). Ethnic Modeling in Qualitative Research. In N. K. Denzin and Y. S.

- Lincoln (Eds.), *Handbook of Qualitative Research* (pp. 175–188). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Stanton, W. (1965). *The Leopard's Spots*. Chicago: University of Chicago Press.
- Steinem, Gloria (1992). *Revolution from Within: A Book of Self-Esteem*. New York: Little, Brown.
- Steiner, I. D. (1974). Whatever Happened to the Group in Social Psychology? *Journal of Experimental Social Psychology*, 10, 94–108.
- Sternberg, R. J. (1995). For Whom the Bell Curve Tolls: A Review of *The Bell Curve*. *Psychological Science*, 6, 257–261.
- Stewart, E., and Weinstein, R. (1996). Volunteer Participation in Context: Motivations and Political Efficacy in three AIDS Organizations.
- Stigler, R. A., Shweder, R. A., and Herdt, G. (Eds.). (1990). *Cultural Psychology*. New York: Cambridge University Press.
- Stone, W. F. (1974). *The Psychology of Politics*. New York: Free Press.
- Stone W. F. (1981). Political Psychology: A Whig History. In S. L. Long (Ed.), *The Handbook of Political Behavior* (Vol. 1, pp. 1–67). New York: Plenum Press.
- Storfer, M. D. (1990). *Intelligence and Giftedness*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Strauss, A. L., and Corbin, J. (1990). *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. Newbury Park, CA: Sage.
- Striegel-Moore, R., Silberstein, L., and Rodin, J. (1986). Toward an Understanding of Risk Factors for Bulimia. *American Psychologist*, 41, 246–263.
- Stromberg, C. (1993). Privacy, Confidentiality and Privilege. *The Psychologist's Legal Update, Vol. 1*. Washington, DC: National Register of Health Service Providers in Psychology.
- Strommen, E. F. (1993). "You're a What?": Family Member Reactions to the Disclosure of Homosexuality. In L. D. Garnets and D. C. Kimmel (Eds.), *Psychological Perspectives on Lesbian and Gay Male Experiences* (pp. 248–266). New York: Columbia University Press.
- Suarez-Balcazar, Y., Durlak, J. A., and Smith, C. (1994). Multicultural Training Practices in Community Psychology Programs. *American Journal of Community Psychology*, 22, 785–798.
- Sue, S. (1995). Implications of *The Bell Curve*: Whites are Genetically Inferior in Intelligence? *Focus: Notes from the Society for the Psychological Study of Ethnic Minority Issues*, 16–17
- Sullivan, E. V. (1984). *A Critical Psychology*. New York: Plenum.
- Sullivan, W. (1986). *Reconstructing Public Philosophy*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Surrey, J. L. (1991). Relationship and Empowerment. In J. V. Jordan, A. G. Kaplan, J. B. Miller, I. P. Stiver, and J. L. Surrey (Eds.), *Women's Growth in Connection: Writings from the Stone Center* (pp. 162–180). New York: Guilford.
- Swift, C., Bond, M. A., and Serrano-Garcia, I. (forthcoming). Women's Lives in the Community. In J. Rappaport and E. Seidman (Eds.), *Handbook of Community Psychology*. New York: Plenum Press.
- Szapocznik, J., and Kurtines, W. (1993). Family Psychology and Cultural Diversity: Opportunities for Theory, Research, and Application. *American Psychologist*, 45, 400–407.
- Szasz, T. (1981). *The Manufacture of Madness*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Tamasese, K., and Waldegrave, C. (1996). Culture and Gender Accountability in the "Just Therapy" Approach. In C. McLean, M. Carey, and C. White (Eds.), *Men's Ways of Being* (pp. 51–62). Boulder, CO: Westview Press.
- Tapp, J. L. (1974). The Psychological Limits of Legality. In J. R. Pennock and J. W. Chapman (Eds.), *The Limits of Law: Nomos xv* (pp. 46–75). New York: Lieber-Atherton.
- Tapp, J. L., and Levine, F. J. (Eds.). (1977). *Law, Justice, and the Individual in Society: Psychological and Legal Issues*. New York: Holt, Rinehart.
- Tavns, Carol (1992). *The Mismeasure of Woman*. New York: Touchstone/Simon and Schuster.
- Tavris, Carol (1993). The Mismeasure of Woman. *Feminism & Psychology*, 3(2), 149–168.
- Taylor, C. (1985). *Philosophy and the Human Sciences: Philosophical Papers* (Vol. 2). Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, C. (1989). *Sources of the Self*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Taylor, C. (1992). *Multiculturalism and the "Politics of Recognition"*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Taylor, C. (1995). *Philosophical Arguments*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Taylor, D. M., and Moghaddam, F. M. (1994). *Theories of Intergroup Relations: International Social Psychological Perspectives* (2nd edn). New York: Praeger.
- Taylor, H. F. (1980). *The IQ Game: A Methodological Inquiry into the Heredity-Environment Controversy*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Terman, L. (1919). *The Measurement of Intelligence*. London: Harrap.
- Tessman, L. (1995). Beyond Communitarian Unity in the Politics of Identity. *Socialist Review*, 24, 55-83.
- Thomas, R. E., and Rappaport, J. (1996). Art as Community Narrative: A Resource for Social Change. In M. B. Lykes, R. Liem, A. Banuazizi, and M. Morris (Eds.), *Myths about the Powerless: Contesting Social Inequalities* (pp. 317-336). Philadelphia: Temple University Press.
- Thompson, B. W. (1995). *A Hunger So Wide and Deep*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Thompson, J. (1984). *Studies in the Theory of Ideology*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Tiefer, L. (1994). *Sex is Not a Natural Act and Other Essays*. Boulder, CO: Westview Press.
- Tizard, B., and Hughes, M. (1984). *Young Children Learning*. London: Fontana.
- Tobias, P. V. (1970). Brain Size, Grey Matter, and Race: Fact or Fiction? *American Journal of Physical Anthropology*, 32, 3-25.
- Tocqueville, A. de (1831/1973). *Democracy in America*. New York: Knopf.
- Tolman, C. (1994). *Psychology, Society, and Subjectivity: An Introduction to German Critical Psychology*. London: Routledge.
- Tolman, C., and Maiers, W. (Eds.). (1991). *Critical Psychology: Contributions to an Historical Science of the Subject*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tomes, N. (1994). Feminist histories of psychiatry. In M. S. Micale and R. Porter (Eds.), *Discovering the History of Psychiatry* (pp. 348-383). New York: Oxford University Press.
- Tomkins, A. J. (1990). Training and Career Options. Special issue of *Behavioral Sciences and the Law*, 8(3).
- Tomkins, A. J., and Cecil, J. S. (1994). Treating Social Science like Law: An Assessment of Monahan and Walker's Social Authority Proposal. *Shepard's Expert and Scientific Evidence Quarterly*, 2, 343-387.
- Tomkins, A. J., Victor, B., and Adler, R. (1992). Psycholegal Aspects of Organizational Behavior: Assessing and Controlling Risk. In D. K. Kagehiro and W. S. Laufer (Eds.), *Handbook of Psychology and Law* (pp. 523-541). New York: Springer.
- Triandis, H. C. (1994). *Culture and Social Behavior*. St. Louis: McGraw-Hill.
- Triandis, H. C., Lambert, W. W., Berry, J. W., Brislin, R. W., Draguns, J., Lonner, W., and Heron, A. (Eds.). (1980). *Handbook of Cross-Cultural Psychology* (6 vols.). Boston: Allyn and Bacon.
- Trickett, E. J., Irving, J. B., and Perl, H. (1984). Curriculum Issues in Community Psychology: The Ecology of Program Development and the Socialization of Students. *American Journal of Community Psychology*, 12, 264-279.
- Trickett, E. J., Watts, R. J., and Birman, D. (Eds.). (1994) *Human Diversity: Perspectives on People in Context*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Triplett, N. (1898). The Dynamogenic Factors in Pacemaking and Competition. *American Journal of Psychology*, 9, 507-533.
- Turkel, G. (1996). *Law and Society: Critical Approaches*. Boston: Allyn and Bacon.
- Tyler, F. B., Pargament, K. I., and Gatz, M. (1983). The Resource Collaborator Role: A Model for Interactions Involving Psychologists. *American Psychologist*, 38, 388-398.
- Tyler, T. R. (1990). *Why People Obey the Law*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Tyler, T. R., and Mitchell, G. (1994). Legitimacy and the Empowerment of Discretionary Legal Authority: The United States Supreme Court and Abortion Rights. *Duke Law Journal*, 43, 703-802.

- Tyler, T. R., Rasinski, K. A., and Griffin, E. (1986). Alternative Images of the Citizen: Implications for Public Policy. *American Psychologist*, 41, 970-978.
- Unger, D. (1983). The Critical Legal Studies Movement. *Harvard Law Review*, 96, 592-621.
- Unger, R. M. (1984). *Passion: An Essay on Personality*. New York: Free Press.
- Unger, Rhoda (1982). Advocacy versus Scholarship Revisited: Issues in the Psychology of Women. *Psychology of Women Quarterly*, 7(1), 5-17.
- Unger, Rhoda, and Crawford, Mary (1992). *Women and Gender: A Feminist Psychology*. New York: McGraw-Hill.
- Urwin, C. (1985). Constructing Motherhood: The Persuasion of Normal Development. In C. Steedman, C. Urwin, and V. Walkerdine (Eds.), *Language, Gender and Childhood* (pp. 164-202). London: Routledge and Kegan Paul.
- US Congress. House (1954). *Hearings on Subversion and Espionage in Defense Establishments*. House Committee on Un-American Activities. 83rd Congress, 1st Session, January 15 (pp. 22-32). Washington, DC: GPO.
- Ussher, Jane M. (1990). Choosing Psychology, or Not Throwing the Baby Out with the Bathwater. In Erica Burman (Ed.), *Feminists and Psychological Practice* (pp. 47-61). London: Sage.
- Vasquez, M. J. T., and Eldridge, N. S. (1994). Bringing Ethics Alive: Training Practitioners About Gender, Ethnicity and Sexual Orientation Issues. In N. K. Gartrell (Ed.), *Bringing Ethics Alive: Feminist Ethics in Psychotherapy Practice* (pp. 1-16). New York: Haworth.
- Venn, C. (1984). The Subject of Psychology. In J. Henriques, W. Hollway, C. Urwin, C. Venn, and V. Walkerdine (Eds.), *Changing the Subject: Psychology, Social Regulation, and Subjectivity* (pp. 119-152). London: Methuen.
- Visweswaran, K. (1994). *Fictions of Feminist Ethnography*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Wachs, T. D., Moussa, W., Bishry, Z., Yunis, F., Sobhy, A., McCabe, G., Jerome, N., Galal, O., Harrison, G., and Kirksey, A. (1993). Relations between Nutrition and Cognitive Performance in Egyptian Toddlers. *Intelligence*, 17, 151-172.
- Wachtel, P. L. (1977). *Psychoanalysis and Behavior Therapy*. New York: Basic Books.
- Wachtel, P. L. (1983). *The Poverty of Affluence: A Psychological Portrait of the American Way of Life*. New York: Free Press.
- Wahlsten, D. (1994). The Intelligence of Heritability. *Canadian Journal of Psychology*, 35, 244-260.
- Walker, Anne (1994). Psychology of Women Publications Survey. *British Psychological Society Psychology of Women Section Newsletter*, 13(Spring), 4-12.
- Walkerdine, V. (1988). *The Mastery of Reason: Cognitive Development and the Production of Rationality*. London: Routledge.
- Walkerdine, V. (1991). *Schoolgirl Fictions*. London: Verso.
- Walkerdine, V., and Lucey, H. (1989). *Democracy in the Kitchen: Regulating Mothers and Socialising Daughters*. London: Virago.
- Walkerdine, V., and the Girls and Mathematics Unit (1989). *Counting Girls Out*. London: Virago.
- Wallach, M. A., and Wallach, L. (1983). *Psychology's Sanction for Selfishness: The Error of Egoism in Theory and Therapy*. San Francisco: Freeman.
- Walters, M., Carter, B., Papp, P., and Silverstein, O. (1988). *The Invisible Web: Gender Patterns in Family Relations*. New York: Guilford.
- Warnke, G. (1987). *Gadamer: Hermeneutics, Tradition, and Reason*. Stanford: Stanford University Press.
- Watson, J. B., and Rayner, R. (1920). Conditioned Emotional Reactions. *Journal of Experimental Psychology*, 3, 1-14.
- Weick, K. (1974). Middle Range Theories of Social Systems. *Behavioral Science*, 19(6), 357-367.
- Weick, K. (1984). Small Wins: Redefining the Scale of Social Issues. *American Psychologist*, 39, 40-49.
- Weinberg, G. (1973). *Society and the Healthy Homosexual*. New York: Anchor.

- Weiss, C. H. (1983). The Stakeholder Approach to Evaluation: Origins and Promise. In A. S. Bryk (Ed.), *Stakeholder-Based Evaluation* (pp. 3–14). San Francisco: Jossey-Bass.
- Weiss, C. B., and Dain, R. N. (1979). Ego Development and Sex Attitudes in Heterosexual and Homosexual Men and Women. *Archives of Sexual Behavior*, 8, 341–356.
- Weisstein, Naomi (1968/1993). Psychology Constructs the Female, or the Fantasy Life of the Male Psychologist (with some Attention to the Fantasies of his Friends, the Male Biologist and the Male Anthropologist). Reprinted 1993 in *Feminism & Psychology*, 3(2), 195–210.
- Weizmann, F., Wiener, N. I., Wiesenthal, D. L., and Ziegler, M. (1990). Differential K Theory and Racial Hierarchies. *Canadian Psychology*, 31, 1–13.
- Weizmann, F., Wiener, N. I., Wiesenthal, D. L., and Ziegler, M. (1991). Eggs, Eggplants, and Eggheads: A Rejoinder to Rushton. *Canadian Psychology*, 32, 43–50.
- West, C. (1994). *Race Matters*. New York: Vintage.
- Wetherell, M., and Potter, J. (1992). *Mapping the Language of Racism: Discourse and the Legitimation of Exploitation*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Wexler, D. B. (Ed.). (1990). *Therapeutic Jurisprudence: The Law as a Therapeutic Agent*. Durham, NC: Carolina Academic Press.
- Wexler, D. B. (1992). Putting Mental Health into Mental Health Law. *Law and Human Behavior*, 16, 27–38.
- Wexler, D. B. (1993). Therapeutic Jurisprudence and Changing Conceptions of Legal Scholarship. *Behavioral Sciences and the Law*, 11, 17–29.
- Wexler, D. B. (1995). Reflections on the Scope of Therapeutic Jurisprudence. *Psychology, Public Policy, and Law*, 1, 220–236.
- Wexler, D. B., and Schopp, R. F. (1992). Therapeutic Jurisprudence: A New Approach to Mental Health Law. In D. S. Kagehiro and W. S. Laufer (Eds.), *Handbook of Psychology and Law* (pp. 361–381). New York: Springer.
- Wexler, D. B., and Winick, B. J. (Eds.). (1991). *Essays in Therapeutic Jurisprudence*. Durham, NC: Carolina Academic Press.
- Wexler, D. B., and Winick, B. J. (1993). Patients, Professionals, and the Path of Therapeutic Jurisprudence: A Response to Petrila. *New York Law School Journal of Human Rights*, 10, 907–914.
- White, A. (1989). *Poles Apart? The Experience of Gender*. London: Dent.
- White, M., and Epston, D. (1990). *Narrative Means to Therapeutic Ends*. Adelaide: Dulwich Centre Press, and New York: Norton.
- Wiener, R. L., and Small, M. A. (1992). Social Cognition and Tort Law: The Roles of Basic Science and Social Engineering. In D. K. Kagehiro and W. S. Laufer (Eds.), *Handbook of Psychology and Law* (pp. 435–454). New York: Springer.
- Wiener, R. L., Watts, B. A., and Stolle, D. P. (1993). Psychological Jurisprudence and the Information Processing Paradigm. *Behavioral Sciences and the Law*, 11, 79–96.
- Wilkinson, Sue (Ed.). (1986). *Feminist Social Psychology: Developing Theory and Practice*. Philadelphia: Open University Press.
- Wilkinson, Sue (1989). The Impact of Feminist Research: Issues of Legitimacy. *Philosophical Psychology*, 2(3), 261–269.
- Wilkinson, Sue (1990a). Women's Organisations in Psychology: Institutional Constraints on Disciplinary Change. *Australian Psychologist*, 25(3), 256–269.
- Wilkinson, Sue (1990b). Women Organizing within Psychology. In Erica Burman (Ed.), *Feminists and Psychological Practice* (pp. 141–151). London: Sage.
- Wilkinson, Sue (1991a). Why Psychology (Badly) Needs Feminism. In Jane Aaron and Sylvia Walby (Eds.), *Out of the Margins: Women's Studies in the Nineties* (pp. 191–203). London: Falmer Press.
- Wilkinson, Sue (1991b). *Feminism & Psychology: From Critique to Reconstruction*. *Feminism & Psychology*, 1(1), 5–18.
- Wilkinson, Sue (1996). Still Seeking Transformation: Feminist Challenges to Psychology. In Liz Stanley (Ed.), *Borderlands: Feminisms in the Academy*. London: Sage.
- Wilkinson, Sue, and Kitzinger, Celia (1993). *Heterosexuality: A "Feminism and Psychology" Reader*. London: Sage.

- Wilkinson, Sue, and Kitzinger, Celia (Eds.). (1995). *Feminism and Discourse*. London: Sage.
- Wilkinson, Sue, and Kitzinger, Celia (1996). *Representing the Other: A "Feminism and Psychology" Reader*. London: Sage.
- Wilson, Glenn (1994). Biology, Sex Roles and Work. In Caroline Quest (Ed.), *Liberating Women . . . From Modern Feminism* (pp. 59-71). London: Institute of Economic Affairs, Health and Welfare Unit.
- Wilson, M. N. (Ed.). (1995) African American Family Life: Its Structural and Ecological Aspects. Special issue of *New Directions for Child Development*, 68, 1-109.
- Winch, P. (1958). *The Idea of Social Science and its Relation to Philosophy*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Winch, P. (1977). Understanding a Primitive Society. In F. Dallmayr and T. McCarthy (Eds.), *Understanding and Social Inquiry* (pp. 159-188). Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.
- Wineman, S. (1984). *The Politics of Human Services: Radical Alternatives to the Welfare State*. Boston: South End Press.
- Wittgenstein, L. (1958) *Philosophical Investigations*. Oxford: Blackwell.
- Wittig, M. A., and Bettencourt, B. A. (Eds.). (1996). Social Psychological Perspectives on Grassroots Organizing. Special issue of *Journal of Social Issues*, 52(1).
- Wittig, Monique (1992). *The Straight Mind*. Boston: Beacon.
- Wojciechowski, G. (1994). Data Group's Links Concern BCA Leaders. *Los Angeles Times*, March 16, C7.
- Wolcott, H. F. (1995). *The Art of Fieldwork*. Walnut Creek, CA: AltaMira/Sage.
- Woolley, Helen Thompson (1910). Psychological Literature: A Review of the Recent Literature on the Psychology of Sex. *Psychological Bulletin*, 7, 335-342.
- Woolgar, S. (1988). *Science: The Very Idea*. London: Ellis Horwood/Tavistock.
- World Health Organization (1978). *Mental Disorders: Glossary and Guide to their Classification in Accordance with the Ninth Revision of the International Classification of Diseases*. Geneva: World Health Organization.
- Worrell, Judith (1990). Feminist Frameworks: Retrospect and Prospect. *Psychology of Women Quarterly*, 14(1), 1-5.
- Worrell, Judith, and Etaugh, Claire (1994). Transforming Theory and Research with Women. *Psychology of Women Quarterly*, 18(4), 443-450.
- Worrell, Judith, and Riemer, P. (1992). *Feminist Perspectives in Therapy: An Empowerment Model for Women*. New York: Wiley.
- Wylie, M.S. (1994). Endangered Species. *The Family Therapy Networker*, March/April, 20-33.
- Wylie, M. S. (1995). Diagnosing for Dollars? *The Family Therapy Networker*, May/June, 23-34, 65-69.
- Yllo, K., and Bograd, M. (Eds.). (1988). *Feminist Perspectives on Wife Abuse*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Yoshikawa, H. (1994). Prevention as Cumulative Protection: Effects of Early Family Support and Education on Chronic Delinquency and its Risks. *Psychological Bulletin*, 115, 28-54.
- Zane, N. (forthcoming). Interrupting Historical Patterns: Bridging Race and Gender Gaps between Senior White Men and Other Organizational Groups. In M. Fine, L. Powell, L. Weis, and M. Wong (Eds.), *Off-White: Readings on Society, Culture and Race*. New York: Routledge.
- Zenderland, L. (1987). The Debate over Diagnosis: Henry Herbert Goddard and the Medical Acceptance of Intelligence Testing. In M. M. Sokal (Ed.), *Psychological Testing and American Society* (pp. 46-74). New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Zimbardo, P., Haney, C., Banks, W. C., and Jaffee, D. (1975). The Psychology of Imprisonment: Privation, Power and Pathology. In D. Rosenhan and P. London (Eds.), *Theory and Research in Abnormal Psychology* (pp. 271-287). New York: Holt, Rinehart, and Winston.
- Zimmerman, J.L., and Dickerson, V. C. (1996). *If Problems Talked - Adventures in Narrative Therapy*. New York: Guilford.

- Zimmerman, M. A., and Perkins, D. D. (Eds.). (1995). Empowerment Theory, Research, and Application. Special issue of *American Journal of Community Psychology*, 23(5).
- Zimmerman, M. A., and Rappaport, J. (1988). Citizen Participation, Perceived Control, and Psychological Empowerment. *American Journal of Community Psychology*, 16, 725-750.
- Zuckerman, M. (1987). Affect of the Game Player. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 12, 390-402.
- Zuckerman, M., and Brody, N. (1988). Oysters, Rabbits, and People: A Critique of "Race Differences in Behavior" by J. P. Rushton. *Personality and Individual Differences*, 9, 1025-1033.

